

CSOKONAI UNIVERSITAS KÖNYVTÁR

Lőkös István
**Nemzettudat és
regény**

LŐKÖS ISTVÁN
NEMZETTUDAT ÉS REGÉNY

CSOKONAI KÖNYVTÁR
(Bibliotheca Studiorum Litterarium)

32.

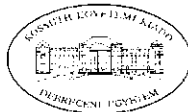
SZERKESZTI:

Bitskey István és Görömbei András

Lókös István

Nemzettudat és regény

Magyarságkép a 19. századi horvát szépprózában

Debrecen, 2004

A munka a Széchenyi Professzori Ösztöndíj keretében készült

LEKTORÁLTA:
Dr. Lukács István

© Lőkös István, 2004
© Kossuth Egyetemi Kiadó, Debreceni Egyetem, 2004

ISSN 1217–0380
ISBN 963 472 808 1

Kiadta: a Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója,
az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja
Felelős kiadó: Cs. Nagy Ibolya főszerkesztő
Műszaki szerkesztő: Juhászné Marosi Edit
A nyomdai műveleteket a Kapitális Kft. végezte
Felelős vezető: Kapusi József
Terjedelem: 31,75 A/5 ív
Készült Debrecenben, 2004-ben

Hadrovics László és Kiss Lajos emlékének

TARTALOM

Prolegomena	9
Bevezetés	13
A nemzeti ébredés mozgalmának közép-európai kontextusa	19
Horvát identitás – horvát nyelvi egység	47
A nemzeti nyelvű széppróza születése	56
„ <i>Prošasnost ugarsko-horvatska</i> ” – A magyar–horvát múlt	60
Az abszolutizmus évtizedének szépprózája: Mirko Bogović	89
A történelmi-politikai konstelláció változásai	125
Bogović után, Šenoa előtt	133
A felzárkóztatás igénye és eredményei: August Šenoa	139
A parasztfelkelés regénye: <i>Seljačka buna</i>	143
Summa Šenoiana: <i>Kletva</i> (Az átok)	195
Hanyatló arisztokrácia – prosperáló polgárság	210
Egy késői romantikus nemzetképe: Josip Eugen Tomić: <i>Melita</i>	210
Modern széppróza és nemzetkép	225
Zagorje krónikása: Ksaver Šandor Gjalski	239
Egy nemzedék alkonya és szépirói tükörképe: <i>Pod starim krovovima</i> (Ódon tetők alatt)	239
A jelenkor regénye: <i>U noći</i> (Éjszakában)	251
Nemzettudat és história – Gjalski történelmi tablói	275
<i>Osvit</i> (Virradat)	275
<i>Za materinsku riječ</i> (Az anyanyelvért)	294
<i>Dolazak Hrvata</i> (A horvátok bejövetele)	308

Társadalomrajz és történelemidézés: Eugen Kumičić	316
<i>Gospođa Sabina</i> (Sabina nagysád)	316
Kumičić történelmi tárgyú pannói: az <i>Urota</i> <i>zrinsko-frankopanska</i> és a <i>Kraljica Lepa</i>	339
<i>Urota zrinsko-frankopanska</i> (A Zrínyi–Frangepán összeesküvés)	340
<i>Kraljica Lepa ili propast kraljeva hrvatske krvi</i> (Lepa királyné – avagy a vér szerinti horvát királyok pusztulása)	374
Szlavón táj szlavón ecsettel: Josip Kozarac: <i>Mrtvi kapitali</i> (Holt lókék)	419
Artisztikum és (vagy) nemzettudat? Janko Leskovar „roskadozó kastélya”	468
 Bibliográfia	489
Névmutató	497

PROLEGOMENA

A *litteratura croatica* Európa legrégebbi irodalmainak egyike. Első összefüggő szövegemléke 1100-ból való, amelyet *Bašćanska ploča* (Baskai kőlap) néven ismerünk, már esztétikai minőségeket is magában foglaló mű. A glagolita írással készült textust számos, a középkori lírát és epikát reprezentáló alkotás követi majd – korszerű nyelvi formát teremtve a későbbi európai értékek befogadásához.

A 15–17. század évtizedei az irodalom prosperálásához még kedvezőbb égalji viszonyokat teremtettek: gazdag petrarkista költészet, világirodalmi teljesítményként számon tartott dráma és epika példázza a horvát irodalom európaiságát. 1501-ben – Ariostót és Tassót megelőzve – az európai moráleteológiai irodalom kiválósága: Marcus Marulus Spalatensis alias Marko Marulić már modern eposzt ír horvát nyelven (*Judit*), 1550 körül Marin Držić veti papírra máig Európa-szerte sikerdarabnak számító vígjátékát *Dundo Maroje* címmel, 1620 és 1638 között pedig elkészül az *antitursica* barokk kori horvát remekműve: Ivan Gundulić *Osman* című eposza.

Az etnikai és geopolitikai széttagoltság s a három, párhuzamosan irodalmi nyelvként használt dialektus (*ča, kaj, što*) már kevésnek bizonyult az újabb, a klasszicizmus, szentimentalizmus és a rokokó jegyében formálódó európai literatúra eredményeinek befogadására. Meg kellett teremteni a megújulás feltételeit, s ez a feladat viszont – a Közép-Európában gyakori lázisseltolódás miatt – már a romantika nemzedékére várt. A megújulás „korporancsát” a horvátoknál is a felvilágosodás s a francia forradalom teremtette nemzetállam ideája jelenti. A nemzeti egység megteremtésének legfontosabb feladata az egységes nemzeti irodalmi

nyelv megalkotása. A *narodni preporod*, azaz a nemzeti ébredés korának nemzedéke indítja a nyelvi mozgalmat, amelynek folyamánaképpen megszületik az új és egységes, a szerbekével is rokon nyelvi standard. A három dialektus közül a *što* nyelvjárást emelik az egységes irodalmi nyelv rangjára, amely a negyvenes évtizedben az európai romantika befogadására is alkalmas, de az addig legfeljebb gyérnek mondható fajsúlyosabb horvát széppróza megalkotására is. A prózai epika: a novella, a beszély s a regény műformája jön divatba általa s prosperál is majd – kivált az 1850 utáni félszázadban. A romantika dajkálta horvát regény már Šenoa fellépésével szárba szökken, s nyomában ott lesznek a realizmus s a naturalizmus hívei és kísérletezői is, hogy a század elmúltával s az új század, a 20. hajnalán a *litteratura croatica* már az impresszionizmus, majd a szimbolizmus, olykor meg a szecesszió jegyében fogant „artisztikus látásmód” által emelkedjék ismét az európai csúcok magasába. (A lírikus és novellista Matošra és Krleža teljes oeuvre-jére gondolunk.)

A Ljudevit Farkaš-Vukotinić 1844-es kötetével (*Prošasnost ugarsko-hrvatska* = A horvát–magyar múlt) debütáló, karakteresen nemzeti elkötelezettségű széppróza a század végére a műfaj legjobb európai mintáit és eredményeit recipiáló regényirodalommá nemesül. A recepció a váltakozó értékvilág ellenére sem szolgál utánpótlást jelent. Kövesse egy-egy szerző Walter Scott, Dumas, Balzac, Turgenyev vagy éppen Zola regénymintáit, valamennyien valódi nemzeti elkötelezettségű regényt írnak, amelynek eredetiségét a nemzettudat formálásának szándéka éppúgy garantálja, mint a régiók (Zagorje, Szlavónia, Dalmácia, Isztria, Primorje) színvilágának felmutatása. És ebben a regényirodalomban meghatározó motiváló tényezőként jelen van a „horvát–magyar múlt” is. Olykor végletesen elfogult interpretálásban, máskor tárgyyszerűen, a történelmi valósághoz igazodva. A horvát nemzettudat alakulástörténetének regényes vetületét márcsak ezért is érdemes szemlézni, tudományszakunk hazai művelői szempontjából meg tanulságos is. Kísérletünk nem a teljesség igényével készült, a legjellemzőbb szegmentumok kiválasztására törekedtünk. Az interpretálás módszerét a horvát nyelvet s fordítások híján a műveket sem ismerő olvasó elvárásaihoz igazítottuk, a lábjegyzetbeli eredeti szövegrészek viszont a magyarul nem

tudó kroatista-szlavista szakemberek könnyebb tájékozódását kívánja szolgálni. (Az idézeteknél, ahol a fordító nevét nem jelöltük, a textust saját fordításunkban közöljük.)

Vizsgálódásaink sorát – szándékoltan – a 19. századot lezáró, de már a horvát modernizmus (Hrvatska Moderna) irányába mutató Leskovar-regény, a *Propali dvori* (Roskadozó kastélyok) méltatásával rekesztjük be...

BEVEZETÉS

Az 1830-as párizsi forradalom után Közép-Európa nemzeteinél látványosan felgyorsult a polgári eszmék, a nemzeti liberalizmus recepciója. A Széchenyi, Kossuth, Wesselényi, Deák Ferenc irányította magyar reformmozgalomhoz hasonlóan, a horvát nemzettudat alakulását döntően befolyásoló illírismus is – amelyet ma a történettudomány a nemzeti ébredés (horvátul *narodni preporod*) fontos vonulataként tart számon –, e recepció jegyében fogalmazta meg törekvéseit. Ez utóbbi indulása csaknem egybeesett a magyar reformmozgaloméval. Az illírismus vezéralakja, Ljudevit Gaj 1830-ban már e törekvések jegyében készítette el a horvát helyesírást rendszerező munkáját, majd indította meg – fél évtized múltán, 1835-ben – az illír eszmék és törekvések fórumának szánt lapját *Novine Horvatzke* címmel.

A pánszláv és ausztrószláv eszmékkel is érintkező illírismus több évszázados tradícióra épült, amely csírájában – a horvát nemzeti identitás mellett – már a délszláv egység ideáját is magában foglalta. Illíria fogalmát – a délszlávok lakta földrajzi régióként – a sebenicói (šibeniki) Juraj Šizgorić már 1487-ben leírta latin nyelven, a horvát népnyelvet és népköltészet kérdését is taglaló *De situ Illiricae et civitate Sibenici* (Illíria és Šibenik városának állapotáról) c. munkájában, félszázad elmúltával pedig egy történettudományi igényű mű szerzője, a dominikánus Vinko Pribojević (Priboevius) említi Illíriát a szlávok eredetéről és történetéről (*De origine successibusque Slavorum*) értekezve. A 17. századi Dubrovnikban a történész Mavro Orbini s a horvát barokk epika klasszikusa, Ivan Gundulić fogalmazta meg gondolatait a délszláv egységről *Osman* című eposzában. Az előbbi *Il regno degli Slavi* (A szlávok királysága) című, később sokat idézett történettudo-

mányi opuszában – igaz, kritikátlanul kezelt – levéltári anyagra is támaszkodva fejtette ki elfogultságokat sem nélkülöző nézeteit a délszláv, illetve össz-szláv egységről, az utóbbi pedig grandiózus eposzt írt – azzal az ideával és reménnyel, hogy a lengyel királyság az oszmán birodalommal folytatott háborúival fogja felszabadítani a délszlávokat a török iga alól. Ilyen előzmények után érthető, hogy 1700-ban Pavao Ritter Vitezovićnál az ilirski, slovenski, hrvatski népnevek már szinonim fogalmakként szerepelnek. (Vonatkozó műve: *Croatia rediviva* = Az újjászületett Horvátország). Minderre a narodni preporod illírlista szárnyának képviselői szívesen hivatkoztak.

Az illír eszme, mítosz és az illír név a horvát nemzeti ébredés korának persze csak az „egyik epizódja” (Dubravko Jelčić akadémikus szavai), ám hétesztendő története (1835–1842) így is markáns fejezet a narodni preporod folyamatában. Prosperitása, politikai eredményessége nem vitatható, az viszont mindenképp érdekes, hogy bár a mozgalom létrehozóinak és aktivistáinak zöme szépíró, illetve költő, irodalmi tekintetben az illírismus hét esztendeje korántsem vált olyan értékteremtő periódussá, mint az 1842 utáni évtizedek, amikor az igazán tehetséges alkotók kiérlelt művekkel léptek a színre.

Az illír mozgalom legfontosabb politikai vívmánya a politikai élet pártszerű polarizálódása volt. A horvát belpolitikában 1841-től két párt az események mozgatója: az egyik a Rauch bárók, Josipovich Antal (Antun Josipović) és gróf Erdődy János vezette Horvát–magyar Párt, a másik az illír mozgalomból szerveződött Illír Párt. Az előbbi társadalmi bázisát a konzervatív magyarbarát arisztokrácia s a túrmezei (Turopolje) hétszilvafás nemesség (šljivari) alkotta, az utóbbiét a nemzeti érzelmű köznemesség mellett a polgári értelmiség, de Janko Drašković és báró Franjo Kulmer személyében például arisztokrata szimpatizánsai is voltak. A Horvát–magyar Párt a horvát–magyar államszövetség fenntartására szavazott, az illírek ezzel szemben a magyar–horvát közjogi viszony föderalista átszervezésén fáradoztak, 1848-ban pedig már a Magyarországtól való teljes elszakadást követelték.

1842 a horvát belpolitikai élet kemény küzdelmeinek éve volt: a Zágráb vármegyei tisztújításon győzött az Illír Párt, amit az ellenfél – nem is alaptalanul – a „pánszláv izgatás” vádjával pró-

bált ellensúlyozni, kivált, hogy azt – ha nem is direkt módon – az illírek a török porta tiltakozását is kiváltó boszniai agitációs tevékenysége is igazolni látszott. E politikai küzdelmek – és vádaskodások – következményeképp az uralkodó 1843-ban az illír névhasználatát (Ilirija, ilirski jeziki, ilirizam) betiltotta, emiatt az illír párt névváltoztatásra kényszerült: a továbbiakban Narodna stranka (Nemzeti Párt) néven folytatta politikai tevékenységét 1849-ig. A történetíró Ferdo Šišić vélelme szerint a királyi intézkedés súlyosan érintette a pártot és vezetőit, mindenekelőtt Ljudevit Gajt, aki ettől kezdve 1848-ig a közélet perifériájára szorult, komolyabb szerepet – akkor is csak átmenetileg – 1848-ban, Jelačić bán oldalán kapott.

A további tisztújítások újabb és újabb konfliktusok jegyében zajlottak egészen 1848-ig, amikor az illíreket tömörítő Nemzeti Párt győzött. Az uralkodótól ekkor kapott báni kinevezést az illír érzelmű, ugyanakkor a bécsi udvar iránt is lojális határőr ezredes, báró Josip Jelačić (Jellasich). Szerepe nálunk elsősorban a magyar forradalom és szabadságharc elleni sikertelenül végződött hadjárata kapcsán ismert, a horvátok viszont a nemzeti érdekek mellett síkraszállt politikust és hazafit tisztelik személyében, aki a magyar forradalom ellen fellázadó szerbekkel is kapcsolatot teremtve (báni tisztsébe Rajačić szerb pátriárka iktatta be!) küzdött Horvátország önállóságáért, s aki – noha Windischgrätz oldalán a bécsi forradalom leverésében is részt vett – 1849 után kegyvesztett lett, s tíz év elmúltával elborult elmével halt meg.

A magyar forradalom és szabadságharc leverése után Jelačić minden korábbi szolgálata kevés volt ahhoz, hogy jutalmul a horvátok függetlenségi törekvései megvalósuljanak. 1850-ben Bécs feloszlatta a horvát nemzetgyűlést (sabor), majd megszüntette a báni tanácsot, a vármegyerendszert, hivatalossá tették a német nyelvet, s jelentősen megnyirbálták Jelačić jogkörét is – egyszerű helytartósággá fokozva le Horvátországot. Az illír mozgalom vezéralakjait (Ljudevit Gaj, Mirko Bogović) börtönbe zárták. Vagyis: a forradalmi események során Bécs mellett felsorakozó horvátok ugyanazt kapták jutalmul, amit a magyarok büntetesképpen.

Az abszolutizmus az illír mozgalom végét jelentette. Amikor 1860-ban az uralkodó az alkotmányos rendet visszaállította, már más, újabb célok és törekvések jelennek meg a közéletben s a kultúra terén is. Igaz: a nemzettudat formálása érdekében végzett munka nem ment veszendőbe, a délszláv egységet hirdető törekvések is tovább éltek, de a korábbi főszereplők helyébe újak léptek. A politikai élet vezető képviselője az a Josip Juraj Strossmayer, aki 1849-ben Jelačić és Kulmer báró javaslata nyomán lett diakovári (Đakovo) püspök, s aki majd most, az új korszakban, a tudomány és kultúra mecénásaként tesz sokat a horvát irodalom modernizálódásáért, fejlesztéséért is. 1860-ban ő teremtette meg nagy összegű adományával a horvát tudományos akadémia megalapításának feltételeit, amelyet akkor – a délszláv egyesülés idejének szellemében – még Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnostinak, azaz: Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémiának neveztek; ösztöndíjakat alapított az irodalom és művészet fejlesztését szolgáló; értékes festménygyűjteményével az első horvát közgyűjtemény alapjait rakta le stb. A horvátság ezutáni politikai orientációjában általa lett meghatározó a jugoszlavizmus eszméje.

A politikai életben is változások történtek, egyfelől az ország közjogi helyzetének tisztázásáért folyt a küzdelem, másfelől a horvát lakta régiók (Horvátország, Szlavónia, Dalmácia, a Tengeremellék, a Katonai Határőrvidék) egyesítéséért Trojedna Kraljevina (Trojednica) azaz: Háromegegy Királyság néven. A politikai küzdőtéren újabb markáns arcok jelentek meg: a költő Ivan Mažuranić, a paraszti származású, radikális eszméket hirdető Ante Starčević és Eugen Kvaternik. Napirendre került újra a horvát–magyar viszony s ezzel együtt folytatódott a Horvátország státusát érintő közjogi vita is. Strossmayer és Mažuranić a Nemzeti Párttal egyetértve egy laza horvát–magyar perszonáluniót javasol, az Unionista Párt egy reális horvát–magyar unióban látja a megoldást, míg Starčević és Kvaternik az Ausztriától és Magyarországtól való teljes elszakadás mellett van.

A politikai küzdelmek végeredménye az 1868-as horvát–magyar kiegyezés lett, amelyet november 7-én szentesített az uralkodó. A megegyezés szerint a két ország társországi viszonyt alkot, a horvát országgyűlés (sabor) autonómiát élvez a belügy, az

igazságügy, valamint a vallás- és közoktatásügy területén, a közös horvát-magyar országgyűlésben az előbb huszonkilenc, majd később negyven alsóházi és két felsőházi képviselő anyanyelvét használhatja a felszólalások alkalmával, s a horvátok használhatják saját zászlójukat, címerüket és Horvátország egész területén a horvát a hivatalos nyelv.

Noha a kiegyezés az egykorú Európában egyedülállóan széles körű autonómiát jelentett, a horvát politikai élet képviselőinek jelentős része elégedetlen volt, elégtelennek tartotta a kiegyezés eredményeit, s politikusaik közül később sokan épp ebből adódóan igyekeztek mindenféle lehetséges szövetséget kötni a teljes nemzeti önállóság jegyében és reményével.¹

Az illír mozgalommal induló narodni preporod művészeti vívmánya a horvát romantika, amelynek – miként Közép-Európa más nemzeteinél (cseh, lengyel, magyar, szlovák, szlovén stb.) – alapvető specifikuma a markáns, erősen átpolitizált nemzeti jelleg, ebből következően pedig a nemzettudat hangsúlyos megjelenése. E gyakran felfokozott politikai irányzatosság olykor az esztétikai értékteremtés gátja lett, a legnagyobb alkotóknál viszont a kettő szerencsés harmóniáját tapasztaljuk (Ivan Mažuranić, Stanko Vraz, Petar Preradović). Irányzatosságnak és esztétikumnak ez az ambivalens viszonya különösen a 19. századi horvát regény fejlődéstörténetében szembetűnő, amikor egy-egy életművön belül is tapasztalható az eszmeiség és esztétikai értékrend közötti távolság. A jelenség túlélve a romantikát egészen a századforduló végéig motiválja majd a prózaírást, amelynek jellemző példaként a naturalizmust is recipiáló Eugen Kumičić *Urota zrinjsko-frankopanska* (A Zrínyi- és Frangepán-összeesküvés) című történelmi regénye, Ksaver Šandor Gjalski ugyanezen műfajban íródott terjedelmes *Za materinsku riječ* (Az anyanyelvért) című műve vagy éppen a szimbolista Antun Gustav Matoš néhány magyarellenes felhangokkal vegyes elbeszélése és főként publicisztikája.

¹ A vázoltakról lásd bővebben: Šišić, FERDO: *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, Zagreb, 1962. 367–457.; SOKCSEVITS Dénes–SZILÁGYI Károly–SZILÁGYI Imre: *Déli szomszédaink története*, Bp., é. n. 127–158.

A horvát romantika irodalma egyébként, amelynek határköveit az 1835-ös és az 1881-es esztendőkből lehet megjelölni, három korszakra tagolódik. Az első periódus, az illírizmus irodalma az 1835–1850 közötti másfél évtizedet öleli fel, a második (1850–1860 között) az abszolutizmus korának irodalma, s végül az 1860–1881 közötti két évtizednyi idő a harmadik szakasz, amelyet – a kiváló romantikus regényíró munkássága nyomán – Šenoa-korszaknak nevezhetünk.²

² Nazečić, SALKO: *Romantizam kod Hrvata*, Beograd, 1960.; *Povijest hrvatske književnosti*, Knj. 4. Liber. Zagreb, 1975. 7–217.; Jelčić, DUBRAVKO: *Preporod književnosti i književnost preporoda*, Zagreb, 1993.; LÖKÖS István: *A horvát irodalom története*, Bp., 1966. 153–195.

A NEMZETI ÉBREDÉS MOZGALMÁNAK KÖZÉP-EURÓPAI KONTEXTUSA

A horvát nemzeti ébredés mozgalma fontos és determináns láncszeme annak a 19. század első felében csaknem egész Közép-Európára kiterjedő folyamatnak, amely a nemzeti függetlenség, a nemzeti és nyelvi egység, a nemzeti identitás kivívásának és alakításának jegyében zajlott. Romsics Ignác definiálása szerint „e folyamat legfőbb állomásai” az alábbiak voltak: „[...] 1. új irodalmi nyelv megalkotása és ennek kodifikálása szótárak, nyelvtanok és különböző irodalmi munkák segítségével; 2. a »dicső múlt« felfedezése, vagy ennek hiányában megalkotása és propagálása a történetírás, a néprajz és különböző művészeti ágak segítségével s végül 3. olyan kulturális intézményeknek (akadémiák, múzeumok, egyletek, színházak) és iskolahálózatnak a felállítása, amelyek rendeltetészerűen és nagy hatékonysággal gondoskodtak a fentiek szerint létrehozott szellemi kötőanyagok széles körű terjesztéséről.”¹ A horvát nemzeti ébredés mozgalomához genetikailag, valamint a paralelizmusok és kölcsönhatások tekintetében legközelebb álló nemzeti mozgalmak történetét szemlélve, filológiaiilag mindez kellőképp dokumentálható. A példatár elsősorban a lengyel, a cseh, a szlovák, a szlovén és részben a szerb nemzeti újjászületés eseménytörténete alapján állítható össze – ama tényből kiindulva, hogy mind a horvát, mind a felsorolt nemzetek történelme és művelődése – a szerbek kivételével – az évezredes nyugat-európai keresztény szellemiség jegyében formálódott – még akkor is, ha például a szlovákok a magyar, a szlovének pedig az osztrák–német államiség keretében csak megkés-

¹ ROMSICS Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a XIX. és XX. században*. Napvilág Kiadó. Bp., 1998. 75.

ve, évszázadokban mérhető hiátusok terhével érkeztek el a nemzetté válás 19. század eleji állomásához. A bizánci, tehát a keleti, ortodox kereszténység szellemi-kulturális közegéből érkező szerbek nemzeti mozgalmát annyiban tekintjük ide számíthatónak, amennyiben e mozgalom is az európai felvilágosodás és romantikus mozgalmak függvényében és halása alatt (Bécs, Buda és Pest szerepére kell gondolnunk) jutott el a polgári nemzettudat és nemzetté válás 19. század eleji stációjához.

1.

Nézzük mindenekelőtt a nyelvi kérdést. Az egységes irodalmi nyelv megteremtésének igénye mindenütt megjelenik. Még a lengyelek esetében is, ahol korábban fejlett, nyelvileg is egységesnek tekinthető, európai léptékkal mérhető reneszánsz és barokk szépirodalom született.² A lengyel nyelvújítás ennél fogva elsősorban a szaknyelv modernizálását, megújítását jelentette. Ignacy Bystrzycki piarista atya 1769-ben adta közre *Geometria* című munkáját, Jan Śniadecki 1783-ban *Algebrájával*, Józef Rogaliński 1765-ben *Fizyka* c. tankönyvével, Hieronim Strojnowski vilnai professzor jogtudományi opusszal (*Nauka prawa przyrodzonego, politycznego, ekonomiki politycznej i prawa narodowego, 1785*), Onufry Kopczyński pedig latin és lengyel nyelvtanával (*Gramatyka łacińska i polska*) lett a nyelvi megújulás részese.³ A legnagyobb nyelvtudományi vállalkozás természetesen Samuel Bogumił Lindé 1807–1814 között megjelent halkötetes értelmező szótára volt a *Słownik języka polskiego*.⁴

A nyelvi kérdésnek megvan a maga markáns, a korra jellemző vetülete is: a Lengyelország 1772-es felosztását követő évtizedek-

² L. erről bővebben: Lehr-Splawinski, Tadeusz: *Język polski. Pochodzenie, powstanie, rozwój*. Warszawa, 1951. 306–348–457.; Julian KRZYŻNOWSKI: *Historia literatury polskiej*. Warszawa, 1953. 531–534.

³ Aleksander BRÜCKNER: *Dzije kultury polskiej*. Tom III. Warszawa, 1958. 315–324.

⁴ Krzyżanowski: i. m. 529.; D. MOLNÁR István: *Lengyel irodalmi kalauz*. Bp., 1997. 111.

ben az ország újbóli egyesítését célzó törekvések képviselői rendre kifejtették az egységes lengyel államnyelvvvel kapcsolatos véleményüket. A lengyel felvilágosodás radikális személyiségeként ismert Hugo Kolltáj (1750–1812) körül létrejött írói csoport, a Kuznica (Kovácsműhely) „legerélyesebb és legkövetkezetesebb képviselője”, Franciszek Salezy Jezierski (1740–1791)⁵, a nemzet fogalmát definiálendő, már 1781-ben így fogalmaz: a nemzet „a közös nyelvvel, tulajdonságokkal és szokásokkal rendelkező embereknek olyan gyülekezete, amelyet a valamennyi állampolgárra érvényes törvények tartanak össze.”⁶ Néhány évtizeddel később a jeles történettudós, Adam Mickiewicz ifjúkori tanára és pártfogója, Joachim Lelewel (1786–1861) pedig már a nyugat-európai nemzetfelfogással rokon, s a nyelvi asszimilációt sem kizáró elveket hirdet. 1836-ban, illetve az azt követő években vetette papírra az alábbi sorokat: „[...] a rutén, lengyel és litván nyelvek testvérek, melyek nem alapjai semmiféle nemzeti elkülönülésnek.” „A mi szeretett hazánk, a régi Lengyelország népei igen számosak. Litvánok, krakkóiak, mazúrok, szamogiták, kasubok, poroszok, ukránok és nagy-lengyelországiak – ők mind valamennyien lengyelek.”⁷ Maga Kolltáj 1799-ben pedig kifejezetten a lengyel államnyelv hegemoniája mellett száll síkra – hangsúlyozva, hogy az államszövetség területén az egyedüli hivatalos nyelv a lengyel, a többi használata a magánéletre korlátozódik.⁸

Elvben a cseh nemzeti ébredés, a *národna obroda* nyelvi programja is épülhetett volna a 15–16. századi, tehát a huszitizmus idején, sőt még a barokk korszakban is virágzó cseh irodalmi és nyelvi örökségre – függetlenül attól, hogy az utóbbi korszakot (az 1620 utáni) „az irodalmi műveltség válságkoraként” szokás aposztrofálni.⁹ A cseh barokk költészet olyan jelességei ugyanis, mint Adam Václav Michna z Otradovic (1600–1676) és Bedřich Bridel (1619–1680) éppúgy maradandó cseh nyelvű szépirodal-

⁵ KOVÁCS Endre: *A lengyel irodalom története*. Bp., 1960. 123.

⁶ Idézi ROMSICS Ignác: i. m. 78.

⁷ Idézi ROMSICS Ignác: i. m. 77.

⁸ ROMSICS Ignác: i. m. 78.

⁹ *A cseh irodalom kistükre a XIX. század végéig*. Válogatta és a bevezető tanulmányokat írta: DOBOSSY László. Bp., 1990. 159.

mat teremtettek, mint a szlovák evangélikusság körében működő Jiří Tránovský (Tranoscius, 1592–1637), akinek 1636-ban Lőcsén kiadott *Cythara sanctorum* című énekeskönyvét a békéscsabai szlovák evangélikusok ma is használják – újabb kiadások formájában.¹⁰ És természetesen a 17. századi cseh irodalom értékteremtő kiválósága volt Comenius alias Ján Ámos Komenský (1592–1670) is, aki latinul megalkotott tudományos művei mellett számos cseh nyelvű munkával is gazdagította népe-nemzete irodalmát. A *Labyrint světa a ráj srdce* (A világ útvesztője és a szív paradicsoma) című, Dobossy László találó meghatározása szerint „életbölcseleti regénye”, éppoly fontos emléke a 17. századi cseh prózának, mint a szólásokat és közmondásokat tartalmazó *Moudrost starých Čechů* (A régi csehek bölcsessége), *Kancionál, to jest Kniha žalmů a písní duhovních* (Kancionálé, azaz Zsoltárok és vallási énekek könyve) című – saját zsoltárfordításait és bibliai parafrázisait is tartalmazó – énekeskönyve pedig egyfelől a cseh vallásos énekköltészet, másfelől a klasszikus metrumok cseh recepciójának nyelvi szempontból is fontos dokumentuma.¹¹

A nemzeti ébredés korának írástudói (tudósok és szépírók egyaránt) – a felsoroltak ellenére – defenzív korszaknak tekintették az 1620 utáni mintegy másfél évszázad cseh irodalmát és kultúráját – nem annyira a barokk szellemiség, hanem a német befolyás érvényesülése okán –, s szükségképpen a felvilágosodás nyelvszemléletének jegyében igyekeztek a nyelvi megújulást megvalósítani. Elsőrendű feladatként itt is a modern nemzeti nyelv kiművelése volt a cél. A folyamat itt is a 18. század végével kezdődött s lényegében az 1840-es évek végéig tartott. A nyelvi törekvések képviselője a kor kiváló nyelvtudósa: Josef Dobrovský (1753–1829). Méltán tekintik a bohemisztika és a szláv filológia megalapítójának, hisz 1792-ben, még németül publikált *Geschichte der*

¹⁰ Uo. 161–162.; Balajka-Viliam MARČOK–Jozef MINÁRIK–Ján SEDLÁK: *Přehledné dějiny literatury I. Dějiny literatury české a slovanské s přehledem vývojových tendencí světové literatury*. Praha, 1970. 119.; 124.; Arane NOVÁK: *Dějiny českého písemnictví*. Praha, 1994. 82.

¹¹ *A cseh irodalom kistükre a XIX. század végéig...* Id. kiad. 162–168.; Bohuš BALAJKA–Viliam MARČOK–Jozef MINÁRIK–Ján SEDLÁK: i. m. 99–106.; Arne NOVÁK: i. m. 73–77.

böhmischen Sprache und Literatur (A cseh nyelv és irodalom története) c. művével a szlavisztika nyelvi és irodalomtudományi dimenzióinak egyenrangúságát és együvé tartozását kanonizálta, hogy aztán – a nemzeti ébredés nyelvi igényeinek megfelelően – 1809–1822 között egyfelől elvégezze a cseh nyelv grammatikájának rendszerezését (*Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache* = A cseh nyelv részletes rendszerezése), másfelől a latin nyelven írott *Institutiones linguae slavicae dialecti veteris* (Az ószláv nyelv dialektusainak rendszere) megalkotásával lerakja a szláv összehasonlító nyelvtudomány alapjait. Jellemző, hogy a különböző szláv nyelveket egyetlen szláv alapnyelv dialektusainak tekintette, s nemcsak a múltra, hanem saját jelenkorára is vonatkoztatva.¹² A szláv nyelvi mozgalmak számára főleg az *Institutiones linguae slavicae dialecti veteris* volt példaadó és inspiratív mű, hiszen az egyes szláv nyelvek grammatikáinak kidolgozásakor ezt tekintették mintának. De szerepet játszott a közös szláv nemzettudat formálódásában is, amely a pánszlávizmus formájában jelentkezett elsősorban.

A cseh nyelv megújítása szempontjából mindenekelőtt az 1809-es kiadású *Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache* c. Dobrovský-mű volt a legfontosabb – lévén, hogy „[...] a 16. századi nyelvállapotból kiindulva határozta meg és jelölte ki a 19. századi cseh nyelv szabályait.”¹³

Dobrovský munkássága ugyan még nem kapott szélesebb körű publicitást, a tudóstársak révén azonban eredményei tovább hagyományozódtak, s a 19. század húszas éveinek cseh tudósnemzedéke már az őáltala kijelölt úton haladhatott tovább. A cseh *národna obroda* nemzedéke Josef Jungmann-nal (1773–1847) az élen az ő eredményeit folytatva lett a „csehek Kazinczyja” – felismerve, hogy a nemzet fennmaradásának legfontosabb eszköze a pallérozott, modern nemzeti irodalmi nyelv. Munkájuk tudományos alapvetésének Dobrovský életművét tekintették és fontos előzmény volt számukra az 1774-ben alapított Cseh Királyi Tu-

¹² Karel HORÁLEK: *Úvod do studia slovanských jaziků*. Praha, 1962. 424–427.; magyarul is: Karel HORÁLEK: *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*. Bp., 1967. 359–397.

¹³ *A cseh irodalom kistükré...* id. kiad. 223.

dományos Társaság (Královská česká společnost nauk) is¹⁴. Jungmann – miként nálunk Kazinczy – mindenekelőtt a világirodalom remekműveinek cseh nyelvre fordítását és kiadását szorgalmazta. Ő maga ültette át Milton *Elveszett paradicsomát*, Chateaubriand *Ataláját*, az *Igor éneket*, továbbá számos Goethe-, Schiller-, Klopstock-, Bürger-költeményt. Irodalomelméleti (*Šlovesnost* = Irodalomtudomány, 1820) és irodalomtörténeti (*Historie literatury české* = A cseh irodalom története, 1825) kézikönyveinek megírásával is a nyelvi célkitűzések vezérelték, jóllehet, az utóbbi már a nemzettudat direkthebb formálásának is fontos eszköze lett. Legnagyobb és leghatékonyabb vállalkozása természetesen a lengyel Linde példája nyomán megalkotott, ölkötetes *Slovník česko-německý* (Cseh–német szótár, 1835–1839) volt. Tömör méltatását Dobossy László így fogalmazta meg: „A társadalmi fejlődés teremtette új fogalmak kifejezésére Jungmann részint a régi nyelvből javasolt szavakat átvételre, természetesen sokkal kisebb számban, mint kortársai: a magyar nyelvújítók. Az ajánlott szavak általában meg is honosodtak.”¹⁵

A szlovák nyelvi mozgalom némiképp egy tőről fakadt a horvátokéval, amennyiben a több nyelven is író felső-magyarországi nemes, Fejes János (1764–1823) *De lingua* (A nyelvről) című munkájában az 1791: XVI. t. c. magyar nyelvvel kapcsolatos rendelkezésével szemben – a horvát nemesekhez hasonlóan – a latin megtartása mellett foglalt állást a közigazgatásban. Igaz: munkássága ambivalens: hisz egyidejűleg szlovák nyelvű röpiratokat is közreadott (*Nezemanům, zemánstwj žádostiwjm* = A nemességre áhítózó nem nemesek; *Hlas wolagický k sedlákům...* = Szózat a parasztokhoz).¹⁶ Tény viszont, hogy Anton Bernolák (1762–1813), a szlovák nyelvi mozgalom első és egyben egyik legjelentősebb vezéralakja már 1787-ben, lényegében helyesírási kézikönyvnek szánt latin nyelvű munkájában (*Dissertatio philologico-critica de litteris Slavorum* = Filológiai-kritikai értekezés a szlávok irodalmáról) állást foglalt az önálló szlovák irodalmi nyelv megterem-

¹⁴ Uo. 223–224.

¹⁵ Uo. 224.

¹⁶ SZIKLAY László: *A szlovák irodalom története*. Bp., 1962. 165.

tésének szükségessége mellett.¹⁷ Javaslatát tudományos igénnyel fogalmazta meg s nyelvi radikalizmusát jellemzi, hogy „ki akar dobni az elődei és kortársai által meghonosított nyelvszokásból mindent, ami nem felel meg a szlovák nyelvnek, ami az idegen (főleg a cseh) grammatikákból és ortográfiákból került át.”¹⁸ Három év múlva pedig már egy, az általa kodifikált irodalmi nyelv teljes szabálygyűjteményét tartalmazó, öt részből álló (ortoepia, etimológia, szintaxis, prozódia, ortográfia) grammatikát ad közre *Grammatica slavica* (Pozsony, 1790) címmel – a nyugat-szlovák nyelvjárást választva alapul. Programjának tudományos alapvetését jelzi, hogy egy évvel később már a szlovák szókészlet gazdagítását célzó munkával jelentkezik: a Nagyszombatban kinyomtatott *Etymologia vocum slavicarum* (A szlovák szavak etimológiája) „igekötők, képzők és szóösszetételek segítségével kísérli meg a szlovák szókinccs [...] korszerűsítését.”¹⁹ Szakszerűsége meglepő, mert – miként monográfusa, Katarina Habovštiaková írja – „bár iskolázottságát és élethivatását tekintve nem kifejezetten nyelvtudós volt, hanem teológus (cseklészi káplán, nagyszombati püspöki titkár, majd érsekújvári plébános), irodalmi tevékenysége elsősorban mégis nyelvtudományi és nem teológiai.”²⁰ Ezt a nyelvtudósi szakszerűséget példázza hatkötetes ötnyelvű szótára is, a *Slowár slownský, česko-lat’insko-německo-uherský* (Szlovák–cseh–latin–német–magyar szótár), amely Juraj Palkovič támogatásával már csak halála után, 1825–27-ben jelent meg a budai Egyetemi Nyomda gondozásában. Ez a nagyszabású vállalkozás is, amely a százötven éves szlovák katolikus irodalmiság normája lett, Bernolák következetes purizmusát dokumentálja: „[...] tüzzel-vassal irtja azokat a német, latin és magyar

¹⁷ Bohuš BALAJKA–Viliam MARČOK–Jozef MINÁRIK–Ján SEDLÁK: i. m. 155.; SZIKLAY László: i. m. 177–178.

¹⁸ SZIKLAY László: i. m. 178.

¹⁹ Uo. 178–179.

²⁰ Hoci nebol svojím školením a životným povolaním špeciálne jazykovedcom, ale bol teológom (čekliským káplánom, trnavským biskupským tajomníkom a novozamockým farárom), predsa jeho literárna tvorba je v prvom rade jazykovedná, nie teologická.” Katarina HABOVŠTIAKOVÁ: *Bernolákovo jazykovedné dielo*. Bratislava, 1968. 59.

szóátvételeket, amelyek a szlovák stílus eredetiségét szinte meg-
hamisítják.”²¹

Nem érdektelen mindezek mellett hangsúlyozni azt is, hogy Bernolák szlovák nemzettudata „hungarus patrióta” tudattal párosult. Jellemző, hogy amikor szótára „segédnyelveiül” a latin mellett a magyart, a németet és a csehet választotta, azt nem csupán a nyelvek anyanyelvi szintű ismerete okán tette, hanem szándékosan, mégpedig az 1792:VII. t. c.-re hivatkozva, amely törvénycikk szerint az állami tisztviselőknek kötelező a magyar nyelvismeret.²² E „hungarus tudat” manifesztumszerű kifejező-
dését jól példázza a teljes szótár előszavának magyar nyelvű köz-
lése a hatodik kötetben, amelyet már csak a kortársi magyar ér-
tekező próza szintjével azonos magyar textusa kifogástalan nyelv-
tudásának mindennél beszédesebb dokumentuma: „A nyelveknek
ezen különbsége ugyan midőn a világnak más részeit, melyek majd
közönségesen egy ajkúak csak általában és más tartományokra
nézve sanyargatja, Pannóniának termékeny földjét különféle
módon kínozza és sokféle szaggatja, mivel amint a kegyes anya,
az adakozó természet, majd minden kincseket és gazdagságokat,
melyeket kebelében foglal és melyeket máshol csak egyenként
osztott, itt tetézett mértékkel kiöntött: úgy abba mindenfelől sok
és különféle nemzet ezen tartománynak termékenységétől vo-
nattatva, főképpen *magyar, tót, cseh és német*, rácokon, örmé-
nyeken és oláhokon kívül, kik a földnek igen kis részét foglalják
el, nagy számmal öszvetődult. Mire nézve itt mindazoknak, akik
a barátságos életet és annak vigasságait óhajtják, gazdagságokat
kereskedéssel előmozdítani kívánják, és egyházi vagy világi, köz-
vagy magányos hivatalokra emeltetni, és azokban tökéletesen el-
járni akarnak, a tudományos *deák* nyelven kívül a bévett anyai,
de vagy leginkább a *magyar, tót, cseh és német* nyelveknek szüksé-
ges ismerete is nem kis bűt és aggodást szerez. Amely gondnak és
aggódásnak elmellőzése végett nagy fáradsággal ezen nemzetek-
nek különös lakhelyeit felkeresni, sokszor nem kis költséget ten-
ni, és életeknek nagyobbik részét feláldozni kénytelenítetnek,
hogy az ezeknél gyakorlatosságban levő nyelveknek vagy közép-
szerű tudományát bizonytalan és ugyanezért sok nehézségekbe

²¹ SZIKLAY László: i. m. 180.

²² Uo. 182.

kevert móddal magok és polgártársaik kedvéért megszerezzék. Mert a nyelvek különbsége, amint Szent Ágoston mondja, és a mindennapi szomorú tapasztalás bizonyítja, embert az embertől idegeníti, és a nyelveknek egyetlenegy különbsége miatt az emberek összebarátkoztatására a természet oly nagy hasonlatossága semmit sem használhat, olyannyira, hogy örömebb vagyón az ember tulajdon ebével, mintsem idegen nyelvű emberrel.”²³

A Bernolák-textusban megjelenő „hungarus tudat” láthatóan a szlovákság országán, nemzetén belüli helyzetének tárgyszerű megítélésével párosul, ami különösen tanulságos a horvát–magyar nyelvi polémia megítélése szempontjából. Horvát részről a nyelvi polémia során messze nem érvényesül majd az a tolerancia, amit Bernolák esetében tapasztalunk.

Bernolák nyelvi törekvéseit és nyelvújítási eredményeit a szlovák katolikus papság elfogadta, az általa teremtett megújított nyelven számos jelentős művet is írtak, sikere mégsem lehetett teljes, mert az evangélikus szlovákság vezetői (elsősorban a papság) a cseh és szlovák együvértartozás ideája jegyében még jó ideig a régi cseh irodalmi nyelvi normához ragaszkodtak. Az irányzat ismert képviselője Juraj (Jiří) Palkovič (1769–1850) volt, aki a pozsonyi evangélikus líceum nyelvi tanszékének tanáraként katedráját „a »československý« (csehszlovák) nyelv és irodalom tűzhelyévé” tette, ami a régi, tehát a jungmanni nyelvújítástól érintetlen bibliai cseh nyelv átvételét és annak szlovák szóanyaggal történő színezését jelentette, s amelyet – szépírói művei mellett – elsősorban 1820–21-ben megjelent, *Česko-německo-latinský slovník* (Cseh–német–latin szótár) háromnyelvű szótára manifesztált.

Palkovič után Ján Kollár (1793–1852) „csehnyelvűsége” reprezentálta ezt az irányt, amely – vallja Sziklay László – „a szlovák evangélikus papok eddigi gyakorlatának folytatása”, s mint ilyen, a „fő nyelvjárásnak” tekintett cseh nyelvnek a szlovák „alnyelvjárással” való elegyítése.²⁴

A Palkovičtól Kollárig ívelő cseh orientációt az úgynevezett Štúr-iskola tagjai változtatták meg, a szlovák nyelvi és irodalmi

²³ Idézi saját fordításában SZIKLAY László: i. m. 182.

²⁴ Uo. 238.

önállósulással. Az evangélikusok és a katolikusok „egyházi elkülönülését” jelentő nyelvhasználat helyett e nemzedék tagjai a közép-szlovák nyelvjárástól (ez a Liptó, Zólyom, Túróc, Hont, Nógrád vármegye területén használt dialektus volt) megalkották az egységes irodalmi nyelvet. Ennek a nyelvi reformnak vezéralakja Ludevit Štúr (1815–1856) volt. A nyelvi egység megteremtése nem volt könnyű feladat: az egyházi nyelvhez ragaszkodó idősebb generáció tagjai még 1846-ban is éleshangú röpiratban marasztalták el Štúrékat. *Hlasové o potrebe jednoty spisovného jazyka pro Čechy, Moravany a Slovaky* (Hangok a csehek, morvák és szlovákok irodalmi nyelvi egységének a szükségességéről) című röpiratuk valójában harminchárom cikkből áll, amelyek mindegyike más és más szempontból támadja az egységes szlovák irodalmi nyelvet s követeli a cseh egyeduralmának visszaállítását. Kollár például, „csőcselék-nyelvnek”, „nyomor-nyelvnek”, „juhásznyelvnek”, „hitványok nyelvének”, „paraszti nyelvnek”, „drótosok nyelvének”, „kocsisok nyelvének”, „pásztorok nyelvének”, „a plebs nyelvének” nevezi a Štúrék alkotta nyelvi normát. A vitát végérvényesen Štúr két művének megjelenése döntötte el még 1846-ban: *Nářečja Slovenskou a potreba písana v tomto nářečí* (A szlovák nyelvjárás és az e nyelvjárásban való írás szükségessége) című munkájában a dialektus népi eredetére és ebből fakadó gazdag kifejezési lehetőségeire apellál, a *Nauka reči slovenskej* (A szlovák nyelv elmélete) lapjain pedig (a cím is jelzi) megalkotta az új irodalmi nyelv grammatikai alapvetését, s a fonetikus írásmódot kanonizálja.

A szlovén nyelvi mozgalom alakulástörténete leginkább a cseh fejlődéstörténethez hasonlatos. A reformáció térnyerése – a cseh huszitizmuséhoz hasonlóan – a korábban teljes defenzívában levő szlovén nyelv állapotának megváltozását, sőt prosperálását jelentette. Primož Trubar (1508–1586) és két pálya- és munkatársa: Juraj Dalmatin (1547–1589) és Adam Bohorič (kb. 1520–1598) Biblia-fordításaikkal és nyelvészeti munkáikkal néhány évtized alatt az európai irodalmi nyelvek szintjére emelték a *lingua slovenicát*. Ehelyütt éppen csak a tényszerű felsorolásra szorítkozhatunk. Több részlet közreadása után 1582-ben jelent meg Trubar Újtestamentum-fordítása (*Ta celi novi testament* = A teljes Újtestamentum), 1584-ben Juraj Dalmatin már a teljes szlo-

vén Szentírást adta a hívek kezébe (*Biblija, tu je, sve svetu pismu, stariga inu noviga testamenta* = A Biblia, azaz a teljes Szentírás, az Ó- és az Újtestámentum). Trubar 1550-ben állította össze *Abecedarium*át, Bohorič pedig 1584-ben jelentette meg Wittenbergben Melanchthon nyelvszemléletét követő *Arcticae horulae* (Téli órák) című művét. Mindez a 18. századig meghatározója volt a szlovén nyelvfejlődésnek.²⁵ Az általuk irodalmi rangra emelt szlovén idióma nyelvtörténeti tény, hatásával a reformáció visszaszorítása után is számolni kellett. Dalmatin Biblia-fordítása például az ellenreformáció korában is használatban maradt.

A 17. század, az ellenreformációs korszak közép-európai párhuzamait keresve ismét a cseh példáknál állapodunk meg. A barokk évszázada itt is a latin és német nyelvű kultúra expanzivitásának kedvezett. A viszonyokra jellemző, hogy még az olasz opera- és balettegyüttesek is nagyobb népszerűségnek örvendtek Ljubljanában, mint a szlovén nyelvű kultúra.²⁶ Erdemi változást itt is a 18. század hozott: ekkor jelentek meg olyan művek, mint Marko Pohlin (1735–1801) *Kranjska grammatikája* (Szlovén nyelvtan, 1768) és szlovén–német–olasz szótára (*Slovensko-nemško-italijanski slovar*, 1781) és a jeles mecénás, Žiga Zois (1747–1819) hathatós anyagi és erkölcsi támogatásával Anton Tomaž Linhart (1756–1795) – igaz, még németül – korszakos műve *Versuch einer Geschichte von Krain und der übrigen südlichen Slaven Österreichs, 1788–1781* (Krajna és Ausztria egyéb szláv népei történetének vázlat) címmel.

Míg Linhart történettudósként, kortársa, a ferences Valentin Vodnik (1758–1819) már kifejezetten nyelvészként vállalt részt a szlovén nemzeti ébredés mozgalmában. 1795-től a ljubljanoi gimnáziumban tanított (tanár, tanfelügyelő, igazgató), és Žiga Zois támogatásával aktív szervezője volt az irodalmi életnek. Egyfelől lapszerkesztőként (*Lublanske Novine*, 1797–1798) és kalendáriumok kiadásával (a *Velika Praktika* 1795–97-ben, a *Mala Prakti-*

²⁵ A szlovén reformációról és annak nyelvi vonatkozásairól lásd bővebben: Stanko JANEZ–Miroslav RAVBAR: *Pregled slovenske književnosti*. Maribor 1965. 33–54.; Mirko RUPEL: *Primož Trubar*. Ljubljana 1966.; uő: *Slovenski protestantski pisci*. Ljubljana, 1966.

²⁶ *A szlovén irodalom históriája*. Válogatta, a bevezetőt és az ismertető szövegeket írta [...] Stanko Janež. Bp., 1973. 93.

ka 1798–1806 között jelent meg), másfelől *Povedanje od slovenskiga jezika* (A szlovén nyelvről) című esszéjével s még inkább tan-könyveivel szolgálta a nyelvi megújulást; ez utóbbiak egyike, az 1811-ben megjelent *Pismenost ali gramatika za prve šole* (Írástudás az elemi iskolák számára) fontos, alapfokú nyelvtani rendszerezés. Jelentős *Nemško-slovensko-italijanski besednjak* (Német-szlovén-latin szótár) címmel összeállított szótára, harmincezer címszavával az egykorú szlovén lexikográfia maradandó műve.

Žiga Zois környezetében van már ekkor a fiatal Jernej Kopitar is (1780–1844), aki később – már a bécsi udvari könyvtár igazgatójaként – szintén az ausztrószlávizmus jegyében fejtette ki mind a szlovén, mind az általános szláv nyelvtudomány szempontjából meghatározó tevékenységét. Igaz: szlovénül nem írt, ám 1809-ben megjelent német nyelvű *Grammatik der slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steiermark* (Krajna, Karintia és Stájerország szláv nyelvének nyelvtana) című műve az első modern, a felvilágosodás nyelvszemléletén alapuló szlovén grammatikai rendszerezés. Részben ezzel, részben a szláv népek nyelvi mozgalmait irányító tudósokkal (Dobrovský, Vuk Karadžić) való együttműködése s nyugat-európai szaktudományi-szellemi kapcsolatai (Jakob Grimm, Friedrich Schlegel) tették a korabeli szlavisztika vezető képviselőjévé, akinek kiváló tanítványai: Matevž Ravnikar (1776–1845) és Franc Metelko (1789–1860) lettek a nemzeti ébredés nyelvi mozgalmának kiteljesítői. Az előbbinek 1815-ben kiadott *Zgodbe sv. pisma za mlade ljudi* (Bibliai történetek az ifjúság számára) című munkája egy germanizmusoktól teljesen mentes mű, amely a szlovén irodalmi nyelvet reprezentálja, az utóbbi – nyelvtudósként – *Lehrgebäude der slowenischen Sprache* (A szlovén nyelv tudományos rendszere) című művében az ún. dolénjski nyelvjárás fonetikája alapján dolgozta ki nyelvi koncepcióját, amelynek a további nyelvfejlődés szempontjából nem volt sok hozadéka, ám a nyelvi megújulás mozgalmas történetében így is markáns színpontot jelent.²⁷

²⁷ Slanko JANEŽ–Miroslav RAVBAR: i. m. 70–72.; 78–84.; 101–104.; Jože POGAČNIK: *Bartholomäus Kopitar (Leben und Werk)*. München, 1978. (=Geschichte Kultur und Geisteswelt der Slowenen XV).

Kopitar legsokoldalúbb és legtermékenyebb szlavista tudós-tanítványa Franc Miklošič (1813–1891) – nevét eredetileg magyar helyesírással, Miklosichnak írta –, a nemzetközi szlavisztika nagy formátumú tudósa, s a bécsi egyetem professzora volt, aki összehasonlító szláv nyelvészeti és lexikográfiai munkássága révén a kortárs szlovén nyelvtudomány fejlődéstörténetében is jelentős szerepet játszott. A nyelvi megújulás eredményeinek kiteljesedését tevékenysége meghatározóan motiválta, különösképp kiváló tanítványa, a lexikográfus Maks Pleteršnik (1841–1923) tudományos szemléletének formálása révén. (De az ő tanítványa volt a szlavisztika mindmáig legnagyobb formátumú tudósa: a horvát Vatroslav Jagić [1838–1923] is.)

A szerb nyelvi megújulás a 19. század tízes éveinek közepén kezdődött: Vuk Stefanović Karadžić (1787–1864) 1814-ben adta ki Bécsben *Mala prstonarodna slavenoserbska pjesnarica* (Kis szlavenoszerb népi daloskönyv) c. népdalgyűjteményét s egyidejűleg rövid szerb *nyelvtanát* (*Письменица сербскога језика, по говору простога народа написана* = A szerb nyelv grammatikája a köznépi nyelvhasználat szerint), amelyben már érvényesítette híressé vált elvét: „Írj, ahogyan beszélsz, és olvasd, ahogyan írtad!” 1818-ban szerb–latin–német szótárt szerkesztett (*Српски рјечник, иступачен немачкијем и латинскијем рјечима* = Szerb szótár, német és latin szómagyarázatokkal), s már ekkor készen volt a 26 000 címszót tartalmazó *Српски рјечник* (Szerb szótár) első változata is, amelynek szókészlete az 1852-es második kiadásban már 52 000-re bővült.

Karadžić nyelvi reformjának jelentősége a fellépése előtti nyelvi állapot ismeretében érthető meg igazán. 1814-ben, tehát első munkáinak megjelenése idején, a szerb irodalomban háromféle nyelv volt használatos: 1. az orosz szerkesztésű egyházi szláv, amely a szerb ortodox egyház hivatalos és liturgikus nyelve volt, 2. a szerb népnyelv, a *prstonarodni jezik* és 3. az előző két idióma keverékének tekinthető szlavenoszerb. A köznép által használt és beszélt nyelvtől igen távol lévő egyházi szláv teljesen alkalmatlan volt a modern, a felvilágosodás, majd a romantika igényei szerinti szépirodalom művelésére. A hibrid szlavenoszerb variáns néhány szerző – elsősorban Lukijan Mušicki (1777–1837), Sima Milutinović Sarajlija (1791–1847), Milovan Vidaković (1780–1841)

– jóvoltából ugyan „irodalmi rangra” emelkedett, ám nehézsége miatt ez sem felelt meg a korigényeknek. Maradt a népnyelv, amelynek szókészletét a Goethe által is csodált szerb folklór kínálta, s amely Karadžić kitarató gyűjtőmunkája nyomán vált mind népszerűbbé. Az 1813-tól Bécsben tartózkodó Karadžić – Jakob Grimm és Jernej Kopitar által serkentve – a népköltési szöveganyag alapján fogalmazta meg 1814 és 1818 között nyelvi programját, amelynek lényege nagyjából az alábbiak szerint foglalható össze:

1. A modern szerb irodalmi nyelvnek teljesen el kell szakadnia mind az egyházi szláv, mind a szlavenoszerb nyelvi hagyománytól.

2. A modern szerb írónak a szerb nép: a földművelő parasztok és pásztorok tiszta és romlatlan szókinccsét és grammatikáját kell követniök.

3. Homérosz *Iliász*ának epikai értékeire és fenségére hivatkozva állítja: ami a homéroszi epikában fenséges, az a szerb népköltészet nyelvében sem lehet alacsonyrendű, s úgy véli: minden szerb írónak az ókori görögökhöz hasonlóan saját nyelvjárása lehetőségeit kell kiaknáznia.

4. Minden szépírónak állandó nyelvi szabályokat kell követnie.

Nyelvi programjának fontos eredménye volt a szerb (cirill) abc megreformálása (a korábban használt 46 betű helyett csak 29-et tartott meg), s a *što* dialektus dél-hercegovinai változatának kodifikálása.

Karadžić nyelvi reformját a szerb ortodox egyház ellenérzéssel fogadta, s továbbra is az egyházi szláv megtartását szorgalmazta, ebben szerepet vállalt a karlócai metropolita is, így aztán annak végleges lényerése csak a század közepén történt meg.²⁸

²⁸ Vö.: Karel HORÁLEK: *Úvod do studia slovanských jaziků*. Id. kiad. 428–429.; úő: *Bevezetés a szláv nyelvudományba*, id. kiad. 399.; Miodrag POPOVIĆ: *Vuk Stefanović Karadžić*. (1787–1864). Beograd, 1964.; ДИМИТРИЈЕВ, П. А.-САФРОНИЈОВ, Г. И.: *Вук С. Караџић и его реформа сербохорватског језика*. Ленинград. 1984.; *Sprache, Literatur, Folklor bei Vuk Stefanović Karadžić*. Beiträge zu einem Internationalen Symposium. Göttingen 8–13. Februar 1987. Hgs. von Reinhard Lauer. Opera Slavica. Neue Folge: Band 13. Otto Harrassowitz. Wiesbaden 1988.

A közép-európai nemzeti mozgalmak történetében nagyjából mindenütt hasonlóképpen jelentkezett a „dicső múlt” felfedezésének igénye. Történettudósok, folkloristák, írók, festőművészek egyaránt részt vállaltak a nemzeti hagyományok feltárását célzó munkában. Tények és mítoszok vonulnak fel az általuk alkotott művekben. A cseheknél két elhíresült, macphersoni indíttatású hamisítvány is keletkezett, mely utóbbiak világhírű cseh festőket (Mikolaš Aleš, Josef Mánes) és egy zeneszerzőt is (Bedřich Smetana) meghílettek. A szerbeknél a folklór, a népköltészet felfedezése jelentette a nemzeti múlt nemzettudatot formáló, egyben európai jelentőségű manifesztációját.

A nemzeti múlt, a nemzeti hagyományok történettudományi feldolgozása a legtöbb közép-európai nemzetnél már a 18. század végén, de legkésőbb a 19. század elején megindult. „A lengyeleknél a szaniszlói korszak vetette fel a nemzeti történet újraírásának igényét.”²⁹ A jezsuita Adam Naruszewicz (1733–1796) az uralkodó, Szaniszló Ágost megbízása nyomán írta meg Lengyelország történetét a Piastok korától 1386-ig terjedően s *Historia narodu polskiego* (A lengyel nemzet története) címmel 1780–86 között ki is adta a munka II–VII. kötetét, az első csak jóval halála után, 1824-ben jelent meg. Naruszewicz munkája az első forráskritikán alapuló történeti mű volt Lengyelországban – jóllehet (többek véleménye szerint) tervezett programjából (gazdaságtörténet, népelet, politikai intézmények históriájának szintézisbe foglalása) csak kevés valósult meg. Fennmaradt viszont gazdag anyaggyűjtése, ami a későbbi kutatás számára lett irányadó.³⁰

A Naruszewicz utáni évek legjelentősebb történettudósa Joachim Lelewel volt (1786–1861), komoly szakmai felkészültséggel, nyugat-európai hírnévvel, aki népszerű formában, koncepciózus lengyel nemzeti históriát írt honfitársai számára. A nemzeti múlt teljesebb megismerésének igénye, az 1830-as felkelés leverése után, az ország viszontagságos évtizedeiben is tovább nőtt, s úgy

²⁹ NIEDERHAUSER Emil: *A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában*. Bp., 1977. 228.

³⁰ Uo.

tűnik: a Naruszewicz által elkezdett forrásfeltárásnak akkor jött el az ideje. 1847-ben indították meg a *Codex Diplomaticus Poloniae* kiadványsorozatot, majd a másikkal, a *Monumenta Poloniae Historica*nak munkálatait is elkezdték, amely utóbbinak alaposágát jelzi az első kötet 1864-es megjelenése.

E folyamat még oly vázlatos jelzése esetében sem lehet megfedkezni a kor lengyel történetiszemléletének és történetírásának ekkor tapasztalható fokozatos radikalizálódásáról. Már Stanisław Staszic (1735–1826) elengedhetetlen historiográfiai feladatként jelölte meg a „népben és nemzetben” gondolkodást – mondván: a történetírás nem szorítkozhat pusztán az uralkodók viszályainak, vagy a királyválasztásoknak deskripciójára, a nemzeti történelem könyvének lapjain ott a helye a köznép életsorsát bemutató fejezeteknek is.³¹ Lelewel – noha az alkotmányos királyság híve volt – még tovább ment ennél, amikor például a lengyel nemesség hibáit lajstromozva ezeket írta: „A nemesség [...] annyira elvakult volt, hogy nekik [ti. a parasztoknak] és magának is ártott, és a nemesi rend szabadsága és kiváltságai által megvédett Rzecz Pospolita a rabság fészke volt.”³²

A nemzeti múlt tudományos igényű feldolgozása, felidézése nemcsak a kortárs romantikus költészet inspirálója volt (Mickiewicz, Słowacki), hanem a 19. századi lengyel művészet későbbi időszakában is termékenyítően hatott. (Lásd például Jan Matejko monumentális történelmi tablóit.)

A cseh történettudományt két tudós életműve reprezentálja: A František Palacký és a Jozef Šafáriké. A cseh történetírás általuk emelkedett – mondja Niederhauser Emil – „[...] Dobner még sokban naiv szintjéről egyszerűben a kor tudományos színvonalára [...]”³³ A szlováknak született, de cseh nyelven író Pavel Jozef Šafárik (1795–1861) 1837-ben kiadott *Slovanské starožitnosti* (Szláv régiségek) című munkája szláv irányultsága ellenére is a cseh historiográfia meghatározó eredményének számított. A herderi motivációt sem nélkülöző mű tudatos romantikus példaadás volt: az egykori, ősi szláv közösség a jövő idők nagy

³¹ Uo. 223.

³² Idézi NIEDERHAUSER Emil: i. m. 234.

³³ Uo. 229.

szláv egységét volt hivatott megjósolni. Ugyanilyen szándék vezette 1842-ben megjelent *Slovanský narodopis* (Szláv néprajz) című munkája megalkotásakor is.

Pályatársa, František Palacký (1798–1876) már kifejezetten a cseh nemzeti múlt krónikásaként lépett fel – tudatosan készülve a történetírói pályára. Ifjúkorában a magyar tudományos és irodalmi élet megújulásának sikereit is rokonszenvvel figyelte (egy korai dolgozatában a magyar líráról értekezett), s ez az inspiráció is szerepet játszhatott közép-európai nézőpontú történetiszemléletének kialakulásában. 1848 és 1876 között megjelent *Dějiny národu českého* (A cseh nemzet története) a cseh nemzettudat formálásának alapműve lett a romantika korában. A cseh történelem eseménytörténetét a kezdetektől 1526-ig feldolgozó Palacký nemzete múltjának csúcspontját a huszitizmusban látta és jelölte meg, s bár közismert mondata szerint – „*Voltunk Ausztria előtt, s leszünk utána is!*” – nem volt kifejezetten osztrákbarát, politikusként mégis az ausztrószlávizmus híve lett – egy közép-európai államszövetség keretében remélve a cseh nemzet függetlenségének újbóli elnyerését.³⁴ *A cseh nemzet történetét* méltatva Dobossy László okkal hangsúlyozta azt is, hogy ez a történeti munka „[...] az egész cseh történetírás alapvető alkotása [...], amelyet a kortársak és az utódok vagy elfogadtak, vagy vitattak, de amelyet senki meg nem kerülhetett, mert az egész nemzeti közgondolkodást – s következésképp az irodalmi tudat alakulását is – lényegesen befolyásolta. Palacký ugyanis, miként például Michelet vagy Carlyle, a történetírást tudományos és irodalmi feladatnak tekintette.”³⁵ S hogy milyen eredménnyel művelte a diszciplinát, arra a késői romantikus cseh regény mesterének, Alois Jiráseknek (1851–1930) életműve a példa. A monumentális huszita ciklus minden egyes darabján ott van Palacký történetiszemléletének és történetírói gyakorlatának lenyomata.

A cseh nemzeti mozgalom virágzásával egy időben került az európai irodalmi érdeklődés előterébe Vuk Stefanović Karadžić gyűjtése nyomán a szerb népköltészet. A *narodna obroda* képviselői közül többen igen nehezen vették tudomásul, hogy hasonló

³⁴ *A cseh irodalom kistükre...* id. kiad. 226.

³⁵ Uo.

gazdagságú népdalkincs cseh nyelven nem maradt fenn. Legalábbis a ciklusokba foglalható, nagy epikus egységet alkotó szerb hősi énekekkel vagy például a *Kalevalát* alkotó énekekkel rokonítható népi epikus költészet nem. És olyan sem, amely versenyezhetne a *Nibelung-énekekkel* vagy az orosz bilinákkal.³⁶ E hiány „pótlásáról” az egyébként kiváló, a filológiában járatos tudós prágai könyvtáros, Václav Hanka (1791–1861) „gondoskodott” az ismert kortárs költő, Josef Linda (1789–1834) közreműködésével. 1817-ben adtak ki egy hamisítványt, a *Rukopis královédvorskýt* (Dvůr Králové-i kézirat), majd nem sokkal később egy „eposz töredéket” *Rukopis zelenohorský* (Zelená Hora-i kézirat) címmel. Az előbbi keletkezési idejét a 13. századra tették, az utóbbiét jóval korábbra: a 9. századra. A vitathatatlanul hitelesnek tetsző szövegek Európa számos tudósát megtévesztették, Toldy Ferenc például „nem kevés nosztalgiával számol be felfedezésükről és értékükről”, Riedl Szende pedig magyarrá fordította őket.³⁷ Még Dobrovský is hitt a szövegek hitelességében, bár a Zelená Hora-i kézirattal kapcsolatosan volt néhány kétkedő, kritikai észrevétele. Hanka még arra is ügyelt, hogy a hat nagyobb epikus költeményt, két lírai-epikus éneket és hat lírai verset tartalmazó Dvůr Králové-i kézirat hőseinek egyik része a történelem mitikus korszakát (Záboj és Slavoj, Čestimír), másik a történelmi időket idézze (Oldřich, Boleslav, Jaroslav). A cseh romantika irodalmának és képzőművészetének reakciója sem maradt el: a kiváló romantikus költő, Karel Hynek Mácha (1810–1836) éppúgy lelkesedett értük, mint a cseh festészet több kiválósága (Josef Mánes, Mikoláš Aleš, Josef Václav Myslbek).

Más utat járt a Lessing, Goethe és Herder vonzásában alkotó tudós és költő: Ladislav Čelakovský (1799–1852). Diákként lett a szláv népköltészet szerelmese, s nemcsak gyűjtötte, le is fordította e poézis legjavát cseh nyelvre. Gyűjteménye 1822–27 között jelent meg három kötetben *Slovanské národní písně* (Szláv népdalok) címmel. Vaskos könyvre való közmondásgyűjtemény is maradt utána. A *Mudroslovi narodu slovanského v příslovích*

³⁶ Bohuš BALAJKA–Viliam MARČOK–Josef MINÁRIK–Ján SEDLÁK: i. m. 174–175.

³⁷ *A cseh irodalom kistükre...* id. kiad. 225.

(A szláv nemzet bölcsessége közmondásokban) 1852-ben látott napvilágot, lapjain mintegy tizenötezer szláv szólással és közmondással ismertette meg kora olvasóit. Népköltés és szláv nemzet-tudat kölcsönösségét költőként fogalmazta meg maradandóan, mindenekelőtt az *Ohlas písni ruských* (Orosz dalok visszhangja) értékálló versszövegeivel, amelyekkel nemcsak honfitársait, hanem – Kollárhoz hasonlóan – az egész szlávtságot kívánta megszólítani, s amelyekben az orosz bilinák hőseit jelenítette meg az orosz versek formavilágát is követve. Ezt az 1829-ben megjelent kötetet 1839-ben az *Ohlas písni českých* (Cseh dalok visszhangja), már cseh nemzeti elkötelezettségű dalgyűjtemény követte, amely a cseh népdal forma- és témavilágának műköltészetté transzponálása volt. Mindezek alapján Szalatnai Rezső állapította meg Čelakovskýról, hogy „ő az, aki egy pedáns mozdulattal a népi líra vadrózsáját beoltotta a cseh kert virágba.”³⁸

A szlovák nemzeti ébredés jegyében fogant, olyan formátumú történettudományi munkát, mint a Šafáriké vagy a Palackýé, nem találunk. Niederhauser Emil okkal véli úgy, hogy a „[...] szakmai történetírás kifejlődésére az egész korszakon keresztül nem került sor.”³⁹ Az viszont tény, hogy a szlovák nemzettudat megjelenését dokumentáló, a Šafárikéhoz, Palackýéhoz viszonyítva szerényebb historiográfiai művek születtek. Ján Baltazár Magin (1682–1735) 1728-ban kiadott munkájában (*Murices Nobilissimae et novissimae diaetae Posoniensis scriptori spassi, sive Apologia*) például arról beszél, hogy a honfoglalás idején a szlovák őslakók szívélyesen fogadták a magyarokat.⁴⁰ Arató Endre olvasatában Magin felfogása az ún. „szövetségi viszony” elméletét jelentette, azaz: „[...] magyarok és szlovákok kölcsönös szerződésen alapuló együttélését [...]”⁴¹

Juraj Papáne (1738–1802) 1780-ban megjelent, immár a felvilágosodás történet szemléletét érvényesítő munkájában, a *Historia gentis Slavae*-ban, a szlávtság történetének kontextusában vizs-

³⁸ SZALATNAI Rezső: *A cseh irodalom története*. Bp., 1964. 99.

³⁹ NIEDERHAUSER Emil: i. m. 230.

⁴⁰ SZIKLAY László: i. m. 142.; ARATÓ Endre: *A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1790–1840*. I. Bp., 1960. 73.

⁴¹ ARATÓ Endre: i. m. 73.

gálva a szlovák históriát, a Maginéhoz hasonló gondolatokat fogalmaz meg – kora Habsburg-monarchiáját pedig „a nagymorva birodalom megújulásának” tekinti.⁴² Kortársa, a jezsuita Juraj Sklenár (1745–1790) az ősi szláv dicsőség jegyében Pannóniát, Erdélyt, Bulgáriát egyaránt Nagymorávia részének tekintette *Vetustissimus magnae Moraviae situs et primus in eam Hungarorum ingressus et incursus* c. művében, kivéve a Vág völgyében lakó szlovákság szűkebb hazáját, amelyet a Nagymorva Birodalmon kívüli régióként jelöl meg.⁴³

A felvilágosult szellemű s a nemzeti ébredés jegyében íródott egyik első, jelentős, szlovén vonatkozású történettudományi munka, Anton Tomaž Linhart német nyelvű műve, a *Versuch einer Geschichte von Krain und der übrigen südlichen Slaven Österreichs* (Krajna és Ausztria egyéb szláv népei történetének vázlat) – mint már említettük – Žiga Zois támogatásával jelent meg az 1788 és 1791 közötti években. Linhart nemzetébresztő szándéka és céltudatossága nyilvánvaló. Ez a némiképp már a „politikai ausztrószlávizmus” apológiájának is tekinthető munka azáltal lett a szlovén *narodni preporod* egyik alapműve, hogy a szlovének őstörténetének, középkori sorsuk históriájának s történeti néprajzának tárgyalásával, a szláv írásbeliség kialakulásának leírásával a szlovén nemzettudat fejlesztője lett – német nyelvű szövegezésével egyetemben is (!) –, amely nyelv akkor még az értelmiség jelentős részének társalgási nyelve volt.

Linhart kezdeményének szlovén nyelvű folytatására még évtizedekig vártak Krajna polgárai: Anton Kreml „stájer történelme”, a *Dogodivšine štajerske zemle z posebnim pogledom na Slovence* (Stájerország története különös tekintettel a szlovénekre) csak 1845-ben jelent meg Grácban, némi megkésettiséggel tehát s a szaktudós vélelme szerint „[...] még nem érte el a leleweli vagy Horváth Mihály-i színvonalat.”⁴⁴

A szerb történetírás első komolyabb kísérletét a Karlócán, Komáromban, Sopronban, majd Kijevben tanult, Temesváron és Újvidéken tanárkodó Jovan Rajić (1726–1801) *Историја разнихъ*

⁴² NIEDERHAUSER Emil: i. m. 230.

⁴³ SZIKLAY László: i. m. 166–167.; ARATÓ Endre: i. m. 73.

⁴⁴ NIEDERHAUSER Emil: i. m. 230.

славенскихъ народовъ најпаче же болгаръ, хорватовъ и сербовъ (Különbféle szláv népek, kiváltképp a bolgárok, horvátok és a szerbek története) című, Bécsben 1794–95-ben, majd Budán 1823-ban újra kiadott munkája jelentette. Rajić viszont „[...] még valahol középben áll a teljesen dilettáns, valóságot és legendát keverő történetírás és a felvilágosodás moralizáló és racionalista szintje között.”⁴⁵ A szlavenoszerb nyelven író Rajić a szláv őstörténetet tárgyálva a szkítákat tekinti a szlávság őseinek, mondván: a szkíta a szlávok, germánok, hunok közös neve, mint ahogy gyűjtőnév a gótoké is, ennél fogva egyetlen nációnak sincs joga kisajátítani ezeket, miként – vélelme szerint – teszik a magyarok, akik a hunoktól származtatják magukat.⁴⁶ Az egyes szláv népeket bemutatva hosszas fejtegetések után azt állítja: a legrégebb szláv nép „az illír-szerb”. Hosszan értekezik Dušan cár birodalmáról, a szerb történelem dicső korszakaként méltatva e periódust, a példaadás szándékával természetesen, hiszen a nemzeti felszabadító harcok a török megszállta szerb területeken a mű megírása és kiadása idején is zajlottak.⁴⁷

3.

A nyelvi és etnikai azonosság társadalomtudományi (nyelvtudomány, történetírás, folklórkutatás) és művészeti tudatosításához megfelelő szervezeti keretek is kellettek. A létrehozott szellemi értékek (társadalomtudományiak és a művészetek körébe tartozók) terjesztését egyfelől tudományos szervezetek (tudós társaságok, egyesületek) és az oktatási intézmények biztosíthatták, másfelől a művészetek fórumai, mindenekelőtt a színházak és a folyóiratok s persze a könyvkiadás. Ezek némelyike állami közreműködéssel, más részük többnyire társadalmi kezdeményezés nyomán jön létre.

A lengyelek 1800-ban Varsóban alapították meg a Tudomány Barátainak Társaságát (Towarzystwo Przyjaciół Nauk), amely

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ ARATÓ Endre: i. m. 72.

1815-ben már hivatalos jelleget is kapott azáltal, hogy Sándor cár a *Királyi* jelzővel bővítette nevét. Pályázatok kiírása, tudományos felolvasóülések szervezése, nyelvművelés, tudományos művek kiadása – íme a megjelölt legfontosabb feladatkörök. A varsói társaság példáját más városokban is követték: 1815-ben Krakkóban alakult hasonló szervezet, 1857-ben Poznańban.⁴⁸

A lengyel oktatásügy felvilágosult szellemű modernizálása már 1773-ban megkezdődött a Nemzeti Nevelési Bizottság (Komisja Edukacji Narodowej) létrehozásával, amely az egész oktatásra kiterjedő reformtervet dolgozott ki, s ehhez csatlakozott a Varsói Nagyhercegségben alakult Nevelési Kamara (Izba Edukacyjnej) is. Az elemi fokú oktatásban szerényebb, a közép- és felsőoktatás terén nagyobb eredmények mutatkoztak. 1790-ben Lengyelországban 1500 egyházközségi és 74 középiskola működött. Később, 1813-ban, a Varsói Nagyhercegségben 486 városi és 803 falusi elemi iskola, Galíciában pedig – 1847-ben – 1200. Igaz: látványos eredményt a műveltség terjesztésében mindez nem hozott, ám az mégis figyelemre méltó, hogy míg a 18. század végén a lengyel lakosság 90%-a volt írástudatlan, addig 1860-ra ez a százalékarány 79,2%-ra csökkent. Az egyetemi oktatás az ország megosztottsága ellenére is jelentős színvonalú: a középkortól működő krakkói egyetem mellett fontos tudományos műhely volt a lembergi univerzitás éppúgy, mint az Oroszországhoz tartozó Vilno egyeteme.⁴⁹

A színjátszás, illetve a színház mint a nemzeti ébredést szolgáló fórum, Lengyelországban már 1765-től működött. Poniatowski Szaniszló Ágost maga kezdeményezte az alapítást, s ha megszakításokkal is, az ország utolsó felosztásáig megmaradt. 1829-től Varsóban már két teátrumban tartottak előadásokat, s állandó színháza volt további négy lengyel városnak is.⁵⁰

A cseh tudományos és kulturális élet szervezeti keretei 1770 után terebélyesednek. Az 1774-ben alapított Cseh Tudós Társaság (Societas Scientiarum Bohemica = Soukroma společnost nauk), amelyet II. Lipót császár utasítására a Královská Česká

⁴⁸ NIEDERHAUSER Emil: i. m. 251–252.

⁴⁹ Uo. 166–167.; Julian KRZYŻANOWSKI: i. m. 424.

⁵⁰ NIEDERHAUSER Emil: i. m. 204.; Julian KRZYŻANOWSKI: i. m. 424.

společnost nauk (Királyi Cseh Tudós Társaság) rangjára emeltek,⁵¹ a nemzeti ébredés mozgalmának fontos szervezeti kerete lett. A prágai egyetemen már 1793-ban katedrája volt a cseh nyelvnek, első professzora František Martin Pelcl (1734–1801) haláláig cseh nyelven írta tudományos műveit, így az 1791–96 között megjelent *Nová kronika česká* (Új cseh krónika) is.⁵² 1846-tól állami rendelet tette lehetővé a cseh nyelv középiskolai oktatását, s ugyancsak állami hozzájárulással, egy Kolowrat és egy Šternberk gróf kérelmére, 1820-ban létrehozzák a cseh Nemzeti Múzeumot is a könyvtárral. 1831-ben újabb intézmény, a Matica Česká (Cseh Matica) megalapítására került sor, amelynek feladata lett a cseh nyelvű szépirodalmi, ismeretterjesztő és tudományos művek kiadása.⁵³ 1783-ban megnyitották a Rendi Színházat (Stavovské divadlo) – jóllehet, Német Színház már 1738-tól működött Prágában, ahol opera-előadásokra is sor került. Ezek a kezdeményezések a lengyel színházi kultúra színvonalát természetesen még nem közelítették meg.⁵⁴ A Cseh Nemzeti Színház alapítását célul tűző mozgalom csak az 1830-as évek végén indult meg: 1837-ben Palacký elnökletével alakult meg az a válaszműny, amely által a színház ügye a cseh nemzeti mozgalom egyik központi kérdése lett. A ma is működő prágai épület persze csak nagyon későn: 1882-ben készült el.⁵⁵

A szlovák tudományos élet szervezeti keretei nagyjából az alábbiak szerint alakultak: 1793-ban Anton Bernolák megalapította az egész Felső-Magyarországot (Nyitra, Lednicróna, Besztercebánya, a Szepesség, Sóvár, Rozsnyó, Kassa, Esztergom, Eger) behálózó, sőt egy „sátorral”, azaz fiókszervezettel Bécsben is működő egyesület, a Towarišstvo litterného umeňát (Az írásművészet társasága), amelynek a szlovák „[...] egyesületek közül a szlovák nyelvi önállósodás, a szlovákok nemzetté válása szem-

⁵¹ Bohuš BALAJKA–Viliam MARČOK–Josef MINÁRIK–Ján SEDLÁK: i. m. 146.; Arne NOVÁK: i. m. 118.

⁵² Bohuš BALAJKA–Viliam MARČOK–Josef MINÁRIK–Ján SEDLÁK: i. m. 146.

⁵³ NIEDERHAUSER Emil: i. m. 77.

⁵⁴ Bohuš BALAJKA–Viliam MARČOK–Josef MINÁRIK–Ján SEDLÁK: i. m. 151.

⁵⁵ NIEDERHAUSER Emil: i. m. 209.

pontjából a legnagyobb a jelentősége.”⁵⁶ Az említett városokban – és a szepességi régióban – mindenütt katolikus papnevelő intézet működött. A Towarišstwo tagsága is többnyire a katolikus papságból verbuválódott, akik vállalták a bernoláki nyelvi programot, s azt az egyházi irodalom (énekes- és imádságoskönyvek, teológiai értekezések) területén meg is valósították. Céljuk elsősorban az ismeretterjesztés volt. Érvényes ez elsősorban Juro Fándly (1750–1811) esetében, aki gazdasági szakkönyveket írt a Bernolák megújította nyelven. Voltaképpen már jozefinista szellemű értekezése, a *Dúverná zmlúv mezi mníchom a diablom* (Bizalmas beszélgetés a szerzetes és az ördög között) – jöllehet, a Bernolák-nyelvtan és -szótár csak egy évvel a dialógus formában megírt Bizalmas beszélgetés... után (1790) jelent meg.

A Towarišstwo alapításának évében (1793) tett javaslatot Ribay György egy Csehszlovák Intézet (Československý ústav) megalapítására is, amely az evangélikus szlovák értelmiség egylete lehetett volna, ám a javaslat nem kapott kellő támogatást.

Szerencsésebb volt Holko Mátyás és fia kezdeményezése: ők alapították meg Alsószkálnokon az Erudita Societas Kishontiensis nevű egyesületet, amely – könyvtárával együtt – 1808-tól működött magyar, német és szlovák papok részvételével, s amely elindítója volt a *Solennia Bibliothecae Kis-Hontanae* című kiadványsorozatnak.⁵⁷

Újabb és jelentős egyesület alapítására 1834-ben került sor, Martin Hamuljak (1789–1859), a budai helytartótanács tanácsnoka ekkor hozta létre A Szlovák Nyelv és Irodalom Kedvelőinek Egyesületét (Spolok Milovníkov Reči a Literatúri Slowenskej) Budán. A katolikus pap Hamuljak az evangélikus lelkész Ján Kollárt kérte fel az elnöki tisztre, ami a felekezeti elkülönülés felszámolására tett kísérlet volt. Hamuljak négy alkalommal (1835, 1836, 1839, 1840) *Zora* (Hajnal) címmel kiadott almanachja a szlovák irodalom számottevő kiadványa volt, mintáját vélhetően Kisfaludy Károly *Aurorájában* lehet megjelölni.⁵⁸

⁵⁶ SZIKLAY László: i. m. 163.; lásd még: Imrich SEDLÁK: *Strieborný vek. Národno-kultúrny a literárny pohyb na východnom Slovensku v období národného obrodenia*. I. Košice, 1970. 33–61.

⁵⁷ SZIKLAY László: i. m. 162.

⁵⁸ Uo. 217.

A színjátszás a szlovák nemzeti ébredés korában defenzív helyzetben van: olyan eredményekről, mint amilyeneket a lengyel vagy a cseh színháztörténetből ismerünk, szlovák nyelvterületen nem regisztrálhatunk. Volt azonban egy jelentős kezdeményezés, amelynek iniciátora Gašpar Fejérpataky-Belopotocký (1794–1874) volt. Ez a „szlovák öntudatú nemes” szervezte meg Liptószentmiklóson az első szlovák műkedvelő színtársulatot. 1830–1843 között összesen harminchárom szlovák, illetve cseh és német nyelvből fordított színművet adtak elő, ami egyben hagyományteremtés lett. A társulat Jan Chalupka (1791–1871): *Kocurkovo anebo: Gen abychom w hanbě nezůstali* (Kandúrfalva, avagy: Csak szégyenben ne maradjunk) című vígjátékának bemutatásával kezdte meg működését, olyan értékálló művel, amely ma is szerepel a szlovák színházak repertoárjában.⁵⁹

A különböző osztrák tartományokban (Krajna, Karintia, Görz, Gradiska) és a magyarországi Vendvidéken, tehát egymástól közigazgatásilag és államilag elkülönítetten élő szlovéneknél egyetlen említésre méltó tömörülést tarthatunk számon: Žiga Zois báró 1781-ben újjáéledő körét, az Academia Operosorumot. A kor valamennyi jelentős, a szlovén irodalom és művelődés felemelésén fáradozó személyisége tagja volt az egyesületnek. A fentebb már tárgyalt Anton Tomaž Linhart, Jernej Kopitar mellett Valentin Vodnik munkássága lényegében ebből a körből indult. A további szerveződések elmaradását elsősorban talán az magyarázza, hogy a kor értelmisége a tudományos irodalom művelésekor a német nyelvet használta, sőt a szépirodalom jeleseinek munkásságát is gyakran a bilingvitas jellemzi. A szlovén romantika európai formátumú költője, France Prešeren például haláláig ír német nyelvű verseket.

A színjátszás-színházművészet még nagyobb megkésettiséget mutat, mint a tudományos élet intézményes szerveződése: az első állandó szlovén színtársulat csak 1866-ban alakult meg Ljubljánában.⁶⁰

⁵⁹ SZIKLAY László: i. m. 218.; Gašpar FEJÉRPATAKY-BELOPOTOCKÝ: *Vlastný životopis*. Bratislava, 1975. 58.

⁶⁰ NIEDERHAUSER Emil: i. m. 208.

Szerencsésebb körülmények folytán a szerb megújulási mozgalom jóval több eredményt mutathatott fel. A siker záloga vitathatatlanul Vuk Karadžić nyugati viszonylatban is feltűnést keltezt munkássága volt. A megújulás szervezeti formái természetesen ott jöhettek létre, ahol a nagyobb lélekszámú szerb értelmiség és a megfelelő társadalmi feltételrendszer is megvolt. Az 1690-ben Arsenije Čarnojević vezetésével Magyarországra menekült, majd az uralkodótól kiváltságokat is kapott szerbség ekkorra már kinevelte a maga értelmiségi, iparos és kereskedő polgárságát, így érthető, hogy már 1826-ban megalakult Budán a Matica srpska, amely a szerb irodalom és kultúra támogatása mellett más megújulási mozgalmakra is nagy hatással volt: ez lett „[...] az egyéb szláv népek Maticáinak az ősképe.”⁶¹ Már előbb (1825) megjelent – ugyancsak Budán – a szerb irodalom máig legjelentősebb folyóirata, a *Letopis Matice srpske* (akkori neve: *Serbskij Letopis*) Đorđe Magarašević szerkesztésében, 1838-tól pedig már fogad diákokat az első szerb diákothton, a pesti Tökölyánum (Tekelijanum).⁶² A szerb műkedvelő színjátszás bölcsőhelye Pest volt: 1812-ben Balog István *Czerni Gyuró vagy Belgrád megvétele a töröktől* c. darabját magyar színészek adták elő, amelyben Déryné egy áriát és duettet énekelt szerb nyelven. Egy év elmúltával pedig szerb műkedvelők játszották Kotzebue egyik darabját *Kreštalica* (Szajkó) címmel. Balog István darabját *Serbski vožd Georgij Petrovič inače narečennij Crnij ili Otjatije Beograda ot Turaka* (Petrović György, a szerb vezér, akit másként Cserninek mondanak, avagy Belgrád megvétele a töröktől) címmel Joakim Vujić (1772–1847), szentendreai tanár fordította szerbre s amatőr szintársulatával Szege-den és Újvidéken be is mutatta. A mű fordítása 1843-ban könyv alakban is megjelent.⁶³

A magyarországi szerbek alsó- és középfokú oktatási intézményeket is alapítottak és működtettek⁶⁴, sőt Szentendrén szerb tan-

⁶¹ Uo. 99.

⁶² NIEDERHAUSER Emil: i. m. 99.; István PÓTH: *Stazama prijateljstva. Članci i studije*. Bp., 1987. 9–30.; VISY Gábor: *A pesti Tökölyanum*. Bp., 1996.

⁶³ István PÓTH: i. m. 144.; NIEDERHAUSER Emil: i. m. 206.

⁶⁴ NIEDERHAUSER Emil: i. m. 99.

nyelvű tanítóképzőt is (itt tanított Joakim Vujić), amely az egész szerbség oktatástörténetében is az első ilyen intézmény volt.⁶⁵

És végül ne feledjük: a magyarországi szerbség – és más nemzetiségek – művelődéstörténetében – a vizsgált korszakban – óriási szerepe volt a budai egyetemi nyomdának, amely rendre adta ki a szerb, szlovák, román, horvát nyelven írott tudományos műveket.⁶⁶

A nemzeti ébredés közép-európai kontextusának rövid áttekintése alapján talán megfogalmazható most már néhány fontosabb következtetés is. Első helyen a folyamat alapvonásaként a nemzeti identitás többféle árnyalatával-változatával kell számolnunk. A Magyarországon élő szlovákság esetében egymás mellett jelenik meg a hungarus (Bernolák, Ján Baltarzar Magin), az egységes szláv (Šafárik, Papánek), a csehszlovák (Palkovič, Kollár) és a szlovák (Štur) nemzettudat. A cseheknél – mindenekelőtt Palackýnál – a cseh identitás mellett jelen van az ausztrószlávizmus és a birodalmi patriotizmus.⁶⁷ A szlovén nemzeti identitást is meghatározóan motiválta az ausztrószlávizmus (Kopitar). A lengyelek és a szerbek saját nyelvi és etnikai egységük következetes manifesztálásával tűnnek ki, az utóbbiak esetében – az általuk azonosnak tekintett irodalmi nyelv okán és ürügyén – gyakori a szerbhorvát nyelvi és etnikai azonosság hangsúlyozása.

A nyelvi egységtörekvések a tradíciók és a dialektális tagoltság függvényében zajlanak: a lengyelek és a csehek – egységes nyelvi hagyományaik (a lengyel reneszánsz és barokk, valamint a cseh huszitizmus fejlett irodalmi nyelve) folyamányaképp – sokkal gyorsabban jön létre a konszenzus a nyelvi standard dolgában, mint például a szlovákoknál vagy a szlovéneknél, ahol a különböző nyelvjárások képviselői harcolnak egyik vagy másik dialektus prioritásáért, sőt a szlovák irodalmi nyelvi önállóság képviselőinek a cseh nyelvi expanzió ellenében (nyelvi csehszlovákizmus) is érvelniök kellett. Sajátos állapotot jelentett a szlovéneknél – részben persze a cseheknél is – az irodalomban és a

⁶⁵ István PÓTH: i. m. 143.

⁶⁶ Vö.: *Typographia Universitatis Hungaricae Budae. 1777–1848*. Publ. par Péter Király. Bp., 1983.

⁶⁷ GÁNGÓ Gábor: *Eötvös József az emigrációban*. Debrecen, 1999. 124–125.

tudományművelés területén egyaránt jelenlévő bilingvitás (szlovén és német, cseh és német), amely a nemzeti ébredés időszakát mindvégig jellemzi. (France Prešeren haláláig ír német nyelvű költeményeket, az osztrák–német irodalomtörténeti kompendiumokban ezért is szerepel németül is író szlovén költőként.)

Szembetűnő a történettudomány és a színházművészet nemzetenként erősen váltakozó prosperitása, illetve olykori defenzívája, mint ahogy váltakozó a tudományos egyesületek, oktatási intézmények alapításának, működtetésének intenzitása is.

Mindezek ellenére és mellett a nemzeti megújulás mindenütt végbemegy, kisebb-nagyobb fáziseltolódásokkal felnevelve a romantika jegyében fogant nemzeti irodalmat is. Ezek mindegyike nem, némelyike a világirodalom legmagasabb szintjére jut. Lásd az utóbbi példáiként Adam Mickiewicz, Juliusz Słowacki, France Prešeren, Ivan Mažuranić, Vuk Stefanović Karadžić életművét.

HORVÁT IDENTITÁS – HORVÁT NYELVI EGYSÉG

A horvát irodalom reneszánsz és barokk kori fejezetei világirodalmi teljesítményként illeszkednek Európa literatúrájába. A petrarkista líra virágzása (Šiško Menčetić, Dore Držić), az európai hírű morálteológus és költő Marcus Marulus Spalatensis alias Marko Marulić horvát nyelvű, törökellenes célzatú *Judit-eposza*, Marin Držić világszerte ma is játszott *Dundo Maroje* c. komédiája s Ivan Gundulić barokk eposza, az *Osman* reprezentálják elsősorban e teljesítményt, de mellettük és nyomukban még számos értékálló életmű sorakozik, amelyekről a kroatisták mellett a komparatiztika művelői is szívesen értekeznek világszerte. A horvát irodalomtörténet e periódusait így méltán nevezhetnénk a *litteratura croatica* ezüst-, illetve aranykorának is, amelyek után viszont apályosabb időszak következett. A felvilágosodás jegyében fogant rokokó, klasszicizmus és szentimentalizmus markáns, az előző korszakok értékrendjével mérhető erővonalait ugyanis hiába keressük a 18. századi horvát irodalomtörténetben. A kezdemények, kísérletek, tudományos és szépírói törekvések ugyan nem elhanyagolhatók (Andrija Kačić Miošić népkönyvvé lett munkája, *A szláv nép kellemes társalkodása* – eredeti címe: *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* –, Matija Reljković népének formáját követő, Szlávia népének elmaradottságára figyelmeztető munkája, a *Satir*, Matija Petar Katančić latin, horvát és magyar nyelvű klasszicista verseire és történettudományi, nyelvészeti, prozódiai tárgyú munkásságára, Tituš Brezovački színdarabjaira gondolhatunk elsősorban), ám Marulić, Držić vagy Gundulić formátumú alkotót ebben az időszakaszban nemigen találunk. E változás okai többfélék, s majd a romantika kibontakozását is érintik.

A horvát diaszpóra a 18–19. század fordulóján s a 19. század első évtizedeiben területileg, államilag és nyelvileg egyaránt megosztott. A területi és az államszervezeti megosztottság a legsúlyosabb tehertétel, de a nyelvi tagoltság gondja sem jelentéktelenebb. Az anyanyelv három nyelvjárási változata nem csupán dialektális elkülönülést, irodalmi és kulturális örökség szempontjából is háromféle variánst jelent. A területi-állami megosztottságból, illetve annak változásaiból következően a hivatalos nyelvhasználat is eltérő. Az állami hovatartozástól függően a latin mellett az olasz, a német és rövid ideig a francia használatos. Mindaz, ami majd a nemzeti megújulás és a romantika jegyében történik a horvátság életében, e kérdések ismerete nélkül nemigen vagy legalábbis nehezen érthető, így rövid áttekintésüket itt sem mellőzhetjük. Szemlénket a területi tagoltsággal célszerű kezdeni.

A 18–19. század fordulóján és a 19. század elején a *maradékok maradékának* (reliquiae reliquiarum) nevezett, lényegében Zágráb, Körös és Varasd vármegyék alkotta báni Horvátország mintegy háromezer lelket számláló fővárosával, Zágrábbal a horvát nemzeti létnek csak az egyik terrénuma. Ennek uralkodója – a horvát–magyar perszonálunió értelmében – Ausztria császára és Magyarország királya, a századfordulón és a század első három és fél évtizedében (1792–1835) I. Ferenc, az ő halálát követően – 1848-ig – V. Ferdinánd, majd ennek lemondása után I. Ferenc József.

A horvát szellemi élet reneszánsz és barokk kori virágzásának színterét, a középkorban a magyar–horvát királyságtól elszakított, s Velence fennhatósága alá került Dalmáciát – az évszázadokon át önálló városköztársaság Dubrovnikkal, a Tengeremlékkel és Isztriával – 1797 után Napóleon csapatai szállták meg, s 1806–1813 között ez a terület – Dubrovnikkal és Isztriával együtt – Illír Provincia néven már a napóleoni birodalom része lett. A francia uralomnak a horvát szellemi élet és nemzettudat későbbi alakulása szempontjából figyelmet érdemlő hozadéka volt a térségben végrehajtott iskolareform (ennek értelmében az oktatás nyelve a latin helyett az olasz és a horvát lett), s az 1806. július 12-én megindított, rendszeresen megjelenő kétnyelvű (olasz és horvát) újság, a *Kargalski Dalmatin*. Ez utóbbiakkal kapcsó-

latos, a horvát nyelv prosperálását ígérő remények 1813 után persze szertefoszlottak. A térséget ugyanis – Isztriától Cattaróig (Kotor) – az osztrák határőr csapatok visszafoglalták s az – Illír Királyság néven – a Habsburg Birodalom része lett. A francia reformokat érvénytelenítették, s zátonyra futottak a Horvátország és Dalmácia egyesítését célzó törekvések is.

A horvát etnikum lakta további két földrajzi, illetve állam- és közigazgatási terület: Szlavónia és a Katonai Határőrvidék, a Vojna krajina.

Az 1699-es karlócai béke után a török uralom alól felszabadult horvát területeken – a horvát nemesség Habsburg-orientációjának következményeként – egy sajátos geopolitikai helyzet teremtődött. 1745-ben Mária Terézia vármegyerendszert érintő intézkedéseivel, azaz Pozsega (Požega), Verőce (Virovitica) és Szerém (Srijem) vármegye újbóli létrehozásával „újjaszületet” Szlavónia, amelynek magyar és horvát őslakossága a török megszállás idején elmenekült vagy kipusztult, s helyükbe – Pozsega és Verőce vármegyékben – boszniai katolikus horvátok, Szerém vármegyébe pedig főleg pravoszláv szerbek költöztek. 1751-től e szlavón vármegyék a zágrábi sabor (nemzetgyűlés) mellett a pozsonyi országgyűlésre külön követeket küldhettek, ami később – a kettős közigazgatás folyamánként –, a 19. század első felében a horvát–magyar viszonyt terhelte.

Speciális helyzetben volt a Katonai Határőrvidék. 1746-ban a Habsburg-kormányzat a határőrvidék lakosságát területi alapon 11 ezredbe osztotta be, az egész területet a bécsi Haditanács igazgatta, s ez a Horvátországgal való egyesüléssel kapcsolatos minden törekvést keményen visszautasított, arról a 19. század végéig szó sem lehetett. A Vojna krajina lényegében az Adriától a Dunáig s a Száva mentén „egyetlen kaszárnya” volt, lakosságának java részét ortodox szerbek alkották, de az úrbéri rendeletek (1856 és 1780) előtti időkben, a jobbágyokénál szabadabb életforma reményében, lömegesen mentek át e területre a szlavón vármegyék horvátjai is. E térség lakossága a báni Horvátország és Szlavónia horvát társadalmától elkülönülve nyilván nem tudott integrálódni a horvát társadalom és szellemi élet egészébe.¹

¹ A vázoltakról lásd bővebben: Ferdo ŠIŠIĆ: i. m. 360–402.; SOKCEVITS Dénes–SZILÁGYI Imre–SZILÁGYI Károly, i. m. 115–134.

A 18–19. század fordulóján a területileg megosztott horvát diaszpóra nyelvileg is széttagolt. Ez az állapot történelmi örökség, előzményei már a középkorban megvannak, a reneszánsz és a barokk kori nemzeti nyelvű irodalom virágzása idején pedig az egyes dialektusok (*kaj*, *ča*, *što*) az irodalmi nyelv rangjára emelkednek egy-egy régióban – külön-külön reprezentálva az egyetemes horvát kultúrát. Az első európai formátumú horvát költő, Marko Marulić spliti *ča* nyelvjárásban alkotta meg hat énekből álló eposzát, a *Juditot*, Dubrovnik barokk poétája viszont – Ivan Gundulić – a *što* dialektust használta ugyanezen műformában írott munkájában, az *Osmanban*. A *kaj* dialektus prosperálása csak a 16. század végével indult, de tartott egészen a romantika kezdetéig, nem jelentéktelen világi és vallásos reneszánsz, illetve barokk poézist, valamint értekező és szépprózát teremtve (Antun Vramec, Matija Magdalenić, Juraj Habdelić, Ivan Belostenec, Štefan Zagrebec), majd később a felvilágosodás szellemiségét hordozó világi színpadi műveket is. Ez utóbbiak – Tituš Brezovački *Matijaš*, *grabancijaš dijakja* (Mátyás, a garabonciás diák) és *Dio-genésze* – máig is a horvát színházak sikerdarabjai.²

A vázoltakból következik, hogy a romantika küszöbén, azaz a nemzeti ébredés, a *narodni preporod* mozgalmának kezdetekor, a horvát nemzeti (területi és politikai) egységtörekvések egyik legfontosabb célja az egységes és korszerű irodalmi nyelv megteremtése volt. Lényegét tekintve olyan feladat, mint a Kazinczy irányította magyar nyelvújítás, Josef Dobrovský vagy Anton Bernolák nyelvtudományi munkásságában a cseh, illetve a szlovák nyelv modernizálását jelentő program s a szerb Vuk Karadžić nyelvi reformja, amely utóbbi a horvát nyelvi egységprogram alakításában is szerepet játszott. Bizonyos tekintetben természetesen másféle is, mivel – a hagyományok és a fejlettségi szint vonatkozásában – a horvátoknál kezdetben mindhárom nyelvjárás esélyes volt a nyelvi standard megteremtésére.

² Marko Marulić, Ivan Gundulić s a kaj horvát irodalom kérdésköréről lásd: LŐKÖS István: i. m. 31–44.; 101–110.; 119–149.; Mirko TOMASOVIĆ: *Marko Marulić – Marul.* Zagreb-Split, 1999.; HADROVICS László: *Kajkavische Literatur.* Eine Auswahl mit Einleitung, Anmerkungen und kurzem Glossar, Wiesbaden, 1964.; *Hrvatski kajkavski pisci I–II.* Pet stoljeća hrvatske književnosti. Priredila Olga Šojat. Zagreb, 1977.

A horvát nyelvi mozgalom jóval a *narodni preporod* kora előtt indult, 1790-ben, amikor a rendi országgyűlés alsótáblája a latin helyett a diéta és az országgyűlési napló vezetésének nyelvét illetően a magyar nyelvhasználatot szorgalmazta, s ezt a horvát rendek nemzeti érdekeiket és jogaikat sértő, barátságtalan gesztusnak tekintették. Az esemény kapcsán két reflexiót szokás említeni: a Franjo Bedekovicét (Bedekovich Ferenc) és Erdődy János (Ivan Erdődy) horvát bánét. Az előbbi Keresztési József református lelkésznek mondotta a következőket: a horvátok „[...] a magyar nyelvet nem vehetik be azért, mert szinte oly radicalis nemzet a horvát, mint a magyar s nagy gyalázat volna az, hogy idővel elvesztvén a nyelvét, megszűnne közös nemzet lenni, s magyar-nak lenne szolgájává.” Erdődy bán – a hagyomány szerint, a nyelvi vita során –, mint az első számú horvát közjogi méltóság jelentette ki, hogy „regnum regno non praescribit leges” azaz: „egyik király a másiknak nem szab törvényt.”³

A nyelvi vita a további országgyűléseken is folytatódott (1802, 1811, 1812) és a horvát rendek fokozatos pozícióvesztésbe kerültek a polémia során. Merev ragaszkodásuk a latin nyelvhez sokat ártott a nemzeti fejlődésnek.

E polémiákkal teli időszakban – jóval az illirizmus mozgalmát megindító Ljudevit Gaj és társai fellépése előtt – a *što* nyelvjárás prioritása is felvetődött az egységes nemzeti nyelv kérdését illetően –, nyilván abból a tényből kiindulva, hogy a mai Északnyugat-Horvátország – amely akkor politikai centrum is – területén élő, *kaj* nyelvjárást beszélő lakosság számaránya jóval kisebb a szlavóniai vármegyékben, a Vojna krajínában, illetve Bosznia-Hercegovina területén élő, *što* dialektust használó, katolikus vallású horvát etnikai csoportokénál. 1805-ben, Zágráb felvilágosult püspöke, Maksimilijan Vrhovac (1752–1827) tett ilyen irányú javaslatot, később, 1817-ben, Juraj Šporer (1794–1884) pedig már készült egy *što* nyelvjárású lap megindítására. Néhány esztendő múltán a lassan politikai mozgalommá fejlődő illirizmus képviselői már markánsabban fogalmaztak, a nyelvi egység mellett a területi egység szükségességét is manifesztálták. Ennek dokumentuma egyfelől Gaj Pesten, 1830-ban kiadott, cseh hatás alatt megírt

³ SOKCEVITS D.–SZILÁGYI I.–SZILÁGYI K.: i. m. 128.

ortográfiai munkája, a *Kratka osnova hrvatsko-slavenskog pravopisanja* (A horvát–szláv helyesírás rövid alapja), másfelől gróf Janko Drašković *Disertatia iliti razgovor* (Disszertáció, avagy biztatás) című politikai irata volt. Drašković már az ún. nagy illír politikai egység gondolatát vázolta fel, amelynek értelmében a Monarchia keretein belül létrejöhetne Bosznia, Horvátország, Dalmácia, a Vojna krajina, valamint Karintia és Stájerország szlovének lakta területén egy egységes délszláv államalakulat, amelyet az uralkodó nevében a horvát bán igazgatna, s hivatalos nyelve a *što* nyelvjárás lenne.

A nyelvi program manifesztálásától annak megvalósításáig természetesen még hosszú volt az út. Fél évtized múltán ugyan megtörtént az illírismus demonstratív zászlóbontása, de az esztétikai kívánalmaknak megfelelő egységes irodalmi nyelv megteremtése még további küzdelmeket kívánt. A zászlóbontásnak tekinthető esemény Ljudevit Gaj *Novine hrvatske* című, irodalmi mellékletet is tartalmazó (*Danica hrvatska, slavonska, dalmatinska*) politikai lapjának megindítása volt 1835-ben, amelynek első száma a nyelvhasználatot illetően még nem demonstrálta az egységet (a cikkek a lapban és a mellékletben *kaj* dialektusban íródtak), annál inkább a második s a következők, amelyekben már a *što* nyelvjárást reprezentáló írások jelentek meg. Gaj ekkor, a nyelvi egység mellett a politikait is hangsúlyozandó, megváltoztatta a lap címét – jelezni óhajtván, hogy az a továbbiakban az illír mozgalom fóruma lesz. Az újság neve ettől kezdve – immár nemcsak a horvát, hanem a délszláv egységtörekvéseket is kifejezendő – *Ilirske narodne novine*.

A nyelvi egység kérdése a valóságban persze jóval összetettebb volt. Az illír mozgalom író-költő képviselőinek egy része például (Ljudevit Gaj, Antun Mihanović, Pavao Stooš, Ljudevit Farkaš-Vukotinović, Dragutin Rakovac) *kaj* nyelvű művekkel kezdte pályáját, Dimitrije Demeter újjörög, Stanko Vraz pedig szlovén anyanyelvét cserélte fel az immár irodalmi nyelvvé előlépett *što* dialektus horvát, azaz a szerbekétől különböző változatával. A horvát romantika legnagyobb költője, Ivan Mažuranić „dialektális anyanyelve” a *ča* nyelvjárás volt, Petar Preradović pedig német nyelvű lírai zsengei után kezdett – anyanyelvét szinte újra tanul-

va – što dialektusban verselni. A nyelvi tarkaság legszemléletesebb példája azonban alighanem Marko Kažotić regényírói munkássága. A „dalmát Walter Scottként” emlegetett trogiri (traui) szerző ugyanis 1833 és 1843 között közreadott horvát tárgyú regényeit (*Milienco e Dobrilla, Il Bano Horvath, Il Beretto rosso ossia Scene della vita morlacca*) kivétel nélkül olasz nyelven írta. Kažotić regényírói oeuvre-jének értékállóságára vall, hogy a *Milienco e Dobrillát* – horvát fordításban – a *Dom i svijet* című népszerű lap közölte folytatásokban, 1890-től pedig négy ízben jelent meg könyv alakban is.⁴

A nyelvkérdéssel párosuló nemzettudat a továbbiakban a horvát művelődés egészére kihat. Maga Gaj 1837-ben – a Helytartótanácsot megkerülve – udvari kapcsolatai révén nyomda alapítására kap engedélyt, s az *Ilirske narodne novine* számai ettől kezdve itt készülnek. Az írott sajtó és a nemzeti érzületű irodalom prosperálásának hatására 1839-ben Sziszekén horvát nyelvű műkedvelő színi előadást tartanak, 1846-ban pedig már zágrábi színtársulat mutatja be az első horvát nemzeti operát, Vatroslav Lisinski kompozícióját. Eredményt hoztak a nemzeti nyelv oktatásával kapcsolatos követelések is: a korábban még a latinitásra voksoló horvát honatyák a tartományi gyűlés 1840. augusztus 10-i ülésén határozatba foglalták a királyhoz intézendő kérést: az uralkodó engedélyezze a zágrábi akadémián és a gimnáziumokban a horvát katedrák szervezését s a horvát nyelv oktatását.

Két esztendő elmúltával *Kolo* címmel újabb irodalmi szemle is indul Stanko Vraz, Dragutin Rakovac és Ljudevit Farkaš-Vukotinović szerkesztésében, amelyet a ma irodalomtörténész – programatikus esztétikai igényessége alapján – okkal aposztrofál „európai relációban is jelentős folyóiratként.”⁵ Módosul a Zágráb-centrikusság is: 1844-től Zadarban (Zára), a Battara testvérek kiadásában, Ante Kuzmanić és Petar Preradović szerkesztői közreműködésével újabb folyóirat indul, a *Zora dalmatinska*, amely elsősorban a világirodalmi tájékozódás fóruma volt, lapja-

⁴ Kažotićről lásd bővebben: Krešimir NEMEC: *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19. stoljeća*. Zagreb, 1995. 45–46.; Mate ZORIĆ: *Književni dodiri hrvatsko-talijanski*. Split, 1992. 459–464.

⁵ *Povijest hrvatske književnosti*. Knj. 4. id. kiad.: 22.

in Byron, Mickiewicz, Lamartine, Victor Hugo, Goethe, Bürger, Lenau művei láttak napvilágot horvát nyelven.

Ez a korántsem teljes, a pozitívumokat számba vevő szemle természetesen tovább folytatandó, mégpedig az esztétikai eredményesség avagy épp eredménytelenség példáival bővítve.

1837-ben a *Danica* lapjain (majd 1840-ben kötetbe gyűjtve) már megjelent Stanko Vraz európai léptékkal mérve is rangos szerelmi versciklusa, a *Rózsafüzér (Dulabije)*, 1846-ban pedig elkészült a horvát romantika legnagyobb verses kompozíciója, Ivan Mažuranić műve, a *Čengić-Smail aga halála (Smrt Smail age Čengića)*. Úgy tűnik azonban, hogy az illír mozgalom további képviselői korántsem nyújtották ezt a színvonalat, többségük – a harmincas-negyvenes évek irodalmi dokumentumanyaga tanúsítja – kifejezésbeli nehézségekkel küszködik. Antun Barac vélelme szerint az illír mozgalom íróinak nagyobbik hányada – „noha világos fogalmi rendszere van” – anyanyelvén nem, vagy csak nehezen találja meg a mondanivalója számára megfelelő nyelvi formát. „Ljudevit Vukotinović például drámái szövegeiben (*Golub* = Galamb, *Prvi i zanjki kip* = Az első és utolsó szobor) német szavakkal magyarázza a horvát fogalmakat, Ivan Trnski pedig magánlevelezésében is ezt tette [...]. Mindez arra utal, hogy sem az írók, sem az olvasók nem voltak tisztában az egyes horvát szavak jelentésével.”⁶ A jelenség magyarázata nyilván az írók dialektális hovatartozásával magyarázható, de azzal is, hogy az immár standardnak tekintett *što* dialektus kettős bázisra épült: a dubrovniki 16–17. századi irodalmi hagyományra és az élő népnyelvre, amely régiónkénti (Szlavónia, Bosznia) variánsokra tagolódott. A kérdés ilyenképpen az volt, melyik forrásból merítsen a nemzeti érzületet a romantika stíluseszközeivel kifejezni kívánó szépíró, illetve költő. Stanko Vraz – elméletben – a dubrovniki hagyomány legfőbb ellenzője, ám azt a gyakorlatban maga sem tudta mellőzni. Ivan Mažuranić a „népnyelv koloritjának” nélkülözhetetlen voltát hangoztatta, de a felhasználást illetően mértéktartást javasolt, Dimitrije Demeter viszont egyértelműen a dubrovniki örökség prioritását hangsúlyozta. Ez utóbbi nézeteinek lényegét Barac összegezte a további kutatás számára is ta-

⁶ Antun BARAC: *Književnost i narod* (Rasprave i eseji). Zagreb, 1941. 20.

nulságosan: „[...] a nyelvnek, mint a költői kifejezés eszközének olyannak kell lennie, hogy az a költői fantázia szárnyalását semmiképp sem akadályozza, ellenkezőleg: a szavak bőségével, a szintaxis hajlékonyságával olyan eszközzé váljon, amellyel a költő nehézségek nélkül fejezi ki mindazt, amit mondani kíván.”⁷

E nyelvi-esztétikai normát követni nyilván csak a legjobbak tudták (Mažuranić, Vraz, Preradović, Demeter, később Bogović is), akik irányzatosság és esztétikum distanciája helyett ezek integrálására törekedtek – lévén, hogy „nem tudtak” és „[...] nem is akartak banális patrióta témákról – banális módon – verselni [...]”,⁸ ami persze olykor az illír ideológia képviselőinek elmarasztalását váltotta ki. Gaj például a mozgalom elárulóinak bélyegezte őket – mondván, hogy letértek a helyes útról.⁹ Ma már nem kétséges: a Mažuranić, Vraz, Preradović, Demeter képviselte írói-költői attitűd maradéktalanul igazolódott. Ők lettek „az illírizmus” „hevületét és törekvéseit” kifejező, művészi rangú, esztétikailag maradandó művek/életművek megalkotói, amazok verbalizmusával ellentétben.¹⁰ Gaj költészete például ma már nem több irodalomtörténeti adaléknál, egyetlen igazán sikeres, mondhatni maradandó költemény maradt utána, a Josef Wibicki *Mazurka Dąbrowskájá (Jeszcze Polska nie zginęła = Nem vezett még el Lengyelország)* parafrázisának tekinthető s egy német színdarab dalbetétjeként népszerűvé vált *Još Hrvatska ni propala* (Nem vezett még el Horvátország) kezdetű költemény.

⁷ Uo. 21.

⁸ Uo. 25.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo.

A NEMZETI NYELVŰ SZÉPPRÓZA SZÜLETÉSE

A Dimitrije Demeter által megfogalmazott igények megvalósulása a prózaírás terepén még nehézkesebbnek és lassúbbnak bizonyult. A horvát romantika mintegy félszázados története azt mutatja, hogy az igazán jelentős, már európai kontextusban is mérhető teljesítmény a szépprózában csak a harmadik, Šenoa-korszaknak nevezhető periódusban (1860–1881) született meg. A kihordási idő hosszúságának – úgy tűnik – a politikai defenzíva mellett (lapok, folyóiratok betiltása, írók bebörtönzése, germanizáció) ezúttal is a nyelvi készületlenségben keresendők. Erre utal a már említett „dalmát Walter Scott”, Marko Kažotić munkássága, aki – anyanyelve helyett – olasz nyelvű írásokkal lesz a dalmáciai *couleur locale* festője: csaknem regényszerű elbeszéléseiben (*Milenko e Dobriša, Il Bano Horváth, Il Beretto rosso ossia Scene della vita morlacca*) a dalmáciai népelet elevenedik meg igényes tájrajzzal párosulva.

További példaként az „illír mozgalom útitársnőjeként” emlegetett Dragojla Jarnević pályakezdése említhető. Ő huszonhét éves koráig német ajkú volt, németül írta műveit, s csak ekkor kezdett horvátul tanulni, s lépett elő hazafias érzületű, illír eszmeiségű verseivel és elbeszéléseivel. (Ezek első ízben 1843-ban jelentek meg egybegyűjtve *Domorodne povijesti*, azaz Hazai történetek címmel.)

Kažotić és Jarnević nyelvisége befogadói oldalról is karakterisztikus: az előbbi a dalmáciai régió, az utóbbi a Vojna krajina hivatalos nyelvét használta a nyilvánvaló olvasói igényekhez igazodva. A Határőrvidék nyugati szektorának centrumában, Karlovacon született és nevelkedett Jarnević éppúgy azt tapasztalhatta, mint a zadari Kažotić, hogy a kor olvasóközönségének je-

lentős rétege nem hiányolja a horvát nyelvű szórakoztató széprózát, kitűnő idegennyelv-ismeret birtokában ilyesmit eredetiben – a régiótól függően elsősorban – olasz, német, esetleg francia nyelven olvas.¹ S hogy mindez nem pusztá feltételezés, azt gróf Janko Drašković német nyelvű, a horvát honleányoknak címzett írása bizonyíthatja (*Ein Wort an Iliriens hochherzige Töchter über die altere Geschichte und neueste literarische Regeneration ihres Vaterlandes*, azaz: Illíria nemes szívű leányaihoz intézett szózat hazájuk régebbi történelméről és a legújabb irodalmi újjászületésről), amely illír hazafíú felszólítás: a német helyett az anyanyelv használatára ösztönöz.

A nyelv állapota, az olvasóközönség, a nemzeti nyelvű szépróza kérdéseivel kapcsolatos gondokat – kortársként – az illír mozgalom szlovák származású, legsokoldalúbb személyisége, a modern horvát zsurnalisztika megteremtőjeként számon tartott Bogoslav Šulek² így fogalmazta meg 1846-ban a *Danica* lapjain: „A szépirodalom csak azoknál a nemzeteknél borulhat virágba, amelyeknél a történeket az élmény fáklyája ragyogja be, ahol a nemzeti tudat mindenütt fejlődésnek indult és a pallérozott nyelv a nemzet minden rétegénél elterjedt. Nálunk a szépirodalomnak e tényezőiből egyik sem létezik, mert az illír építmény számára még csak az anyagot gyűjtik, a nemzeti tudat éppenhogy fejlődik, a társalgási nyelv (Conversations-Sprache) csupán egyes rétegek körében szunnyadozik. Igaz, van néhány illír tartomány, ahol az idegen befolyás még nem ártott a tiszta népi életformának, a népszokásoknak, de nincs elegendő író, aki számunkra mindezt aprólékosan leírná. Szépiróinknak meg kell elégedniök a népdalokból vett vázlatokkal. E nehézségek mellett közönség sincs, mert azok, akik ma olvasni tudnak, külföldi regényeket olvasnak, s küszködnek a hazai nyelvvel. Azok viszont, akik tudják a nyelvet, nem képesek az irodalmat megérteni. Így tehát a ma szépirójának egyszerre kell történésznek, archeológusnak, etnográfusnak, nyelvésznek, néptanítónak s még Isten tudja, mi mindennek lennie – ez pedig, úgy hiszem, egy embernek túlságosan

¹ Krešimir NEMEC: i. m. 53.

² *Povijest hrvatske književnosti*. Knj. 4. id. kiad. 195.

sok. A szellemi élet fejlődésének kezdetén ezért nem született más nemzeteknél sem egy-egy Walter Scott, Zschokke, Sue, Balzac stb.”³

Az idegen nyelvek széles körű ismerete és használata a fordításirodalomnak sem kedvezett: a népszerű próza jobbára másod- vagy harmadrendű változatainak fordítása felesleges volt, de úgy tűnik, a kortárs angol vagy francia művek iránt is még mérsékelt volt az érdeklődés. Legalábbis erre utal a lefordított művek csekély száma: 1790 és 1848 között – Krešimir Nemeč adatai szerint – mindössze négy, 1855 és 1872 között pedig hét francia, angol és orosz szépiírói alkotás látott napvilágot horvát fordításban – könyv alakban. Tény viszont, hogy a lefordított művek mindegyike az európai széppróza legjavából való. Defoe Anton Vranic tolmácsolta *Robinsonja* (1796) éppúgy, mint a Voltaire által is tisztelt, lélektani problémákat feldolgozó Baculard d’Arnaud *Almanzai* című, a 19. század elején is népszerű elbeszélése (1823); a 18. századi jeles angol író, Oliver Goldsmith legsikeresebb, Európa-szerte kedvelt műve, a *The Vicar of Wakefield* (A wakefieldi lelkész), illetve Gogol *Нос* (Az orr) című elbeszélése (mindkettő 1848-ban jelent meg), majd a *Тарас Бульба* (Tarasz Bulba) (1855) s a *Мертвые души* (Holt lelkek); Chateaubriand *Atalája*; George Sandtól a *La Mare au diable* (Az ördögmocsár) (1856), továbbá Turgenyev legjelentősebb regényei, a *Рудин* (Rugyin), a *Дворянское гнездо* (Nemesi fészek) (1863) s az *Отцы и дети* (Apák és fiúk) (1872). A felsorolt művek és szerzők többségének kreatív, tehát írói életműveket motiváló recepciója is csak jóval később, a század utolsó harmadában történik meg.⁴

A horvát romantika első évtizedében a nyelvi készületlenség, az olvasóközönség hiánya s a sovány fordításirodalom mellett a széppróza művelőinek a horvát nyelvű poétikai, esztétikai és kritikai munkákat is nélkülözniök kellett. Az első jelentősebb dolgozatok csak a negyvenes években jelentek meg Stanko Varaz, Ljudevit Farkaš-Vukotinović, Dimitrija Demeter tollából, ezekben viszont még hiába keressük a prózai műfajok definiálását, illetve a széppróza esztétikai kritériumainak körvonalazását. Igaz,

³ Idézi Milorad ŽIVANČEVIĆ: *Povijest hrvatske književnosti*. Knj. 4. id. kiad. 195.

⁴ Krešimir NEMEČ: i. m. 53.

Vukotinović 1843-ból való írása az „irodalom három tárgyáról” (*Tri stvari knjiženstva*)⁵ értekezve érinti az *ízlés* (ukus), a *kritika* (kritika), sőt a műalkotással kapcsolatos egyéb kívánalmakat is, az első olyan dolgozat viszont, amely a regény műfajával is foglalkozik, csak 1852-ben látott napvilágot. A szerzője – Ivan Macun – igazából nem is horvát, hanem szlovén író, s csupán horvát költővé lett honfitársa, Stanko Vraz kérésére vállalt átmeneti szerepet a horvát kritika területén. Szempontunkból fontos, eredetileg szlovénül írott, majd kroatizált írását *Kratko krasoslovje* (Rövid széptan) címmel először a *Neven*, Bogović folyóirata közölte 1852-ben, majd – ugyanezen évben – némileg bővített változatban kis füzetként is megjelent Ljudevit Gaj nyomdájának kiadásában. Ez utóbbi változat sorolja fel a széppróza műfajait – regény, novella, rövid elbeszélés (*pričica*) –, illetve fogalmazza meg ezeknek a romantika esztétikai szempontjait szem előtt tartó műfaji definícióját. Jellemző, hogy ez az írás a Šenoa-korszak kezdetéig társtalán maradt.⁶

A romantikus horvát széppróza kezdeteinek tárgyszerű interpretációja csakis e konstellációban történhet – még akkor is, ha ekképpen ez a kezdeti széppróza némiképp felértékelődik.

A novella műfajával kapcsolatos első siker a Ljudevit Vukotinović Farkašé. A *Štitonoša* (Az apród) című első elbeszélését (*pripovijest*) néhány más, történeti tárgyú írás követte, amelyek előbb 1838-ban *Pjesme i pripovijetke* (Versek és elbeszélések) c. kötetében, majd további írásokkal kiegészülve, egy kétkötetes, gyűjteményben láttak napvilágot *Prošasnost ugarsko-horvatska* (A horvát–magyar múlt) címmel 1844-ben. Számottevőek Dimitrije Demeter kísérletei is: néhány sikerült elbeszélésével a horvát romantikus szépprózát ő is gazdagította. Az 1844–46-ban keletkezett *Vijavica* (Hóvihar) és az *Ivo i Neda* (Ivo és Neda) nem egészen eredeti alkotás, mindkettőt parafrázisnak nevezhetnők, az előbbi Puskin hasonló című elbeszélésének (*Metelj*), az utóbbi Marko Kažotić *Milienca e Dobrilá*jának átdolgozása. Az *Ivo és Neda* a középkori Trogirban játszódik, s történelmi tárgyú egy

⁵ A szöveg újabb közlése: *Hrvatska književna kritika I. Od Vraza do Markovića*. Priredio Antun Barac. Zagreb, 1960. 45–53.

⁶ Macunról lásd bővebben: Krešimir NEMEC: i. m. 59–62.

további novellája is, az *Otac i sin* (Apa és fia), ez utóbbi cselekményének színtere a 16. századi Hercegovina.

A vázoltakból látszik: többnyire történelmi elbeszélésekről van szó, ami jól illeszkedik a nemzettudat formálásán fáradozó *narodni preporod* mozgalmának programjába.

„*Prošasnost ugarsko–horvatska*” – A magyar–horvát múlt

A nemzeti nyelvű horvát széppróza születésének vázlatos történetét bemutatva – a folyamat egészének kontextusában – még csak allúziók formájában sem szólhattunk e prózai kísérletek magyar vonatkozásairól, valamint arról, hogy a középkortól a 18. század végéig ívelő horvát–magyar állami, politikai és kulturális szimbiózist – a 18. század végén induló s a 19. század harmincas éveitől mind jobban felerősödő viták ellenére és mellett – vállalja-e nemzeti örökségként a romantikus nemzedék s ha igen, úgy miképpen jelenik meg az a szépirodalomban, mindenekelőtt a szépprózában? Más szavakkal: lesz-e folytatása az 1830 utáni évtizedekben a horvát irodalom korábbi évszázadokban folytonos *hungaricáinak*? A kérdésre igenlő lehet a válasz, amit részben a korai horvát romantikus széppróza egyik jelentős, az előzőekben már említett darabjának címe is sugall: *Prošasnost ugarsko–horvatska*, azaz: A horvát–magyar múlt.⁷ Ljudevit Far-kaš Vukotinióvíc 1844-ben megjelent munkája két hosszabb elbeszélést tartalmaz: *Štitonoša* (Az apród), *Novi vojvoda* (Az új vajda). Az utóbbi Károly Róbert korában játszódik, hőse valóságos személy: Mladen Šubić brebiri herceg, tárgya: a Šubićok és a két dalmáciai város: Sebenico (Šibenik) és Trau (Trogir) viszálya. Az elbeszélés cselekménye Mladen Šubić házassága és bukása történetének foglalata, magyar vonatkozása alig van, éppen csak utalás történik a király: Károly Róbert személyére. A horvátországi

⁷ Ljud|evit| VUKOTINOVIĆ: *Prošasnost ugarsko–horvatska* I–II. Zagreb, 1844.

főurak (a Kurjanovićok, Stjepanićok, Mihovilovićok) szerepeltetése a horvát és a magyar királyság, a közös államiság jegyében történik, de mégis szuverén módon. A történelemből a sebenicói csata néven ismert összecsapásról allúziók formájában értesülünk, s az is inkább csak sejlik, hogy a valóságban Mladen Šubićot a király fogatja el és viteli Budára.⁸

Vukotinović meseszövése nem rossz, a történet romantikus színeit – az alakrajzok mellett – jobbra Mladen Šubić házasságának históriája adja: apósát halálra ítéli, felesége ebbe beleőrül, majd meghal, ő maga egykori riválisával, Anton Mihovilović-tal megbékél, mielőtt legyőzői Budára kísérik.

Tárgyunk szempontjából sokkal jelentősebb a *Prošasnost ugarsko-horvaska* első kötetének elbeszélése, a *Štitonoša* (Az apród), amely a horvát–magyar múlt közös tragédiájának: a mohácsi csatának emlékét idézi. A tárgyválasztás aligha véletlen: az eredetileg magyar családnévvel anyakönyvezett (Ludovicus Farkas), Nagykanizsán és Szombathelyen diákoskodó, magyarul kitűnően beszélő, a magyar történelmet jól ismerő s horvát szemmel is objektíven szemlélő szerző egy hagyományt folytat, amelynek műveiben lett továbbfejlesztője – amennyiben a Mohács utáni történelmi szituáció egy ugyancsak nemzeti érzületet kifejező dráma tárgya lett (Mirko Bogović: *Frankopan*). Tekintettel a horvát–magyar közös múlt horvát interpretációjának az illír mozgalom idején bekövetkező beszűkülésére, illetve a magyar témák jobbra negatív előjelű interpretációira, célszerű lesz áttekinteni a fenti, a *Štitonoša* (Az apród) lapjain megjelenő tárgykör horvát szépirodalmi előzményeit.

A 16. századi horvát költészet egyik meghatározó műfaja a *tuzba* vagy *tuženje*, magyarul *panaszvers* vagy *panaszének*, amelynek ma ismert változatai a kortárs magyarországi latin nyelvű költészet *querela Hungariae*, *luctus Hungariae*, *ruina Hungariae* néven-címen ismert latin nyelvű versanyaggal, valamint a mohácsi tragédiát elpanaszló német nyelvű textusokkal rokoníthatók.⁹

⁸ *Magyarország történelmi kronológiája* I. A kezdetektől 1526-ig. Főszerk.: Benda Kálmán. Bp., 1981. 197.

⁹ A magyarországi latin nyelvű panaszversekről lásd: IMRE Mihály: „*Magyarország panaszai*” A *Querela Hungariae* toposz a XVI–XVII. század irodalmában. Debrecen, 1995.

A horvát nyelvű panaszversek, azaz *tužbák*, illetve *tuženjék* legismertebb darabjait Marko Marulić és Mavro Vetranović Čavčić írta. Marulić törökellenes imádsága (*Molitva suprotiva Turkom* = Imádság a török ellen) s a szimbolikus jelentésű *Tuženje grada Hjerzolima* (Jeruzsálem városának panasz) c., európai léptékű vers. Az előbbi a török kegyetlenségeinek felsorolása mellett a magyar irodalomból jól ismert „*flagellum Dei*” toposzt is tartalmazza, az utóbbiban a megszemélyesített szent város intéz szót a keresztény egyház fejéhez – felszólítván a pápát: gyűjtse egybe a keresztény urakat („da skupi Gospodu krstjansku”) és szabadítsa meg őt a pogánytól („da ga oslobodi od ruk poganskih”). A vers egyik legfontosabb szegmentumában a szerző számba veszi a nyugat- és közép-európai térség mindazon nációit, országait és uralkodóit, amelyek és akik a török uralom potenciális megsemmisítői lehetnek. A sort a spanyolokkal kezdi – utalva a granadai emirátus 1492-es elfoglalására –, majd a francia király s utána a csehek és magyarok következnek, s az olasz fejedelmek, Milánó, Ferrara, Mantova, Piemont és természetesen Velence urai. A vers ekképp zárul: „Isten fogja segélleni seregidet” („Bog će pomagati sve šerege tvoje”), „veled tart az egész világ” („vas svit će pojt s tobom”), ki kell használni az időt, „mert ismét nem adódik ilyen alkalom” („jer opet ne pride takova prigoda”).

A két horvát nyelvű költemény mellett ott találjuk Marulić latin nyelvű, VI. Hadrián pápához írott *Epistoláját* is (*Epistola Marci Maruli Spalatensis ad Adrianum VI. Pont. Max. et de Calamitatibus occurrentibus et exhortatio ad communem omnium et Christianorum unionem et pacem*), amelyben szintén egy törökellenes koalíció létrehozását sürgeti, s amelyet 1521-ben Nigri Tamás (Toma Niger) – korábban Beriszló Péter Rómában és Brüsszelben járt követe, most pedig skradini (scardonai) püspök – személyesen adott át VI. Hadriánnak. Az *Epistola* megírásának nyilvánvaló indítéka Beriszló Péter 1520. május 20-án, a korenicaiban bekövetkezett tragikus halála. Spalato költője okkal vélte, hogy az 1513-tól a horvát–szlavón–dalmát báni méltóság és a veszprémi püspöki cím viselőjének váratlan halála szerencsétlen fordulatot jelent a török elleni harcokban. Marulić jóslata a bán halála után nem sokkal valóság lett: II. Szulejmán 1521-ben hadjáratot indított, amelynek következménye Szabács, Zimony

és Nándorfehérvár eleste lett, s a portyázó török csapatok mind gyakrabban jelentek meg az Adria partján, így Split falai alatt is. Ezek az események késztették a költő Marulićot arra is, hogy 1501-ben írott, bibliai tárgyú, horvát nyelvű eposzát nyomtatásban közreadja. Műve időszerűségét mutatja, hogy az *Istoria svete udovice Judit, u versih harvacki složena* (Juditnak, a szent özvegynek története horvát versekbe szedve) 1521-es velencei kiadását 1522-ben követte a második, 1523-ban pedig a harmadik.

A Judit-eposz szomorúan időszerű sikerét követő harmadik esztendő eseményeit Marulić már nem érte meg: 1524. január 5-én, hetvennégy éves korában meghalt. Az általa teremtett és az európai irodalom szintjére emelt horvát nyelvű törökellenes költészet – mindenekelőtt a *tuženje, tužba* műfajváltozat – halálával nem apad el, az általa használt versformát is követve (izoszillabikus kétszer rimelő tizenkettős sorok) egy névtelen szerző a mohácsi csata tragikus eseménysorát és II. Lajos halálát siratja el ebben a műformában, majd a század derekán a dubrovniki Mavro Vetranović Čavčić folytatja e hagyományt. Mind a névtelen, mind a jeles ragusai (Vetranović) közös horvát–magyar tragédiaként élte meg a szulejmáni offenzíva következményeit: a névtelen a mohácsi csata tragédiáját, Vetranović Buda 1541-es elvesztését. (Vetranović vonatkozó versének címe: *Tužba grada Budima*, azaz: Buda várának panasza.)

A névtelen szerző *Počinja razboj i tužba kralja Ugarskoga*, azaz: Kezdődik a magyar király harca és panasza című művét okkal tekinthetjük a Vukotinović-elbeszélés előzményének, függetlenül attól, hogy a *Štitonoša* szerzője aligha ismerte annak szövegét – lévén, hogy az, hosszú lappangás után, csak a 20. században vált ismertté. Szövege egy, a traui székesegyház tulajdonában lévő kéziratos könyvben maradt fenn, amely Marulić *Tuženje grada Hjerolimama* c. panaszénekét is megőrizte.¹⁰ Trau (Trogir) magyar kötődései Könyves Kálmán uralkodásától századokon át a magyar királyok fennhatósága alá került dalmáciai városok közül a legerősebbek voltak. A dómot a jáki templom mintájára építették meg, IV. Béla a tatárok elől menekülve itt talált oltalmat, s

¹⁰ Franjo FANCEV: *Mohačka tragedija od god. 1526. u suvremenij hrvatskoj pjesmi*. Nastavni vjesnik, Knj., XLIII, sv. 1., 2., Zagreb, 1935. 18–28.

itt született Beriszló Péter, alias Petar Berislavić. A kódex, amelyben e terjedelmes vers szövegét Franjo Fancev megtalálta, két Marulić-költeményt is tartalmaz, ami a kéziratos könyv spliti eredetére vall. A Marulić-versek jelenléte pedig a Tengermellék (Primorje) és Dalmácia városai (Senj, Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik) közötti, más vonatkozásban is bizonyított irodalmi és kulturális migráció intenzitását jelzi,¹¹ amelynek ismeretében a Mohács-vers jól beilleszthető a 16–17. századi törökellenes horvát költészet kontextusába.

A 336 kétszer rímelő izoszillabikus tizenkettős sorból álló ének expozíciója imádság, amelyben – némiképp a Marulić-eposz, a *Judit* invokációját asszociálva – elméje megvilágosítását („razum prosvitli”) és az egek Urának kegyelmét kéri („podaj mi tuj milost”), hogy hűen elmondhassa „a magyar király siralmát és veszését” („Neka budu mogal izreći tuženje // kralja ugarskoga i rasap i cvilenje”). A keresztény hívőket pedig bűnbánatra és seregek toborzására szólítja, hogy ekképp toroltassék meg Lajos király pusztulása.

A verselési forma, a *Judit*-eposz invokációjának reminiszenciája s a keresztény hívők bűnbánatra való buzdítása egyaránt arra vall – a Marulić-versek kódexbeli jelenlétével együtt –, hogy a vers szerzője ismerte a spalatói mester munkáit.

A továbbiakban a versszerző hosszan részletezi a király panaszt – információk sokaságát közölve a kortárs hallgatósággal (vagy olvasókkal): az ifjú Lajos királynak, a trónra lépést követően, a török garázdálkodásának tényével kellett szembenéznie, aztán sereget gyűjteni, ifjú hitvesétől elbúcsúzni, táborba szállni, majd Isten oltalmának reményében a törököt megtámadni. Látni a felcsillanó reményt (vitézei a szultán sátoráig nyomultak), aztán – a hadiszerecse fordultával – a főpapok, bárók, hadvezérek, a bánok, a hercegek és a fővezér, Tomori Pál veszését a török ágyúk tüzében, majd seregei megfutamodását és megsemmisülését, hogy aztán maga is – lovában bízva csak – menekülni kényszerüljön. Golyótól sebzetlen, vitézeitől s hadvezéreitől cserbenhagyva, koronáját veszítve ugrat lovával a mocsárnak, mely végül könyörtelenül elnyeli. Haláltusája közben átkot szór az őt

¹¹ Vö.: LÖKÖS István: *A horvát irodalom története*. Bp., 1996. 27–79.

cserbenhagyó, egymást és Itália földjét pusztító keresztény uralkodókra, majd a halál pillanatában megbocsátva arra kéri Istent, ne hallgassa meg átkait, hanem egyesítse az európai kereszténységet, hogy megvédhessék szent hitüket.

Már kiváló szlavistánk, Bajza József észrevette a szerző tájékozottságát, hogy mennyire jól ismeri a csata lefolyásának eseménytörténetét, szereplőit, a korabeli európai viszonyokat, Itália, s ezen belül Milánó helyzetét, a Milánóért versengők (a francia király, a pápa, Velence, a Sforzák) közönyét, II. Lajos segélykérését és a török veszéllyel kapcsolatos figyelmeztetését illetően.¹² Ám hogy a hosszú verzeset mégsem ragad meg a historikus tények puszta felsorolásánál, arra a szöveg népköltéssel is rokon részleteiből,¹³ s költői invencióra valló képeiből következtethetünk.

Példaképpen az utóbbi megállapítást illusztrálандó az alábbi sorokat idézzük, mégpedig a menekülő király lovához intézett szavait:

Hogyha engem innen hazaviszel bátran,
jutalmazlak téged drága ajándékkal:
lábodon a patkó színezüstből léssen,
kantárodát pedig kirakom gyöngyökkel,
vert arany díszíti hátadon a nyeret,
szügyödre meg teszek szép ragyogó selymet.
Hogyha egészségben hazaviszel engem,
takarót is kapsz majd aranyos szövessel...¹⁴

(Lőkös István ford.)

¹² BAJZA József: *Egykorú horvát vers a mohácsi vészről*. EPhK, 1936. 200.

¹³ Bajza értékes utalásokat tett a vers és a népköltészet viszonyáról. I. m. 201.

¹⁴ Az idézett részlet eredeti szövege:

Ako ga budeš ti nositi hrabreno,
darove hoću ti pripraviti verno:
Na noge srebrne potkove skovati,
kolajne biserne na grlo stavljati,
Uzdu skupno sedlom zlatom pokovati,
a prsine svilom sama t' ramakati (?)
Jošće ako zdravo budeš se vrnuti,
pokrovac za ovo zlatan ću t' danuti...

A régióban, amelyben e mohácsi vészről szóló panaszének megíródott, a magyarság másik 16. századi tragédiája sem maradt visszhang nélkül. A horvát közvélemény tragikus élményként élte meg a török újabb, 1541-es magyarországi térnyerését is. Buda eleste a dubrovniki költő, Mavro Vetranović ítélete szerint, az egész közép-európai térség Mohácshoz hasonlítható katasztrófája lett. Az európai műveltségű és tájékozottságú Vetranović (bencés szerzetesként hazai stúdiumait követően hosszabb időt töltött Monte Cassino klostromában is) panaszénekek (*tužbák*) sorával figyelmeztette kortársait a Buda elestével bekövetkezett tragikus helyzetre. Panaszénekei kordokumentumok, valamennyi a marulíci hagyomány folytatása, tematikai kettősségük pedig a magyar históriás énekek tipológiai párhuzamaira figyelmeztet. Az aktualizálás jegyében íródott textusai mellett ott találjuk a bibliai tárgyúakat is. 16. századi énekköltészetünk bibliai históriái és Vetranović ószövetségi példázatai (*Tužba kralja Davida* = Dávid király panaszéneke, *Pjesanca o Jobu* = Jóbról való ének) azonos indítatásúak: az erkölcsjobbító célzat a nemzeti érzület kifejezésének szándékával ötvöződik bennük. Három éneke európai jelentőségű: a *Tužba grada Budima* (Buda várának panasza) éppúgy Európának szóló figyelmeztetés, mint a *Pjesma gospodi krstjanskoj* (Ének a keresztény uralkodókhhoz) és a *Pjesanca Latinom* (Ének az olaszokhoz). Az utóbbiakkal Marulíci *Epistolájának* örökségét folytatja: a keresztény összefogást szorgalmazza s nem kevés kritikával illeti Nyugat-Európa nemzeteit: Velence gyenge, képtelen a török kiűzésére, a sas és a kakas, azaz Német- és Franciaország csak saját érdekeinek függvényében harcol, Magyarország kapuja, Nándorfehérvár elesett, Dubrovnik – amióta a magyar–horvát királyok védnöksége alól kikerült – harácsot fizet a töröknek. Vetranović ugyan jól tudja: a törökellenes koalíciónak nem sok esélye van, másik énekében (*Ének az olaszokhoz*) mégis a keresztény egység, az összefogás mellett érvel, amikor az itáliai félsziget ókori dicsőségét és a korabeli Itália tragikus megosztottságát egymással szembeállítja.

A *Buda várának panasza*, amelynek szövegét mindvégig uralja a panasz-formula, a számvetés, az összegzés verse. Tárgya valójában az egész közép- és délkelet-európai térség viszonyaira kiható, a magyar államiságot tragikusan meghatározó esemény,

Buda várának 1541-es elfoglalása. Az ének – noha bőven tartalmaz historikus tényeket s az epikus elem is erős benne – egyfajta érzelmi hangoltságot is kifejező szöveg, amit képeinek elevevessége, a szerzője számára már történelmi múltat jelentő dicső idők (például Hunyadi János és Mátyás korának) felidézése, Buda várának megszemélyesítése, s a kompozíció zártsága látszik hitelesíteni leginkább.

Nem hanyagolható jellegzetessége a műnek a közép-európai identitás kifejeződése: a bajait elsíró, megszemélyesített Buda vára az egykori magyar, cseh, lengyel, horvát, bosnyák, dalmát, erdélyi és ugrovlah vitézek hiánya miatt kesereg, mert már nincs, „aki a törököt kopjakkal várja a csatamezőn”, s „ki jobbával szablját pogány vérbe mártva” szerezzen hírnevet:

Ma pedig se magyar, se cseh és se lengyel,
 hogy töröknek mezőben kopját szegezzen;
nincs többé Bosznia vitéze, sem horvát,
 sem hátor dalmata, erdélyi s ugrovláh,
ki keresztény hitünket ekképp oltalmazza,
 jobbával szablját pogány vérbe mártva.¹⁵

(Lőkös István ford.)

A közös történelmi tragédiák színtereinek villanásnyi felidézése jelképes érvényű: Rigómező, Krbava és Mohács egy-egy mementó, amely a sorsközösségben osztozók összefogásának szükségességét figyelmeztet. Hunyadi János (Janko vojvoda) és Mátyás király heroizmusa ugyan a múlté, ám hajdani dicsőségük reményt adó örökség.

Vetranović panaszversének legérdekesebb és legfontosabb részlete Mohács tragédiájának elemzése. A dubrovniki költő vélelme szerint – természetesen ezt is a megszemélyesített Budavár me-

¹⁵ Az idézett részlet eredeti szövege:

A sad nie Ugrina, Čeka, ni Poljaka,
 da s kopjem Turčina u polju dočaka;
nie veće Hrvatini ni od Bosne vitez taj,
 ni hrabren Dalmatin, Ardeljac i Ugrovlah,
ki vjeru krstjansku sabljom su dielili
 i u krv pogansku desnice mastiti.

séli el – a magyar nemzet katasztrófája Mohácsnál, Lajos király és seregének pusztulásával kezdődött. Meglepő a részletesség, amellyel a magyar történelem e tragikus eseményét tárgyalja, vele nyilván annak meghatározó szerepét kívánta tudatosítani. Aligha tévedünk, ha feltételezzük: Mohács és Buda tragédiájának ez az együttes interpretálása is Vetranović ama nézetét hivatott alátámasztani, amely szerint Dubrovnik sajátos, a Velence és a török közötti függetlenség megőrzését szolgáló politikája a célszerű, véráldozatot nélkülöző gyakorlat. E politika jegyében a városállam – tudjuk – a harács fizetésével váltotta meg függetlenségét. Buda helyzetére és sorsára vetítve ez annyit jelent, hogy ha Buda hű maradt volna Izabella királynéhoz, s vállalta volna a harács fizetését a töröknek, úgy továbbra is független maradhatott volna.

E versek tanúsága szerint a mohácsi csata tragikus vége és II. Lajos halála a horvát diaszpóra egészét megrendítette. Sorsfordító voltát fokozta, hogy a csatát követő év augusztusában már Horvátország és Szlavónia határánál, az Una völgyében pusztított a török. A veszített csata következményeképp mindenütt fokozódott a háborús veszély érzete, amit a belviszályok is fokoztak, kiváltképp azután, hogy 1527 szeptemberében, a Ferdinánd és János király hívei között zajló varasdi ostromnál elesett Frangepán Kristóf (Krsto Frankopan) horvát bán. Az immár történelemmé vált mohácsi csata eseményeiről már 1527-ben megjelent a szemtanú tudósítása is: Brodarics István kancellár Krakóban adta ki *De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohatz verissima descriptio* (Igaz leírás a magyaroknak a törökökkel Mohácsnál vívott csatájáról) című visszaemlékezését, amely vélhetően a Horvát–Szlavón–Dalmát bántság területére is eljuthatott. A csata emlékének tovább örökítéséhez jelentősen hozzájárult a 16–17. századi magyar és horvát történetírás is, mindenekelőtt II. Lajos, majd később Zápolya János udvari káplánjának, Szerémi Györgynek¹⁶ és Istvánffy Miklósnak¹⁷, valamint Ráttkay

¹⁶ *Epistolae de perditione regni Hungariae*, készült 1545 és 1547 között.

¹⁷ *Historiae de Rebus Ungaricis, Coloniae Agrippinae*, 1622., további kiadásai: Köln, 1685; uo. 1724.; Bécs, 1758.

Györgynek (Juraj Rattkay)¹⁸ munkája – noha ez utóbbi korántsem tárgyyszerűségével, sokkal inkább elfogultságaival tűnik ki. Természetes tehát, hogy a romantika korának a múltbeli horvát–magyar sorsazonosság tényét példaadó szándékkal felidézni kívánó szépiró ezt a hagyományt választotta elbeszélése tárgyául. Az viszont már korántsem az, hogy a szépiró Vukotinióví egy olyan történelmi időszakban tette ezt, amikor a horvát–magyar baráti kézfogás éppenséggel nem jellemző. Szemléltetésképp célszerű egy rövid történelmi kitekintés.

Az 1843–44-es pozsonyi országgyűlésen újra fellángolt a nyelvi vita, aminek előzménye volt az 1842-es zágrábi megyei tisztújítás idején az illír és a horvát–magyar párt (magyarónok) összecsapása, illetve az előbbieik győzelme. A magyar vármegyék mindent a „pánszláv izgatás” veszélyének fokozódásaként élték meg. E veszélyérzet summázatát megtaláljuk Pest megye küldöttének az országgyűlés 1844. június 6-i ülésén elmondott, „a horvátországi mozgalmak okait s állításait [...] adatokkal is [...]” alátámasztó beszédében. Érdemes figyelni erre az összegzésre, mert megfogalmazója tárgyyszerű kívánt lenni, egyúttal sikerült folyamataiban láttatni a jelenséget.

„Az illyrismust és panslavismust sokan ártatlan litteraturai mozgalomnak tekintik” – mondta Szentkirályi követ, majd így folytatta: „[...] [a] jelenben ez már csak ürügy és fátyol, melynek leple alatt az illyr és pánszláv társulatok szabad működhetést követelnek”, s céljuk az Uraltól az Adriai-tengerig és Konstantinápolytól „észak legtávolabbi vidékéig” terjedő nagy szláv egység megteremtése. Ez az idea ott van már Jan Kollar 1827-ben, majd 1832-ben Pesten (!) közrebocsátott *Slávy dcera* című, pánszláv szellemiségű „lírai eposzában”, amelyben a szerző „magasztalja a szlávokat, gúnyolja a németeket, gyűlölség és utálat hangjait énekli a magyaroknak.”¹⁹

A nagyszláv eszmét a *Danica, Horvátzka, Szlavonszka, Dalmatinszka* egy 1835-ben megjelent cikke már adatokkal is alátá-

¹⁸ *Memori regnum et banorum Regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae*, Bécs, 1652., uo., 1772.

¹⁹ *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi ülésének naplója*. V. köt. Bp., 1894. 65–66.

masztja – számba véve mindazon országokat és tartományokat, ahol szlávok élnek. A cikk adatai szerint a Stiriától s Istriától Magyarországon, Horvátországon s a Balkánon át az orosz birodalom ázsiai határáig több mint ötvenhárommillió a szláv ajkúak száma, s ezek – ha a szükség úgy kívánja – „egy millió fegyverest állíthatnak.” Mindezt kiegészítendő, Szentkirályi a *Kolo* című folyóirat 1842-es, első évfolyama első kötetének szemlerovatából az alábbi mondatot idézi – hozzávetőleg szöveghű fordításban: „A 19-ik század a slavismus százada, mennyire csak a historia terjed a szláv világ még soha ily fordulatot nem vett, hacsak Szvatopluk idejét ki nem vesszük, ki minden szlávot hatalmas uralkodása alatt egyesített [...]”²⁰ Ez a népesség Európa lakosságának egyharmadát jelenti, ami páratlan „bizakodást”, „lelkese­dést” fakaszt a szláv­ság körében, s mint ilyen „[...] fölingerlése a bosszúnak az idegen elnyomás ellen [...]”, arra biztat, hogy „[...] a közhazáért a szláv testvér szláv testvééréért vérével és életével is áldozzék.”²¹ „A szláv nemzet töredékei összeolvadnak polgárilag is – folytatja okfejtését Szentkirályi –, mert a belső élet elvont képzet nem maradhat, hanem idővel szükségképpen concret alakot ölt magára, és mivel tiszta szláv trón csak egy van, mely hatalmas és erős, a szláv nemzetiség e trón körül fog csoportozni.”²² Az illírek ugyan tagadják „az orosz irányzatot”, ám ha ez nem létezik, akkor „mire való az orosz hatalomnak oly gyakori emlegetése [...]?”²³ A szónok idéz „[...] egy tanúvallomás[t] is [...], miszerint beszélgetés közben előhozott gróf K. Sz. által 1842. augusztus 12-én Zágrábban, miképp az illyrek törekvései az orosz segedelmével könnyen végrehajthatók, nem ugyan közvetlenül

²⁰ „Vjek XIX. vjek je slavenski. Nikad jošte, dokle dopire dogodovština, nije se svjet slavenski tako kretao i produbljivao i nikad još nisu Slaveni tako obćenito za jednom sverhom težili kao sad. Ako izuzmemo vjek Svatopluka, koji je pod svoje moćno želzlo sakupio sve [...] Slaven [...] Narodni i književni život Slovakah. (Dopis Miloslava Hurbana - ku -zu)”. *Kolo*, Članci za literaturu, umjetnost i narodni život. Zagreb, 1842. 99.

²¹ *Az 1843/44-ik évi országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója*. V. köt., id. kiad., 69.

²² Uo. 70.

²³ Uo.

jelenleg, hanem majd ha az eszmék megérttek, s valahol zavarok fognak támadni, mibe az orosz beavatkozhatik [...]”²⁴

Mindezeket felsorolva Szentkirályi követ hangsúlyozta azt is: nem a szláv népek (így a horvátok) nyelvi, irodalmi törekvéseinek jogosságát vonja kétségbe, csupán az azzal párosuló eszmeveszedelmes voltára kíván figyelmeztetni, „[...] mely Európa békességét, s a monarchia bálorságát támadja meg.”²⁵ Nem állítja, „[...] hogy a szláv nép azon töredékei, melyek velünk egy korona alatt élnek, ez eszméket már valósággal elfogadták [...]”, csupán „azon kevés egyénekről” beszél, „kik az illyr és pánszláv pástot képezik.”²⁶

Az illír mozgalom képviselői magyarelleses felfogásának okait kutatva Dragutin Rakovac 1842-ben megjelent *Mali katekizam za velike ljude* (Kis katekizmus nagy emberek számára) című könyvecskéjében nem kevés, a valósággal ellentétes állítást talál, amelyek egyenként és összességükben kimerítik a magyarellesség kritériumait. Szentkirályi így summázza követtársai előtt Rakovac állításait: „Mi a céljuk a magyaroknak? A magyarok minden egyéb nemzetiségek romjain a magyar nemzetiséget akarják felemelni, és a velők egy korona alatt élő nemzetek között azt kívánják, hogy parancsukra rögtön elfeledjék anyanyelvöket; azt akarják, hogy minden egyéb vallások sírján a protestantizmus felvirágozzék, különösen pedig a kálvinizmus, melyet magyar hitnek neveznek. Nem szükség hosszasan magyarázni e vádak, sőt rágalmak méltatlanságát; ki-ki tudja, ki a magyar törvényhozás történeteit csak távolról is ismeri, mily mértékben koholtak [...]”²⁷

A „kis katekizmus” egy további kérdése így hangzik: „Szükséges-e, hogy Magyarországon egy közigazgatási nyelv legyen?”²⁸ A választ szabadon, de a szöveghűséghez ragaszkodva ekképp foglalja össze: „A feleletben, mely e kérdésre adatik, az van felállítva, hogy a magyar nyelv Magyarországon, tehát nem Horvátor-

²⁴ Uo.

²⁵ Uo. 71.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo. 73.

²⁸ „Je li u Ugarskoj potrebit jedan samo poslovni jeziki?” Dragutin RAKOVAC: *Mali katekizam za velike ljude*. In: *Hrvatski preporod. Temeljni programski tekstovi. Svezak II. Priredio i predgovor napisao Ivan Martinčić*. Erasmus Naklada, Zagreb, 1994. 15.

szágban, a legkisebb számu lakosok tulajdona, s csak kevés megyékre van szorítva, és mivel Magyarországon a magasabb nemesség szab törvényeket, a kisebb nemesség befolyása pedig = 0: ezen, a magyar szellemtől elkábúlt felsőbb nemesség az oka, hogy a magyar nyelv közigazgatási nyelvvé emelkedett. Továbbá, hogy a magyarok nemcsak egyének, hanem egész nép töredékeket is, kik a magyar nyelv elfogadására irányzott kívánatukat visszatúsítják, a legborzasztóbb módon gyanúsítják, s ezen rendkívüli erőszakolás, melynél fogva a vakbuzgó magyarok minden népet magyarizálni akarnak, szükségképp azon eszmét gerjesztette, hogy a magyaroknak nemzetiségök és nyelvek felemelésén túl még más céljaik is vannak.”²⁹

A Pest megyei követ az illír mozgalom nézeteinek és a nyomokban megjelenő magyarellenességnek okait kutatva arra a következtetésre jut, hogy a helyzet elmérgesedéséért a zágrábi főispán és Haulik zágrábi püspök a felelős elsősorban. Az Illír Párt – fejti ki Szentkirályi – erőszakkal és csalással lett az 1842-es, botrány kísérté zágrábi tisztújítás győztese, amely a főispán támogatásával ment végbe,³⁰ Haulik püspök pedig – a tisztújítás előtt –

²⁹ *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi ülésének naplója.* V. köt. id. kiad., 74. Az eredeti szövege: „Da smo onda bili pitali sve narode u Ugarskoj sjedeće, sigurno ne bi bio jezik mađarski, kao jezik manje strane naroda, jezik na nekoliko samo ugarskih varmeđa ograničeni, jezik nikakve srodnosti s drugimi europejskimi jezici ne imajući itd. nadvladao. Ali u Ugarskoj samo je više plemstvo zakonodavac, niže plemstvo slabo utiče u zakonodavstvo, a svi ostali neplemeniti stanovnici jesu = 0. Više pako plemstvo bijaše i jest ponajviše opojeno duhom mađarskim, i zato je naravno, da je uveden jezik mađarski kao poslovni. Nu time bi se Mađari mogli bili zadovoljiti. Jezik mađarski dobio je po tom prevagu nad svimi ostalimi jezici u Ugarskoj. Svaki, koga to zvanje, služba ili korist iziskuje, bio bi se trudio učiti i naučiti jezik mađarski. No što učiniše Mađari? Nezadovoljni tom pobjedom, stadoše vaskolik prosti puk slavenski njemački i vlaški natjeravati, da uči mađarski; pretvarati crkve u učionice mađarskog jezika; svakoga, koji bi svoj materinski jezik branio ili u njemu što god pisao, goniti; zahtijevati da se mađarski jezik u sve male i velike škole uvede, premda više od polovice đaka mađarski ne razumije [...] Mađari nešto još i drugoga namjeravaju, nego što je puko sačuvanje njihove narodnosti i uzvišenje jezika mađarskoga.” Dragutin RAKOVAC: *Mali katekizam za velike ljude.* Id. kiad., 15–16.

³⁰ *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi ülésének naplója.* V. köt. id. kiad., 77.

körlevélben szólította fel egyházmegyéje papságát, hogy „[...] híveinek lelkiismeretét a közéletben és politikai pályán is [...]” vezesse, sőt: „titok leple alatt felszólítatik a papság: igyekezzék híveinél a dolgot odavezérelni, hogy főképpen a főispán véleményéhez és szándékához alkalmazza magát.”³¹

Pest megye követe beszédében többször hivatkozik a korabeli illír szellemiségű horvát sajtó állításaira is. A Gaj szerkesztette *Danica Horvatzka, Slavonzka, y Dalmatinzka*t és a *Kolót* idézi több ízben is, amelyek az illírismus fórumai voltak s bennük 1842–43-ban a pánszláv eszmeiség kétségtelenül jelen volt. A bennük olvasható írások kivonatos ismertetésével a szónok célja az volt, hogy a rendek ennek alapján ítéljenek az illírismus és a pánszlávizmus jelenségéről, amely eszmék egyértelműen elárulják: „a pánszlávizmus nem pusztán irodalmi tünemény”; „a panslavizmus [...] Magyar- és Horvátország határain [...] messze túlterjed”; „az illyrismus és panslavizmus éltető eszméje [...]: egyesíteni a szláv töredékeket egy nagy családban, alkotni egy szláv hazát, mint hajdan Szvatopluk idejében volt”; „a panslavizmus, mint eszme, megtámadja azon tényeket, miket a historia már befejezett; megtámadja azon alapot, melyen a közállapotok viszonyai nyugosznak.”³²

Az országgyűlési vitán Szentkirályi követ által idézett Dragutin Rakovac-röpirat után, már az Illír Párt (Ilirska stranka) és a magyarán Horvát–Magyar Párt (Hrvatsko–ugarska stranka) között Horvátországban fellángolt pártharcok és a magyar országgyűlésben zajló újabb viták közben egy másik manifesztáció is napvilágot látott, mégpedig Belgrádban. Szerzője a szlovák származású Bogoslav Šulek. Ő is az illír mozgalom harcosabb képviselői közül való és *Što namjeravaju ilirci?* (Mit akarnak az illírek?) című röpiratában ő is kemény szavakkal illeti a magyarságot 1844-ben. Úgy véli: a horvát–magyar kapcsolatok a régmúltban jók voltak, egészen Nagy Lajos trónralépéséig, aki először tett kísérletet arra, hogy „Horvátországot teljes egészében egyesítse Magyarországgal, és mind a horvátokat, mind a magyarokat egy jo-

³¹ Uo.

³² Uo. 68–69.

gar és egy kormányzás alá vonja.”³³ „Lajos igazságtalan eljárása – folytatja Šulek – a horvátokat durván megsértette, felingerelte és ellenállásra készítette...”³⁴

Ez a történelmi interpretáció igencsak messze áll attól a Nagy Lajos király-képtől, amelyet az *Osman* költője, Ivan Gundulić mintegy kétszáz esztendővel korábban megrajzolt. Ott a három tenger határolta Anjou-birodalom uralkodója, „akit Budán is, Krakkóban is megkoronáztak”, Szilágyi Mihályhoz, Hunyadi Jánoshoz és Mátyás királyhoz hasonlóan a bizlonság és a szabadság megteremtője és oltalmazójaként jelenik meg.³⁵ A história eseménytörténetének e kétféle olvasata – nem kétséges – két különböző korszak politikai konstellációjának függvénye: Dubrovnik 17. századi költője a Ragusát 1358-ban magyar fennhatóság alá vonó, s a hatalma csúcán levő velencei köztársasággal Dalmácia birtoklásáért harcoló Nagy Lajost a horvát függetlenség, a nemzeti érdekek oltalmazója és képviselőjeként ábrázolja, az illír mozgalom törekvéseit megfogalmazni kívánó Šulek viszont a kö-

³³ A Šulek-idézet eredetije: „[...] hōti Hrvatsku sasma stopiti s Ugarskom i staviti Hrvate i Ugre pod jedno žezlo i jedno upravljanje [...] A szöveget az alábbi kiadványból idéztük: *Hrvatski narodni preporod* II. Priredio Jakša Ravlić. Pet stoljeća hrvatske književnosti. Knj. 29. Zagreb, 1965. 185.

³⁴ „Nepраведно postupanje Ludovika kruto je Hrvate uvrijedilo, razdražilo i na otpor pobudilo”. Uo.

³⁵ U njih jošte vas svijet puni
glas i bojna djela slovu
od Lauša ki se kruni
u Budimu i Krakovu.

Glasi se u njih sred narodā
od istoka do zapada
vjera, gospodstvo i sloboda
Dubrovnika mirna grada.

U njih Janko vojvoda
visoko se uzvisio,
da je obrana i sloboda
od ugarske krune bio.

Svaka strana ka je najdalja,
svako doba, svako vrime
Matijaša sliša kralja
nedobitno u njih ime.

(Ivan Gundulić: *Osman*. Treće pjevanje 81–96.

zépkori uralkodó Dubrovnikot és Dalmáciát s ezáltal a horvátságot érintő cselekedeteit negatívumként jeleníti meg, a magyar király személyében a horvát nemzeti függetlenség megnyirbálóját látja.

A Nagy Lajos korától a 18. század végéig felhőtlennek mondható horvát–magyar kapcsolatokról nincs is több mondanivalója Šuleknek, interpretációja további passzusaiiban már a közelmúlt és a jelen nyelvi vitájaként jelenik meg a horvát–magyar viszony, s a magyarságot ennek nyelvi hegemóniára törő szándéka miatt kárhozlatja. Nézeteit kifejezetten a magyarság iránti ellenszenv formálja, amit nem nehéz tetten érni. Elismeri például a magyar nyelvújítás tényét, sőt azt a „horvátok” és a „szlavónok” elé követendő példaként állítja, azlán hozzáteszi, hogy a magyar nyelvet a latinnal és a némettel párhuzamba állítva kiderül, hogy az nem „tudós nyelv”.³⁶ A magyar – érvel tovább – a németekhez, angolokhoz képest kis nemzet Európában, lélekszámuk mindössze négymillióra tehető, ráadásul – vélelme szerint – nem is egy tömbben, hanem szétszórtan élnek Magyarország és Erdély területén, s lévén ázsiai nép, Európában rokonaik sincsenek. Ezt ellensúlyozandó – mindent elkövetnek a magyar nyelv fejlesztése érdekében, így akarván a magyar ajkú lakosság lélekszámát gyarapítani, mégpedig a szlovákok, németek, románok és horvátok rovására.³⁷ Ennek érdekében alapították meg a magyar tudós társaságot, a magyar színházat, a múzeumot, ezért vetették el a latin nyelvet és tették hivatalossá a magyart minden magyaror-

³⁶ „[...] Mađari [...] su sada počeli svoj mađarski jezik obrađivati, isto treba, dakle, da Hrvati i Slavonci čine, da i oni također svoj narodni jezik goje, u javne poslove uvedu i u njemu pišu, a mađarski da nikada ne prime! – Jer ako se narod njihov porabom učenoga njemačkoga i latinskoga jezika nije mogao do sada izobraziti, još manje će to postići jezikom mađarskim koji se med učene jezike jošte brojiti ne može.” *Hrvatski narodni preporod* II., id. kiad. 188.

³⁷ „[...] Mađara svih skupa ima samo do četiri milijuna, i ovi još nigdje ukupno ne bivaju nego su raspršeni po cijeloj Ugarskoj i Erdelju, a drugoga srodnoga naroda ne imaju u Europi, nego samo u Aziji. [...] Počeli su svoj jezik među susjednimi narodí raširivati, misleći da će se rasprostranjenjem njihovoga jezika i njihov narod umnožiti.” Uo. 187.

szági nép számára.³⁶ Azt a nyelvet – teszi majd hozzá –, amely rendkívül szegény, a „tudósok vélelme” szerint gyökérszavainak száma mindössze 4668, amelyből valójában csak 962 a valóban magyar, a többi szláv, görög–szláv, latin, német, olasz, francia és zsidó jövevényszó.³⁹

Šulek nem jelzi: honnan származnak adatai s az általánosságban említett „tudósokat” sem nevezi meg, ami nem kis mértékű csúsztatás, miként ama megjegyzése is, amelyek szerint a magyar színház- és múzeumalapításhoz a horvátok és szlavónok súlyos pénzekkel járultak hozzá; illetve, hogy a magyarok csak húsz éve (tehát 1824-től) kezdtek könyveket írni. Azzal az állításával pedig, hogy Magyarországon sok vármegyében egyáltalán nem élnek magyarok, s csak az iskolát végzett személyek beszélnek magyarul, ellentmond korábbi állításának, amely szerint a négymillió magyarországi nem egységes tömbben él, hanem szétszórtan Magyarország és Erdély területein. Érvéleése ellentmondásait szaporítja írása egy további passzusa is, ahol már csak hárommillió magyarról beszél, s ötmillióra becsüli a Magyarországon élő szlávok, németek és románok lélekszámát.⁴⁰

Hasonló ellentmondásosság a röpirat további részleteiben is bőven akad. A jogvesztés veszedelmes méreteiről a nyelvi kérdésen túl nemigen tud tényszerű adatokat felsorolni, sőt amikor az ún. „municipális jogokat” felsorolja, valójában mindvégig arról beszél: mi illeti meg a törvények szerint a horvát nemzetet a közéletben. A gyakorlatban ezek a jogok nem is sérültek oly mértékben, mint azt a nyelvi vita alapján vélték. A bán a sabor összehívásának jogát szabadon gyakorolhatta, mégpedig a magyar államvezetéstől függetlenül. Érvényben voltak olyan jogok is, mint a

³⁶ „Usljied toga su mađarski teatar ili kazalište, mađarsko učno društvo i mađarski muzeum utemeljili [...] Zatim su dokinuli porabu (upotrebljavanje) latinskoga jezika i uveli namjesto njega mađarski, a to ne samo među Mađarima nego i kod drugih naroda, imenito kod Slovaka, Nijemaca i Vlaha, dapače hojje li su ga i u Hrvtsku i Slavoniju uvjesti.” Uo. 187.

³⁹ „[...] mađarski jezik veoma siromašan. Po svjedočanstvu učenih ljudi imaju Mađari samo do 4668 korijenitih riječi (međ ovimi samo 962 *scvoje*; 1898 je slavjanskih, 701 grčka, 188 grčkao-slavjanskih, 334 latinske, 288 njemačkih, 268 talijanskih, 25 franceskih i 4 židovske [...])” Uo. 188–189.

⁴⁰ „U Ugarskoj ima po prilici do tri milijuna Mađara, a pet milijuna Slavjana, Nijemaca i Vlaha itd.” Uo. 194.

katonaság élelmezési és fenntartási költségei alóli mentesség, a követek küldése a magyar országgyűlésbe, a tengeri só szabad forgalmazásának joga, a báni ítéletábla szabad működése, a lutheránusok és kálvinisták horvátországi letelepedésének tiltása. A királyi helytartótanács (Consilium Locumtenentiale, Statthalterei-Rath) magyarral történő összevonása – ismeri el Šulek – a horvátok egyetértésével történt korábban. Mindezek kapcsán a nyelvkérdést érintve a Horvátországon belüli nyelvi vitákról, illetve ezek 1790 és 1844 közötti alakulásáról sem rajzol teljes, így még kevésbé hiteles képet. Nem szól például arról, hogy a horvát rendek kezdetben a latin nyelvhasználathoz ragaszkodtak makacsul, hogy 1827-ben például a tartománygyűlés (sabor) megszavazta a kötelező magyar nyelvoktatást a horvát középiskolákban (a latin helyett). A nyelvi sérelmek felsorolásakor a magyar és a latin nyelvet egybevetve ismét az előbbi szegényességéről beszél, a magyar nép kicsiny voltát sem mulasztva el hangsúlyozni, hozzátéve, hogy a „kis népnek kevés írója és kicsiny irodalma van”.⁴¹ Jellemző érvelési módszerére, hogy más helyen, amikor a horvát dialektusok közötti eltéréseket mérlegelve, az „illír”, azaz *što* dialektus irodalmi nyelvi alkalmassága mellett érvel, akkor követendő példaként említi a magyarokat, akik – a németekhez és az olaszokhoz hasonlóan – egy, a dialektusok fölötti egységes nyelvet azért használnak, mert „a debreceni magyar egészen másként beszél, mint a székelyföldi.”⁴²

A nyelvhasználat körül zajló heves vita e vázlatos bemutatása vélhetően kellő módon szemlélteti a két nemzet közötti viszony 1844 körüli állapotát, illetve e viszony elmergesedését. A horvát közélet eseményei, mindenekelőtt az illírek és a magyarónok közötti pártharcok⁴³ még inkább megvilágítják: milyen mértékben romlott meg a két nemzet közötti, a 18. század végéig még felhőtlen kapcsolatrendszer.

⁴¹ „[...] mađarski narod malen i jezik mađarski kruto siromaški, a narod mali ima i malo spisatelja i malo knjiga.” *Hrvatski narodni prepodrod* II., id. kiad., 195.

⁴² „[...] oni se složiše u pismenom jeziku premda Mađar kod Debrecina posve drugač govori negoli Mađar sikulski.” Uo. 200.

⁴³ Lásd erről bővebben: SOKCSEVITS Dénes–SZILÁGYI Imre–SZILÁGYI Károly: *Déli szomszédaink története*. Id. kiad., 137–140.

Ebben a konfliktusokkal terhes időszakaszban, egészen pontosan 1844-ben lép elő Vukotinović a közös horvát–magyar múltat a példaadás szándékával idéző elbeszéléseivel.

A horvát irodalomtörténet-írás Antun Barac óta legfeljebb al-lúzió formájában tesz említést e prózáról, holott az a negyvenes évtized horvát szépprózájának kontextusában nem jelentéktelen. Milorad Živančević a Liber Kiadó gondozásában megjelent *Povijest hrvatske književnosti* (A horvát irodalom története) vonatkozó, az illirizmus és a realizmus korát bemutató kötetében csupán az 1844-es elbeszélésgyűjtemény címét említi (*Prošasnost ugarsko-horvatska*),⁴⁴ Krešimir Nemeč a 19. századi horvát regény történetét feldolgozó monográfiájában szintén csak érintőlegesen szól Vukotinović munkásságáról,⁴⁵ és szűkszavú Dubravko Jelčić is: 1997-ben megjelent horvát irodalomtörténetében (*Povijest hrvatske književnosti*) mindössze ennyit ír: „már 1835-ben, a »Danicában« kezdte közölni novelláit, előbb történelmi tárgyúakat, később lélektani történeteket is, s elsőként írt nálunk feuilletonokat is (*Zimske misli* = Téli gondolatok, 1841). Azon írók közé tartozott, akik nem csupán nemzetébresztők, hanem romantikusok is voltak.”⁴⁶

Úgy tűnik: a második világháború utáni évek-évtizedek horvát irodalomtörténészei közül egyedül Antun Barac tartotta fontosnak és érdemesnek a Vukotinović-széppróza tüzetesebb méltatását. Az általa rajzolt tárgyszerű, a legjobb értelmű pozitivistá módszerrel felvázolt Vukotinović-kép kiállta az idő próbáját, megállapításai ma sem igen szorulnak korrekcióra. A történelmi tárgyú Vukotinović-elbeszélések teljes spektrumát tárgyalja, cím szerint felsorolva a műveket – egy-egy frappáns tartalmi utalással jellemezve mindegyiket: a Sardar paša a törökkel folytatott

⁴⁴ *Povijest hrvatske književnosti*. Knj. 4. Napisali Milorad ŽIVANČEVIĆ–Ivo FRANGEŠ. Zagreb, 1975. 87–88.

⁴⁵ Krešimir NEMEČ: *Povijest hrvatskog romana od početka do kraja 19. stoljeća*. Znanje, Zagreb, 1995. 57.

⁴⁶ „[...] u »Danici« već 1835. počeo objavljivati novele, najprije povijesne, zatim i psihološke, a prvi je u nas pisao i feljtone (*Zimske misli*, 1841.). Bio je među piscima koji nisu bili samo preporoditelji nego i romantičari.” Dubravko JELČIĆ: *Povijest hrvatske književnosti*. Naklada Pavičić. Zagreb, 1997. 103.

petrinjei harcokat mutatja be, a *Bela IV. u Iliriji* (IV. Béla Illíriában) a tatárjárás horvátországi következményeit, a *Franjo Talovac* a várnai csatát, a *Štitonoša* (Az apród) a mohácsi ütközetet, a *Novi vojvoda* (Az új hadvezér) Mladen Šubić bán bukását, a *Čupori Mátýásnak* a renitenskedő nemesség megzabolázását célzó törekvéseit. Az elbeszélések további jellemzői – folytatja Barac – a történelmi adatokban gazdag historikus cselekményváz s a maradtalanul romantikus elbeszélésmód: az apa méltatlansága miatt boldogtalan szerelem (*Franjo Talovac*), iszonyú féltékenységgel, amely a tisztességes szerelmi vetélytárs pusztulásához vezet (*Štitonoša*), féktelen hatalomvágy (*Novi vojvoda*), más-más felekezethéliek szerelme (*Sardar-paša*) stb. A fő cselekményszálhoz epizódok szövedéke kapcsolódik, amit kémek tevékenysége, párbajok sora s a szerelemért és a hazáért vállalt önfeláldozás motívál.⁴⁷

Ez a széppróza – folytatja Barac – a romantikus nemzettudat kifejeződése, kiváltképp a *Štitonoša*, amelyet Vukotinović kifejezetten a kortárs ifjúságnak ajánlott – azzal az üzenettel, hogy kövesse ősei példáját. S hogy a romantikus szerző az ősök örökségéből mit tart példaértékűnek, azt Barac így summázza: hősiesség, tisztesség és a múltbeli horvát–magyar testvériség.⁴⁸

A *Prošasnost ugarsko-hrvatska* két kötetében közölt szépprózai írásokat Vukotinović történelmi novelláknak (*historičke*

⁴⁷ „U svojim pripovijestima Vukotinović je pričao o starijim razdobljima hrvatske povijesti. Slikao je bitku s Turcima pod Petrinjom (Sardar-paša), Hrvate u borbi s Tatarima (Bela IV. u Iliriji), Hrvate u bici kod Varne (Franjo Talovac), bitku kod Mohača (Štitonoša), pad bana Mladena Šubića (Novi vojvoda), najstojanje kralja Matije Korvina, da skrši razuzdanost plemstva (Čupori). Okosnica je svuda historijska, pače s mnogo povijesnih podataka, no fabule su sasvim romantične: nesretna ljubav zbog nedostojnog oca (Franjo Talovac), strašna ljubomora, koja dovodi u propast poštenog nuzljuba (Štitonoša), ljubav na prvi pogled (Čupori), neobuzdana težnja za slavom (Novi vojvoda), ljubav uz vjerske razlike (Sardar-paša) i sl. Oko glavne radnje spleću se epizode, s uhadama, dvobojima, požrtvovnim srtañjem u smrt za domovinu i ljubav.” Antun BARAC: *Hrvatska književnost od Preporoda do stvaranja Jugoslavije. Knj. I. Književnost Ilirizma. JAZU* Zagreb, 1954. 206.

⁴⁸ „Svoga »Štitonošu« on je i posvetio domorođnoj mladeži, s preporukom, da se ugleda na svoje prede. U tim se novelama uznosi junaštvo, poštenje, ugarsko-hrvatsko bratstvo u prošlosti.” Uo.

novele) nevezi, ám a textusokat alaposabban szemügyre véve, némi fenntartással kell fogadnunk e műfaji megjelölést. Valójában két hosszabb, kisregény terjedelmű írásról van szó (*Štitionoša*, *Novi vojvoda*), amelyek – vélelmünk szerint – közelebb állnak a Walter Scott-i történelmi regénytípushoz, semmint a tradicionális novella műfaji kritériumaihoz. A *Štitionoša* tüzetesebb elemzése még inkább arról győzhet meg, hogy a kauzalitás elvei szerint felépülő cselekmény, amely Goethe Wilhelm Meisterének éppúgy sajátja, mint a 19. századi, Walter Scott, Stendhal, Balzac, Thackeray stb. alkotta regénystruktúrájának, kifejezetten a 19. századi modern regénytípusokhoz igazodik. A szerző a nevezettek kor- és pályatársának tudhatta magát, mi több: műveltsége, nyelvtudása révén ismerte is munkáikat, így aligha téves a feltételezés, hogy saját művei megalkotásakor – ösztönösen vagy talán tudatosan is – a cselekmény- és jellemformálás dolgában ezek követője lett. Tény ugyan, hogy a *Štitionoša*, a *Novi vojvoda* cselekményében érvényesülő oksági viszony még korántsem šenoai színvonalú, ám a negyvenes évek első fele horvát szépprózájának kontextusában már a legjobbnak minősülhet. Értékeinek elbírálásánál csakis ez a szempont lehet irányadó.

További fejtegetéseink előtt máris leszögezzük: a cselekmény-építés és a jellemalkotás alapján a *Štitionošát* regénynek tekintjük és nem elbeszélésnek, amit az alábbi érvekkel kívánunk alátámasztani.

A tizenkét részre tagolódó mű első fejezete szabályos epikai expozíció, benne a témamegjelölés: a mohácsi csatavesztés belpolitikai előzményei.

A *Štitionoša* struktúráját a regénytér és -idő kritériumai felől nézve megállapítható: az eseménytörténet kezdete 1525. május 22., lezárulásának időpontja: 1526. augusztus 29., illetve az ezt követő néhány nap, amelynek során Frangepán Kristóf visszatér Modrusba, illetve bekövetkezik a két főhős: Mileva és Rátkay halála. Az események lényegében három szintéren zajlanak: a budai várban, Jajcában és Mohácsnál. Ebben a tér- és időbeli kontextusban vonulnak fel a szereplők s sorakoznak a jellemfejlődést és az események menetét befolyásoló epizódok, amelyekben valóságos és fikatív elemek keverednek – a romantikus prózairás kívánalmainak megfelelően.

Külön és hangsúlyosan említenénk a scotti típusú történelmi regény egy fontos motíváló tényezőjének, az intrikának megjelenését. Az intrika a legjobban kimunkált negatív regényalak: Bogdaša révén lesz a kompozíciós struktúra meghatározó összetevője.

Történelmi tárgyú alkotásról lévén szó, szükségképpen vizsgálendő a történelmi hitelesség kérdése. A *Štironoša* életanyaga a Mohács előtti események tárházából való, olyannyira bizonyíthatóan, hogy Vukotinović már-már a tudós filológus pontosságával adja meg műve történelmi forrásait.⁴⁹ Életanyaga mégsem történelmi adathalmaz, az író láthatóan a műfaji rendezővel szemint építi be azt a cselekménybe. Más szóval: a részletek konkrét historizmusa adja a történelmi valóság képét, amely a Mohácsnál felvonuló királyi seregek bemutatásánál éppúgy tetten érhető, mint a kor vezető közéleti méltóságainak mellékszereplőkként történő felvonultatásakor. Ilyen szerepkörben jelenik meg II. Lajos király; Mária királyné; Szalkai László esztergomi érsek, Magyarország primása; Bornemissza János; Báthori István, a nádor; Szapolyai György szepesi gróf és főispán; Sárkány Ambrus udvari ítélő bíró; gróf Frangepán Kristóf; Werbőczy István nádor, a *Tripartitum* megalkotója; Tomori Pál kalocsai érsek, a magyar sereg fővezére a mohácsi csata idején; Brandenburgi György örgróf; Macedonszki László szerémi püspök; Brodarics István udvari kancellár; Szapolyai János erdélyi vajda; Batthyány Ferenc horvát bán és mások.

A történelmi hitelesség és a Barac által is fontosnak ítélt romantikus nemzeti irányzatosság viszonyának vetületében érdemes egy pillantást vetni arra is, miképpen jelennek meg a Vukotinović-mű lapjain a horvát–magyar történelmi kapcsolatok tényei. Azaz: a művét az illír mozgalom harcos képviselőjeként megalkotó szerző a tárgyyszerű, nemzeti elfogultságoktól, szélsőségektől mentes ábrázolást választja, avagy a Šulek-brosúrában tapasztalható ferdítésekkel, csúsztatásokkal terheli szövegét? A kérdésekre a műegész ismeretében válaszolva nyugtázhatjuk: Vukotinović a magyar históriát jól ismerő, a tényeket tisztelő szer-

⁴⁹ Ljud[evit] VUKOTINOVIĆ: *Prošasnost ugarsko-horvatska* I–II. id. kiad. 154–166.

zó, aki objektív képet nyújt át kortársainak horvátok és magyarok múltbeli kapcsolatairól. A romantika elkötelezettjeként pozitív és negatív tulajdonságokkal felruházott karaktereit kettős rendbe szervezi, rendezőelveit ezúttal az ország s a nemzet (horváté is, magyaré is) érdeke szabja meg. A király döntéseit, cselekedeteit befolyásoló személyiségek bemutatásakor például így kerül a negatív oldalra Brandenburgi György örgróf, aki mindig a király kísértő rossz szellemeként van jelen a történetekben, s aki könnyelmű és felelőtlen magatartásával a királyt minduntalan elvonja az országos ügyektől, míg a másik, a pozitív oldalon az udvar olyan, a tisztesség, hazafiúi hűség példaképeiként ábrázolt személyiségei sorakoznak fel, mint Bakács, Bornemissza János, Borsodi és természetesen Tomori Pál.

Tárgyilagos jellemzést ad az udvar s a király környezetét alkotó olyan nemesurakról is, mint Werbőczy István, Szapolyai György, Báthori István, Drágfy János stb.

Tomori Pál alakrajzának külön fejezetet szentel Vukotinović, amelyet láthatóan a regénykompozíció kulcsfejezetének szánt. A fejezet egyik fele Tomori életútjának foglalata, a másik a tulajdonképpeni regényhős: a štitonoša, magyarul az apród, azaz Rátkay Gáspár igazságának beteljesülését tartalmazza. A fiatal apródot ugyanis szerelmi vetélytársa, Bogdaša ármánykodása nyomán az uralkodó börtönbe záratta, s most – megbizonyosodva ártatlanságáról – szabadon engedi, sőt királyi szolgálatra rendeli. Az eseménytörténet e szegmentumából tudjuk meg: mind Tomori, mind Rátkay a mohácsi csatamezőre indul.

A ferences barátból korántsem véletlenül lett fővezér – tudatja a róla igen kevés információval rendelkező horvát olvasóval Vukotinović. Már a Beriszló Péter halálával végződő korenciai csata idején elismert katona, „a legbátrabb vitézek egyike”, a budai vár fontos személyisége, aki – nem kaphatván meg a „prior Auranae” címet – Kapisztrán Szent János nyughelyén, az iloki ferences kolostorban vette magára a franciskánusok öltözetét és „a magyar főurak és főnemesek zűrzavaros életformájától távol istenfélő szemlélődéssel töltötte napjait – gyorsan elröppent korábbi szép éveire emlékezve.” „Három év elmúltával – ez – 1523-ban történt – Tomorit a király a kalocsai érsek rangjára emelte, amit VI. Hadrián pápa is megerősített. [...] Ezt követően lett a

Duna, a Száva és a Dráva határolta egész térség fővezére. Nagy örömmel fogadták itt, a szláv lakosok különösen, testvérként. 1524-ben legyőzte Ferhát béget, a következő évben hősies bátorsággal védte Péterváradot, de a szerencse nem szegődött melléje, az erőd az ellenség kezére került, amin nem lehet csodálkozni, mert pénz és katonák nélkül nem lehet csatát vívni.

A király korábban Frangepánnak kínálta fel a fővezérséget, ám ő azt üzenté: nem tudja azt elfogadni, saját földijeinek élén fog hadra kelni, nem kíván ilyen sereg élén fővezérként szolgálni. Erre Tomori Pált választották meg [...]. Tomori, aki a háttérben akart maradni, így került a legfontosabb posztra. A magyarok ezzel tették jóvá mindazon igazságtalanságot, amit korábban e tiszteletreméltó [...] férfúval szemben elkövettek [...]. Ez a férfú, akit korábban a nemesek egy része papként, szerzetesként mint a leprást alávaló módon és igazságtalanul szidalmazott, nos, ez a férfú mindenkinek megbocsátott és odaállt, ahol a legnagyobb volt a baj és a legnagyobb a veszély.”⁵⁰

Ezután az epika tradicionális, még az eposzköltészetből származó, s például Puskinnál a verses regényben is alkalmazott narratív fordulattal irányt vált a cselekmény,⁵¹ hogy később, már a

⁵⁰ „Tri godine za tim, godine to jest 1523. bio je Tomori od kralja arcibiskupom Koločim imenovani i od pape Hadriana 6-a potvrdjen [...] Postao je zatim još Vojvoda varhovni cijeloga kraja među Savom, Dravom i Dunavom ležećega. Sve ga radostno pozdravi, osobito Slavjani, kano brata svoga, također Slavjanina. Godine 1524. pobio je u Srjemu Ferhat-bega. Godine pako druge branio je slavom hrabrostju Petrovaradin, ali tu mu sreća neposluži, tvardja pade dušmaninu u ruke, što baš za čudo nebiaše, jer bez novaca i vojaka nije moguće boja biti. – Kralj je jošte prije Frangepanu zapovjedništvo ponudio, ali on mu poručí, da on toga uzeti nemože, da će on dojtí i na čelu svojih zemljakah vojevati, ali ovakovoj vojsci kao zapovjednik da služiti neće. Na to biaše Pavao Tomori izabran [...]. Tomori, koji je htio da sa svim nevažan ostane, u najvžnije mjesto uznešen. Ovom častjom naplatili su Magjari sve krivice, kojimi su odpríe ovog vrijednoga [...] muža ranili bili [...]. Ovaj muž, koga je prije jedan dio naroda kano popa, bratra, plašljivicu gadnim načinom i nepravedno psovao, ovaj muž oprostio je sve i postavio se je tamo, gdje najjača težkoća, najveća pogibelj biaše [...]” Uo. 123–124.

⁵¹ Az idézett szövegrészt Vukotinióvíccel ezzel a mondattal zárja – jelezve, hogy a továbbiakban másik szereplő sorsának bemutatása következik: „Ali sada da drugamo okrenemo oči!” (De most pillantsunk más irányba!) Uo. 124. Horvát nyelvű eposzi előzményként Marulic *Judit*-eposzának alábbi két sorát idézzük:

csata színhelyén újra találkozunk, a továbbra is az író rokonszenvével kísért önfeláldozó hadvezér Tomorival.

Vukotinović hőse további jellemzésekor sem vállalkozik a csatajelenet olyan effektusokban gazdag leírására, mint majd azt Šenoánál például a *Seljačka buna* (Parasztlázadás) lapjain tapasztaljuk, ám amit elmulaszt a részletek elhagyásával, a rövid, epizódyszerű szituációk sorával kárpótolja. A főszerep itt is Tomorié – jöllehet: hadvezéri s emberi adottságairól ezekben már nem sok szó esik. Előbb a király védelmére rendelt csapatok eligazítása közben tűnik fel (itt Török, Kálnay és Rátkay parancsnoki feladatokat lát el), aztán visszatér a főhadiszállásra, ahonnét – látva a hegyekről aláereszkedő török sereget, élen a szultánnal – a királyhoz siet jelenteni az ellenség érkezését, majd a seregek élére vágat. „[...] Csodálatos volt látni az olyannyira fáradhatatlan és bátor Tomorit a szerzetesi csuhában, amelyet sohasem tett le magáról [...] Nekünk, akik megszoktuk e szerzetes rendbéliek tudós habitusát és alázatosságát, még inkább csodálni kell őt [...] Tüzes szavakkal buzdítja katonáit: bátorságuk győzelmet is hoz, a törökök fejvesztve menekülnek, Szulejmán testőrsége is megfutamodik, a török lovasság is mintha Földvár felé hátrálna...

Da jur govoren'ja rič se tamo vratí
na saj spoviedn'ja odkle se uvrati. (Libro peto 163–164.)

(Most pedig folytassuk ott a tröténetet,
ahol azt elhagytuk e kitérő végett.)

Puskin az *Anyezin*ben az alábbi helyeken használja e narratív fordulatot:

.....хоть я сердечно

Люблю героя моего,

Но мне теперь не до него.

(Глава шестая, XLIII.)

(.....Most bár Jevgenyijem

Mindig kedves nekem nagyon,

S hozzá majd visszatér a szívem,

Most egyelőre elhagyom.)

(Áprily Lajos ford.)

И в сторону свой путь направим,

Чтоб не забыть, о ком пою...

(Глава седьмая, LV.)

Hanem most vágjunk más irányba,

Fő hőszám sem feledhetem...

(Áprily Lajos ford.)

Seregeink a nyomukban vannak. Tomori vezeti őket.”⁵² Az öröm korai volt: Földvárnál a csatában tragikus fordulat következett: „[...] a hős vezér, Tomori az ellenség dühének áldozata lett, mellette ott feküdt holtan ifjú barátja, Szapolyai György” is.⁵³

Vukotinović a csata eseményeinek további részletezését elhagyja. Rövid summával zárja a narrációt – épp csak érintőlegesen szólva a király haláláról, temetéséről. Az írói summázat rövidre fogott: „Magyarország teljesen elveszett, *hét prelátus, huszonnyolc főúr, ötszáz nemes és huszonkétezer katona* pusztult el ebben az ütközetben.”⁵⁴ A török kegyetlensége oly mértékű volt, hogy a „török bugyogót” mindörökre gyűlöletessé tette egész Európában.

A *Štitonoša* auktoralis elbeszélő formában előadott eseménytörténete látszatra igen laza regénystruktúra, ám ha a két főhős: Rátkay Gáspár és szerelme, Mileva Ostrošić alakrajza felől vesszük szemügyre, jóval feszesebbnek tűnik a kompozíció. A narratív módon közölt történelmi eseménysor – amely mint jeleztük: a történelmi hitelesség garanciája – az ő személyiségrajzuk révén szerveződik regénystruktúrává. Rátkayval mindjárt a szabályos expozíciónak tekinthető első fejezetben (*Vječe* = A tanács) megismerkedünk. Még nem sok szerepe van: a király apródjaként a Szalkai László esztergomi érsek és Frangepán Kristóf között kirobbant, lényegében már a tettelegességig fajuló vita végén – a király parancsára – elveszi Frangepán kardját, akit a király a toronyba zárat, mondván, hogy Magyarország primását tetteleg bán-

⁵² „[...] Zaista bijaše u habitu fratarskom, koga Tomori nikada sa sebe skidao nije, tolike živahnosti i hrabrosti vidjeti ... To se nama tim čudnovatije vidjeti mora, jer smo samo pokornosti, često i učenosti u tom svetom redu opazivati navadni [...] Tomorijeve vatrene reči podpaljuju vojake; – njihova hrabrost nadvlada, i Turci odbjeogoše u neredu natrag. Solimanova straža okrenu pleća, konjanici turski pretvorise se i učiniše, kano da put Földvára hiteći uskočiti kane... Naše čete požure se za njimi. Tomori ih vodi.” Ljudjevit| VUKOTINOVIĆ: *Prošasnost ugarsko-horvatska I.*, id. kiad. 141–142.

⁵³ „[...] hrabri vodja njihov Tomori postade već žrtvom jarosti dušmanske, ukraj njega ležase mladoljetni drug njegov Gjuragj Zapolja.” Uo. 142.

⁵⁴ „Ugarska zemlja bijaše sa svime propala; *sedam prelatah, dvadeset i osam velikašah, pet sto plemićah i dvadeset i dvje hiljade drugih vojakah* poginu u ovoj nesretnoj bitvi.” Uo. 145.

talmazta és ezzel a király becsületét is megsértette. A következő fejezetben már jóval bővebb lesz az alakrajz. Jajce várában vagyunk, Rátkay a király üzenetével érkezik a vár parancsnokához, Ostrošićhoz. Fontos híreket hoz: Werbőczy István nádort a király leváltotta s visszahelyezte e méltóságba Báthori Istvánt, Tomori Pált pedig kinevezte kalocsai érseknek. Királyi parancsot is átad: Ostrošić tartsa magát a török támadása esetén, mert „[...] ha Jajce elesik, nyitva áll az út az ellenség előtt.” Küldetése további céljáról is szól: Jajceből Zágrábba kell mennie, a király üzenetét vinni Frangepánnak, amelyben az áll: induljon Jajce felmentésére. A látogatás fontos eseménye Mileva Ostrošić és Rátkay találkozása. Vukotinović jó romantikus szituációteremtő. A várparancsnok – este közeledvén – magukra hagyja a fiatalokat, mondván: megnézi az öröket s bezáratja a kapukat. Kissé patriarkális színezetű előadás: Ostrošić e szerepben korántsem középkori várúr benyomását kelti, inkább egy 19. század eleji nemesi kúria urára emlékeztet, aki lefekvés előtt körüljárja udvarháza portáját s a cselédséget – utasítást adva nekik a ház fokozott őrzésére. Mileva és Rátkay sorsa itt az első találkozás pillanatában eldől: egymásba szeretnek, s bár ennek megvallásától még messze vannak, viselkedésük sejteti e találkozás végkifejletét, amit a feldöntött borospohár s a kiömlött bor motívuma csak megerősít. „Nikodémusz páter [...] arra gondol, hogy esztendő múlva itt akár keresztelő is lehet.”

A további fejezet (*Kolo* = Körtánc) eseményeinek színtere továbbra is Jajce. Mileva és Rátkay egymás iránti vonzalma erősödik, ám váratlanul megjelenik a rivális: Bogdaša, aki majd hazugságokkal próbálja Milevát elidegeníteni Rátkaytól. Azt hazudja: az apródnak a királyi udvarban már van kedvese. Közben a török körülzárja a várat, Rátkay talán kijuthatna még, de két okból nem teszi: szereti Milevát és érzelmei őszinteségét maradásával kívánja bizonyítani. A harcokban aktívan részt vesz: „Győzelem vagy halál!”-kiáltással küzd az ostromlott bástyán – nem is hiába, e kitartás kellett ahhoz, hogy Frangepán felmentő serege még időben érkezhessek. A győzelmet beárnyékolja Ostrošić halála; Mileva további életútját elsősorban, hisz a történet szerint apja halála után más hozzátartozója nincs. Rátkay visszatér Budára,

Mileva pedig szívében hordozza a kétkedést, amelyet Bogdaša ármánykodása fakasztott.

Rátkay udvari szerepe a következő fejezetben hontakozik ki igazán. Frangepán győzelmét ő jelenti a királynak, s ő adja át ünnepélyes keretek között annak győzelmi ajándékát: az általa (ti. Frangepán által) megölt Usrefbég ékkövekkel, arannyal ékes selyemsátrát. Ekkor lép elő Szalkai érsek, aki Bogdaša ármánykodása nyomán hazaárulással, a királyi parancs továbbításának szabotálásával vádolja Rátkayt. A könnyen befolyásolható Lajos király nyomban megfosztja fegyvereitől, rangjától, börtönbe zárhatja és halálos ítélete szinte biztosra vehető. Szerencsére az udvari környezetben vannak olyanok is, akik biztosak ártatlanságában. Brodarics István és a cseh alattvaló, Cetric állnak ki mellette, s mert közben Bogdaša álnokságáról, jellemtelenségéről maga Lajos király is meggyőződik, megszűnik a felmentő ítélet is.

Mileva természetesen minderről értesül s most már látja: mennyire együvé tartoznak ők. A felmentő ítélethez az érvek Jajceből jönnek: Nikodémusz páter, Vragović kapitány és más jajcei illetőségű urak bizonyítják a hűséges baráttal, Bakićtyal együtt, milyen hősiessen harcolt Rátkay Jajce ostrománál.

Fontos fordulata a további eseménytörténetnek Bogdaša találkozási Rátkayval; az utóbbinak azt bizonygatja: ő sohasem rágalmozta az apródot. Szerencsére Bakić szemmel tartja az intrikust s ő gátolja meg, hogy az – bérgyilkosokkal – eltévesse láb alól szerelmi riválisát. Am mire ezek az események rendeződnek, ott a parancs: indulni kell Mohács felé. Vukotinović sok invencióval mutatja be Rátkay lélekállapotát. Gondolatvilágát Mileva alakja, emléke, szépsége, hűsége tölti ki, a külvilágban: kürtök szava, katonák kiáltozása, lódobogás, kardcsörgés, majd a telihold az égen, aztán a török sereg morajlása. Érthető: a fiatalember szeretne most is kedveséhez repülni, ám a külső világ figyelmezteti: első a haza védelme.

Rátkay Mohács mezején játszott szerepéről nem szól az író, a záró fejezetből csak annyit tudunk meg (igaz: ez a lényeg), hogy súlyosan megsebesült. Milevát hozzák melléje, hogy ápolja, ám a sebesülés halálos, így a fiziológiai törvények s az események belső logikája szerint a végkifejlet nem lehet más, mint a halál. Romantikus történetről lévén szó, az is törvényszerű, hogy ezt a

csapást (apja elvesztése után) Mileva sem tudja túlélni. Mohács így lesz Magyarország, a haza (a horvátoké is!) és az egyéni boldogság temetője. „Véres hely Mohács, miatta ezer és ezer keserű könny hullott!” („Mohač je krvavo mjesto, s kojega je hiljadu i hiljadu očih gorke suze ronilo!”) – olvassuk a történet zárómondatában. Ennek ismeretében aligha túlzó párhuzamvonás, ha Kisfaludy *Mohács* című versével rokonítjuk a Vukotinović-kisregényt...

AZ ABSZOLUTIZMUS ÉVTIZEDÉNEK SZÉPPRÓZÁJA: MIRKO BOGOVIĆ

1.

Az a történelmi orientáció, amelyet Vukotinović 1844-es elbeszéléskötete reprezentál, az abszolutizmus évtizedének prózájában is megmarad. E próza megalkotója mindenekelőtt Mirko Bogović volt, az illír mozgalom egykori harcos képviselője, aki a horvátokat ért 1849 utáni sérelmek miatt a Habsburgokból teljesen kiábrándulva a magyarokkal való megbékélés mellett szállt síkra. Magyar ajkú édesanyja és annak magyarországi rokonsága, de magyar iskolázottsága is táplálhatta a közös horvát–magyar múlt iránti érdeklődését. Elbeszélőként a Vukotinović – és részben Kukuljević – törte csapáson halad, ám jóval messzibbre jut amazoknál s jobb mesélő is náluk, nem szólva a képességről, amellyel a különféle romantikus effektusokat előidézni tudja. 1850 és 1860 között nyolc hosszabb elbeszélést írt, amelyek részben a *Neven*, részben a *Narodne Novine* lapjain jelentek meg először, majd 1859-ben kötetbe gyűjtve is *Pripoviesti* (Elbeszélések) címmel. Sikere nagy volt, a kötet 1894-es újabb kiadásának előszavában Milivoj Šrepele emlékeztet arra, hogy „a hatvanas években is, amikor új elbeszélők jelentek Horvátországban, szívesen olvasták a Bogović-elbeszéléseket.”¹ Főleg az ifjúság, mégpedig az írásokban markánsan megjelenő hazafias érzület és tendencia okán, amelyet a közös horvát–magyar történelmi múlt emlékei motiválnak. A művek eseménytörténetének színterei: Ostrc, Lobor, Grebengrad, Gotalovec, Medvedgrad (Medvevára), Grič, Zágráb – valamennyi a horvát história egy-egy tagikus epizódjának ter-

¹ „Još u šezdesetim godinama, kad su se javili i novi pripovjedači u Hrvatskoj. Bogovićeve su se pripovijesti veoma rado čitale.” in: Mirko BOGOVIĆ: *Pjesnička djela*. Svezak drugi. Pripoviesti, Zagreb, 1894., III.

rénuma. Már a címekből is sejthető, hogy az olvasó gyűjtogatás, nőrablás, vérbosszú, gonosztettek és ármánykodások sorozatát ismeri meg, a történeteket végigolvasva pedig arról győződhet meg, hogy szerzőjük kitűnően ismeri a romantikus elbeszélőtechnikát s a fordulatos cselekményépítés, valamint a karakterizálás módjait, de a táj- és hangulatfestő lapokon is már könnyedén bánik a tegnap még oly nehézkesnek tűnő új irodalmi nyelvvel.

A Bogović-széppróza későbbi kritikussai mindezt mintha nem akarnák észrevenni – annak ellenére sem, hogy az abszolutizmus évtizedében még nemigen tolongtak a Šenoa kvalitású és formátumú széppírók a horvát Parnasszuson. Olyannyira nem, hogy a romantikus széppróza iránti olvasói igényt ekkor még a *Neven* is – jobb-rosszabb fordításban – világirodalmi szemelvények közreadásával (Chateaubriand, Georg Sand, Puskin, Lermontov, Gogol, Kraszewski, Korzeniowski) igyekszik kielégíteni. Jellemző példaként Milivoj Šrepel vélekedését idézhetjük, aki a már idézett életmű-kiadás kísérő tanulmányában, bár elismeri Bogović úttörő szerepét, az ötvenes évtizedben egyedülállónak tekinthető teljesítményt, dolgozata további passzusaiban a „jelen ízlés” (azaz: a 19. század végének ízlése) mércéjére hivatkozva marasztalja el a széppírót Bogovićot. A *Slava i ljubav* (Dicsőség és szerelem) kapcsán naivitást, az alakrajzoknál kidolgozatlanságot, ingatag kompozíciót emleget, ami 1895-ből visszatekintve igaznak is tűnhetett, ám ha például Vukotinović elbeszélőtechnikája felől közelítünk az említettekhez, máris más dimenziói lesznek a Bogović-próza értékvilágának.² Még az ugyancsak Šrepel emlegette „nyelvi gyarlóságok” is az értékrend magasabb fokára kerülnek az imént említett nézőpontból. Ez egyébként Šrepel legkeményebb formai kifogása, mint mondja: Bogović bár „[...] nagy szeretettel és gondossággal tanulmányozta a déli nyelvjárás gazdag forrásait, elbeszéléseinek írásakor mégsem sikerült neki teljesen elszakadni a latin és a német nyelvi hatásoktól [...]”³

² Mirko BOGOVIĆ: *Pjesnička djela*. Svezak treći, Zagreb, 1895, XXXII–XXXV.

³ „[...] Bogović [jel] s velikom ljubavlju i pomnjom proučavao obilata vrela južnog govora, no pišući pripoviesti ipak se nije mogao posvema oteti utjecaju latinskoga i njemačkog jezika [...]” Uo. XXXV.

A nyolc, már-már kisregény terjedelmű elbeszélést tartalmazó Bogović-kötet interpretációja aligha lehet tárgyilagos a keletkezéstörténet figyelembevétel nélkül. A szűkszavú bibliográfiai utalás ugyanis, mely szerint az elbeszélések a *Neven* és a *Narodne Novine* lapjain láttak először napvilágot, s csak az évtized végén jelentek meg kötetbe gyűjtve, csak szűkös, adatszerű információ – a gyűjteményes kötetek szerkesztése többnyire így történik. Ez a kötetnyi elbeszélés azonban fölöttébb zaklatott körülmények között íródott és szerveződött kötetlé, ami alkotás-lélektani szempontból sem függetleníthető a művektől.

1853-ban Bogovićot a bécsi legfelsőbb bíróság egy hazafias érületű Ivan Filipović-versnek a *Neven* 38. számában történt közlése miatt mint szerkesztőt – noha a hazai megyei bíróság és a báni ítélő tábla előzőleg felmentette – két év szigorított börtönbüntetésre ítélte. Közönséges bűnözőként tartották fogva, bilincsbe verve, s eleinte a legsilányabb börtönkosztot kapta. Felesége, aki a helyettes bán, Lentulay leánya volt, egyenesen a királyhoz folyamodott kegyelemért – ám hiába: a *felforgató eszmék terjesztőjének* nem volt amnesztia. Így továbbra is még sötét zárkában, könyvek nélkül, a foglár társaságában teltek a rab Bogović első hetei, hónapjai. Csak később kapott engedélyt, hogy a család és a barátok meglátogassák, s könyveket, írószerszámot és papírt kapjon. Most már dolgozhatott is. Két elbeszélést írt a börtönben s egy drámát. Mindhárom mű történelmi tárgyú: a *Vidovdan na Loborgradu* (Vid napja Loborváron) a középkorban, a *Slava i ljubav* (Dicsőség és szerelem) a napóleoni időkben, míg a *Stjepan, posljednji kralj bosanski* (István, az utolsó bosnyák király) című, a török idöket idéző dráma, bosnyák földön, az 1460–1463 közötti néhány évben játszódik. A börtönvilág lenyomata valamiképp mindegyiken kézzelfogható, a *Vid napja Loborváron* c. elbeszélés börtönjeleneteiben különösképpen.

A kötet elbeszéléseinek tematikai megoszlása a következő: az írások többsége történelmi tárgyú, kisebb hányadában kortárs történetet dolgoz fel Bogović. A horvát múltat idéző elbeszélésekben – három esetben is – a közös horvát–magyar história különböző korszakaiból meríti tárgyát, részben középkori, részben 17. századi, illetve 18. századi epizódokat ír meg. A *Krvavi most u Zagrebu* (A zágrábi véres híd) III. Endre és Károly Róbert idejé-

ben játszódik, az *Ubojstvo u Grebengradu* (Gyilkosság Grebenvárban) II. Ferdinánd, a *Vidovdan na Loborgradu* (Vid napja Loborváron) pedig II. Ulászló korában. Lényegében ebbe a csoportba tartozik a *Grad Gotalovec* (Gotalovec vára) is, amennyiben az eseménytörténet tágabb színtere a Horvát Zagorje, vagyis a horvát diaszpóra lakta ama régiók egyike, amelynek történelme, lakóinak mentalitása, életformája, kulturális öröksége évszázadok óta ezernyi szállal kötődik a Dráván túli, azaz magyarországi tájakhoz. A történet ideje ezúttal a 18. század első negyede, a téma pedig annyiban történelmi, hogy az 1700-as évek elejéről való. Egy tragikus házasság és egyben családi tragédia elevenedik meg az elbeszélés lapjain.

18. század eleji történet foglalata a *Hajduk Gojko* (Gojko hajdú) című elbeszélés is, amelynek hőse báró Trenk Frigyes szlavóniai pandúrjainak egyikeként egy várostrom során hal hősi halált. A *Crnogorska osveta* (A Crna Gora-i bosszú) „az elmúlt század végén” (tehát a 18. század utolsó éveinek valamelyikében) játszódik, színtere (a címből is kitűnik) a vadregényes Crna Gora, vagyis Montenegró, alapkonfliktusa pedig egy muzulmán hitű török leány és egy keresztény fiatalember szerelme, ám mert a vallási ellentét mellett az évszázados montenegrói–török viszály, az őslakók és a hódítók kibékíthetetlen ellentéte is erezi a történetet, a mű alapkonfliktusából kibomló tragédia szükségképpen tágabb jelentéstartamú, üzenetértéke egyetemesebb lesz.

Az események időbeli közelsége okán a *Šilo za ognjilo* (Szeget szeggel) és a *Slava i ljubav* (Dicsőség és szerelem) már kortársi történetnek számít, mindkettő a 19. század elején játszódik. Az utóbbi a varasdi kispolgári életforma humoros ábrázolása, az utóbbi pedig Napóleon rövid horvátországi regnálásának ügyes feldolgozása.

Ez a tematikai tagolódás azt mutatja: Bogović szívesen választ írásai tárgyául jelenkori témát is, de igazi terepe a história. A történelmi témák és ezen belül a horvát–magyar múltat idéző jelenetek túlsúlya az abszolutizmus évtizedének viszonyaiból következik, de a történelmi múlt értékeinek pusztulása is ebbe az irányba terelte érdeklődését. A Gotalovec vára című történet néhány bevezető utalása teszi félreérthetlenné a célzást: az emberek közötti elidegenedés oka az önkényuralom. Bogović ugyan a

„feudalizmus” elmúlását emlegeti előbb, de a konkrétumok egészen másra utalnak. „Hová lett a régi szép horvát élet?” – kérdezi Bogović mindjárt a történet elején. A vendégszeretet, a szívélyesség, a vidámság, a név- és születésnap vigasságok, a lakodalmak, majd a keresztelő alkalmi, s a szakrális év nagy ünnepei: a karácsony, az újesztendő s a húsvét, amikor közlőről és távolról gyűlt egybe a népes vendégsereg városban és vidéken egyaránt?! Továbbá minden, a jelenben „a falvakban és városokban mindenütt síri csend” honol, „az emberek elrejtőznek, mint a bűnözők, a barátok, ismerősök, de még a rokonok is, kerülnek egymást[...]⁴ „Most tél van és csend és hó és halál” – idézhetnénk párhuzamként Vörösmarty komor szavait, mert Bogović – ha nem is a líra kifejezőkészségével és Vörösmarty nyelvi színvonalán – ugyanazt az állapotot rögzíti, mint az *Előszó* költője, a sivár jelentől való elfordulása s válaszkérésére viszont már Jókai és Kemény Zsigmond romantikáját asszociálhatja a horvát prózaíró textusaival ismerkedő magyar olvasóban.

Hagyjuk a jelent – mondja csaknem minden történet exozíciója végén –, s menjünk vissza ebbe vagy abba a századba, amikor egyik vagy másik sasfészekben lakodalmat (Gotalovec vára) vagy névnapot tartanak (Gyilkosság Grebengradon), vagy pedig – s itt máris a múltbeli idill csalókaságára vetül fény – valamely várkastély palotatermében komor arcú várúr viaskodik gyötrő gondolataival (Vid napja Loborváron). És – az eseménytörténet haladtával – a baljós jelek is feltűnnek, sőt sokasodnak, s mire a kifejtetig jut, már vérben gázolnak a hősök, s halottak vagy árvák maradnak a színtéren. Szerencsés fordulatot csak egy esetben vesz a történelmi elbeszélések cselekménye, a Vid napja Loborváron című történet Vladislavja és Perója boldogan viheti oltár elé Katicáját, illetve Jagicáját.

Milyen is hát valójában ez a horvát történelmi múlt? Szolgál-e a jelennek valamiféle tanulsággal, s milyen lehet az, amelyre már a címekben ilyen események és színterek utalnak: *gyilkosság, a zágrábi véres híd*? S ha ilyen kegyetlen ez a régen volt világ, úgy

⁴ „Ljudi se kao grješnici sakrivaju, znanci, prijatelji, paže i rođaci uklanjaju se jedan drugomul...” in: Mirko BOGOVIĆ: *Pjesnička djela*, Svezak drugi, id. kiad., 43.

minek a gyakori kedélyesség az expozícióban, s minek a romantikus milió, a kies zagorjei táj vagy a régi szokások festése? Más cél, írói szándék aligha hámozható ki az elbeszélésekből, mint hogy a megszépítő messzeségből a várromok s a hozzájuk kötődő hagyomány által üzenő rég elmúlt idők történeteiben a jelen (az önkényuralom) kérdéseire keressen választ – felsorakoztatva mindazon okokat, amelyek régen is, a jelenben is a horvát nemzeti bajok eredői voltak. A széthúzás, a pártoskodás, a főúri családok közötti viszálykodás, ebből következően a nemzeti egység hiánya, s mindezekkel együtt az erkölcsök romlása, ami összességében mindig a nemzeti tragédiák kiváltója volt. S ha ezt az elbeszélésekben megfestett történelmi tablót a *Frankopan* (Frangepán) című dráma horvát–magyar együttműködésre ösztönző színvilágával bővítjük, választ kaphatunk arra a kérdésre is: az egykori harcos illír párti politikusból lett szépíró milyen politikai program jegyében képzelel el nemzete jövő sorsát. Néhány Bogović-elbeszélés és a Frangepán című dráma elemzése remélhetően kellőképp alátámasztja majd az imént vázoltakat. Mivel a művészi alkotás hitelének garanciája az esztétikai értékvilág, szükségképp érintjük majd azt a kérdést is, hogy mennyi az esztétikai minőségekben tetten érhető hozadéka az 1850-es évtizedben született Bogović-elbeszéléseknek a horvát romantikus széppróza fejlődéstörténetében.

2.

Bogović, elbeszéléseinek közreadásával, egyszerre szórakoztató és nevelő célzatú szépprózát kívánt nyújtani kora olvasóközönségének. Láthatóan azokra gondolt, akikben megvolt az érdeklődés és fogékonyság a nemzeti múlt eseményei, jó és rossz napjai iránt, s akik – vélelme szerint – talán a tanulságok levonására is késznek mutatkoztak, okulni akarván az elmúlt idők történeteiből. A nevelő szándék leginkább az alakrajzokban érhető tetten, míg a szórakoztatás a romantikus meseszöveg fordulatosságában, váratlan szituációiban s a cselekmény színtereinek romantikus festésében. Mindez már együtt van a Gotalovec vára című elbeszélés lapjain, amelynek eseménysora a régi horvát életforma

nosztalgikus felidézésével indul. A nosztalgiát bizonyosan valós élményanyag táplálta. A börtönviselt, meghurcolt Bogović személyes tapasztalatok alapján beszélhet az emberek egymás iránti bizalmatlanságáról, a barátok, ismerősök, sőt némelykor a rokonok szembefordulásáról, egymástól való elidegenedéséről is. Ez lesz az indítéka a további cselekményépítésnek is, amelynek mentén az olvasót múltbeli utazásra invitálja, előbb csak hozzávetőlegesen, majd a cselekmény egy további pontján pontosabban is behatárolva a történések idejét. „Állítom, hogy a tavalyi bor jobb lesz, mint az 1711-es évjáratú [...]”⁵ – mondja Markulić plébános, amiből egyenesen következik, hogy az eseménytörténet ideje az 1711-et követő évek valamelyike. A történetírás III. Károly trónralépése és uralkodásának kezdete, a Rákóczi-szabadságharc elbukása s a *Pragmatica Sanctio* kihirdetéseként jegyzi ezeket az éveket. A kuruc fegyverletétel a horvátokat nem érintette, mivel viszonyuk lényegében passzív volt, nem csatlakoztak a II. Rákóczi Ferenc vezette felkeléshez, a *Pragmatica Sanctio* 1712-es elfogadása miatt a horvát és a magyar nemesség között támadt ellentét pedig nem volt akkora horderejű, hogy annak az egész társadalomra kiható következményei lettek volna.⁶ Az 1716-os török elleni hadjárat is odébb van még, így érthető, hogy Bogović erre az időpontra helyezett elbeszélése a magánéleti szférában játszódik, tárgya egy család tragédiája. Markulić plébánosnak az 1711-es évjáratú bort minősítő, egyben az elbeszélés időpontját behatároló megjegyzése Nikola Gotal és Petričević Jelica gotaloveci menyegzőjén hangzik el, egy előkelő horvát nemesi család örömteli ünnepélyes eseményén tehát, amely esemény a vőlegény fivérének váratlan hazaérkezésével tragikus fordulatot vesz. Nikola bátyja, Gjuro éveken át távol volt, a Tengermelléken (Primorje) élő nagynénjénél nevelkedett, majd külföldi utazásokat tett, s most látogatóba hazajött. Mindenki örömmel fogadja, Jelica, aki eddig csak hallomásból ismerte őt, meglátva délceg, rokonszenves alakját, nyomban belészeret. Érzelmeit hiába próbálja visszafogni, a

⁵ „Ja tvrdim, da će ljetošnje vino bolje biti, nego li vino od god. 1711. [...]”
BOGOVIĆ: i. m. 47.

⁶ Vö.: SOKCSEVITS Dénes–SZILÁGYI Imre–SZILÁGYI Károly: i. m. 120–121.;
Feredo ŠIŠIĆ: i. m. 317–320.

körülmények alakulása, tapasztalatlansága, neveltetéséből fakadó tétovasága képtelenné teszi az ellenállásra. Helyzetét egy váratlan szituáció is nehezíti: az ifjú férjnek egy peres ügyet lezárandó váratlanul el kell utaznia, s mi sem természetesebb, mint hogy ifjú feleségét bátyjára bizza. Gjuro sem marad érzéketlen szép sógornője iránt, s bár ő is megpróbál uralkodni érzelmein, a véletlenek további közrejátszása folytán sorsuk egyre veszélyesebb irányba fordul. Vadászni megy, hogy távol tartsa magát Jelicától, ott véletlen baleset éri, eszméletlenül viszik fel Gotalovec várába, ahol Jelica lesz ápolója. A feleszmélő, majd lassan felépülő fiatalember és sógornője ebben a szituációban már nem tud szenvedélyén úrrá lenni, s a hazaérkező Nikola egymás karjaiban találja őket. Erős felindulásában előbb bátyját lövi agyon, majd magával végez. Jelica a zágrábi klarissza kolostorba menekül bátnatával, ahol egy esztendő elmúltával meghal.

A mértéktartóan bonyolított, de mindvégig érdekfeszítő cselekmény mentén haladva az olvasó – többszöri olvasattal is – arra a kérdésre keresi a választ, hogy a három fiatal tragikum a végzetszerűség következménye, avagy a hősök alkati adottságaiból következik. Az előbbi feltételezésre részben egy futó történelmi allúzió nyomán hajlunk. A történet szerinti első vadászatán Gjuro a szomszédságban lévő Grebengrad romjai közelében ejt el egy őzbakot, s a romok alatt várja be kísérlőjét. Grebengradot a 17. század elején a gonoszságáról elhíresült Nikola Frankopan, azaz Frangepán Miklós bán lakta, akit 1622-ben önkényeskedései miatt a horvát rendek lemondásra kényszerítettek. „Itt kesergett és hullatta könnyeit egy szép, előkelő horvát családból való leány – meséli Bogović –, akit egykor Niko bán elrabolt, hogy állati ösztöneit kielégíthesse. Itt végezték ki titokban a köztiszteletben álló horvát nemest, Ivan Krušelićet, ugyanennek a bánnak parancsára, aki [...] a horvát nemzet szégyene és dicső családjának semmirekellő ivadéka volt.”⁷

⁷ „Tu je stenjala i gorke suze polievala liepa neka djevojka iz ugledne obitelji hrvatske, što ju nekoč ugrabi ban Niko, da zasiti zvjersku požudu svoju. Tu bude napokon obće štovani hrvatski plemić Ivan Krušelić potajno smaknut po nalogu istoga bana, koji bijaše, ako se izuzme [...], ljaga naroda hrvatskoga i nevaljao izrod slavne porodice svoje.” Mirko BOGOVIĆ: *Pjesnička djela*. Svezak drugi. Pripoviesti, id. kiad., 64.

Történetünk idején Grebengrad teljesen elhagyott rom, nyoma sincs már régi nagyságának, szobái üresek, tornyain napszárítottá vérnyom, héják, baglyok, kígyók tanyáznak benne, falait és ablakait szél és vihar tépázza. Alkonyattájt és éjjel a pástorok és a parasztok messzire elkerülik, mert a baglyok huhogását hallva azt hiszik: Niko bán jajgat a romok között.

A várfalak tövében, vén odvas fa mellett, erdőőr kísérője a szép őzbakot épphogy elejtő Gjurót egy, a vadászok körében elterjedt hiedelemre emlékezteti: *akit a kártyában és a vadászatban szerencse kísér, az szerencsétlen lesz a szerelemben.*⁸ Gjuro a mondotakat hallva *egy pillanatra elsápad* (problidjev za čas), aztán – szinte menekülve a hallottaktól – egy előzőleg úzóbe vett kapitális szarvasbika után indul – átadva magát a vadászszenvedélynek.

Ne hagyjuk említés nélkül: a vadászatról hazatérve, a várkapu előtt is ismételve az erdőőr szavait: „aki a kártyában és a vadászatban szerencsés, boldogtalan a szerelemben” („tko je sretan u igri i lovu, taj je nesretan u ljubavi”).

A végzetszerűség egy másik változata kizárólag a hiedelemvilághoz kötődik. A vendégsereg az utazástól fáradt Gjurót – váratlan megérkezése után – nápolyi és marseille-i élményeivel kapcsolatos kérdésekkel ostromolja. Markulić plébános és Konjski gróf tereli más irányba a társalgást az ifjú párra emelve poharát. Gjuro – aki e jelenet előtt még nem nagyon figyelt Jelicára – szintén tósztot kíván mondani az ifjú párt köszöntendő, s itt következik el a *meglátni-megszeretni* nagy pillanata. A bájos fiatalasszony látványa áramütésként éri, zavarában elejti poharát, s az asztalra kiömlő bor Jelica felé folyik. „Jaj, ez rosszat jelent!” – kiált fel az ifjú feleség édesanyja, bajjós jelként fogva fel a történeteket. Markulić plébános oldja ismét a feszült helyzetet – felkiáltva: a kiömlő bor nem rosszat, jót jelent: egy év múlva keresztelőre gyűlhetnek újra egybe a vendégek. A derűtséget fakasztó megjegyzés után most már az esti órákig zavartalan a vigadozás. Asztalbontás után egyedül Nikola veszi észre Jelica és Gjuro kedélytelenségét. Nem gyanakszik semmire, Jelica komorságát ifjúi szegényérzetével, a Gjuróét annak utazás utáni fáradtságával magyarázza.

⁸ „[...] svatko, tko je sretan bio u igri ili u lovu, gotovo uvijek nesretan u ljubavi [...]” Uo. 66.

A figyelmes olvasónak feltűnik egy, az egész eseménytörténet végighúzó motívum, amely szintén a végzettség cselekménybeli funkciójára utal. A lakodalmi vendégsereget bemutattva Nikola alakjának néhány vonását is felvázolja. Szép, vendégszerető, gazdag, kitűnően gazdálkodó, erős testalkatú, elszánt arcú férfiként mutatja be – hozzátéve, hogy „egy ügyes lélekbúvár” bizonyára felfedezett volna jellemében valamely disszonanciát, „amely különösen homlokán és szemeiben tükröződött”. Ha „villogó, de mindig nyugtalan fekete szemeivel valakire erősen ránézett”, az illető személy úgy érezte, „mintha két parázs hullott volna szívére.” „Ajka olykor – kiváltképp ha nevetett – valamiféle gonoszsgot fejeztek ki, ami villámként jelent meg és tűnt el.”⁹ Ez a démoni valami ugyancsak baljós jelként – ha más és más formában is – többször felvillan a cselekmény előrehaladtával. Legelőbb a vármegyei hajdú érkezése után, aki a peres ügy kimeneteléről szóló levelet meghozza. A levél olvasása közben Nikola „ajkán megjelenik az a baljós mosoly, amelyről írtunk” – mondja Bogović –, majd alább közli Jelica reflexióját is: a fiatalasszony „megundorodik, midőn észreveszi férjének számára már korábban is kellemetlen arckifejezését.” Az elutazáskor Niko palástolja érzelmeit (ne lássa senki, hogy a boldogtalanság érzése, „mint valami nehéz kő, hullott a szívére”), ám nyers, már-már indulatos kiáltása a kocsisnak: „Hajts!” – elárulta a szívében dúló vihart s a végső tragédiát is sejteti: akkor is indulatossága készíti azonnali cselekvésre. Nikola Gotal e harmadik, most már eszelős, de gonoszsgot sem nélkülöző dühkitörésének a váratlan hazatérés narratív bemutatása révén lesz részese az olvasó: a kint tomboló vihartól megriadva Jelica Gjuro karjaiba menekül. Az épp abban a pillanatban a szobába lépő Niko csak ennyit látva fegyvert ránt, lelövi testvérét, s az ájultan földre rogyó Jelica még hallja: „vad és iszonyatos nevetés” tör elő ajkán, amely „szörnyűségesen visszhangzott a viharos éjszakában”.

A felsorolt szituációk – az eseménytörténetbe ékelődve – adják a Gotalok tragédiájának ok-okozati láncolatát. Ez a kauzalitás az olvasó nézőpontjából vélhetően elegendő bizonyosság azt hitelesí-

⁹ „Izim toga izražavahu usta njegova kadšto, osobito kad bi se smijao, neku zloradost, koja ipak svaki put hitro kao munja izčežne.” Uo. 50.

tendő, hogy a végzetszerűség az esküvői vacsora pillanataitól a történet végéig ott vibrál a narratív dominanciájú szövegben, mintegy a szükségszerűség hangsúlyozásaként, amelynek matematikai pontossággal be kellett következnie, s amelynek végeredménye: egy régi horvát nemzetiség végleg eltűnik a horvát élet színpadáról. Van a szövegben egy dalbetét, amelyet Jelica Gjurónak énekel hárfája kíséretével néhány pillanattal a tragédia előtt. A háromsornyi szöveg a mondott végzetszerűség summája:

Három csokrot készítünk,
Három csokrot fonunk,
Isten elé megyünk.

Az elbeszélést – a dalt ismételve – Bogović ezekkel az ugyancsak a végzetszerűségre utaló szavakkal zárja: amikor Jelica „kedvese mellett énekelte” a dalt, „talán lélekben sejtette, hogy mindez így végződik majd.”

Nem kétséges: Bogović sorstragédiát ír prózában, amelynek az egyéni tragédia tanulságain túl további üzenetértéke is van. A Gotal testvérek értelmetlen halála egy „rég horvát nemzetiség” kihalását jelenti, ami ilyen értelemben szimbolikus jelentést kap. Annak ellenére, hogy a Gotalovec vára c. elbeszélés első olvasatban politikumtól mentes történetnek tűnhet. A mű megírása idején viszont a Bogovićot foglalkoztató kérdések legfontosabbika a nemzeti egység problémája, amely a fennmaradás záloga. A horvát nemzetet 1849 után számos trauma érte. Egyfelől a horvát diaszpóra geopolitikai széttagoltságának további fenntartását kell említenünk (Dalmácia, Horvátország és a Vojna krajina egyesítését Ferenc József korábbi ígérete ellenére elnapolta), másfelől a magyarokkal szemben az udvar részéről foganatosított szankciókhoz hasonló intézkedések bevezetését: a báni tanács és a vármegyerendszer megszüntetését, Horvát-Szlavónország körzetekre (Bezirke) történő felosztását, a Bach-huszárok horvátországi megjelenését, a német nyelvű oktatás bevezetését a középiskolákban, a vezető értelmiség egy részének bebörtönzését (Gaj, Bogović pl.). A horvátok azt kapták az udvartól jutalmul, amit a magyarok büntetésképpen – szól a történetírásból jól ismert megállapítás, és valóban: a kortárs magyar író ugyaneze-

ket a sérelmeket kényszerült lajstromozni. Jókai írta az alábbi sorokat Horvátországra is kiterjeszthető érvénnyel: „A magyar alkotmányt széttaposták. A hajdani nemesi konstitúciót éppen úgy, mint a 48-ban megalkotott népképviselőt. Se diéta, se parlament, se megyegyűlés. A nemzet neve: »Hallgass!« A megyéket elnevezték »bezirk«-eknek, amik együtt egy »kreis«-ot képeztek. A kreis kormányzója volt a kreishauptmann, a megye főnöke a bezirkschef, alsó hivatalnokai komissárok. Minden hivatalnoki állást idegenekkel töltöttek be, kiket az osztrák örökös tartományokból importáltak, leginkább Csehországból – alacsony műveltségű emberekkel. Kintornások, trombitások, köszörűsök foglalták el a szolgabírói székeket, akiknek fogalmuk sem volt törvényről, igazságszolgáltatásról, közigazgatásról. Karikatúrája volt ez az adminisztrációnak [...]. És egyúttal megkezdték az általános elnemzetietlenítést. Német nyelven kellett a hatóságokkal tárgyalni. Idegen törvények halmazát hozták be, s azok szerint ítéleztek. Az iskolákban németül kellett a tantárgyakat előadni, a népiskolákban schulrathok ügyeltek fel, hogy a gyerekek németül tanuljanak.”¹⁰

A horvátok számára az abszolutizmus viszonyai között – tanítja Bogovíc – nincs más út, mint a nemzeti összefogás és a belviszályok kerülése, amely utóbbiak a nemzettragédia veszélyét hordozzák. Ezért kell jelképértékű alkotásként értelmezni a Gotalokról szóló elbeszélést, amely a magánéleti konfliktusból következő tragédiát egy régi horvát nemzetség önpusztításának példajaként mutatja be. A horvát múlt értékvilága eltűnőben van, de talán még van esély megmentésére, s mert ez a múlt a magyarokéval évszázadokon át közös volt, velük összefogva kell a nemzet fennmaradásán munkálkodni. És ebből a szempontból lesz jelentősége az elbeszélés ama szegmensének, amelyben Frangepán Miklós kegyetlenségeire és bűnhődésére alludál, előlegezve egyben újabb, a közös horvát–magyar múltat idéző elbeszélése, az *Ubojstvo na Grebengradu* (Gyilkosság Grebengradon) tárgyát...

¹⁰ JÓKAI Mór: *Miseria cum sale*. A szöveget az alábbi kiadvány alapján idéztük: *Magyar Szabadelvűek*. Jókai Mór. Válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta Fábri Anna. Új Mandátum Könyvkiadó, Bp., 1998, 45.

3.

A Gyilkosság Grebengradon több ágat összefonó meseszövéssel, jellemkontrasztjaival, tájleírásaival, erkölcsi üzeneteivel érthetően fakasztott felfokozott érdeklődést a kortárs olvasók körében. Még exozicíója didakticizmusát is megértő rokonszenvvel fogadhatták, ennek visszafogottsága, higgadt, de a nemzeti érzületre apelláló érvelése, gondolkodásra s a honi táj szépségeinek és értékeinek felfedezésére ösztönzött. Történet szemlélete még inkább, amelyből viszont – előnyére – hiányzik az előbbi didaktikus szándék.

A 17. századba helyezett eseménytörténet kulisszáit Bogović a horvát historiográfiában is jegyzett adatokból és a legendák szférájából vett kellékek segítségével rendezte hiteles háttérrel: Frangepán Miklós (Nikola Frankopan) történelmi személyiség volt, a báni méltóságot 1616 decemberétől 1622-ig viselte, amikor is a soproni (tehát nem Pozsonyban) országgyűlésen lemondott e rangról. Az is történelmi tény, hogy Ferdinánd bizalmából lett Horvátország első számú közjogi méltósága, mint ahogy faktum tersattói nyughelye, síremlékének felirata is. Az viszont már a legendák, a néphagyomány szintjéről származó „információs anyag”, amely önkényeskedéseiről, féltelenségéről, gonoszságáról, despotikus hajlamairól tudósít. Nézzük is mindjárt: miről szól ez a romantikus fordulatokkal teli, címe alapján véres leszámolást sejtető kisregény terjedelmű írás.

Az 1620 Szent György-napján kezdődő cselekmény szüzséje az alábbiakban foglalható össze. Grebengrad ura, Gjuro Turković névnapját ünnepli barátaival, ám Ivan Krušelić érkezése után világhosszá válik: jóval többről van szó. Az urak megalégtették a bán önkényeskedéseit, s mert olyan hírek érkeznek, hogy Bethlen Gábor hadaival Horvátország felé indul, alkalmasnak látják az időt a bán elleni cselekvésre. A bán Ferdinánd embere, épp ezért – véli a horvát főurak nagyobb része – Bethlenhez csatlakozva most véget vehetnek tirannizmusának. Ez ugyan a nyílt lázadással egyenlő, mégpedig az arisztokrácia (a Batthyány, az Erdődy, a Drašković, a Patačić család) támogatásával. A várban időző urak (Balagović, Zmajilović, Berislavić, Glavina) többsége úgy vélekedik: az erőszakot erőszakkal kell megtorolni. Egyedül Krušelić

az, aki törvényes keretek között kívánja lemondásra kényszeríteni a bánt, noha Zmajilović változatlanul azt vallja: „a zöld mező szebb versenypályának tűnik a zöld asztalnál” („zeleno polje ljepše mi se čini trkalište nego li zeleni stol”). Végül az utóbbi történik. Krušelić a nemzetgyűlésben (sabor) briliáns retorikával bizonyítja Frangepán törvénytelenségeit, ami olaj a tűzre: a bánt ezzel még inkább maga ellen hergeli, aki – látva az urak indulatát, s mert a felsorolt vétkeket becsületét sértő vádaknak tekinti – felosztatja a nemzetgyűlést és bosszút esküszik. Bosszúvágyának azonban egyéb, szubjektív indítéka is van: Gjuro Turković egykor a bán feleségének, Erdődy Mária hercegnőnek kedvese volt, akit családja kényszerített a Frangepánnal kötött házasságba. Frangepán tudja: a két szerelmes lélekben máig sem szakadt el egymástól, tisztában van azzal is, hogy Mária sohasem fogja őt szeretni. Kettejük viszonya jó lehetőséget kínál a bán alakrajzának további árnyalására: Mária és Frangepán indulatokkal teli jelenetében egy szadista, a nőekkel szembeni lovagiasságot semmibe vevő, démoni és brutális, szinte kóros személyiségként jelenik meg, aki asszonyát – mert a fivére biztatására férje elhagyása mellett döntött – nem átallotta éji órán, a kitörő zivatar idején tulajdon hajlékából kiűzni – lévén a varasdi vár, amelyet most Frangepán bitorol, eredetileg az Erdődyek tulajdona.

A legendákat őrző emlékezet Frangepánjának ellenfeleit érintő bosszúja Grebengrad megostromlása és elfoglalása volt, azzal a reménnyel, hogy egykori vetélytársa és szép húga, Magdalena mellett Krušelićet is foglyul ejtheti. Az akció csak félsiker volt: a vár ugyan Frangepán kezére jutott, de lakói mind elmenekültek. Krušelić végül – cselszövés révén – a bán fogságába esett, ami viszont az ellenállás kezdeményezőit serkentette összefogásra: az arisztokrácia mellett a polgárság és a papság is csatlakozott a bán elleni koalícióhoz. Turković vezetésével jelentős haderő indult Grebengradba, s az akció sikeres lett: Frangepánt az ostromlók foglyul ejtették, s kiszabadították a várbörtönben fogva tartott Krušelićet. Bogović vérbeli romantikus elbeszélő, az eseménytörténetet két újabb fordulattal teszi még érdekfeszítőbbé: egyfelől a bán Varasdon állomásozó seregében mutatkozó lázongásra irányítja figyelmünket, amelyet Frangepán részben szigorú kegyetlenséggel, részben bőkezűséggel „torol meg”, másfelől

viszont a cselekmény másik szálát követve Grebengradba kalauzol bennünket újra, ahol Krušelić és Magdalena Turković lakodalmát tartják. Ezúttal semmi sem zavarja a menyegző örömét, nincs váratlan rajtaütés, ostrom, a bán mintha beletörődött volna Grebengrad elvesztésébe és a bosszúállásról sincs újabb információnk. A lakodalmi vacsora végeztével békével tér nyugovóra mindenki. Már a lakodalmi forгатag idején érkezett titokzatos zarándokról is megfedekeztek, aki szállást kért éjszakára, s bebocsáttatása után nyomban nyughelyére lért. Krušelić virradatkor felébredve, homlokon csókolva alvó hitvesét csendesen a várkertbe ment sétálni, majd a százéves öreg hárs alatt leült, hogy elmélkedjek arról a páratlan szerencséről, amelyben tegnaptól része van és bevárja a napkeltét. Az álmodozó ifjú férj nem vette észre, hogy „mögötte a lehullott hervadt levelek között csendben kúszva épp csak neszegett egy mérges kígyó” („iza njega u palom, uvelom lišču z tiha plazeci zašušti guja”). Napkelte után jóval holtan találták a hárs alatt Krušelićet. Csak az olvasó tudja: gyilkosa a titokzatos zarándok volt, kinek áruhája alatt Frangepán bizalmas embere: Ignjatović rejtőzött...

Magdalena a tragédia után Mária hercegnőhöz költözött egy „félreeső zagorjei várba”. Gjuro Turković pedig Magyarországra távozott s „Bethlen zászlói alatt hamarosan hősi halált halt” („ode [...] Gjuro preko Drave [...] gdje ga pod stiegovi Betlenovimi skoro snadje junačka smrt”).

Frangepán elbeszélésbeli sorsának alakulását a cselekmény belső logikája szabja meg: 1621-ben a zágrábi nemzetgyűlésben a horvát rendek kérték a királyt: mozdítsa el posztjáról Frangepánt, amit az uralkodó teljesített is, s nem sokkal később „a pozsonyi diétán Zrínyi Györgyöt nevezte ki horvát bánná” („[...] na saboru Požunskom Gjuru Zrinskoga imenova hrvatskim banom”). S mit tud az utókor minderről? A mű befejező soraiban Bogović „úgy tudja”: lemondása után Frangepán visszavonult tenger melléki birtokára, majd 1641-ben újra megjelent Pozsonyban a diétán, de váratlanul megbetegedvén Bécsbe utazott gyógykezelésre, ahol rövidesen meghalt. Holttestét Bécsből a Tersattóra vitték eltemetni. „Itt a mai napig látható Frangepán Miklós kőbe faragott portréja, alatta egy felirat, amelyben valamennyi tisztsége és állítólagos erénye felsorolják, de gonosztetteiről és gyarlóságairól

nem esik szó. De hát ez mitsem számít. Az igazság és a jog, amely előbb-utóbb felszínre hoz minden jó és kegyetlen emberi cselekedetet, elfogulatlan íróeszközzel feljegyzi majd a nemzet történelmének lapjain, hogyan uralkodott Frangepán Miklós bán.”¹¹

A kortárs horvát olvasó – legalábbis a Zágráb–Varasd–Požega határolta régióban élők számára – az elbeszélés Bethlen Gáborral kapcsolatos politikai célzatú allúziója nemigen jelentett történelmi talányt. Bogović nemzedéke itt – beleértve az illír mozgalom több tagját is (Ivan Mažuranić, Ljudevit Farkaš Vukotinić, Đuro Matija Šporer, Antun Nemčić, Vjekoslav Babukić) – magyarországi iskolákban tanult (Szombathely, Nagykanizsa, Pécs, Kőszeg),¹² ismerte a magyar történelmet, a közös horvát–magyar múlt sorsfordító eseményeit is. Az előző, Vukotinić szépprózáját méltató fejezetben frottak ismétlése szükségtelen. Azt viszont célszerű számba venni: Bethlen Habsburg-ellenes hadviselésének mely eseményei utalnak arra, hogy azokat – s persze Bethlen egész politikáját – Horvátországban a kortársak is, s az utókor is számon tartották. A 19. századi iskolázott, tehát értelmiségi jelzővel illelhető horvát olvasóközönség bizonyára jól tudta, hogy például Batthyány Ferenc Sopron vármegyei főispán, Németújvár, Szalónak, Rohonc és a környék birtokosa is szimpatizált a fejedelemmel, s miként Felső-Magyarország főurai (Rákóczi Györgytől Széchy Györgyön át Thurzó Szaniszlóig és Imréig) ő is szabadítóként várta seregeit. És tudhatta a horvát olvasó azt is, hogy 1619. október 14-én – kemény harcok árán – Bethlen seregei elfoglalták Pozsonyt, majd körülzárták Bécset, karácsony előtt pedig a pozsonyi várba országgyűlést hívott össze a fejedelem, ahol a ko-

¹¹ „I dan danas vidjeti je tu na kamenoj ploči izrezan lik Nikole Frankopana s nadpisom, koji navodi sve njegove časti i tobožnje kreposti, dočim mu se zloće i mane ne spominju. Nu ništa zato. Istina i pravda, koja ipak kada tada iznosi sva budi dobra budi opaka djela ljudska, ubilježiti će nepristranom svojom pisaljkom u listinah narodne povijesti, kako je banovao Nikola Frankopan.” Mirko BOGOVIĆ: *Pjesnička djela*. Svezak drugi. Pripoviesti, id. kiad., 346–347.

¹² Vö.: István LŐKÖS: *Subotičte – središte hrvatsko-slovensko-madarskih dodira u vrijeme Košiča*. In: *Slovensko-madžarski jezikovni in književni stiki od Košiča do danes*. Zbornik razprav. Uredila István Nyomárkay, Stjepan Lukač, Budimpešta, 1998, 151–159.

ronázási ékszereket is őrizték. Bethlen 1620-as dunántúli és alsó-ausztriai csatái is egyidejűek az elbeszélés eseményeivel: Német-óvárt (Deutsch-Altenburg) maga Bethlen foglalta el, seregei pedig a Dunántúl városainak egész sorát: nevezetesen Tatát, Pápát, Veszprémet, Várpalotát, Sümegyet, Zalaegerszeget.

Bogović olvasatában a közös, horvát–magyar múlt e bizakodást, a Habsburgoktól való függetlenedés lehetőségét sugalló fejezete az önkényuralom évtizedében példázattá transzponálódott. Az író-politikus egyre inkább a horvát–magyar összefogás lehetőségeit kereső, jövőt latolgató gondolkodásának tanúsítványa. Az abszolutizmus börtöneinek árnyékában ennél aligha tehetett többet. A kortárs olvasó, ha volt belső készletese, s nem hatalmasodott el rajta a rezignáció, bizonyára dekódolta a bogovići példázat üzenetét. Mégpedig abban az alternatívákat mérlegelő formában, ahogyan Bogović művének kompozíciójából következik. Az író a 17. századi politikai konfliktus megoldásának kétféle módjáról beszél. Az egyik: Bethlenhez csatlakozva kell véget vetni Frangepán Miklós türannizmusának, s vele a Habsburg-befolyásnak, a másik: törvényes úton, az alkotmány előírása szerint a nemzetgyűlésben kieszközölni a bán lemondatását. A Bethlen hadaihoz csatlakozó, harcaiban életét áldozó Turković példája nem bizonyult járható útnak, a meggyilkolt Krušelić képviselte mód: az alkotmányosság mentén haladva vívni ki a szabadságot viszont annál inkább: a kompromisszumra hajlandó uralkodó a rendek kérése, érvelése nyomán a nemzetgyűlés adta keretek között távolítja el posztjáról az egész nemzet által gyűlölt bánt.¹³ Bogović elgondolása eléggé egyértelmű: a hagyományos, a történelem so-

¹³ Frangepán a soproni országgyűlésen maga mondott le a báni méltóságról. (Vö.: *Magyarország történelmi kronológiája II. 1526–1848.* Főszerk.: Benda Kálmán, Bp., 1982, 445.) Bogović elbeszélésében az alábbiak szerint interpretálja az eseményt: „[...] prijatelji Krušelićevi [...] na zagrebačkom saboru god. 1621. zamoliše kralja, da Frankopana svrgne s časti i da im dade drugoga bana, našto kralj druge godine zbilja i pristade, te na saboru Požunskom Gjuru Zrinjskoga imenova hrvatskim banom.” ([...] Krušelić barátai [...] a zágrábi nemzetgyűlésen, 1621-ben, kérték a királyt, hogy Frangepánt mozdítsa el tisztétől és adjon nekik új bánt, amibe a következő évben az uralkodó valóban beleegyezett és a pozsonyi országgyűlésen Zrínyi Györgyöt nevezte ki horvát bánná.)” Mirko BOGOVIĆ: *Pjesnička djela*. Pripoviesti. Svezak drugi, id. kiad. 346.

rán alkotmányosan több ízben megerősített horvát–magyar perszonálunió szellemében a magyarokkal közösen kell keresni az önkényuralom felszámolásának módját. Burkolt fogalmazás ez, de a néhány esztendeje még harcos illír politikus már azt üzeni olvasóinak: revidálta Béccsel és a magyarsággal szembeni politikai nézeteit.

4.

A *Vidovdan na Loborgradu* (Vid napja Loborváron) című elbeszélésben Bogović 15. századi témát dolgozott fel, eseménytörténete a II. Ulászló uralkodása idején lezajlott 1493-as udbinai-korbáviai tragikus kimenetelű csata körüli évekhez kötődik. Ez a horvátok Mohácsaként számon tartott vereség nemcsak a magyar származású, horvát nemzeti hősnek tekintett Derencsényi Imre bán fogságba esésével végződött, hanem a horvát nemesség színe-javának pusztulásával is. Lika és Krbava megyék e csata után elnéptelenedtek, hogy aztán később, már a török megszállás idején, a távozók lakhelyét ortodox vallású valachok vegyék birtokba. E tragédiát feldolgozó horvát népénekek *hungarus tudata* a horvát és a magyar nemesség érdekközösségének beszédes kifejeződése – lévén a török közös ellenség, ennélfogva az udbinai csata mindkét nemzet gyásznapja.¹⁴ Bogović némi pontatlansággal 1492-re teszi a csatát, amelyről a népénekekből ismert, fentebb említett *hungarus tudat* szellemében tesz említést. Ez idő tájt a horvát nemesség fegyverre fogható tagjai II. Ulászló magyar–horvát király hívására legjobb fegyvereseikkel a kereszténységet, különösképpen legközelebbi szomszédját: Horvátországot támadó török ellen indultak hadba – olvassuk Bogović textusának egy rejtettebb passzusában. A rejtés – mint alább látni fogjuk – nem ok nélküli. Az akkori idők csatái közül – így a folytatás – azt az ütközetet, amely „1492-ben Modrusnál Derencsényi Imre, a dicső horvát bán és a török hadvezér, Jakup pasa között zajlott, vérrel írták be történelemkönyveinkbe. Ebben az elkeseredett üt-

¹⁴ SOKCSEVITS Dénes–SZILÁGYI Imre–SZILÁGYI Károly: i. m. 107–108.; Ferdo ŠIŠIĆ: i. m. 237–238.

közvetben a horvát bán és számos más horvát vitéz, mint például Zrínyi Péter, Dragutin Gušić, Frangepán Miklós és Bernát el-eselt vagy rabságra jutott.”¹⁵

Ilyen körülmények között a hátország közállapotait korántsem a rend és a biztonság, hanem az anarchia jellemezte. „A nemesség – meséli Bogović – egymással vizzálykodott, ugyanígy a fő- és az alsópapság. A városi polgárok meg gyávák voltak, s csak névlegesen polgárok, lélek és rang szerint semmiképp.”¹⁶ A parasztlak szegény és nyomorult rabokként tengődtek, egyedüli támaszuk: az egy igaz Isten. „A törvények és azok pontos betartása az igazság és a közbiztonság csak olyan dolgok voltak, amelyeket névleg elismert a világ, valójában pedig épp a törvénytelenység uralkodott, amelyhez ez az igazságtalan elv lársult: aki erősebb, az győz.”¹⁷

Ezt a 15. század végének közállapotairól szóló tudósítást Bogović elbeszélése IV. fejezetébe iktatta be. Expozícióba kívánczó információs anyag, más történelmi szituációban ott is szerepelne, 1850 és 1860 között viszont nyilván célszerű volt az aktualizáló utalás szövegközi elrejtése. Üzenetértéke így sem csorbul, sőt! a kegyetlenkedő Fekete Tamás és Joso Haramić, illetve a törvényes rendet s a morált képviselő nemesurak (Vladislav, Babonić, Tahy, Balagović) s persze a jobbágy fiú Pero párviadalának végkifejlete ezt csak hatványozza. A történelmi szituáció ezúttal is az olvasónak szánt példázat, amely a műegész kontextusában még inkább azzá lesz. Vladislav és szerelme, Katica, valamint az igaz-

¹⁵ „Među ostalimi bitkami onoga vremena ostat će napose u povjestnici našoj krvavimi slovi zabilježena ona, koja se zametnu godine 1942. kod Modruša između slavnoga hrvatskoga bana Mirka Derenčina i turskoga vođe po imenu Jakup-paše. U toj silnoj bitci bude junački ban, i mnogi drugi hrvatski vitezovi, kao npr. Petar Zrinjski, Dragutin Gušić, Niko i Bernard Frankopan, što su ubijeni, a što zarobljeni.” Mirko BOGOVIĆ: *Pjesnička djela. Svezak drugi. Pripoviesti*. Id. kiad., 119.

¹⁶ „Plemstvo bijaše nesložno među sobom, isto tako više i niže svećenstvo. Građani po varoših bijahu kukavice, te samo imenom građani, a niipošto duhom i činom.” BOGOVIĆ: i. m. 119.

¹⁷ „Zakoni i točno njihovo izvršivanje, pravda i obća sigurnost bijahu sve same takove stvari, što ih je svijet poznavao po imenu, uistinu pak vladalo je bezzakonje i s njime skopčano nepravedno načelo: tko je jači, taj kvači.” BOGOVIĆ: i. m. 119.

ságtevő szerepkörében megjelenő Pero sorsa arra tanít: az önkénnyel szemben csakis összefogással lehet eredményesen szembeállni. Az elbeszélés eseménytörténetének egésze is ezt hivatott bizonyítani. Tekintsük is át röviden: miről szól Loborvár Vidnapi története.

A Horvát Zagorje természeti szépségekben gazdag hegysége, az Ivanščica és az Aranymező (Zlatarsko polje) találkozásánál állnak Loborvár romjai, ahol egykor a rettegett Fekete Tamás és kebelbarátja, Joso Haramić garázdálkodott, s tartotta rettegésben szomszédait, urat és jobbágyot egyaránt. Az előbbi épp újabb gaztetre készül: a szomszéd birtokos, Baboníc leányát, Katicát és jegyesét, Vladislavot készül elrabolni – az utóbbit, mert vetélytársa, láb alól eltenni. Vladislavot Joso Haramić könnyűszerrel csalja a várba s Perónak, Tamás komornyikjának a feladata a vár egyik titokzatos tornyában elszállásolni őt. Pero tudja: az ifjú lovagra halál vár, ezért nyomban meg is szökteti – elbeszélve Tamás gonosz tervét, és sürgetve Vladislavot: induljon sürgősen nagybátyjához és Baboníchoz, lármázzák fel a környéket és vegyék ostrom alá Loborvárat, mert a szép fogoly: Katica hamarosan a vár lakója lesz. A meglepetésből felocsúdó Vladislavnak Pero csak annyit mond tettének okaként: minden cselekedetét a Tamással szembeni bosszú vezérli. Pero egyébként egyszerű, de fürge észjárású jobbágy fiú, akinek kedvesét korábban Tamás éppen úgy rabolta el, mint most Katicát, de az – a megbecstelenítést elkerülendő – kiugrott a vártorony ablakán és szörnyethalt.

A szép foglyával Loborvárra érkező Tamás őrzöngve veszi tudomásul Vladislav szökését, s Perót nyomban a várbörtönbe záratja, Katicát pedig egyre zaklatja szerelmével. Az ifjú lovag eközben időt nyerve szerencsésen célba jutott, leendő apósa, nagybátyja és Susedgrad ura, Tahy csapataival megostromolja Loborvárat. Pero abban a kazamatában várja sorsát, amelyen át nem sokkal előbb Vladislavot szabadon engedte. Az ostromlók egy részét az ifjú lovag most épp ezen az alagúton át tudja titkon a várba vezetni, s egyúttal Perót is kiszabadítani. Tamás és Joso sorsa most már hamar beteljesül: az utóbbi Tahy buzogányának csapása alatt esik a földre holtan, Tamást pedig Pero öli meg hősiességében. A történet így szerencsésen végződik: a vidék lakói megszabadultak zsarnokaiktól, az ostromlók különösebb

veszteség nélkül győztek, s hamarosan megülhették Vladislav és Katica, illetve Pero és Jagica lakodalmát.

Első olvasatban talán sablonosnak tűnik a történet, ám az újabb s újabb befogadói szembesülés a szöveggel eloszlatja a felületes ítéletet, s az olvasó a mű sikerült kompozíciós értékeit konstatálja. A IV. fejezetben „elrejtett”, üzenet értékű történelmi allúziót valósággal körülöleli a loborvári történet, amelynek főbb szereplői jól megformált karakterek. Fekete Tamás és Joso Haramić éppúgy, mint Katica vagy Vladislav, de mindenekelőtt Pero, akinek alakrajza külön is figyelmet érdemel. Bogovic őt tette az eseménytörténet kulcsfigurájává – anélkül, hogy túlnőne szerepkörén. Megformálásában van valamelyes zsánerszerűség – amely tudatos írói megoldásnak tűnik. Urával és Josóval folytatott élcelődése, némelykor perlekedése, majd meg heccelődő megjegyzései, józan paraszti észjárása, szemfülessége éppúgy erre vall, mint tömlöcbeli monológjai: „Amíg fejem a nyakamon van, minden megtörténhet” („dok je živa na ramenih glava, može se još dogoditi svašta”) – mondja bizakodva, majd meg a közelgő Vidovdan (Szent Vid napja) tölti el reménységgel: „»De várjunk csak!«, kiáltja örvendezve, »holnap éppen Vid napja van... Hátha megsegít az Isten és sorsom jobbra fordul!«” („»Ala gle!« poviče radostno, »sutra je upravo Vidovdan. Ne bi li Bog i dobra sreća dala, da to bude dobra kob!«”). Alakoskodással párosuló ravaszsága is zsánerszerű, hosszú időn át tudja bolondítani környezetét, hogy kotnyeleskedése, szószátyársága, olykori évődése nem több a locsogó természetű ember viselkedésénél, s hogy bár „bizonyos titkok” sejtője, urának mégis hű szolgája. Azt is palástolni tudja, milyen tragédia volt ifjúi életében kedvesének elvesztése, halála épp ott, ahol most annak gyilkosát szolgálja. Céltudatossága már sejthető Vladislav megszöktetésekor, kedvesének, Marának halálát megbosszuló tervéről tömlöcbeli monológja révén informálódik az olvasó, de ez a céltudatosság majd a végső összecsapás során mutatkozik meg igazán, amikor az egymásnak eső Vladislav és Tamás közé veti magát, hogy végre bosszút álljon kedvese elrablása és halála miatt. Tamásnak Pero keze általi bűnhődése törvényszerű, a mű kompozíciós struktúrájából egyenesen következik, az elbeszélésnek részben ez adja meg művészi hitelét, hisz Vladislav bántatlanul és tisztán kapja vissza Katicáját, Mara halála

viszont az utolsó pillanatig bosszúért kiált, az igazságtétel joga pedig maradéktalanul Perót illeti meg.

A loborvári történetet – a vázoltak mellett – a fölöttébb sikeres negatív alakrajzok okán is a Bogović-kötet egyik legjobb elbeszélésének kell minősítenünk. Fekete Tamás és Joso Haramić portréja biztos ecsetvonásokkal készült, az európai romantika mestereitől eltanult fogásokkal, s ezzel Bogović komoly lépést tett előre a horvát romantikus széppróza európai felzárkóztatásának útján. A kukuljevići és vukotinovići előzmények összehasonlításában válik ez igazán érzékelhetővé, s abban is, ahogyan az európai romantikus széppróza kelléktárából származó kölcsönzések szervesen integrálódnak az elbeszélés szövegvilágába. Fekete Tamás alakrajzának hitelét tengermelléki, meglehetősen kétes származása, vérszomjas vámpírra emlékeztető viselkedése, külsejének félelmet, rettegést fakasztó jegyei adják meg (fekete haja, hosszú bajusza és szakálla, lángot lövellő fekete szemei, bosszúszomjat és kegyetlenséget sejtető összeszorított ajkai, a homlokán átívelő, jobb szeme fölött sűrű szemöldökében elvesző sebhely, amely indulatos állapotában villámfényhez hasonlóan felvöröslik stb.), s az a milió persze, amelyben vele az olvasó először találkozik. A vár palotatermében hatalmas tölgyfa asztalnál ül, kint zivatar tombol, előtte az asztalon borral teli kupa érintetlenül, mellette ezüst gyertyatartóban a gyertya már csonkig égett, nagyokat sóhajt, közben fogát csikorgatja, bal kezével köpenye alatt halált osztó törének markolatát szorongatja. A terem falán többnyire férfiakat ábrázoló portrék „vörös óhorvát öltözetben, aminőt hajdanán a horvát ősök viseltek”, csupán azt nem tudni, „vajon ezek a képek Fekete Tamás őseit ábrázolják-e, avagy általunk nem ismert loborvári uraságokat.” Ebben a milióban a Peróval folyó párbeszéd-perlekedés közben hangzik el Tamás talán legriasztóbb, kegyetlenségére utaló mondata: „Nem nyúltam a borhoz, bár igen megszomjaztam, de szomjamat most csak a forró vér tudja oltani”.

Lobbanékonyága, az ösztönvilág megszabta indulatos viselkedése ugyancsak szembetűnő romantikus karakterjegy. Csaknem gyilkossággal végződő indulatkitörésével Pero cinkosságának lelepleződésekor szembesül az olvasó. A fiatal szolga Katica szobájában tartózkodik, amikor Tamás – felfedezve Vladislav szö-

kését – ráront Peróra, durván a földre teperi, mellére térdepel, s már kése után kap, hogy Katica és komornája szeme láttára végezzen vele. Romantikus történethez illően, a gyöngye és kiszolgáltatott nő fogja le kezét, megmentve Perót a biztos haláltól.

Katica határozottsága láthatóan meglepi a dühöngő Tamást, s Pero elvezettetése után e szavakkal fordul foglyához: „Íme, szépséges kisasszony, első bizonyosága tiszteletemnek és szerelmemnek. Kegyed kedves szava megszelídítette a dühöngő vadállatot, nyájas tekintete az ördögöt anygallá tette, kiengesztelt engem, az Ön rabját.”¹⁸

Egy ilyen nőalak, típus megformálása többszörös hatványra emeli Pero amúgy is rokonszenves alakját – lévén az egy magasabb erkölcsi igény hordozója és megtestesítője, amelynek hitelét immár a nemeslány bátor gesztusa emeli még magasabbra.

Šenoa prózája felől visszatekintve persze mindez a kalandregények (vagy éppen a *picaro*, azaz kalandorregény) kelléktárából való megoldásnak is tűnhet, a korábbi horvát szépprózai teljesítmény összehasonlításában viszont az esztétikai értéktéremtés nem lebecsülendő eredményeként kell nyugtáznunk.

5.

Az eddigi példák sem cáfolták, a *Krvavi most u Zagrebu* (A zágrábi véres híd) viszont még határozottabban azt bizonyítja, hogy Bogović a magyar históriával szerves szimbiózisban lévő horvát nemzeti múltat olyan örökségként fogja fel, amelyet maradéktalanul meg kell őrizni, mégpedig a jövő generációk okulásaképpen. A történetet exponálandó azt írja: ha képessége engedné, s megfelelő népi hangszer (jávorfá guszla és fűzfából hajlított vonó) állna rendelkezésére, a vásárok vak Homéroszaihoz hasonlóan mondana énekeket népe „erős és harcias hőseiről”, ám mert mind ezeknek híjával van, toll és papír segítségével adja elő a horvát múlt „számos és véres epizódjának egyikét.” E feladat vállalásá-

¹⁸ „Evo vam, gospodično krasna, prvoga dokaza štovanja i ljubavi moje. Mila vaša rieč mogla bi ukrotiti divlju zvier u gori, a blagi vaš pogled vraga pretvoriti u angjela, kamo li da ne ublaži mene – roba vašega –”. Uo. 115.

ra készítetik a népe történelmét őrző ódon írások is, amelyek tanúsága szerint nincs a horvát nemzeti múltnak egyetlen korszaka sem, amelyben a nemzet legjobb fiai ne ontották volna vérüket a külső harcok vagy éppen a belviszályok okán, a századokon át ismétlődő török inváziók vagy a súlyos áldozatokkal járó beháborúk idején. További készítés a rapszódoszi szerep vállalására nemzetének vitalitása, amely minden hazafit csodálatra készítet, amikor azt látja, „[...] hogy minden rossz ellenére, ami az idők folyamán sújtotta, ez a nemzet még mindig olyan, aminő évszázadokon át volt: életvidám, egészséges és – könnyelmű.”¹⁹

Bogović a nemzeti történelem legviharosabb korszakainak egyikéként említi a 13–14. század fordulóját, azaz: III. Endre és véltársai, Martell Károly és Károly Róbert korát, amikor a törvényesen uralkodó magyar–horvát–szlavón–dalmát királynak (III. Endrének) még további számos titkos és nyílt ellensége is volt. Ez a viszály mindkét hon nemességét megosztotta, „az egész Magyarország – vele persze Horvátország is – ellenséges pártokra szakadt” („Čitava Ugarska, a s njom dakako i Hrvatska razvrgla se je na protivne stranke”). Táborába mindkét oldal ígéretekkel, ajándékokkal, mítoszokkal, máskor erőszakkal, azaz fegyverrel toborozta a híveket – mérhetetlen szenvedést okozva országga népeinek. Hatalmi pozícióját megerősítendő 1292-ben III. Endre Zágrábra is ellátogatott, hűsége jutalmaképpen oklevelet és kiváltságokat adományozva a káptalannak s magyar nemességet egy Vlaška utcai fiatal polgárnak (Pavao Slavinić a neve), három év múlva pedig Mihály személyében királpárti püspököt nevezett ki a zágrábi egyházmegye élére. Ez utóbbi feladata mindezekelőtt a rendcsinálás volt, azaz: Martell Károly híveinek defenzívába szorítása. Az első számú ellenfél: Gardun ispán, Medvevárának s még számos más, környékbeli erősségnek és falunak ura, akit két előkelő és gazdag nemesúr: Hinka és Ivan Gusinovec támogatott. Mihály püspök hamarosan él is a reáruházott hatalommal, elfoglalt néhány Gardun kezén lévő várat és falut, valamint a breznicei ispánságot – megfosztva az utóbbiakat a Garička és Breznica ispánja címtől.

¹⁹ „[...] kad rodoljub [...] vidi, da je uzprkos svemu zlu, što ga je snašlo tečajem vremena, narod taj svedj još onakav, kakav je bio prije više viekova: čil, zdrav, veseo i – lakouman.” Uo. 271.

Az auktorális formában előadott történet itt újabb fordulatot vesz: az országos érdekű események menetébe belép a mű alapkonfliktusát hordozó két újabb szereplő: a Gusingovec fivérek húga, Ružica és a már futólag említett zágrábi ifjú nemesúr, Pavao Slavinić. A fivérek Gardunnak szánták hűgukat, Slavinić viszont Ružica életét mentette meg egy, a zágrábi klarissza kolostorban támadt tűzvész idején, s kettejük sorsa ettől kezdve elválaszthatatlan.

Gardun és barátai, Mihály püspök távollétében, éjnek idején veszik ostrom alá a zágrábi Kaptolt, azaz a püspöki városnegyed. Az ütközetben egy kanonok meghal, a többi fogolyként viszik magukkal Medvevárába, a katonák pedig végigrabolják a várost. Ružicát házfőnök nagynénje, Margit nővér a fivérek ellenében oltalmába veszi, s elhatározza: megmenti a Gardunnal kötendő házasságtól.

A történekről értesülve Mihály püspök búcsút vesz a királytól, visszatér Zágrádba, megszállja Medvevárát, Gardunt foglyul ejti, majd erős kísérettel Magyarországra küldi a királyhoz – mondjon felette ítéletet ő. András „vagy mert nem merte még jobban felingerelni ellenfeleit, vagy valamely más okból” szabadon engedni foglyát, csupán Medvevárától fosztja meg, amely egyébként is királyi birtok.

A harcokban megsebesült Slavinić számára még nem ért véget a háború, Ružicát kell megszabadítania, akit fivérei magukkal visznek Zágrábból, hogy Gardunnal összeházasítsák. A kalandos vállalkozás sikerrel jár: Slavinić megszökteti kedvesét s Zágrábban Mihály püspök össze is eskette őket nyomban. Križevac melletti kis birtokukon élnek idilli környezetben és békében, amikor Gardun váratlanul felbukkan, nyilvánvalóan alantas szándékkal, de csúfos vereséggel kell távoznia, s egy későbbi hasonló kísérlete is kudarcba fullad. Ružica megszüli kislányát, s a kis család boldog reménységgel tekint a jövőbe. Nem sokáig. Az 1303-as esztendő nemcsak a két országra hoz gyászos napokat, Slavinićék sorsa is tragikus irányba fordul. Két évvel András király halála után a hatalom birtokosai véglegesen Károly Róbert és párthívei lesznek. Slavinićék fő támaszát, Mihály püspököt esztergomi érsekké nevezik ki, aki hamarosan elhagyja Zágrábot. Gardun és barátai – a Gusingovec fivérek mellett közöttük vannak a Šubić,

a Babonić, a Torust család tagjai – ismét a zágrábi Kaptol ostromára készülnek. A védelemre berendezkedő püspöki városnegyed harcosai között természetesen ott van Slavinić is. A két sereg közötti ütközet a Medveščak-patak környékén és a patak felett átívelő fahídon zajlik. Ez utóbbi a színtere a két ellenfél: Gardun és Slavinić végső párviadalának, amelyben mindketten életüket vesztik. Ružica gyermekével e tragédia után ismét a kolostorban talál menedéket, ahol egy esztendő elmúltával meghal. Kislányának felneveléséről Margit nővér gondoskodott.

A véres csata után összetört fegyverek, szétdobált sapkák és kalpagok heverték a hídon és környékén, s a patak vizét pirosra festette az elesettek és a sebesültek vére. A csatateret, ahol egykor a híd állott, máig így ismeri az emlékezet: a *zágrábi véres híd*.

Az előző írásokhoz hasonlóan az elbeszélés romantikus jegyeinek spektruma ezúttal is gazdag. Érdekesítő, fordulatos cselekmény, szerelmi boldogság az egyik, féltékenység és bosszúvágy a másik oldalon. A szereplők karakterjegyei ugyan nem szélsőségesek, de egyfajta végletesség mindenképp jellemző rájuk. Erényesség, hazafias érzület, király iránti hűség, cselszövés, erőszak, pártoskodás alkotják a végleteket. A párviadatok, csatajelenetek leírása, a térbeli arányokkal ellentétesen, már-már apokaliptikus méretű. A Kaptol és a zágrábi óváros, a Grič közötti térség korántsem volt végtelenbe vesző csatamező, a seregek létszáma sem igazi armádia méretű, leírása mégis eposzi effektusokra törekvő: „Mindkét tábor felbőszült vezérei, s a harcra vágyó csapatok, alig várták, hogy megütközzenek, s ezért a felső- és a káptalani város falai közötti térségben – amelyet a Medveščak-patak választott ketté, s ahol abban az időben, a mai házak helyén, a polgárok kertjei voltak –, egymásra támadt a két csapat, s oly erővel és hevességgel, hogy az összecsapástól, a harcosok kiáltozásaitól és a sebesültek jajgatásától valósággal visszhangzott a föld. Kezdetben mindkét sereg szoros, zárt sorokban, gomolyagszerűen forgolódott, éppen úgy, mint a felhők, midőn a vihar szele hajlja őket, de aztán újra széjjeloszlottak és akkor egyenként kezdtek támadni, ember ember ellen.”²⁰

²⁰ „Uzžešteni vodje obiju strana, zatim boja željne čete njihove jedva dočekaše, da se sraze, pa zato na onom prostoru medju prednjim zidom gornje i kaptolske varoši – što ga dandanas dieli potok Medveščak i gdje u ono doba, u –

Bogović hőseinek megformálásakor sem mond le a romantika kínálta eszközökről. Gardun szélsőséges, a becstelenségtől sem tartózkodó, erőszakos személyiség, aki Mihály püspök és a király jóindulatú gesztusai nyomán sem képes megváltozni. Személye erkölcsileg messze áll ellenfelei moráljától, de politikai meggyőződése sincs igazán: minden cselekedetét egyéni érdeke motiválja. Láthatóan nem elsősorban a trónra törő Martell Károly, illetve Károly Róbert iránti elkötelezettség tetteinek indítéka, hanem az ellenfelek (Mihály püspök és Slavinić) iránti bosszúvágy. Nemtelen vonásai Slavinić alakrajzának párhuzamában mutatkoznak meg igazán. Slavinić hősiességével, királya és hazája iránti hűségével bizonyította: uralkodója nem méltatlanul emelte nemesi rangra, s hogy a *nobilis* jelzőhöz később sem lett méltatlan, azt az eseménytörténet során újabb és újabb tetteivel bizonyítja. Ružica kimentése a lángokban álló kolostor épületéből, Medvevár ostrománál Gardunnal vívott párviadala és Gardun foglyul ejtése, Ružica iránti kitartó hűsége, a Mihály püspöktől kapott kicsiny birtok, a családi fészek oltalmazása, végül részvétele a medveščaki csatában a magyar pártiak oldalán s hősi halála a Gardunnal vívott újabb párbajban – mindez morális fölény ellenfelével szemben.

Miként Bogović nőalakjai általában, Ružica is eszményi hősnő, a tisztaság, erényesség, a nemes érzelmek hordozója, aki saját boldogságáért a kockázatvállalásra is képes, s a korszokás ellenére van bátorsága ellentmondani erőszakos fivéreinek, szoktetésekor pedig lélekjelenlétével menti meg szerelmesét a biztos haláltól. Erkölcsöt, viselkedésformát, emberi tartást kiváló nevelőnőtől tanult: Margit nővér saját sorsából okulva tudott kritikus helyzetben megfelelő tanácsot, iránymutatást adni. A konvenciók ellenében, de erkölcsileg mindig tisztán: a jó oldalon állva. Bogović ugyan csak rövidre fogva mutatja be az apácafőnöknő-nagynéni életútját, s miként az alakrajzok többségében, itt is a narráció eszközével él elsősorban, de a karakterjegyek hi-

mjesto sadašnjih kuća, bijahu vrtovi gradjanâ – navali jedna stranka na drugu tako silno i žestoko, da je od udaraca, od vike junakâ i jauka ranjenikâ zajecala zemlja. S početka se motahu obje vojske u tiesno klupko savijene, baš ko oblaci, kad ih vihor mući, ali naskoro razmotaše se opet, i tad se pojedince stadoše biti i junak na junaka nagoniti.” Uo. 307.

tele nem csorbul cseppet sem. Tisztesség, jóság, és „valamely jámbor bánat árad” minden tettéből, megnyilvánulásából, viselkedése, cselekedetei, sápadt és hervadt arcának vonásai elárulják: valaha „szépsége és jósága lett okozója annak, hogy a szigorú sors rozsmaringkoszorú helyett fekete apáca-főkötőt” juttatott neki. Valaha ő is egy „férfiúi erővel, bátorsággal, fiatalsággal és nemes szívvel” megáldott ifjút szeretett, akitől őt is a szülői szigor, mondjuk ki: zsarnokság szakított el, s aki IV. Béla királynak a cseh Ottokárral folytatott háborújában halt hősi halált. Margitból ezután lett Margit nővér, s vigasztaló patrónusa „mindazoknak, akiket valamely kín gyötört” és menedékre, oltalomra szorultak.

A történelmi személyiségként megjelenő Mihály püspök (a történetírás „Bő nembeli Mihály” néven tartja számon)²¹ portréja inkább csak vázlat, de így is plasztikus, jól megformált alakrajz. Középkori főpap, aki a hittudomány és az egyházkormányzás mellett az országos politika tevékeny alakítója, kiváló stratégia és fegyverforgató. Kinevezése után „fegyveres erő kíséretében” érkezik székvárosába, Zágrábba, s nyomban megkezdi a királyellenes pártütők, a Martell Károly híveiből álló főúri csoport hatalmának megnyirbálását. Gyáva és alattomos ellenfelei távollétében dúlják fel a zágrábi Kaptolt, de Mihály nyomban visszavág: ostrommal beveszi Medvevárát, Gardunt pedig fogságra veti. Nemes gesztusa, hogy a súlyosan sebesült rabot a püspöki palotában helyezi el (nem tömlöcben!), orvost küld hozzá, s csak felgyógyulása után küldi – őrizet mellett – a királyhoz: ítélkezzen felette.

Láttuk: Slavinić és Ružica sorsát is szívén viselte, összeesketve őket – a házasság szentségének jegyében – véglegesen törvényen kívül helyezett minden Ružicával szembeni további gonosz kísérletet (pl. szöktetést), birtokadományával pedig egzisztenciális biztonságot teremtett az ifjú párnak. Zágrábi híveinek szerencsétlensége, hogy 1303-ban XI. Benedek pápa megerősíti Mihályt az esztergomi érseki székhelyben, s az többé nem térhet vissza Zágrábba.

Elbeszélése életanyagát történelmileg hitelesítendő, Bogović ezúttal is gyakran bocsátkozik történelmi fejtegetésekbe. Ismert történelmi tényeket iktat be elbeszélése textusába – a kompozí-

²¹ *Magyarország történelmi kronológiája* I., id. kiad., 189.

ció igényeihez igazítva a történetírástól kölcsönzött információkat. A IV., befejező fejezetet – amely a Medvešćak-patak mentén és hídján zajló csata, illetve Gardun és Slavinić végső lezámolásának, haláluk körülményeinek foglalata – III. Endre uralkodása utolsó éveivel, illetve Károly Róbert trónralépésével kapcsolatos legfontosabb információkkal exponálja. Olvasatában a kor meghatározó eseményei voltak a III. Endre által összehívott rákosi országgyűlés; a cseh Přemysl-család (Vencel) és Károly Róbert versengése a magyar trónért; Károly Róbert megérkezése Spalatóba; VIII. Bonifác pápa szerepe Károly Róbert trónra kerülésében – ez utóbbi esetben a Szent István kori hagyományokra hivatkozva, amelyek szerint a király megválasztását követően a mindenkori római pápa hűbéri joga a királyválasztás szentesítése. Bogović a trónviszályok letragikusabb következményének a belviszályok felerősödését tekinti, amely egyént és nemzetet (magyart és horvátot) egyaránt sújtó tragédiasorozathoz vezetett. A romantika eszközeinek ügyes felhasználásával komponált tragikus történet példázat jellegét ezúttal sem nehéz felismerni.

A horvát–magyar történelmi kapcsolatok évszázadokat felölelő örökségének abszolutizmus kori, direktebb politikai célzatú felidézésére Bogović – a történelmi elbeszélések megírása mellett – a dráma műfaját látta még alkalmasnak. Így született meg, ugyan nem shakespeareai vagy schillerei színvonalú, de mégis jelentős, horvát–magyar történelmi tárgyú drámája: a *Frankopan* (Frangepán). A történelmi elbeszélésektől elválaszthatatlan mű, rövid interpretálását prózatörténeti áttekintésünkben mindenekelőtt Bogović nemzetsorsot érintő nézetei, törekvései indokolják.

A Frangepánt – noha már 1851-ben elkészült – mondanivalója s az író-politikus Bogović 1849 előtti, a magyar–horvát viszonyt érintő álláspontja revideálásának kell tekinteni. Megírásával – elbeszélései magyarbarátságot is kifejező gesztusai pendentjaként – a horvát nemzetet a Habsburg-ház részéről ért megalázás historizáló elemzésére vállalkozott. Az abszolutizmus kezdetén keletkezett történelmi tragédia az 1849-ig átélt politikai események – jórészt kudarcok – szépírói konklúziója volt, az író és a politikus számvetése. Benne Bogović egyértelművé teszi német- és Habsburg-ellenességét, illetve a magyarsággal szembeni szimpátiáját.

A Mohács utáni történelmi korszak belpolitikai történései összességükben Bogović szerint a jelennek szóló történelmi üzenet az alábbi alternatívával: a horvátok vagy a Habsburgokkal szövetkeznek – feladva nemzeti érdekeiket –, vagy a magyarokkal összefogva küzdenek és óvják az évszázadok óta közös királyságban alkotmányosan biztosított szabadságjogokat.

A dráma mindjárt megírása után bekerült az irodalmi köztudatba, mivel szerzője benyújtotta arra az 1851-ben kiírt pályázatra, amelynek célja a horvát nemzeti színház (akkori nevén *Narodni teatar*) repertoárjának felfrissítése lett volna.²² A bírálóbizottság, amelynek tagja volt Ivan Kukuljević, Ivan Mažuranić, Dimitrija Demeter és Dragutin Rakovac, a *Narodne novine* október 21-i számában hozta nyilvánosságra véleményét, amely szerint a Frangepán drámaisága, történelmi hűsége, hajlékony és igényes nyelvezete, közérthetősége okán dicséretet érdemel. Szerzője tehetséges író – szól a további méltatás –, akinek dramaturgiai jártassága ugyancsak elismerésre méltó. Mindeme értékek mellett azonban a bizottság úgy látja: Bogović a darab szerkezetét megtöri a pusztán történelmi információkat hordozó első és második felvonás beiktatásával. Ezek eseménytörténete alapján a néző azt hiszi: a darab a Mohács utáni Magyarországon Habsburg Ferdinánd és Zápolya János között zajló polgárháborúról szól, s majd csak a harmadik felvonás eseményei kapcsán jön rá, hogy a szerző a kor horvátországi belharcait kívánja bemutatni. Ebből következően a dráma cselekménye terjengőssé válik, ráadásul szerzője nem elsősorban drámai eszközökkel, hanem a népének modorában festi meg a 16. századi Horvátország belharcainak történetét. Rossznak ítélik a bírálók a darabbeli jelenetvezést is, vélelmük szerint a drámai effektusok hiánya rontja a mű értékeit.²³

²² Vö.: Ivan MAŽURANIĆ: *Sabrana djela*. Knj. III. Priredio Milorad Živančević. Zagreb, Sveučilišna naklada Liber – Nakladni zavod Matice hrvatske. Zagreb, 1979, 39–42., 377–379.

²³ „*Frankopan* je drama, koja radi o vojevanju hrvatskih privrženika Ivana Zapolje suprot sljedbenikom Ferdinanda od Austrije; djelo koje se među ostalimi natjecatelji odlikuje razredbom dramatičnom, vjernošću istoričnom, okretnim i dosta pravilnim jezikom i razumljivošću popularnom; plod, kako se vidi, duha obdarena, vatrena, i naukom dramatičnom dobro izobražena.

Bogović nehezen békélt meg az elmarasztaló ítélettel. Műve 1856-os zágrábi kiadásának előszavában aztán mégis azt írta: „[...] meghallgatva néhány barátom őszinte tanácsát, akik a Frangepánt kéziratban olvasták, a drámát néhány helyen módosítottam, mielőtt nyomdába került, és most magam is úgy vélem, így jobb lett.”²⁴ Úgy tűnik: bírálói ezeket a változtatásokat kevésnek tartották. Dimitrija Demeter mindenekelőtt, aki mindjárt a könyv megjelenése után a *Narodne novine* 1856. évi 126–129. számában terjedelmes kritikát írt, amelyben lényegében ugyanazokat a kifogásokat sorolja fel – természetesen bővebben –, amelyeket – summázatban – a bírálóbizottság tagjai – sejtésünk szerint épp Demeter kezdeményezésére – fél évtizeddel korábban megfogalmaztak.

Demeter szerint a tárgyválasztás jó, szerencsés, a szerző drámaírói elhivatottságára vall, hiszen Frangepán – miként a történetírás tanúsítja – rendkívüli személyiség, aki eleve reménytelennek látszó harcra vállalkozott, s küzdelme nyomán a forgandó szerencse is melléje szegődött, hogy aztán egy fordulattal maga alá gyűrje. A világ siratja, halhatatlanságáról énekel, s a dicsőség jeleként babérkoszorúval jutalmazza. „Ilyen Frangepán, akit a történetírás egész Illíria oltalmazójának tekint, s bennünk is ilyen érzések támadnak, amikor nyájas, tekintélyes jellemének fejlődésére, hősi céljaira könnyes szemmel figyelünk [...]. Frangepán kétségtelenül jellem, és hogy az alkotó elsőszülött műve tárgyául őt választotta, újabb bizonyítéka drámaírói elhivatottságának [...].

Nego s druge strane velika je, i kako se odboru čini, bitna pogreška je u njem, što mu je razdvojeno jedinstvo čina time, što se u puna dva prva čina stvar svakolika predstavila tako, da čitatelj mora pomisliti, da se u komadu tom radi o *ugarskom* građanskom ratu, krune ugarske radi povedenu, pak poslije u tri slijedeća čina stvar se okrene tako, da se ne radi o ratu građanskom *ugarskom*, povedenu izmed Zapolje i Ferdinanda, nego o ratu građanskom *hrvatskom*, povedenu samo izmed privrženika njihovih s ovu strane Drave. K tomu ni ovaj pjesnik nije prost od duljina, služeći se stilom crpljenim mnogo više iz pjesama narodnih, negoli dramatičnim; a ni prizori mnogi nijesu od tolika efekta, kakov bi se mogó čekati od tako važna predmeta.” Ivan MAŽURANIĆ: *Sabrana djela*. Knj. III., id. kiad., 40.

²⁴ „[...] slušajući sam iskren savjet nekijh prijatelja, što su Frankopana u rukopisu čitali, gdjekoja u toj drami, prije nego se tiskati započe, prinacio i preustrojio, pa sad i ja mislim da će tako bolje biti.” Uo. 379.

Külön örömmel tölt el bennünket az, hogy e karakterben semmiféle következetlenséget sem találunk, továbbá, hogy ez az alkotónak sikerül, [...] s hogy plasztikusan és objektíven ábrázolja, s Frangepánt mindvégig úgy mozgatja, hogy cselekedeteiből következtethetünk jellemére. És nem ad szájába holmi díszes tirádákat, szép szónoklatokat, amelyek a tömeget tapsra ösztönzik, de a dráma természete ellen vannak, mivel azokat nem leírni, hanem eljátszani kell.”²⁵

Demeter e dicsérő szavak mellett az elmarasztaló kitételekkel sem fukarkodik. Elsősorban az alakrajzokat kritizálja. Frangepán esetében a jellemfejlődés sikeres bemutatását – vélelme szerint – a történelmi hűség túlsúlya zavarja meg, Mária királyné jellemrajzát éppoly fölöslegesnek tartja, mint a festmények alatti magyarázó szövegeket az ábrázolt személynél, akiről anélkül is mindent tudunk („[...] zališni su, kao što su potpisi pod slikama osoba koje su nam poznati”). Mária királyné és Zápolya János első és második felvonásbeli szerepeltetése egészében fölösleges, sőt zavaró – írja egy újabb passzusban. Más esetben, például Bakić egyébként sikerültnek mondott alakrajzánál, anakronizmust sejt, Pekri jellemrajzában pedig motivátlanságot konstatál. Ez utóbbinál – véli – nincs kellőképp megokolva a Frangepán iránti féktelen gyűlölet. A néző – Demeter szerint – nem tudja eldönteni: vajon az uralkodóház iránti hűség vagy valami egyéb mozdítója ellenszenvének.

Ellenvetéseivel, a hiányosságok felsorolásával Demeter a dráma esztétikai értékvilágát vitatja. Tegyük hozzá: eléggé ellentmondásosan. Egyszeri olvasás után meggyőződhet bárki: amit

²⁵ „Takav je onaj Frankopan, koga povjesnica nazivlje braniteljem svekolike Ilirije, takva čuvstva zavladaju nama, kada slijedimo razvitak njegovog goleme, ljubežljiva značaja, kada suzrim okom gledamo njegovu junačku svrhu [...]. Što nas osobito obradova, jest što nismo u slikanju toga značaja nigdje opazili nikakve nedosljednosti, i to da je pjesniku za rukom pošlo, [...] da ga naslika plastično, objektivno, to jest da nam Frankopana predvodi od početka do konca tako da iz onoga što čini zaključiti možemo njegov značaj; a nije mu usta metnuo kojekakvih nakićenih tirada i lijepih govora, koji istina nukaju na pljesak množinu, no sasvim su proti naravi drame, jer ona nema opisivati, već predstavljati.” Dimitrija DEMETER: „*Frankopan*”, in: *Hrvatska književna kritika I*. Od Vraza do Markovića. Priredio Antun Barac, Matica hrvatska, Zagreb, 1960, 71–72.

előbb dicsért, azt néhány passzussal később hibaként aposztrofálja. Meglepő, mert a Frangepánt a horvát irodalomtörténet mindmáig Bogović legjobb műveként méltatja, de a kor (1840–1860) horvát drámatermésének kontextusában vizsgálva is a legjobb színpadi művek egyikeként kell nyilvántartanunk. Mivel ezt a kontextust az említett időszakban jóformán Ivan Kukuljević és Dimitrija Demeter drámái alkotják, a Frangepán értékvilága máris hatványozódik, hiszen az említett szerzők művei – Demeter *Teutáját* is ideértve – korántsem shakespearei vagy éppen schilleri csúcspontokat jelentenek – az olykori tematikai vagy motivációs rokoníthatást is fegyelembe véve.²⁶

A pályázati kudarcot és Demeter vélt vagy éppenséggel megokolható, az esztétikai értékek csorbaságait kifogásoló véleményét Antun Barac politikai okokkal magyarázza s nem is igen alaptalanul.²⁷ A Habsburg–horvát viszony felülvizsgálását s a horvát–magyar államközi kapcsolatok újragondolását szorgalmazó Bogović az abszolutizmus évtizedében – a kortársak politikailag óvatosabb részének vélelme szerint – veszélyes párhuzamokkal hozakodott elő darabjában, a Jelačić-pártiak meg – érthetően – ellenérzéssel fogadták a magyarság irányába tett drámaírói – igazából politikai – gesztust. Pedig Bogović részéről ez az elképzelés a horvát–magyar viszony konstruktív megoldását célozta, miként

²⁶ Ivan Kukuljević 1839-ben fordította horvátra eredetileg német nyelven írott *Juran i Sofija* (*Juran és Szófia*) c. darabját, majd 1841-ben egy Kotzebue-adaptációval jelentkezett *Stjepko Šubić* címmel. Később, 1842–47 között kiadott négykötetes életműsorozatában (*Različita djela*) is vannak színművek: a *Gusar* (A kalóz) Byron *The Corsair* (Kalóz) c. költeményének dramatizált változata, a *Poraz Mongola* (A mongolok veresége) pedig a korábban készült *Stjepko Šubić* átdolgozott változata. Demeter 1844-ben jelentkezett a *Teutával*, amely Slavko Ježić és mások véleménye szerint korántsem tartósan értékálló műalkotás („trajno vrijedno umjetničko djelo nije”). A jobbára műkedvelők által ekkoriban Zágrábban színre vitt darabok – Kukuljević művei mellett – jobbára idegen szerzők művei. A szerbek is idesorolandók (Joakim Vujić, Mihailo Vitković–Vitkovics Mihály, Jovan Sterija Popović, Laza Lazarević), a többiek pedig: Kotzebue, Friedrich Halm, Karl Egon Ebert, Franz Holbein, Sheridan Knowles, Victor Hugo voltak. Vö.: *Povijest hrvatske književnosti*, Knj. 4. id. kiad., 28–30.; 102–106.; 120–124.

²⁷ Idézi M. ŽIVANČEVIĆ, in: *Povijest hrvatske književnosti*, Knj. 4., id. kiad., 140–141.

későbbi, 1861 tavaszán (április 15-én) a horvát nemzetgyűlésben elmondott politikai programbeszéde is, amely a Frangepán alapeszméjének retorikai eszközökkel történt interpretációja volt.

A nemzetgyűlés tizenhárom esztendőes kényszerszünet után – ha csonkán is –, de összeült – mondta Bogović – utalva Dalmácia és Rijeka (Fiume) küldötteinek hiányára és a határörvidék (Vojna krajina) Bécs által meghatározott, természetesen korlátozott képviseletére. A képviselet és az alkotmány csonkasága s a területi egység hiánya ellenére a követeknek „létfontosságú és életbevágó kérdésben kell dönteni” – folytatta okfejtését –, nevezetesen a horvát állam és Magyarország, illetve Horvátország és Ausztria államjogi viszonyának kérdésében. „Hova álljunk, melyik oldalra? Akarunk-e egészen önállóak lenni?” – hangzik a korántsem csak szónoki kérdés, majd a válasz, amely szerint a szónok (Kvaternikhoz és párthíveihez hasonlóan) maga is a teljes függetlenségre voksolna, ha az erőviszonyok azt lehetővé tennék. De nem teszik. Így viszont további kérdések sorjáznak: Bogović tömören fogalmaz: akarnak-e a horvátok „foggal és körömmel” ismét a „centralista Ausztriába”, a „Reichsrathba” beolvadni, avagy inkább Magyarországgal kívánnak egyesülni? Az előbbire adott válasz egyértelműen nemleges. Az utóbbi igenlő, az alkotmányosságon alapuló államszövetség hagyományaira építve van esély a horvát–magyar viszony rendezésére. Azaz: lehetséges az egyesülés a történelmi Magyarországgal (s Ugarskom), annak minden népével, nemzetével „[...] a teljes nemzeti és politikai egyenjogúság, az 1102., az 1527. és az 1712. évi államjogi szerződések alapján [...]. Egyesüljön a hármasegy királyság valóságos és virtuális teljessége, függetlensége és önállósága mellett a történelmi Magyarországgal, hogy ekképpen mindkét királyság valóságosan és a szónak igazi értelmében legyen »regna socia, foedere juncta, ubi« [...]”²⁸

²⁸ „Hoćemo da se sjedinimo s narodi u čitavoj Ugarskoj, a ne samo sa Madjari. Tako [...] hoćemo da se sjedinimo, i to na temelju podpune narodne i političke ravnopravnosti, na temelju državnopravnih ugovora naših od g. 1102., zatim od g. 1527., a napokon od g. 1712. Da, [...] tako hoćemo, da se trojedna naša kraljevina uz realnu i virtualnu svoju cjelokupnost, uz neodviznost i samos-

A Zágráb képviselőjében felszólaló Bogović nem mulasztotta el követőitársaival közölni: javaslata nem az alkalom szülte improvizáció, kifejtett javaslatainak megvan a tágabb kontextusa 1848-tól a jelenig terjedően. Akkor (1848 viharos napjaiban) egy szonettben fordult „magyar testvérekhez”, a jelenben (1861) német nyelvű röpiratban fejlette ki nézeteit. A szonett szerzője 1848-ban a közös történelmi sorsra apellálva nyújtott békejobbot azt kívánva az „alkotmányos testvérektől”: „balga módon ne vegyék el azt, amit a dicső anya, a természet adott” a horvátoknak („Nemojte nam ludo otimati, // Što nam poda narav, mati slavna”). Akkor is az ősi alkotmányra s az elmúlt évszázadok közös harcaira emlékeztetett, s a készségre, amely a jogok birtokában a múltban s a jövőben is az „egy mindenkiért, és mindenki egyért” („Jedan za sve, a svi za jednoga!”) jelszavával sorakoztatta/sorakoztatja fel a horvátokat „a közös haza hasznára” („za korist obćeg doma svoga”). Az egység a béke záloga.

Nemzetgyűlési programbeszédét megelőzően közzétett, *Politische Rückblicke in Bezug auf Kroatien* (Politikai visszapillantás Horvátországot illetően) c. röpiratában is történelmi érvekre hivatkozva száll síkra a horvát nemzeti önállóság jogossága mellett, majd az 1848-tól az októberi diplomáig terjedő időszak jogtörténeti analízisét adja, végül egy Magyarországgal kötendő igazságos államszerződés alapján nyugvó államközösség megvalósításának lehetőségeit vázolja fel.²⁹

Miként 1850–1860 között írott egyéb munkáiból, ebből sem hiányzik az abszolutizmussal szembeni gyűlölete.³⁰

Közel másfél évszázad távlatából nézve úgy ítéljük: Bogovićnak az 1790-ig tradicionálisan harmonikus horvát–magyar államközi, állam- és közjogi viszonytal kapcsolatos, annak modernizálá-

talnost svoju sjedini s kraljevinom Ugarskom, da tako obje te kraljevine uistinu i u pravom smislu rieči budu »regna socia, foedere juncta, ubi« [...]”
Mirko BOGOVIĆ: *Pjesnička djela*. Drama Frankopan. Izabrane pjesme. Svezak treći, Zagreb, 1895, XLVIII.

²⁹ Vö.: Milivoj ŠREPEL: *O životu i radu Mirka Bogovića*. In: Mirko BOGOVIĆ: *Pjesnička djela*. Treći svezak. Drama Frankopan – Izabrane pjesme. Zagreb, 1895, XLIX.

³⁰ Vö.: Antun BARAC: *Hrvatska književnost*. Knj. II., Književnost pedesetih i šezdesetih godina, JAZU Zagreb, 1960, 11.

sát célul tűző koncepciója a realitások mérlegelése nyomán alakult ki. És nem is csak a múltbeli tények táplálták. Az abszolutizmus évtizedében a felszín alatt formálódó, majd az októberi diploma után a politikai élet arculatát is meghatározóan alakító csoportosulások és politikusok tevékenységét, törekvéseit szemlélve azt konstatálhatjuk, hogy a politikai élet arénájába lépő erők között számottevő tényező volt a magyarság felé nyitott, a horvát társadalom több rétegéből szerveződött politikusok és azok híveinek közössége. Voltak közöttük arisztokraták, de ott voltak az egykori *madjaronok* (magyarpártiak) és az illír mozgalomból is számosan – ez utóbbiak az abszolutizmus miatti csalódástól indítatva.³¹

Bogović 1850-től 1893-ban bekövetkezett haláláig következetesen kitartott a horvát–magyar államközösség mellett, amit 1867 után politikai szerepvállalásával is manifesztált. 1867-től Zágráb vármegye főispánja, 1871-től Horvátország képviselője volt Pesten miniszteri tanácsosi rangban. Közzereplésének 1875-ben súlyosbodó betegsége (epebaja) vetett véget, ami a politikai élet differenciálódásával együtt a teljes defenzívát jelentette számára. Műveinek népszerűsége nem csökkent, de – miként Barac írja – Horvátország haladó erőinek képviselői „elveszett embernek tartották”.³² Az 1883-ban kezdődött változások, azaz Khuen-Héderváry Károly báni kinevezését követően a bánnal szembeni küzdelemben vereséget szenvedett jogpártiak érthetően távolodtak el tőle, a hatalom viszont betegsége miatt nem számolt vele. Az azonban jelzésértékű, hogy az ifjú Krleža olvasmányai között még a századelőn is ott lesz Bogović széprózája, ami annak értékálló voltáról tanúskodik. A nemzeti érzületű horvát ifjúság az új évszázadban is éppoly érdeklődéssel vette kézbe elbeszéléseit, mint a Šenoa-regényeket. Ez pedig vitathatatlanul azt jelentette: a valóságban a horvát–magyar közös múlt meghatározóan motiválta a nemzettudatot, mégpedig nem negatív, hanem pozitív értelemben. Azt a hagyományt folytatva, amely Vukotinić elbeszéléseinek 1844-es megjelenésével kezdődött.

³¹ Uo. 12.

³² Uo. 103.

A TÖRTÉNELMI-POLITIKAI KONSTELLÁCIÓ VÁLTOZÁSAI

Az abszolutizmus 1860-as bukását s az alkotmányosság helyreállítását követően a horvát köz- és szellemi életben jelentős változások történtek. Strossmayer püspök kezdeményezései (a Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémia, horvátul: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1866-os megalapítása, műkincsgyűjteményének a köz javára történt felajánlása, s ezzel az első horvát közgyűjtemény létrehozása) mellett Ivan Mazuranić politikai szerepvállalása (a királyi leirat alapján felállított, ún. Hrvatski dvorski dikasterij, azaz horvát udvari bizottság vezetője lett); a lingua croatica – ugyancsak uralkodói intézkedéssel – „országos nyelvvé” tétele; 1861-ben az 1848-as válsztási törvény alapján – a horvát népképviselői országgyűlés megválasztása; a *Pozor* c. politikai lap megindítása (1860); a többpártrendszer fokozatos kialakulása (Narodna stranka = Nemzeti Párt, unionisták, a Narodna stranka jobbszárnyáról leváló Samostalna stranka = Független Párt, Stranka prava = Jogpárt); végül az 1868-as kiegészítés az irodalmi életben is jelentős változásokat hozott. Az abszolutizmus apályos évtizede után, ha nem is nehézségek nélküli, de lendületesebb évek következtek. A horvát szellemi és irodalmi élet jövője szempontjából legfontosabb esemény a *Vijenac* (Koszorú) c. folyóirat megindítása volt 1869-ben. Alapítója és kiadója a Matica ilirska nevű, lényegében az illírizmus szellemi örökségét is ápoló művelődési intézmény, első szerkesztője Đuro Deželić volt – jóllehet, a tényleges szerkesztői munkát Ivan Perkovac végezte. 1870 és 1874 között sűrűn változtak a személyek a redakció élén (a fentiek mellett Ivan Dežman, Franjo Marković, Andrija Talmović, Đuro Arnold, Rikard Flider Jorgovanić

jegyzí hosszabb-rövidebb ideig a lapot), s a stabilizálódás August Šenoa 1874-es színrelépésével kezdődött meg.

A *Vijenac*ot egyébként az 1868-as horvát–magyar kiegyezés utáni politikai törekvések hívták életre – lévén, hogy a horvát politikai küzdőtér egyes csoportjai a kiegyezést a magyar hegemónia térszerzésének tekintették. A *Vijenac* munkatársainak jelentős hányada is osztotta ezt a véleményt, épp ezért a folyóiratot kifejezetten a nemzeti érdekeket védő és szolgáló fórumnak szánta. Megvallott céljuk – az olvasóközönség igényes szórakoztatása mellett – a horvát irodalom és kultúra képviselőinek mozgósítása volt a haza haladásának, a nemzetsors jobbításának s a nemzet-tudat ápolásának, fejlesztésének érdekében. A *Vijenac* ezt a feladatot igényesen igyekezett elvégezni, épp ezért a szerkesztők – Šenoa különösképpen – szigorú értékítélet alapján vállalták a szép-irodalmi alkotások közlését, ily módon támogatva a valóban rangos horvát belletrisztika megszületését. Ablaknyitás a nagyvilágra s a provincializmus, a belterjesség, a szűkkeblűség kizárása – ezek voltak talán a hosszú életű, 1903-ig folyamatosan megjelenő folyóirat legjellemzőbb vonásai. Már az első évfolyamokban munkatársai lettek a lapnak a horvát próza olyan jelesei, mint Josip Eugen Tomić, Adolf Veber Tkalčević és persze maga Šenoa. De itt jelent meg például a fiatal Ivo Vojnović, lényegében már a századforduló modernizmusát előlegező első elbeszélése is, a *Geranium* – jelezve a szerkesztők minden születő érték iránti fogékonyságát.

A *Vijenac* Šenoa szerkesztői szerepvállalása idején (1874–1881) vált a legtekintélyesebb 19. századi irodalmi szemlévé Horvátországban, s ezt a pozíciót lényegében a századforduló modernjeinek, azaz: a mi nyugatos nemzedékünk: Ady, Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád, Juhász Gyula, Móricz Zsigmond, Kaffka Margit stb. horvát kor- és pályatársainak fellépéséig megőrizte. Šenoa arra törekedett, hogy minden értéknek helyet adjon a folyóirat lapjain – egyaránt szolgálva ezzel az irodalmi egységet s a felnövő generációk fejlődését. Ő maga nemcsak szerkesztői minőségében, szerzőként is jelen volt a lapban haláláig. Már a *Zlatarovo zlato* (Az aranyműves lánya) folytatásos közlésével meghatározó arculatot kapott a szépprózai rovat, de későbbi művei is legalább ily mértékben határozták meg azt. Emiatt olykor támadások is ér-

ték, s az volt a meglehetősen kicsinyes, provincializmusra valló vád, hogy saját írásain kívül legfeljebb barátai gyermekeinek írásait közli. Šenoa mértéktartóan válaszolt a vádaskodásokra: amikor kilószámra érkeznek a redakcióba a gyarló irományok, s a szerkesztő hiába keresi bennük az értéket, kénytelen maga megírni a soron következő számba az olvasók által várt novellát – még lapzártá előtt.¹

A valóság az volt, hogy a Šenoa szerkesztette *Vijenac*-évfolyamokban egész sor fiatal lehetőség jelentkezett, s ezért méltán tekinthető a folyóirat e periódusban a pályakezdők nevelőiskolájának.

A *Vijenac* arculatának és értékrendjének alakításában meghatározó szerep jutott a költő, kritikus és esztéta Franjo Markovićnak is, aki egészen fiatalon, huszonkilenc éves korában már egyetemi katedrát kapott, s aki kritikai és elméleti munkásságának egészét a romantika jegyében alkotta meg. 1872-ben, a bölcsészeti doktorátus megszerzése után, Bécsből hazatérve, egyenesen a *Vijenac* szerkesztői posztjához vezetett útja, s 1874-ig szerkesztette a lapot.

A külföldet járt szerkesztők jól tudták: az igényes, értékálló, az európai irodalmi fejlődéshez igazodó horvát szépirodalom megteremtéséhez nélkülözhetetlen a világirodalom legújabb eredmé-

¹ „[...] imam nekoliko kilograma izvornih novela koje mi poštom stigoše. Imao sam i veliku čast i sreću pročitati ih. [...] Meni je žao kad pročitam ovakovih 25 tiskanih tabaka, u mene je najbolja volja da od toga nešto isprešam – ali ne mogu. Jer – oprostite – najprije treba te lutke u novelama nadahnuti dušom – pa ako i nisam jučerašnji pisac, Bog opet nisam. Trebalo bi da lutke odjeneš, umiješ, počešljaš, da ih učiš hotadi, govoriti, raditi. [...] Pa kad sve to gledaš, rasrdiš se i napišeš sam izvornu novelu.” „Itt van nálam például néhány kilogram eredeti novella, amely postán érkezett. Nagy megtiszteltetés volt számomra elolvasni őket [...] Nagyon sajnálom, hogy amikor elolvasok 25 ilyen sűrűn írott ívet, s megvan bennem a legjobb akarat, hogy ebből valamit kipréseljek, ám erre képtelen vagyok. Mert – már megbocsássanak – a novellahősökhöz legelőbb lelket kéne lehelni és bár nem tegnapi lettem íróvá, Isten én sem vagyok. Fel kellene a bábukat öltöztetni, megmosdatni, megfésűlni, megtanítani járni, beszélni, dolgozni. [...] És amikor mindezt látod, megdühödsz és magad írod meg az eredeti novellát.” Idézi Ivo FRANGEŠ in: *Povijest hrvatske književnosti*. Knj. 4. id. kiad., 283–284.

nyeinek megismerése, épp ezért fokozatosan szorgalmazták ezek recepcióját, mindenekelőtt a műfordítás szintjén.² Elsősorban francia, angol, amerikai, cseh, lengyel, olasz, orosz, spanyol szerzők művei sorakoznak közel három és fél évtizeden át a folyóirat lapjain s persze további nemzetek képviselői is, prioritást élvezve – nyilván nem véletlenül – a szláv irodalmak, mindenekelőtt a cseh és az orosz. Kezdetben németből fordított művek is színezték a lap szépirodalmi anyagát, s az indulásnál is a német irodalom volt a modell: innen származtak az esztétikai alapelvek, s gyakran más irodalmak befogadása is német nyelvi közvetítéssel történt meg. Ez az intenzívnek mondható érdeklődés majd Šenoa érkezésével szakad meg, amikor az addigi német orientációt a francia irodalom iránti kitüntetett figyelem váltja fel, az orosz regény recepciójával együtt hosszú időre irányt szabva a horvát széppróza fejlődésének is.

A *Vijenac* Šenoa halála után is (1881-ben halt meg) meghatározó, vezető folyóirat maradt, Fran Folnegović személyében ugyan is olyan személyiség került a redakció élére, akit mind az idősebb, mind a fiatalabb nemzedékek elfogadtak. A vállalt feladat nagy kihívás volt. A kiegyezést követő években, évtizedekben megannyi társadalmi-politikai feszültség halmozódott fel, amelyre a fellendülő szépirodalom reagálni kényszerült, ez viszont – szükségszerűen – az irodalmi fórumok színpetének gyarapodásával is járt. A helviszonyok átrendeződését illetően ezúttal csak a legfontosabbak felsorolására szorítkozhatunk. Agrárkrízis, paraszti elnyomorodás, a köznemesség lassú leépülése vagy pozícióvesztése (olykor deklasszálódása), az arisztokrácia elidegenedése az egyik oldalon, iparosodás, kereskedelem, polgári prosperitás és vele együtt a városi szegénység megjelenése a másik oldalon. Vegyes volt a kiegyezéshez való viszony is. A politikai erők többsége – a Jogpárt kivételével – ugyan szükségesnek tartotta azt, de – az unionisták híveit leszámítva – a közvélemény nagyobb része számos deklarált ponttal elégedetlen volt. Annak ellenére, hogy „a horvát-magyar kiegyezés [...]” alapján „a horvátok a korabeli

² Erről a törekvésről a francia irodalom viszonylatában kitűnő összegzést kapunk Drago ŠIMUNDŽA: *Francuska književnost u „Vijencu”* (Književni krug, Split, 1993, 281.) c. monográfiájában. Gazdag tényanyagot közöl, mindenekelőtt a fordításirodalmat illető adatokat.

Európában egyedülállóan széles körű autonómiát kaptak.”³ Hamarosan napirendre került a kiegyezés revíziójának sürgetése, amit a hatalom – az unionista pártot képviselő Levin Rauch bán-nal az élen – hazaárulásnak minősített, ám hiába: az ellenzék nyomására Rauch lemondani kényszerült. Gróf Karl Hohenwart osztrák miniszterelnök föderalista törekvései megvalósulásában s a csehek kiegyezési kísérletének sikerében bízva néhány vezető politikus is (Josip Juraj Strossmayer, Ivan Mažuranić, Matija Mrazović) szembefordult a magyar kormánnyal, ám a kiegyezés revíziója ábránd maradt – lévén, hogy a Monarchia Hohenwart javasolta föderalista reformja a magyar kormány ellenállásán megbukott, így maradt a dualista államstruktúra. A horvátok politikai törekvéseinek esélyeit rontotta a jogpárti Eugen Kvaternik szervezte határőrvidéki lázadás (Rakovicán kikiáltották a független horvát államot), amelyet rövid idő alatt levertek. Maga Kvaternik is elesett, ám ennél jóval nagyobb veszteség volt a Jogpárt vezetőjének, Ante Starčevićnek börtönbe zárása s a párt vezetőinek üldözése. Bár Starčević ártatlansága bebizonyosodott, a börtönből is kiengedték, pártja azonban évekig nem tudott talpra állni. A belviszonyokban számottevő változást csak a Nemzeti Párt köztiszteletben álló, mérsékeltnek mondható tagjának, Ivan Mažuranićnak hét esztendő felölelő bánsága hozott, aki az apró lépések politikájának híveként jelentős eredményeket ért el a közigazgatás, az igazságszolgáltatás, az oktatásügy modernizálásában. Legfontosabb a gyülekezési és a sajtószabadság bevezetése s a zágrábi egyetem 1874-es létrehozása volt, az alsó- és középfokú iskolák szekularizálása viszont már konfliktusokat is okozott. Mindenekelőtt a tanfelügyelet állami irányítás alá helyezése, ami a katolikus egyház sérelmére történt. Az addig érvényben lévő egyházi privilégiumot szüntette meg a rendelkezés. De hasonló konfliktus forrása volt a szerb iskolák államosítása is, ami a Szerbiával való egyesülésről ábrándozó horvátországi szerbséget érthetően irritálta, mi több: a már amúgy sem felhőtlen horvát–szerb viszony további romlásához vezetett. Mindezt már csak tetézte az a Mažuranić által fogantatosított intézkedés, amelynek

³ SOKCSEVITS Dénes–SZILÁGYI Imre–SZILÁGYI Károly: *Déli szomszédaink története*, id. kiad., 155.

értelmében – az egy országon belül egy politikai nemzet elve alapján – betiltották a szerb zászló és a címer használatát. Ez utóbbi események természetesen a magyar–horvát viszonyt is tovább árnyalták. Nem árt itt arra is emlékeztetni, hogy „egyes horvát politikusok (a jogpárti Starčević) tagadták a horvátországi ortodoxok szerbségét (ahogyan egyes szerbek a szlavóniai, boszniai, dalmáciai és bácskai horvátokat katolikus szerbeknek nevezték).”⁴

Bosznia okkupációja (1878) sem a horvát várankozások szerint végződött: a horvát országgyűlés, a *sabor*, hiába követelte Bosznia és Horvátország egyesülését, s ezzel együtt a Vojna krajina demilitarizációját, majd horvát közigazgatás alá helyezését. Mažuranić az utóbbi törekvéssel egyetértett, az előbbiről viszont a *sabor*étól eltérő véleménye volt. Mivel Bosznia kérdésével kapcsolatosan az uralkodó úgy vélte: a horvát országgyűlés túllépte hatáskörét, s a határőrvidék dolgában sem született megállapodás, Mažuranić lemondott a báni méltóságról.

A horvát nemzet 19. századi történelmében ezzel ismét újabb, az eddiginél sokkal több problémával terhes, rosszabb periódus következett. 1883-ban Khuen-Héderváry Károly lett Horvátország bánja, akinek diktatórikus rendszere ismét erőteljesebben hozta felszínre azokat az ellentéteket, amelyek az 1849 előtti éveket terhelték, s amelyek – a főleg jogpárti aktivitás ellenére – a kiegyezés előtti és utáni években visszafogottabban voltak jelen a közéletben. Az új bán egyik első akciója a Jogpárttal való fondorlatos leszámolás volt, amelynek erőit sikerült megosztania, néhány pártpolitikust – ugyancsak fondorlatos módon – a kormányba is becsalogatott, és – az ellenerők megosztását eredményező újabb taktikai fogásként – a szerb lakosságnak újra engedélyezte a szerb zászló, a címer, valamint a cirill írás használatát, kormányába szerb politikusokat is bevett, mi több: a belügyi osztály élére és a bánhelyettesi méltóságra is szerb politikus kapott megbízást.

Az ország gazdasági életében pozitív tendenciák érvényesültek, így Héderváry azt is vélhette: politizálása sikeres volt, sikerült Horvátországot pacifikálnia, és egyben – a gazdaság fellendítésével – jólétet teremtenie. Nem kétséges: Zágráb például ebben

⁴ Uo. 161.

az időszakban indult rohamos fejlődésnek. Még az egyébként fenn-tartásokkal teli tanulmányok is elismerik ezt a prosperálást. Gjuro Sabo, a *Narodna starina* című történettudományi és etnográfiai folyóirat szerkesztője és egyik tanulmányának szerzője is elismeri, hogy ebben az időszakban például Zágráb lakossága 1800 és 1900 között megkétszereződött (1800-ban a lakosok száma 29 218, 1900-ban pedig már 57 690); hogy 1882-ben Zágráb csatornázását és villamosközlekedését megoldandó pályázatot írtak ki; hogy 1895-ben már a befejezéshez közel áll a Nemzeti Színház megépítése, és ugyanebben az évben befejeződött a nemzeti zenede, a Glazbeni zavod átépítése; hogy 1898-ban intenzíven folynak a Jelačić tér csatornázási munkálatai; hogy 1901 és 1904 között a Vlaška utca régi, 24–34. szám alatti házait szanálva megnyitották a Palmotić utcát és az egykori Medveščak-patak medrét, s még néhány épületet megszüntetve, illetve szanálva megépíteték az új postapalotát. A példák még bőséggel folytathatók.⁵

A belpolitikai viszonyok persze korántsem voltak ily felhőtlenek. Khuen-Héderváry a pacifikálást illetően tévedett. Uralkodása második évtizedében, mindjárt az évtized kezdetén, rendszere építményén már látszottak azok a repedések, amelyek annak ingatag voltára utaltak, s végül 1903-as távozásához vezettek. A rezsim elkerülhetetlen összeomlásának olyan előjelei voltak, mint az 1895-ös királyi látogatás idején lezajlott nagyszabású, már kifejezetten magyarelles tüntetés (a magyar zászlót nyilvánosan elégették), majd – már az új század legelején – a zágrábi MÁV-pályaudvar magyar feliratai elleni tömegmegmozdulás, s végső soron a tüntetések miatt a diákság elleni, visszájára fordult szankciók, amelyek következményeként a zágrábi egyetemről kizárt hallgatók java része Prágába ment tanulni, ahol Masaryk befolyása alá kerülve új politikálásba kezdett, mégpedig a dualista állam rovására.⁶

Mindezek a problémák természetesen a szépirodalom fejlődését sem hagyták érintetlenül. A Šenoa után fellépő nemzedék tagjai

⁵ Gjuro SZABÓ: *Knjiga o starom Zagrebu*. III. Zagreb od g. 1880. do g. 1903. in: *Narodna starina. Časopis za historiju i etnografiju južnih slovjena*. (Zagreb) sv. 24., IX. knj., 4. br. 347., 365., 379., 385.

⁶ Vö.: SOKCSEVITS Dénes–SZILÁGYI Imre–SZILÁGYI Károly: i. m. 161–164.

e társadalmi folyamatok hatása alatt indultak, s lettek éppen úgy politizáló költők és szépírók, mint annak idején az illírismus zászlóvivői. Folytatói is persze mindannak, amit a nemzeti érzület, a nemzeti identitás érdekében azok annak idején elindítottak. Mindehhez új fórumok, új műformák kívántattak, s új írói-költői attitűd is. A *Vijenac* mellett – olykor komoly versenytársként – újabb lapok, folyóiratok indultak (*Hrvatska lipa*, *Hrvatski sujetazor*, *Velebit*, *Hrvatski dom*, *Hrvatska vila*, *Dom i svijet*, *Hrvatska misao*, *Mladost*, *Hrvatski salon*), s végre megszületett a már európai léptékkal mérhető horvát regény is, amelynek történeti íve Šenoa színrelépésétől a századforduló impresszionista szépprózával jelentkező Janko Leskovar munkásságáig terjed.

BOGOVIĆ UTÁN, ŠENOVA ELŐTT

A horvát széppróza történetében a hatvanas évtized valójában átmeneti periódus. A mindeddig hiányolt horvát regény első fecskéi jelennek meg ekkor, s noha értékviláguk a *klasszikus* jelzővel nemigen illelhető, jelentőségük mégsem vitatható, hiszen szerzőik hazai témát dolgoznak fel nemzeti célzatú mondanivalóval, méghozzá a kor regénytechnikai eredményeit is – hol jól, hol kevésbé jól – mindenesetre Vukotinovičnál jobban, magabiztosabban felhasználva. A prózafejlődési folyamatot négy szerző munkássága reprezentálja, közülük elsőként a pozsegai Miroslav Kraljević jelentkezett, szülővárosában, Pozsegán 1863-ban közreadott „első eredeti hazai regényével” („prvi naški izvorni roman”), amelyet még a Bach-korszak kezdetén, 1851-ben kezdett írni. Ez utóbbi tény magyarázza a kissé körülményes és hosszú címet is: *Pozeški djak, ili Ljubimo milu svoju narodnost i grlimo sladki svoj narodni jezik* (A pozsegai diák, avagy szeretjük és magunkhoz öleljük drága nemzetünket, édes nemzeti nyelvünket). A nemzettudatot féltő és ápolni óhajtó író tudatossága tehát nyilvánvaló, amit Kraljević nem is tagad. Műve előszavában arról beszél, hogy a nemzeti nyelvű irodalomhoz hűtlen, szépprózát (elsősorban regényt) idegen nyelven olvasó honfitársait – mindenekelőtt a nőket – szeretné „nemzeti érzületű, nemzeti nyelven írott” („u narodnom duhu i u narodnom jeziku”) regényével visszahódítani a hazai literatúra számára. Kraljević listában volt vállalt feladata nehézségeivel is, tudta, hogy készületlen nyelven nyelvileg készületlen olvasókhöz kell szólnia. A siker reményében épp ezért használta fel az európai regény olyan közismert rekvizitumait, mint a barátság, a munka, a családszeretet, az erkölcsi állhatatosság, az erény és a szemérmesség, s a

gonoszság, a véték, illetve az ezek miatti bűnhődés,¹ s teremt olyan hőst, mint Petar Dobrotvor, aki lelkes és önzetlen hazafi, a nemzeti függetlenség és szabadság harcosa, egyúttal az író ideáinak szócsöve.² „Ha széles e világon senki sem akarná szeretni az én drága nemzetemet és felkarolni édes anyanyelvemet, én magam, egyedül állok ki mellette, s vigasztalni fogom, hogy ezt a nemzeti kincset velem együtt őrizze a hideg sírbolt [...]. Nem lesz számomra más szerelem, [...] a nemzet lesz a szerelmem, barátjánője pedig az anyanyelv” – mondja Petar Dobrotvor, nem kevés pátozzal és persze didakticizmussal is megtoldva mindezt a regény további passzusaiban.

A pozsegai diák megjelenése után alig egy évvel (1864) kezdte közölni a *Domobran* Dragojla Jarnević *Dva pira* (Két menyegző) című regényét, amely amannál kiérleltebb mű – jöllehet, ez sem vetekszik nyugati mintáival. Dragojla Jarnević jó tíz évvel volt idősebb pozsegai pályatársánál, pályakezdése az illír mozgalom virágkorára esett, első horvát nyelvű versét *Želje za domovinom* (Honvág) címmel 1839-ben adta közre. A világirodalom jelesein (La Fontaine, Kotzebue, Walter Scott, Uhland, Schiller, Byron, Goethe stb.) nevelkedett, s tizennyolc éves korában már németül verselő Jarnević (első költeményének címe: *Fantasiën eines gegälten Herzens* = Egy meggyötört szív ábrándjai) a negyvenes években az illírismus eszméinek jegyében fogant elbeszéléseivel már bizonyította prózaírói képességeit, s jelét adta hazafiúi érzéseinek is. Kisprózájának témavilága mégsem egysíkú. Kezdetben a történelmi témák vonzották, 1843-ban Karlovacon megjelent *Domorodni povijesti* (Hazai történetek) című elbeszéléskötetét jobbra ezek töltötték meg, később látott elbeszéléseinek spektruma: a népszerű és sokak által látogatott fürdőhelyek mozgalmas élete éppúgy megjelenik a Jarnević-elbeszélésekben, mint a Kulpa mentén élő és a zagorjei nemesség sajátos világa s a Vojna krajina, de elkalauzolja olvasóját velencei környezetbe, a patriciusok közé is, hogy aztán majd – a romantika kívánalmainak megfelelően – a vándorcigányok egzotikus életét jelenítse meg.

¹ Krešimir NEMEC: i. m. 69.

² Uo.

E kezdeti eredmények után jött a „nagy vállalkozás”: a *Dva pira* megírása. Kérdés, mennyi és milyen hozadékkal? A mintegy két évtizednyi időt átfogó regény több szálon futó cselekménye sikerültnek aligha mondható. Az eseménytörténet nehezen követhető, amit csak részben ellensúlyoznak a kalandregényekből kölcsönzött eszközök (meghökkenítő szituációk, váratlan fordulatok stb.), ezek effektusait viszont jelentősen csökkentik a sablonszerű regényalakok, a hősök alig motivált cselekedetei. A romantika eszköztárából való pátosz és moralizálás ugyan javít valamit az ellentmondásos képen, a *Dva pira* azonban mégis torzó maradt. Pedig a szerző által feltárt életanyag egy jó társadalmi regény megalkotásának lehetőségét kínálta. A Jarnević-mű lapjain a kor legjellemzőbb problémái sorakoznak fel: a vagyonosodó parasztság és a konzervatív, zsarnokoskodó nemesség konfliktusa; a jobbhágyság feudális függőségének konzerválását célzó nemesi törekvések; a horvát–magyar viszony elmérgesedése; a hazafias érzületű fiatal nemesség szembefordulása az atyák nemzedékével; az arisztokrataellenesség stb. Mindez elsősorban az alakrajzok tükrében körvonalazódik, mindenekelőtt a hősnő, Blaženka Nehajković és apja karakterizálásában: az előbbi az új ideák elkötelezettje, lelkes illír hazafi, az utóbbi a nemesi hagyományok s a feudális eljogok konok védelmezője, lelkes *madjaron*, aki mindenféle változtatást károsnak, az államrendre veszélyesnek tart, s épp ezért elutasít, főképpen a jobbhágyság felszabadítását: „Hagyják békén a parasztoakat, hadd maradjanak minden tekintetben jobbhágysorban. Nekünk szép és jó a magyarokkal való szövetség, és a parasztnak sem kell több jó, mint amiben most része van. Amíg a parasztnak asztalára jut bor, kenyér és hús, a saját édenkertjében tudja magát, miért úzzuk ki belőle? A nép minél többet tud, annál nagyobbak az igényei és amennyivel több a lelki ereje, annival nő a hatósággal szembeni ellenállása és engedetlensége.”³

³ „Pustite seljana, da ostane kmet u svem i svakom odnošaju. Nam je liepo i dobro u savezu s Magjari, pa ni seljanu našem ne treba boljega dobra, nego što ga sada uživa. Dok je u seljana vina, hljeba i mesa, on je u svom raju, pa za što da ga iz njega tjeramo? Čim ima narod više znanja, više ima i potrebitinah, i čim je unj više duševne snage, veći je odpor i neposlušnost naprama poglavarstvu.” Dragojla JARNEVIĆ: *Dva pira*, „Domobran” 27. sz. 1864. VI. 16.

A két nemzedék (itt apa és leánya) eltérő mentalitása, politikai nézetei és hitvallása s az ebből származó nemzedéki konfliktus a kor jellemző szimptomája, amely majd – más és más formációban – a horvát regényhistoria további fejezeteiben is megjelenik, mint ahogy Blaženka Nehajković harcos, a horvát nemzetudat alakulása szempontjából determináns illírizmusa is tovább él egészen Gjalskiig s vele a didakticizmus és etikai célzatosság is, amelynek nyilvánvaló célja az illírizmus nemzeti eszményeinek afirmációja.⁴

A Šenoa előtti korszak jóval sikeresebb regényírója volt Ivan Krstitelj Tkalčić, aki 1866-ban közreadott *Severila ili slika iz progonstva kršćanah u Sisku* (Severila, avagy a sziszei keresztények üldözése) című regényének megírásával az első horvát történelmi regény megalkotója lett. A Kr. u. 4. században játszódó, Diocletianus és Kvirin (Quirinus) sisciai (sziszei) püspök korát idéző mű tárgya a korai kereszténység üldözése – a cselekmény középpontjában a keresztény Severila és a pogány Marcelijan tragikus szerelmének történetével, akik „a hit és az örök élet” jegyében és reményében áldozták fel szerelmüket és életüket. Tkalčić regénye a 19. századi európai regénynek abba a vonulatába illeszkedik tehát, amelynek legismertebb példái az angol Nicholas Wiseman *Fabiolája* (1854), az amerikai Lewis Wallace Krisztus korát idéző műve, a *Ben Hur: A Tale of Christ* (1880) és a lengyel Henryk Sienkiewicz *Quo vadis* (1896).

Tkalčić mintája a Wiseman-regény volt,⁵ amely a maga idejében rendkívül sikeres mű, szerzője sokkal inkább ennek köszönhette európai ismertségét, semmint bíborosi rangjának, s csak természetes, hogy a *Fabiolát* horvátokra is lefordították.

A *Severila* szerzője – historikus lévén – fokozottan ügyel a történelmi hitelességre: leírásai, adatai tárgyszerűek, a római kor szokásainak, valamint a Kvirin püspök korabeli Sziszek architektúrájának tüzetes bemutatása együttesen igen jó háttérrel Severila és Marcelijan tragikus szerelmi történetéhez, keresztény mártíromságához. Az európai történelmi regény további eszközei sem hiányoznak a műből: a merőben ellentétes, szélsőségig

⁴ NEMEC: i. m. 73.

⁵ Uo. 74.

vitt alakrajzok, a bonyodalmakra épített cselekmény, a pátosz, a szép és a rút, a fenséges és groteszk, az érzelmek lírai kifejezése, az elégikus hang stb. gazdagítják a regény formavilágát.

A műfaji kellékek mellett a *Severila* „retorikai struktúrája” is novum: a mindentudó narrátor mellett, hogy minduntalan beavatkozik a cselekmény menetébe, az ábrázolt történelmi valóságot „a maga 19. századi perspektívájából írja le”, s mond arról véleményt.⁶

Tkalčić műve – lévén, többek szerint a horvát romantikus regény „elsősülöttje” – a felsorolt értékek és erények ellenére mértékkel dicsérendő, még annak ismeretében is, hogy az első, már világirodalmi összehasonlításban is értékálló Šenoa-regény, a *Zlatarovo zlato* (Az aranyműves lánya) csak fél évtizeddel a *Severina* megjelenése után látott napvilágot.

A Šenoa előtti korszak prózavariánsainak további, a regényfejlődés egyenetlenségeire és ellentmondásosságára utaló példája Blaž Lorković megkésettnek mondható levélregénye, az *Ispovijest* (Vallomás), amely 1868-ban a *Dragoljub* c. lapban jelent meg folytatásokban.⁷ Tkalčić kísérlete után a műfaj (levélregény) mindenképp anakronisztikus, a megkésettség azonban érthető: a horvát felvilágosodás irodalma nemcsak a klasszicizmussal maradt adós, a szentimentális szépprózával is. A hatvanas évtized végén – horvát nyelven – így még mindig az újszerűség erejével hatott a wertheri inspiráció nyomait magán viselő *érzelmes történet*, amely a mű vallomástevő hősének, Antun Gotinskinnek barátjához, Mirko Božichoz írott levelei nyomán rajzolódik ki. A birtokára, Boričgradra visszavonuló, a világgal és önmagával meghasonlott levélíró-regényhős szerelmi bánatáról elmélkedik, amelyre az önként vállalt magány, a remeteség a gyógyír. A magány persze a filozofálás és morális kérdések fölötti töprengés kerete is, a *vallomás* így a lélekállapot teljesebb spektrumát tárja az olvasó elé. Lélekrajzot kapunk tehát, amit néhány más személy által írott levél árnyal tovább (ezeket Gotinski iktatja saját levelei közé) – tágítva ekképpen a narrációs perspektívát is.

⁶ Uo. 76.

⁷ Blaž LORKOVIĆ: *Ispoviest*. Roman u listovih, *Dragoljub* II. évf., 1868, 26–37. szám.

A horvát széppróza e Lorković regényével záruló szakasza a próbaévek periódusa volt, s voltaképpen a műfajváltásé is. Az elbeszélés és a novella mellé felzárkózott a nemzeti nyelvű regény, amely európai összehasonlításban ugyan még hagy némi kívánnivalót, ám az elvitathatatlan, s fontosabb is ennél, hogy a fenti művek révén a műfaj honosítása megtörtént. Felvirágoztatása viszont már Šenoa érdeme volt.

A FELZÁRKÓZTATÁS IGÉNYE ÉS EREDMÉNYEI: AUGUST ŠENOVA

1.

Az illirizmus mozgalmával és eszméivel induló és formálódó horvát nemzettudat az 1849 utáni abszolutizmus traumája, majd az új politikai konstellációt teremtő 1868-as horvát–magyar kiegyezés után is az irodalom meghatározó témája marad. Törvényszerű, hogy a regény műfajának a hetvenes évtizedben kezdődő prosperálása idején is elválaszthatatlan lesz a szépliteratúrától. S mert a horvát irodalom még mindig a nemzeti romantika kiteljesítésén fáradozik, s ennek jegyében az identitáskeresés egyik meghatározó vonása, érthető, hogy a nemzeti sors, a nemzeti karakter s a nemzeti célok megfogalmazódásához új formát kereső regényirodalom műfaji modellje a Walter Scott-i regény lesz. A műfaj író-reprezentánsa, August Šenoa, két évtized leforgása alatt – öt történelmi regényével – a műfaj horvát változatát európai szintre emelte. Teljesítménye – túlzás és elfogultság nélkül állítható – korszakteremtő: a horvát romantika általa lett teljessé. Nem csupán a műfaj több évtizedes hiányát pótolta hazája irodalmában, a prózaírás nyelvét is emancipálta: az egységes irodalmi nyelv, a *što* dialektus által emelkedett a szépprózában arra a szintre, amelyet Mažuranić a verses epikában, Stanko Vraz és Petar Preradović a lírában megteremtett. A horvát irodalomtörténet-írás – érthetően – a műfaj olyan európai mestereivel rokonítja, mint Alessandro Manzoni, Francesco Domenico Guerrazzi, Prosper Mérimée, Alfred-Victor de Vigny, Victor Hugo, Gustav Freytag, Henryk Sienkiewicz stb.,¹ a közép-európai regény konstellációjában pedig már az is jól látszik: a műfaj a régióban másutt is a romantika keretében formálódó nemzettudat jegyében és attól elválasztha-

¹ NEMEC, i. m. 82.

tatlanul bontakozik ki, s nemcsak a horvát, hanem például a magyar irodalomban is a létrehozott s a nemzeti igényekhez igazított műforma, azaz a történelmi regény – a múlt megismertelése révén – a nemzet számára kulturális és morális erőforrást jelent.²

A Šenoa-életmű sikerének és értékállóságának további eredője a nemzetkarakter típusainak megalkotása. Már a pálya elején a nemességet és a polgárságot megjelenítő alakrajzok sorakoznak Az aranyműves lánya lapjain, később pedig – a Parasztlázadásban (*Seljačka buna*) – már a paraszti ideáltípusok jelennek meg, hogy aztán a történelmi tematikát jelenkorival felváltó művekben a 19. század sajátos egzisztenciáit is (koldus, tanítónő) felvonultassa (*Prosjak Luka* = Luka, a koldus; *Branka*). S mindezzel voltaképpen már az egész 19. századi horvát regényfejlődésnek irányt szabott.

Šenoa regényírói oeuvre-jének nyitánya az 1871-ben a *Vijenac*-ban részletekben publikált *Zlatarovo zlato* (Az aranyműves lánya) című kompozíció volt. Ez a mű mérték lett a későbbi évtizedek törekvései és kísérletei számára is. Regényírói módszerét is ennek írása közben munkálta ki: témái kidolgozása előtt – miként már ebben az esetben is – mindig alapos forrástanulmányokat végzett, következetesen gyűjtve regényei történeti anyagát, a hiteles korrajz nélkülözhetetlen eszközét. A regény megírása kapcsán maga szól erről: „Zágráb városának levéltárában régi perlepte iratok között kutatva – amelyeket száz esztendő óta kéz nem érintett – rátaláltam volt a zágrábi polgárok és az erőszakos helyettes bán, Gregorijanec közötti ádáz és véres perlekedésre [...] Leverve a port, íme szemeim elé tárult fehéren feketével, miért kötött békét Zágráb és a helyettes bán, és miért bukott el az erős főúr.”³

² IMRE László: *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*. Debrecen, 1996, 137.

³ „Premećuc u arkivu grada Zagreba stare zaprašene artilje, u kojih od sto godina nije bila ruka dirnula, naidoh i na ljutu i krvavu pru [parnicu] među silnim podbanom Gregorijancem i građani zagrebačkimi [...] A ja otresi prašinu, i eto pred mojim očima crno na bijelom zašto se podban i Zagreb razvadiše i zašto da je silni velikaš pao.” Idézi Ivo Farngeš a regény 1987-es kiadásának utószavában, in: August ŠENOVA: *Zlatarovo zlato*, Zagreb, 1987, 235.

A történet a 16. században játszódik, tárgya a zágrábi polgárság, a „purgerek” és az arisztokrácia közötti konfliktus, majd az ezt követő hosszan tartó pereskedés, amelynek egyik főszereplője az erőszakoskodásai miatt hírhedtté vált, gonosz lelkületű helyettes bán, Stjepko Gregorijanec. Arisztokrácia és polgárság érdekeket védő és érdekeket sértő párharca mellett egy ízig-vérig romantikus szerelmi történet eseményei peregnek a regény lapjain. E szerelmi dráma hősei Stjepko Gregorijanec fia, Pavao és a zágrábi aranyműves, Petar Krupić lánya, Dora, s a Pavaóba reménytelenül szerelmes „másik” nő: a „végzet asszonya”, Klara Grubarova, akinek gonoszsága Dora halálát okozza. „Isten irgalmazzon neki” – mondja róla halálos ágyán még az egykor oly dőlyfős, haldokló helyettes bán, Gregorijanec is.

A jellemrendszer tehát nem nélkülözi az erős romantikus kontasztokat, a kompozíció is erre épül: Pavao igazi nagy romantikus férfijellem, Dora Krupić a tisztaság, az erény, a szépség megtestesítője, míg Stjepko Gregorijanec a romlottságé s a feudális gőgé, Klara Grubarova pedig a démoni gonoszság, a gyűlölet, az ármánykodás elegye. A romantikus kontraszt a társadalmi differenciálódásban is megjelenik: Stjepko Gregorijanec és Ungnád Kristóf bán individualizmusával, politikai hatalmával, önkényeskedéseivel szemben sorakoznak fel a „Grič”, azaz Zágráb szabad királyi város polgárai Gašo Jakopović városbíróval az élen – valamennyi (mindenekelőtt Petar Krupić, az aranyműves) a polgári erény és tisztesség képviselői. Ők a horvát nemzeti tradíciók védelmezői is, s ahogy Jósika, Jókai és Kemény Zsigmond számára „[...] a Walter Scott-féle történelmi regény táji, társadalmi, erkölcsi és környezeti elemeinek adekvát megfelelője Erdély” volt,⁴ úgy Šenoa regényében ugyanezt a funkciót Zágráb, a szabad királyi város tölti be, erődítményszerű építészeti struktúrájával, atmoszférájával, polgáraival, akik – noha maroknyi csoport voltak csupán – képesek szembeszállni az önkényeskedő „stájer”, a horvát nemzeti érzést semmibe vevő Ungnád Kristóffal és Stjepko Gregorijanecel, Medvevára urával. Šenoa nyilván a példaadás szándékával iktatja a regény szövegébe a báni szankciókat tartalmazó határozatot s a polgárok panaszlevelét, amelyet egyenesen

⁴ IMRE László: i. m. 138.

az uralkodónak küldtek – kérve „Zágráb városa ősi jogainak visszaállítását.” A párharc végkifejlete: a bánnak és helyettesének távoznia kell posztjáról, a polgárokat az udvarnál képviselő Jakovčićnak pedig nemesi címet adományoz az országgyűlés.

Négy évvel a *Zlatarovo zlato* sikere után Šenoa újabb történelmi regénnyel jelentkezik: 1875-ben jelenik meg az előzőhöz hasonlóan sikeres mű, a *Čuvaj se senjske ruke* (Óvakodj a senjietől) címmel. A téma ezúttal más vidékről való, a regény színtere a primorjei Senj (Zengg), az ősi uszkok város. A tárgyválasztáskor ezúttal is forrásokra hagyatkozik, a senji uszkok lakosság történetéről, bizonytalan eredetéről, ellentmondásos múltjáról számos történelmi munka állt rendelkezésére.⁵ Köztudott: az uszkok lakosság megítélése váltakozó volt a történelem folyamán, egyszer közönséges útonállóknak, rablóknak tekintették őket, máskor az idegen hatalmak: a török és Velence haderői elleni harcok hőseit látták bennünk. Mindkét minősítésben volt igazság. A 16. században már a török elleni harcok erődjévé tették Senj városát, később – mivel kiváló harcosok voltak – Ausztria a Krajina védelmét főleg belőlük szervezte meg, központi parancsnokságuk Grácban volt.

Šenoánál a török és Velence ellen harcoló uszkok közösség a hazafiság, a nemzeti érzület hordozójaként jelenik meg, anélkül hogy a történelmi hitelesség csorbát szenvedne. A negatív uszkok-ímágó valamiképp mindig ott kísért a szövegben, hisz Šenoa – a történelmi stúdiumok nyomán – jól tudta, hogy ezek az emberek, pontosabban őseik nem éppen tiszta erkölcsi előélettel érkeztek Senjbe, de az is nyilvánvaló volt számára, hogy menekültekként új életet is kezdtek a városban. Más kérdés, hogy például amikor Ausztria szolgálatába szegődtek, s a Bécsnek tett szolgálatért a zsold olykor elmaradt, akkor ismét a törvénytelenység ösvényeire tévedtek, hisz nem csupán a velencei és a török hajókat rabolták ki, hanem gyakran a hazaiakat is. Šenoa zord és komor tekintetű, sólyomszemű, daliás uszkok hősei azonban elsősorban hazafiak: a haza, a hit, a becsület, a hazai dicsőség bajnokai, akik esküvel fogadják: megvédik „a hazát az árulástól, a népet az ínségtől, a várost a pusztulástól.”

⁵ NEMEC: i. m. 85.

A parasztfelkelés regénye: a *Seljačka buna*

1.

A zágrábi szabad királyi város polgárainak paradigmaticus ábrázolása után az uszkok hagyomány is beépült ekképp az emancipálódó horvát nemzet identitástudatába, mint ahogy ez történik a jobbágy-paraszt réteggel is Šenoa legjobb, legnagyobb regényében, a *Seljačka buna*-ban (Parasztlázadás). Ez is a *Vijenac*-ban jelent meg először 1877-ben. Tárgyát tekintve szívesen és okkal rokonítjuk e regényt Eötvös József *Magyarország 1514-ben* c. történelmi tablójával.

A Gubec-téma szépírói lehetőségeinek „felfedezése” már közel két évtizeddel Šenoa előtt megtörtént. Mirko Bogović 1859-ben adta közre *Matija Gubec, kralj seljački* (Gubec Máté, a parasztkirály) című drámáját, amely friss történelmi források alapján készült, s amely Milivoj Šrepel részéről méltán kapta ezt az elismerő minősítést: a szerző „legérettebb drámái műve”.⁶ Noha Bogović nyomatékka állította: a darab megírásával nem kívánt tendenciózus művet alkotni, a Gubec-dráma mégis azzá lett. A paraszti sorsban a jobbágyfelszabadítás utáni évtizedben sem következett be igazi változás, a nemes úr és a jobbágy között egykor feszülő ellentét továbbra is megmaradt. Gjalski nyolcvanas évek elején megformált hőse: Kornel Batthorych pl. ennek a konfliktusnak lett áldozata.

Az akkoriban még részleteiben nem nagyon ismert parasztragédia történelmi anyagából Bogović jó érzékkel emelte ki a jobbágy-földesúr viszony legdrámaibb elemeit, s teremtett életszerű szereplőket a romantikus jellemrajz keretein belül maradvá. A földesúri kegyetlenkedés, a morális romlottság 16. századi hordozója Tahy Ferenc, a jobbágynyúzó főúr. A paraszthősök pedig – élükön a parasztkirályvá választott Matija Gubecce – nem csupán az elszenvedett kínzások, megpróbáltatások miatt lázadó po-

⁶ Milivoj ŠREPEL: *O životu i radu Mirka Bogovića*, i. h., XLIII.

rok, hanem az egyetemesebb emberi boldogság bajnokai is, akiket az egyetlen pozitív arisztokrata szereplő, Tahy Ferenc súlyos beteg felesége, Zrínyi Jelena is nagyra becsül. (Alakja egészen más jellemvonásokat kap majd a Šenoa-regényben.)

A valójában epikus műformát kívánó életanyagban Bogović megtalálta azokat a lehetőségeket, amelyek a színpadi feldolgozást hatásossá teszik. Nagyszámú szereplőgárdát mozgat, az eseménytörténet meghatározó személyisége ennek ellenére Gubec Máté, akit megannyi kedvező tulajdonsággal ruház fel megalkotója. Megfontolt, a békességet kedvelő, ám az adott helyzetben elszánt, majd meg bölcs férfiúként ismeri meg a néző, akinek képessége, szellemi adottságai, erkölcsi makulátlansága mellett legfőbb tulajdonsága a szerénység. Noha tudja, naponként tapasztalja: Tahy erőszakoskodása, kegyetlensége nem ismer határokat, kezdetben mégis megkísérli békés mederben tartani az eseményeket. Higgadtan fogadja Tahy vádjait, melyek szerint ő a lázadók bujtogatója, majd megesküszik: csupán jó tanáccsal látja el jobbágyokat, s inti őket, tartózkodjanak az erőszaktól, mert sorsuk még rosszabbra fordulhat. Esküjével erkölcsi alapot teremt arra, hogy később, a parasztok küldöttként, az adók befizetésének elhalasztását s az ártatlanul tömlöcbe vetett Nikola Pozabec szabadon bocsátását kérje Tahytól. A második felvonás kulcsjelenetében is a békesség híveként viselkedik, logikus és keresztényi érveléssel kérve az erőszakos főurat a jobbágyai iránti mértéktartó viselkedésre. Ám be kell látnia: Tahyt csak erőszakkal lehet megfékezni. A vérontást ezúttal mégis megakadályozza.

„Parasztkirályá” választását előbb bolondságnak tartja, majd némi töprengés után elfogadja a tömeg akaratát – cserébe engedelmességet és fegyelmet kérve társaitól. Leányának, Stanának baljós álma sem zavarja meg szándékát, pedig az valóban a szomorú jövődő előrevetítése. Az álom szerint egy hegyi tündér varázsszerrel kente be Gubec homlokát, aki ettől hirtelen az égbolt magasába emelkedett, ahol előbb fehér, majd meg sötét, „fekete hollószárnyakra” emlékeztető fellegek valami szörnyű koronaként övezték fejét, miközben dörgött és villámlott, rengett a föld, sötétség támadt, s az ítéletidőben tündérek zokogása hallatszott.

Gubec – mélyen vallásos ember lévén – nem hisz az álmokban, csak az Isten akaratában. „Az álom hazugság, az Isten pedig az

igazság” (San je laž, a Bog je istina!) – mondja leányának, s a felkelők élére áll.

Bogović a darab végén is beiktat egy álomjelenetet. A tömlöcben elszenderedő Gubec előtt Szűz Mária alakjában jelenik meg a „Géniusz” és babérkoszorút tart a rab feje fölé, amely enyhíti a vásra vert parasztkirály szenvedését. „Legyen hála neked, szelíd édeni teremtés [...], mert koszorúd forró homlokom hűsíti [...]” (Hvala tebi, blagi stvoru rajski, [...]//jer vruće mi čelo//baš ugodno hladi taj tvoj vienac [...]) – suttogja álmában Gubec, miközben a Géniusz lassan eltűnik, s az égi zene is elhalkul. Az álmából ébredő parasztkirály rádöbben a valóságra: börtönben van, sorsa beteljesedett, Stana álma mégsem hazudott...

E mitizált jelenetsort nem csupán a drámabeli funkció, hanem a Gubec-téma további irodalmi feldolgozásai okán részleteztük. Šenoa regénye után a századforduló s a századelő költője, Antun Gustav Matoš, majd a 20. században Krleža nyúl a parasztlázadás hagyományához – mindkettő a nemzettudat formálásának szándékával. Majd látni fogjuk: a mítoszeremtésnek s a mitikus elemeknek Gubec-téma Kerempuh-balladákbéli feldolgozása különösen gazdag példatárát tartalmazza, s ismerve Krleža ifjúkori, írói fejlődése szempontjából meghatározó Bogović-élményét, már itt utalni célszerű a mitizálás intertextuális tényeire. Mint ahogy az úr-paraszt viszony bemutatásának jeleneire is, amelyek ugyancsak a Bogović–Krleža interpretációban mutatkozó szövegösszefüggésekre utalnak.

Már Milivoj Šrepel észrevette: a darab első három felvonásának eseménytörténete valójában a felkelés előkészületeinek foglalata, így az úr-paraszt konfliktus részletezésére viszonylag kevés lehetősége marad a szerzőnek, amit tetéz az is, hogy a felkelés okaiért felelős Tahy Ferenc túl „korán eltűnik a színtérről”. Ez utóbbi közvetlen karakterizálása csupán az első és második felvonás jeleneire korlátozódik – igaz, itt a néző sűrítve kapja a Tahy jellemével kapcsolatos információkat.

A második felvonás két utolsó jelenete a szituációteremtés remeklése. Gubec inti Tahyt: ne gyötörje tovább jobbágyait, mert a húr túlfeszülhet, s akkor nem lesz, aki megállítsa a lázadó jobbágyokat. A türelmét vesztő földesúr pandúrokért kiált, az ispánt utasítja: fogja le Gubecet, ám az egyetlen öklöcsapással leteríti

támadóját, pandúrok helyett pedig szekercékkal, botokkal felfegyverzett parasztok rontanak be a palota termébe. Tahy az első pillanatban fel sem fogja, hogy a parasztok foglya lett, csak akkor érti meg a történeteket, amikor az általa korábban börtönbe vetett Pozabec és Gregoric is megjelenik a palotában. Kardot rántva a jelenlevő urakhoz fordul (Keglevich, Alapi, Zrínyi György, Plovdin), miért tétlenkednek, mire azok is követik példáját, de az összecsapás – Gubec közbelépése nyomán – elmarad. Megfékezi a parasztokat, s kemény szavakkal figyelmezteti az urakat: legyenek belátással, mert különben „fű nővi be a családi fészket, // pókháló lepi be a palotákat, // borostyán takarja az abalakokat, // s szederinda a falakat...” (Iz ognjišta pronic će vam trava, // Dvorane vam spopast paučina, // Prozore svud bršljan propletah, // A kupina zastrti zidine...). Tahy dühödten kiált a távozók után: „Ezt drágán megfizetitek nekem!” (To će meni krvavo platiti!)

E kegyetlen leszámolást ígérő indulatkitörés után az úrpaszt viszony eseménysorának arisztokrata szereplői Keglevich Máté, Alapi Gáspár, Zrínyi György és Vladislav Plovdin, Tahy unokaöccse lesznek. Az előbbi három alakrajzával Bogović mint-ha ellenpontozni akarná Tahy féktelenségét. Már első színrelépésük alkalmával Tahynál mérsékeltabb álláspontot képviselnek a jobbágyokkal szemben. Kiváltképp Keglevich kétkedik a túlzott szigor hatékonyságában (már a második felvonásban kifejti véleményét), amellyel Tahy feleségének, Jelena Zrinjskinek álláspontja is megegyezik. Ő is mértékletességet, sőt a foglyok szabadon engedését kéri férjétől, amire az fölöttébb indulatosan reagál. Házasságuk amúgy sem felhőtlen, Jelena ifjúkori szerelme az a Konjski herceg volt, aki ugyan nem jelenik meg a színen, de a néző később megtudja: elítéli Tahy önkényeskedéseit.

Zrínyi György Draskovics püspök zágrábi palotájából azzal a hírrel érkezik, hogy az uralkodó – Konjski és más főurak (Stjepko Gregorijanec, Kerecsényi, Zabočki stb.) kezdeményezésére – Tahy megbüntetésére készül: a jobbágyok sanyargatása miatt stubicai és susjedi birtokaitól kívánja megfosztani. A királyi intervenció azonban elkésett. Az események végkifejlete most már visszafordíthatatlan: a lázadók tábora egyre növekszik, Zrínyi György Kerestinecnél már harcba keveredett a felkelőkkel, s híre jött a kranji és stájerföldi összecsapásoknak is. Keglevich – fővezéri

minőségében – még levélben szólítja fel megadásra a parasztokat – hiába. Most már csak két választásunk van – mondja Gubec – meghalni vagy szabaddá lenni.

Bogović a nagyobb csatajelenetek nyílt színi bemutatásáról természetesen lemond, s elmarad Gubecék kivégzésének színpadi megjelenítése is. Zágrábi polgárok beszélnek narratív módon részletezve a kivégzés mozzanatairól – vértanúknak nevezve a kivégzetteket.

A dráma befejezése a tragikus végkifejlet ellenére sem pesszista. Gubec aggastyán apósának, Markónak profetikus szavai-
val zárul le az eseménytörténet – a kaj horvát és szlovén néphagyomány Mátvás kultuszára alludálva:

Higgyétek el: lesz még idő,
Mátvás király újra eljő.

(Vjerujte mi: viekove će proći,
Al će opet kralj Matijaš doći!)⁷

Ezzel a Gubec-örökség visszavonhatatlanul a nemzeti hagyományok, a nemzettudat integráns része lett, progresszív örökség, amelynek újabb szépírói interpretációját August Šenoa alkotja meg *Seljačka buna* című regényében.

2.

A Gubec-téma szépírói feldolgozásának šenoai változata, a *Seljačka buna* a horvát regény történetének korszakos jelentőségű alkotása. Megírásával a műfaj horvát variánsa az európai előzmények és minták értékrendjéhez igazodott. Krešimir Nemec re-

⁷ Már Milivoj Šrepel észrevette: egyértelmű „allúzió ez arra a Mátvás királyra, akiről a kaj horvátok azt mesélik, hogy egy sziklabarlangban alszik, és egyszer majd újra életre kel és felszabadítja a horvát népet.” „[...] veli starac proročanskim glasom [...] s aluzijom i na onoga Matijaša kralja, o kojemu Kajkavci pričaju, da u pećini spava, pa da će jednoč ustati na nov život i oslobotiti hrvatski narod.” Milivoj ŠREPEL: i. m. XLV.

génytörténeti munkájának egyik passzusát idézzük: „[...] Šenoa művész és történettudós. Interpretációjában a történelmi regény ideális normatív formává lesz, amelyben az egyéni sorsok és tapasztalások közvetlenül érintkeznek a nemzeti törekvésekkel, ideológémmákkal, a közösség mítoszaival és etikai dilemmáival. A történelmi anyag és a nemzeti tendencia meghatározott dignitást ad a regénynek, amely addig nem volt rá jellemző. A *Zlatrovo zlato*, a *Seljačka buna* és a *Kletva* c. Šenoa-művekkel a regény nálunk is tekintélyes műfajjá válik, valóban igazi »polgári epopeia« lesz [...]”⁸

Ez a „polgári epopeia” a *Seljačka bunában* valójában már „parasztepopeia”, amelynek szerzője – tudatosan – egy új nemzetfelfogás manifesztálója lesz, hirdetve: a nemesség és a polgárság mellett a nemzettestnek harmadik komponense is van: a parasztság. Ennek a parasztságnak mitizált jelképe Gubec Máté, a „parasztkirály”. A mitizálás – mint láttuk – csírájában már jelen van Bogović drámájában is, az öreg Marko jövődölése egy „új Mátyás király” eljövételéről – az említett kaj horvát és szlovén Mátyás-hagyomány kontextusából fakadóan – már félreérthetetlenül erre utal. Ez a mítoszi méretű Gubec-hagyomány Šenoa regénye által távlatosan is a horvát nemzetkép meghatározója lesz, amelyet a szépirodalomban valamivel később kristályosodó, a romantika korának (vagyis az illír mozgalom évtizedeinek), majd mindenekelőtt Gjaliski regényeiben megidézett nemzetképe sem tud kiiktatni. Ez a mítoszi méretű Gubec-hagyomány Matoš és Krleža művei révén a horvát nemzet 20. századi imágójának is determináns összetevője lesz.

Már Bogović drámája kapcsán említettük: a horvát parasztháború valóságanyagának és eseménytörténetének szépírói feldolgozása valójában epikus formát kívánt. Ezt Šenoa regénye mara-

⁸ „[...] Šenoa je i umjetnik i povijesničar. U njegovoj interpretaciji povijesni roman pokazuje se idealnom normativnom formom u kojoj privatni životi i osobna iskustva neposredno korespondiraju s nacionalnim težnjama, ideologemima, etičkim dilemama i mitovima zajednice. Povijesna građa i nacionalna tendencija daju pritom romanu i određeni dignitet koji on do tada nije imao. Šeninim *Zlatarovim zlatom*, *Seljačkom bunom* i *Kletvom* roman i kod nas postaje prestižan žanr, uistinu prava »građanska epopeia.« [...]” Krešimir NEMEC: i. m. 93.

déktalanul igazolja. Szerzője művészileg s a történelmi igazság tekintetében egyaránt hiteles művet alkotott. A horvát történettudomány klasszikusa, Ferdo Šišić ma is helytálló minősítése szerint a *Seljačka buna*t okkal tekinthetjük „regényformában megírt történelmi monográfiának.”⁹

Miként korábbi és későbbi történelmi regényeinek írásakor, Šenoa ezúttal is széles körű történettudományi tanulmányokat folytatott. A korabeli történetírás valamennyi vonatkozó művét kézbe vette, Franjo Rački *Građa za povijest seljačke bune* (Adatok a parasztháború történetéhez) c. dolgozatát éppúgy, mint Ivan Kukuljević munkáit s a magyar Nagy Iván híres, akkoriban megjelent *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal* (Pest, 1858) című családtörténelmi kézikönyvét, de túl mind ezeken régi forrásokat is: Istvánffy Miklós, Baltazar Adam Krčelić, Juraj Habelić, Juraj Rattkay műveit, s a horvát sabor jegyzőkönyveit.¹⁰

A történelmi forrásokhoz és hitelességhez való ragaszkodás nem tette a regényt száraz historikus szöveggé. Nemeč megfogalmazása szerint Šenoa nem *res gestát* írt, hanem *res fictát*, olyan művet, amelyben „a történelmi igazság aláveti magát az esztétikai modellálás immanens törvényeinek.”¹¹ Az 1564 nyarán induló és 1573-ban lezáruló cselekmény tehát a história és a fikció konvergenciája révén szerveződik regénystruktúrává, amelyben

⁹ FERDO ŠIŠIĆ: *Seljačka buna 1573*. Jugoslavenska knjiva VII/1923, knj. I., br. 3, str. 89–94; br. 4m str. 170–173; br. 5, str. 204–213; br. 6, str. 235–241. Idézi Krešimir NEMEC: i. m. 86.

¹⁰ Minderről maga vall a regény előszavában: „Čitalac, vješt povijesti, znat će ionako da sam se do najtanje malice držao historije, a ostalomu općinstvu navest ću samo izvore kojima sam se služio pišući ovu pripovijest, a to su: dr. Franjo Rački: *Građa za povijest seljačke bune*. Kukuljević: *Povijest Medvedgrada* (Arhiv). *Povijest Susjedgrada* (Njeke gradine i gradovi, 1869). Mešić: »*Zvijezda Zrinjska*«, Istvanfi, Krčelić, Habelić, Rattkaj, mađarsko genealoškičko djelo: *Magyarország családai* (Ivan Nagy). Zatim u zemaljskom arhivu: *Zapisci hrvatskih sabora, spisi o parnici susjedgradskoj i stubičkoj, velika istraga protiv Tahomu, izvještaji kameralnih provizora, mađarski tridesetnika itd.*” A regény Dubravko Jelčić és Nedjeljko Mihanović által sajtó alá rendezett kiadását használtuk: August ŠENOA: *Seljačka buna*. Znanje, Zagreb, 1966.

¹¹ Krešimir NEMEC: i. m. 86.

a népes szereplőgárda egyedei – történelmi személyiségek és a história névtelenjeit szimbolizáló fiktív hősök – mozognak.

Az eseménytörténet több szálból szövődik. Legfontosabbként Tahy és a jobbágyság konfliktusa mellett Tahy és Heningova, Ambroz Gregorijanec és Tahy, valamint Tahy és a horvát arisztokrácia fölöttébb összetett viszonyát, Đuro Mogaić és Jana tragikus, illetve Tomo Milić és a legkisebb Hening lány, Sofika ármanýkodással, intrikákkal gáncsolt szerelmének történetét említhetjük, kiegészítve az uszkok Marko Nožina, a többszörösen árulóvá lett Šime Drmačić vagy a felkelők lelki és szakrális támaszát jelentő Ivan Babić pályáivével.

E több szálon futó cselekmény keretében Šenoa valóban egy történész s egy kultúrhistorikus szakszerűségével tudja – szépírói eszközökkel – megjeleníteni a 16. századi horvát történelem parasztragédiáját, a horvát nemesség életformáját, reneszánsz individualizmusát, a jobbágynyűzó Tahy morálisnak alig, annál inkább fényűzőnek nevezhető életvitelét, a jobbágyság nyomorát, kiszolgáltatott voltát, s azt az elkeseredést, amely lázadáshoz vezetett, s amelynek summázatát a regény alábbi passzusa tartalmazza: „Kopogtattunk a bíróságnál, Tahy kifosztott bennünket; kopogtattunk a bálnál, Tahy ránk lövetett; kopogtattunk a királynál, Tahy bitóra juttatott bennünket, most vasököllel az Isten ajtaján zörgetünk.” „Ha a kutyának foga, a macskának karma, a hollónak csőre van a védekezésre, nekünk karunk van, erős paraszti karunk [...]”¹²

Krešimir Nemeć okkal észrevételezi, hogy Šenoa „nagyobb hangsúlyt helyez a cselekményre, mint a regényalakokra.”¹³ Valóban: hősei megformálásakor nem stendhali vagy balzaci mintákat követ, kivált a történelmi személyiségek megformálása esetében nem – lévén, hogy „[...] azok a dokumentált történelmi való-

¹² „Pokucasmo kod suda, Tahí nas oplijeni; pokucasmo kod bana, Tahí nas postrijelja; pokucasmo kod kralja, Tahí nas vješa; sad – tako nam krvi Isusove – kucat čemo gvozdenom šakom bogu na vrata.” „Ako ima pas zube, mačka nokte, gavran kljun, da se brani – mi imamo ruke, sve tvrde seljačke ruke [...]” August ŠENOA: *Seljačka buna*, id. kiad., 208.

¹³ „Šenoa stavlja [...] jači akcent na radnju, nego na likove.” Krešimir NEMEĆ: i. m. 90.

sághoz tartoznak.”¹⁴ A *Seljačka buna* alakjai esetében – a történelmi függőség ellenére – mégis azt tapasztaljuk: még a történelmi személyiségek többsége (Ambroz Gregorijanec, Uršula Heningova, Draskovics György, Erdődy Péter stb.) esetében is sikerül – a história tényeihez ragaszkodva – kellően motivált típusokat formálnia – követve saját alapelvét, amelyet egy másik regény, a *Diogenes* előszavában fogalmazott meg, mely szerint „ahol a történelem nagyobb részben” cserbenhagyta („ez pedig a szerelmi intrikákat érintette leginkább”), ott elsősorban a fantáziára hagyatkozott. Még inkább a történelmileg kevésbé adatfüggő szereplők megformálásakor, amikor is – a *res ficta* jegyében – az események logikájától függő tulajdonságokkal, jellemvonásokkal ruházza fel hőseit – ekképp biztosítva a regény művészi hitelét. Egyik jellemző példaként Jelena Zrinjska karakterizálását említhetjük. A Bogović-dráma Jelenáját szelíd lelkű, a jobbagyokkal rokonszenvező, boldogtalan házassága miatt sokat szenvedő asszonyként ismertük meg, akit legalább annyira gyötör a zsarnok természetű Tahy, mint a jobbagyokat. Šenoa írói műhelyében viszont Jelena asszony rosszindulatú, jobbagyellenes, gyűlölködő személyiséggé lesz, akinek házassága boldogtalan, aki férjének a jobbagyokkal szembeni kegyetlenkedéseit helyesli, aki maga is biztatja a még keményebb, durvább fellépésre. Érzelmi élete folyamatainak megjelenítése igencsak nélkülözi a gazdagabb árnyalást, ám a lélekállapot rajzában az indulati mozzanatok ennek ellenére hitelesek, valószínűek. Góg, indulatosság, hiúság talán a leginkább említhető tulajdonságok, amelyek a jobbagysággal kapcsolatos szituációk megjelenítése mellett a Jelena–Heningova viszony festésében mutatkoznak meg leginkább. A gyűlölet, a bosszúvágy lélektanilag is motivált ábrázolását a Tahy által jogtalanul bitorolt Susjedgrad (Szomszédvár) „visszafoglalásának” végső jelenetében találjuk. Uršula Heningova Stjepko Gregorijanec és jobbagyai segítségével elfoglalja s onnan Tahynét és fiát kitesékel. A „gögös Zrinyi lány” féktelen gyűlölettel kiáltja riválisá-

¹⁴ „[...] [oni] pripadaju dokumentiranoj povijesnoj zbilji.” Krešimir NEMEC: i. m. 90.

nak: „Ezt a sírig nem bocsátom meg Önnek [...] Jegyezze meg szavaimat: Fogat fogért, vért a vérért az utolsó cseppig!”¹⁵

Árnyaltabb és kidolgozottabb Ambroz Gregorijanec jelleme, aki történelmi személyiség, ám regénybeli szerepköre a magánéleti szférában hatványozódik – jöllehet: a paraszti sors nyomorúságának megítélését illetően is életszerűbbek, több szubjektív elemmel telítettek megnyilvánulásai, mint a főurak és a parasztok történelmi tények által determinált viszonyának leírásánál tapasztaljuk.

Ambroz a bán helyettese, s ebben a minőségében lép fel Erdődy Péter bán előtt Uršula Heningova birtokjogainak visszaállítását követelve. A higgadt, délceg termetű, hosszú fehér szakállt viselő, komor tekintetű, büszke férfiú a mindenkor bán kötelességére apellálva követel igazságot a birtokaiból kiforgatott Uršula Heningovának. Érvelése tömör és jogszerű: „A bán hazánkban a király képviselője, a bánnak minden időben kötelessége a jog védelmezése; számára ennél nincs előbbre való dolog.”¹⁶

A születésnapjára egybegyűlt horvát urak előtt ennél többet is mond: a megtépzott, hajdani dicsőségét vesztett hazáról, a nemesség megosztottságáról, önzéséről, a bán tehetetlenségéről és Tahy zsarnokoskodásáról szól, s ez utóbbi kapcsán a jobbagyság kifosztott, megalázott, megnyomorított voltáról. „Karddal pusztítja a török, urasági korbács a hátán, éhen pusztul” – mondja Ambroz, s felteszi a kérdést: ha egyszer ez a jobbagy ellenszegülne, hova jutna az ország, mi várna a nemességre? „Török rab-ság!” Mozgósító szavai nyomán szavazzák meg az urak az országgyűlés összehívásának követelését, hogy ország-világ elé tárhas-sák Tahy bűneit.

Hogy Ambroz igazságérzete, hazaszeretete, az ország és a nemzet sorsát illető felelősségtudata mennyire őszinte és morális alapon nyugvó, az az Ambroz vezette nemes urak és Erdődy bán banderialistái közötti összecsapás közben mutatkozik meg, amikor az utóbbiak Heningovát erőszakkal akarják kiűzni Susjed-

¹⁵ „Ne zaboravih Vam toga do groba [...] Pamтите si moju riječ: Zub za zub, krv za krv do zadnje kapi!” August ŠENOVA: *Slejačka buna*, id. kiad., 98.

¹⁶ „Ban u našoj domovini za kralja, ban mora da čuva pravo u svako doba; za njega nema prečega posla.” August ŠENOVA: *Slejačka buna*, id. kiad., 68.

gradból. Ambroz serege megfutamodásra készíti a bán uszkok harcosait, Erdődy bánt foglyul ejtik.

A regény eseménytörténetének egyik, a nemzetsorsot is érintő kulcsjelenete Ambroz és a fogoly Erdődy dialógusa. Az előbbi a béke szándékával kezdi a párbeszédet, s teszi ezt a nemzet történelmi sorsfordulóinak felsorolásával, párhuzamot vonva a jelenel. Mint annyiszor a történelemben, most is vér folyik a horvát haza földjén – mondja Ambroz –, testvérvér méghozzá, mert „fivér öli meg fivérét”. „A véres hullák sápadt arca” azt kiáltja: „Káin törzse” ez a nép, rabszolga nemzet, amely mindig idegen hatalom rabjaként hordta a keresztet, mert fiai önnön szenvedélyének és kapzsiságának rabjai voltak, s azok ma is. Finom célzást tesz a nemzeti önállóság elvesztésének általa vélt okára: „Volt koronánk, s mi magunk dobtuk le fejünkről, mert király mindenki mégsem lehetett.”¹⁷ Vagyis: a horvát rendek hatalmi versengéseként interpretálja a horvát korona 1102-es átengedését Könyves Kálmánnak. A nemzet történetének „ősregi könyveit” lapozva is azt tapasztalta: azok lapjait mindig azzal a vérrel írták, amely a testvérharcok csatamezején ömlött. S ez van a jelenben is. A könnyeit hullató Ambroz szavai végül esdekléssé lesznek, könyörög a bánnak: ébredjen rá, „hogyan boldogtalan anya – Horvátország gyermeke”, s vessen véget a belviszálynak. De hiába a „hazafiúi” hevület, a fogoly bánnak nyújtott békejobb, az hajthatatlan marad, s nagyúri göggel veti oda nemes lelkű legyőzőjének: „Olvassa csak a régi könyveket *domine Ambrosi*, én újakat írok a kardommal, s azokban lesz majd egy vérrel írott lap, amelyben az utódok ezt olvassák: »Bosszúállás Ambroz Gregorijanecen«”.¹⁸

Ambroz Gregorijanec portréja a kortárs 19. századi horvát regény kontextusában is az egyik legsikerültebb jellemrajz. Az idős Ambroz alakját Šenoa fokozott rokonszenve övezi, tulajdonságainak láttatása során negatív jegyeket hiába keresünk.

¹⁷ „Imađosmo krunu, sami si je strgosmo s glave jer nije mogao svaki kraljem biti.” August ŠENOA: *Seljačka buna*, id. kiad., 120.

¹⁸ „Čitajte vi stare knjige, *domine Ambrosi*, ja pišem nove svojom sabljom, ali u njima bit će jedan list gdje će potomstvo čitati krvava pisma: »Osveta Ambrozu Gregorijancu.«” August ŠENOA: *Seljačka buna*, id. kiad., 121.

Bölcsessége, morális tartása, nemzetben gondolkodása, a job-
bágyság iránti megértő magatartása említhető mindenekelőtt,
amit a regényinformáció eddigi anyagán túl egykori barátjának,
Tomo Milić apjának tett ígérete, illetve annak megvalósítása
érdekében tett erőfeszítései gyarapítanak. Ambroz barátja ha-
lála után lett az ifjú Milić gyámja, s most látva a legkisebb He-
ning lány, Sofija és Tomo vonzalmát, szeretné házasságkötésü-
ket mihamarább valóságnak tudni. Az ifjú Milić régi horvát nem-
zetség sarja, családja felmenői és még élő tagjai mind tisztességes
emberek, jó sáfárai birtokaiknak, ám nem főnemesek, csupán
šljivarok (hétszilvafások), s ez a rátarti, családja egzisztenciális
érdekeit mindennél előbbre valónak tartó Uršula Heningovában
ellenérzéseket fakaszt, előkelőbb, rangosabb és gazdagabb fér-
jet szeretne látni lánya oldalán. Ambroz mindezt tudva, menyé,
Marta közbenjárását kéri (ő Uršula asszony idősebb lányainak
egyike), aki anyjával ellentétben rokonszenvesnek találja az ifjú
Milićet, s meg is ígéri apósának a segítséget. Šenoa itt egy, a
romantika receptje szerinti fordulattal új irányt szab a fejlemé-
nyeknek: Konjski és felesége, Anka (ő is Hening leány) hozzák a
hírt, hogy Erdődy elhalálózása után két bánt választottak Zág-
rábban: Draskovics György püspököt *pro civilibus*, Frangepán
Ferenc herceget *pro militaribus*. Anka asszony, akit „magán-
kihallgatáson” fogadott az új püspök-bán, annak üzenetét is
hozta: Sofiját adják feleségül Tahy fiához, s akkor megoldódik
a birtokviszály is. Uršula Heningovának – bár nem szívesen adná
lányát a *šljivarhoz* (azaz Milićhez) – a püspök ötlete előbb némi
dilemmát okoz, de mert a Tahy fiúval kötendő esetleges házas-
ság nyomán várható „nagy haszon” (velika korist) kecsegtető,
elfogadja Anka ötletét: Tomo Milić megkaphatja Sofija kezét,
ha Sofija török fogságban sínylődő tejtestvérét, Đuro Mogaićot
(ő Gubec unokaöccse) kiszabadítja. Ezzel időt nyernek, mert
talán Milić is rabszíjra kerül, s akkor már az Ambroznak tett
ígéret is semmissé válhat.

Draskovics püspök Tahy megnyerésére is kidolgozta a ter-
vet. Alapi Gáspárt bízta meg: győzze meg Tahyt az ajánlat szá-
mára is kedvező voltáról, mert a parasztok előbb-utóbb fellá-
zadnak, s ha az urak közötti viszály sem szűnik, a török előzönlí

az országot. „Cselekedjék gyorsan – mondja a püspök –, mielőtt Ambroz Gregorijanec visszatér a pozsonyi országgyűlésről.”¹⁹

Ambroz nem sokkal hazatérése után, váratlanul meghal, így már nem szembesülhet a püspök további mesterkedéseivel, szilárd jellemű személyisége így már csak szellemével motiválhatja az események további menetét s a fiatalok sorsát. Alakjában Šenoa a *nemesség nemzeti típusát* formálta meg, olyan horvát hőst, aki az utókor szemében is az ideális politikuseszmény megtestesítője, példaadó történelmi személyiség. Erényei a regény további főnemes szereplőinek párhuzamában látszanak meg igazán, kivált azokkal a típusokkal összevetve, akik maguk is a nemzeti egység megteremtésén fáradoznak, ám cselekvéseik vezérelve korántsem oly erkölcsi fogantatású, mint Ambroznál tapasztaltuk. Draskovics püspök alakrajza példázza ezt leginkább, aki főpapi mivoltából, báni tisztéből fakadóan egyaránt szeretné a nemzeti békét, ám cselekedetei, módszerei már a politikai számítás és a spekuláció elemeivel terhesek, a Hening lány és a Tahy fiú összeházasítását célzó tervei pedig egyenesen ördögiek. Jellemző megvalósításuk módjának megválasztása is: Konjskiné feladata Uršula Heningova megnyerése, Alapi Gáspár pedig Tahy meggyőzését kapja feladatul – azzal az indoklással, hogy Tahy ily módon történő eltávolítása Susjedből a két család megbékélését is jelentené, akik az egész királyságot a véres konfliktus szélére sodorták. A püspök akciója politikai sakkjátszma, érvelését a diplomata ravaszsága motiválja, amit Alapi Gáspár s a rokonszenves vonásokkal ábrázolt *pro militaribus* bán, Frangepán Ferenc is államférfiúi bölcsességként minősít.

Ebbe a sakkjátszmába Uršula Heningova asszony könnyen bevonható, aki ősi birtokai visszaszerzése érdekében mindenre hajlandó, hisz erkölcsi elvei korántsem szilárdak, gátlásai az elérendő cél pillanatnyi állása szerint változnak. Alakrajzában találunk ugyan rokonszenves vonásokat, jobbjaihoz való viszonya például vitathatatlanul emberségesebb, mint Tahynál tapasztaljuk. Főnemesi gőgje, kapzsisága s nem utolsósorban ravaszsága ennél jóval erőteljesebb. Sofija kedvesének, Milićnek „*šljivar*” volta

¹⁹ „Ali radite brzo, prijete nego se Ambroz Gregorijanec povrati od požunskog sabora.” August ŠENOVA: *Seljačka buna*, id. kiad., 193.

például fölöttébb irritálja, s nyílt ellenállást csupán azért nem tanúsít, mert nem kíván szembekerülni nászurával, Ambrozzal, akiben birtokai visszaszerzésének fő támogatóját látja. Draskovics ajánlatáról értesülve viszont nyomban annak lehetséges előnyeit kezdi latolgatni, s Milić eltávolításával – mint láttuk – az időhúzás taktikájához folyamodik. A jobbágság Tahy elleni lázongásait is csupán azért támogatja, mert ezáltal is birtokai mielőbbi visszaszerzését reméli. Megszállottsága nem mindennapi. Igazi akarnok, aki nem ismer akadályt még a báni palotában sem. Erdődy elé járulva már-már piaci kofa módjára nyelvel igazáért, s a bánnak kijáró alattvalói tiszteletről is megfélekedzik.

Jellemének további motivációja az a kétszínű játék, amelyet Ambroz Gregorijaneccel szemben folytat. Erdődy bán palotájában tanúsított akarnokságát, a bánnal szembeni tiszteletlenségét, amely már a felségsértés határát súrolja, Ambroz politikai, közéleti tekintélyét tudva és annak jelenlétében meri ezt megkockáztatni, de ez nem gátolja abban, hogy Ambroz távollétében Draskovics ajánlatát komolyan fontolgassa, amikor Anna lánya, Konjskiné Milić török raboskodásáról hoz híreket, s ígéri: maga mindent megtesz, hogy Sofiját jobb belátásra bírja. Aljassága most válik nyilvánvalóvá: a váratlanul betoppanó Ambroznak kell őt figyelmeztetnie korábbi, Milićnek és Sofijának tett ígéretére – megjegyezve, hogy ő maga Susjed báni ostrománál miatta fordult a bán ellen („rad vas digoh na bana”), s ezzel becsületét, birtokait és saját fejét tette kockára („kad za vas vrgoh na kocku čast, imanje, da, i glavu”) Uršula asszony érdekében. E szavak hallatán nyomban odalesz előbbi önbizalma – és ravaszkodása –, a számlát benyújtó Ambroznak megígéri: amíg Milićről biztos információ nem érkezik, nem enged a draskovicsi mesterkedésnek. Ambroz váratlan halála után – álhírek alapján – újra presszionálja lányát, de Milić váratlan megjelenése visszalépésre készíti.

Karaktere színképét árnyaló tényező a felkelők anyagi támogatása, ám ennek indítékát korántsem a parasztok sorsa iránti őszinte és következetes együttérzése jelenti, hanem pusztán az a remény, hogy Tahy ilyen módon remélt bukásával visszaszerzheti Susjedot. Közélet és magánélet bonyodalmai vegyülnek itt már azáltal, hogy ennek az akciónak más főúri szereplői is lesz-

nek: Stjepko Gregorijanec és Alapi Gáspár. Mindkettő úgy véli: Tahy őket is érintő erőszakossága letörésének most már csak egyetlen módja marad: fellázítani a parasztokat Tahy ellen. Ekkor még nem gondolják – amit majd később maga Heningova fogalmaz meg –, hogy a felbujtásnak a fegyvere nemsokára ő ellenük is fordul, mert az elégedetlenség rég túlnőtt Tahy birtokainak határain. Ezt Gubec alábbi, deklaratív szavai támasztják alá: „Nem fognak az urak többé ámítani az igazságukkal. Nincs igazság a világban [...] Betelt a mérték. Lelkünk a nyelvünkön, fejünkbe tolult a vér, és ha időben nem emeljük fel öklünket, ez a vén susjedi vérszopó az utolsó csepp vérünket is kiszívja.”²⁰

Közélet és magánélet bonyodalmainak egybefonódása a mellékszereplők alakrajzai mellett modellértékű formában jelenik meg Tahy és Gubec karakterének párhuzamában. A parasztragédia eredője az a konfliktus, amely látszatra Tahy és jobbágyság ellenétét jelenti, valójában azonban az egész horvát társadalmat átszövő úr-jobbágy viszony visszasságait, konfliktusait takarja. Másként alig elképzelhető a lázadás futótűzszerű kiterjedése egész Horvátországra, majd átcsapása a határon túlra, azaz a szlovének lakta területekre. Az sem tanulságok nélküli, hogy a Német-, illetve Magyarországon kezdődött 16. századi európai parasztdráma utolsó felvonása a Gubec-felkelés eseménysora lett, amely – az európai előzményekhez hasonlóan – ha el is bukott, kitörölni a nemzeti történelem lapjairól többé nem lehetett. Az pedig, hogy a romantika nemzedéke s a nemzeti liberalizmus látta szükségét az emléktanyag felidézésének, azt már a Közép-Európában fokozatosan időszerű polgári nemzetté válás szükséglete magyarázza.

Šenoa írói kvalitásait és erényeit dicséri, hogy a regény főszereplőinek (Tahy és Gubec) karakterét formálva is ragaszkodni tudott már idézett alaptételéhez: „ahol a történelem nagyobb részben cserbenhagyta”, ott a fantáziára hagyatkozott. Fikció és tör-

²⁰ „Ne, neće nas više varati gospoda svojom pravdom. Nema pravde na svijetu [...] Mjera se je prevršila. Duša nam je na jeziku, krv nam je skočila u glavu, i ako ne podignemo za vremena ruke, isisat će ta stara krvopija na Susjedu još zadnju kap [...]” August ŠENOVA: *Seljačka buna*, id. kiad., 207.

ténelmi valóság szerencsés elegyítéséből így lett hiteles regényhős mind Tahy, mind Gubec. A történelem lapjairól ismert összeköztetések ekképpen válnak a jó és a rossz nemzeti tragédiába forduló küzdelmévé, az erkölcsi tisztaság és az erkölcstelenség párharcává.

Šenoa a jellemrajz közvetett módját követve Tahy gonoszságáról, erőszakoskodásairól, horvátországi főúri kapcsolatairól, az udvarhoz való viszonyáról különféle szituációkat teremtve informálja olvasóit, amelyek közül a későbbi parasztragédia szempontjából a regény hatodik fejezetének információi fontosak. Tahy, aki Susjedgradot Heningova tudta és beleegyezése nélkül megvásárolta, annak jobbágyságait otthonaikból elűzte, sőt a nőtlén szabad parasztokat, miként jobbágyságait, katonáskodásra kényszerítette. Ezt teszi Gubec unokaöccsével, Duro Mogaićtyal is. Gubec a törvényre hivatkozva ítéli jogtalannak Tahy cselekedetét, noha azzal is tisztában van: a törvényt az események idején „korbáccsal, szablyával és akasztófával” írják Tahyék („Šta je danas zakon? Bič, sablja i vješala”). Ezt a vélekedést Stjepko Gregorijanec is osztja, aki anyósa, Heningova sérelmeire hivatkozva arra próbálja rábeszélni Gubecet: lázítsa fel a parasztokat Tahy ellen, legyen a vezérük, mert enélkül az urak sem tudnak már érvényt szerezni a törvénynek. Kettejük párbeszéde egyenlő felek dialógusának tűnik. Gregorijanec ugyanis Gubec emberi, erkölcsi kvalitásaira, okosságára és bölcsességére, s nem utolsósorban a jobbágyság előtti tekintélyére hivatkozva szólítja fel a felkelés kirobbantására, mire Gubec bátran adja meg kételyektől cseppet sem mentes választát: a jobbágyság fellázad, „maguk békét kötnek Tahyval, miniket meg felakasztanak.” („A vi čete se izmiriti s Tahom i vješati nas.”) Šenoa már itt előrevetíti hőse és jobbágytársai későbbi tragédiáját, amikor a bibliai felebaráti szeretetről beszélgeti, amely – a Szentírás tanítása szerint – kötelező lenne nemesre és jobbágyra egyaránt, de a nemesség csak akkor hivatkozik erre a tanításra, amikor a jobbágy segítségére, „a horvát paraszt vérére és pénzére van szüksége, mert a paraszt egyébkor csak jobbágy, csak szemét”. („Samo kad naše pomoći treba, kad, kad treba krvi i novca od Hrvata seljaka, onda je dobar – inače je kmet, inače je smet.”)

Gubec végül mégsem mond ellent Gregorijaneck, három nap haladékot kér a mérlegelésre, mert a legjobban ő tudja: Tahytól a jobbágyosság semmi jót sem remélhet, s ha már az urak sem bírnak vele, nemigen marad más választás, mint a felkelés.

Döntését végül persze mégsem elsősorban a Gregorijaneck ígérte segítség szahja meg, hanem helyzetük további romlása. Tahy a vidéket sújtó természeti csapások (aszály, éhínség, jobbágyhalandóság) ellenére sem hajlandó jobbágysága sorsán javítani. Miközben azok éhen halnak, Tahy hajdúi az utolsó falatot szedik el tőlük földesuruk kutyáinak.

Nincs tehát más választás, mint lázadni a vérszívó zsarnok ellen. Gubec ettől kezdve már egy stratégia tudatosságával, cáfolhatatlan érvek birtokában irányítja az eseményeket. „Nyolc esztendeje, hogy Tahy úr erőszakkal és csalással elűzte a régi uraságot – mondja az őt vezérré választó Ilija Gregoricsnak és Matija Gušetićnek –, nyolc kemény esztendeje, hogy megfeszített vértanúkként itt állunk ezen a kemény és kegyetlen földön. Szenvedtünk, s a kínszenvedésünk Tahy műve, verejtékeztünk, s verejtékünk Tahy miatt hullott. Felfalta kenyerünket, megitta borunkat, elorozta utolsó garasunkat, barmainkat, láncra vert bennünket, vérünket ontotta, fejünket vétette, felgyújtotta hajlékunkat és koldusbotra juttatta özvegyeinket. Szűk esztendőik jöttek s nekünk kellett etetni állatait, jött az éhínség, nekünk kellett táplálni kutyáit. Kopogtattunk a bíróságnál, de a jobbágy számára nincs jogorvoslat, a bán elé járultunk, aki megszegte ígéretét. Kétszer járultunk a királyi felség elé, hogy feltárjuk sebzett véres szívünket, elmondtuk a királynak: inkább lennénk az eleven ördög alattvalói, mint a Tahyéi. A király komisszárt küldött a nyakunkra s magyar püspököt, egy hónappal ezelőtt annak is elsírtuk könnyeinket és bánatunkat. És mit tett a püspök? Urainkhoz továbbította panaszunkat, akik között Tahy az első. A farkashoz küldte gyónni a bárányt a püspök úr! Az urak pedig, a zágrábi nemzetgyűlésben úgy határoztak: a bírácoknak jogában áll rablókként üldözni, a kereszténység gyülekezetéből kiközösíteni bennünket [...] De ez még nem minden! [...] Menjete el a falvakba [...] és halljátok a meggyalázott szüzek sirását. Megmutattuk őket a komisszároknak, de azok oda sem figyeltek [...]

Talpra hát testvéreim, egy lélekkel, egy szívvel, egy karral [...] Esküdjetek meg, hogy széjjeltörjük a véres béklyókat [...].”²¹

Társait esküre szólítva is figyelmeztet: a lázadó igazságtevők csak a valóban vétkeket büntessék meg sérelmeik miatt, kerüljék a bosszúállást, igazságtétel csakis a csatatéren történhet, s ha Tahyt elűzték, máris legyenek készek a békére.

A felkelés kirobbanása, majd rohamos kiterjedése miatt ellen-csapásra készülő urak Alapi Gáspárra bízják a fővezérséget, aki maga úgy véli: ha a nemességben több lett volna a tisztesség, emberiség és igazságérzet, akkor az események nem fajultak volna idáig. Bár maga sajnálja a lázadókat, most mégis azt mondja: meg kell állítani őket, mert most már nem csupán Tahy, hanem az egész nemesség van veszélyben. Alapi és Gubec szembe-kerülése Gubec jellemrajzának további motiválására készíti az író, hiszen a történelem bizonyossága szerint a csatatéren (a török ellen) sokszorosan győztes és hősiességéről híres Alapi hadvezéri szerepköre a másik oldalon is méltó ellenfelet kíván. Šenoa már a hatezer főnyi parasztsereg stubicai felsorakozásának bemutatásakor módot talál Gubec képességeinek, emberi nagyságának felmutatására, mégpedig akkor, amikor a felkelő egységek kapitá-

²¹ „Osam godina teče da je gospodin 'Tahi silnom rukom i prijearom istjerao stare gospodare, osma krvava godina da stojimo kao raspeti mučenici na ovoj tvrdoj, nemiljoj zemlji. Mučili smo se, našu muku ugrabi 'Tahi, znojili smo se, znoj potrošimo za 'Taha. On nam je pojeo naše žito, on nam je popio naše vino, on nam je kovao lance, ranio nas do krvi, skidao glave, spalio kuće i tjerao udovice nać prosjački štap. Dode pusta godina, mi smo mu morali hraniti marvu, dode glad, mi smo morali hraniti pse. Išli smo pred sud, ali za seljaka nema suda; išli smo pred bana, ban obećanja ne održa; išli smo dva puta pred samu kraljevu svjetlost da otkrijemo svoje krvavo, ranjeno srce, rekosmo kralju da volimo biti pod živim vragom nego pod 'Tahom. Kralj poslao je komesara, poslao je mađarskog biskupa; taj nas je ispitao pred mjesec dana, tomu stavismo opet na krilo sve svoje suze i jade. A šta uradi biskup? Dade naše tužbe domaćoj gospodi, među kojom je 'Tahi prvi. Gospodin biskup posla janjce vuku na ispovijed! I u svom saboru u Zagrebu zaključiče gospoda da nas sud ima tjerati i vješati kao razbojnike, izopćiti iz svega kršćanstva [...] Ali nije to sve! [...] Idite po selima [...] i slušajte plać osramoćenih djevice. Pokazasmo ih komesarima, a oni ništa [...] Na noge dakle, barćo, jednom dušom, jednim srcem, jednom šakom [...] zakunite se da ćete se da ćete razbiti krvničke lance [...]” August ŠENOVA: *Seljačka buna*, id. kiad., 221–222.

nyai parasztkirályyá akarják koronázni. Gubec higgadtan és bölcsen, egy teológus képességeit és képzettségét társító érveléssel hárítja el az ajánlatot, s győzi meg a kapitányokat ennek hiábavaló és fölösleges voltáról. „A világon csak egy király van, [...] Isten – mondja Gubec. – Évezredek múltak el a világ fölött, s a világ sötét pogányságban tévelygett. De eljött végül a megváltás, eljött az Isten fia, és megtanított, hogy úgy kell szeretnünk minden embert, mint testvérünket. Hadd tapossanak el bennünket az úri lovak patái, hadd nyomják homlokunkra a vértanúság tüzes koronáját. A mi vérünkől majdan egy jobb élet sarjad, a mi vérünk az egekre kiált, s fölvirrad a nap, amikor ugyanazzal a mértékkel mérjük az igazságot a kunyhónak és a palotáknak, de küzdeni kell, küzdeni az utolsó csepp vérig, hadd ismerjék meg öklünk erejét, küzdeni kell akkor is, ha elbukunk, mert az igaz ember nemcsak magára gondol, hanem azokra is, akik utána jönnek.”²²

Stubica hőseit valóságérzéke óvja meg a fölösleges és a felkelés morális hitelének ártó szerepkör vállalásától, s ebből következik felismerése is, hogy helyzetük sokkal súlyosabb és a végkifejletet tekintve reménytelenebb is, miként azt érzelmileg túlfűtött társai vélik. A harcot Gubec, miként idézett szövegében mondja, nem a jelen, hanem a jövőnemzedékek érdekében kell a felkelőknek megvívni. A körülmények is mást parancsolnak, mint e Gubec által hívságosnak ítélt formáság. Híre jött, hogy Zágrábról, Alapival az élen, már elindult a nagyszámú sereg a felkelők tábora felé, s ez elejét vette a koronázásról való minden további, egyébként is meddő vitának. Ebben a szituációban viszont Gubec már a körülmények parancsának engedelmességgel vállalja a hadve-

²² „Na vijetu ima samo jedan kralj! [...] Bog! [...] Hiljade godina tekle su preko svijeta, a svijet je bludio u poganskoj tmini. Ali napokon dođe spas, dođe božji sin i nauči nas da mora čovjek čovjeka ljubiti kao bart brata. Neka nas gaze gospodska kopita, neka se utisne u naše čelo mučenička kruna, naša krv bitiče sjeme boljega časa, naša krv vapit će do boga, i osvanut će dan gdje bude i palači i kolibi jednaka pravda; ali boriti se moramo, boriti se do zadnje kapi, nek se vidi da je i naša šaka jaka, boriti se moramo ako i padnemo jer se pošten čovjek ne brine samo za sebe već i za one koji će poslije njega doći.” August ŠENO: *Seljčka buna*, id. kiad., 272–273. A Sztepanov Predrag fordította részletet lásd: *A szerb-horvát irodalom kistükré. A kezdetektől 1945-ig*. Bp., 1969. 344–345.

zéri szerepet, amely – maga is jól tudja – a vállalás pillanatától végzete meghatározója lesz, de ennek ellenére eszébe sem jut elhárítani azt. Alkalmassága, hadvezéri adottságai a főhadiszálláson tartott rövid stratégiai megbeszélésen, majd a végső ütközet sorsfordító pillanataiban egyaránt megmutatkoznak. A sokszoros túlerőt jelentő, a hadviselésben járatos úri sereget ugyan legyőzni nem tudják, de helytállásukkal, a gyors hadmozdulatok jó és leleményes megszervezésével komoly veszteséget okoznak az Alapi Gáspár vezette ármádiának, s nem egyszer megállásra készítik azt.

Gubec jellembeli nagysága a harc végső pillanataiban mutatkozik meg. Alapival szemtől szembe állva igazolódik embersége, bátorsága, szerénysége és nem utolsósorban önfeláldozó készsége. Önként adja meg magát a főhadiszállását körülzáró Alapinak azért, hogy életben maradt lázadó társait megmentse. „Hagyj meg ezeknek az embereknek, a stubicaiaknak életüket, szabadságukat – mondja Alapi elé lépve – , ne hulljanak el balgán, mert asszonyaik, gyerekeik vannak, és cserébe elárulom, hol rejtőzik a fölkelés megindítója és vezére, Matija Gubec... – Esküdj meg a megváltó vérére! – Esküszöm! – emeli föl Alapi három ujját. – Itt vagyok hát, fogj el! – mondja nyugodtan a vezér, elhajítva fegyverét. – Mert Gubec én vagyok!”²³ Társaihoz intézett búcsúszavai tanúsítják: Gubec e végső, mártíromsága előtti pillanatokban is megőrizte emberi méltóságát, jellemének minden, már korábban tapasztalt nemes vonását: „Elbuktunk. Isten így akarta. Nekem végem, de ti éljete, térjete vissza tieitekhez, hogy ne szakadjon magvunk. Ne csüggedjete, Isten megsegít, eljő a szabadság szent napja.”²⁴

²³ „Pokloni tim ljudima Subičanima slobodu i život da ne poginu ludo, jer imaju žene i djecu, a za uzdarje odat ću ti gdje se je sakrio Matija Gubec, začetnik, glavlar bune [...] Zakumi se krvlju Spasitelja. – Kunem se krvlju Spasitelja – dignu Alapić tri prsta. – Evo me, uzmi me – reče vojvoda mirno, baciv puške – jer Gubec sam – ja!” August ŠENOVA: *Seljačka buna*, id. kiad., 283. A magyar fordítás szövegét lásd: *A szerb-horvát irodalom kistükre...* id. kiad., 354–355.

²⁴ „Pali smo. Bog je tako htio. Ja ću propasti, ali vi živite, vratite se među svoje nek ne izgine naše pleme. Ne klonite, Bog će dati, doći će dan svete slobode.” August ŠENOVA: *Seljačka buna*, id. kiad., 283–284. A magyar fordítás szövegét lásd: *A szerb-horvát irodalom kistükre...* id. kiad., 355.

A regénystruktúra két fontos pillére vitathatatlanul Tahy és Gubec alakrajza. Az utóbbi karakterizálása az előbbi jellem- és személyiségrajzának párhuzamában válik teljessé. A történelem lapjairól véreskezű, hóhértermészetű, féktelen, a reneszánsz kor individualizmusának végleteit hordozó, magyar származású, de birtokai alapján horvátországi földesúrnak minősülő Tahyból Šenoa az avatott szépíró invenciózusságával teremt hús-vér regényalakot. Alaptulajdonságait könnyű csokorba szedni: gátlástalanság, olykor már a szadizmus határait súroló erőszakosság, góg, önzés, becstelenség, s mindezeken túl házasságtörő, fiatal jobbáglányokat meggyalázó, romlott személyiség, aki udvari kapcsolatai révén a törvényességet is büntetlenül semmibe veszi, s akivel szemben épp ezért a horvát bánok sem tudnak a törvény kellő szigorával fellépni. (Erdődy a rokoni kötődés miatt nem is akar.) Legkirívóbb cselekedeteiből néhánynak felsorolása is megfelelőképp példázhatja a fent mondottakat.

Már a regény exozicijában mellékszereplők (Pálffy Mihály, Stipo Sesvetički) sorolják fel Stubica urának néhány fontos jellemvonását. „Igen! [...] Tahy ördögi ember. Igaz, hős, de olykor a honfitársai is úgy félik őt, mint a török, mert ahová a lábát teszi, ott többé nem sarjad a fű.”²⁵

Néhány fejezettel később, még mindig a jellemzés közvetett módját követve, már jobbágyok szólnak a „vén ősz-szakállú” kegyetlenkedéseiről. Gubec unokaöccse, Đuro Mogaić szavai szerint „a vén Tahy maga az ördög. Aki nem jön hajnal előtt robotra, megvesszőzik Susjed előtt, s ha néhány percet késik, az ispán kalodába zárátja, ahol a tűző napon kell perzselődnie napestig [...] A brdoveci Mato Mandićnak elvették a házát, földjét, szőlőjét, s mint a kutyát úgy verték ki vesszővel a telkéről.”²⁶

Tahy gátlástalansága, erőszakossága a szabad parasztokkal szemben sem ismer határt. Nagykanizsai kapitányi kinevezése

²⁵ „Da! [...] Gospodin Tahij je vraški čovjek. Junak doduše, ali boju ga se domaći ljudi kogod i Turci, jer kad on nogom stane, neće više niknuti trava.” August ŠENOA: *Seljačka buna*, id. kiad., 28–29.

²⁶ „Stari Tahij je bijes. Tko ne dođe pred zoru na tlaku, batinaju pred Susjedom, a zakasni li špan kasnije, uklade s njim gdje se čitav dan na suncu pržiti mora [...] Mati Mandiću u Brdovecu oteli su kuću, polje i vinograd, pa ga je otjerali od grunta kao psa batinama.” August ŠENOA: *Seljačka buna*, id. kiad., 76.

után kit „pénzzel”, kit „paranccsal” soroztat be a katonái közé, köztük Gubec unokaöccsét, a jobbágysorból már korábban felszabadult Đuro Mogaićot. Tette jogtalan voltára Gubec emlékezeti Susjed új urát, aki dühében már ütésre emeli korbácsát, de a becsületben megőszült, a török elleni harcokban hősiiesen helytálló, köztiszteletnek örvendő Matija határozott és bátor fellépése pillanatnyi önmérsékletre készíti. Apró jelenet, ám benne a kések villanását is asszociáló szópárbaj már előrevetíti a további eseményeket. Innét az út ugyanis – az epikai cselekményépítés törvényei szerint – a nyílt konfrontáció irányába vezet. Gubec nem torpan meg, nem hunyászkodik meg Tahy előtt később sem: időközben börtönbe vetett unokaöccse érdekében azonnal kész ismét Tahy elé járulni, hogy figyelmeztesse: cselekedete törvénybe ütköző. Tahy most más arcot ölt. Szemrebbenés nélkül hazudja: nincs tudomása Mogaić hollétéről. Egyébként is – teszi hozzá – gondolkodott a dolgon, a fiú valóban szabad, neki nincs is rá szüksége a Kanizsára induló seregben. Álságos viselkedése, cinizmusa még jobban megmutatkozik a királyi leirat ismertetésekor a nemzetgyűlésben, amely leiratban az áll: az igazság érdekében a jogtíró (ez Ambroz Gregorijanec, aki Tahyval szemben Susjed eredeti tulajdonosának, Heningovának érdekében szállt szembe Erdődy bánnal, s ezért minősíti az udvar jogtírónak) váljon meg bánhelyettesi tisztétől, a valódi bűnös viszont magasztaltassék fel. Mindenki tudja: ez a végzés Tahy udvari kapcsolatainak folyománya. Az már – e jelenetsorban – Erdődy bán hitványságának következménye, hogy nyomban helyettes bánt is kíván választatni, ami ellen szóban – igaz, több nemes úr nevében – egyedül Vurnović tiltakozik, ám itt nyomban Tahy kezd hangoskodni s a királyi oltalom tudatában, indulatait sem fékezve, híveivel kiűzeti az ellentmondót az ülésteremből: „Tahy feje búbjáig elvörösödött, fehér haja sörényként lobogott és dühödten az emelvényre ugorva kiabálni kezdett: »Le Vurnovićtyal! Mi vagyunk az urak! Én vagyok a győztes! Ursulátoknak koldusbotot ajándékozok.«”²⁷

²⁷ „Tahi porumeni dovrh glave, bijela mu je kosa letjela kao griva, i skočiv bijesan na stolac viknu: »Dolje Vurnović! Mi smo gospodari! Ja sam nadvladao! Vašoj Uršuli poklonit ću prosjački štap!«” August ŠENO: *Seljačka buna*, id. kiad., 140.

Tahy kevélysége, elbizakodottsága, önkényeskedése ezután még kevésbé ismer határt. Šenoa szituációteremtő képessége nyomán megannyi élethelyzetben áll előttünk Susjed immáron ismét teljhatalmú ura. Valamennyi gonosz, minden képzeletet felülmúló jellemének motivációját szolgálja. Noha kötelessége lenne, nem megy el a pozsonyi diétára, mert nem bírja elviselni, hogy sógora, Zrínyi Miklós a királynál közbenjárt a bán elleni lázadás miatt felségsértéssel vádolt Ambroz Gregorijanec érdekében s ezzel elaltatta a Tahy számára előnyös kimenetelűnek ígérkező birtokper ügymenetét. A távolmaradás másik indoka: parasztjainak megbabolázása. Retrospektíve bár, de Šenoa ecseteli Heningova ispánjának törvényért kiáltó aljas meggyilkolását. „*Requiescat in pace!*” – mondja feleségének Tahy egy fonalat kettévágva –, majd hozzáteszi: „Így történt. Én fogok igazságot szolgáltatni az átkozott hélszilvafásainak [...] Gyors ítéletet hoztunk. Te még aludtál. Az én Anonom előhozta a bárdot, felemelte és durr – már repült is a feje [...] Megmutatom nekik, ki vagyok én. Kitakarítom ezt az egész nemes és nem nemes szemetet és olyan tisztá lesz minden, mint ez a padló [...]”²⁸ E rövid dialógus után a regény néhány további mondata is Tahy jellemrajzát árnyalja: „[...] a bán a zsebemben van, a pártom erős, a királynak szüksége van ránk, nem mer mással lecserélni, Horvátországban én vagyok az úr.”²⁹

E párbeszéd véget sem ér, újabb rabot hoznak, az is nemes ember (Ivan Sabov), de mert hűséggel szolgálta úrnőjét, Heningovát, oltalmazni próbálta annak birtokát, Tahy tömlöcbe vetteti. Ivan Babić brdoveci plébános is hiába követi meg a jogtalanul börtönbe zárt és katonának hurcolt Duro Mogaić érdekében. Tahy azt üzeni neki: „[...] ne merészeljen az a pokolfajzat pap a házamba jönni, mert szent tonzúráját fogom megfricskáz-

²⁸ „Tako je bilo. Dat ću ja prokletim šljivarima igrati se suca [...] Sudili smo brzo. Ti si još spavala. Moj Antun donese sjekiru, zamahnu i fuk – ode glava [...] Pokazat ću im ja tko sam, pomest ću sav taj plemeniti i neplemeniti smet pa će sve čisto biti kao na ovaj pod [...]” August ŠENOA: *Seljačka buna*, id. kiad., 143–144.

²⁹ „[...] bana imam u torbi, moja stranka je silna, kralju smo nužni, ne smije se zamjeniti, ja sam u Hrvatskoj gospodar.” August ŠENOA: *Seljačka buna*, id. kiad., 144.

ni. Jobbágyivadék tolvaj, éppolyan dög, mint a többi jobbágy szemét.⁸⁰

A vétségek sorozatát elkövető Tahy természetesen nem maradhat büntetlen, s mert a világi hatalom erői gyengék az igazságtételre, az írónak más módot kell választania hőse bűnhődésének, végzete szükségszerűségének bemutatására. Tahy karakterének eddigi összetevőit felvázolva azt tapasztaltuk: olyan személyiség ő, aki ereje teljében véletlenül sem gondol arra, hogy sorsa nem kizárólag politikai kapcsolatainak, udvari bennfenteségének függvénye. Kevélyisége olyannyira elvakulttá teszi, hogy sokáig véletlenül sem gondol például egészségének az öregedéssel járó, lehetséges romlására, a családját érintő tragédiák lehetőségére. Az erkölcsi gátlástalanságai miatti sorsszerű bűnhődés eshetősége sem ötlük fel benne. Így aztán, számára váratlanul, de a regényvilág belső logikája szerint, törvényszerűen jönnek a bajok: podagra kínozza, sógora, Zrínyi Miklós Sziget ostrománál életét veszti, idősebb fia a török fogságába kerül, felesége egészségileg összeroppan s hamarosan meghal, a főurak elhatárolódnak tőle, hívei is cserbenhagyják, s a királyi pártfogásnak is vége. A vétkesnek most már bűnhődnie kell. Egyik büntetés: a magány. A lázadó parasztok bosszúját elkerüli, a báni hadsereg túlereje a felkelést hamar leveri, így Gubec és társai nem tudnak sérelmeik miatt elégtételt venni rajta, de lesz valaki, aki a felkelők helyett vállalja az igazságtévő szerepét. Jana, Gubec unokaöccsének, Đuro Mogaićnak Tahy által meggyalázott kedvese, aki a harcok végeztéig háborodott elméje ellenére a felkelők között volt, Durója és Gubec halála után a várba bejutva végez vele. A gyűlölt földesurat általa éri el a végzet.

Ez a bűnhődés szükségszerű következmény, mindama vétkek szövedékének folyománya, amely vétkeket Tahy életében elkövetett. A jobbágyokat ért fizikai sérelmek éppúgy meghatározói a szükségszerűségnek, mint házasságtörése, Jana és más jobbágylányok meggyalázása, törvénytelen cselekedetei stb. A Heningova sérelmére elkövetett bűncselekmények a regényben csupán a tör-

⁸⁰ „[...] nek se vražji pop moje kuće kani jer ću ga kvrenuti po svetoj tonzuri. Lopov je, kmetskog je roda psina ko što sav ostali kmetski smet.” August ŠENOVA: *Seljačka buna*, id. kiad., 146.

ténelmi keretet adják végzete beteljesedéséhez. A bűnhődés valójában – a šenoai kompozíciós gyakorlat logikájából következően – az egyéni sorsokat tönkretévő, áttételesen azonban egy egész nemzetrészt, a jobbágyság sérelmére elkövetett bűnök morális következménye. A végzet illetően való beteljesedéséhez választotta Šenoa a regény egészén átívelő mitikus Arlandova Dora-motívumot.

A Tahy jövendő susjedi regnálásának várható következményeit latolgató brdoveci jobbágyok körében (harmadik fejezet) hangzik el egy legendára épülő prófécia. A legenda a susjedi vár egy hajdani úrnőjéről szól. A regény tragikus sorsú nőalakjának, Janának megvakult, korán elaggott apja, Jurko meséli el. Az egész, a horvát regény históriájában később sem ritka, femme fatale-történet, amely itt baljós jövendölés lesz, noha Jurko hallgatósága hiszi is, nem is. Arlandova Dora históriája a messzi múltból üzen, a Jurko dédapja előtti időkből, s azt jelenti: megátkozott vár volt Susjed, az átok Dora vétkei miatt sújtotta, amely a történet idején is érvényben van. A hajdani szépséges várúrnő afféle vámpír volt, aki a környék ifjait csábította el, vérüket szívta, majd megmérgezte valamennyit. Ez lett a sorsa annak a jobbágy fiúnak is, aki édesanyja egyetlen támasza volt, s akit bár óvott Dorától, mégis annak áldozatává lett. Ez az öregasszony átkozta meg Dorát, akin az átok maradéktalanul beteljesedett: fiának gyermekei mind meghaltak, így a családnak magva szakadt, ő pedig háborodott elmével ödöngött a susjedi vár termeiben, végül abból a toronyablakból vetette magát a mélybe, amelyen át egykor az öregasszony elcsábított fiát a halálba küldte.

Kevesen ismerik a történetet – mondja hallgatóságának Jurko –, mert az idősebb uraságok titkolják azt a világ előtt, de Arlandova Dora szelleme a múltból ismét kísért.

Nem telik el sok idő, a jóslat beteljesedni látszik: rossz idők jönnek Susjed és Tahy jobbágyaira. Az első áldozat Jurko leánya, Duro Mogaić kedvese, Jana lesz, akit Tahy erővel a várba vitet, megbecsteleníti, majd az utcára veti. A lány beleőrül a szegénybe s eszelősen kiabálja: „Ha, ha, ha! – Én vagyok Arlandova Dora, Dora! Dora! Dora!” Tahy vétkeinek legnagyobbikát követte el a lány meggyaláztatásával, amely méltó büntetésért-bűnhődésért kiált, s ez a bűnhődés csakis olyan szituációban történhet, amely szimbolikussá emeli azt, s amely által erkölcsi konzekvenciája is

lesz. Šenoának ezután olyan helyzetet kell teremtenie, amely a regényvilág logikája szerint adottá teszi a végzet beteljesülését. A regény szereplői között épp elegenden vannak, akiknek érdeke a bosszú. Heningova éppúgy közülük való, mint veje, Stjepko Gregorijanec vagy éppen Lolička, aki jó ideig Tahy szeretője volt, majd kegyvesztett lett a susjedi öregúrnál, s ott van a regénycselekmény számos pontján színrelépő intrikus, Drmačić, akitől végül is a bosszú kivitelezésének ördögi ötlete származik. Lényege: az eszelős Janának szabad bejárása van a várba, könnyen Tahy közelébe juthat, s nem lesz nehéz rábírní – mondja Lolička – a bosszú végrehajtására. Jana jól ismeri Arlandova Dora történetét, rá kell beszélni: Dora kosztümjét utánzó öltözetben, éji órán lopakodjék a súlyosan beteg Tahy hálótermébe, „játssza el” Arlandova Dora szerepét. A scenikai megoldás kitűnő: Tahy podagrájától szenvedve álmatlanul gyötrődik ágyában, s a beszűrődő holdfényben kísérteties árny lebeg előtte, „arca sápadt és fonnyadt, mintha a sírból most lépett volna elő.” Ruhája fekete, sötét haján aranykorona, nyakán gyöngysor ragyog. Ajkáról kísérteties kacaj szakad fel, majd hangtalanul, szinte lebegve közeledik Tahy ágya felé. Tökéletes hipnózis: a betegségtől elcsigázott, erőtlen Tahy azt hiszi: valóban Arlandova Dora szelleme jelent meg nála, amit az eszelős lány hangja valószerúsít. „Én – én – ha! ha! ha! én vagyok Dora és Jana, Te, Te pedig Tahy, ó, életem megrontója.” Keze bilincsként szorul Tahy nyakára, akiből gyorsan elszáll a lélek. Az örült lány démoni kacagása veri fel a susjedi vár éjszakai csendjét – Tahy végzete beteljesedett...

Már Milan Marjanović, a századelő jeles horvát kritikusa észrevette Šenoa regényeinek jobbára rejtett didaktikai célzatát és dimenzióit.³¹ A horvát regény újabb méltatói sem vitatják a műforma šenoai változatának tanító és nemzetnevelő célzatosságát.³² Šenoa nemzetnevelő programjának ideológiai gyökerei már nem az illírizmus eszmerendszerében, hanem a Strossmayer püspök képviselte délszláv egység elméletében keresendők. Az is nyilván-

³¹ Milan MARJANOVIĆ: *Četvrt vijeka hrvatske književnosti*. Zadar, 1906, 33.

³² Vö.: Ivo FRANGEŠ: *Realizam*. In: *Povijest hrvatske književnosti*. Knj. 4. id. kiad., 347.; Krešimir NEMEC: i. m. 90–92.

való viszont, hogy Šenoa sohasem lett a strossmayeri jugoszlavizmus deklaratív kinyilvánítója. Ezt a *Seljačka buna* vagy a *Kletva* (Átok) kompozíciója egyaránt alátámasztja. A szlávság azonos gyökerűsége nála a morális és szociális szolidaritásban ölt testet, az összefogást az egyes szláv (pontosabban délszláv) etnikai közösségek súlyosabb történelmi veszélyeztetettségé teszi többé vagy kevésbé sürgetővé.

A *Seljačka buna* regényvilágában a szlovén és a horvát jobbagyság sorsazonossága határozza meg a két náció parasztjainak közös fellépését uraik ellen, s ezzel a szláv összetartozás tudata máris szociális dimenziót kap: a szlovén és a horvát jobbagyok egységét nem a nemzeti sérelem, hanem a földesúr-jobbagy konfliktus teszi időszertűvé és sürgetővé.

E konfliktus elsődleges eredője Šenoa értelmezése szerint morális természetű, s csak másodlagos szerepe van az arisztokrácia és a köznemesség birodalmi tudatának, illetve egy részük (szlovén és horvát konstellációban egyaránt) idegen, azaz német vagy magyar eredetének.

A horvát társadalom 14. századi struktúrájának regénybeli morális motivációjával Šenoa nyilvánvalóan azt hangsúlyozza: a sorsával joggal elégedetlen, szociális körülményeit tekintve kiszolgáltatott jobbagyság egy magasabb rendű morál megtestesítője, amely egy új nemzeteszmény elvi alapja lehet. A Gubec-hagyományt megteremtő Bogović után Šenoa – regénye eszmetörténeli és esztétikai értékvilágával – a horvát nemzetfelfogás fejlődéstörténetében is újabb fontos, a 20. század felé mutató fejezetet nyitott. A romantika jegyében fogant, annak prózaírói eszköztárát maradéktalanul integráló mű a 19. századi horvát nemzettudat regényévé lett, amelynek történelmi és művészi hitelét kétségbe vonni már a megjelenés idején sem lehetett, s amit nem vitattak az utódok sem. A tárgy a 20. századi horvát irodalom legjobbjainál erre a hagyományra építve kapott most már nem szépprózai, hanem az esztétikai minőség tekintetében is korszakjelző és -teremtő lírai keretet. Matoš szimbolista Gubec-allúziói és Krleža *Kerempuh-balladáinak* orkesztrációja aligha képzelhető el a *Seljačka buna* nélkül. Ez utóbbi művel – Krleža *Kerempuh-balladáival* – ugyanis a Gubec-téma horvát nyelvű szépírói feldolgozásának harmadik nagy fejezete íródott meg, amely a hor-

vát nemzetludat újrafogalmazása lett, természetesen a 20. század eszmetörténeti törekvéseinek jegyében. Krleža sajátos líriko-epikai kompozíciójával, Bogović és Šenoa feldolgozása után és azt folytatva, a Gubec-felkelés immár a világirodalom élvonalában számon tartott irodalmi téma, *literarischer Stoff* lett, à la Elisabeth Frenzel.³³

3.

Krleža Gubec-hagyományt folytató, tárgy történeti szempontból mindinkább a komparatiztikai kutatás előterébe kerülő, nyelvi hangszerelését tekintve nem kevés rejtvényt hordozó műve, a *Balade Petrice Kerempuha* (Petrica Kerempuh balladáái) 1936-ban ljubljanoi kiadó, az Akademska založba gondozásában látott napvilágot.³⁴ Horvátul íródott, de egy ma már regionális nyelvnek számító dialektusban, amely e nyelvi specifikusság ellenére sok irányban ható üzenetté lett és ma is forrásértékű szépirodalmi alkotás.

„*Habent sua fata libelli*”, vagyis: a könyveknek megvan a maguk sorsa – így e balladaskönyvé is, amelynek egykorú kritikai fogadtatása tartózkodó, jöllehet: a megjelent bírálatok száma több mint tucatnyi volt. Egy év múltán ez is tízre esett vissza, aztán évtizedeken át hallgatás övezte. Pedig Horvátországban a kortárs átlagolvasó is bizonyára megsejtette: a *Balladák* jelentésvilágának, jelképrendszerének egyik markáns eleme a protestálás, a történelmi tematika ellenére a jelen és a közelmúlt belviszonyainak reakciója. Az a bő másfél évtized ugyanis, amely az 1918-as délszláv egyesülést követte, az újabb kori horvát történelem egyik legvéresebb fejezete volt. Még jóformán egy évtized sem zárult le horvátok, szerbek és szlovének állami egységének megszűlése óta, s a belgrádi parlamentben már eldőrdültek Puniša

³³ Elisabeth FRENZEL: *Stoffe der Weltliteratur*. Ein Lexikon dichtungsgeschichtlicher Längsschnitte. Stuttgart, 1962.

³⁴ Miroslav KRLEŽA: *Balade Petrice Kerempuha*. Ljubljana. Akademska založba, 1936. A verskötet magyarul is megjelent: MIROSLAV KRLEŽSA: *Éjtszakának virrasztója. Petrica Kerempuh balladáái*. Fordította Csuka Zoltán. Magyar Helikon. Bp., 1959.

Račić revolverlövésai. Az áldozatok: Pavle és Stjepan Radić, a horvát ellenzék képviselő-politikusai, s még néhány sebesült, s a szintén meggyilkolt Djuro Basariček. Aztán elkövetkezett 1929. január 6., a királyi diktatúra bevezetésének napja, s vele a parlamentarizmus száműzése, a diktatúra mindennapjai, velük olyan események is, mint az 1931. február 19-i. Ismét egy politikai gyilkosság. Zágrábban ismeretlen személyek agyonverték a nemzetközi hírű, nagy tekintélyű horvát albanológus-professzort, Milan Šufflayt. Ez már nemzetközi botrány, a tudós világ is tiltakozik: Albert Einstein és Heinrich Mann Az Emberi Jogok Nemzetközi Ligáján keresztül szólította fel a civilizált Európát: protestáljon a királyi Jugoszláviában államilag szavatolt brutalitás ellen.³⁵

A példák szaporítása felesleges. Tény, hogy Krleža a *Kerempuh-balladákban* e „véres konstelláció” történelmi vetületét rajzolta meg a tanúságtévő horvát költő elkötelezettségével. Tudatosan vállalt célja, a történelem, pontosabban a horvát história ama fejezeteinek megidézése, amelyek kulcsszava – és tragikus szimbóluma – a *vér*. „Hallgassátok szavát verses krónikának, // napján ég és pokol szörnyű haragjának...” – éneklí Kerempuh Anno Domini 1590., hogy aztán dalaiban újra és újra efféle képek sorakozzanak: „Véres kód a vér kódében, // hulla benn a sárban”, majd meg a történelem feladta véres nagy kérdések: „Vér, az a sós, jobbágyi // stubicai vér, // a fekete, skárlátszín, // búzló, sűrű vér, // miért csorog ez a süket, zsíros // vak iszonyúan langyos vér? // Iszamosan, sötéten és búsan, hová, miért csurran a vér?” A feltett kérdésekre a Kerempuh alakját idéző Krleža apokaliptikus-mitikus látomások sorában keresi a választ. Víziói nyomán a horvát nemzeti múlt négy évszázados históriája elevenedik meg, benne Gubec Máté lázadó parasztjainak tragikus végkifejletű története. Az egyes balladák a kötetben lírai kompozíciós struktúrát alkotva monumentális történelmi tablóvá szerveződnek. A Gubec alakját idéző versek némiképp annak arányait is megszabják: bra-

³⁵ A vázolt eseményekhez vö.: Zvonimir KULUNDŽIĆ: *Politika i korupcija u kraljevskoj Jugoslaviji*. Stvarnost. Zagreb, 1968. 516–533.; Josip HORVAT: *Hrvatski panoptikum*. Stvarnost. Zagreb, 1965. Šufflayról: 169–228.; Dubravko JELČIĆ: *Književnost u čistilištu*. Matica hrvatska, Zagreb, 1999, Šufflayról, Stjepan és Pavle Radićról: 55–83.

vúros megoldással a barokk zaklatottságát idéző kompozíció gerincévé lesznek. A vonatkozó költemények alcímében évszámadat jelzi a pontos 16. századi tematikai kötődést, s a balladák kötetbeli sorrendjét e dátumok nyomán átrendezve, a 16. századi horvát parasztdráma, a lázadás megtorlásának eseménytörténete elevenedik meg.³⁶ Nem érdektelen e sorrendiség címek szerinti ismerete: *Vigilia ali Straža noćna* (Vigilia avagy éjszakai strázsas), 1530; *Petrica i galženjaki* (Petrica és az akasztottak), 1570; *Po Medvednici* (A Medvednicán), 1570; *Na mukah* (A kínpadon), 1573; *Khevenhiller*, 1579; *Kronika*, 1590; *Pogrebna pesem pilkov pod Siskom* (Sziszeki sírásók temetési éneke), 1593; *Carmen antemurale sisciense*, 1594; *Po vetru glas* (Szelek szárnyán a hír), 1594.

A felsorolt balladák mellé kívánkozik további öt ballada: *Baba cmizdri pod galgama* (Vénasszony siránkozik a bitó alatt), *Petrica i galženjaki* (Petrica és az akasztottak), *Galženjačka* (Akasztófavirágok éneke), *Mizerere Tebi, Jeruzalem* (Jaj neked, Jeruzsálem), *Nenadejano bogčije zveličenje* (A szegények váratlan megdicsőülése). Dátum itt – egy kivétellel – nem jelzi a 16. századi kötődést, de a bennük leírtak maradéktalanul érvényesek a 16. század viszonyaira is.

A felsorolt versek kronológiai rend szerinti olvasata nyomán a felkelés története elevenedik meg háttérrel, amely egyfelől a kötet kompozíciójának szcenikai, másfelől epikai jellegére utal. A véres 16. századi történet expozíciója – kötetbeli helye és tartalma szerint egyaránt – a *Petrica i galženjaki* című vers lesz.³⁷ A profanizált golgotai motívummal induló költemény („Az bitókon három bitang lóg, // három tolvaj, három akasztott!”)³⁸ történelmi utalásai a 16. századi jobbgyszenvedéseket jelenítik meg, mintegy indokolva a garabonciás Kerempuh közlését:

³⁶ Lásd erről bővebben: Mladen KUZMANOVIĆ: *U devetom krugu. Teme seljačke bune u Baladama Petrice Kerempuha Miroslava Krleže*, KAJ (Zagreb). God. VI., br. 1–2. 56–64., uő: *Kerempuhovo ishodište*. Geneza „Balada Petrice Kerempuha” Miroslava Krleže. Rijeka, 1985, 90–95.

³⁷ Ez a balladáskönyv nyitóverse.

³⁸ „Na galgama tri galženjaka,
tri tata, tri obešenjaka.”

Véssétek jól észbe, Kerempuh azt mondta,
püspökünk az ördög elviszi pokolra.
S a sátán éget majd grófort és prebendát,
adóval telt szekrényt, tizedet, úrdolgát!
Véres testünk Veronika kendője,
trompétánk már fújja pórok vezetője,
jótestvérünk, Gubec Mátvás.³⁹

Ez a történelmi háttérrajz a továbbiakban még árnyaltabb lesz:
az 1570-es évszámmal jelölt kötetnyitó ballada (*Petrica i galzen-
jaki*) „kronológiai” ikerversében – *Po Medvednici* (A Medvednicán)
a címe – már ekképpen bővülnek a históriai kulisszák:

Sehol soha remény, semmi sugaracska.
Ha a víz nem önt el, s nem sújtnak aszályok,
labanc gyújtja fel a meződ, lutheránok,
Hasszán kán, tatár kán, budai Szinán,
vagy a medvedgrádi bán,
országos kapitány.

Minden áldott napon száz ördög pusztítja,
serceg a paraszt, mint tepsiben a pulyka.
Félreverik a harangot Jézus úr tornyában...
Hallottátok már komák: Sziszek vára lángban!

Varasdon a Dráva mentén valamennyi házra
Csóvát vetett a török, Kanizsa pasája.

Ungnád spanyoljai Szanobort ellepték,
éjtidőt harminc pár ökrünket elvitték.

³⁹ „Zapamtite kaj vam je Kerempuh rekel:
Hudi bu biškupa odnesel vu pekel.
I Šatan bu spekel grofe i prebendare,
gornice i činža prepune ormare!
Kervavo nam je telo Veronikin Robec,
vre svira v trombentu tovaruš kmet
Matijaš Gobec.”

Tahy meg Sztubicán átlukasztott három szüzet,
mert a pórok nem örölték adóba a lisztet.⁴⁰

E szövegeket elemezve Mladen Kuzmanović már idézett tanulmányában figyelmeztetett, hogy az érintett események koordinátái az alábbi helységek határolta téralakzatban határozhatók meg: Sisak (Sziszek), Varaždin (Varasd), Samobor (Szamobor), Stubica (Sztubica).⁴¹ Az északhorvát régió, a báni Horvátország térsége ez, amely Belgrád 1521-es eleste óta szüntelen fenyegettségben élt, itt a *törökveszély* (Türkengfah) másfél századon át mindennapi valóság volt. Ráadásul Ungnád spanyol zsoldosai sem kímélték, és – Tahy példája tanúsítja – saját urai sem voltak kíméletesebbek a térség lakta pórnéppel szemben.

A balladák történelmi időszámítása azt is tényszerűvé teszi, hogy a horvát népet sújtó 16. századi tragédiáknak bőven voltak itt előzményei is. Krleža, költői szintézisének kronológiáját – emlékeztet Kuzmanović – az 1305-ös esztendővel exponálja, azaz az avignoni idők kiközösítéseinek és kiálkozásainak korával, folytatja Durazzói (Kis) Károly meggyilkolásának (1386), a mohácsi

⁴⁰ „Nigde nigdar nade ni pomenjši traček.
Ak nisi pod vodom il pak sušom žgan,
popali ti polje nemškutar, Lutoran,
Hasankan, Tatarkan, budimski Sinan,
al zemalski kapetan,
medvedgradski ban.

Sakim vragom sfundan saki božji dan,
cvrlji se muž polehko kak v ponjve puran.
Kampana Jezuševo, simtamle na stran:
„Kaj ste vre čuli, kume: Sisek je zežgan!”

V varožlinske gmajne se podravske hiže
popalil je Turčin paša iz Kanize.

Sanobor je prepun Ungnadovih Španjolov,
opelali su snočka trispet jarmov volov.

Tahi je v Stubice spreluknal tri device,
kaj muži nisu zmleli muke za gornice.”

⁴¹ Mladen KUZMANOVIĆ: i. m. 60.

tragédiának (1526), II. Lajos halálának, Habsburg Ferdinánd 1527-es horvát királlyá választásának és Szulejmán offenzívájának eseménysorával, s így jut el az 1573-as esztendő nevezetes napjáiig (1573. február 2. Gyertyaszentelő Boldogasszony napja, horvátul: *Dan Majke Marije Svečenice*). A mintegy két és fél évszázadot felölelő történelmi szemle mérlege: háborúk, tűzvészek, pestisjárványok, királygyilkosság, tömegmészárlás, éhség. Mindennek halmozottan szenvedő alanya a jobbágság. E mártírium költői interpretációját az 1590-es évszámmal jelzett *Kronika* c. ballada tartalmazza:

Második Burgund pápa megbetegedett,
s kiálkozott minket, bűnösöket...

Budán megölték a királyt...

Magyari Jagellók alatt,
országunk a sáska föl zabálta,
s mint drágakő, a zabkenyér oly drága...
Sátánná változott a Város Bírása,
harminc banyát szegeztetett a küszöb fájára,
harminc banyát meg kerékbe töretett,
pestis és tűzvész, romlás és rettenet...

Izabella fia, János
felgyújtotta Varasd várost...
A szultán meg Novi Zrint,
Petrinjét, Sziszeket és Buzsint...

Gyertyaszentelő Boldogasszony napján
Tahy Ferencnél, Sztubicán,
kongatott a halál tűzre, lázadásra,
ágyúkkal tört a jobbágy magas Szomszédvárra...
Gyertyaszentelő Boldogasszony napján,
ég és pokol haragjának napján
betelt már a bűn mértéke...
Gubec Mátyás ment Celjére,
tél, köd és hó, harangok zengése...

Véres Farsang sír Klanjéről át Celje hegyére,
tajtékosan, mint a barom, éhesen a zabkenyérre,
a parasztlak a hóban tévelyegnek, dobok halálra peregnek,
az bolond sátánok feketemiséznek...⁴²

Tüzetesebb olvasat után az sem marad rejtve, hogy az eddig megismert időkeret a kötet egyik kulcsversének tekinthető *Werbőczy* című balladával újabb dimenziót kap, s ezáltal a parasztdráma máris közép-európai távlatú lesz: a vers minden sora, ha áttételesen is, az 1514-es Dózsa-féle parasztfelkelésre, illetve annak letörésére utal, alludálva a *Tripartitum* jobbagyságot érintő

⁴² „Burgund Drugi Papa zabetežal je
i preklel se nas grešnike...

V Budimu Kral v morjen be...

Pod [...] Jagelonom Vugerskem
kobilica je požrla nam orsag,
a ovsenjak je drag kak kamen drag...
Varoški Sudec je postal hudi vrag,
trideset bah je pribil na prag,
trideset bah je nabil na ketač,
kuga i jogenj, pozroj i plač...

Januš, Izabelin sin,
zežgal je varoš Varažlin...
Zežgal je sultan Zovi Zrin,
Petrinju, Sisek i Bužin...

Dan Majke Marije Svečnice,
v Tahog Ferenca Stubice
simtama smert, postekleli zvonar,
muž se je s kanoni spremil na Somsedvar...
Dan Majke Marije Svečnice,
vu dne čalarne, serdite,
mertuk greha prepolnem be...
Elijaš kmet na Celje gre,
a Gobec Beg z baltami pak za breg,
zima, megle, zvonovi i sneg...
Kervavi Fašnik joka od Klanjca na celjski breg,
zažvaleni kak mar'ha, gladni kuružnjaka,
po snegu blodiju muži, bubenj mertvečki ruži,
znoreli šent z dijabli čarnu mašu služi..."

jogszabályaira is. De van emellett más, direktebb Dózsa-utalás is a kötetben, mégpedig a *Lamentacija o štibri* (Lamentáció az adókról) című balladában:

Dózsa Györgyöt ebekként
jobbágyok tépték szét...
Magyarázzák meg ezt nekünk: ez volt az emberség?

Gubecet a Püspek galambként serpenyőn süttette,
s Püspeket az égbe vánkosokon angyalsereg vitte.⁴³

S bár Krleža itt nem közöl a címben évszámadatot, ám most Dózsa és Gubec a 16. századi jobbágyorsot szimbolizáló alakokként kerülnek egymás mellé, ezt a balladát is a mondott közép-európai konstelláció tényének tekinthetjük. Azt már a felsorolt balladák megannyi részlete példázhatja: mit jelentett az 1514–1594 közötti nyolcvan esztendő a régió jobbágyainak. Egyik tanulságos summázataként a *Po Medvednici A. D. 1570.* (A Medvednicán A. D. 1570.) fontosabb strófáit fentebb már idéztük.⁴⁴

A történelmi keret eddig vázolt dimenziói mellett van egy harmadik is, amely bár a *Balladák* szövegvilágán kívül esik, annak szerves tartozéka, tárgyalása nélkül a horvát parasztdrámát megjelenítő verskötet interpretációja hiányos lenne. A *Nekoliko riječi o Heinrichu Kleistu* (Néhány szó Heinrich Kleistről) c. esszéről van szó, amely Krleža 1934-ben indított folyóiratában, a *Danasban* jelent meg 1934. május 1-jén.⁴⁵ Az írást mindenképp a *Kerempuhballadák* előmunkálatai egyikeként kell számon tartanunk. Szerzője ugyanis Kleist *Kohlhaas Mihályának* elemzésére vállalko-

⁴³ „Kmeta su Dožu kmeti rastergli
ze zubi kak cucki...
Naj nam rastolmače: kaj je i to bile lucki?

Biškup je Gubca spekel kak goluba v rajngli,
a Biškupa su v nebo na vanjkušu nosili ajngli.”

⁴⁴ Lásd a 218. sz. jegyzetet.

⁴⁵ Miroslav KRLEŽA: *Nekoliko riječi o Heinrichu Kleistu. 1778–1811. Danas*, I., br. 5. 148–155.

zik, gondos filológiai jegyzetanyaggal az európai parasztháborúk történeti kontextusában értelmezve a német szerző novelláját. A Rajna és a Duna vidéki paraszmozgalmak 1492-ben kezdődő és 1573-ban végződő történetében Kohlhaas históriája csupán epizódjellegű jelenségnek számít, Kleist írói műhelyében viszont kitűnő „irodalmi konstrukcióvá” transzponálódott, amelyben a német irodalom e kiválósága – Krleža szavait idézzük – „[...] lát-noki hévvel jelenítette meg, s adott kulcsot mindama véres ka-tasztrófák megértéséhez, amelyek viharként értelmetlenül zúg-tak el a német parasztság fölött négyszáz évvel ezelőtt.”⁴⁶ Kleist Kohlhaasa – mondja tovább Krleža – általános érvényű igazságok hordozója lett, hisz nemcsak Kohlhaas, hanem „[...] valamennyi Gubec Máté úgy érezte, mintha ő lenne az igazságérzet arany iránytűje, mindnyájan a feudális ítélő tábla előszobájába rontó konok panaszosként kezdtek, a földi igazságban reménykedve [...], s valamennyien tragikus módon elszalasztották történelmi esé-lyüket és a végén elpusztultak vagy tüzes koronával végezték.”⁴⁷ Krleža, ezt a gondolatkört folytatva, a mű értékvilága kapcsán kockáztat meg érdekes, a Kleist-mű világirodalmi kontextusára vonatkozó utalásokat. Az európai parasztháborúk történetét fel-dolgozó olyan művek fölé emeli, mint Goethe *Götz von Berlichin-genje*, Puskin *Borisz Godunovja*, a magyar színműirodalom Dó-zsa-feldolgozásai, valamint Bogović Gubec-drámája és Šenoa *Seljačka bunája* – ez utóbbiakat egyenesen dilettáns alkotások-ként aposztrofálva.⁴⁸ Baloldali íróként, de már a szocialista ideo-lógia dogmákkal terhelt irodalomszemléletét elutasítva, s a párt-ideológiával szembefordulva azt is állítja, hogy a német paraszt-lázadás szóban forgó epizódjának kleisti feldolgozása Engels

⁴⁶ „[...] Kleist nam je pjesničkom vidovitošću objasnio i dao ključ za razumije-vanje svih onih krvavih katastrofa, koje su kao oluja jalovo urlale nad njemačkim seljaštvom prije četiristo godina.” Miroslav KRLEŽA: *Evropa danas*. Zora, Zagreb, 1956. 124–125.

⁴⁷ „Kao Kleistov Michael Kohlhaas svi su Matije Gubci osjetili kako im se pomaklo zlatno kazalo osjećaja pravednosti, svi su počeli kao kverulanti obi-jajući predvorja feudalnih sudova, vjerujući u zemaljsku pravdu [...], svi su tragično popustili svoju historijsku šansu i stradali na točku ili pod užarenim obručem.” Miroslav KRLEŽA: i. m. 125.

⁴⁸ Uo. 127.

ismert munkája fölött áll, annál – a művészi effektusok és esztétikai értékvilág okán – sokkal hitelesebb.⁴⁹

A fentebb vázoltakat mérlegelve úgy tűnik: Krleža az európai és a horvát történelem 16. századi történéseit áttekintve jutott arra a meggyőződésre, hogy ennek az időszakasznak Közép-Európában egyik fő, ha nem a legfontosabb szegmentuma a német földről induló, Magyarországon folytatódó, majd Horvátországban lezáruló parasztfelkelések eseménysora. Horvátország fokozottan az – lévén, hogy a nemzettest legnagyobb hányadát alkotó jobbágyok saját jogainak követelése, sérelmeinek felmutatása mellett a nemzet morális megtisztulásáért is küzdött. Gubec és kivégzett, megkínzott és megalázott társainak tragédiája a nemzet egészének tragédiája volt, amelynek a 20. században is megvannak a tanulságai. Ezzel magyarázható a *Balladák* tragikus hangvétele, a parasztdráma centrális szerepe a kompozícióban, amelynek szélesebb történelmi kulisszáit szimbolikus-metaforikus víziók sora képezi.

*

A pannon régió múltját – és jelenét – egy maga teremtette, a műfaj régiebb változatainak kötöttségeit tudatosan elhagyó balladai formában megjelenítő Krležában nem először merült fel a térség 16. századi irodalmi víziója. 1925-ben *Pismo iz Koprivnice* (Kaproncai levél) című írásában, majd – újabb variációként – a Krizsovec Iván alakját rajzoló elbeszélésében (*U magli. Nekoliko riječi o Ivanu Krizovcu, jednome od tužnih lica ove historije* = Ködben. Néhány szó Iván Krizsovecről, e történet szerencsétlen alakjainak egyikéről), 1926-ban textológiailag csaknem azonos formában villannak fel a Dráva menti történelmi látomások, mint a *Kerempuh-balladák* 16. századi vízióinak előképei. S míg a

⁴⁹ Szó szerint ezt írja: „[...] a német paraszti zavargások és lázadások engelsi történelmi feldolgozása művészileg sokkal kevésbé szuggesztív Kleist Kohlhaasánál.” Az eredeti szöveg: „[...] Engelson historijski prikaz seljačkih njemačkih nemira i buna umjetnički mnogo manje sugestivno od Kleistovog Kohlhaasa.” Uo. 127.

versekben Dózsa és Gubec Máté alakjában ölt testet a pannon, azaz a horvát és a magyar paraszt 16. századi kálváriája, addig a prózai szövegekben a bruegheli allúziók lesznek ugyanennek kifejezői. A *Pismo iz Koprivnice* vonatkozó részletét idézzük: „Brabant és Flandria az Antwerpeni Köztársaság és az északi reneszánsz virágzása idején bizonyos tekintetben a mi tájainkkal rokon. Valahányszor téli időben átutazok ezen a vidéken, úgy tűnik: a vonat valamiféle bruegheli kompozíció hatalmas keretébe fűrődik. A parasztviskók zsúpfedelei, amelyek alól lódul a füst, az élet, amely primitív bonyolultságával éppen hogy a föld alá jutott és éppen csak fejlődésnek indult, a kőből rakott harangtoronyok, a római katolikusok temetői, a zsiros, fekete, dúsan termő brabanti föld és a parasztlakók, a marhapásztorok, a pirosarcú, vérbő szőlősgazdák a boroshordóval, a kolbásszal és hagymával. Valaki mindig vizel, valaki mindig elokádja magát, valaki mindig lóg az akasztófán. A terepen pedig vértések menetelnek és sárga ruhás zsoldosok vonulnak át. Spanyol muskétások, zsoldosok, örökös háborúk, szekérnyikorgás, győztes csőcselék, részegek és agresszívek, átcaflatnak a tájon, kifosztanak, s felgyűjtanak, amit elérnek.”⁵⁰

Ez a Brabant–Prigorje–Zagorje, tágabban Brabant–Pannónia párhuzam a szépíró Krležának arra ad alkalmat, hogy – a szöveg későbbi változatával együtt – figyelmeztessen: a prigorjei-zagorjei-pannóniai paraszt sorsa semmit sem változott a 16. és a 20. század között. A legérdekesebb Krleža-hősök egyikének, Krizovec

⁵⁰ A szöveg eredetije: „[...] Brabant i Flandrija u vrijeme cvata Antverpenske Republike i Sjeverne Renesanse pokazuju izvjesnih dodirnih tačaka sa našim krajem. Uvijek kada putujem zimi preko ove provincije meni se čini kao da se željeznica svrdlja u kakav veliki okvir Brueghelove sniježne kompozicije. Slamnati krovovi seljačkih koliba, ispod kojih kulja dim, život što po svojim primitivnim složenostima, tek što se je ukopao u zemlju i počeo da se razvija, zidani zvonici i gorblija rimokatoličke organizacije, debela crna plodna brabantaska zemlja i seljaci, govedari i vinogradari, rumeni, nabijeni krvlju, sa barilcem vina, kobasicama i lukom. Uvijek netko mokri, netko bljuje, a netko se njiše na vješalima. a nad terenom kreću se oklopnici i polaze vojsek u šarenom kondotjerskom ruhu. Španjolski arketruziri, plaćenici, nasljedni ratovi, škripa kola, pobjedničke rulje, pijane i agresivne, što se valjaju preko čitavih krajeva i robe i pale kud dosegnu.” Miroslav KRLEŽA: *Pismo iz Koprivnice*. HRVAT, VII., br. 1467, str. 4–5.

Ivánnak tudatában (ő a fentebb említett, *U magli* [Ködben] című novella hőse, sokban Krleža alteregója), valamikor a századunk húszas-harmincas éveinek fordulóján, már épp ezért ilyen transzpozícióban jelenik meg a Dráva mente Flandriával rokonítható képe: „[...] Krizsovec doktor már [...] úgy ismerte a vasút menti jegenyefákat, falusi tornyokat, grófi kastélyokat Dráván innen és túl egyaránt, mintha saját birtokán utaznék [...] Ebben a felsőhorvát stratégiai bázisban, melyet rendszerint Flandriával vetettek össze, volt valami brabanti, valami az északi reneszánsz olajfestményekről áradó primitív erejű nyers egyszerűségből [...]” (Dudás Kálmán fordítása.)⁵¹ A „spanyol muskétások, habsburgi zsoldosok, württembergi lándzsás gyalogság” egységei Krizsovec látomásában is életre kelnek, hogy aztán a valóság egyszerűen ráébredje a táj múltjába révedő szemlélőt: itt most „az állomásokon Brueghel és Callot koldusai”, „a nyavalyatorősök”, „részeg koldúsasszonyok” mellett „vasravert parasztlak és szuronyos, élesre töltött fegyveres csendőrök” jelennek meg, a királyi Jugoszlávia hatalmának élő szimbólumai. Ahogy Bori Imre fogalmazott: „a jelenről van szó, amelyben azért van ott annyira a múlt, mert olyan évszázadok előzték meg, amelyek múltak, de alapvetően semmit sem változtattak Zagorje népének életén, s ennek a népnek a küzdelmeiben nagyon közel van egymáshoz a 16. és a 20. század.”⁵²

A textusokból az is kitetszik, hogy Krleža már ekkoriban keresi a módot: adekvát formában elbeszélni ezt a több évszázados, Gubec kora óta folyamatosan létező parasztragédiát, amely most már egyre inkább a nemzeti tragédia szinonimája lett számára. Nemigen tévedünk, ha azt állítjuk: ez az útkeresés mozdítja tolát az 1922-es, Petőfit és Adyt méltató tanulmányát írva,⁵³ annak

⁵¹ A szöveget az alábbi kiadásból idéztük: MIROSLAV KRLEŽA: *A Glembay család*. Ford.: Dudás Kálmán. Bp., 1956. 179–180. Az eredeti szöveg: „[...] doktor Križovec [...] poznavao je sve jablanove, seoske tornjeve, grofovske kaštele do Drave i preko Drave kao da se vozi po svom vlastitom zemljištu [...] Doista, ova gornjohrvatska banska strateška baza, što su se usporedili s Flandrijom, imala je u sebi nešto brabantско, nešto primitivno, silno i jednostavno, što se vida po uljima sjeverne renesanse [...]” MIROSLAV KRLEŽA: *Glembajevi*. Nolit, Beograd [cirill], 1965, 204.

⁵² BORI Imre: *Miroslav Krleža*. Újvidék, 1976. 126.

is ama passzusait, amelyekben Ady Dózsa-képét s kuruc verseinek archaizmusát, litániás hangulatát ismeri fel és dicséri. Aztán később, amikor a lírai hangszerelés egyik első adys variációjának kísérleteként a *Sírni, sírni, sírni* című Ady-vers ihlette *Tuzaljka nad crkvom* (Templomi ének) c. költeményét megalkotta. Ez a kísérlet megintcsak egy jelentős ösztönzés, „az autentikus lírai eszközök” keresésére, amelyeket a régió valahai irodalmi nyelvében, a *kaj* horvát dialektusban meg is talált. Nem volt nehéz meglesnie. Anyai nagyanyjától, Tereza Goričanectól élő változatát tanulta meg gyermekként, később pedig horvát irodalmi erudícióját oly szenvedéllyel gyarapító íróként, a 16–17. századi szövegemlékek beható tanulmányozása révén. A verses műforma megválasztásában is ez a nyelv segítette: Jakov Lovrenčić 1834-ből való Thyl Ulenspiegel-átköltése, amely már ezt a címet viselte: *Petrica Kerempuh*. Ez a kroatizált garabonciás némiképp az ugyancsak *kaj* dialektust használó drámaíró, Tituš Brezovački teremtette hős, *Matijaš Grabancijaš dijak*, azaz *Mátyás, a garabonciás diák* alakmása.

Amikor persze Krleža ehhez a különös orkesztrációjú nyelvi anyaghoz nyúl, azt az illírismus nyelvi reformja már jó száz esztendő előtt „kiüldözte az akadémiákból és a katedráról előszobákba, fészerekbe és udvarokba.”⁵⁴ Ám éppen ez a százesztendő „csend és megvetés”, amelynek következtében ez a nyelv „mindenfelől sebeket kapott, összevissza törődött és perforálódott”, s már „inkább érzelmes sóhaj a sírok fölött, semmint élő szó”, nos épp ez tette alkalmassá az életvalóság igazságainak kimondására.

A jeles horvát szlavista, Josip Badalić emlékezett meg arról a következetes és kitartó munkáról, amellyel Krleža elmélyült a 16–17. századi *kaj* írásbeliségnek ebben a különös akusztikájú nyelvkincsében, amely az északi horvát tájak, mindenekelőtt Gubecék szűkebb hazája, a Zagorje késői reneszánsz és barokk kori literatúrájának adott különös akusztikájú nyelvi formát. Ez

⁵³ MIROSLAV KRLEŽA: *Petőfi i Ady, dva barjaka madarske knjige*, Nova Evropa (Zagreb) knj., IV, br. 11., 11. aprila 1922. 341–354.

⁵⁴ SLAVKO BATUŠIĆ: *Miroslav Krleža: Balade Petrice Kerempuha*. In: *Zbornik o Miroslavu Krleži*. UREDNIK: Marijan Mathović, Zagreb, 1963. 194.

a kaj dialektusban testet öltött északhorvát irodalom megannyi szállal kötődik az egykorú magyar írásbeliséghez, a magyar kultúra egészéhez is, egyben a térség – a pannon régió – reneszánsz és barokk műveltséganyagának egyik legszínesebb szegmentuma. Kezdeti felvirágzása a 16. század végére esik.⁵⁵ A varasdi jegyző, majd megyebíró Ivanuš Pergošić ekkor fordította le Werbőczy István *Tripartitumát kaj horvát nyelvre Decretum koteroga je Verbewczi István diachki popisal*, vagyis *Decretum, amelyet Werbőczy István írt deákuul* címmel, s adta közre 1574-ben ezzel az ajánlással: „Nagyságos és Felséges... Zrínyi György úrnak, Zrinj örökös urának, a Császári és Királyi Felség magyarországi tárnokmesterének, tanácsnokának és kapitányának az Istentől a mi nagyságos Urunknak minden jót kívánva.” Pergošić megvallottan többet akarván nyújtani egy, a maga idejében fontos jogtudományi munkánál, azt is leírja: a keresztény Európa, de még a pogányság példája is arra ösztönözte, hogy anyanyelvén könyvet adjon honfitársai kezébe. Európaiság és nemzettudat ily egyértelmű revelációja önmagában is jelentős kezdetté tette ezt a munkát, amelynek folytatását Antun Vramec, Juraj Habdelić, Ivan Belostenec teremti meg, hogy csak a legfontosabb példákra utaljunk. Antun Vramec *Postillái* éppúgy a nyelvi tudatosság jegyében fogantak, mint Pergošić fordítása, s Krleža balladái felől nézve e homiliák morális rétegéről és utalásairól sem feledkezhetünk meg: bennük a 16. századi szerző szigorú ítéletet fogalmaz meg a jobbágyait sanyargató földesúrról, a részegeskedő, kevély, könnyelmű és léha katonaságról, de a szimóniáról, vagyis az egyházi javadalmakkal való visszaélésekről is.⁵⁶

A túrmezei (Turopolje) származású, barokk erudícióját Grác és Nagyszombat jezsuita szellemű műhelyeiben gyarapító Juraj Habdelić még szigorúbb, némelykor Pázmány nyelvi veretességére emlékeztetően ítél kora viszonyairól: a közéleti visszássá-

⁵⁵ Lásd részletesebben: HADROVICS László: *Kajhavische Literatur*. Wiesbaden, 1964.; LÓKÖS István: *A kaj-horvát nyelvű írásbeliség Ivan Pergošićtól Andrija Jambrešićig*. in: *Az Egri Főegyházmege Sematizmus* VI. Eger, 1993. 227–249.; továbbá: LÓKÖS István: *A horvát irodalom története*. Bp., s996, 117–131.; 146–149.

⁵⁶ Vramec *Postilláiról* újabban: Alojz JEMBRIH: *Hrvatski filološki aspekti*. Čakovec, 1990. 15–54.

gokról, a magánélet vétkeiről és gyarlóságairól. A barokk eszköztárának nyelvi hangszerelésében megszólaló feddései nem futó utalások, a közelmúlt történéseiről éppoly kompetenciával beszél, mint jelenkora eseményeiről, méghozzá invenciózus retorikával, a barokk mondatfűzés lendületességével, hangulati hullámzásával, szillogizmusaival. Ennek ellenére tárgyyszerűen, nem mellőzve olyan, számára még a közelmúltat jelentő eseményeket sem, mint Gubec Máté és parasztjainak lázadása, vagy a határőrvidék katonáinak garázdálkodásai.

A balladák szólamvilágát formáló Krleža szükségképpen talál rá a Hablediéc-szövegek ama passzusaira, amelyek a horvát – tágabbán a pannon – paraszti sors sommás összegezései voltak, s épp ezért alkalmasak egy 20. századi történeti-lírai pannó színvilágát meghatározni. Krleža „Juraj Hablediéc Jézustársasági atya” 1670-es textusából idézi verseskönyve leghatásosabb kompozíciójának, a *Planetarijom*-nak (Planetárium) intonációját meghatározó sorait: „Latrok, kurvák, boszorkányok, uzsorások, gyűlölködők, hamis tanúbizonyságot tevők, azok, akik a szegény özvegyasszonyokat s a szűkölködőket megsanyargatják, a vétkeket mentegetik; hivalkodókat, fősvényeket, gonosztevőket, tolvajokat, rablókat, gyilkosokat nem szükség más országokban keresgelnünk, van belőlük ez mi nyavalyás szlavón zugunkban elegendő. Mit gondolsz, olvasóm, ha mostanság Saliánus az Szlavónországnak ebbe a keskeny maradékába eljönne, miként csodálkozna s csodálkozásában miként hányná a keresztet, ha az ilyen zabolátlanokból nem egyet, hanem azok egész sokaságát találná.”⁵⁷ (Csuka Zoltán fordítása.)

E mottó után a *Planetarijom* sorait olvasva a későbbi századok eseménytörténetének további tragédiái is felsejlenek e költői

⁵⁷ „Lotrov, kurvi, ožurašev, copernic, nenavidneh, kriveh svedokov, oneh ki sirote vdovice, nevoljne ljudi zatiraju, krive opravdaju, gizdavcev, skupcev, tatov, tolvajev, razbojnikov, ljudomorcev ne ti treb po drugeh orsageh ziskavati, dosti ih je vu ovom slovenskom nevoljnóm zakutku. Kaj štímaš moj štavac, da bi vezda vu tesne ove ostanke slovenskoga orsaga Saliánus prišel, kak bi se začudil i čudeći križal, gda bi ne jednu neg vnožinu teh takveh prehamljeneh volj našel?” A szöveget Krleža Juraj HABDELIĆ: *Pervi otcza nassega Adama greh* (Grác, 1674) c. művéből idézi. In: Miroslav KRLEŽA: *Balade Petrice Kerempuha*. Priredila Bosiljka Paska. Zagreb, 1966. 156.

látomásban, s nem kevesebb tanulással, mint hogy „a horvát fej mindig bárd alatt van, a horvát zseb mindig kifosztva, mert a horvát tető alatt idegen háborúk vertek tanyát, s hol háború van, ott nyárs forog és döghús a nyárson, ott dögvész és tömeghalál a vendég, mint a lorettói litániákban. És ezek a tények a máii napig is jelen vannak.”⁵⁸ E sommás összegzés egy, az esszé műformájába tartozó Krleža-opuszából való, ám itt idézett lényegi elemei s a nem idézett gazdag történelmi allúziók – köztük a Gubec-felkelésre vonatkozóak is – ott vannak a ballada strófáiban. A horvát nemzeti história ellentmondásokkal, végzetes küzdelmekkel, szembenállásokkal, végzetes tévedésekkel és tragédiákkal teli fejezetei elevenednek meg a szabad vers irányába forduló strófákban, s a hősök is, akik között a nemzeti mártírok (például Zrínyi Péter és Frangepán Kristóf) éppúgy jelen vannak, miként a szerinte árulók (például a Bécsben „flangérozó” „Jellasich bán”, s „Gaj úr” vagy a „Ferenc Jóska ordréjára esküvők”). S nemcsak a „nagyok”, a történelmet csinálók és azt meghatározók, hanem a hétköznapiak „országos szélkakasai”, „kenyérlesői”, „rossz tollnokai”, a

Levitézlett hazafiak, regnikoláris, kósza népe,
 pörköltök, flekkenek, választási gombócok söpredéke:
 Feldzeugmeister granicsárok, cancellista janicsárok,
 tengerparti uniósok, muraközi liberálok,
 altisztek és tisztviselők, stréberek és centristák,
 püspökök és bíborosok, túrmezői megúnt orcák...⁵⁹

(Csuka Zoltán fordítása)

⁵⁸ „[...] uvijek je hrvatska glava pod sjekirrom, a hrvatski džep opljačkan, jer pod hrvatskim krovom stanuju tuđinski ratovi, a gdje rat peče na ražnju stvrvine, tu su kuga i pomor gosti, kao u litanijama lauretanskim. Ta fakta traju i danas.” Miroslav KRLEŽA: *Deset hrvatih godina i drugi politički eseji*. Nolit, Beograd 1960. 110. (cirill). A szöveget Bori Imre fordításában idéztük.

⁵⁹ „Regnikolarni klatež pokojneh domorocov, perkelta, filekov, izborneh gombocov: feldcajgmajstri graničari, janjičari cancellisti, liberali međimorci i primorci unionisti, službeniki, činovniki, štreberi i centralisti, biškupi i stožerniki, Turopolci navek isti...”

A történelmi múltnak ez a Dráva mentét, Zagorjét, tágabban meg Pannóniát átfogó bruegheli rajzolatú képe – a *lingua croatica kaj* variánsának nyelvi-zenei hangszerelésében – megannyi, az Ady-líra recepcióját dokumentáló kép, motívum, ritmikai alakzat foglalata is. Krleža 1922-es és 1930-as vallomásai és ítéletei az Ady-líráról kellő filológiai példát kínálnak mindezek dokumentálására. A *grófi szérűn* képvilágának lenyomataként megjelenő Krleža-sorokra Vujicsics D. Sztoján már évtizedekkel ezelőtt felhívta a figyelmet, idézve is akkor a *Lageraška* (Tábori dal) vonatkozó sorait.⁶⁰ Azóta nem kevés utalás történt a balladaskönyv további Ady-reminiszcenciáira, s arra is például, hogy az 1930-as tanulmány (*Madžarski lirik, Andrija Ady = Ady Endre, a magyar lírikus*)⁶¹ Ady-interpretációiban már a Kerempuh-kötet „balladai repertoárjának egy része” is felvonul.⁶² Az életmű textológiai problémáit ismerők azt is tudják: a balladaskönyv 1936-os első kiadásában még hiába keressük például a *Mizerere Tebi Jeruzalem* (Jaj neked, Jeruzsálem) jeremiados szövegét, felbukkan viszont 1938-ban a *Na rubu pameti* (Az ész határán) című regényben, egy „százéves kalendárium” fiktív „litániája”, „ódon lamentációjaként” említve, s – tegyük hozzá – az Ady-élmény egy további lírai integrálódásának példája gyanánt. Épp ezért szükséges idézni az inspiráló Ady-vers (*Krónikás ének 1918-ból*) egyik strófáját a Krleža fordította horvát textussal s a Jeruzsálem-lamentáció parafrázisszerű sorait:

Iszonyú dolgok mostan történülnek,
Népek népekkel egymás ellen gyűlnek,
Bűnösök és jók egyként keserülnek,
S ember hitei kivált meggyöngülnek.

A *Krónikás ének 1918-ból* idézett strófájának Krleža fordította horvát nyelvű változata műfordítói remeklés:

⁶⁰ Stojan D. VUJIČIĆ: *Ady et les écrivains serbo-croates*, in: Acta Litteraria Sci. Hung., II., 198.

⁶¹ Miroslav KRLEŽA: *Madžarski lirik, Andrija Ady*, Hrvatska revija [Zagreb], III., br. 1., 17–32.

⁶² BORI Imre: i. m. 126–128.; LŐKÖS István: *Tanulmányvázlat a Kerempuh-balladákról*, Hevesi Szemle, 1974. 4. sz. 44–46.; Jan WIERZBICKI: *Miroslav Krleža*. Warszawa, 1975. 283–284.

Strašne se stvari sada dogadaju
dobri i zli se tuku i svadaju,
narodi jedni druge gadaju,
mjesto dobrote se zlodjela radaju.

Képi anyagában, hangulatiságában, de akusztikájában is vissza-
cseng ez a horvátul hangszerelt strófa, most már természetesen
az archaizálás eszközeként használt *kaj* dialektus zenei lehetősé-
geit kamatoztatva:

Mint romlandó téglát szétszórták a népet,
ember keres embert; lépettet széttépett.

Ebet véres kutyák széjjelmarcangoltak,
a népek szégyenbe s mocsokba fulladtak.⁶³

(*Csuka Zoltán fordítása*)

A balladaskönyv versanyagát az összegző *Planetarijom* című,
hosszabb lírai-epikai kompozíció zárja, amely panoptikumszerű
történelmi számvetés. Annak szánta Krleža és válasznak egy ál-
tala már sokszor, sokféleképpen megfogalmazott kérdésre: mit
váltzott a világ a Dráva mentén s a Zagorjén, Gubec szülőföld-
jén, a „felsőhorvát vidékeken”, a „Karlovac és Kapronca közötti
törökellenes történelmi stratégiai bázison”, vagyis szerte a hor-
vátok lakta tágabb régióban? A régióban, amelyben évszázadok
óta „ugyanaz a színjáték” zajlott, s amelynek szereplői árulók és
elárultak, vesztese pedig a táj pórnépe, a horvát, a pannóniai pa-
raszt. Történelmi szemlét tart Krleža, amelyben „törökök, kur-
dok, velencések, // ...himpellérek, trompétások, // dobosok, ron-
gyos gatyások, // lutheránok és osztrákok, // ...Anjouk és Habs-
burgok, // serenissimusok, gaz latrok, // Przemysliek és Korvinok,
// tiroliaik” vonulnak fel, s „fegyveresek, álarcosok, // kiegyezés-
kori muzsikások, // zugbánok és batyus jövevények, // elnászpán-

⁶³ „Razmetali su luctvo kak gingave cigle,
človeka človek išče: igla glavič igle.

Kusa kervava rastergali ku su,
luctvo se vtaple v sramoti i v gnusu.”

golói a pór ülepének”, s velük e történelmi panoptikum Krleža számára „pozitív példát” jelentő főalakokként a barokk kori teológus és a szibériai száműzetés poklát megjáró utazó, Juraj Križanić, a *nagyhorvát* idea 19. századi politikusa, Ante Starčević és a délszláv egyesülés gondolatának híve és propagálója, majd egyik első nagy vesztese, Frano Supilo.

A nyelvi archaizálás, a szimbolikus-metaforikus képek áradata, s az olykor csak félszavas, jelzésszerű történelmi utalások, ha nehezítik is az olvasó számára a szöveg „dekódolását”, néhány más, a balladák megírásának időbeli övezetében készült Krležamű segít a különös varázsú, enigmatikus textus értelmezésében és befogadásában. 1926 és 1937 között, a horvát nemzet- és identitástudatról vitázva és értekezve írja meg – több szövegben is –: mit fogad el horvát intellektuelként, horvát íróként és költőként a horvát nemzeti múltból – a 20. században is vállalható, nemzet-tudatot formáló és megtartó örökségként. Itt is Gubec, a Gubec-kérdés köré építi gondolatait, s megint csak metaforikusan, jelképértékkel – nem feledkezve meg az ellenpéldáról sem. A Gubec Máté halálos ítéletét aláíró gróf Draskovics György püspök is horvát és a kivégzett parasztvezér is az. Nem kétséges, melyikükkel vállalja az azonosságot: „Gróf Draskovics György püspök, aki aláírja Gubec Máté halálos ítéletét, horvát feudális főúr, Gubec pedig horvát jobbágy. Nem létezik olyan horvát nemzetfelfogás, amely képes összebékíteni a horvát jobbágyot a horvát gróffal. Én tehát, horvát mivoltomban, nem azonosulok Draskovics gróffal és püspökkel és ezt a kulturális tekintetben évszázadokon át meddő, politikailag pedig parazita és renegát feudális horvát mivoltot kifejezetten megtagadom [...]”⁶⁴ Az idézet 1926-ból való, de Krleža a benne megfogalmazottakat 1937-ben is vállalja: felvette akkor közreadott *Deset krvavih godina* (Tíz véres esztendő) című esszégyűjteményébe, amely a horvát nemzet „tíz véres

⁶⁴ „Biskup grof Drašković, koji potpisuje smrtnu osudu Matiji Gubcu hrvatski je feudalac, a Gubec hrvatski kmet. Nema Hrvatsva, koje je u stanju da pomiri hrvatskoga kmeta sa hrvatskim grofom. Ja, dakle, Hrvatsvo biskupa i grofa Draškovića ne priznajem za svoje Hrvatsvo, i takvo feudalno Hrvatsvo solječima kulturno jalovo, a politički parazitsko i renegatsko, ja izrazito poričem [...]” In: Miroslav KRLEŽA: *Deset krvavih godina*. Nolit. Beograd, 1960. 122. (cirill)

esztendejének” intellektuális reflexiója volt: a királyi diktatúra kiteljesedésének, egyben Krleža írói küzdelmeinek, csalódásainak évtizede. Csalódott politikus és szépíróként azt kellett konstatálnia: ifjú- és íróvá érése korának ideái illúzióknak bizonyultak. Csalódott a délszláv egység kölcsönösségében, egyenességen alapuló ideájában, s csalódnia kellett a szocializmusban is, amely egyfelől a sztálini diktatúrában, másfelől – ennek függvénye-következményképp – a művészi alkotómunka szuverenitásának tagadásában öltött konkrét formát. Felismeréseiről tanulmányokban, esszéikben adott számot, amelyek a *Kerempuh-balladák* jelentésvilágának is elvi alapvetései. Valamennyi a horvát nemzeti lét, a horvát nemzettudat ébredésének manifesztuma volt. A *Balladák* nemzetsorsot kifejező költői világa és üzenete ezek kontextusában válik teljesebben értelmezhetővé. Rövid áttekintésük ezúttal is indokolt.

4.

A Gubec-örökség Šenoától Krležáig ívelő, nemzettudat-formáló szépírói interpretációit eszmetörténeti aspektusból végiggondolva nagyjából az alábbi megállapítást tehetjük.

A Prágában nevelkedett, gazdag magyar műveltséganyag birtokában alkotó, Strossmayer püspök délszláv egységkoncepciójával rokonszenvező Šenoa értelmezésében – mint láttuk – a Gubec-felkelést nem elsődlegesen az idegen érdekek érvényesülése indukálta, hanem elsősorban a földesurak részéről mutatkozó joglírás és kizsákmányolás, illetve a nemesség nagyobb hányadának morális hiteltelensége. Vagyis: a polgár Šenoa szerint a felkelés kiöbbitésében nem a nemzeti érdekek csorbulása, hanem a jobbágyok és uraik konfliktusa játszott döntő szerepet.

Krleža, aki mintegy hat évtized múltán, impériumváltozások, forradalmak és ellenforradalmak, diktatúrák tapasztalati anyagának birtokában, nagy nemzeti remények és csalódások sorát követően, előbb a délszláv egységtörekvések, majd a Jászi-féle föderalizmus, végül marxista gondolkodóként és a szocialista forradalom elkötelezettjeként jutott el a Gubec-téma feldolgozásának gondolatához, s azt egy nyelvben és formai keretében egy-

aránt sajátos, líriko-epikai kompozícióban dolgozta fel, jelképértékű, nemzeti drámaként mutatva be a felkelés résztvevőinek: a horvát jobbágyoknak tragédiáját. Az út, amelyet a *Balladák* megalkotója 1913-as, a Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémiáról történt végleges távozása után 1936-ig megtett időben hosszú, s – mint az előzőekben már említettük – meglehetősen fordulatossá volt. Szerb szimpátia, a délszláv egység ideája, az oroszországi tizenhetes forradalom vonzása, Jászi Oszkárék polgári radikalizmusa, a jugoszláv kommunista mozgalom párttá szerveződése, folyóiratok szerkesztése, az időközben magát már kifejezetten *jugoszlávként* deklaráló délszláv kommunista mozgalmon belüli viták jelzik e pályaszakasz főbb fordulatait és állomásait.⁶⁵

E mozgalmas pályaszakasz csatlódásainak s ezt követő számvetéseinek alakulását követve az alábbi történések érdemelnek figyelmet.

Az 1918-as esztendő egyfelől a délszlávok körében gyűlölt Habsburg Birodalom összeomlásának, másfelől az új, délszláv egységet megvalósító államalakulat szerveződésének éve. Az 1918-ban létrejött SHS Állam (Država Srba Hrvata i Slovenaca) jövőjét Horvátországban sokak a három nép egyenrangúságának jegyében képzelték el, ám már 1918 őszén megbizonyosodott: Aleksandar Karadorđević régens egy Belgrád-centrikus, központosított délszláv állam megteremtésében érdekelt, amely szerb hegemoniára épül. A horvát politikai élet prominens képviselői, amikor igent mondtak a belgrádi feltételek szerinti egyesülésre, a Habsburgfüggőség alóli felszabadulás mámorában nem érzékelték a lapangó politikai veszélyt, s nem gondolták, „[...] hogy az elkövetkező húsz évben nem lesz több horvát országgyűlés.”⁶⁶ Hiába volt Stjepan Radić parasztpárti politikus figyelmeztetése: az egyesülés egyenlő Horvátország államiségének feladásával, lemondás arról az autonómiáról, amely nyolc évszázadon át a horvát-ma-

⁶⁵ A felsoroltakhoz vö.: Stanko LASIĆ: *Krleža. Kronologija života i rada*. Zagreb, 1982.; LŐKÖS István: *A Kaptoltól a Ludovikáig*. Horvát nemzettudat és magyarságélmény Miroslav Krleža életművében. Bp. 1997.; uő.: *Erlebnisse und Rezeption*. Krležas Kerempuh-Balladen aus ungarischer Sicht. Otto Sagner Verlag. München, 1999.; Stanko LASIĆ: *Sukob na književnoj ljevici 1928–1952*. Liber. Zagreb, 1970.; Vasilije KALEZIĆ: *Pokret socijalne literature*. Beograd, 1975.; Zvane ČRNJA: *Sukobi oko Krleže*. Sarajevo, 1983.

⁶⁶ SOKCSEVITS Dénes–SZILÁGYI Imre–SZILÁGYI Károly: i. m. 240.

gyar perszonálunió keretében érvényben volt.⁶⁷ A hétköznapok valóságában mindez a szerb katonaság horvátországi jelenlétét; a civil lakosság egészét érintő, az „új közigazgatás” jogállamiságot megcsúfoló balkáni gyakorlatát; férfiak, nők, gyermekek botozással történő fenytítését; a szerbiainál háromszor magasabb adóterheket stb. jelentette.

1929. január 6. után Karadordevic Sándor „nemzetek feletti diktatúrája” a horvát és a szlovén nemzettest teljes semlegesítését célozta, ami nemcsak a parlamentarizmus szétverését jelentette, hanem – ahogyan fogalmazták – minden, a „törzsi” (horvát, szlovén, szerb) nevet használó politikai szervezet betiltását is, továbbá korlátlan karhatalmi terrort, végső soron – „jugoszláv” címke alatt – szerb hegemoniát.⁶⁸

Mindezek az 1918 és 1934 közötti (az utóbbi esztendő Karadordevic Sándor marseille-i meggyilkolásának éve) történések készítették Krležát a délszláv egység s a horvát nemzeti identitással kapcsolatos nézeteinek folyamatos újragondolására. Töprengéseit, történelmi számvetését a horvát történelem három kiemelkedő gondolkodójának, illetve politikusának: Juraj Križanićnak, Ante Starčevićnek és Frano Supilonak munkásságát, politikai nézeteit, törekvéseit interpretálva fogalmazta meg. Mindhárom a horvát sorskérdések megoldásán munkálkodott, de mindhárom kísérlete kudarcra, sőt – Supilo esetében – tragédiával végződött. Az általuk felvázolt ideák rendre illúzióvá lettek.

Juraj Križanić (1618–1683), a Grác, Bologna, Róma egyetemén tanult teológus, egy ideig a bécsi horvát kollégium tanára, zágrábi kanonok, teológiai doktor, rövid nedelišcei és varasdi lelkészi szolgálat után Bécs, Krakkó, Varsó, majd Szmolenszk érintésével – IV. Ulászló lengyel király kíséretéhez csatlakozva – Moszkvába ment – feltehetően már akkor is missziós céllal és feladattal. Rövid intermezzo után megismételte az utazást: úti célja ismét Oroszország, ahol cári szolgálatba lépett, nyelvészeti stúdiumokat folytatott, valóságos szándéka azonban ennél több volt. Pap és tudós teológusként az 1054-ben kettészakadt keresztény egyház unióját szorgalmazta, politikai tevékenységével pedig a szláv

⁶⁷ Uo. 241.

⁶⁸ Uo. 244.

népek egy nagy államban történő egyesítését. Ez utóbbi ideát elsősorban a *Politika iliti razgovor ob vladateljstvu* (Politika avagy értekezés az uralkodásról) című művében foglalta össze. A cár és környezete gyanakvással fogadta a Rómából érkezett papot s 1661-ben egy ukázzal Tobolszkba száműzték. Tizenöt évet töltött Szibériában, ahol volt ideje eltűnődni a *nagyszláv utópia* abszurditásáról. Tragikus fordulatokkal teli életpályáját Jan Sobieski táborában fejezte be 1683-ban, immáron a dominikánus rend tagjaként, amelybe 1676-os szabadulása után Vlnában lépett be.⁶⁹

Krleža, aki 1912-től szimpatizált a délszláv egység ideájával, az egységtörekvések szellemi elődeit keresve jutott el a Križanić-jelenséghez. Egy 1942-ből való esszé, a *Pogovor za dvije drame* (Két dráma utószava)⁷⁰ tanúsága szerint a húszas évek elején, amikor a Szerb–Horvát–Szlovén Államból (Država Srba Hrvata i Slovenaca) Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca) lett, s amikor már nyilvánvaló volt, hogy ez az egység korántsem az említett délszláv népek egyenjogúságon alapuló szövetsége, hanem egy, a diktatúra felé haladó monarchista állam, amelyben – egyre nyilvánvalóbban – a nagyszerb hegemonia érvényesül, drámát akart írni a tragikus sorsú jezsuita szerzetesről, s ez a „készülődés” – olvassuk az esszében – két évtizeden át (1922–1942) tartott.⁷¹ A Križanić-drámát nem írta meg, ám az esszé – fiktív passzusaival együtt – érdekes Križanić-portré, remekmű.

A *Kerempuh-balladák* Krležájának történetszemléletét befolyásoló másik személyiség, Ante Starčević (1823–1896), a horvát nemzettudat 19. századi alakítóinak egyik legmarkánsabb és leg-

⁶⁹ Križanićról bővebben: Vatroslav JAGIĆ: *Život i rad Jurja Križanića*. Zagreb, 1917.

⁷⁰ Miroslav KRLEŽA: *Pogovor za dvije drame*. Forum (Zagreb), 1962. br. 5. 663–715.

⁷¹ „[...] ez a Juraj, mint valamely hitelező, zaklató személy kísér, aki több mint húsz esztendeje itt ül az ajtóm előtt, s egy pillanatra sem hágy nyugton, hogy békében maradjak gondolataimmal.” Az eredeti: „[...] ovaj Juraj prati me kao neka vrsta vjerovnika, gnjavatora, koji mi već više od dvadeset godina sjedi za vratom, ne puštajući me ni jednog jedinog trenutka da ostanem miran u svojim mislima.” Miroslav KRLEŽA: *Pogovor za dvije drame*. i. h. 672.

nagyobb hatású képviselője volt: az ún „nagyhorvát eszme” megalkotója. Jogpárti elvbarátjával, a nála jóval fanatikusabb Eugen Kvaternikkel együtt „a középkori horvát államjog általuk felvázolt elve alapján [...] valamennyi horvát (vagy általuk annak tartott) tartomány” egyesítését tűzte ki célul.⁷² Krleža a paraszti sorból felemelkedett, tehetséges jogászt azonban – a *Kerempuhballadák* kontextusában – nem elsősorban a *nagyhorvát* idea bajnokaként tiszteli, hanem következetes, a nemzeti érdekekért síkraszálló politikája okán. E politika az 1849 utáni abszolutizmus, az 1868-as horvát–magyar kiegyezés és a Khuen-Héderváry-korszak ellenében jelenik meg, amit a Hegedušić-előszó szerzője – a vonatkozó részletekben – kellőképpen árnyal is: jelezve, hogy számára az a Starčević a fontos, aki nem takargatja nemzete „ferdeségeit”, a horvát „valóság koldusrongyait”, „a múlt század handabandázó politikai csizmadiáit”, „kísérteties rémeit”, akik „mágnás atillába bújva” „nyomorult pesti ösztöndíjakért” áruba bocsátják a nemzeti érdekeket.⁷³ A *Balladákban* még egyértelműbben fogalmaz, amikor a horvát parlamentben (sabor) dörgelmeit felidézve Starčević szónoklataiból a khueni korszak kritikáját emeli ki: „Khuennek ördögi, báni csefогása: // Bitót kapsz vagy szobrot, mars hát színvállásra! // Valahány szobor van, meg is van az ára, // s aki becsületes, hurkot a nyakára!” (*Planetarijom*).

A horvát nép- és nemzetsors jobbításán fáradozó Krleža történet szemléletét motiváló harmadik politikus Frano Supilo (1870–1917) volt, a század magyar történelméből is ismert *Fiumei rezolúció* megalkotóinak egyike, az ún. Friedjung-per vádlottja, a horvát–szerb koalíció vezetője, olaszországi emigrációja idején (1916) a Jugoszláv Bizottság (Jugoslovenski odbor) egyik létrehozója, aki aztán rendre csalódott a horvát polgárságban éppúgy, mint a szerbiai politikában s végül csalódott, meghasonlott politikusként fejezte be pályáját.

Krleža 1923-ban, tehát a Krizanić-témával párhuzamosan, intenzíven foglalkozik Supilo személyiségével, politikai koncepciójával, küzdelmeivel és kudarcaival, mégpedig egy Supilo-életrajz

⁷² SOKCSEVITS Dénes–SZILÁGYI Imre–SZILÁGYI Károly: i. m. 151–152.

⁷³ Miroslav KRLEŽA: *Kirándulás Oroszországba*. Esszék. Bp., 1965. 580–581.

megírásának szándékával, amelyben a regényes változat lehetősége is jelen van. 1924-ben készült vázlatát évtizedek múltán, 1961-ben veszi elő és teszi közzé 1967-ben – mégpedig újrajtálva.

Ez az írás egyébként máig a leginvenciózusabb Supilo-portrék egyike, épp ezért csak sajnálni lehet, hogy a szöveg címében ígért regényes változat nem készült el.⁷⁴

A *Kerempuh-balladák* kontextusába helyezve mindezt, máris dekódolhatók a *Planetarijom* című nagy történelmi panoptikum üzenetei. Már emlékeztettünk Bori Imre megfigyelésére, amely szerint a balladaskönyv említett záró költeménye „három motívumra épül”: „a horvát nép sorsának” évszázados képeire, a „nép ügyét képviselő” nagy egyéniségek (Križanić, Starčević, Supilo) „sorsképeire” és „az árulás legkülönbözőbb formáiban elmarasztaltak seregére.”⁷⁵ Ha az említett balladát – e megfigyelés jegyében – összevetjük Krleža Križanić- és Supilo-portréjával, és még a további esztétikai elveket kifejtő írása (*Predgovor „Podravskim motivima” Krste Hegedušića = Előszó Krsto Hegedušić „Dráva menti motívumok” c. albumához, Zagreb, 1933*) Starčević-allúzióival, azt tapasztaljuk, hogy azok egyfelől a nemzeti önvizsgálat dokumentumai, másfelől pedig Krleža „gondolkodói útjának” vetületei. Križanić és Supilo életútja Krleža értelmezésében a délszláv egység ideájával kapcsolatos illúzióvesztés 17. és 20. századi példája. Tragédiájuk egyformán illúzióvesztés volt – vallja Krleža –, amely ekképp összegezhető: a horvát nép jövője egy *nagyszláv* birodalmi egyesülés keretében éppúgy utópia, miként szerbek, horvátok, szlovének, macedónok, montenegróiak uniója egy egységes délszláv állam keretében.

Grezsa Ferenc Németh László Széchenyi-tanulmányát elemezve azt írja: Németh „[...] a Széchenyi írói korszaka főművének tartja” – majd hozzáteszi: „A Tanú óta megtett út összefoglalása, egyszersmind jövőbe mutató program” a tanulmány.⁷⁶ A mon-

⁷⁴ MIROSLAV KRLEŽA: *Odlomci romansirane biografije Frana Supila*. Forum (Zagreb) 1967., Knj. I. 549–575.

⁷⁵ BORI Imre: i. m. 134.

⁷⁶ GREZSA Ferenc: *Németh László háborús korszaka (1938–1944)*. Bp. 1985. 305.

dottak – ha nem is maradéktalanul – Krleža tanulmányaira is vonatkoztathatók. Miként a Metternich hálójából „az elnémetesedő arisztokrácia” szellemi és fizikai vonzasköréből nemzetéhez visszataláló Széchenyi, hősei (Križanić és Supilo) példáján okulva, a délszláv egység ideájából kiábrándult Krleža is népe-nemzete sorsának lett szószólója, tehát szerepet vállalt, miként Németh László is, amikor tanulmányaiban vívódásait leírva és összegezve megalkotta a horvát népsors történelmi drámáját megjelenítő verses kompozíciót, a *Kerempuh-balladákat*, s *nemzeti*, sőt *közép-európai jelképpé* is emelte Gubec és parasztljainak életsorsát és tragédiáját.

Summa Šenoiana: *Kletva (Az átok)*

„Jó ha tudja a nemzet, hol hibázott és hol bukott el, hol szerzett hírnevet és dicsőséget” – írja Šenoa a *Seljačka buna* előszavában⁷⁷ –, s mert a történelmet hagyományosan ő is az élet tanító-mestereként (*Historia est magistra vitae*) értelmezte, az elbukott parasztfelkelés oknyomozó művészi krónikájának szánt regény tanulságai után, más, a horvát történelem sorsfordítónak tekintett időszakát „fogta vállatára”. A történelmi források itt is meghatározóak voltak, ám a *res gesta* helyett ezúttal is a *res ficta* volt az alkotó munka vezérelve. Az új regény a Nagy Lajos halála utáni évek politikai küzdelmeinek, trónviszályainak s az ezekből fakadó hadi események eseménytörténetének foglalata, torzó voltában is egy nagyívű történelmi pannó, amelyben Šenoa kitűnően alkalmazza a romantikus regénykompozíció teljes eszköztárát. Háborúk, politikai játszmák, intrikák, kalandok, szerelmi kapcsolatok alkotják a regény érdekfeszítő cselekményét, amelynek részeseiként ismét felvonulnak a korábbi Šenoa-regények típusai (főpapok, arisztokraták, köznemesek, kézműves polgárok, jobbágyok), de koronás fők is (Mária királyné, Durazzói

⁷⁷ „Dobro je da narod sazna gdje je zgrtješio i posrnuo, gdje li se proslavio i prodišio.” August ŠENOVA: *Seljačka buna*. id. kiad., 10.

[Kis] Károly, Luxemburgi Zsigmond, Tvrtko bosnyák király), a horvát – valójában a magyar–horvát – feudalizmus korának valamennyi rétege. A mozgalmas eseménytörténet ezúttal is a jelennek szánt, tanulságokat hordozó fiktív vagy valós élethelyzetek sora, a megidézett történelmi kor és annak konfliktusai Šenoa korának szóló üzenet: a széthúzás, a szociális egyensúly hiánya, a pártharcok a nemzet jövőjét teszik kockára. Ilyképpen lesz ez a regény is erkölcsi és nevelő célzatú, a nemzettudatot formálni kívánó műalkotás, amelynek eszmei gyökerei a Strossmayer képviselte nemzeti és mérsékelt a délszláv egységet képviselő ideákban, az illírismus kori nemzettudat elemeinek szelektív továbbvitelében jelölhetők meg, annak ellenére, hogy a hatvanas évtizedben – a realitásokat figyelembe véve – Strossmayer és barátai (Ivan Mažuranić is) a „[...] Magyarországgal létesítendő, laza perszonálunió jellegű kapcsolat mellett agitált”, tehát távol állott tőle az illírismus korának szélsőséges magyarellenessége.⁷⁶

A nagyszabású kompozíció két vaskos kötetet alkotó fejezeteit mindvégig egyfajta komorság, sötét tónusú színvilág uralja. Nem neveznénk pesszimizmusnak, okát – Ivo Frangešsel egyetértve – sokkal inkább a már súlyos beteg író gyötrelmeiben jelölnék meg. „A halál közelsége és felismerésének tragikus mélysége dominál ebben a regényben”⁷⁹ – írja Frangeš – s valóban benne mindent valami furcsa sötét lepel takar, amit az egyik szereplő, Jure Jamometović alakrajzának alábbi részlete illusztrálhat: „A buja tavaszi ébredés közepette, amikor az egész természet újult erővel mozdult, s ezer és ezer tavaszi dal visszhangzott, s sötét színű lován Sutjeska felől a kék tenger irányába száguldott egy lehajtott fejű néma harcos, mintha a csodálatos arabs ménből nőtt volna ki. Sem a ló, sem a lovas nincs ezüsttel, arannyal ékesítve, élénk színű bíborba öltöztetve. A lovas válláról fekete köpeny omlik alá, fekete a kalpagja s a tolldísz, fekete a nyeregtekercs s a nyereg, s fekete a gyeplő is. A lovas jobb kezében hatalmas lándzsa, rajta fekete zászlócska leng a tavaszi szélben, közepén pedig kereszt fehérlik. Különös e fekete lovas futár látványa az iste-

⁷⁶ SOKCSEVITS Dénes–SZILÁGYI Imre–SZILÁGYI Károly: i. m. 150–151.

⁷⁹ *Povijest hrvatske književnosti*, Knj. 4. Liber, Zagreb, id. kiad., 352.

ni természet fényében, azt hinnéd, hogy a halál hírnöke száguld végig a világon.”⁸⁰

Az intonáció – az író pillanatnyi lélekállapotán túl – az ábrázolt horvát történelmi eseménysor tragikus voltának jelképe is, az író is, a kortárs olvasó is a jelenre vetítette, az ötvenes-hatvanas évtized történelmi párhuzamait látta benne. A regényben ábrázolt korszak – a 14. század vége és a 15. század eleje – Horvátország végzetes és szerencsétlen eseményekkel teli időszaka volt, amelynek történettudományi leírását Šenoa a 19. század horvát historikusának, Franjo Račkinak dolgozatában olvasta,⁸¹ jóllehet, a témával kapcsolatosan maga is végzett levéltári kutatásokat. A történeli anyag szerint Nagy Lajos király halála után Szlavónia nemességének nagyobbik része Pavao Horvát (Horváti Pál) és fiverei (Ivaniš és Ladislav, azaz János és László) vezetésével „szent szövetséget” kötött a Horvát–Szlavón–Dalmát Királyság megmentésére. Durazzói (Kis) Károly az ő hívásukra és segítségükkel indult a magyar trónt megszerezni. Zengg (Senj), majd Zágráb érintésével érkezik Budára, de nem sokkal megkoronázása után Garai Miklós ex-nádor és Jelisava Kotromanić (Kotromanics Erzsébet anyakirályné) közreműködésével megölték. A lázadó főurak ugyan – bosszúból – Garait meggyilkolták, az özvegy királynét megfojtották, s foglyul ejtették Mária királynőt is. Mária férje, Luxemburgi Zsigmond (Šenoa Šišmannak nevezi a regényben) ezután hadjáratot indított Mária kiszabadítására, illetve a felkelők leverésére, ami 1387 nyarán meg is történt.

⁸⁰ „Sred toga bujnoga, proljetnoga života, gdje se počela cijela narav kretati novom snagom, gdje se proljetna pjesma orila iz tisuće i tisuće skladnih grla, letio je na mrku konju nijem, poniknute glave čovjek, ratnik od Sutjeskoga prema sinjemu moru, čudan čovjek na čudnovatu hatu. Ni konja, ni konjanika ne pokriva ni srebro ni zlato, nit se oni odješe u sjajni, veseli grimiz. Konjiku pada niz ramena crna kabanica, crn mu je kalpak, crna perjanica, konju spustio se niz leđa crni caprak, crno mu je sedlo, crna uzda. U desnoj ruci nosi konjik visoko kopljište, o njem se vije o proljetnom vjetru crna zastavica, a na njoj bijeli se krst. Čudno je toga konjika, gledati, toga mrkog teklića sred svijetle naravi božje, reć bi da je svijetom pošo vjesnik smrti.” August ŠENOVA: *Kletva*. Kn. II. Mladost, Zagreb, 1985. 236.

⁸¹ Franjo RAČKI: *Pokret na slavenskom jugu koncem XIV. i početkom XV. stoljeća*. RAD JAZU Knj. 3. Zagreb, 1868. 65–156.

A felkelők egy csoportja a bosnyák uralkodókkal, majd a törökkel is szövetséget kötött Zsigmond ellen. Zűrzavaros évek következtek: 1415-ben Zsigmond a töröktől vereséget szenvedett, Durazzói Károly fia, László már korábban lemondott Dalmáciáról Velence javára százezer arany ellenében, s így a horvát lakta területek kettős uralom alá kerültek.

E történelmi eseménysor regényes megjelenítése mellett Šenoa fontos cselekményszál keretében építi be regényébe – megint csak forrásokra támaszkodva – a zágrábi Káptalan (Kaptol) urai és a Grič polgárainak harcát – alakrajzok sokaságát teremtve (a nő-rabló Benkovića éppúgy gondolnunk kell, mint Miroslav deákra, Urban Krafra, a vargára, Vasas mesterre, Cavagnolira, a kuruzslóra, vagy a bíróvá választott Živan Benkovića stb.).

Újabb cselekményszál Horváti püspök unokahúga, Anđelija és a daliás nemesifjú, Berislav Palizna (Šenoánál Paleznik) szerelmének története, amely a városi krónikákban és egyéb iratokban éppen csak érintőlegesen szerepel, Šenoa számára viszont kitűnő, szabadon kezelhető életanyag lesz, amely a Walter Scott-i minta szerint komponált mű értékvilágát gazdagítja.

Az átok gondolatiságának alaprétegét régebbi és újabb elemzők egyaránt annak kifejeződésében jelölik meg, hogy Horvátországot mindig akkor érte a legnagyobb szerencsétlenség, amikor fiai – saját nemzeti érdekeikkel nem törődve – behódoltak az idegeneknek. Dubravko Jelčić utal arra, hogy Šenoa effajta aktualizáló és tendenciózus fejtegetéseit legtömörebben Ivaniš Horvátal mondatja el a regény 36. fejezetében.⁶² S persze a nemzeti célokat is, amelyek szintén üzenetértékűek: a bán alábbi szavai valójában a nemzeti egység 19. századi ideájának foglalata lesznek, a romantikus nemzeti jövőkép fogalmazódik meg bennük: „A király is [Tvrtko bosnyák uralkodóról van szó; L. I.], mi is, valamely tisztességes egységbe óhajtjuk szervezni a horvátokat, hogy eggyé legyen a szívük és a lelkük, hogy ne eszmények és egyetértés nélküli, százfejú nyáj legyenek, amelyet az idegen farkasok megrabolnak, hogy ne vadállatok falkája legyenek, ahol minden kígyó csak a maga zsákmányát hajszolja, nem törődve

⁶² August ŠENOVA: *Kletva*. Knj. II. Pogovor Dubravko Jelčić. id. kiad. 329.

testvérével, akit majd fel is fal, ha a szükség arra kényszeríti. Egész testté kell válni, amely tetőtől talpig, lélekben és szívben tiszta. Földesúr és tengerész, szántóvető és kalmár, bán és hajós, király és földhözragadt szegény mind egyetlen közösségben kell egyesülnön, hogy mi, horvátok, erős hősökké legyünk, hogy ne taszíthassa népünket koldussorba mindenféle hitang, s ne rabolják féktelenül az ősi örökséget.”⁸³

E fejezet néhány további passzusa egyéb, az illírizmus korától a századfordulóig sokszor és sokféleképpen módosuló, illetve sokféleképp motivált horvát nemzet tudat színeképet tovább motiváló elemeket is tartalmaz. Legszembetűnőbb a magyar–horvát történelmi múlt értelmezésével kapcsolatos gondolatsor, amelyek kifejtői Ivaniš bán, a felesége, Vladislava és az elűzött zágrábi főpap, Pavao Horvat (Horváti Pál). Šenoa e kérdéskört illetően azt a tárgyilagos véleményekből, majd meg nemzeti irányban elfogult megnyilatkozásokból szövődő nézetrendszert viszi tovább, amely Ljudevit Vukotinović történelmi elbeszéléseitől Bogović Gubec-, illetve Frangepan-dramájáig ível.

A Tvrtko, bosnyák uralkodó támogatásával Omiš várában meghúzódó Horváti család és a püspök, számkivetettségük okozójaként Luxemburgi Zsigmondot emlegetik, aki felrúgta a horvátok függetlenségét és önállóságát biztosító mindama törvényeket és szerződéseket, amelyeket hajdan (a horvát–magyar perszonálunió létrejöttekor) Könyves Kálmán esküvel erősített meg („prisegom potvrditi morao”), s amelyeket Nagy Lajos haláláig a közös magyar–horvát uralkodók megtartottak, amelyeket viszont most „a cselszövő luxemburgi ellaposott” („koju je spletkar Luksemburgovac gaziti počeo”). Az omiši vár legfelső emeletének picinyke fülkéjében imádkozó Pavao püspök pedig fohászá-

⁸³ „I kralj i mi svi hoćemo da od Hrvata stvorimo nešto čitava i poštena, što ima jednu dušu, jedno srce, da nije stoglavo krdo bez misli i sloge koje mogu poharati tuđu vuci, da ne budu Hrvati čopor divlje zvjeradi gdje svaka zvijer ide samo za svojim plijenom, ne mareći za brata, koga će i pojesti kad je potreba. To mora da je jedno cijelo tijelo, zdravo od glave do pete, pravo po srcu i duši. Boljar i mornar, ratar i kramar, ban i plovani, kralj i bogalj, svi moraju u jedno kolo, da budemo Hrvati jaki junaci, da se ne otme svaka šuša u taj ubogi naš narod, da svaki bijes ne odgrizne kus starinske domovine.” August ŠENOJA: *Kletva II.*, id. kiad. 153.

ban beszéli el a jelenig vezető út történelmi megpróbáltatásait: miért kellett – a horvát urak legjobb szándéka ellenére – Durazzói (Kis) Károlynak Jelisaveta Kotromanić és Garai Miklós cselszövése következményeképp meghalnia, s miért nem eszközölhette ki fiának, Lászlónak a magyar–horvát trónra segítségét – imája végén arra kérve a Mindenhatót, segítse népe-nemzete szabadulását, felemelkedését: „[...] Bocsáss meg nekem, Károly király boldogult árnya, [...] megígértem volt neked, megfogadtam, hogy nem nyugszom, amíg a te egyszülöttedet nem emelem a trónra, amelyről léged Jelisaveta gonosz keze a pusztulásba taszított. Isten a tanúm, hogy tisztességesen munkálkodtam, éjszakákon át virrasztottam, napokon át terveket szövögettem gyermeked boldogsága érdekében, de ahogy [...] hajóm – amelyen Lászlóért indultam – elsüllyedt, úgy foszlott szerte minden reményem. Vétkes vagyok-e abban, hogy a franciák erős kézzel nyúlnak a nápolyi korona után és saját hajlékomban megpihenni sem tudok, mert nincs a talpam alatt szilárd talaj? Vétkes vagyok-e, hogy anyja, Margit, csak ámtígat, elfogadja, majd meg visszautasítja a magyar–horvát királyi koronát, s bennünket esküvel tart pórázon, majd meg erőszakosan követeli: hajtsuk végre az ő szent akaratát, hogy fiad jöjjön el erre a vidékre, hogy a nép saját szemével láthassa őt, hallhassa szavát saját fülével, s hogy a királyi hatalom aranyjelét a fejére tegyék? Nem vagyok vétkes, Károly árnya, sem a többiek, ellenkezőleg: érted és fiadért bűnnel terheltük lelkünket, amikor inkább gyermeked, az ifjú László jogaiért és boldogulásáért küzdöttünk, sokkal nagyobb hévvel, mint a nemzet boldogulásáért [...] Károly, a te véres sebeid kegyetlenül megbosszultattak, megbékélt a te véred. Ne kívánj tőlünk többet, mint amit a sors nekünk megenged, ne kívánd, hogy fejünket értelmetlenül, remény nélkül tegyük a hóhér pallosa alá. Nem, a gyermekért, noha királyi gyermek, a nemzet nem teheti kockára boldogságát, s nem rohanhat örült módjára a meztelen kardok elé, hogy halálos sebektől elvérezzen. Ne gyűlölj minket, Károly árnya, a nemzet más utakra hív bennünket, a nemzet szava pedig Isten szava. Igen, a szívünk azt suttogja, felragyog a hajnal, felkél a nap az ország felett [...] Hozzád fohászokodok, Atyaúrsten: fordítsd tekintetedet erre az országra, terjeszd ki áldásos karod nemzetem fölött, adj neki boldogságot, adj neki szabadságot, Szentlelked lebegjen

zászlónk felett. Vezérelj minket győzelemre, mentsd meg nemzetünket, erős Isten!”⁶⁴

„Ne gyűlölj minket, Károly árnya, a nemzet más utakra hív bennünket, a nemzet szava pedig Isten szava!” – mondja fohásza végén a püspök, a Horvátiak Tvrtkóhoz pártolását indokolva, mégpedig a nemzetre hivatkozva. Történik mindez a regény eseménytörténetében azt követően, hogy Tvrtko Trogir városát Ivaniš bán fennhatósága alá helyezi, amely itt félreérthetetlenül a nemzeti egység szimbolikus kinyilvánítása (Ivaniš Horvat a *Horvátország és Dalmácia bánja* méltóság viselője!), s megint csak a jelennek szóló üzenet, hisz a horvát egység ideájának történetében épp Šenoa korával kezdődik egy új fejezet.

Az átok torzó voltában is összegző mű, benne együtt van a horvát történelmi regény valamennyi šenoai hozadéka, legfőképpen a történelmi életanyag és a nemzettudat egybefonódása.

⁶⁴ „[...] Oprosti mi, blažena sjeno Karla kralja [...] obećah ti, zavjetovah se da neću mirovati dok ti jedinca ne podignem na prijestol sa koga te je zlotovna ruka Jelisavina bacila bila u propast. Bog mi je svjedok da sam pošteno radio za njega, da, probidijevao noći, trajao dane, smujući i kujući sreću tvoga djeteta, al kako se razbi [...] moj brod na kojem bijah pošo po Ladislava, tako razbiše se moje nade. Jesam li ja kriv da Francuzi sižu silnom rukom za napuljskom krunom te ni u svom domu odahnuti ne može, ne imajuć pod sobom tvrda tla? Jesam li ja kriv da nas majka mu Margareta vara, da šara, da prima i dobija kraljevsku krunu hrvatsku i ugarsku, da nas zakletvom drži nekako na uzici, a opet svom silom prijeći da ovršimo sveti svoj zavjet, da ti sin dođe u ovaj kraj, da ga vidi narod na svoje oči, da ga čuje na svoje uši, da mu stavi na tjeme zlatni biljeg kraljevske vlasti. Nisam ja kriv, sjeno Karlova, ni ostali junaci, pače za tebe i tvojega sina ogriješimo dušu, braneći korist tvojega djeteta više nego sreću domovine, bijući se za pravo mladoga Vladislava žešće negoli za pravice doma, a opet su postavljeni kraljevi da služe sreći naroda [...] Karlo, krvave rane tvoje ljuto su osvećene, smirena tvoja krv. Ne traži od nas više nego što nam sudbina dopušta, ne traži da svoje glave bez svrhe, bez nade bacamo pod krvnički mač. Ne, radi djeteta, makar i kraljevsko bilo, ne smije narod vrći svu svoju sreću na kocku i ludo srtati na gole mačeve da mu provali krv iz smrtnih rana. Ne ljuti se na nas, Karlova sjeno, glas nas zove naroda na druge puteve, a glas naroda glas je Boga. Da, srce mi šapće, sinut će zora, svanut će dan nad ovom zemljom [...] Vapijem k tebi, stari Bože naš: svrni svoje oko na ovaj divni kraj, raširi blagoslovne ruke nad mojim rodом, daj mu sreće, daj mu slobode, tvoj duh neka lebdi nad zastavom našom. Vodi ga ka pobjedi, spasi nam rod, jaki Bože naš!” August ŠENOVA: *Kletva*. Knj. II. id. kiad., 163–164.

Šenoa 1874-ben, a jeles kortárs cseh író, Karolína Světlá *Kantůrcice*⁸⁵ című regényét méltatva, a horvát elbeszélő próza jövőjéről és feladatairól is értekezett. A *Vijenac*-ban közölt írás vonatkozó részleteiben kifejti: a történelmi tematika mellett olyan időszerű, azaz jelenbeli problémák is megkívánják a szépprózai feldolgozást, mint a külföld túlzó utánzása, a szerencsétlen párt-harcok, a nép tulajdonságai, restsége, a régi, nagymúltú családok pusztulása, a hitvány hivatalnokok, a gyermeknevelés elhanyagolása stb.⁸⁶ A világirodalmat német, magyar, francia, olasz, lengyel, orosz és cseh nyelven olvasó Šenoa Walter Scott példája mellett láthatóan más európai regénymintákra is figyelt, s észlelte: a Walter Scott-i keretbe foglalt történelmi példázat a hetvenes évtized második felében már kevés a horvát társadalmi spektrum teljesebb színvilágának megjelenítéséhez. Franjo Ciraki – egy Madame de Staël és George Sand munkásságát méltató írásában – a *Vijenac* lapjain már 1871-ben „definiálta a regény tematikai mezőnyét”,⁸⁷ s európai példaanyag alapján felsorolta a műforma variánsait is. E felsorolás szerint, tárgyából fakadóan, a regény lehet *történelmi, társadalmi, utaztató- és családregegy*, más szempontrendszer szerint *vallásos, filozófiai, lélektani, naiv és szentimentális*, továbbá *humoros és satirikus*. Meglehetősen tág tehát a műfajváltozatok kínálata, amelyhez a hetvenes évtized második felének szépírója bőségesen találhatott életanyagot a kiegyezés utáni Horvátország mozgalmas, politikai viharokkal, szociális kérdésekkel, a nemzettudat újrafogalmazására ösztönző momentumokkal teli világában. Šenoa ezt felismerve választ 1875 és 1881 között négy alkalommal is témát a hétköznapi életéből, négy, a korabeli valóság egy-egy markáns jelenségét transzponáló regényében. Ezek a megjelenés sorrendjében a következők voltak: 1875, *Mladi gospodin* (A fiatalúr); 1879, *Vladimir*; *Prosjak Luka* (Luka, a koldus); 1881, *Branka*. Konkrét társadalmi és etikai problémák, ideológiai küzdelmek s valós

⁸⁵ A cseh író munkásságáról: Arne NOVÁK: i. m. 171–173.; MARČOK-MINÁRIK-SEDLÁK: i. m. 284–287.

⁸⁶ Krešimir NEMEC: i. m. 93.

⁸⁷ Uo. 104.

karakterek sorakoznak fel e regények lapjain, a jellemelek lélektanilag és szociológiailag motivált figurák, a kauzalitásra épülő lineáris cselekmény s ennek belső logikája szabja meg a regényhősök sorsának alakulását. A 19. századi regénystruktúra szabályai szerint építkezik tehát, már a stendhali, balzaci regény tapasztalati anyagát is felhasználva – megadva így a horvát regényfejlődés további távlatát is. Ez az előrelépés – a műfaj horvátországi kezdeti nehézségeit ismerve – óriási, regényíró és olvasó egyaránt azt konstatálhatta: az idealizált, heroikus történelmi hősök helyett a jelen s a hétköznapok karaktereiben kell a nemzetnek saját arculatát felmutatni – még akkor is, ha ez az arcmás olykor elriasztó. A felsorolt művek közül elsősorban a *Prosjak Lukát* és a *Brankát* tekintjük a következő évtizedek regényirodalmát előlegező, s a horvát társadalom új dimenzióira utaló műveknek.

A korrajzként emlegetett és méltatott *Prosjak Luka* nemcsak meseszövéssel, tárgyválasztásával, hanem gazdag életanyaga okán is a Šenoa-életmű egyik legjobb alkotásának minősül. A cselekmény falusi környezetben játszódik, hőse, Luka nem fantázia teremtménye, modellje élő személy volt. Őt – írta Šenoa – „ne gondolják, hogy az én fantáziám szülte. Nem. Luka, a koldus élő személy volt [...] Mintegy nyolc évvel ezelőtt ismertem meg őt, és tarisznyája sokszor volt tele a parasztok kötelezvényeivel. Elmesélt egyet s mást életéből [...] Így ismertem meg a falusi zugügyvédet, az iszákos bírót és az elbeszélés más szereplőit. Valamennyien élő személyek voltak.”⁸⁶

Az apátlan, anyátlan Luka, amint felcseperedett, tolvajok, házárdjátékosok, rablók, majd koldusok közé sodródott. A kéregetés „tudományát” Matótól, az öreg koldustól tanulta el, s Mato lett Luka koldus-egzisztenciájának megalapozója is: halála előtt Lukára testálta elrejtett pénzét és koldusbotját. Luka ezután is

⁸⁶ „Ne mislite da se je rodio samo u mojoj fantaziji. Nije. Prosjak Luka bijaše živ čovjek [...] Upoznao sam se s tim prosjakom ima tomu po prilici osam godina, i imao je učestano punu torbu seljačkih obligacija. Prípovjedao mi je koješta iz svog života [...] Poznavao sam i seoskog nadripisara, poznavao pijanog starešinu i druge osobe ove pripovijesti. Svi su to živi ljudi bili.” Idézi Dragutin A. STEFANOVIĆ–Vukašin STANISAVLJEVIĆ: *Pregled jugoslovenske književnosti*. Knj. II, Beograd, 1962. 161.

viselte a koldusgúnyát, kéregetni járt továbbra is, s a pénze is gyarapodott, de mégsem az adakozók jólelkűségét követte, hanem a fősvényeket s a kapzsiság képviselőit. Annyi pénze lett, hogy a falu parasztjainak ő adott rendre kölcsönt – nem is kis összegeket –, s koldustarisznyája valóban mindig tele volt kötelezvényekkel, s Luka abban lelte örömét, hogy a megszorultak, az anyagi csőd szélén állók haladéért könyörögtek neki. Még kortesnek is felcsapott, a falusi előljárók választásakor arra kényszerítette adósait, hogy az őáltala javasolt személyekre szavazzanak. Luka tehát a falu társadalmának „politikai” tényezője lett, s ahogy „karrierje” emelkedett, úgy vált erkölcsileg mind alacsonyabbá.

Mindez Šenoánál nem maradhatott büntetlenül, Lukának, aki sokszor vétkezett embertársai, egykori jótevői ellen, bűnhődnie kellett. A regény cselekményének szerelmi szála voltaképpen a büntetés kerettörténete: Luka beleszeret a falu szépébe, Marába, s mert az kikoszarazza, a Szávába öli magát, öngyilkossága előtt azonban – érzelmei tisztá és őszinte voltaként jeleképp – vagyonát a leányra testálja.

A romantikus színeket sem nélkülöző történet valóság alapját és – értékét Šenoa idézett sorai ugyan kellőképp alátámasztják, ám hogy abban milyen a valóság és a fikció aránya, nehéz megítélni. A történelmi regények írója a részletek aprólékos és pontos rajzával tudott hiteles történelmi atmoszférát teremteni, ezúttal pedig – úgy tűnik – a falu világának apróbb s nagyobb, de mindenképp valószerű, mi több: közép-európai érvényű élet-helyzetei lettek a realizmusba hajló eseménytörténet építőkövei. A kissé romantikus színezetű szerelmi tragédia végkifejlete szándékolt írói megoldásként hat: Šenoa érzékelhetően a katarzis érdekében részletezi Luka embertársai – hangsúlyozzuk: egykori jótevői, a parasztok – elleni vétkeit, hogy aztán végrendeletével és öngyilkosságával a megtisztulás példaképévé válják az olvasó szemében.

Más jellegű, a 19. századi horvát faluról szóló szépírói látélet a *Branka*, amelynek befejező része Šenoa halála előtt három hónappal, 1881. szeptember 17-én jelent meg a *Vijenac*-ban. A regény helyenkénti elnagyoltsága az író súlyos beteg állapotával magyarázható, különösképp a befejezés tűnik kidolgozatlanak.

A regény tárgya a falusi tanítószers, amely immár másodszor lett szépprózai téma a horvát irodalom 19. századi történetében. Előzményként Ivan Perkovac *Stankovačka učiteljica* (A stankovaci tanítónő) c. művét tartják számon. Lesz majd egy Šenoa utáni folytatás is, Ksaver Šandor Gjalski *Durdica Agićevaja*. Šenoa az abszolutizmus éveinek s a horvát–magyar kiegyezés, azaz az 1868 előtti és utáni évek egyik legsúlyosabb problémáját, a falusi lakosság, a horvát parasztság kulturális és szociális elmaradottságát, az analfabetizmust, s emellett a vidéki közigazgatás képviselőinek korrupt voltát és züllöttségét mutatja be a regényben. Hősnője, Branka, a fiatal tanítónő odahagyja Zágrábot, vidékre megy, hogy missziót vállaljon, a nemzet napszámosa legyen. Állomáshelye, Jalševo, riasztó képet mutat: az utcán alacsony, piszkos, szemétdombok és néhány karóból összetákolt kerítés övezte házak, a falu közepén, a kis téren, két jegenye között árválkodó, zsúpfedeles épület, az iskola. Az iskola körül mocsárnyi méretű víz, sártenger. Branka lakószobája egy megsárgult falú, pókhálóval teli kamraszerű helyiség, ablaka betörve, leendő „szalonja” pedig baromfi- és malacól éppen: az iskolamester tyúkjai és malacai tanyáznak benne. A községháza sem vonzóbb küllemű. A falu előljárói, jegyzője valóságos bűnbarlanggá tették. „Darázs-fészek Jalševo” – mondja az öreg plébános Brankának – , ahol meg kell gondolni, mit mondjon és mit cselekedjék az ember. Branka mindezek láttán sem retten vissza, vállalja a küldetést, a falu *lám-pása* kíván lenni, ami szükségképpen konfliktusokhoz vezet: irigy, romlott lelkű környezete intrikákkal mérgezi életét s mindenféle vádakkal illetik. Ebből a már-már kilátástalannak tetsző helyzetből Šenoa romantikus fordulattal menti ki hősnőjét: Brankát feleségül veszi a falu fiatal, korábbi szerelmében csalódott földbirtokosa, Belizar gróf.

Šenoa ezúttal sem szakít a romantikus tradíciókkal, jellemrajzai, a cselekményszituációk, Branka és Belizar szerelme egyaránt a romantika jegyeiként foghatók fel, s voltaképpen az is, amit Branka gyermekkoráról – közvetett jellemzés formájában – megtudunk. Gondtalanul induló gyermekkor, amit később a kilengésre (kártya, ivászat, színésznők) hajlamos apa viselkedése, emiatt a szülők házasságának megromlása, majd az anya halála, ezt követően az apa teljes deklasszálódása, végül kivándorlása

árnyékol be. Branka egyetlen támasza ezek után a nagymama, kettőjük kölcsönös szeretettel teli kapcsolata a gyermek- majd serdülő lány életsorsának egyetlen garanciája. E gyermek-, és ifjúkori tapasztalások későbbi megpróbáltatásai idején válnak igazi erőforrássá. Branka, aki szép eszményekkel, nemes célokkal, idealizmussal érkezik nehezen megszerzett állomáshelyére, Jalševóba, hamar rádöbben: ideái többnyire illúzióknak bizonyultak. Morális tartásának köszönhetően ezek ellenére sem futamodik meg, állja az élet ütéseit, s kitart elvei és elhatározásai mellett. Ez az életsors – romantikus színeivel együtt – erkölcsi és hazafias példázat is, amely utóbbira érdemes odafigyelni: Šenoa oldalakat szentel annak bemutatására, hogy a fiatal nemzedéket képviselő Branka vállalni tudja és vállalja is mindazon eszményeket, amelyeket a nemzeti ébredés kora fogalmazott meg, s amelyeknek késői, immár megfáradt, de bölcs képviselője a regényben a jalševói öreg plébános, akinek ifjúsága az illirizmus korára esett. Mint elmondja, nemzedéktársaival együtt a népsors jobbításáért áldozta fel ifjúságát, tanult, dolgozott, felvilágosító munkát végzett, de mind kevesebb és kevesebb támogatást, bátorítást kapott. Koránál fogva kellő távlatból tudja szemlélni az elmúlt időket, a horvát nemzet bajait és hibáit is, főként azt, hogy a nemzeti arisztokrácia – hatalomféltésből – teljesen elfordult a néptől, nemzettől, már sem horvátnak, sem magyarnak, sem németnek nem tekinthető. A nemzeti mozgalom kudarcainak okát is ebben látja, mondván: „[...] fájdalom, hogy nem vagyunk olyan szerencsések, mint a magyarok és a lengyelek, akiknek arisztokratái a nemzeti mozgalom élére álltak.”⁸⁹ Šenoa, Belizar alakrajzával viszont azt kívánja bizonyítani, hogy ez az arisztokrácia visszahódítható, csak éppen rá kell ébreszteni a nemzet iránti kötelességére. Branka önfeláldozó munkája, erkölcsi tisztasága, nemzet-tudata lesz az az erő, amely Belizart ráébreszti: hazájával szemben neki, a csalódott arisztokratának is vannak kötelességei. Kettejük egymásra találása így lesz példaértékű. Más kérdés, hogy a valóságban mennyi volt e romantikus idea megvalósulásának

⁸⁹ „[...] Zalibože nismo tako sretni, kao što Mađari i Poljaci, kojih boljarstvo stoji na čelu narodnoga pokreta.” August ŠENOVA: *Branka*. Karanfil s pjesnikova groba. Čuvaj se senjske ruke. Mladost. Zagreb, 1987. 89.

esélye. Az elgondolkodtató, hogy a Šenoa-nemzedék népszerű regényírója, Josip Eugen Tomić majd – alig két évtized elmúltával – az arisztokráciával kapcsolatos šenoai idea szertefoszlását kénytelen konstatálni *Melita* című regényében.

Feltűnő, hogy az arisztokráciával kapcsolatosan reményeket tápláló Šenoának a horvát nemesség másik két rétegéről, a kis- és középnemességről egészen más, kifejezetten lesújtó véleménye van. A *Branka* szereplőinek népes táborában van egy másik nemesi rangú regényalak: Nemes Misóczy Sándor (az eredetiben: Šandor plemeniti Mišoci), aki az eseménytörténet idején Jalševo községi jegyzője, *notarius*. Šenoa nem mulasztja el közölni: „a Misóczyak itt tehetős hétszilvafások voltak”. A jegyző Jalševo „meghatározó” személyisége, akit a falu népe ugyan nem sokra tart, mégis elviselik, annak ellenére, hogy megzsarolja őket. Megtudjuk persze azt is, hogy üzelmei felett mind a vármegye, mind a kormány szemet huny. Karakterizálása részben a jelenetezéssel, részben a közvetett jellemzéssel (narratív forma) történik, s nem hiányzik belőle a szatíra s az ironizálás sem. Mindezek nyomán tudjuk meg, hogy Misóczy Sándor famíliájának szemefénye volt, szülei iskolába küldték, azt remélve, hogy alispán vagy kanonok, de legalábbis fiskális lesz belőle. Reményeikben csalatkoztak: Sándor hamar kibukott az iskolából. Később – rokoni segítséggel – besorozták egy huszárezredbe, de itt sem váltotta be a személyéhez fűzött reményeket: mindössze a káplárságig vitte, kártyázni és dáridózni viszont úri módon megtanult, annyi pénzt vert el, mint három huszártiszt együttevve. Adósságai és „egyéb hitványságai” miatt jó ideig fogdalakó, aztán gyorsan eltanácsolták feleségei, őrnagy rokona sem tudott rajta segíteni. A szülőket a szegyen hamar sírba vitte, s az ifjú Misóczy most már a maga ura: földbirtokos lett. „Rangjához méltón” kezdett élni, költekezett, ám a birtok siralmas állapotban volt: „a kúria kong az ürességtől, a gerendái megroggyantak, itt-ott el is törtek, a szántóföldekből, rétből alig maradt valami, a szőlőkből egy tőke sem.”⁹⁰ Végül dobra vertek mindent, s Sándornak nem maradt más, csak a ro-

⁹⁰ „Dvorac bijaše doduše dozlaboga šupalj, grede se previjale da puknu, polja i livadâ ostalo vrlo malo, a vinograda ni trunka.” August ŠENOVA: *Branka...* id. kiad., 73.

konság pártfogása. Nem sokáig az sem, mert részegeskedése, hanyélese miatt ezek is szabadulni igyekeztek tőle mihamarább. Így lett belőle hivatalnok, „bírósi írnok” Varasdon, napi félforint fizetségért. „Keserű volt ez a kenyér az egykori huszárnak és földbirtokosnak”, s már-már „úgy kezdett omladozni, mint egy vén torony”, amikor eljött „[...] az 1860-as esztendő, s vele visszatért a régi alkotmány is. A német beamterek hanyatt-homlok menekültek, s a haza fiai előtt újra felcsillant egy szebb jövő reménye. »Pimpó vitéz« [ez volt Misóczy gúnyneve, L. I.] is felemelt fővel kezdett járni, s dühödten szidta az idegen elnyomókat, akik eltapossák az okos és tisztességes honfiakat. Nemes Misóczy Sándor magát is okosnak és tisztességesnek tartotta, s hogy patriotizmusában senki sem kételkedjék, két és fél rőf hosszú háromszíntű pántlikával kötötte körül szalmakalapját, gondolván, hogy e pántlika hosszúsága okán nagyobb becsülete lesz Varasd vármegyénel. Ám ez a két és fél rőf nemzetiszíntű szalag sem bizonyult elég hosszúnak ahhoz, hogy Sándort megyei hivatalhoz juttassa. Az urak azt beszélték, hogy ezúttal a szolgálatnak nemcsak helyesírási akadályai voltak. Jól ismerték huszármúltját, s azt is tudták: nincs olyan varasdi kocsmá, ahonnét ne repült volna ki a nagyérdemű »Pimpó vitéz«.”⁹¹

Ez a regényalak már messze van a történelmi regények sötét színekkal megrajzolt hőseitől. Azok negatív tulajdonságai (gonoszság, gátlástalanság, góg stb.) itt is felvillannak, a karakter egésze viszont más. Misóczy a századközep horvát kisnemességének (šljivari) jelképértékű képviselője a regényben, alakrajzában –

⁹¹ „[...] dođe god. 1860, opet stara konstitucija: njemački beamteri otrfrkušē bez obzira, a domačim sinovima procvate opet lijepa nada budučnosti. »Vitez de birsa« počē sada visoko dizati glavu i grmjēti proti tuđim lačiteljima, koji bacaju pametne i poštene domaće sinove u kut. »Pametnim i poštenim domačim sinom« smatarao se je dakako i Šandor plemeniti Mišoci, i da ne podvoji nitko o njegovom patriotizmu, priveza na svoj slamni šešir trobojnu vrpču od dva i pol rifa, misleći da će prema dužini te vrpce dobiti i veću čast kod županije varaždinske. No ni dva i po rifa narodnoga nakita ne bijahu dosta dugi, da priskrbe Šandoru službu kod varmede; gospoda govorahu, da tu nema samo pravopisnih zapreka, već da je i husarska prošlost Šandora predobro poznata, štoviše, da nema u Varaždinu krčme, iz koje već nije izletio napolje veevrijedni »vitez de birsa«.” August ŠENO: *Branka...* id. kiad., 73.

mintegy háttérként – a kor közigazgatásának körképe is megjelenik. A vármegye ugyan kiveti hivatalnoki karából a felelőtlen, gyenge képességű, léha, nagyzási hóbortban is szenvedő „nemes urat”, de jalševói üzelmei felett már szemet huny, s ez az elnéző „hatósági gesztus” visszaüt: a közmorált minősíti. A jellemrajzban felvillanó éleetsituációk megválogatása is ezt támasztja alá, általuk derül fény Misóczy „szellemi képességeire”, dicstelen, fogdával végződő huszárönkéntesi pályafutására, nagyzási hóbortjára (szülei halála után négyesfogattal jár-kei a vármegyében, míg el nem árverezik azt is maradék birtokával együtt), Pató Pál-os mentalitású viselkedésformáira, erkölcstelenségére, külsőségekben megjelenő „hazafiasságára” stb. Az írói célzatosság nyilvánvaló: Šenoa ezúttal – kimondatlanul is – a *madjaron* érzelmű hétszilvafás nemesség deklasszálódására kíván figyelmeztetni, alig rejtve abbéli nézetét, hogy ez a mentalitás (a kiegyezés előtti párt-harcok és politikai küzdelmek idejében vagyunk) a közélet tisztasága és a nemzeti érdekek ellenében hat. Magyarellenes éle nemigen van a dolognak, legfeljebb burkolt allúzió formájában, amire leginkább a magyaros hangzású családnev utal. Azt még aligha gondolta a regény írója, hogy a jelenség később, néhány esztendő múlva is tárgya lesz a horvát szépprózának, így a regénynek is. Nemes Misóczy Sándornak édestestvére lesz majd a *Perillustris ac generosus Cintek* című, nagysikerű Gjalski elbeszélés hőse: Ermenegildus Árpád nobilis Czintek de Vucsja gorica...

HANYATLÓ ARISZTOKRÁCIA – PROSPERÁLÓ POLGÁRSÁG

Egy késői romantikus nemzetképe: Josip Eugen Tomić: *Melita*

Josip Eugen Tomić a 19. század utolsó harmadának egyik legnépszerűbb regényírója Horvátországban. Sikerének titka egyfelől a történelmi tematika, másfelől a könnyed előadásmód s regényeinek érdekesítő cselekménye. A kor horvát irodalmát tüzetesebben nem ismerő olvasó máris okkal gyanakszik, hogy a romantika egyik kései képviselőjét kell sejteni személyében. A feltételezés nem is alaptalan. A Jókaiéval csaknem párhuzamos ez a pályáiv, amely persze a 19. századi horvát regény mestérének, a Tomićnál mindössze öt esztendővel idősebb Šenoának életpályájával is párhuzamba állítható. Tüzetesebb tájékozódás-vizsgálódás persze tovább árnyalhatja ezt a képet.

Tomić 1843-ban született Pozsegán s 1906-ban halt meg. Írói-költői pályakezdése az abszolutizmus időszakára esik, beérkezése pedig – jórészt – a Khuen-Héderváry-korszakban megy végbe. Gimnáziumi tanulmányait befejezve teológiát tanult Zágrábban, majd a szemináriumtól kilépve – 1863-ban – átiratkozott a jogi karra; előbb Zágrábban, majd Grazban végezte stúdiumait. Tanulmányait befejezve kormánytisztviselő lett, volt jegyző, később államtitkár, hivatalnoki pályája csúcán pedig báni tanácsosként dolgozott.

A papi pályát félbehagyva lett a karlovaci *Glasonoša* szerkesztője, 1873–79 között pedig már a Horvát Nemzeti Színház dramaturgia, s bár írói pályáját egy történelmi tárgyú elbeszéléssel kezdte (*Krvavi pir* = Véres menyegző), majd versekkel folytatta, első igazi sikereit színpadi műveinek köszönhetette. Vigjátékai: *Bračne ponude* (Házassági ajánlatok), *Začetni zenik* (A rajtakapott vőlegény), *Novi red* (Az új rend), *Gospodin tutor* (A gyám úr) elsősorban a színházi repertoár bővítését célzó művek, de jelen-

tős szerepük volt az éppen születőben lévő igényesebb színházi közönség ízlésének formálásában is. *Barun Franjo Trenk* (Trenk Ferenc báró) című darabja a 19. századi horvát népdrama tradícióit őrzi és nemesíti is egy igényesebb esztétikum megteremtésével.

Prózaírói munkásságának első sikeres eredménye a *Zmaj od Bosne* (Bosznia sárkánya) c. történelmi regény volt: 1879-ben, a boszniai okkupációt követő évben jelent meg. A megírás előzményeként tartják számon, egy a *Vijenac* lapjain még 1870-ben megjelent cikkét – *Ženidbeni običaji muhamedanskih Hrvata u Bosni* (A mohamedán horvátok házassági szokásai Boszniában) címmel közölte –, amely a Bosznia-Hercegovinában élő keresztény és muzulmán horvát lakosság vérségi kapcsolatáról szólt. A *Zmaj od Bosne* fejezeteiben Tomić a török fennhatóság alá tartozó Bosznia történetének 19. század eleji eseményeit dolgozta fel, annak a forrongásnak, majd végül összeütközésnek históriáját, amely II. Mahmud szultán modernizációs reformjainak követői és a reformokat ellenző boszniai bégek között zajlott, s amelynek történelmi hőse Husein bég Gradašević volt. Tomić ügyes meseszövéssel érdekesítő történetté varázsolta a rideg történelmi tényeket, s bár kritikusai máig felróják a mélyebb társadalmi analízis hiányát, illetve a történelmi tények felsorolásszerű dokumentatív bemutatását, ez a Tomić-mű – a maga nemében – mégis jó regény lett, mégpedig a Husein bég és a szépséges Mejra szerelmének története, majd a Mejra halála utáni romantikus-szentiimentális epizód: Husein bég Gradašević és a keresztény Anica viszonyának rajza révén.

Újabb, *Emin-agina ljuba* (Emin aga kedvесе) c. műve is muzulmán környezetben játszódó regény, a történéс ideje a 18. század első fele, tehát a török és az osztrák hadak közötti meg-megújuló összecsapások, s épp ezért boszniai és a szlavóniai térségben sok nyugtalansággal terhes időszaka, amelynek fő motívuma a keresztény Anica és Emin aga szerelme. Ezt is a muzulmán-keresztény közeledés szimbólumának szánta a szerző, erre vall a regénynek épp az okkupáció tizedik évfordulóján történt közreadása is.

Az időközben aktív műfordítóként is tevékenykedő Tomić újabb ösztönzést és bátorítást kapott olyan, már akkor klasszikus érté-

kü szerzők műveiből, mint Manzoni, Tommaseo, Kraszewski és Sienkiewicz. A 19. század Walter Scott utáni történelmi regényének legjobb változatai – másoké mellett – e szerzők műhelyeiben születtek, így a műfaj horvát, Šenoa utáni periódusát teremtő Tomić számára szükségképp inspiratív tényezőkké lettek. Ezek olvasmány- és esztétikai élménye nélkül aligha képzelhető el a *Za kralja – za dom* (A királyért, a hazáért) c. történelmi pannó, illetve az *Udovica* (Az özvegy); ez utóbbi mindmáig az egyik legolvasottabb múlt századi történelmi regény a horvát nyelvterületeken.

A *Za kralja – za dom* cselekménye a 18. században játszódik, s írója annak a meglehetősen bonyolult viszonyoknak ábrázolására vállalkozott, amely Mária Terézia, majd II. József uralkodása idején Ausztria és a horvátok kapcsolatrendszerét jelentette, de nem maradt adós a horvát nemesség és a zágrábi káptalan egyházi méltóságai között zajló intrikák és konfliktusok ábrázolásával sem. A regény eseménytörténetét számtalan sikerült epizód teszi színessé, ezek, illetve a leírások révén érvényesül benne a történelmi hitelesség. Forrása a 18. század kitűnő történetírójának, Baltazar Adam Krčelićnek *Annuae* c. történeti munkája volt.

A történelmi témaválasztást és azok gyakoriságát természetesen meghatározták a Khuen-Héderváry-korszak viszonyai, amikor számos időszerű társadalmi probléma csakis történelmi milióbe ágyazva volt fölvethető. A *Za kralja – za dom*, illetve az *Udovica* lapjain kiteljesedő szerelmi történetek számtalan részletét szövik át a Tomić jelenkorának szóló üzenetek. Az *Udovica* c. regény sikerét és értékálló voltát a jól szerkesztett cselekmény s a vonzó jellemrajzok mellett az is növelte és növeli mindmáig, hogy Tomić valós történelmi eseményt elevenített fel. A regény hősnőjének, Margareta Magdić született Gabelićnek élettörténetét is Krčelić művéből vette. A fő cselekményszál kibontása során Tomić számtalan alkalmat talál, hogy a kor horvát nemességének mentalitását, életvitelét, szociális körülményeit is bemutassa. Regényének el nem hanyagolható jegye, hogy a cselekmény középpontjában egy nőalak áll, ő a főhős, s kapcsolatai révén jelenik meg a korabeli horvát élet valósága. Még szembetűnőbb ez az 1899-ben megjelent, alább bemutatandó *Melita* esetében.

A horvát irodalomtörténet-írás Tomićot hol a „pszeudoroman-tika”, hol pedig a „protorealizmus” képviselőjének tekinti, s olyan

írónak, akire – korabeli népszerűsége ellenére – mindig a nagy kortárs, Šenoa árnyéka vetül, és akit évtizedek múltán közönség és kritika a kor másod- vagy harmadrendű írójának tekint.¹

E néhány utalással azt is jelezni próbáltuk: Tomić megítélése a végletek között mozog, ami nagyobb körütekintést igényel életműve egészének s egyes műveinek vizsgálatakor egyaránt. Halála évében Milan Ogrizović általa vélt gyengeségeit így összegezte: Tomić „[...] a történelem lapjainak tehetséges illusztrátora, ügyes és vidám anekdotázó, némelykor jókorát markol a népéletből is, de minden, amit önmagából ad, csupán szín, hang, amelyben a külvilág reá gyakorolt hatása előttünk születik [...] Nem old meg semmiféle problémát, nem filozofál, nem jövendöl, s még csak nem is bűvész. Azért ír, hogy szórakoztasson – vagy [...], hogy megnyerje az olvasót. Könyvét nem tudod letenni, míg el nem olvasod [...]”²

Hat évvel korábban Silvije Strahimir Kranjčević, a századforduló legjelentősebb horvát költője a legsikeresebb Tomić-regény, a *Melita* megjelenésekor az író korábbi történelmi tablóit méltatva sikerének titkát alakjainak életszerűségében, valamint a fantázia és az igazság sikeres elegyítésében látja, s úgy véli: regényeinek színvilága „nem fog megfakulni”. A *Melita* analízisét bekecsesítve pedig „több ilyen könyvet” s népes olvasótábort kíván, amely „szívébe zárja” majd a legújabb horvát szépirodalomnak ezt az olyan értékeket hordozó alkotását, amilyen a „meseszövéss és az analízis, az alakok külső és belső rajza.”³

A 19. századi horvát irodalmi örökséget mindig erős kritikával mérlegelő Krleža ifjúsága meghatározó olvasmányainak egyike-

¹ Vö.: Nada PAVIČIĆ-SPALATIN: Josip Eugen Tomić. In: Josip Eugen TOMIĆ: *Melita*. Zagreb, 1964. 319–325.; Ivo FRANGEŠ: *Povijest hrvatske književnosti*. Realizam. Knj. 4. Liber. Zagreb, 1975. 361–367.; Miroslav ŠICEL: *Stvaraoći i razdoblja u novijoj hrvatskoj književnosti*. Zagreb, 1971. 179.

² „On je darovit i zanimljiv ilustrator povijesnih stranica, on je vješt i šaljiv pričalac anegdota, on je pogđekad moćno zagrabio i iz narodnog života, ali sve što od sebe daje jest boja, ton u kojem dojmovi vanjštine na njega izlaze pred nas, ali drugo ništa. On nema otraga, iza koga svog djela, ni jednu veću ideju, on ne rješava nikakve probleme, ne filozofira, ne propovijeda, a nije ni artista. On piše da zabavi [...], da predobije za se čitaoca. Njegovu knjigu ne možeš pustiti iz ruku do kraja.” Idézi Ivo FRANGEŠ: i. m. 363.

³ Silvije STRAHIMIR KRANJČEVIĆ: *Sabrana djela*. Knj. III. Zagreb, 1967. 235–241.

ként említi a *Melitát*, a Pregdrag Matvejevićtel folytatott beszélgetéseit tartalmazó, a hatvanas évek második felében készült, Európa-szerte nagy sikert aratott könyvben. Azt írja: „[...] ami a *Melitát* illeti, egészen jól kigondolt Ohnet típusú kompozíció. Néhány éve volt a kezemben a *Melita*: stílusa és előadásmódja lehangoló, provinciális irodalmi elmaradottságunknak kifejezetten riasztó bizonyítéka minden tekintetben! Ám mégis évek óta mint kitörölhetetlen benyomásról töprengek a *Melitáról*.”⁴

Kranjčević dicsérő, Krleža egyszerre elmarasztaló és elismerő ítélete voltaképpen mégiscsak azt sejteti, hogy a Tomić-életmű egésze s különösen a *Melita* korántsem hanyagolható része a horvát regény fejlődéstörténetének. És ennyi indok talán elég is ahhoz, hogy ehelyütt is foglalkozzunk vele. A fent mondottakon túl indokolhatják ezt komparatistikai szempontok is: a *Melita* magyar vonatkozásokban gazdag regény, ami a horvát nemzettudat motiváltságát illetően is tanulságos lehet.

A mű a horvát romantika elvirágzása után jóval később, 1899-ben jelent meg – lévén Tomić kései alkotása. Ez a megkéseltség magyarázza műfajltörténeti modernizmusát is. Egykorú és későbbi kritikusai egyetértének abban, hogy a korábbi, történelmi tárgyú opuszokkal ellentétben, ez már lípikusan *társadalmi regény*, amely 1899-ben fölöttébb időszerű témát bolygat: tárgya a horvát arisztokrácia erkölcsi és anyagi hanyatlása. Itt jegyezzük meg: több méltatója figyelmeztet kulcsregény voltára is – hangsúlyozva az írói szándék komolyságát, alakjainak modelljeit közvetlen környezetéből választotta.⁵ Tomić magas beosztású báni tisztviselő volt, egy ideig a gazdasági ügyosztály főnöke a horvát királyi állami apparátusban. Volt tehát alkalma és módja megfigyelni a körülötte végbemenő társadalmi folyamatokat, amelyek főszereplői egyfelől a horvát nemesség (elsősorban az arisztokrácia) deklaszálódó tagjai-csoportjai, másfelől a gazdasági életben mind nagyobb szerephez jutó polgárság képviselői voltak.

A regény színtere – jórészt – a horvát arisztokrácia szűkebb patriájának számító Zagorje, ez a Zágráb–Varasd–Krapina ha-

⁴ Predrag MATVEJEVIĆ: *Razgovori s Miroslavom Krležom*, Zagreb, 1969, 66.

⁵ Nada-PAVIČIĆ-SPALATIN: i. m. 321.

tárolta hangulatos táj. Tomić arisztokrata hőseinek, a Vojnicoknak ősi birtokai is itt voltak s megfogyatkozva bár, de még a regénybeli történés idejében is itt vannak. E birtok központja még mindig a deli-dvori kastély. A cselekmény indításakor még úgy ahogy a ranghoz illő milió, igazi grófi környezet – a birtokot terhelő adósságok ellenére is. Deli-dvor lakói nem is igen aggódnak a jövő miatt: a férfiak (Orfeo gróf és fia, Arthur) elképesztő könnyelműséggel szórják a pénzt s a regény hősnője, Melita (Orfeo gróf lánya) sem különb: egy-egy bál kedvéért úgy utazik Bécsbe, Grazba vagy épp Budapestre, mintha a szomszéd birtokra menne, majd meg a Rivierára és svájci üdülőhelyeken keresi orosz, angol és francia előkelőségek társaságát. Még az öreg grófné, Anna Vojnić is így okoskodik nála józanabban gondolkodó barátnői körében: „tudom, hogy erőnket meghaladó módon élünk [...], de mit tehetünk? Ha minden komfortot nélkülözünk, ha [...] nem tartunk együtt a többi előkelő társasággal, akkor számunkra egyáltalán nem gavalléros az élet, az számunkra egyáltalán nem élet. Igaz ugyan, hogy tönkremegyünk bele [...], hogy harcolnunk kell és végül összeomlani, de hát ez a sorsa osztályunknak. Tönkremegyünk mind sorba, egyik előbb, másik később.”⁶ Egyetlen óhaja: ne érje meg élve a teljes katasztrófát.

Orfeo Armano grófnak és családjának eme könnyelműsége, tékozló életvitele szükségszerűen párosul a legsúlyosabb immoralitással, amelynek rajzában remekel Tomić. Orfeo, az apa éppúgy a nőcsábász és a szélhámos fogalmával illelhető figura, miként fia: Arthur, a nyegle huszártiszt. Jellemző, hogy nőügyeik szüntelenül keresztezik egymást: előbb egy trieszti marquise, később Elza, a Nagyszebenből Bécsbe szökött kokott kegyeiért versengenek – nem is nagyon titkolva egymás előtt a rivalizálást. Orfeónak súlyosabb bűnei is vannak. Egy alkalommal például

⁶ „[...] »ja znam da i mi živimo [...] preko svoje snage, ali što da se uradi? Ako budemo živjeti bez ikakva komfora, ako si ne budemo ništa uštiti i ne išli usporedo s ostalim otmjenim društvom, onda to nije život kavalirski, nije uopće po nas nikakav život. Istina je, duduše, da kroza to propadamo [...], da se moramo boriti i da ćemo napokon propasti, ali to je sudbina našega staleža. Propadamo redom, jedan prije, drugi kasnije [...]«” Josip Eugen TOMIĆ: *Melita*. Id. kiad., 20–21.

maga ruházza át vejére a birtoka terhére felvett kölcsön törlesztése körüli teendők lebonyolítását – ismerve önnön megbízhatatlanságát. A haszonbérletből származó jövedelem – amely a törlesztések forrása lett volna – mégis Orfeo kezén úszik el: veje tudta nélkül gyűjtötte be parasztjaitól, és azt az utolsó fillérig Elza kisasszony bájainak megnyerése vitte el.

Arthur ennél is mélyebbre süllyed később: váltót hamisít, s mert a tisztí pályától emiatt meg kell válnia, előbb a trieszti marquise kitaroltója lesz, majd amikor az hűtlenkedése miatt túlad rajta, Angliába távozik, végül valahol Indiában nyoma vész.

Melita sem különb náluk: alig húszesztendősen már neki is a fél monarchiát felkavaró flörtje van: apja lársaságában egy veleneci nyaralás alkalmával létesít intim viszonyt egy Zelenkay nevű magyar tábornokkal, akit csak felesége családjának határozott fellépése térít el a válás szándékától. S teszi ezt egy őszintének mondható érzelmi kapcsolata mellett, amelyben partnere egy fiatal arisztokrata, aki feleségül is kívánta venni.

Ha mindehhez tudjuk, hogy az Armano család mindössze egy-két évtized alatt felelőtlenégből, szakszerűtlen, minden hozzáértést nélkülöző, csupán ötleteken alapuló gazdálkodásból fakadóan súlyos milliókat és birtokrészeket veszített el, keményebben fogalmazva: eltékozolt, úgy természetrajzuk további részletezésétől most el is tekinthetünk.

Ebbe a kétes egzisztenciájú családba veti sorsa a regény szempontunkból különösen érdekes alakját (akár második főhősnek is nevezhetjük), Branimir Rudnicót, a plebejus származású milliomos vállalkozót és földbirtokost, aki Melitát feleségül veszi.

Nem nehéz következtetni: milyen sors vár Rudnicra ebben a házasságban. Az esküvő napjaiban ugyan még adottnak látszik az érzelmi kötődés valamelyes kialakulása, a nászútról való visszatérés után a házaseset hétköznapjaiban azonban egyre nyilvánvalóbb ennek esélytelensége. A Rudnicóval szembeni társadalmi előítélet, melyet kezdetben csak Anna grófnő éreztet („Rettenetes, hogy a mi lányunk, ez a büszke gyermek olyan férfihoz megy, akinek még családi címere sincs...”), most Melita részéről is mind nyilvánvalóbb lesz. Nem válogat az eszközökben, hogyan adja tudtára Rudnicnak: mennyire lenézi plebejus származása miatt. A bántások, a megalázó megnyilvánulások skálája igen széles. Az apró szurkálódásoktól a

kegyetlenségig terjed. Nemcsak „plebejus” férjét, attól fogant gyermekét is gyűlöli, nem kívánja látni sem. Hónapokig tartó különélések (hol a várandósság, hol a szülés utáni pihenés, hol pedig a lelki egyensúly keresése okán), elképesztő pénzpazarlás (van időszak, amikor Melita férje évi jövedelmének kétharmadát költi el a Riviérán és Svájcban), később mind gyakoribb találkák régi szerelmével, Alfréddel – íme a legkirívóbb viselkedésformák. Önzés, szeszélyesség, gőg s megannyi más rossz személyiségjegye rajza mellett gyakran utal Tomić Melita egzaltáltságára, amelynek következménye a Branimirral való nyílt szakítás. Melita Alfréddel bálozik titokban s mikor férje váratlanul megjelenik, a szállodai szobalányok és szobaasszonyok előtt jelenti ki – nem a legszalonképeesebb szituációban s a legkevésbé arisztokrata hölgyhöz méltóan –, hogy elválik. Alfréd persze (egy, az eset következményeként Rudničtyal zajló, számára szerencsétlen kimenetelű párbaj után) visszahátrál, Melita pedig azonnal Budapestre utazik, s az időközben özvegyvé lett Zelenkay felesége lesz. Ebből a házasságból ezután már csak egy irányba vezet az út: a tébolyda felé. A megértő, ugyanakkor nyugalmat szerető, tisztességes férjnek rajzolt Zelenkaynak szomorúan s rezignáltan kell tudomásul vennie: egy egzaltált, szenvedélyeinek élő, önpusztító életformát kedvelő, őszinte érzelmekre képtelen nőt vett feleségül...

A kortárs horvát regényirodalom kontextusában vizsgálva Tomić regényét e végkifejlet magyar szereplőjének rajza nyomán ötlük szemünkbe, hogy ez a magyar motívumokban gazdag mű szinte teljességgel mentes a magyarellenes felhangoktól. A történelmi szituációból ui., amelynek közegében a kor horvát regénye – így a *Melita* is – megszületett, logikusan más következne. Előzetes, később kifejtendő problémák rövid összefoglalásaképpen néhány adat. 1895-ben (I. Ferenc József zágrábi látogatásának esztendeje) Khuen-Héderváry uralma ellen nagyszabású tüntetéssel tiltakozott a zágrábi értelmiség és diákság, melynek során elégették a magyar zászlót. Az eseménynek friss irodalmi visszhangja is volt: Antun Gustav Matoš, a horvát szimbolizmus vezéralakja *Kip domovine leta 188** (A haza 188* emlékműve) címmel írt egy rövid novellát (akkor még *Junčka smrt*, azaz *Hősi halál* volt a címe), melyben a tüntetők ellen kivezényelt magyar lovasságról szól – nem éppen hízelgő hangon.

1903 tavaszán a diákság a zágrábi főpályaudvar épületét „ostromolta” (ablakokat törtek, kövekkel dobálták az épületet), az ok: a pályaudvar főépületének homlokzatán magyar nyelvű volt a felirat: *Magyar Királyi Államvasutak*.

1886 és 1906 között sorra jelentek meg Tomić pályatársának, Ksaver Šandor Gjalskinak magyarellenes felhangokkal teli regényei: 1886-ban a kifejezetten a Khuen-Héderváry-korszakot támadó regény *U noći* (Éjszakában) címmel, 1992-ben az illirizmus mozgalmanak emléket állító *Osvit* (Virradat), 1906-ban pedig a leggyengébb, propaganda célzatú, a horvát kritika által is elmarasztalt *Za materinsku riječ* (Az anyanyelvért).

A *Melita* magyarságképe jószerevel semmit sem tükröz e korhangulatból. Tárgyszerűen leírt családi kapcsolatokról, magyar nevelőintézetekről, étkekről, Mikszáth-regényekbe illő katonatisztekéről, Magyarországon zajló hadgyakorlatokról, az unitárius vallás szerinti házasságkötésről olvasunk a mű lapjain; még a negatív szereplők alakrajzai is a szigorú objektivitás jegyében készültek. Anna grófnő édesanyja például magyar bárónő volt, Irmay lány, s az Irmayak mindig előzékenyek voltak a horvátországi rokonság iránt. Anna grófnő tizenhat évesen az ő tanácsuk nyomán került az angolkisasszonyok budapesti intézetébe, s ők vezették be néhány év elmúltával a társasági életbe is. Amikor Orfeo gazdálkodási kísérletei rendre zátonyra futottak, akkor is az Irmay rokonság sietett segítségükre: Anna grófnő unokaöccse vette meg – jó áron – a hrastovaci birtokot, annak ellenére, hogy jól tudta: az erdők tölgyállományát rég kivágták, a szántóföldek elhanyagoltak, egyedül a réteknek van némi értéke.

Melita és Zelenkay románcáról Doróczy Agátha, egy Nyitra vármegyei gazdag földbirtokos, bizonyos Radvánszky felesége informálja bizalmas levélben Winter bárónőt, azzal az óhajjal: fedje fel közös iskolatársuk, Anna előtt ezt az erkölcsstelen viszonyt, s bírja rá Melitát a kapcsolat megszakítására.

E jelenségek ábrázolásakor Tomić korántsem csak a felületi rétegekben mozog, a magyar tiszték alakrajzaiban például a monarchia tisztí karrierjeinek leírása mellett bemutatja azt a szociológiai közeget is, amelyből a pályára léptek, s jelzi a pályaválasztás közvetett vagy közvetlen indítékait is. A „magas termetű, vállas”, „szőke hajú, kék szemű” főhadnagy előélete fölöttébb vi-

haros: már jogászként súlyos összegeket kártázott el a „Budapestben töltött hat szemeszter” idején, s könnyelműségével mindaddig talpig becsületes apját is (Tolna vármegyei törvényszéki bíró volt) törvénybe ütköző tette készletli. A köztiszteletben álló férfiú hivatali közpénzekhez nyúl, hogy fia adósságát kiegyenlítse, s csak a baráti gesztus menti meg a meghurcoltatástól s a börtöntől (barátai adják össze az illegálisan kölcsönvett összeget). Hivatalától természetesen – a történetek után – önként kell megválnia. Fia mit sem okult apja karrierjének derékbátöréséből, egyéves önkéntes idejét leszolgálva tényleges tiszt lesz, folytatja diákkori passzióit (kártya, udvarlás, mulatozás), emiatt került – büntetés-képpen – a horvátországi garnizonba.

Nem különb tiszttársa sem, az egyébként „szimpatikus”, „elegáns külsejű”, „barna arcú” fiatal hadnagy, akinek apja Bem tábornok századosa volt 1848-ban, s Világos után az emigrációba is követte a legendás lengyelt. Később – mint annyi társa – kegyelmet kapott, s hazatérve a közélet megbecsült munkása lett. Fiát – aki a legkisebb volt gyermekei között – az 1872-ben újból felállított és új igények szerint működő Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémiára⁷ küldte a karrier reményében, ám e remények nemigen váltak valóra, hisz a frissen végzett hadnagy csakhamar beletanult a lumpolásba, adósságokba verte magát, így került ő is a horvátországi helyőrség állományába.

Az értékekre figyelő s az előítéleteket s az ebből fakadó általánosításokat láthatóan kerülő Tomić szól itt rokonszenvennel tévúton járó hőseinek más értékrendbe tartozó, tisztességes szülei-ről, s voltaképpen ez a hangütés jellemzi Zelenkay alakjának ábrázolását is. Egyáltalán nem a tábornokot marasztalja el a flört miatt, sokkal inkább Melitát, a regény végén pedig – amikor Zelenkaynak már férjként kell elszenvednie asszonya kilengéseit – egyenesen áldozatként jeleníti meg. A Tolna vármegyei törvényszéki bíró jellemzése során nem mulasztja el megjegyezni, hogy ez a nemzedék még képes levonni tévedéseinek konzekvenciáját, erkölcsi érzéke és tudata egy másik, példaszzerű világban gyö-

⁷ A Ludovika újbóli, az 1848–1872 közötti kényszerszünetet követő megnyitá-sához vö.: *A magyar kir. honvéd Ludovika Akadémia története*. Szerk.: dezséri Bachó László. Bp., 1930. 352–355.

kerezik. S ez nem kevés. A 19. századi horvát széppróza sokszor – okkal vagy ok nélkül – elfogult magyarsággépében figyelmet érdemlő színfolt. A komparatiztika szemszögéből, s nem utolsósorban a nemzettudat motivációját illetően még fontosabbnak ítélnélhető jelenség, ha tudjuk, hogy például a 19. századi magyar szépirodalom „mennyire nem kíváncsi [...] a horvátokra [...]”, hogy „hozzájuk képest a szerbekre, bosnyákokra jobban figyelt az irodalmi közvélemény.⁶ Nagy Miklós, akitől e megállapítást idéztük, a 19. század második felének magyar irodalmában a szerbek és horvátok rajzát szemlélve mindössze egy olyan regényt talált: Tormay Cecile 1911-ben, tehát a dualista korszak végén készült *Emberek a kövek között* című művét, amely horvát főszereplővel horvát környezetben játszódik s nem utolsósorban politikai felhangoktól mentes. Szociális állapotrajza kifejezetten dicsérendő, a korabeli horvát viszonyokat s a kortárs horvát széppróza szociológiai passzusait ismerő olvasó és irodalomtudós azzal egyenrangúnak ítélnélheti az esztétikum és az életanyag hitelessége okán. Külön tanulmány tárgya lehetne, miként, milyen indítékok, személyes élmények, tapasztalatok nyomán és milyen magyar életanyag ismeretének birtokában formálta Tomić ilyen regénye magyarsággépét egy, a magyarsággal egyáltalán nem rokonszenvező korszakban, a Khuen-Héderváry-korszak utolsó negyedében? Annál is inkább, mert a *Melita* az eddig érintettek mellett egyéb magyar vonatkozásokat, vagy legalábbis párhuzamoknak minősülő jelenségeket is sejtet. A mégoly óvatos, túlzó hipotézisektől tartózkodó interpretálónak is feltűnhet: a Tomić-regény két polgár szereplőjének, az idősebb és az ifjabb Rudnićnak ábrázolásában meglepően sok a Timár Mihály, kisebb részben a Berend Iván alakrajzára emlékeztető elem. Mindkettőjük életpályájában bőven vannak „arany ember”-vonások: vállalkozói sikereik, a gazdálkodásban megmutatkozó rátermettségük, a gabonaüzletben rejlő lehetőségek felismerése, majd a faexport konjunktúrájának beköszönésekor a gyors alkalmazkodókészség az erre utaló legjellemzőbb példák, míg az ifjabb Rudnićnak orlovaci birtokán a köz

⁶ NAGY Miklós: *Szerbek és horvátok a XIX. századi magyar írók szemével. Alföld*, 1987. 8. sz. 84.

javára tett intézkedései (iskola- és hídépíttetés, kamatmentes kölcsön a falunak szükséghelyzetben, a szegények gyermekeinek tankönyvvél, téli ruhával való segítése) némiképp már Berend Iván mentalitására is emlékeztetnek.

A mondottak nyomatékaképpen érdemes egy rövid szemlét tartani az öreg Rudnić gazdasági-vállalkozói sikerei fölött. A Tengermellékről (Primorje) indult egyszerű származású fiúból a történés idejére Horvátország leggazdagabb gabonakereskedője lett, akinek gabonahajói már húsz éve közlekednek a Száván és a Kupán Zimonytól Sisakon át Karlovacig s végig a Száva mentén az ő gabonaraktárait töltötték meg a természettel, hogy hajói érkeztével újra és újra kiürüljenek. A szóbeszéd szerint vagyonát oly mértékben megsokszorozta, hogy birtokvásárlásai mellett jelentős összegeket tudott elhelyezni a legjobb bécsi és londoni bankházakban. A tőzsdén sohasem kockáztatott, a korviszonyokat tekintve szolid kereskedő volt, aki természetes érzékkel, ösztönös spekulatív kombinációkkal csinálta végig üzleti vállalkozásait, s jó érzékkel vette észre azt is, mikor kell a piaci körülmények megváltozása miatt profilt váltani. A Zidani Most–Sisak és Zágráb–Karlovac vasútvonal megépítése után jó érzékkel ismerte fel, hogy ütött a hagyományos gabonakereskedelem vég-órája. Az öreg Rudnić hamarosan meg is kezdte a visszavonulást: hajóit eladta, gabonaraktárait pedig – jó pénzért – a határ-örvidék katonasága vásárolta meg. Figyelme ezután a faexport irányába fordult. Ezúttal is természetes észjárását követve kezdett új vállalkozásokba. Elszegényedő szlavóniai nemesek birtokait vásárolta meg, s a konkurens francia cégekkel versenyre kelve kezdte meg a birtok tölgyeseinek kitermelését – ezúttal is sikerrel. Rövid idő alatt a legnagyobb horvátországi fakereskedő lett. Most már erdővásárlásokkal is foglalkozott, fafeldolgozó üzemeket létesített s termékeivel meghódította Franciaország és Németország piacait. Bécs, Trieszt és Budapest fakereskedői sem tudtak versenyezni vele. S ha Timár Mihály környezetétől az „arany ember” titulust érdemelte ki, úgy természeteszerű, hogy az öreg Rudnić az „erdőkirály” megtisztelő címet viselhette.

Hosszasan lehetne szólni az ifjabb Rudnić alakjának a Timár Mihályéval, s a szakértő, tudós mentalitás tekintetében a Be-

rend Ivánéval rokonítható vonásairól is. Ő más formációban, a korigényekhez igazodva folytatja apja vállalkozói örökségét. Megalapítja a horvátországi faexport részvénytársaságot – ezzel a hazai fakereskedelem egésze az ő kezében összpontosul –, birtokain pedig modern tehenészetet, szesz- és konzervgyárat, gőzmalmot alapít és tovább fejlesztve már apja idejében is virágzó fafeldolgozó üzemét, hatalmas fűrésztelepet építet, amelynek energiáját a hegyi folyók vize szolgáltatja, s hogy a felfogott vizet többszörösen is hasznosítsa, pisztrángtenyésztőt létesít, amelynek irányítását külföldi (osztrák) szakemberre bízta. Alapelve: úgy működtetni a gazdaságot, hogy abban az ipari és a kereskedelmi funkció egyaránt érvényesüljön. S akkor még nem szóltunk Branimir Rudnićnak a pénzvilágbeli vállalkozásairól, amelyek természetesen mértékadóak, bennük a korrekt üzleti magatartás, a bizalom, a biztonság kivívása a döntő, nem pedig a veszélyes és épp ezért értelmetlen kockáztatás, a spekuláció.

Az eddig vázoltakból is eléggé kiviláglik, hogy Tomićnál a két hős esetében van az ábrázolásnak egy másik, ugyancsak a Jókai-hősökével rokonítható rétege is, amit az etikai tisztaságért folytatott küzdelemnek nevezhetnénk. A rokonítás alapja például az a viszony lehet, mely Timár és Fabula János s a „nyereségosztalékot” fizető Berend és munkásai között alakult ki, patriarchális és demokratikus elemeket elegyítve, még inkább ilyeneknek tekintendők Timár és Tímea házastársi viszonyának egyes elemei. Ez utóbbi példát részletezendő említhetjük, hogy mindkettő – Timár is, Rudnić is – heroikus küzdelmet folytat annak az „érzelmi vákuumnak”⁹ semlegesítéséért, amely házaseletüket beárnyékolja, s amíg Tímeának Athalie démonisága ellen és Timár érzelmeinek felszításáért kell reménytelen küzdelmet folytatnia, addig Rudnićnak a két Jókai-hősnő vonásait egyesítő Melitával kell hasonló harcot vívnia. A küzdelem kimenetele mindkét esetben a szakítás...

A vázolt párhuzamokból, rokon jelenségekből szükségszerűen következik a kérdés: mennyiben tekinthetők az effajta egyezések

⁹ A fogalmat Nagy Miklós használja Timárról értekezve, vö.: NAGY Miklós: *Virrasztók*. Bp., 1987. 92.

egy Jókai-recepció tényeinek? A válasz – a jelenleg rendelkezésre álló adatok birtokában – hipotetikus lehet. Azt vehetjük számba: milyen momentumokra építhetjük a befogadással kapcsolatos feltevéseket? Támpontok lehetnek bizonyos évszámok. Jókai regényeinek keletkezési időrendje ismert: *Fekete gyémántok*, 1870, *Az arany ember*, 1872. A regénybeli magyar hadnagyról azt írja Tomiç, hogy apja mindjárt a Ludovika Akadémia újbóli megnyitása után felvétette fiát a katonai nevelőintézetbe. Nos, a megnyitás dátuma pontosan ismert: „1872. évi május hó 1-jével a király a belső berendezés, szervezés határozványait s az oktatási módot jóváhagyta. Ennek alapján a m. kir. honvédségi Ludovika Akadémia a lizstképzés 1872. évi november hó 1-vel életbe lépett, de az előadásokat az épület átalakítási munkálatainak későbbi befejezése miatt csak december hó 19-én lehetett megkezdeni.”¹⁰ A Tomiç-regény világa tehát időben jól behatárolható. A történések ideje a 70-es és a 80-as évtizedre tehető.

Tomiç, aki hivatali állásából következően pontosan és bizonyára rendszeresen tájékozódhatott a társországban játszódó eseményekről (erre vallanak egyébként a *Melita* életanyagának magyar rétegei is), a hivatali, közéleti, jogi, katonai stb. információk mellett feltehetően figyelt a magyar irodalmi élet eseményeire is. Talán arra is: mit tartott időszerűnek regényformában feldolgozni a magyar pályatárs. Kézenfekvőnek látszik, hogy a Jókai-művek sem kerültk el figyelmét. Ha magyarul netán nem is (amit egy magas beosztású báni tisztviselőről a Héderváry-korszakban nehéz elképzelni), horvát és szerb fordításban mindenképp olvashatta Jókai műveinek legjavát. Az egykorú fordítások gazdagsága legalábbis erre enged következtetni. Csak néhány adat, a teljesség igénye nélkül. Már 1869-ben egy kötetre való elbeszélés látott napvilágot Zimonyban, 1871-ben a *Szegény gazdagok*, majd pedig 1873-ban *A Bárdy család*, 1880-ban a *Kárpáthy Zoltán*, 1881–83 között a *Mire megvénülünk*, 1890-ben *A szökevény*, 1893-ban a *Janicsárok végnapjai*, 1895-ben *A fehér rózsza* belgrádi, zág-rábi, pancsovai kiadásban s már 1885–86-ban lefordították *Az arany embert*, 1880-ban pedig a *Fekete gyémántokat*. Mindkét ki-

¹⁰ *A magyar kir. honvéd Ludovika Akadémia története*. Id. kiad., 355.

adást belgrádi kiadó gondozta.¹¹ Nehéz elképzelni, hogy a világ-irodalomban széleskörűen tájékozott Tomić (Manzoni, Tommaseo, Kraszewski, Sienkiewicz műveit ő fordította horvátra!) ne figyelt volna fel a magyar mesélő munkásságára, akit nem csupán horvát és szerb nyelvterületen, de szerte Európában is – a Tomić-regények születése idején – világirodalmi nagyságként tartottak számon.

¹¹ A Jókai-művek Marija Čurčić készítette szerb és horvát bibliográfiáját lásd: Imre BAN–Janoš BARTA–Mihalj CINE: *Istorija mađarske književnosti*. Novi Sad, 1976. 367–372.

MODERN SZÉPPRÓZA ÉS NEMZETKÉP

Šenoa halálát követően a horvát széppróza jelentős prosperálását tapasztaljuk. E gyarapodást külső és belső indítékok egyaránt serkentették. Az új nemzedék a nyugat-európai és az orosz regény fejlődésére egyaránt felfigyelt, s ez a műfaj hazai teoretikus tisztázására serkentette e nemzedék tagjait. Három szerző dolgozatára kell nyomatékkal utalnunk. Az egyik a filológus vénájú, pozitívista szemléletű kritikus, Josip Pasarić munkája, a másik a szépíró Eugen Kumičićé, a harmadik szerzője Jakša Čedomil. Kumičić 1883-ban a *Hrvatska vila* lapjain már a naturalista regényről értekezett,¹ Pasarić – három évvel később – a műfaj 19. századi eredményeit vette számba. Ez utóbbi dolgozatát – hat részletben – a *Vijenac* közölte 1886-ban *Moderni roman* (A modern regény) címmel.² Čedomil munkája *O romanu* (A regényről) címmel a *Narodni list*ben látott napvilágot 1888-ban.³

Kumičić dolgozata improvizatív értekezés, tulajdonképpen a naturalizmus vázlatos apológiája, a zolai kísérleti regény (*Le Roman expérimental*) elméletének méltatása, amely nem kis esztétikai vita elindítója lett. A bevezető sorokban a műfaj valamiféle definiálását kívánja nyújtani, ami nem több, mint az *imagináció* fontosságának hangsúlyozása. A regény fontos kritériuma ez – mondja –, a *regény* ezáltal lesz *regény*, s a műfaj történelmi változatának írója semmiképp sem mellőzheti. A modern író viszont –

¹ Eugen KUMIČIĆ: *O romanu*. Hrvatska vila, sv. VIII., Zagreb, 1883., újabb közlése in: Miroslav ŠICEL: *Programi i manifesti u hrvatskoj književnosti*. Liber, Zagreb, 1972. 113–123.

² Josip PASARIĆ: *Moderni roman*. Vijenac, br. 3, 4, 5, 6, 7, 8. Zagreb, 1886. Újabb közlése in: Miroslav ŠICEL: i. m. 124–142.

³ Jakša ČEDOMIL: *O romanu*. Narodni list. XXVII/1888. br. 27–31.

ha használja – szükségtelenül él vele – lévén feladata a mindennapi élet ábrázolása. Más szavakkal: „a húsból és csontból való embert kell bemutatnia az olvasónak, embereket, akik nevetnek és sírnak, akik szépek és rútak, tiszták és koszosak [...]”⁴ Nem tagadja: az imagináció eszközeivel élő írók nagyszerű regényalakokkal ajándékozták meg az olvasókat, Guerrazzi éppúgy, mint Eugene Sue, Dumas vagy Gualtieri, nem is szólva Victor Hugóról vagy George Sandról. Ám úgy véli, Balzac mégis erőteljesebb amazoknál, mivel korának realista krónikása volt. Ezután a regény két nagy reformátoraként őt és Turgenyevet említi, akiket számosan követnek Európában, e követők pedig a realisták és a naturalisták lettek, sikeres írók, az általuk teremtett hősök az olvasó régi ismerőseiként lépnek ki a regényvilágból.⁵

Mint említettük: Kumičić tulajdonképpen szándéka a zolai naturalizmus bemutatása, illetve a horvát széppróza és a „kísérleti regény” teóriájának szembesítése. Ekképp az írás további passzusaiban a Zola-regény, illetve a Zolát követők műveinek apológiáját kapjuk. A naturalizmus és a verizmus ellenfelei gyálázzák Zolát – mondja Kumičić –, mert nem hozta napvilágra a négyszázezer párizsi munkás ínséges és nyomorúságos helyzetét, de Nana életsorsának egész regényt szentelt. Nevetséges a vád, miként az is, hogy a Zola-művek rombolják a serdülő ifjak erkölcsseit. Amit Zola leír – emlékeztet Kumičić –, mindazt illusztrált orvosi szakkönyvek sokaságában is megtalálja a pubertásos korban lévő ifjú olvasó. Sokan azt mondják erre: ez utóbbiak a tudomány termékei. Kumičić válasza: a Zola-életmű is az, „a naturalista író alkotása nem egyéb, mint tudomány, analízis, a társadalom anatómiája.”⁶ A párhuzam hitelét erősítendő, az orvosi gyakorlatra utal – mondván: „az orvosok a test diagnózisát vég-

⁴ „Prikazati čitaocu ljude od mesa i kosti, ljudi koji se smiju i plaču, koji su lijepi i ružni, čisti i blatni, to je, brajne, velika i mučna zadaća.” „...naturaliste bave se dijagnozom duše i srca. Dijagnoza je svemu temelj. Bez istraživanja nema rezultata.” ŠICEL: i. m. 115–116.

⁵ „[...] Neždanov, Nana, Gemma, Josserand, Elena, Coupeau, Nikiforović, Roumestan, Bazarov, a svi ti ljudi bit će ti dobro poznati kao da si s njima mnogo godina drugovali.” ŠICEL: i. m. 116.

⁶ „I knjige naturalističkih pisaca su znanost, analiza, anatomija društva.” ŠICEL: i. m. 116.

zik, a naturalisták a lélekét és a szívét”, mert „mindennek az alapja a diagnózis. Kutatás nélkül nincs eredmény.”⁷

„A horvát irodalomban nyoma sincs a kísérleti módszernek és analízisnek” – mondja Kumičić –, mert az *imaginációra* építő, egyébként tehetséges alkotókban nincs meg a bátorság, hogy a való élet jelenségeit a maguk természetességében mutassák be. Pedig „az a regény, amely nem valóságszemléleten alapul, nem sokat ér [...] Ha az író olyan embereket ábrázol, amilyenek a világon sohasem léteztek, nyugodtan alhatunk, mert kortársaik közül senkit sem dőft meg tollával. Ám ha a horvát ellenzéki lapok egyike Jupiter planétájának valamelyik hatalmi pozícióját támadja meg a maga rámenősségével, a gyors cenzorok a legkevésbé sem késlekednek az írás betiltásával.”⁸ Példaként Šenoa *Mladi gospodin* (A fiatalúr) című regényét említi, amelynek közlését egykor a *Vijenac* szerkesztője „igaz volta” miatt nem óhajtotta vállalni.⁹

Kumičić írása mintegy két évtizedes polémia kezdete lett, amely bár explicite vagy implicite a naturalizmusról szólt, ám végül erőteljes politikai töltést kapott, amennyiben a jogpárti elkötelezettségű liberálisok és a *narodnjakok* néven ismert nemzeti mozgalom konzervatív hívei kerültek szembe egymással. Az előbbiek az új, a modern áramlatok, az utóbbiak a hazai (nemzeti) tradíciók elkötelezettjeiként.¹⁰ Kumičić első számú ellenfele a konzervatív Josip Pasarić volt, aki az új irányzatokat, így mindenekelőtt a naturalizmust mind a horvát nemzet, mind a horvát irodalom szempontjából veszélyesnek tartotta. Kritikai írásaiban általában Brandes, Taine, Sainte-Beuve munkáira hivatkozik, első számú mintaképe azonban egyfelől a német Rudolf Gottschall, másfelől horvát honfitársa: Franjo Marković. Szépíró-ideáloknak Šenoát

⁷ „Liječnici have se dijagnozom tijela, naturaliste have se dijagnozom duše i srca. Dijagnoza je svemu temelj. Bez istraživanja nema rezultata.” ŠICEL: i. m. 116.

⁸ „Roman u kojem ne ima shvaćanja realnoga svijeta malo vrijedi [...] Kad pisac opisuje ljude kakvih nije nikada na svijetu bilo, može mirno spavati, jer nije ubio nikog od svojih suvremenika svojim perom. Da udari jedan od hrvatskih opozicionalnih listova svom žestitom na bilo koji vladin odsjek na planetu Jupiteru, hitri cenzori ne bi se nit najmanje uzvrpoljili da zaplijene taj članak.” ŠICEL: i. m. 121–122.

⁹ Uo. 121.

¹⁰ Krešimir NEMEC: i. m. 152–153.

és Turgenyevet tekinti. Ez utóbbi – írja – egyfelől az élet valószerű ábrázolása, másfelől az alakrajzaiban érvényre jutó képzelőerő okán dicsérendő, továbbá azért is, mert írásaiban mindig jelen van „saját énjének színvilága és visszfénye.”¹¹

E Turgenyev iránti rokonszenv kinyilvánítása a horvát regényfejlődés egésze szempontjából figyelmet érdemlő. A század utolsó harmadában az „öreg orosz” (Krúdy Gyula szavai) lesz több kiváló horvát regényíró ideálja. Ksaver Šandor Gjalski, Josip Kozarac, Janko Leskovar írásainak rangja és sikere sokban a Turgenyev-életmű kreatív recepciójának köszönhető.

A Kumičić írása nyomán támadt naturalizmus-vitában többen is részt vettek. Pasarić szólalt meg először, *Hoćemo li naturalizmu? (Akarjuk-e a naturalizmust?)* című írását a *Vijenac* 1883-as évfolyamban tette közzé, a következő évben pedig Duro Galac fejtette ki álláspontját *O romanu* (A regényről) című értekezésében,¹² harmadikként Emil Podolski jelentkezett, írását – *On književnom naturalizmu* (Az irodalmi naturalizmusról) – a *Hrvatskában*¹³ tette közzé 1886-ban, végül – érdemben – Jakša Čedomil (valódi nevén Jakov Čuka) fejtette ki véleményét a *Narodni list*ben, dolgozatának ő is ezt a címet adta: *O romanu* (A regényről).¹⁴

Galac elutasító álláspontját Zola *Nanájának* elemzésében fejti ki, amely regénypoetológiai tekintetben nemigen jelent újat, egyetlen célja: a horvát próza művelőit eltanácsolni a naturalizmustól. Úgy tűnik: nem eredménytelenül, mert az irányzat körül zajló vitákat követően – Kumičić kísérleteit is ideszámítva – nem született meg a zolai értelemben vett igazán rangos horvát naturalista regény.

¹¹ „[...] on je vrstan ljude najljinije analizirati, ali im uz to podaje toplinu čuvstva i duševni život iz svoje bogate nutrine, odraz i boju svoga vlastitog »ja«.” Josip PASARIĆ: *Moderni roman*. In: *Hrvatska književna kritika*. Knj. II. Razdoblje realizma. Priredio A. Barac. Zagreb, 1961. 162.

¹² Duro GALAC: *O romanu*. *Hrvatska vila* III/1884. br. 41. 652–654.; br. 42. 668–671.

¹³ Újabb kiadása in: *Kritika u doba realizma. Uredio Ivo Frangeš. Pet stoljeća hrvatske književnosti*. Knj. 62. Zagreb, 1976. 410–412.

¹⁴ Jakša ČEDOMIL: *O romanu*. *Narodni list* XXVII/1888. br. 27–31.

Emil Podolski írása valódi vitacikk: Pasarić 1883-as dolgozatára adott válasz. Az irányzat szenvedélyes apostolaként a naturalizmus irodalmi programjának elméleti kifejtése mellett a *kísérleti regény* apológiáját fogalmazza meg, majd pontosan körvonalazza annak filozófiai alapjait s részletezi kialakulását. S teszi mindezt előítéletektől tartózkodva, szigorúan Zola *Le Roman expérimentale*-jének gondolatmenetét követve – egyúttal következetesen arra törekedve, hogy bebizonyítsa a naturalizmus „étude humaine” voltát, amely művészi gyakorlatával a valóság addig elhanyagolt dimenzióit tárja fel, mindenekelőtt az ember biológiai determináltságát.

Podolski dolgozatának megjelenése után a naturalizmus-vita – Josip Pasarić és Jakša Čedomil jóvoltából – a regény általánosabb érvényű, szigorúan regénypoetológiai alapon történő, a horvát irodalmi fejlődésre szabott, épp ezért korszakjelző kanonizálásával folytatódik. A kezdeményező ismét Josip Pasarić, aki – miként már említettük – 1886-ban adta közre terjedelmes regényelméleti-műfajttörténeti dolgozatát *Moderni roman* címmel.¹⁵ Gondolatmenetének ismertetésétől nem tekinthetünk el – lévén ez az írás a 19. századi horvát irodalom történetében a legteljesebb és legszakszerűbb regénypoetológiai összegzés.

Már a bevezető passzusban leszögezi: a regény kora irodalmának domináns és reprezentatív műfajává vált. Térnyerését a korigény, az életkörülmények alakulása, az ízlés változása, valamint a tudomány, különösképpen a természettudományok fejlődése magyarázza. A 19. század realitásra figyelő olvasója már nem fogadja el az „éter magasságában lebegő tündéreket”, idegenné lett számára az „érthetetlen és ködös ábrándozás”, a valóság hiteles rajzát várja el az írótól. Az új műforma enciklopédikus jellegéből és terjedelméből következően maradéktalanul alkalmas az élet sokoldalú bemutatására, az erkölcsrajzzal párosulva a pszichológiailag is motivált személyiség megformálására.

A kor európai regénypoétikai eredményeit követve a műfaj két alaptípusát különbözteti meg: a *történelmi* és a *társadalmi regényt*. A két változat deskripciója is az egykorú európai mintákat követi (Georg Morris Brandes, Hypolit Taine). A *történelmi re-*

¹⁵ Lásd a 2. sz. jegyzetet.

gény kritériumait számba véve az „archeológiai aprólékosság” helyett a letűnt idők karaktereinek hiteles rajzát, az „általános emberi dimenziók” részletezését, a tragikus hősök felvonultatását, tragikus események, katasztrófák hű ábrázolását tartja fontosnak. Ebben az értelemben tekinti a műfaj „lelkiismeretes”, „a régmúlt események, szokások, a közélet valóság-hű képét felmutató” képviselőinek¹⁶ a műfajváltozatot megteremtő („začetnika ovoj vrsti romana”) Walter Scottot, továbbá Edward George Bulwer-Lytton, Flaubert-t, Tolsztojt és Sienkiewiczet – az utóbbinál konkrétan utalva a lengyel író *Ogniem i mieczem* (Tűzzel-vassal) című monumentális történelmi tablójára.¹⁷

A műfaj kortárs művelőinek munkáit méltatva elsősorban a történelmi hűség kérdéséről értekezik. Az évszázadok múlásával változtak az eszmék, az erkölcsi törvények – mondja Taine-re hivatkozva –, ezért az író gyakran a múlt eseményeit feltárandó kitarító levéltári kutatásokat végez, tudományos művek sokaságát olvassa el, s a gyűjtött információkat beépíti regényébe, ami semmiképp sem válik műve hasznára, sőt – miként Flaubert esetében a *Salambo* megírásakor történt –, tehetetlen lett, az olvasót fásztó, unalmas archeológiai értekezés, amelynek semmi köze az esztétikumhoz.

A történelmi regény íróját a régészeti emlékek, tudományos értekezések, divat- és kultúrtörténeti hagyományok, közigazgatási tradíciók „Szküllái és Kharübdiszeli” között manőverező matrózhoz hasonlítja, akinek „költői gályája” e „szirtek” között hánycódva zátonyra fut és a hullámsírba vész. Az igazi tehetség persze mindig rendelkezik kellő „költői divinációval” („pjesničkom divinacijom”) az ősök életformája és cselekedetei iránti affinitással, s képes valószerű képet festeni a múlt megannyi tragikus hősről, megrendítő történéseiről, katasztrófáiról.¹⁸

¹⁶ „[...] ima savjesnih pisaca historijskih romana koji prikazuju vjernu sliku zгода, običaja i javnoga života iz davne prošlosti.” A szöveget az alábbi kötetből idéztük: Miroslav ŠICEL: *Programi i manifesti u hrvatskoj književnosti*. Liber. Zagreb, 1972. 127.

¹⁷ Uo.

¹⁸ „Nadareni silnom pjesničkom divinacijom i vrućom simpatijom za život i djela naših predaka, prestave se cijelim svojim bićem u davninu, u kojoj nalaze mnogo tragičnih junaka i zгода i potresnih katastrofa[...].” Miroslav ŠICEL: *Programi i manifesti u hrvatskoj književnosti*. Id. kiad., 129.

A programadás okán Pasarić sokkal bővebb teret szentel a *társadalmi regénynek*. Definíciója szerint ez a regénytípus a társadalmi élet legfontosabb karaktereire és jelenségeire összpontosít, s azokat maradéktalan hitelességgel, valószerűen ábrázolja. A modern világ erkölcsének, szerkezetének művelődési viszonyainak pozitív és negatív vonásait egyformán. Megállapításait a műfaj angol, francia és orosz mesterei: Thackeray, Bulwer, Dickens, Balzac, George Sand, Daudet, Zola, Ohnet, Gogol, Turgenyev és Dosztojevszkij legjobb műveivel támasztja alá.

A modern regény alkotójának látószögéből természetesen nem marad ki a *múlt* sem – figyelmeztet Pasarić –, a jelenkor előzményeként felfogható múltbeli történések és törekvések rendre megjelennek a modern társadalmi regény lapjain is – lévén azok az író korát előlegező, meghatározó előzmények. Turgenyev, Daudet és Zola munkái erre egyaránt bőven kínálnak példát.

A társadalmi regény tematikai gazdagságát mindenekelőtt a különféle társadalmi típusok megformálása s az egyes társadalmi rétegek létformájának, mentalitásának rajza alkotja. A műfaj képviselői az arisztokrácia soraiból vett alakrajzokkal éppúgy remekelnek, mint a különböző polgártípusok jellemrajzaival, a férfi- és nőalakok sokszínű megformálásával, amihez szükségképp társul a nagyváros és a vidék s a falu idilljének hiteles rajza. A jellemrajzok egyaránt alkalmat adnak az írónak a torz és a szép, a gonosz és az erényes tulajdonságok részletezésére, miközben a pszichológizálás révén az emberi lélek mélyebb rétegeit is átvilágítják.

A modern regény ideáltípusának megrajzolására törekvő szerző ezúttal is kemény polémiát folytat a naturalizmus híveivel és képviselőivel. Zsinórmértéke a hagyományos erkölcsi és esztétikai értékrend, konzervatív társadalom- és irodalomszemlélet s ennek alapján vitatja az alantas, a társadalomra veszélyes jelenségek, típusok, magatartásformák öncélú szépírói megjelenítését, amely ráadásul – vélelme szerint – tisztességtelen is, mert a naturalisták nem a jobbítás szándékával ábrázolják a destruktív, biológiailag determinált, a feslett, alkoholistá, a hagyományos erkölcsi normákat áthágó karaktereket. E „hipermodern tendenciák” valójában „önző spekulációt takarnak” – mondja Pasarić –, ami nem egyéb, mint *auri sacra fames*, azaz az arany átkozott éhsége, s e valós célt harsánysággal, a hagyományos értékrend

tagadásával, az ezekhez ragaszkodó írók gyalázásával leplezik. Írásműveik java része nem több kocsmái verekedések s a munkásnegyedekben zajló acsarkodások leírásánál, ráadásul tudatosan gyűjtik az ott elhangzott legalantasabb kifejezéseket és káromkodásokat – ezzel csábítva az olvasókat s biztosítva műveik kelendőségét. Zolára hivatkozva írja: a naturalisták szerint mindez az írásmű „minőségi voltának” bizonyosága. A jó ízlésű olvasó persze észreveszi a trükköt, s azt is, hogy e művek szerzői „[...] többnyire a modern világ beteg és abnormális jelenségeit mutatják be, »egészséges« szemeikkel csak az egészen aljas dolgokat és a rothadást veszik észre az emberi társadalomban, legszívesebben a legdurvább és legbestiálisabb típusokkal foglalkoznak, s a vad szenvedélyeket, az alkoholisták, a gazemberek és a közönséges örömlányok állatias ösztöneit írják le aprólékosan, amelytől minden tisztességes ember elhatárolódik a mindennapi életben.”¹⁹ Ez az elhatárolódás nem a valóság negatív jelenségeit feltáró írói vállalkozás maradéktalan elutasítása, Pasarić csupán annak kizárólagosságát veti el. Ha egy író a társadalomra veszélyes, erkölcsstelen életvitelű típusokat a nemes és tiszta jellemek kontrasztjaként jeleníti meg, a valóság teljes, megannyi dimenziót magában foglaló ábrázolását nyújtja, s ez utóbbiak tisztasága, nemes tulajdonságai még „nagyobb fényrel ragyognak fel az olvasó szemei előtt” („u većem sjaju će sinuti pred očima čitalaca”).²⁰

Nem érdektelen utalni Pasarić fejtegetéseinek ama passzusára, amelyben arra hívja fel olvasói figyelmét, hogy a naturalisták esztétikai elveiket igazolandó szívesen hivatkoznak Homéroszra, Shakespeare-re s a kortársak közül Turgenyevre. Alaptalanul – mondja Pasarić –, mert műveikben ezek mindegyike erényes hősök sokaságát vonultatja fel a negatív alakok mellett (Homérosz Akhilleuszt, Diomédészt, Odüsszeuszt, Shakespeare Cordéliát, Jú-

¹⁹ „U svojim bo djelima prikazuju većinom bolesne i abnormalne pojave modernoga svijeta, »zdrave« njihove oči opažaju gotovo samo prljavštinu i trulež u čovječjem društvu, oni se najradije bave proučavanjem najružnijih i najbestijalnijih tipova, te potanko analizuju divlje strasti i živinske nagone pijanica, nitkova i prostih bludnica, pred kojima svaki čestit čovjek u običnom životu vrata zatvara.” Miroslav ŠICEL: *Programi i manifesti u hrvatskoj književnosti*. Id. kiad., 133.

²⁰ Miroslav ŠICEL: i. m. 300.

liát, Opheliát), s ezt teszi a kortárs Turgenyev is, a *Венные воды* (Tavaszi vizek) lapjain különösképpen.²¹

E nagyívű dolgozat szerzője – legfontosabb regénypoétikai kérdésekként – a jellemábrázolást, a stílust és a kompozíciót tárgyalja. Vélelme szerint elvileg alapvető kíváncsi mindhárom együttes jelenléte a műfajban, ám a tapasztalat szerint mindezeket „együtt és egyazon gondossággal kidolgozva” „csak egészen ritkán találjuk meg”. Turgenyev például elsősorban „a szereplők lélekrajzával” remekel, Flaubert stílusa eleganciájával tűnik ki, míg Ohnet erőssége a kompozíció, vagyis az ügyes meseszöveg, cselekményépítés. A modern esztétika a jellemábrázolásban kiválóakat méltányolja mindenekelőtt, mégpedig okkal, mert Shakespeare kitűnő kompozíciói és stílusa sem érne sokat „nagyszerű jellemrajzai, az emberi lélek és szív rejtelmeinek mesterei feltárása nélkül”.

Ezek után felteszi a kérdést: milyen karaktereket kíván meg a 19. század második felének társadalmi regénye? A válasz különféle értékek és tulajdonságok felsorolása, amelyek szerint a modern regényhős a mindenkori „társadalmi problémák hordozója”, „a politikai és a társadalmi élet terepein az egyes társadalmi rétegek kiváló képviselője”, „a legjelentősebb törekvések és áramlatok harcosa”, „az indifferens és hétköznapi személyiségeket felülhaladó jellem”, aki „eszméivel, szenvedélyeivel, nagyratörő céljaival az átlag fölé emelkedik”. Turgenyev legjobb művei kínálják minderre a példát – írja Pasarić –, ilyen regényhős az *Отцы и дети* (Apák és fiúk) Bazarovja, ilyen a *Ночь* (Töretlen föld) c. regényben Nyezsdanov és végül a felesleges ember turgenyevi változata, Rugyin. Bennük „híven tükröződik” a potenciális *kiváló személyiség* érzés- és gondolatvilága, számos egyéb tulajdonság mellett az ember megannyi hibája, de erényes vonása is. Ilyen teljesítményt átlagos képességű író aligha nyújthat, mert ha például egy modern regényhős Hamlet vagy Faust gondolatainak kifejezőjeként jelenik meg, megformálásukhoz mindenképp Shakespeare és Goethe zsenialitása is kell. Ezt a szintet a Turgenyevéi mellett Daudet néhány alkotása éri el, a

²¹ Uo. 301.

többiek, így elsősorban a naturalisták az individualizmus útvesztőibe tévednek, abnormális, beteges individuumokat teremtve.²²

A művészi ábrázolás módjának, a stílusnak szerepét körülírandó a környezetrajz jellegét és funkcióját elemzi egy hosszabb passzusban – gondolatait egyértelműen Brandes megállapításaira alapozva, aki szerint alapvető különbség van „a művészi leírás és a fotográfia között”. Az író akkor válik művésszé, ha benne „az alkotóerővel” jó „megfigyelőképesség” párosul. A valóság jelenségeinek beható tanulmányozása révén a művész túllép annak fénykép-szerű megjelenítésén, aktív megfigyelő tevékenysége révén a valóság lényegi elemeit tudja a műalkotásban megjeleníteni, szemben a fotográfálással, amely a közömbös és lényegtelen dolgokat örökí-

²² „U roman u valja paziti na karakteristiku, kompoziciju ili sastav i raspored gradiva, i na stil. U teoriji se doduše traži da romanopisac ima sve troje jednako njegovati, te biti vještak kako u karkterisanju, tako u stilu i kompoziciji, ali u djelima samim rijetko nalazimo ovo troje na okupu i istim marom obrađeno. Vrlina i jačina nekih pisaca, među koje ide i Turgenjev, ogleda se u psihološkom crtanju karaktera; drugi se, kao Flaubert, odlikuju stilističkom vještinom, a treći poput Ohneta osobitu pomnju posvećuju kompoziciji. No moderna estetika daje prednost onim piscima koji su veći vještaci u crtanju značajeva, i to s punim pravom, jer se i Shakespeareu danas ne divimo toliko radi njegove tehnike, izvrsne kompozicije ili osobita stila, koliko radi veličajne karakteristike i dubokoga psihološkoga pogleda u dušu i srce čovječje. Pita se kakvi karakteri pristaju u socijalni roman? U prvom se redu zahtijeva da su općenito važni i zanimljivi; a takvi mogu biti nosioci socijalnih problema, odlični predstavnici pojedinih stališa i pobornici znatnijih pravaca i struja na polju političkom i socijalnom, uopće ljudi koji se od inih indiferentnih i svagdanjih lica odlikuju energičnom voljom, originalnošću duha i osebnom naravi, te se ističu svojim idejama, silnim strastima i velikim težnjama. Takvi su Turgenjevljevi karakteri, kao Bazarov u romanu »Oci i djeca«, Neždanov u »Novu« i Rudin u istoimenoj noveli. To su tzv. junaci romana, u kojih se kao ogledalu odsijevaju ponajglavnije misli, čuvstva, svojstva, mane i vrline neke osobite vrsti ljudi. Običan pjesnički talenat jedva da će moći još općenitije likove prikazati, jer da se stvori junak dvojbe Hamlet ili junak misli Faust, tomu se hoće genijalnosti Shakespeareove i Goetheove. Međutim, većina romanopisaca ne podaje ni takvih relativno općenitih prikaza kakih ima u pjesničkim djelima Turgenjeva i donekle Daudeta, već se gube u individualnosti i iznimne pojave poput prirodoslovaca koji svaku pojedinu biljku za se proučavaju. Tako napose naturaliste odabiru za svoje promatranje i prikazivanje većinom abnormalne i bolesne individue, na kojima mogu mjesto energične volje i sile duševne istaci propadanje i ginuće svih duševnih i moralnih sila. To već nisu junaci romana, to su kukavelji i umom i srcem.” In: Miroslav ŠICEL: i. m. 138.

ti meg csupán.²³ Mindebből következően vitatja a természetleírás dickens-i és a naturalisták gyakorlatát, mivel az előbbinél a környezet ábrázolása a regényhős lélekállapotának függvényében történik, ami „természetellenes és kitalált” („nenaravan i ishitren”), az utóbbiaknál a terjedős leírások érdektelenek és unalmasak. „A költőnek a művész szemével kell szemlélnie a természetet és azt tárgyyszerűen kell leírnia.” Ez utóbbi gyakorlatot követi Turgenyev a *Записки охотника* (Egy vadász feljegyzései) lapjain.²⁴

A jellemrajz és stílus kérdésköre után az előzőhöz (stílus) hasonló rövidséggel értekeznek a kompozícióról, az elbeszélő technikáról is. Az epikus költészet hagyományaira, egészen pontosan az eposz műfaji tradícióira hivatkozva az „*in medias res*” kezdést tartja követendőnek a regény esetében is, a cselekményépítésben pedig a kauzalitás elvének követését, a szituációteremtésben a megfelelő motivációt, hogy a regény olvasója legfeljebb sejtse a cselekmény végkifejletét, de a konfliktus megoldására még csak következtetni se tudjon. A példatár ismét Turgenyev életművéből kerül ki: a *Faust* és a *Первая любовь* (Első szerelem) igazi kompozíciós remeklás, de még inkább a *Весенние воды* (Tavaszi hullámok), mely utóbbiban az érdekfeszítő cselekmény a drámai momentumok sokasága által lesz gazdagabb.²⁵

²³ „»No ima razlika, veli Brandes, među fotografisanjem i umjetnim opisivanjem. Pisac mora da ima u jednakoj mjeri oba elementa koji bit umjetnika tvore: dar opažanja i moć stvaranja. To pako nije fotografisanje, već pronicavo izučavanje zbiljskih prikaza. Studij je nešto aktivna, vatrena, jest promatranje onoga što je bitno, a fotografisanje jest nešto pasivna i mrtva, te je ravnodušno prema onom što je bitno ili nebitno.«” In: Miroslav ŠICEL: i. m. 141.

²⁴ „Ima napokon čuvstvenih pjesnika koji svoje osjećaje prenose u krilo prirode, te u predmete što ih opisuju regbi prelijevaju svoju dušu i srce. Takim je pjesnicima priroda postala resonancom njihove čuvstvene nutrine. Takih opisa nalazimo u Dickensu. Ako je njegov junak sjetan i neveseo, žalosti se s njim cijela priroda i njegova okolina, ako je pako sretan i veseo, raduje se i cvijeće, drveće, kamenje, trava itd. Svakako je ovaj način opisivanja nenaravan i ishitren, kao što su opširni opisi naturalista dosadni i nezanimljivi. Pjesnik ima okom umjetnika promatrati prirodu i objektivno opisivati. Tako radi i postupa Turgenjev u svojim »Lovčevim zapisima.«” Miroslav ŠICEL: i. m. 141.

²⁵ „Što se tiče kompozicije i tehnike u romanu, tu vrijedi općenito pravilo da romanopisac kao epski pjesnik zade odmah u početku romana »in medias res«, pa da svaku važnu situaciju na zgodnom mjestu istakne. Sastav radnje

Pasarić dolgozatának két fontos kristályosodási pontja van: érvelése egyfelől a naturalizmus ellenében hat, másfelől a Turgenyev-próza értékvilágát, modernségét preferálja. Naturalizmus-kritikája Eugen Kumičić műveinek befogadását ugyan nemigen befolyásolta, de azt mindenképp elérte, hogy e zolai indíttatású kezdeményezésnek a horvát regénytörténetben a 19. században számottevő folytatása nem lett. Kialakult viszont a Turgenyev-kultusz, amely a további évek szépprózai értékteremtésében lett döntő jelentőségű. A nyugat-európai motiváltágú, de ízig-vérig orosz turgenyevi regény horvát recepciója Gjalskitól Kozaracon át az impresszionista szépprózát író Janko Leskovarig terjed, s ekképpen Pasarić apologetikus Turgenyev-interpretációja a 19. századi horvát regényfejlődést a modern, realista műfaji eredmények befogadására ösztönözte.

A naturalizmus körüli polémiával indult vita Jakša Čedomil (valódi nevén Jakov Čuka) 1888-as, a *zadari Narodni list*ben megjelent írásával zárult le.²⁶ Pasarićhoz hasonlóan, kellő szakmai kompetenciával vállalja a műforma hazai definiálását, s e szakmai felkészültség birtokában teszi elvitathatatlanná, hogy a regény a kortárs európai szépirodalomban meghatározó műfaj. A klasszikus poétikai felfogással véglegesen szakító álláspont volt ez, s kifejtője végérvényesen visszautasította a regényt erkölcsrontással, stiláris gyarlósággal illető vélekedéseket. Érvrendszerének egyik fontos eleme a történeti szempont. Összefogott, de annál precízebb képet ad a műfaj fejlődéséről Petroniustól a 19. század utolsó harmadáig, s mindenütt lényeges megállapításokat tesz. A lovagregény – írja e műfaj középkori változatát tárgyálva – „miszticizmusa”, „csodái” és „valószínűtlen szereplői” által nyer sajátos arculatot, Cervantes műve viszont az „alsóbb néprétegek” valóságmű rajzával teremt új értéket, amely a műfaj richardsoni, sterne-i, goethei és Walter Scott-i változatát előlegezi. A törté-

uopće ima biti logičan i tako udešen da se jedna zgoda iz druge razvija, a u tom razvitku romana da samo naslućujemo, a ne unaprijed pogadamo rješenje konflikta [...] Turgenjev [...] u dvije-tri pripovijesti dotjeravao kompoziciju, kao u »Faustu« i »Prvoj ljubavi«, a u »Proletnim vodama« nastojao je pobuditi živu izvjedljivost i napetost ističući dramatski momenat.” Miroslav ŠICEL: i. m. 141–142.

²⁶ Jakša ČEDOMIL: *O romanu*. Narodni list. 1888. 27–31. szám.

nelmi regény Walter Scott műhelyében a műfaj csúcsává lett, ám a század végére már túllépett rajta az idő, bukásra ítéltetett, a romantika eszköztárának elértéktelenedése miatt fölöslegessé vált. (Nem tudhatta, hogy még évek múltán is olyan Scott-lanítványok jönnek majd, mint Sienkiewicz vagy Alois Jirásek például.) Az újabb kor olvasója – véli – a modern regényben valóságos történeteket, nem pedig ábrándozást, fantaszlikumot, fikciót keres. Krešimir Nemeć figyelmeztet: dolgozata írásakor Čedomil a realizmus lelkes apológétája, aki a realizmust a romantikus iskola határozott és maradéktalan reakciójaként fogja fel, s azt vallja: a művészet és a művész a realizmus révén válhat csak eredeti és igazi alkotóvá.²⁷ „Ha olyan művet alkotsz – írja Čedomil –, amely nem a valóságon alapszik és helytelen és hazug fantáziával félrevezeti a népet, akkor már feleslegessé is tetted.”²⁸

Miként Pasarić, természetesen Jakša Čedomil sem egészen eredeti teoretikusa a regény műfajának. Amíg amaz főleg Taine és Brandes eredményeire hagyatkozva vázolja fel, horvát nyelven, a horvát olvasót tájékoztatandó, a műformával kapcsolatos nézeteit, addig az utóbbi Sainte-Beuve, De Sanctis, Bjelinszkij, Trezza és Vacherot tanítványaként teszi ugyanezt.²⁹ Ennek ellenére el kell fogadnunk Krešimir Nemeć és Cvetko Milanja álláspontját, mely szerint „Čedomil interpretációjában a regény már »a hétköznapi epopeiájává«, [...] a társadalmi analízis eszközévé, [...] a kisvilág dokumentumává válik, amely a modern tudomány valamennyi áramlatát hasznosítja.”³⁰

A naturalizmus-vitával kezdődő s a realista szépróza apológiájának tekinthető Čedomil-dolgozattal lezáruló regénypoetológiai polémia végeredményeképp „[...] a regény az *outsider*, marginális állapot után szokatlanul rövid idő (mindössze harminc év) leforgása alatt a modern ember törekvéseinek és létformájának fő kifejező esz-

²⁷ Krešimir NEMEĆ: i. m. 162.

²⁸ Jakša ČEDOMIL: i. m. 1888. IV. 18. 30. szám.

²⁹ Vö.: Sante GRACCIOTTI: *La critica di Jakša Čedomil*. Milano, 1959.

³⁰ „U Čedomilovoj interpretaciji roman već postaje »epopeia svakodnevnice«, »studija« čovjeka sagledana u sasvim privatnoj optici, oruđe društvene analize, [...] dokument malog svijeta koji se koristi svim tekovima moderne znanosti.” Krešimir NEMEĆ: i. m. 163.; vö. még: Cvetko MILANJA: *Jakša Čedomil*. Zagreb, 1986. 34.

közévé lett a horvát irodalomban is.”³¹ Függetlenül attól, hogy a művek többsége először folyóiratokban, folytatásos formában jutott el az olvasóhoz. A főszerepet most is az immár Frano Folnegović szerkesztette *Vijenac* kapja, de mellette ott sorakoznak az újabb lapok, periodikák is, a *Dom i svijet* éppúgy, mint a sarajevói *Nada*, a sušaki *Sloboda*, továbbá a *Balkan*, a *Hrvatska vila* stb. A műfaj sikerét a hazai művek mellett a világirodalom legjava is gyarapítja: Gogol, Dickens, Ciampoli, Daudet, Björnson, Dosztojevskij, Turgenyev, Zola regényei rendre megjelennek a folyóiratokban. A befogadás folyamatának intenzitását a Matica hrvatska és a Društvo hrvatskih književnika (Horvát Írók Egyesülete) kiadói tevékenysége fokozza hathatósan, amit az alábbi két adat szemléltethet: a Matica kiadásában 1881-ben megjelent művek példányszáma 6000, s ez a szám 1893-ra 9000-re emelkedett. És azt se feledjük: a század utolsó két évtizedében (1881–1900) hatvan regényt vehetett kézbe horvát nyelven az olvasó. Rendre jelentkeztek most már az újabb hazai szerzők is: Ante Kovačić, Ksaver Šandor Gjalski, Josip Kozarac, Eugen Kumičić, Vjenceslav Novak, Janko Leskovar, hogy csak a legjelentősebbeket említsük.³²

Az imént felsorolt regényírók jelentkezése nemcsak a horvát regény számszerű gyarapodását és a műfaj európai szintjének megközelítését jelentette, hanem azt is, hogy a horvát diaszpóra geográfiailag, szociológiailag más-más színezetű régióiról kapott az olvasó – a regény információkat közvetítő funkciójából következően – egyre árnyaltabb és realiztikusabb képet. Gjalski és Kovačić a *Zagorje*, Josip Kozarac *Szlavónia*, Eugen Kumičić *Isztria*, Vjenceslav Novak a *Primorje* és *Senj* (Zengg) élet- és élményanyagát transzponálta a művekben, s ez a nemzettudat alakulástörténetében is szükségszerűen nyomot hagyott, annak meghatározóan motiváló tényezője lett.

³¹ „Raspravom *O romanu* [...] od autsajderskog, marginalnog statusa roman je, u neobično kratkom roku (za svega tridesetak godina), postao i u hrvatskoj književnosti glavni tumač stanja i težnji modernog čovjeka.” Krešimir NEMEC: i. m. 164.

³² Lásd minderről bővebben: Krešimir NEMEC: i. m. 164–168.

ZAGORJE KRÓNIKÁSA: KSAVER ŠANDOR GJALSKI

Egy nemzedék alkonya és szépírói tükörképe:
Pod starim krovovima
(Ódon tetők alatt)

Gjalski nemzedéke leghosszabb életű írója volt (kortársai viszonylag fiatalon elhaltak, ő nyolcvanegy évet élt), egyben a legtermékenyebb is. Hosszú életpályája a Bach-korszakban indult, serdülő ifjú volt a horvát–magyar kiegyezés idején, fiatalon Strossmayer püspök illír törekvéseiben osztozhatott, aztán részese lehetett Starčević és a Jogpárt küzdelmeinek. A Khuen-Héderváry uralmát jelentő évtizedekben tisztviselő, majd kényszernyugdíjas volt, az új században képviselőként a magyar parlamentben Tisza Istvánnal is parolázhatott, megérte az Osztrák–Magyar Monarchia, valamint a nyolc évszázados horvát–magyar állami szimbiózis összeomlását s az ezt követő délszláv egyesülést, annak 1918 és 1929. január 6. közötti metamorfózisait a látszatdemokráciától a diktatúráig. Szépíróként a realizmus jegyében kezdte pályáját, majd a századforduló modern törekvései (szecesszió, impresszionizmus) vonzották, idős korában pedig a lélektani próza terepein tett eredményes kísérletet. Életműve a 19. századi horvát élet egyik legteljesebb, legárnyaltabb tükörképe, regényei és elbeszélései a múlt század Horvátországának teljes politikai, gazdasági és társadalmi életét felölelik. A 19. századi horvát nemesi létforma és annak lassú hanyatlása éppúgy tárgya műveinek, mint az illírizmus romantikus, nemzetébresztő törekvései s a legszegényebb néprétegek kivetettsége, nyomorúsága.

Gjalski (valódi nevén Ljubomir Tito Josip Franjo Babić) a Dráva és a Száva közötti, nagyjából a Zágráb–Varasd–Krapina háromszögellési pontok között elterülő régióban, a Horvát Zagorjén (Hrvatsko Zagorje) született 1854. október 26-án, előkelő, régi nemesi családban, a vidék legszebb nemesi kúriáinak egyikében,

Gredicén. A szülői ház ízlésességére, patinás külsejére, egyben a régió arculatát szimbolizáló voltára vall, hogy képe bekerült az *Österreich–Ungarische Monarchie* című nagyszabású, reprezentatív geográfiai munkába is.

Ez a milió életre szóló élmény lett Gjaljski számára, életműve legszebb lapjait írta meg hatása alatt. Önéletrajzában olvassuk: „Hétéves koromig állandóan Gredicén tartózkodtam, így mindazok az első, az emberi élet első napjainak legerősebb benyomásai e vén falak közül, a hosszú folyosókról, a nagy szobákból és a kúria melletti hatalmas vén parkból származnak, amelyben mint-ha százesztendőös árnyak lebegtek, majd megpihentek volna.”¹ És egy másik helyen: „1873-ban [...] államvizsgára jelentkeztem, s azt eredményesen le is tettem, majd ugyanezen év őszén beiratkoztam a bécsi egyetemre, ahová csak 1874 januárjában utaztam el, mert égttem a vágtyól, hogy minél hosszabb időt tölthessek otthon Gredicén, s magamba szívhassam a vidéki ős és tél minden varázsát és gyönyörűségét és az ódon udvarház minden kedves, álomteli meleg hangulatát. Lelkemben szinte felelevenedtek szüleim és nagyszüleim hajdanvolt napjai, s mindez szinte varázszerűen tartott fogva. Órákon át tudtam üldögélni a kitárt öreg szekrények előtt, és keresgélni a régi, megfakult és megsárgult papírok között.”²

A gredicei kúria persze – mint felnevelő és személyiségformáló környezet – jóval többet jelentett hangulati élményeknél. A család mellett annak rokonsága és baráti köre korán formálni kezd-

¹ „Do svoje sedme godine boravio sam neprekidno u Gredicama, pa su tako svi oni prvi, najjači dojmovi prvih dana ljudskoga života došli i ostali od tih starih zidova, dugih hodnika, velikih soba i od one velike stare bašte kod dvora, u kojoj kao da su počivale i treptjele stoljetne sjene.” Ksaver Šandor GJALSKI: *Ljubav tajnanta Milica i druge pripovijetke*. Zagreb, 1923. 167.

² „Godine 1873. [...] prijavio sam se za državni ispit i dobro ga položio, a u jeseni iste godine dao sam se upisati na bečku univerzu, kamo sam istom u siječnju 1874. bio otišao, jer sam baš izgarao od želje, da budem što dulje kod kuće u Gredicama, upijajući u sebe svu divotu i čar ladanjske jeseni i zime i svu onu dragu, sanljivu, toplu temperaturu staroga gospodskog dvora. Gotovo su oživljavali u duši mojoj negdašnji daleki dani i djedova i roditelja, a sve me je to gotovo čarobnom snagom obajavalo i vezalo. Šate i sate znao sam prosjedjeti pred otvorenim starinskim ormarima i kopati među starim posivljenim i požutjelim papirima.” Ksaver Šandor GJALSKI: i. m. 182–183.

te politikai gondolkodását és szemléletét is. Apja hatására az illírizmusért, a jugoszlavizmusért s a pánszlávizmusért egyaránt rajong, csodálja Jellasich bán, Rajačić pátriárka és Strossmayer püspök törekvéseit, de a családi környezet formálja az 1868-as horvát–magyar kiegyezéssel kapcsolatos álláspontját is. Házukban gyakori vendég a magyarbarát Josip Briglević és Koloman Bedeković (az előbbi nagynénjének férje volt) s számos más, környékbeli nemesúr s az ő politizálásuk is nyomot hagyott az ifjú Gjalskiban. Mint emlékirataiban leírja, már gyermekként elkésredéssel gondolt arra, hogy a horvátokat az az uralkodó „[...] hagyta cserben, és áldozta fel, akinek koronáját és trónját 1848-ban megmentették.”³

Apja hatása nyomán lesz később Starčević tisztelője, s így közvetve Eugen Kvaterniknek is.⁴ Ez a jogpárti rokonszenv majd bécsi éveiben apad el. Erről is emlékirataiban beszél: „Ebben az időben szakítottam a jogpártisággal, aminek oka az volt, hogy az én jogpárti elvbarátaim a magyarokkal együtt ünnepelték a szerbek legyőzőjét, Kerim pasát.”⁵

Ez a politikai tarkaság későbbi műveihez kínált számottevő élményanyagot, amelynek fontos eleme az a konzervatív értékvilág is, amelyet a zagorjei nemesi kúriák lakóinak közössége jelentett meg. Ez utóbbi iránti fogékonyságát jelentős mértékben fokozta a Turgenyev-élmény. Horvát fordításban már gyermekként olvasta az orosz mester néhány művét, de a maradandó élményt hozó szembesülés majd bécsi egyetemi éve idején történik meg. A bécsi könyvtár meghítt csendjében olvassa Turgenyev prózáját, ezúttal német nyelven, az otthon utáni nosztalgia hangulatában. „Az orosz udvarházakról szóló csodálatos elbeszéléseit olvasva könnyebb volt az otthon utáni vágy elviselése” – írja egyebek között, majd így folytatja: „Nemegyszer úgy tűnt, mintha hősei által az otthon üzent volna, szavai és leírásai mind-mind az én horvát hazámra és honfitársaimra emlékeztettek. És talán már

³ „[...] nas je napustio i žrtvovao onaj, kome smo četrdesetosme spasili krunu i prijestolje.” Ksaver Šandor GJALSKI: i. m. 177.

⁴ Ksaver Šandor GJALSKI: i. m. 182.

⁵ „U to sam se vrijeme raskrstio s pravaštvom, a uzrok bijaše, što su moji pravaši zajedno s Madžarima slavili Kerim-pašu, pobjednika Srba.” Ksaver Šandor GJALSKI: i. m. 188.

akkor azért ragadtam tollat, hogy szülőföldemről feljegyzéseket írjak.”⁶

A „feljegyzések” később el is készültek: 1884-ben a *Vijenac*ban adta közre később köteté összeálló elbeszéléseinek első darabját *Illustrissimus Battorych* címmel. A zagorjei nemességről készült metszet méltán aratott sikert, kiérlelt, jól szerkesztett, tehetséges íróra valló alkotás volt. Két esztendő múltán – egyfajta expozióként – *Pod starim krovovima* (Ódon tetők alatt) című elbeszéléskötetének is ez lesz a bevezetője.

A *Pod starim krovovima* c. kötet a 19. századi horvát széppróza egyik legkiemelkedőbb alkotása: megjelenése óta egyfajta mérték, az értékítélet vonatkozási pontja. Már a kortársak is az elbeszélő modor újszerűsége és költőisége okán dicsérték, de üdvözölték a tárgyválasztást is: a horvát nemesség létformájának változásait sokan átélték, amit Gjalski e tárgykörön belül megrajzolt, azt sokan személyes élmények alapján ismerték. A későbbi kritika szükségképpen az értékmérés alapján tekintette e művet, minden későbbi Gjalski-alkotás a Battorych-történetek alapján mérettetett meg. A ma irodalomtörténész, Miroslav Šicel már megfelelő történelmi távlatból ítélnéti úgy, hogy a *Pod starim krovovima* beható analízise akár „a teljes Gjalski-értékelést” kínálhatja, mert a műben már együtt van a későbbi alkotások csaknem minden jellemzője.⁷

A tizenkét elbeszélést tartalmazó kötet egységet alkot, nemegyszer és nem alaptalanul modern keretes elbeszélésnek is nevezik. A történetek színtere a páratlan hangulatú, szőlőskertekkel, erdőkkel, ligetekkel, kisebb-nagyobb hegyekkel s rétekkel borított Zagorje, amely Gjalski ifjúkorában még virágzóknak tűnő nemesi életforma keretét adó kúriákkal volt tele – itt-ott a hanyatlás jegyeit is sejtelve. Az elbeszélések központi alakja is egy

⁶ „Čitajući te njegove divne raskaze iz ruskih zamoka, bude i mojoj nostalgiji za domom mnogo lakše. Bilo me je često i često, kao da slušam glasove svoga doma, svojih ljudi, sve me je iz tih njevovih riječi i opisivanja sjećalo na moj hrvatski dom i na moje hrvatske ljude. I možda sam već onda lovio pero u ruke, da si pravim zapiske iz domaje.” Ksaver ŠANDOR GJALSKI: i. m. 186.

⁷ MIROSLAV ŠICEL: *Stvaraoci i razdoblja u novijoj hrvatskoj književnosti*. Zagreb, 1871. 66.

zajorjei nemesi udvarház, a „*curia nobilitatis Brezovitz*” tulajdonosa, aki foglalkozását, rangját tekintve nyugalmazott főispán, werbőczyánus, magyarbarát voltára büszke nemes úr, akinek tudatában jól megfér az illírizmusellenesség a horvát hazafiúi érzülettel, s akit a magyarok ennek ellenére illírbarátnak, az illír mozgalom hívei magyar lakójának tartanak. Kúriája még maradéktalanul őrzi az udvarházi világ szokásait, békéjét, kedélyességét, mint ahogyan barátaié is, akiket rendre megismerünk a történetek elbeszélése során. Szüntelen vendégjárás van itt, szép téli vadászatok, kiadós ebédek és vacsorák részesei a hősök, karácsony meg szilveszter éjjelén ősi szokásaiknak hódolnak: szán röptíti őket az éjféle misére, szilvesztereste pedig az ólomöntés babonás játékának varázsa köti le őket. Esős őszi meg havas téli estéken kandallók ontják a meleget, a házigazda s vendégei kártyával vagy adomázással ütik agyon az időt, a cselédség fiatalja kukoricát morzsol, a konyha felől káposztagyalu csatogása hallatszik, s jóféle illatok szállnak. Az utas, a vendég, ha zord és éji utazásra veszélyes az idő, a kúrián maradhat, s az éjszaka beálltával aztán ki-ki elvonul a vendégszobába, hogy pihenőre térjen.

Idilli világ – vélheti az olvasó – mondjuk a *Na badnjak* (Karácsony vigiliáján) című elbeszélés vagy az *Idila staroga ljeta* (Szilveszter esti idill) ismeretében, de csakhamar rájön, hogy az idillre gyakran komorabb árnyak is vetülnek. Az elbeszélések jelentős hányadában a boldogtalanság, a tragédia, a csalódottság, máskor a törtetés lesz az az elem, amely minduntalan megtöri, beárnyékolja az idill fényét és békéjét. A *Roman portreta* (Egy portré regénye) vagy a *Na groblju* (A temetőben) című történet egyaránt annak példája, hogy Gjalski elbeszéléseiben nemcsak nosztalgia, idilli hangulatok, kedélyes szituációk, élethelyzetek vannak, hanem tragédiák is. Az előbbiben egy Battorych-ós, a hajdani vicebán, Gašpar Battorych, ifjú feleségének és szeretőjének tragédiája a központi téma, a másik pedig a közelebbi múlt egy családi tragédiáját idézi fel. Az elaggott, kúriáját s önmagát egyaránt elhanyagoló, szüntelenül tragikus sorsú fia emléke fölött meditáló Benko Stolniković és családja élethistóriája már jelképszerű: a nemesi életforma mulandóságának szimbóluma. És van a kötetben elbeszélés – *Na Januševo* (János-nap) a címe –, amelyben nyoma sincs az idillnek, ellenkezőleg: a kegyetlen tár-

gyilagosság a valóságrajz alapjellemezője. Duka Paštrović, valamint fia, Alfonz és leánya, Klaudia sorsa olyan életpéldák, amelyek egyszerre Mikszáth és Krúdy dzsentri-rajzát asszociálják bennünk. A kamenicai kúria távolról vonzóan tűnő kulisszái megtevesztőek, a dekorativitást még valahogyan őrző felszín alól hamar előtörnek az egyáltalán nem rokonszenves vonások, jelenségek: urizáló életforma, góg, felelőtlenység, könnyelműség, enerváltság stb., amelyek matematikai pontossággal szabják meg e sorsok végkifejletét: a táradalmi, erkölcsi, fizikai megsemmisülést.

A Gjalski rajzolta zagorjei világ e végletes kettőssége ellenére egészében még persze mindig sok értéket is hordoz, olyanokat, amelyek pusztulása az adott viszonyok között törvényszerű, de mert értékekről van szó, egyúttal tragikus. Az értékek hordozói elsősorban a szereplők, a kúria lakói, akik magatartásukkal, szokásaikkal, netán műveltséganyagukkal, elveikhez, életvitelükhöz való ragaszkodásukkal, helyenként még a 18. századot idéző morális tartásukkal, tiszta emberségükkel vonják magukra a figyelmet. S mert a szereplők között jelentős értékkülönbségek is vannak, a nemes vonások rajzai a negatív figurák kontrasztjában még plasztikusabbak lesznek. Battorych, „a hetven fölötti öreg úr”, mindig pedáns küllemével („minden nap inget váltott és naponta borotválkozott”, elegáns szabású ruhákhoz ragaszkodott stb.), megfontoltságával, barátai iránti tiszteletével, önzetlenségével, odaadásával, hűséges és ragaszkodó szolgáljával szembeni szeretetével és emberségével s nem utolsósorban klasszikus műveltségével (szívesen társalog latinul, emlékezetből idézi latinul Ovidiust, Horatiust, Vergiliust; szomorúság tölti el, ha arra gondol: az apja emlékéül őrzött, amszterdami kiadású Horatius-kötet – amely a pálos atyák leoglavai könyvtárának ajándéka volt – elkallódott) egyaránt ezt példázza, de még az ellentmondásos jellemek sorában is több olyan akad, mint a *Na Januševo* hősnője, Klaudia, aki önzetlenül feláldozza ezüstkészletét, hogy könnyelmű fivére váltóügyei rendeződjenek, s ezzel családja tisztességét – jóllehet csak ideig-óráig – próbálja menteni. És persze említhetnők az ősi szokásokhoz való ragaszkodást is, amely e hősök életvitelének mindenkor fontos tartozéka (*Na badnjak, Idila staroga ljeta*),

mint ahogy az – a történetek többségében – a vendéglátás szép szokása is, ahol sohasem hiányzik a biedermeieres jó kedély, de a mulatság sohasem fordul duhajkodásba.

A *Pod starim krovovima* elbeszélésanyagának nem hanyagolható jellegzetessége a jelen visszasságainak és a múlt értékeinek ütköztetése. Gjalski hősei, a brezovici kúrián jól fűtött kandalók mellett tarokkozó nemes urak a régi ideálokat és morálfelfogást őrző magatartásukkal kerülnek szembe a „jelennel”. A történet kerete a *Plemenitaši i plemići* (Nemzetes és nemes urak) című elbeszélés, amelynek eseménytörténete egy váratlan látogatás foglalata. Két ifjú nemes toppan be az udvarházba, mindkettő az új idők, az új rezsim alattvalói. A kúria házigazdája, Battorych és barátai (Kuntek Laci, Ercigonja, Radičević, Petrović és a komédiázásra mindig kész Kravarić) udvariasan, de határozottan utasítják el a két fiatalember, nemes Feri Czopakovich de Hum és nemes grebenjski Zdenko Fučak képviselte bürokratizmust, embertelenséget, nyegleséget, nagyzási hóbortot. Gjalski éles kontrasztokat teremt felfogása szemléletes kifejtése érdekében. A két vendég fiatalember ruházatának, a régimódi bútoroktól való idegenkedésének, viszolygásának, a vendéglátókkal szembeni udvariatlan, nyegle viselkedésüknek, nemesi mivoltuk hivalkodó emlegetésének ellenpontjaiként a házigazda, Battorych „természetes nyájasságát” és „vidámságát”, őszinteségét, önzetlenségét, a vendégjog fenntartás nélküli tiszteletben tartását sorolja fel. Amikor a két jövevény kérkedése-hivalkodása egyre partatlanabb lesz, a kúrián tartózkodó baráti társaság még mindig kedélyességgel próbálja az este kellemes hangulatát megtartani. Kravarić például arról anekdotázik, hogy édesapja – a distriktuális tábla bírójaként – hogyan simította el Feri Czopakovich apjaurának az ifjúkori könnyelműségből fakadó apróbb peres ügyét, aki aztán lám megkomolyodva tisztességes ember lett, mi több: nemességet is szerzett a családnak. Ám hogy itt két világ kikerülhetetlen konfrontációjáról van szó, afelől Feri úr nem hagy kétséget: ő, az államügyész mai helyettese másként ítél (még saját apja dolgában is!), mert „esküt tett [...], hogy üldözni fogja” mindenkor „a törvény és a közrend megsértését.” Sőt odáig megy, hogy – visszaélve a vendégjoggal – a baráti társaság egyik tagjának,

Petrovićnak a bánt kritizáló megjegyzése hallatán egyenesen jogi felelősségre vonással fenyegetőzik. Battorich még erre is higgadtan, de a kúriák világának hagyományos tisztességét emlegetve reflektál – értésére adva a vendégnek, hogy e hajlékban – hagyományosan – bántatlanul nyilváníthat véleményt bárki, következmények nélkül: „Ohó, ohó, amice Feri! [...] megbocsátasz nekem, de mi itt egy ősi horvát hajlékban vagyunk, amelynek szentsége – hogy úgy mondjam – éppen abban áll, hogy mindenki szabadon mondhat, amit akar, és nem kell a következményektől tartania. Engedelmeddel, a kötelességről alkotott effajta véleményt nem ismerem, én hála Istennek olyan korban éltem, amikor azt még senki sem ismerte. Amit barátok egymásközt mondanak, az a barátok és a társaság dolga, és a becsületes emberek köréből az sohasem megy tovább.”⁸

Érthető, hogy Feri úr és útilársa ezek után gyorsan távozik, a kúrián időző társaságnak pedig minden tagja „hálát adott az Istennek, hogy a brezovica háznak ebben a kellemes, biztonságos szobácskájában üldögélhet”.⁹ Gjalski hősei egy előző korszak erkölcsiségének, életfelfogásának jegyében tüntetően fordulnak el a számukra idegen, a patriarkális életmodelltől és életelvektől messze eső, a hatalom ígézetéből sarjadó viselkedés- és magatartásformától, de magától a rendszertől is, amit a ház ura így fogalmaz meg: „Adja Isten, hogy ismét tudhassák majd az emberek, mi a barátság, mi az őszinte érzés, hogy újra lelkesedhessenek a magasabb célokért, és ne csak minduntalan a hatalom és a dicsőség után kapkodjanak. Adja Isten: olyanok legyenek, akik mind képesek a másikért áldozatot hozni. Mi ilyenek voltunk, s ez alól

⁸ „Oho, – oho, amice Feri! [...] ti ćeš mi oprostiti, ali mi smo ovdje u staroj hrvatskoj kući, koje, ja bih rekao, svetost upravo u tome sastoji, da je svakomu slobodno reći, što hoće, a da ne treba da se boji posljedica. Dopusti, takovih nazora o dužnosti ja ne razumijem i hvala Bogu, da sam živio u doba, kad ih nije nitko još razumijevao. Što se među prijateljima razgovara, to je svojina tih prijatelja i njihova društva, a među čestitim ljudima ne ide nikada dalje.” Ksaver Šandor GJALSKI: *Pod starim krovovima*. Zagreb, 1929. 112.

⁹ „[...] svaki od nas Bogu hvalio, što može sjediti u toj prijatnoj sigurnoj sobici brezovačkoga doma.” Ksaver Šandor GJALSKI: i. m. 113.

ritkán volt kivétel, s nekünk igenis jobb volt, mint a mai haszonlesóknak.”¹⁰

Az idézett gondolatok függvényében érdemes végiggondolni Battorych morálfelfogásának és ezzel szorosan egybefonódó hazafias érzületének további elemeit is.

A kötet elbeszéléseit végigolvasva nem kétséges, hogy Gjalski – Battorych alakjában – egy korszak jelképét formálta meg, aki életvitelével, mentalitásával, otthona avíttságaihoz való ragaszkodásával, politikai nézeteivel is mindazon értékek megtestesítője, amelyek a horvát történelem illírizmus előtti korszakában gyökereznek. A kötetnyitó *Illustrissimus Battorych* című elbeszélés kínálja a felsoroltak példaanyagát és – sommásan – itt körvonalazódnak Battorych politikai felfogásának, nemzeti érzületének, morálfelfogásának összetevői is. A már említettekén túl (elegáns külső, latinus műveltség, barátaival szembeni önzetlenség, jobbszeréből „udvari kulcsárrá” emelt inasának megbecsülése, vendégszeretete) itt olvasunk Battorych diák- és ifjú éveiről, közéleti karrierjéről, közéleti munkájának elvszerűségéről és tisztaságáról, végül a köz- és politikai életből történt kiszorulásáról. Gjalski tárgyyszerűen közli hősének említett pályafordulatait, sikereit és kudarcait, s objektivitásra törekszik Battorych jelennel szembeni fenntartásainak, ellenérzéseinek bemutatásakor is. Illusztrációképpen az alábbi részletet célszerű idéznünk: „Apjának [...] halálát követően Kornél visszatért hazájába és vármegyei ügyészként elindult karrierje felé. Tudása és ügyessége révén e szolgálatban hamar hírnevet szerzett. A politikai életben is elismerés övezte. Kiváltképp szónoki tehetségéért becsülték. Éppen akkoriban volt a bán installációja, a királyi deputáció őt választotta meg vezérszónoknak, jóllehet még alig volt huszonöt éves. Az özvegy Rozgonyi grófnő követeként ment a pozsonyi országgyűlésre és a viharos ülések közepette találó észrevételeivel vonta magára a figyelmet. Ekkor nevezték ki a királyi kancelláriára

¹⁰ „Dao Bog – da budu ljudi opet znali, što je prijateljstvo, što je iskreno čuvstvo, da se budu mogli opet uznositi za višim ciljevima, a ne jednako samo hitili za čašću i moću. Dao Bog, da budu takovi, da će svak moći z drugoga podnijeti kakovu žrtvu. Takovi smo mi bili – i rijetke su bile iznimke, pa nam je ipak bilo bolje nego li današnjim računđijama!” Ksaver Šandor GJALSKI: i. m. 113.

tolnoknak. Ettől kezdve neve Szent István király koronájának minden országában s a szövetséges királyságokban híressé lett. A legnevesebb magyar jogászok egyike »*interpres juris hungarici*«-nek nevezte, amikor pedig az országgyűlésen az urbárium kérdését vitatták, és ő – apja liberális nézeteitől indítatva – a jobbagy-helyzet javításáért szállt síkra, s fáradhatatlanul munkálkodott a harmincas évek eme cikkelyein. Akkoriban valamely ismeretlen költő terjedelmes ódával köszöntötte – ekképp dicsérvén: »Lumen duarum patriarum, Illyriae filius, adoptivus Pannoniae.«

Állandóan a közügyekkel foglalkozott, ami minden idejét lekötötte, ám munkáját mindig általános elismerés övezte. Az udvari kancellárián olyannyira kedvelték, hogy amikor vármegyéje alispánná akarta választani, nem járultak hozzá, de királyi tanácsosi címet adományoztak neki. Néhány esztendő elmúltával aztán ---- vármegye főispánja lett, s végleg visszatért Horvátországba. Kapcsolatai a befolyásos bécsi körökkel természetesen új tisztségében is változatlanok maradtak, itt továbbra is számítottak tanácsaira és véleményére a legfontosabb kérdésekben.¹¹

¹¹ „Po smrti očevoju [...] vrati se Kormel kući i započne svoju karijeru u domovini kao županijski odvjetnik. U toj službi steče skoro osobit glas sa svoje vještine i znanja. Isto se tako odlikovao na političkom polju. Osobito se istaknuo kao govornik. Kod instalacije bana, koja je bila upravo u taj par, izabra ga kraljevinska deputacija za glavnoga govornika, premda mu je bilo jedva kojih dvadeset i pet godina. Na državni sabor u Požun išao je kao zastupnik udove grofice Rozgon, pa i tuj bi usred onih burnih sjednica svraćao pozornost na se svojim stvarnim primjedbama. Uto ga pozovu u kraljevsku kancelariju za perovođu. Od toga časa razglasio mu se ime po svim stranam sv. krune kralja Stjepana i saveznih kraljevina. Jedan od prvih tadašnjih pravniku ugarskih nazvao ga je »*interpres juris hungarici*«, a kad se u saboru raspravljalo pitanje urharsko, to je on – po ocu već sklon liberalnijim nazorima – ustao za poboljšanje stanja kmetskoga i odlično radio oko redakcije onih članaka iz tridesetih godina, tad mu je neki nepoznati pjesnik prikazao dugu odu, u kojoj ga zove »Lumen duarum patriarum, Illyriae filius, adoptivus Pannoniae«.

Tako bijaše neprestance zabavljen javnim poslovima, koji ga sasvim zaokupljali i koje bi uvijek vršio na sveopće zadovoljstvo. U dvorskoj kancelariji zavolješe ga tako, da ga nisu pustili, kad ga je njegova domaća županija htjela izabrati podžupanom. Da ga zadrže, podijeliše mu u zamjenu naslov kraljevskoga savjetnika. Nekoliko godina kasnije imenovan bi velikim županom ----čke županije, te se tom prilikom stalno povratio u Hrvatsku, ostavši dakako i u novom svom zvanju u neprekidnom savezu s odlučnim krugovima u Beču i Požumu, gdje su još uvijek u svim značajnijim pitanjima čekali na njegovu riječ i njegov savjet.“ Ksaver Šandor GJALSKI: i. m. 21–22.

Ez a magyar kormány s az udvari kancellária részéről tanúsított elismerés nem egy lakájszerepkörbe illeszkedő horvát nemes úrnak szólt, hanem a megfontolt, megalapozott tudású köztisztviselőnek és politikusnak, akinek mindenkor alapelve az alkotmányosság megtartása és a törvények tisztelete. Az illír mozgalommal – noha eleinte rokonszenvezett tagjaival – azért kerül összeütközésbe, mert történetietlennek és jogilag megalapozatlannak tartotta az *illír* szó használatát, amellyel „[...] az évszázados oklevelekben, törvénycikkelyekben és szerződésekből elismert *horvát* elnevezést [...]” felcserélték,¹² de ugyanakkor a magyar kormányhivatalok óhaja szerinti elmarasztaló ítéletet sem hajlandó meghozni egy, az illírek ellen általa lefolytatott vizsgálat során.

Az illír mozgalomtól való elfordulása is az alkotmányosságon nyugvó elveiből következik, egészen pontosan azért, mert vélelme szerint „[...] Horvátországban [...] az új idők hívei [...] a történelmi jogot hagyták figyelmen kívül egyre-másra, s olyan, az addigi fejlődéstől idegen célokat tűztek ki, amelyeket történelmileg soha semmiféle szál sem kötött ehhez az országhoz. Amíg a feltámasztott nemzeti tudat a történelem által meghatározott keretén belül maradt, Battorych is hathatósan támogatta a mozgalmat, hisz ifjúsága egybeesett Vrhovac püspök korával. Akkoriban [...] latin nyelvű tudományos értekezésben cáfolta némely magyar áltudósok a Horvát Királyság politikai jogállását tagadó ostobaságait. Sőt mi több, Magyarország kellős közepén, ahol a legtöbbet tartózkodott, minden alkalommal a »jura municipalis«-ra hivatkozva védte Magyarországot fogadott nővérét, a Horvát Királyságot [...]”.¹³

¹² „[...] stoljetnim diplomama, člancima i ugovorima priznato hrvatsko ime zamjeniti ilirskim [...]” Ksaver Šandor GJALSKI: i. m. 23.

¹³ „[...] u Hrvatskoj su novi ljudi [...] historički temelj sve više i više napuštali i stavljali ciljeve, skroz tuđe dotadašnjemu razvitku, koji nisu bili ni u kakovu historičkom savezu s Hrvatskom. Dok je probuđena narodna svijest bila u granicama, određenim prošlošću, Battorych je također krepko stajao uz taj pokret. Ta kao mlad čovjek živio je u doba biskupa Vrhovca [...] znanstvenom je radnjom na latinskom jeziku suzbijao ludosti mađžarskih nazovi-učenjaka, kad su nijekali političku osebjnost kraljevine Hrvatske. Dapače i usred Ugarske, gdje je najviše boravio, svakom je prilikom branio uz »jura municipalis« također kraljevinu Hrvatsku, kano posestrinu Ugarske [...]” Ksaver Šandor GJALSKI: i. m. 22.

Az illír mozgalom prosperálása idején ez a magatartás szükségszerűen vonta maga után Battorych politikai és közéleti elszigetelődését. Gjalski – noha hősének sorsa iránti rokonszenvét nem titkolja – ezt a folyamatot is tárgyilagosan, elfogultság nélkül írja le. A jellemrajz e további szakaszaiban ezért jelenik meg hangsúlyosabban Battorych különböző gesztusainak, bezárkózásának, a letűnt idők iránti nosztalgiájának s a változott körülményekből fakadó konfliktusainak bemutatása. Ez utóbbiak rajza voltaképpen már Battorych tragikumának foglalata. Brezovitz ura – miként a Gyulai-regény (*Egy régi udvarház utolsó gazdája*) hőse, Radnóthy Elek – nem képes tudomásul venni az idők változásait: azt, hogy „[...] birtokjog és [...] gazdag falvak helyett valamiféle papírokat kapott, amelyekben e világon senki sem hitt [...]”; hogy „[...] ingyen munkaerő helyett csak fizetett és ráadásul bosszúálló munkásokat kapott”; hogy „[...] a teljes adómentesség után szörnyű adókat róttak ki rá [...]”;¹⁴ hogy ősi jogaiért indított pereit az új törvények értelmében rendre elveszítette; hogy egykori jobbjogai nyíltan szembefordulnak vele – még a nyílt atrocitástól sem riadva vissza. Battorych mindezek okait „az új világ” „mozgalmainak” tulajdonította, amelyek következményeképp ifjúsága „ideái is mind romba dőltek”,¹⁵ s ő, „az egykor nagyra becsült werbőczyánus és természetjogász most [...] a magas költségek ellenére, rendre elveszti pereit,”¹⁶ „[...] az apái vére által szerzett jogai nem érvényesek többé.”¹⁷ Egy e perek közül végül a „hét-személyes tábla” határozata értelmében javára dőlt el, ám a parasztok bosszúból felgyújtották életének értelmet adó ősi udvarházát, amit szíve már nem tudott elviselni, a lángokban álló kúria előtt „holtan zuhant a hideg földre”.

¹⁴ „Mjesto gospodskih prava, mjesto bogatih sela dobio je »nekačke« papire, u koje ni on ni sav drugi svijet nije vjerovao [...], »[...] mjesto besplatnih radnika našao je lijene i k tomu osvetljive plaćenike [...]», »[...] mjesto slobode od svakoga poreza navalíše na nj strašne daće [...]» Ksaver Šandor GJALSKI: i. m. 26.

¹⁵ „[...] da su svi idejali njegova vremena porušeni [...]» Ksaver Šandor GJALSKI: i. m. 25.

¹⁶ „[...] negda slavljeni Verbecijanac i naturalist [...] obično izgubio svoje parnice uz ogromne troškove.» Ksaver Šandor GJALSKI: i. m. 26.

¹⁷ „[...] da se ne vrijeđa njegovo pravo, zasluženno krvlju djedova.» Ksaver Šandor GJALSKI: i. m. 26.

Az ősi Brezovitzai pusztulása értelmetlen és igazságtalan – vallja Gjalski – s megrendítő Battorych tragikus halála is. „Szíve meghasadt a fájdalomtól [...] az utolsó Battorychot nem ravatalozhatták fel saját hajlékában. A szerencsétlenség ezt hozták az új idők”¹⁸ – írja az elbeszélés záró passzusában, jelezvén, hogy ha maga ki is szakadt ebből a végleg letűnni látszó világból, hűtlen mégsem lett ennek élményt fakasztó, pusztulásában is méltósággal teli értékrendjéhez. A részvétellel teli sorok azt is sejtetik: Gjalski a Battorych által gyakran kárhozott „új idők”, azaz az illír mozgalom kritikájának is szánta a *Pod starim krovovima* elbeszéléseit, amelyhez 1884–86-ban már meg is volt a kellő történelmi távlat. Más kérdés, hogy később, egyik regényében, az *Osvitben* (Virradat) a *narodni preporod* nyelvi törekvéseinek történetéből veszi a témát, sokkal inkább apologetikus hangütéssel, semmint kritikával illetve a nemzeti mozgalom nyelvi és hazafias törekvéseit.

A jelenkor regénye: *U noći (Éjszakában)*

Gjalski relatíve késői pályakezdése (az *Illustrissimus Battorych* megjelenése idején már harmincéves) nemcsak a letűnő nemesi világról alkotott, kiérlelt véleményformálást eredményezte, hanem a közéleti pályán mozgó, így a horvát társadalomban a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján zajló változásokat közelről érzékelő író élményanyagának bővülését is. Maga már túl van élete *Sturm und Drang* korszakán: előbb a pánszlávizmussá, majd Starčević és Eugen Kvaternik eszméiért rajongó, a Jogpárt törekvéseit magáénak valló középiskolás diák, illetve joghallgató – mint fentebb említettük – már Bécsben feladja jogpártiságát, mivel pártbeli elvbarátai „[...] a magyarokkal együtt ünnepelték a szerbek legyőzőjét, Kerim pasát.”¹⁹

¹⁸ „Puklo mu srce od velike boli [...] I posljednji Batorić nije ležao na odru pod svojim krovom; bijedniku je novo vrijeme i to uzelo.” Ksaver Šandor GJALSKI: i. m. 31.

¹⁹ Lásd az 5. jegyzetet.

Tanulmányait befejezve állami szolgálatba lépett, amit később, emlékiratában így aposztrofál: „[...] megbocsáthatatlan bűnt követtem el, állami szolgálatba léptem, s hogy a baj még nagyobb legyen, a közigazgatás területén helyezkedtem el jegyzőgyakornokként.”²⁰ Pályakezdése zavarok nélkül indult, komolyabb konfliktusai 1883 után, a Khuen-Héderváry Károly báni kinevezését követő években támadtak. E konfliktusok kezdete pakraci hivatalnokoskodása időszakára esett, amikor két „stréber lelkületű” kollégája feljelentette, mert helyénvalónak találta Grga Tuškan és David Starčević parlamenti fellépését a bán ellen, aki a horvát levéltárak anyagát törvény- és jogellenesen Budapestre szállította, sőt azt is, hogy a nevezett képviselők ezért „Khuen-Héderváryt magyar betyárnak nevezték, aki elorozza a horvát vagyont”.²¹ A sértődékeny és alattvalóitól teljes lojalitást követelő bán nem bocsátotta meg „a vétket” és rendre előszobáztatta kihallgatásra jelentkező hivatalnokát, gáncsolta áthelyezési kérelmeit, végül kényszernyugdíjazását javasolta. Az már csak ráadás volt, hogy közben a *Vijenach*ban közölt, *Životopis jedne Execellenције, 1816–1870* (Egy Excellenciás életrajza, 1816–1870) című írását az államügyész elkoboztatta.

Ez a tanulságos Gjalski-mű kétségtelenül a korabeli hatalomnak szánt fricska volt, de több is annál: benne a horvát társadalom egészét kívánta a szerző figyelmeztetni egy, a közélet tisztaságát veszélyeztető mentalitásra, amely a horvát történelem közelmúltjának valamennyi fázisában (az illírismus korára éppúgy kell gondolnunk, mint az 1868-as kiegyezést, majd Khuen-Héderváry 1883-as hatalomra kerülését követő évekre) jelen volt. Ez a műfajilag nehezen kategorizálható írás (nevezhetnénk politikai pamfletnek, eufemisztikusan politikai portrénak, netán esszének stb.) egy karriertörténet, amely leginkább Krleža Glembayciklusával rokonítható. Miként a Glembayak, e történet hőse sem válogat a karrierjét elősegítő eszközökben. Már diákként stréber volt és szolgálékú, tanulmányai befejeztével az illírismus képviselője.

²⁰ „[...] Učinio sam neoprostivu pogrješku i ušao u državnu službu, a da bude pogrješka još veća, stupio sam u upravnu struku kao perovodni vježbenik.” Ksaver Šandor GJALSKI: *Ljubav lajtnanta Milića i druge pripovijetke*. Id. kiad., 191.

²¹ „U njihovim je očima [...] Khuen-Héderváry naprosto mađžarski bečar, koji otima hrvatsku imovinu. Ksaver Šandor GJALSKI: i. m. 200.

lóihez közeledett, ám mivel közöttük nem volt számára megfelelő „gazdag és erős pártfogó”, nyomban más körökben tájékozódott. Egyszer magyarbarát arcát mutatja meg, majd 1849 után bécsi belügyi szolgálatba lép, később a horvát–magyar kiegyezés bajnoka lesz. Korlátoltsága, felületes műveltsége is némely Glembay-figuráéval rokon. Gjalski báró kleinbergi és lopaci Stjepan Dobrojević-Löwenburg élettörténetét okkal és tudatosan zárja ezekkel a szavakkal: „[...] úgy vélem, indokolt, hogy Horvátországban emlékezzünk az effajta személyekre. Így talán könnyebben magyarázatot kapunk a kérdésre: miért olyan Horvátország, mint amilyen.”²²

1886-ban Gjalski a horvát–magyar kiegyezés és a Khuen-Héderváry-korszak közötti évek horvát társadalmának terjedelmes szépírói analízisével lepte meg olvasóit. Az *U noći* (Az éjszakában) című mű ma is „a legjobb 19. századi horvát regény” minősítést kapja az irodalomtörténet-írásban,²³ de egyúttal politikai számvetésnek is nevezhető, amit az alcím támaszt alá: „mindennapi történet a horvát életből”. A horvát élet a hetvenes-nyolcvanas évtizedben az értelmiség, a nemesség és az arisztokrácia szintjén – miként a közép-európai régió nemzetállamban gondolkodó népeinél mindenütt – erősen átpolitizált élet, amit a pártharcok, a sajtópolémiaiak, a közélet visszásságait reflektorfénybe állító egykorú publicisztika, később pedig a történetírás is hitelesít. Az *U noći* című regény ezeknek az évtizedeknek szépírói krónikája, tézisregény, amelynek tendenciáiról maga Gjalski így nyilatkozott: „Az *Éjszakában* c. regényben azt kívántam bemutatni: milyen szerencsétlen és veszélyes utakra tért ifjúságunk 1870 után, s hogy nem hibás tanulmányt készítettem, azt a körülöttem zajló élet teljességgel igazolta. Regényem utolsó fejezetén még meg sem száradt a nyomdafesték, amikor a valóságban megtörtént egy éppen olyan eset, mint aminőt megírtam volt.”²⁴

²² „[...] u Hrvatskoj, čini mi se, ipak je opravdano da se osvrnemo i na takve ljude. Možda ćemo onda mnogo toga lakše moći da protumačimo, zašto je baš sudbina Hrvatske onakva, kakva jest.” Ksaver Šandor GJALSKI: *Pripovijetke*, Zagreb, 1964. 179.

²³ Krešimir NEMEC: i. m. 208.

²⁴ „U romanu *U noći* želio sam da pokažem na kakve je žalosne i pogubne putove udarila naša mladež poslije 1870, a da nisam slabu studiju učinio, dao mi je život oko mene potpuno dokaz. Moj zadnji kapital romana još se nije u tiskari osušio na papira, kad se je u zbilji upravo onako nešto desilo, kako sam ja bio napisao.” Idézi Krešimir NEMEC: i. m. 209.

A regényformába öntött „mindennapi történet” komor, lehangoló kép az említett évtizedek horvát valóságáról, amelyben „virágzik az erkölcstelenség, a korrupció, a szervilizmus, a karrierizmus és a kíméletlen egoizmus.”²⁵

A főhős, Petar Krešimir Kačić, a korabeli zágrábi egyetemi ifjúság jellegzetes képviselője, akit otthoni környezete illír szellemében nevelt, a történet kezdetén távol tartja magát a politikától, noha hazafiságához nem férhet kétség. Ez az állapot hamar visszájára fordul: egy viharos diákgyűlés után olyan társaságba kerül, amelynek tagjai révén egyszerre a napi politika szövevényében találja magát, s mert nincsenek kiforrott politikai nézetei, s kiforrott világképe sem, ráadásul erősen befolyásolható személyiség, egyre messzebbre sodródik eredeti céljaitól: elvégezni a jogot, s aztán végzett jogász és jó hazafiként szolgálni nemzetét. Új barátai, Jelenčić, Puškarić és Žunić és a célratörő, cinikus, olykor demagóg, a politikai szereplést egyéni érdekei szerint alakító Pavao Bolić vonzásába kerül, hatásukra benne is feltámad a „politikai küldetéstudat”. Elhanyagolja tanulmányait, sokasodnak anyagi nehézségei, amit egy reménytelen szerelem is motivál. Mindezek végkövetkezménye az egzisztenciális ellehetetlenülés. Vizsgáit nem tudja letenni, apja anyagi támogatása is elapad, reménytelen szerelme, Tinka váratlanul meghal. Egykori barátja, a gazdag, racionális életprogrammal rendelkező Živko Narančić több ízben próbálja rábírní tanulmányai befejezésére s arra is, hogy szakítson Bolićtyal és körével, kísérlete azonban újra és újra sikertelen marad, részben Kačić ingatagsága, részben Narančić magánéleti botlása miatt. (Az előkelő származású, erkölcsében példaadó fiatalember váratlanul a zágrábi társasági élet ünnepeit és sokak által körülrajongott arisztokrata hölgy, a kacér természetű Mislav bárónő hálójába kerül, elhagyja menyasszonyát, épp ezért Kačić szemében hitelét veszti mindaz, amit az igazságról, erkölcsről, hazafiságról Narančić szóbeli „traktátusaiban” korábban megfogalmazott.) De Kačić nem talál magára otthoni környezetében sem. A különcnek tűnő, egykor aktívan politizáló vidéki orvos, Lucić doktor mentalitása (a nyomorult parasztot ingyen gyógyítja, a földbirtokostól fizetséget kér) ugyan rokon-

²⁵ Krešimir NEMEC: i. m. 209.

szenvet ébreszt benne, össze is barátkoznak, ám Kačić ingatag személyisége ennek hatására sem változik. Pedig már azt is meg kell érnie, hogy az egykor oly harsány hazafiak, azaz ellenzéki elvbarátai (Bolić, Puškarić, Žunić, Jelenčić, Bradač és a többiek) rég feladták ellenzékiességüket, beamterek lettek, vagy titokzatos módon meggazdagodtak, a szellemi vezér, Bolić pedig állami végrehajtó lett. Minden ideálja szertefoszlott tehát, s ott állt diploma nélkül, anyagi gondoktól szorongattatva, a teljes dezillúzió állapotában. A körülmények szorításában végül egykori szerelmi vetélytársa – és politikai ellenfele – ajánlatát elfogadva maga is a hatalom szolgálatába áll.

Gjalski nem titkolja: Kačić „pályáivének” megrajzolásával a horvát társadalom egy katasztrofális szimptomájára kívánta felhívni a figyelmet, arra az egész nemzetet érintő veszélyre, amelyet Kačić árulása jelentett, s amit majd az egykori baráttal, Narančićyal fogalmaztat meg sommásan a regény zárófejezetében: „Azt mégsem gondoltam, hogy ilyen iszonyatosan fogja végezni. Már az is épp elég volt – amitől félnem kellett –, hogy ez az ember nem tanul majd kellő szorgalommal, elzúllik és csak egy handabandázó, szárnalmas alak lesz belőle, aki valamiféle hivatalt vállal, hogy megkeresse betevő falatját. De ez! Ó, hogy ezt kellett megérem! Legelőbb a hitét rabolták el, kiölték belőle a szépség és a tudás iránti szeretetet, megtanították gyűlölni mindazt, amit a horvátok ellenségei gyűlölnek, akkor aztán saját gyávaságába és jelentéktelenségébe sülyedt. Az idő pedig múlik, az élet megköveteli a magáét: így kellett történnie! A legelszomorítóbb az, hogy nem ő az egyetlen, Horvátország minden csücskében ott vannak az elkallódott Kačićok.”²⁶

A mű 1886-os befejezésének ismeretében aligha lehet elvitatni annak kulcsregény voltát. Lapjain jelen van a Khuen-Héderváry-

²⁶ „Nisam ipak mislio da će baš tako strašno biti. Dosta mi je bilo što sam se morao bojati da neće čovjek dosta naučiti pa će se zapustiti, te da neće biti od njega nego prazan vikač ili opet jednostavan sirotan koji ide u službu da steče hljeba. Ali ovo! Ah, pa da se čudim! Uzeli mu najprije vjeru u sve, ubili mu ljubav za ljepotu i znanost, naučili ga mrziti sve ono što i neprijatelji hrvatski mrze, a onda opet morao je proniknuti u svu njihovu kukavštinu i beznačajnost. A vrijeme odmice, život traži svoje: moralo je tako doći! Najžalosnije je uza to da nije on sam – nego ih Hrvatska ima u svakom kutu – ovih izgubljenih Kačića.” Ksaver Šandor GJALSKI: *U noći*, Zagreb, 1962. 342.

korszak minden belpolitikai jellemzője: a korrupció, a politikai megalkuvás, az ellenzék gerincének manipulatív eszközökkel történt megtörése, amit Gjalski természetesen megfelelő kritikával is illet. Bírálatainak célpontja a jogpártiak képviselte radikalizmus, amelynek regénybeli képviselői a főhős Kačić mellett elsősorban Bolić, akinek alakrajzában (Krešimir Nemeč figyelmeztet erre) nem nehéz Ante Starčević karikatúráját felismerni. Ez utóbbi regényalak – társaival együtt (Puškarić, Jelenčić, Žunić) – a destruktivitás, a nihilizmus, a demagógia megtestesítője. Számukra semmi sem szent, az európai és a nemzeti kultúra értékeit egyaránt készek lerombolni, de nem létezik számukra Európa morális örökségének értékvilága sem.²⁷

A társadalomkritikus Gjalski természetesen az általa helyesnek ítélt eszmények megfogalmazásával sem marad adós: a Kačić-és Bolić-féle mentalitás ellenpontjaként formálja meg regénye – mint említettük – nem ellentmondások nélküli, mégis legrokonoszenesebb szereplőjét, Narančićot, akit – Krešimir Nemeč véleményét osztva – méltán tekinthetünk a strossmayeri célok és nemzeti ideálok képviselőjének. A regényvilágbeli, zásfűzőként jelentő jogpárti politikusok nihilizmusával szemben ő „[...] a munka, a kultúra, a nemzeti felvilágosodás és a tudás [...]”²⁸ szorgalmazója és bajnoka, akinek vonásaiban nem nehéz az író személyiségjegyeit és akkori politikai nézeteit felismerni, lévén Gjalski – a kortárs kritikus, Milutin Cihlar Nehajev vélelme szerint a Strossmayer-éra utolsó szépíró-képviselője.²⁹

A legjobb Gjalski-regények egyikeként számon tartott művilágából természetesen nem hiányoznak a nemzettudatot, nemzetfelfogást motiváló és reprezentáló bővebb fejtegetések, allúziók sem. Mint láttuk: mindjárt a regény elején Narančić karakterizálása a strossmayeri ideálok kifejtésére ad alkalmat Gjalskinak, jobbjára saját ideáit építve be pedáns, szellemi és kulturális tekintetben fölöttébb igényes, politikai nézeteit tekintve mértéktartó hőse alakrajzába. A hetedik fejezet bevezető passzusában környezetrajz keretében közli mindazon jellemzőket, amelyek Narančić

²⁷ Krešimir NEMEC: i. m. 210.

²⁸ Uo. 211.

²⁹ Milutin Cihlar NEHAJEV: *Gjalski*. In: *Hrvatska književna kritika*. Knj. V. Zagreb, 1964, 131.

karakterét meghatározzák. Ez a környezet minden elemével egy *européer* személyiség ízlésére és műveltségére, illetve műveltség-igényére utal. A H. C. Carey *Principales of political economy* című munkájában és Goethe *Faust*-jában elmélyedő fiatalember szobájában Voltaire, Turgenyev, Byron, Strossmayer, gróf Széchenyi István, Preradović, Alfred de Musset, Lorenz von Stein, Adolf Thiers, Leon Gamletta, Victor Hugo, Gustav Flaubert, Alfons Daudet, Ljudevit Gaj, František Palacký, Mickiewicz, Franjo Marković, Shakespeare, Leon grof Thun, Lev Tolsztoj, Zrínyi Péter, Frangepán Kristóf, Stanko Vraz, Jovan Jovanović Zmaj, Jellasich bán, Nikola montenegrói fejedelem, Ivan Trnski, Emilio Castelar, Giuseppe Garibaldi, Deák Ferenc, Ante Starčević, Franjo Rački, Ivan Kukuljević portréi, egy Periklész-kori régészeti lelet s Van Dyck *Krisztus*-ának másolata jeleníti meg azt a szellemi közeget, amelyben a szoba lakója nevelődött, s joghallgatóként még mindig nevelődik, s amelynek – ezt az alakrajz későbbi részletei is igazolják majd – elkötelezettje marad az eseménytörténet végéig.

Ez az eklektikus szellemi panoráma a szépirodalom képviselői mellett olyan politikus szabadsághősöket, gondolkodókat, tudósokat vonultat fel, mint Strossmayer püspök, a cseh történettudós Palacký, Zrínyi Péter, Frangepán Kristóf, Ante Starčević, Franjo Rački, Ivan Kukuljević, Garibaldi, mi több, köztük magyarokat is: gróf Széchenyi Istvánt és Deák Ferencet. A közös horvát–magyar múlt rebellis, Habsburg-ellenes alakjai kerülnek itt egymás mellé a horvát nemzettudat illírizmus kori formálói-
val, a közös szláv eszmények és a jugoszlavizmus egy-egy cseh, illetve horvát reprezentánsával, a strossmayeri idők történettudósával, a nagyhorvát idea szellemi atyjával, a jogpárti politikussal, az olasz szabadsághős Garibaldival s a 19. századi magyar szellemi és politikai élet két meghatározó képviselőjével. Elgondolkodtató szellemi-politikai színekép, amely árnyaltságával, európai politikai kultúrát kifejező voltával vonja magára a figyelmet, kiváltképp azáltal, hogy az az író szándéka szerint a másik regényhős (sőt főhős) Kačićot erősen befolyásoló álhazafias, Botic-, Puškarić-, Žunić-féle demagógia ellenpontozásaként jelenik meg a regényben. Kitérnie ez abban a jelenetben is, amelyben Narančić jelenlétében fiatalemberek: diákok, kóristák, színészek és

konzervatőrísták – köztük Jelenčić és Kačić is – a horvát–szerb viszonyról vitáznak. A színházról, színházművészetéről kipattant, Jelenčić provokálta polémia abban a pillanatban csap át nemzeti-ségi vitába, amikor a jelenlevő színészeiről kiderül: szerb származású és több szerb, magyar és orosz újság tudósítója, „tehát majdnem politikus” („dakle gotov političar”). Piaci hangnemben sértegetik egymást, a szerb színész „a zágrábi csirkéskofák és ficsúrok modorában gúnyolódik” a horvátokon („Srbin rugao se govoru i narječju zagrebačkih piljarica i kicoša”), „akik papjaik fanatikus rabjai” („su svi Hrvati fanatički robovi svojih popova”), s akik – mint mondja – a Primorjén található maroknyi csoporton kívül nem is léteznek többben, Dalmáciában ugyanis mindenki szerb, Zágráb környékén pedig szlovén. A Frangepánok, Zrínyiek, Kružićok, Keglevićek, Draškovićok, de még a pozsegai fráterek is töről metszett szerbek voltak.³⁰

Jelenčić sem udvariasabb vitapartnerénél: a szerbek kétes, cigány eredetét emlegeti, akik csak mai lakóhelyükön tanulták meg a horvát nyelvet, s azon élcelődik, hogy „valamiféle szerb” „szerb nyelvre” fordította le Gundulić *Osmanját*.³¹

Kačić mértéktartóbb, visszafogottabb résztvevője a vitának, igényesebb érveléssel utasítja vissza a hangnemet, de a határvidék, a *Vojna krajina* szerbjeiről szólva nyersen jegyzi meg, hogy azok, a letelepítésük óta eltelt „három évszázad elmúltával sem akarnak annak a hajléknak gyermekeivé lenni, amely kenyeret ad nekik.” Márpedig aki nem tud alkalmazkodni, annak nincs helye a hazában.³² Kačić most már képtelen különbséget tenni

³⁰ „Glumac [...] ustvrđi da Hrvata uopće po dokazivanju visokoumnih istražitelja i nema, osim neznatne šake ljudi u Primorju koji izumiru, drugo pak sve je Srbin, a ovdje oko Zagreba Slovenac. Srbi da su tu od Turčina obranili ovu zemlju, jer Frankopani, Zrinski, Kružići, Keglevići, Drašković, pače i požeški fratiri ne bijahu Hrvati nego pravi ovejani Srbi. U dokaz toga spomenu što nisu latinicom nego ćirilicom pisali. Stao se zatim rugati da Hrvati svojataju Dalmaciju, ta čistu srpsku zemlju, u kojoj nitko za Hrvate i ne zna.” Ksaver Šandor GJALSKI: i. m. 103.

³¹ Gundulić eposza köztudottan a szerbek által is használt *što* nyelvjárásban íródott, így „szerbre fordítani” merő ostobaság.

³² „Ako nakon tri stoljeća nećete da budete djeca one kuće koja Vas hrani [...] onda se i ne čudim svim vašim drugim grijesima, pa je prirodno da ste prvi u vici da je Dalmacija nešto drugo Hrvatska, da je Slavonija – Slavonija, a

egyén és közösség között, s mert korábban is voltak a mostanihoz hasonló vitái, s felerősödtek benne – hangsúlyozza Gjalski – a Bolićtyal és Jelenčićtyel folytatott beszélgetések emlékei, „[...] e pillanattól [...] gyűlölt mindent, ami szerb, gyűlölt kitaróan és szenvedélyesen” („[...] sada je zamrzio na sve što je srpsko, zamrzio stalno i silno”).

Narančić, lévén a strossmayeri „egyetértés és egység apostola” („apostol sloge i jedinstva”) tartózkodik a vitától – ami Kačićot természetesen irritálja –, s higgadtan reagál a történetekre – Kačić szemrehányó megjegyzéseire is. Számára egyaránt elfogadhatatlan mindkét hangvétel, amit kimondatlanul bár, de demagóg viselkedésnek minősít, s változatlanul a térség népeinek megbékélésében látja a megoldást. A görögség példáját idézi, akik addig voltak erősek, amíg Athén egységben tartotta őket. Amint ez megbomlott, áldozatul estek Macedóniai Fülöp, majd „a barbár rómaiak” támadásainak, s velük odalett Szókratész, Platón, Szophoklész és „[...] nyomorult epigonjaik a római és szemita otthonok küszöbén tengődtek szolgaként.”³³

Narančić további érvelése a strossmayeri ideálok jegyében történik: a tudomány, a műveltség világossága el fogja söpörni a „tudatlanságot, az ostobaságot és az indulatokat” („neznanje, glupost i strast”). „Ha majd egyszer mindenütt felragyog a világosság, a tudás, a műveltség fénye, mindez semmivé lesz.”³⁴ Ennek ígéretét vélelme szerint olyan személyiségek hordozták/hordozzák, mint Nikola montenegrói fejedelem, Jovan Sundečić, Jovan Jovanović Zmaj, Jovan Ristić, Dura Daničić szerb részről, horvát részről pedig Pucić, Šenoa, Trnski, Kukuljević, Marković. Amikor Narančić azt is kifejti: Horvátországban igenis élnek szerbek, majd arra a provokatív kérdésre, hogy szerb földnek tekin-

ne Hrvatska – da ste radije iz »Krajine« nego iz Hrvatske [...] Ajte dakle! Ovo je zemlja hrvatska, ne može, dakle, u njoj biti nikomu mjesto tko se ne osjeća Hrvatom!” Ksaver Šandor GJALSKI: i. m. 104.

³³ Čim je Grčka viječnost nestala „[...] Heleni postadoše plijenom Makedonca Filipa, a poslije barbarskog Rimljanina. Nestalo je s njom Sokrata, Platona, Sofokla, Fidijske, bijedni im epigoni objiali kao robovi pragove rimskih i semitskih kuća.” Ksaver Šandor GJALSKI: i. m. 106.

³⁴ „Neka zasja jednom u sve strane luč prosvjete, znanja, uludenosti, pa će svega nestati.” Ksaver Šandor GJALSKI: i. m. 106.

ti-e Dalmáciát, így válaszol: „Nem! Dalmácia a horvátság bölcsője. Dalmácia a mi szívünk. Csak nehogy olyasmit cselekedjete, hogy azt maga Dalmácia tagadja meg”³⁵ – nos, akkor Jelenčić a horvát nemzet árulójának nevezi Narančićot, Kačić pedig szakít vele. Hiába a megfontolt, önzetlen barát alábbi, később be is teljesező jóslata, Kačić Jelenčićtyel tart. Íme Narančić próféciája: „De emlékezz vissza! Ma én sajnálom, később te fogod sajnálni. Jelenčić környezetében megszokod majd ugyan [...], hogy senki sem lesz elég nagy, elég őszinte patrióta önmagadon, Jelenčićen és Bolićon kívül. Sokat fogsz szónokolni Nagy-Horvátországról, a politika kedvéért rágalmazó is, hazug is, pimasz is leszel. Az idő pedig elszáll majd és te nem fogod kihasználni, hogy ismereteket és erőt gyűjtsél és felfegyverkezz azzal az egyedüli fegyverrel, amellyel Horvátországért küzdeni lehet. A legbalgább borjú képes lesz előtted a legbolondabb módon sértegetni Horvátországot, a legszemérmellenebb áruló képes lesz vétkezni Horvátország ellen szolgálalküsből fakadóan, neked pedig hallgatnod kell, mert hiányozni fog a szellemi fegyverzeted, vagy pedig közönséges lármázással fogod leplezni tudatlanságodat. Aztán jönnek a hétköznapi gondok és tudás nélkül, a megfelelő lendület híján azután fogsz kapkodni, ami a legközelebb lesz hozzád s talán épp Jelenčić és Puškarić vályújához szaladsz, mihelyt eszükbe juttatod, hogy jól szeretnél lakni. Szörnyű!”³⁶

Narančić véleménye saját életprogramjából fakad, amelynek eredője az édesapjától tanult rendszeretet és köteleességtudat, a gyermekkorban beléje nevelt szigorú rendszeretet; amelyből Gjalski narratív formában informálja az olvasót – felidézve az apa gyermekének szóló szentenciáit: „Legelőbb vess keresztet, azután kapod a kávé!” „Előbb adj hálát Istennek, aztán térj nyugovó-

³⁵ „Ne! Dalmacija je hrvatska kolijevka. Dalmacija je srce naše. Samo ne učinite da se Dalmacija sama toga odriče.” Ksaver Šandor GJALSKI: i. m. 106.

³⁶ „Ali pamti! Danas ja žalim, posljiše bit će tebi žao. Uz Jelenčića nakvikat češ se [...] da nitko ti neće biti dosta velikim, dosta iskrenim patriotom osim tebe samoga, Jelenčića i Bolića; deklamovat češ mnogo o velikoj Hrvatskoj, za volju politike bit češ i klevetnikom i lažljivcem i prostakom. A vrijeme će letjeti, i ti ga nećeš upotrijebiti da nabereš znanja i snage, pa de se oboružat onim jedinim oružjem kojim se može za Hrvatsku raditi. Najbenavije tele moći će ti na najludi način vrijeđati Hrvatsku, najbesramniji izdajnik moći će svojim prodanim razlozima protiv Hrvatske griješiti; a ti češ morati šutjeti jer će ti manjkati

ra!” „Tanuld meg előbb a leckédet, azután sétálni jössz velem!” „Írd meg előbb a házi feladatod, azután labdázhatsz!” „Ha ma jól megtanulod a latin szavakat, egy szép történetet olvasok fel neked.” „Előbb tanuld meg jól az egyszeregyet, s majd azután fogunk dalokat hallgatni és egyet el is dalolni!”³⁷ Az apai következetesség a tanulmányai miatt távolban lévő gyermek esetében is érvényesült. Amikor a gyermek Narančić a francia nyelvi stúdiók alóli felmentését kéri apjától, válaszként fél éven át csak francia nyelvű leveleket kap hazulról. A vakációra hazatérő gyermek számára ezek után már nem jelentett nehézséget Lamartine *Préludes* című művének elolvasása, mi több, ettől kezdve mindig kevesellte a „Voltaire és Hugo gyönyörű nyelvének tanulására fordítható időt.”³⁸ Hasonlóak voltak az apa elvárásai a német nyelv elsajátításával kapcsolatosan is. Fordítási feladatokat ad fiának s rendszeresen felolvas neki részleteket Goethe naplójából. Később, apja távollétekor, maga veszi elő a könyvet, s olvassa érdeklődéssel. Az apai következetesség mellé hazafiúi tudat is párosul. Narančić már kiválóan beszél a nyelvet, s egy alkalommal, hazaérkezve, egy horvátokból álló társaságot talál a szülői házban, akiket németül köszönt, mire apja figyelmezteti: „Megállj csak, fiacskám! Jóllehet a nagyanyád, az én boldogult édesanyám német volt, még sincs jogod az én házamban más nyelven társalogni, mint horvátul, amíg itt valamennyien horvátok vagyunk együtt!”³⁹

umno oružje, ili ćeš svoje neznanje sakriti u prostu viku. A onda doći će svakdašnje potrebe, i bez znanja, lišen idealna poleta, ti ćeš morati segnuti za onim što će ti biti najbliže, možda ćeš upravo uz Jelencića i Puškarića tražiti jasje, što ih netom pomenu, da se nahraniš. Strašno!” Ksaver ŠANDOR GJALSKI: i. m. 108.

³⁷ „Od rana bi jutra počelo: »Najprije se prekriži, onda ćeš dobiti kavu!« i dovršilo se navečer: »Pomoli se hogu, onda možeš leći!« – »Nauči prije zadaću, onda ćeš sa mnom šetati!« – »Napiši prije zadatak, onda ćeš se tek loptati!« – »Ako danas dobro naučiš latinske riječi, čitat ću ti lijepu pripovijetku!« – »Nauči prije dobro množidbu, onda ćemo pjesmice slušati i jednu pjevati!« Ksaver ŠANDOR GJALSKI: i. m. 95.

³⁸ „[...] nije mogao uhvatiti dosta vremena za učenje krasnoga jezika Voltai-reova i Hugoova.” Ksaver ŠANDOR GJALSKI: i. m. 96.

³⁹ „Stani momče! Makar ti je baka, moja pokojna majka, bila Njemica, ipak zato nemaš prava da u mojoj kući govoriš drukčije nego hrvatski dok smo mi svi ovdje Hrvati!” Ksaver ŠANDOR GJALSKI: i. m. 96.

Gjalski számára ezek a motívumok a horvát nemesség differenciált voltának bemutatására adnak alkalmat, illetve annak józanabb, a napi politizálás helyett a műveltség, a tudás eszköztárát a nemzet érdekében kamatoztatni kívánó rétegének árnyalt és valóságghű bemutatására szolgálnak, egyben Narančić strossmayeri kötlődésének alapvetésére vetnek fényt. S itt arra is emlékeztetni kell, hogy hősünk édesapja szemében a politika a világ leghaszontalanabb és legrútább dolga, amely a nemzet fel-emelkedését, boldogulását jelentő gazdaságtól vonja el az erőket. Ő maga nem is politizált, „[...] a gazdasággal, gőzmalával, tejüzemével, ipari vállalkozásával foglalkozott, amelyben bükkfából készült bútorokat gyártottak [...]”⁴⁰

Gjalski a regény több fejezetében a nemzeti kérdést még jobban is koncentrálja a horvát–magyar viszony aktuális, a közvélemény hangulatát, vélemét – egyúttal annak differenciált voltát – jelentő eseményeinek és persze tradícióinak bemutatásával is. A cselekmény több pontjáról idézhető az elmérgesedett viszonyt bemutató, egyben Kačić jellemrajzát is motiváló jelenet. A Narančićyal való szakítás után az egzisztenciális ellehetetlenülés állapotába sodródó fiatalember kényszerhelyzetben lévén, a kormánypárti sajtó publicistája lett. Tehetségtelen és irigy pályatársa, Martin Volić érthetően arra törekszik, hogy riválisát mielőbb megbuktassa, állásából kitérje. Egy kávéházi társaságban a *Pester Lloyd* egy horvátellenes cikkének felolvasásával provokálja, amire a horvát nemzeti érzületét lélekben soha meg nem tagadó Kačić indulatosan reagál, botrányba hajló szóváltásba kerül nem éppen korrekt pályatársával, amelynek következményeképp a lap szerkesztője többé nem tart igényt munkájára. A provokálás tehát sikeres volt. S hogy mi volt az ominózus *Pester Lloyd*-beli cikkben? Gjalski ekképp foglalja össze: „A cikk a horvátokat és legszentebb ereklyéiket szidalmazta. A horvát nyelvet tette gúny tárgyává, a népet »inferiőrís« fajnak, Zágrábot sárfészeknek nevezte, az irodalmat [ti. a horvát irodalmat, L. I.] ostobaságok szemétdombjának titulálta, a báni méltóságról pedig azt állította, hogy

⁴⁰ „[...] bavio se samo ekonomijom i svojim paromlinom, mljekarstvom, industrijskim pothvatom, praveći od bukova drva pokućstvo [...]” Ksaver Šandor GJALSKI: i. m. 96.

az nem több egy magyarországi főispánságnál. Végül arcátlanságnak és felfuvalkodottságnak minősítette azt a forradalmi törekvést, amellyel a horvátok a bánnak nagyobb előjogokat követelnek, továbbá, hogy a bánnak, mint Horvátország vezetőjének a titkos tanácsosinál magasabb rangja legyen. A horvát nemzetgyűlés nem törvényhozó testület, csupán egyszerű tartományi gyűlés. A cikk mocskolódásai végül azzal a fenyegetéssel fejeződnek be, hogy a magyarok meg tudják tartani és meg fogják védeni a horvátok feletti uralmukat, ha kell, »a legkeményebb szigorral« is.⁴¹

Kačić jellemrajzának motivációjáról lévén szó, Gjalski beiktat a regénybe még további, hősét irritáló, egyben a két nemzet korabeli viszonyát tükröző, a magyar sajtóból származtatott információt is: „Időközben a magyar sajtóban napról napra mind dühödtebb írások jelentek meg a horvátok ellen. A komolyabb, tekintélyesebb tudományos folyóiratokban, napilapokban az igazi tudósok és vezető személyiségek égisze alatt áltudósok azt kezdték bizonygatni a világ előtt, hogy Horvátország sohasem létezett, mint ahogy a hamisítások nélküli történetírás azt is bizonyítja, hogy az csupán a bécsi udvar teremtménye, fikció a javából. Továbbá, hogy a szlavóniai vármegyéket közvetlenül Magyarországhoz kell csatolni, Horvátország irányában pedig egészen másféle politikát kell folytatni és erőteljesebben kell hangsúlyozni a magyar államtól való függőségét. És hogy ezek nem csupán újságírói víziók voltak, azt Kačić a közigazgatás területén érzekelte: napról napra mind jobban mutatkoztak a függőség jelei.”⁴²

⁴¹ „Članak je napadao Hrvate i najveće im svetinje. Jezik se hrvatski izvrgavao ruglu, narod se grdio porugom »inferiorne« pasmine, Zagreb se opisivao kao blatno gnijezdo, književnost nazivala smetištem gluposti, a za bansku se čast tvrdilo da nije drugo nego velikožupanska služba u Ugarskoj. Skrajnja da je drzovitost, nadutost i revolucionarna težnja što Hrvati hoće za toga svoga bana veće kakve prerogative i da banu ne pripada visoki mu položaj kao glavaru Hrvatske nego samo kao tajnomu savjetniku. Hrvatski sabor da nije zakonodavno tijelo, već jednostavna pokrajinska skupština. Konačno je članak završio svoje psovke grožnjama da će Mađari znati i htjeti svoje gospodstvo nad Hrvatima uzdržati i braniti makar s »najvećom strogošću«.” Ksaver ŠANDOR GJALSKI: i. m. 165.

⁴² „Međutim se dan na dan pisalo sve goropadnije u mađarskim novinama protiv Hrvata. Isto tako u ožbiljnim, uglednim znanstvenim časopisima i mjesečnicima uzeli nadriučenjaci pod egidom pravih učenjaka i prvaka dokazivati svijetu da Hrvatska nije nikada postojala, kako to nepokvarena

A publicistaként elnémitott Kačić most csak barátai és a diák-ság körében reflektálhat a *Pester Lloyd* és más lapok „botor állításaira” (bulaznjenje). Rački, Kukuljević, Mesić és Kvaternik dolgozataira épülő fejtegetéseiben történelmi sorsfordulók felsorakoztatásával cáfolja a magyar sajtó állításait, olykor romantikus túlzásokkal színezve gondolatait, amelyekkel voltaképpen maga is elfogult, a horvát nemzet történelmi szerepét idealizáló *panegiriszt* improvizál. A horvát nemzeti múlt s a horvátság történelmi szerepének jelentőségét bizonyító érvei nem minden tekintetben ténszerűek, sőt ellentmondásosak is. Egyfelől – és ezt megalapozottan – a horvát államiság kontinuitásának tényét kívánja bizonyítani, másfelől viszont elrugaszkodik a történelmi valóságtól, amikor a magyar és horvát királyok mindegyikét a horvát nemzet Batu kánhoz és Szulejmánhoz hasonló ellenségeként aposztrofálja, holott – Könyves Kálmán óta – az állami lét folytonosságát az 1102-ben kiadott *Pacta conventa* pontjait betartva épp ezek az uralkodók (az Árpád-ház, az Anjouk, Hunyadi Mátyás, a Jagellók, de még a Habsburg-ház is) biztosították. Mindez Kačić „interpretációjában” ekképpen hangzik: „Azok a régi emlékek, amelyeket az isteni gondviselés a világkatasztrófák legszörnyűbb és legviharosabb pusztításai közepette megőrzött, világosan bizonyítják: egyetlen király, egyetlen nemzet, egyetlen állam sem kérkedhet azzal, hogy Horvátországot valaha elfoglalta, hogy valaki bármiképp, akár csak egyszer is, megszakította volna a horvát államiság folytonosságát. Szétmarcangolhatták, vérrel szennyezhatték, eladhatták, darabokra szaggathatták, kínozhatták négyszáz éven át háborúval, pusztíthatták, felégethették, gyilkolhatták népét és urait, táplálhatták kutyáikat horvát gyermekekkel, elüldözhatték népét minden tájról és benépesíthették helyettük az országot a trák félsziget csavargóinak legmocskosabb hordáival: mindezt megtehették, de Tomislav államát csírájában, bölcsőjében ezer esztendőn át egy pillanatra sem tudták megsem-

historija dokazuje, da je ona tvorba austrijskoga dvora, prava fikcija. Dalje da se moraju slavonske županije utjeloviti neposredno Ugarskoj, da se mora posve druga politika naprama Hrvatskoj voditi i jače naglasiti podvrženost ugarskoj državi. Pa kao da nisu ovo bile tek novinarske sanjarije, Kačiću se činilo da se u javnoj upravi svaki dan više pokazuju znaci hrvatske osvisnosti.” Ksaver Šandor GJALSKI: i. m. 167.

misíteni, nem szült anya olyan hőst, aki ezt megtehetette volna! A bolgár Simeon, a magyar Árpád, a tatár Batu kán, a török Szulejmán, a nemzetek e megsemmisítői, a városok és a királyság pusztítói, ezek az örökké győztesek horvát földről a kis horvát egértől legyőzöttek szégyenével kellett távozzanak. És ha ez a bölcső mindezek miatt Splitből Kninbe, Kninből Zágrádba, sőt Zágrábból Varasdra kényszerült is, mégis mindig ugyanaz maradt és nemcsak ma, hanem már az Anjouknak és a Jagellóknak odakiáltották a horvát urak, hogy el ne feledjék: a horvát királyságot soha senki meg nem hódította! Ugyanezt mondták Ferdinándnak, Miksának, Rudolfnak, Mátyásnak, Lipótnak, legutóbb Károlynak – és nemcsak Jellasic, hanem már Bakács is megannyi évszázaddal korábban, a mennydörgés urának hangján kiáltotta: Királyság a királyságnak nem ír elő törvényt! És méghogy ez a Horvátország csak fikció, hogy sohasem létezett!”⁴³

Kačić e romantikus nacionalizmust tükröző, pontatlanságokkal és fikciókkal terhes „történelmi eszmefuttatása” mellett szá-

⁴³ „Stari spomenici, što ih je božji promisao sačuvalo u najtežim i najburnijim prolomima svjetske bijede, jasno svjedoče kako se nijedan kralj, nijedan narod, nijedna država ne može pohvaliti da su ikada Hrvatsku osvojili, da je ma tko presjekao nit jednom započetomu hrvatskomu državnomu životu. Mogli su je razmrcvariti, mogli su je okrvaviti, mogli su je prodati, mogli su je komad po komad trgati, mogli su je u četiristogodišnjem ratu mučiti, pustošiti, paliti, gospodu i pučane ubijati, svoje pse djecom hrvatskom hraniti; mogli su narod na sve strane ljerati i umjesto toga zemlju napučivati najgadnijim čoporima dugovjekih skitalica tračkoga poluotoka: sve su to mogli, ali da su jedan čas kroz hiljadu godina Tomislavovu državu prekinuli u klici njezinoj, u matici njezinoj – to lje nisu mogli, i takvoga junaka, koji bi to bio učinio, nije majka rodila! Simeon bugarski, Arpad mađarski, tatarski Batu-kan, turski Sulejman, ovi ništitelji naroda, razoritelji gradova i kraljevstva, ovi vječni pobjeditelji, na hrvatskoj grudi moradoše od hrvatske mišice odnijeti sramotu pobjedenika. Što je zato ako se je morala ova matica prenijeti iz Splita u Knin, iz Knina u Zagreb, iz Zagreba pače u Varaždin; ona se je ipak osjećala uvijek istom, uvijek neprekidnom, te su ne tek danas, već još Anžuvincima i Jagelonima dovikivala gospoda hrvatska neka ne zaborave da hrvatske kraljevine nije nitko nikada osvojio! Isto se reklo Ferdinandu, Maksimilijanu, Rudolfu, Matiji, Leopoldu, zadnjemu Karlu – i nije tek Jelačić nego Bakač već prije toliko stotina godina zaorio Ugarskoj glasom gromovnika: Kraljevstvo kraljevstvu ne propisuje zakona! A ta Hrvatska da je tek fikcija, da nije nikada postojala!” Ksaver Šandro GJALSKI: i. m. 168.

mos további, a magyarság, a magyarsághoz való viszonyt érintő momentum is sorakozik a regényben, s természetesen ezúttal is Kačić alakrajzának motivációjaképpen. Közismert, később, Gjalski regényét követően majd Matošnál is megjelenő témák és motívumok ezek: a magyarul nem tudó vasutasoknak a MÁV horvátországi vonalairól való eltávolítása; a krajiškai földterületeknek a budapesti vasúti pálya számára történt kisajátítása; az utcán sétáló, magyarul beszélő hadapródiskolások s az utca emberének velük szemben megjelenő ellenszenvé; a magyar nyelvű, horvátországi forgalmazású „Magyar Kir. Posta” feliratú „levelezőlap”; a kadétoK „turáni faji jegyekre” utaló „négyyszögletes arca” és az „apró fekete szem”, amely mind-mind irritálja Kačićot.⁴⁴ Egy további fejezet (a XXV.) expozíciójából hasonló, Kačić és baráti köre ellenérzéseit tápláló, az akkori Zágrábban mindennapinak számító jelenetet idézhetünk. A Jellasich téren „vasúti tisztviselők társaságában” „magyar honvéd hadapródok” jelennek meg, és – Kačić és társai szerint – magyarul beszélgetve a boltok horvát nyelvű feladatain gúnyolódnak. Távolabb elegáns tisztok társaságában zágrábi fiatal emberek (horvátok), nyugalmazott katonatisztek, vármegyei hivatalnokok németül társalognak. A kávéházban „Dráván túli napilapok” („prekodravski listovi”), bennük horvátellenes, az autonómia alapvető alkotmányos intézményeinek illuzórikus voltát emlegető cikkek, köztük ismét a legbántóbb a *Pester Lloyd*ban jelent meg: „Végre tehát ismét érzélte kormányunk, hogy itt az ideje felhagyni a horvátokkal szembeni eddigi szentimentális politikával és ezt legfőbb ideje értésre adni ott lent, s azt is, hogy a Jugoszláviával kapcsolatos álmok ideje lejárt, s hogy Zágráb valójában nem egyéb, mint a magyar állam egyik vidéki városa, éppen olyan, mint Debrecen vagy Szeged, csupán abban különbözik ezektől, hogy az ország központjától való távolsága miatt rendelkeztek úgy, hogy önálló intézményei legyenek.”⁴⁵

⁴⁴ „Vidjelo se tamnosmedim četverouglastim licima i malenim crnim očicama da nisu salvenskoga nego čistoga turanskoga soja.” Ksaver Šandor GJALSKI: i. m. 189.

⁴⁵ „Jednom je dakle ipak uvidjela naša vlada da imade prestati sa svojom dosađnjom sentimentalnom politikom prema Hrvatskoj, i da je skrajnje vrijeme da se pokaže tamo dolje da su prestala vremena sna Jugoslavije, a Zagreb

Mindezek hatására szólítják az egyetemi ifjúságot demonstrációra, amely botránnyal végződik: az idős rektort fizikailag bántalmazzák, Kačić és társai ennek következményeképp – lévén ők a szervezők – különféle büntetéseket kapnak: a Jelenčićé a legsúlyosabb: *consilium abeundi* (csendes eltávolítás), Puškarićé fél-évi kizárás az egyetemről, a Kačićé szigorú megrovás. Ez utóbbi helyzetét súlyosbítja apja váratlan nyugdíjazása, amely a szülői ház anyagi támogatásának elmaradását, illetve – ebből következően – egyetemi stúdiumainak megszakítását jelenti majd. Egyedüli megoldás lehetne számára ügyvédi vizsgáinak mielőbbi letétele, s elkezdni az ügyvédi praxist. Kísérlete sikertelen, professzora politikai tevékenységére utalva ezzel a megjegyzéssel tanácsolja el: „Lám, ez a vége, amikor a fiatalurak minden egyébbe foglalkoznak, csak a tankönyvekkel nem.”⁴⁶

Kačić ezután apjával együtt, a család néhány hektáros szlavóniai birtokára vonul vissza. Ez az élethelyzet Gajlskinak újabb alkalmat ad a nemzettudat egykorú állapotának árnyalására. Noha az ifjabb Kačićot – jobbára városban nevelkedvén –, meghatározó gyermek- és serdülőkori élmények nem kötik túlságosan e legszűkebb hazához, mégis romantikus megindultsággal lép át az ősi hajlék küszöbén. Úgy érezte: „a régi horvát múlt e tetők alatt mintha várta volna őt, ez a múlt pedig szent, fenséges és bájjal teli volt számára.”⁴⁷ A hazai táj turgenyevi reminiscenciákkal teli leírása persze nemcsak romantikus élményeket takar, a szlavóniai paraszti nyomorúság látványa, a vidéki birtokosság szellemi-ideológiai megosztottsága társul a tájélmények mellé, s természetesen a hazafiúi lelkesedés sem hiányzik. Mindezt apjával és annak szűkebb környezetével támadt alkalmi viták motiválják – ami jó alkalom Gajlskinak a nemesség politikai differenciáltságának, illetve a Kačić képviselte radikális jogpárti ideák irreális

uistinu da nije nego pokrajinski grad ugarske države, isto onako kao Debre-
cen ili Segedin, razlikujući se od ovih gradova tek u tom što mu je zbog udal-
jenosti od državnog središta opredijeljeno da bude sijelo posebnih organiza-
ma.” Ksaver Šandor GJALSKI: i. m. 191–192.

⁴⁶ „Eto, kad se mlada gospoda za sve drugo zanimaju, samo ne za knjigu.” Ksaver Šandor GJALSKI: i. m. 218.

⁴⁷ „Davna hrvatska prošlost kao da ga pod ovim krovom iščekivala, a ova prošlost bijase za nj sveta, veličajna i puna čara.” Ksaver Šandor GJALSKI: i. m. 222.

voltának bemutatására. Apjával annak pánszláv és illír eszméket védelmező nézetei miatt fordul szembe, a szomszéd birtokos Krnjević pedig *magyarón* elkötelezettségével váltja ki ellenszenvét. Mindkét reakció szükségszerű: a jogpárti nagyhorvát ideológia mellett elkötelezett Kačić számára a pánszláv és az illír ideológia éppúgy idegen és – vélelme szerint – történelmileg túlhaladott, mint a Krnjević képviselte magyarón mentalitás, elkötelezettség. Az pedig, ahogyan jelenlétében a két öreg egymás politikai nézeteit bírálja, már a horvát nemesi társadalom politikai-ideológiai színpétét jeleníti meg.

A jogpárti elveket valló Kačić felnőttként most szembesül először a horvát nemes Krnjević személyében testet öltő (zajorjei!) típusával, akit „hőfőher szakállával”, „hosszú bajuszával”, „pirosposzsgás arcával”, „szűk, zsinóros nadrágjával”, „sárga csizmájával” rokonszenvesnek talál, akiben „a régi horvát nemes urak mentalitása elevenedik meg előtte”, s aki ráadásul még mindig az illírismus óta teljes defenzívába szorított *kaj* dialektusban beszélt. Számára, akinek eddig „ellenszenves és kellemetlen volt a *kaj* nyelvjárás, most, ennek az öregembernek ajkán kifejezetten szépek tűnt.”⁴⁶

A Gjalski-életmű ismerői e külső jellemzés alapján okkal rokoníthatják Battorychtyal az idős Krnjevićet, még inkább illírismusellenességét megismerve. Az öregúr a horvátok minden nyomorúságát, amely fellépésük óta a nemzetet sújtotta, „az illírek rovására írta”, s „dicsérte a régi jó időket, amidőn egy húszasból rogyásig lehetett enni, inni és még aprópénz is járt vissza; amikor vármegyéjében a maga gazdája volt és nem parancsolgatott neki mindenféle »granicár« és »cselák«; amikor a parasztnak is, a polgárnak is és az úrnak is jó dolga volt, szabad volt dohányt természetni, a sót csaknem ingyen adták, adót pedig egyáltalán nem, vagy csak jelentéktelen összegben fizettek.”⁴⁹ Magyarba-

⁴⁶ „[...] Kačiću, komu bijaše kajkavština zazorna i neugodna, sada se baš svidala u ustima ovoga starca.” Ksaver ŠANDOR GJALSKI: i. m. 234.

⁴⁹ „[...] slavio dobra stara vremena kad si se mogao za cvanciku do sita najesti i napiti, i još »drobiša« iz nje dobiti; kad si bio u svojoj županiji sam svoj gazda, a nisu ti zapovijedali svakojaki »graničari« i »pemei«; kad je i seljaku i građaninu i gospodinu bilo dobro, te se smio duhan saditi, sol se gotovo badava dobivala, a »štibra« nikakva ili posve neznatna plaćala.” Ksaver ŠANDOR GJALSKI: i. m. 234.

rát mivoltát bizonyítandó – tudjuk meg a narratív szövegrészből – gyermekeit Attilának és Árpádnak, leányát Saroltának kereszteltette, szolgáit Josip helyett Józsinak, Imbrić helyett Imrének, Francek helyett Ferencnek nevezte. Noha magyarul nem tudott, olykor magyar szavakat használt, s ha néha magyar beszédet hallott, könnyekre fakadt. Ha pedig irodalomról, éppenséggel Goethéről esett szó, indulatosan vetette közbe: „*ördög teremtette, olyan nincs*”, s bár sem Petőfit, sem más magyar író-t költőt nem olvasott, állította: Petőfit és Eötvöst kell olvasni, az a fontos. Levin Rauch báni installációja alkalmával (Rauch 1868–1871 között töltötte be a báni méltóságot) nyolc napon át mozsárágyúkkal adatott díszlövést és olyan örömtüzet gyújtott, hogy az egész magtár leégett az az évi természettel együtt.

Régimódi zagorjei nemesi atmoszféra jellemzi házatáját is: két hatalmas jegenye áll őrt a kúria kapujánál, az épület előtt virágoskert, leánderek sokasága illatozik, mellettük citrom- és narancsfák, a fal tövében fügefa érleli termését. E környezethez illőek a háziúr viselkedése, gesztusai is: latinul s magyarul köszönti „keményfejű illír” hírében álló vendégét: „*Servus humillimus, domine amice! Jó reggelt, adjon Isten!*”

Az enteriőr, amellyel a szobába lépve szembesül a vendég, tovább árnyalja Gjalski magyarón hősének habitusát: „Miközben az öreg Krnjetić arról beszélt, hogy Árpád fiát Pestre helyezték át a minisztériumba tollnoknak, Attila pedig honvéd huszártiszt Debrecenben, Krešimir a szoba falait nézte, szeméi a képekre tapadtak. Közismert magyar férfiak portréja volt valamennyi: Kossuth, Batthyány, Bem, Damjanich, Deák portréi, odébb pedig a fehértemplomi csata és Buda bevétele, majd Andrassy kormánya, Rauch bán, Mihalović kardinális, az 1867-es koronázás – de horvát tárgyú képnek nyoma sincs közöttük.”⁵⁰

⁵⁰ „Dok je stari Krnjetić Krešimiru pripovijedao da mu je sin Arpad namješten u Pešti kao ministerijalni perovoda, a sin Attila kao honvedski konjanički časnik u Debrecinu, promatrao je Krešimir zidove sobe, jer su mu oči zapinjale o slike. Bijahu to sami portreti mađarskih znamenitih muževa: Košut, Batthyany, Bem, Damjanić, Deák; nešto dalje bitka kod Bijele Crkve, zauzeće Budima, zatim slike Andrašijeva ministarstva, bana Raucha, kardinala Mihalovića, krunidba god. 1867. – a nigde ni traga kakvoj slici hrvatskoj.” Ksaver Šandro GJALSKI: i. m. 239.

Krnjetic – már tudjuk – legnagyobb sajnálatára nem beszél magyarul, de lánya, Sarolta oly tisztán, mint egy született magyar lány, aki ebéd után tüzes csárdásokat játszik a zongorán, apja pedig „Éljen a haza!” felkiáltással nyugtázza a produkciót, s arra kéri Saroltát: játssza el a *Szózatot* is. Társalgás közben ugyan aggasztónak ítéel bizonyos magyar törekvéseket, de végül úgy véli: a horvátok jövője csak a magyarok oldalán biztosított,⁵¹ s ha „[...] a régmúlt időkben nyolcszáz éven át nem tudták elmagyarosítani őket, nem tudták elvenni municipális jogaikat, most még kevésbé tudják” megtenni.⁵²

Kačić természetesen a korabeli sajtóból ismert érvekkel cáfolja a magyar politika horvátbarát voltát: Horvátországban nem épülnek vasutak; Magyarországon milliárdokat fordítanak beruházásra, Horvátországban semmit; a társországban beszedett adók fele Magyarországra vándorol; a horvátországi utak elhanyagoltak; a Dráva és a Száva szabályozatlan; a Magyarországról az Adriára irányuló áruszállítás költségei olcsóbbak a közeli Horvátországnál; a horvát borokat, noha jobbak, nem exportálják a magyarral együtt. A Jogpárt illír- és jugoszlávellenes téziseit is felsorakoztatja érvként, csak hogy partnerét nézetei megváltoztatására bírja. Krnjetic hosszú ideig állja az ostromot („a nyolcszáz éves testvér és szövetséges iránti roppant szeretetét” nem adja fel könnyen), míg végül egy, a családját ért tragédia hatása alatt megtörik, s elfogadja Kačić érveit. Ez a tragédia is a horvát–magyar állami szimbiózis következménye: nővérenek vasúti geodéta fia öngyilkos lett, mert magyar nyelvismeret híján elbocsátották a MAV kötelékéből.

Krnjetic pálfordulását, a családot ért csapás súlyosságával Gjalski ugyan megokolja, de arra már nem törekszik, hogy a változás lelki folyamatait is bemutassa, így aztán az egész fordulat inkább operettszerűen, semmint tragikusan hat. Az eddig a horvát–magyar perszonálunió tradícióit jobbára külsőségekben ápoló Krnjetic most egyik napról a másikra a Jogpárt titkos beava-

⁵¹ „[...] Hrvatima budučnost sigurna samo u složi s Madžarima.” Ksaver Šandor GJALSKI: i. m. 241.

⁵² „[...] ako nas nisu u stara vremena kroz osam stotina godina mogli pomadžariti i oteći nam naša municipalna prava, još manje će moći sada.” Ksaver Šandor GJALSKI: i. m. 241.

tottjaira kiált éljent („živjeli stekliši”), Kossuth Lajos helyett „Nagy-Horvátországot élteti” („Živjela velika Hrvatska”), s arra kéri Kačićot: már holnap egy Kvaternik-portrét hozzon neki.⁵³ Tetézi mindezt azzal, hogy leányát most már nem Saroltának, hanem Dragicának hívja, aki e pillanattól többé nem zongorázhat magyar dalokat, Kuhač korabeli népszerű horvát dalgyűjteményét és a horvát romantikus nemzeti opera (*Nikola Šubić Zrinski*) szerzőjének, Ivan Zajcnak áriáit rendeli meg számára.

Kačić természetesen saját sikereként éli meg Krnjetić színéváltozását, s csak természetes, hogy új környezetében további lehetőségeket és alanyokat keres nemzeti programjának kibontakoztatása érdekében. Bolić levélben újabb neveket közöl vele, aki úgy véli: apja birtokának övezetében van néhány, a jogpárti politika befogadására érett ember: egy cipész, egy tanító, jó néhány parasztember és mindenekelőtt Lucić doktor. Róla Krnjetić – lévén korábban politikai ellenfelek – ugyan nem egészen így vélekedik, mivel valaha a *narodnjakok* (népbarátok) képviselőjeként politizált a nemzetgyűlésben, ma viszont hallani sem akar a politikáról. A környékbeli urak sem rokonszenveznek vele, a parasztnép viszont – miként fentebb már említettük – dicséri és szereti, mert míg amazoktól honoráriumot kér a gyógyításért, eddig emezeket ingyen orvosolja.

Lucić doktor természetesen összetettebb jellem Krnjetićnél, amit az eddig mondottak mellett a rendezett, Kačić számára is megnyerő családi körülmények éppúgy konkretizálnak, mint Krnjetićhez való viszonya: noha egykor politikai ellenfelek voltak, a doktor mégis nagyra becsülte és „rég megbékélt az egyébként tiszta jellemű öreggel és szükség szerint szívesen elidőzött nála”.⁵⁴ Egy további fejezetben kikerekedik egy pozitív, Kačić politikai nézeteivel és céljaival korántsem harmonizáló, de rokonszenvet fakasztó magatartásforma, amely alighanem jelképértékű, mint ahogy annak kell tekintenünk Krnjetić portréját is. A doktor nem takargatja: nincs nagy véleménye a Kačić propa-

⁵³ „[...] Krešimir morade tvrdo obećati da će mu još sutra donijeti sliku Kvaternikovu.” Ksaver Šandor GJALSKI: i. m. 244.

⁵⁴ „[...] odavna se sa starcem izmirio, pače, štujući ga visoko kao čovjeka poštena i čista, značaja, rado je kod njega i preko potrebe ostajao.” Ksaver Šandor GJALSKI: i. m. 253.

gálta politikai brossúrákról, s bár az illír mozgalom kései elkötelezett szellemi örökösének sem mondható, mégis – az említett írásokkal ellentétben – Mažuranić *Čengić Smail agáját* tekinti mértékadó nemzeti műalkotásnak és olvasmányoknak. Vagyis: ha olvasni kíván, úgy az immár nemzeti klasszikus művet veszi kézbe és nem a Kacić ajánlotta írásműveket. Úgy véli: a romantika jegyében fogant elbeszélő költemény sokkal inkább kifejezője a hiteles nemzeti érületnek amazoknál. Azt a fajta politizálást pedig, amelyet az eseménytörténet idején a hazai politikusok csinálnak, üres lármázásnak tekinti, s elkeserítőnek tartja annak népszerűsödését és népszerűsítését. „Ó, mi csak gyönyörködünk – mondja Lucić doktor –, mi hódolunk, mi reménykedünk, amint valaki hangosabban kiabál és zajong, káromkodik és szitkozódik. Ó, ez becsületes ember, ez majd megmenti a hazát. Állandóan szónokolnak, de szónoklataikból a szavakon kívül semmi sem ragad meg bennünk, tetteket nem várunk és nem is kérünk tőlük. Ellenkezőleg. Lelkesedésünk, amelyet az ilyen nagy hős bővölete fakasztott azzal, hogy a drága nemzet sebeit és bánatát felszaggassa és a zsarnok képéről letépi az álarcot, a lelkesedés akkor sem hagy alább, amikor egy idő múlva azt halljuk: ez a nagy hős ügyvédként kétszáz forintot fizettel perköltség címén a nyomorult paraszttal, holott a történet mindössze száz forint bánatpénzről szólt [...] Hallgassa csak őt, ahogy hazafias szavainak nyilaival halálra sebzi ellenfelét. Ó, éljen, százszor is éljen a hazának ez a bajnoka! Halhatatlan és dicső Frangepán Kristófom, mostantól talán nem fogsz dicsőíttetni történelmi melléknevedel: *defensor patriae*, amidőn ilyen társakat kapsz!”⁵⁵

⁵⁵ „Oh, mi uživamo, mi se klanjamo, mi se nadamo, čim samo tko jače viče i buči, psuje i grdi. O, to je poštenjak, taj će domovinu spasti. Neprestance njegove riječi i ništa nego riječi dostatne su nama; čina ne tražimo niči očekujemo. Naprotiv, naš entuzijizam, kojim nas je takav junačina nadahnuo, otkrivajući rane i jade miloga naroda i trgajući krinku s obraza silnika – taj entuzijizam nimalo neće jenjati kad u isti čas čujemo da je taj junačina kao odvjetnik dao od siromašna seljaka za parnicu platiti trošak od dvjesto forinti, a radilo se o tužbi za sto forinti; [...] Slušajte ga samo kako junački govori, kako protivnike strijeljama svojih oštarih domoljubnih riječi smrtno gada. Oh, živio – sto puta živio – to je branitelj domovine! Neumrlji, dični moj Krsto Frankopane, odsada se valjda nećeš moći dičiti u historiji svojim pridjevom *defensor patriae* kad si dobio takvih drugova!” Ksaver!” Ksaver Šandor GJALSKI: i. m. 256–257.

Ironikus, némelykor már egyértelműen gúnyba hajló szavak, amelyek valóságalapja Gjalski környezetéből való, általuk lesz hiteles a kép, amelyet a korabeli horvát politikai élet egy újabb szegmentumáról itt kapunk. Lucić doktor szigorú bíró, s ez a szigorúság tartja távol őt a politizálástól, s még valami: a politikai élet erkölcsileg kétes volta. További szavai, amelyekkel a politikától való távolmaradását indokolja, nemcsak önmaga elveinek hordozói, összességükben komoly társadalomkritikává lesznek: „Nem, én nem vagyok politikus. És tudja, hogy főképp miért nem akarok az lenni? Mert tudom, hogy jobbra is, balra is kellene ütnöm. De a jobboldalról biztos, hogy az államügyészt uszítanák rám, hogy elkergessen valamiféle emberölés vagy gyilkosság vádjával, vagy legalábbis az orvosi bizottságot küldenék a nyakamra, hogy egy felírt recept miatt fegyelmi büntetéssel sújtsón. Balról pedig? Kiagyalnák, hogy embernyúzó vagyok és bizonyítékul felhoznák, hogy van egy házam, hogy a pénzemet csalással szereztem, még tovább, hogy a takarékpénztárban tőkém kamatozik, hogy feleségem tisztességtelen – jóllehet, mindebből semmit sem tudnának bizonyítani, de hát az ilyen dolgok esetében ez nem is szükséges. És Isten tudja, hogy mindez az én drága és kedves párom lelki békéjét nem dúlná-e fel. Minderre nekem nincs szükségem. A mi nyomorúságos körülményeink között, ahol a törvény, a nemzeti célok és feladatok senkit sem érdekelnek, s csupán az erőszak uralkodik, aligha lenne hasznom a politizálásból. Így lesz torkig az ember a politikával.”⁵⁶

Kačić, noha próbálkozása láthatóan kudarcot vallott, Lucić doktort nem sikerült megnyernie, mégis rokonszenvesnek talál-

⁵⁶ „Ne, ja nisam političar. A znate zašto poglavito nisam i neću da budem? Jer znam da bih morao i desno i lijevo udarati. Desno bih onda doživio da bi državnoa odvjetnika na mene poslali da me progone zbog kakva umorstva ili otrovanja, ili barem da lječnički zbor pozovu da me disciplinarno osudi zbog prepisana recepta. A lijevo? Ovi bi izmislili da sam gulikoža i za dokaz bi naveli da imadem kuću, da sam prijevarom stekao novaca, a dalje što imadem u štedionici uloženi novaca, da mi je žena nepoštena; za dokaz ne bi ništa mogli navesti, ali to nije u takvim stvarima ni od potrebe. I bog zna što sve ne bi mile drage dušice mirne savjesti nalagale. A svega mi toga ne treba; u žalosnim pak prilikama našim, gdje se ne pita za zakon, za narodne težnje i potrebe nego odlučuje samo sila, ne bih ionako ništa koristio. Eto, tako dozlogrdi čovjeku sve.” Ksaver Šandor GJALSKI: i. m. 257.

ja, s benyomásairól be is számol levélben megbízójának, Bolićnak, aki – találva érezve magát – elmarasztalja őt „szentimentalizmusa” miatt, s kemény hangon szólítja fel: el kell lehetetleníteni minél hamarabb a doktort. A közelgő választásokra, politikai céljaikra, hazafias érzületre hivatkozik most is – jóllehet: hamarosan fény derül majd tisztességtelen, a hirdetett hazafias politikával ellentétes életvitelére. Bolić – mint már utaltunk rá – állami szolgálatba lépett, végrehajtó lett, gazdag ember, háztulajdonos. Nem tisztábbak a további „harcos” jogpártiak sem: Jelenčić Bolić alkalmazottja, Puškarić pedig pénzügyi fogalmazó Zágrábban. Kačić keserű tapasztalatai Zágrábba való visszatérése után csak sokasodnak, végül bekövetkezett az, amitől Narančić annak idején óvta: politikai manipulációk áldozata lett, hitétől, egzisztenciális lehetőségeitől megfosztott, elvetélt horvát értelmiségi, aki végül elveit feladva megkötötte a maga faust-mephistói alkuját: nemcsak lelkét, egész valóját adja el az általa olyannyira gyűlölt államhatalomnak.

Az *U noći* mindeme részleteire gondol nyilván Krešimir Nemeč, amikor megállapítja: „Gjalski ebben a műben egyfelől az aktuálpolitikai ideákkal, másfelől saját ifjúkori meggyőződésével számolt le”, ami voltaképpen a radikális jogpárti politikai program elutasítása volt, s – miként Narančićyal kapcsolatosan már említettük – a strossmayeri nemzetnevelő, nemzeti tudatot formáló kulturális, tudományos és művészeti program melletti elkötelezettség szépírói kinyilvánítása.⁵⁷

⁵⁷ Krešimir NEMEC: i. m. 210.

NEMZETTUDAT ÉS HISTÓRIA – GJALSKI TÖRTÉNELMI TABLÓI

Osvit (Virradat)

A horvát nemzettudat alakulástörténete szempontjából sajátos szerepe volt Gjalski három történelmi regényének. A történelmi téma a romantikus nemzetfelfogás továbbvitelét jelentette nála: valamiképp mindhárom mű a horvát nemzeti múlt tárgyköréhez kötődik. A harmincas-negyvenes évek nyelvi küzdelmei nem választhatók el a horvát nép eredetmítoszává emelt illírizmustól, a horvátok letelepedésének Konsztantinosz Porphürognétosz nyomán előadott históriája pedig a középkori államalapítás, azaz Tomislav horvát királlyá koronázásának emlékét idézi. A megjelenés idején mindhárom mű nemzettudatformáló szándéka időszerű volt. Az első kettő a Khuen-Héderváry-korszak erősen átpolitizált reflexiója, az utóbbi már az 1918 utáni Szerb–Horvát–Szlovén Királyság horvát nemzeti érzéseket sértő viszonyai ihlették. A legkorábbi, az *Osvit* (Virradat) 1892-ből való, a *Za materinsku riječ* (Az anyanyelvért) 1906-ban készült, a sort pedig az 1924-ben közreadott *Dolazak Hrvata* (A horvátok honfoglalása) zárja. Historizáló prózairóként Gjalski láthatóan a Walter Scott-i, hazai vontkozásban a šenoai hagyományt követi: a regényekben valós és fiktív történelmi személyeket mozgat, s ügyel a *colour historique* megtartására is. Kifejezetten tartózkodik viszont az intrikus szereplők, a *femme fatale* típusú nőalak beiktatásától, s mellőzi a fantasztkumot éppúgy, mint a spekulatív meseszöveget.

Máris előrebocsátható: művészileg – az *Osvit* kivételével – nem a legsikerültebb, ellenkezőleg: alighanem a leggyöngébb Gjalski-művekkel állunk szemben, amit a kortárs kritika éppúgy észrevett, mint az utókor. Ha mégis ransorolni kívánunk, úgy mindenképp az *Osvit* kívánkozik az élre, a másik kettő mind a kompozíció, mind a karakterizálás dolgában e mögött marad.

Az *Osvit*ot megalkotó Gjalski bő félszázad után tesz kísérletet a horvát romantikus mozgalom: az *illirizmus* ábrázolására, meg is jelölve azt a mű alcímében: „slike iz tridesetih godina”, azaz: „képek a harmincas évekből”. Miként a Šenoa-korszak regényhősei, a főszereplő Gjalskinál is a *szerelem* és *hazaszeretet* abszolút szolgálatának alternatívájával szembeül.¹ Ha röviden kívánjuk összefoglalni az *Osvit* szűzségét, úgy azt akár egyetlen mondatra korlátozva is megtehetjük: Ivan Kotromanić halálosan szereti az elbűvölően szép férjes asszonyt, Madlent, az kész el is hagyni férjét, de Kotromanić – bár hosszas vívódás után – az asszony helyett, boldogságát feladva, a nemzeti ügy szolgálatát választja. Az ekképp summázható eseménylörténet patetikus jelenetekkel, mesterkélt szituációkkal, ismétlődő, de mindig ugyanazon gondolatot variáló tirádákkal terhes, ami a személyiségrajz rovására megy. A főhős és a mellékszereplők egyaránt statikusak, vállalt céljaik megvalósítását célzó tetteik – mindenekelőtt a főhősei – fanatizmustól fűtöttek, valódi élmény nem hitelesíti azokat. Tendenciózus mű az *Osvit*, megrását egyértelműen a Khuen-Héderváry bánésága idején tapasztalt nemzeti sérelmek inspirálták, de létrejöttét illetően – az inspiratív tényezőket számba véve – nem hagyható figyelmen kívül Gjalski és a bán személyes konfliktusa sem.

Ha értékvilágának összetevőit próbáljuk felfejteni, úgy a nemzeti nyelv és a nemzeti sajtó megteremtését célzó illirizmus kori események valóságos felidézését emelhetjük ki, mint a hazafias célkitűzések kristályosodási pontjait.

Már utaltunk rá: Gjalski a Walter Scott-i regénymodellt követi a történelmi valóság megjelenítésében, s mert hősei cselekvéseinek ez lesz a közege, allúzióival, leírásaival, kordokumentumok felemlítésével igyekszik hiteles háttérrel teremteni. Mindez sokkal inkább lesz a nemzettudat formálásának eszköze, mint a jellemrajzok. Már az exozícióban (I. fejezet), a Verhovac Miksa által hagyományá tett püspöki bálra gyülekező előkelőségek seregszemléje nyilvánvalóvá teszi: az anyanyelv Horvátország-

¹ A Šenoa-korszakról és regényhőseiről lásd bővebben: Stanko LASIĆ: *Roman Šenoina doba (1863–1881)*. Rad JAZU, knj. 341. Zagreb, 1965. 163–230. A regényalakokról: 169.

ban – az arisztokrácia és a köznemesség többségének körében – defenzív helyzetben van, a palotában német, francia, latin, magyar beszéd járja, a fiatalság a félig-meddig magyar művészként (jóllehet zágrábi lakos) megjelenő Tivadar előtt iskolai stúdiumai idején szerzett magyar nyelvtudásával kérkedik. A regény női főszereplője, Madlen, akinek ereiben a Bakácsok, Zrínyiek és bolgár hercegek vére folyik, a Tivadarral folytatott beszélgetés során franciául társalog. Később, a második fejezet egyik jelenetében Škrpac kanonok beszélgetőpartnerével polemizálva a latin mellett apologizál, más szereplők viszont (Dumić és Žutković például) a magyar nyelv hivatalos használata mellett érvelnek a nyolc évszázados horvát–magyar állami és kulturális szimbiózis hagyományaira hivatkozva.

A nyelvhasználat kérdése nagyjából ilyen kettősséggel halad végig a cselekmény mentén – hol ironizáló, hol szenvedélyes vita, hol hazafias programbeszéd formájában – gyakran a nagyszláv összetartozás, a pánszláv tudat felemlegetése által motiválva. Egy további jelenet során például Ivan Kotromanić és barátja, Cerović társaságában Tivadar a horvát nemesség latin nyelvi elkötelezettségén ironizálva latin nyelven szólítja meg őket: „hová-hová »spectabiles ac perillustres dominationes vestrae«,² majd választ sem várva, magyarul folytatja ízetlenkedését, ekképp provokálva Kotromanićot hazafias tevékenysége miatt: „Hát te valóban valamiféle propagandát folytatsz a mi tótjaink érdekében?”³

Később, Dumićék zágrábi szalonjában Tivadar megjelenése után franciául folyik a társalgás, amire Gjalski csak néhány francia mondat beiktatásával céloz („Bon jour, bon jour, maestro!” – kiáltja az egyik hölgy, Budrocova asszony; „Alors – cher comte!” – hangzik el később, majd: „Eh bien – ma chère”), végül magyar szó következik, s a nyelvkérdésről parázs polémia. A társaságot Tivadar – egyebek között – informálja: úgy hírlík, Zágrábban töb-

² „Kuda »spectabiles ac perillustres dominationes vestrae«, – vikne im u latinskom jeziku, a iz lica i naglaska provirivala namjerna ironija protiv ljubavi Hrvatá za latinski jezik.” Ksaver Šandor GJALSKI: *Sveukupna djela*. Svezak I. Osvit. Tisak i naklada St. Kugli. Zagreb, é. n. 60.

³ „Zar ti zbilja kakvu propagandu činiš za naše Totove?” Ksaver Šandor GJALSKI: i. m. 60.

ben a magyar nyelv hivatalos bevezetése elleni demonstrációra készülnek, Kotormanić neve is szóba kerül, akinek „a szlovák Kollár és holmiféle szerbek”, mindenféle „sötét egzisztenciák” („tamne egzistencije”) teletömték fejét tévtanokkal, s így lett a nemzeti nyelv ügyének zászlóvivője. Az ellenérzéseket megfogalmazók az udvar, sőt egyenesen Metternich szerepét sejtik a háttérben.

A harmadik fejezettől mind erőteljesebben körvonalazódik a gróf Janko Drašković körül kristályosodó mozgalom programja, tevékenysége is. Az olvasó egyre több információt kap annak pánszláv színezetéről, cseh és szlovák kapcsolatairól, és színre lépnek a valós történelmi szereplők is, Drašković gróffal és Ljudevit Gajjal az élen. A báni installáció forгатaga jó alkalom a polarizált nyelvi helyzet bemutatására. A Zágrábban egybegyűlt sokaság a palotákban, fogadókhban, polgárházaknál és az utcán egyaránt szembesül a politikai élet valóságával, valós és kevésbé hiteles információk áramlanak a magyar országgyűlés őszi összehívásáról, ahol a rendek a magyar nyelv horvátországi hivatalos használatáról is dönteni kívánnak. A latin nyelv apologéái éppúgy tiltakoznak, mint a *lingua croatica* mellett elkötelezett ifjúság. A megnyilatkozások Janko Drašković higgadtabb reflexiói és Gaj heves, demagógiától sem mentes programbeszédei között széles spektrumot alkotnak. „Megértem a magyarokat, hogy istápolják nyelvüket. Így helyénvaló. Csak épp igazságtalan dolog részükről, hogy azt kívánják: mi is az ő nyelvüket szeressük, amikor az Isten bennünket sem nyelv nélkül teremtett” – érvel Drašković –, majd hozzáfűzi: „[...] ez a nyelv is jogosult arra, hogy miként a magyar, a közélet nyelve legyen.”⁴

Gaj nagy ovációval fogadott szónoklata már korántsem ily toleráns hangvételű. Lényegi elemei Gjalski narratív interpretációjában kemény pánszláv agitációként hatnak: „És Gaj elkezdte beszédét. Az északi testvérek üdvözetét hozta hallgatóságának, arra

⁴ „Ja odobravam ljubav Madžara, što je goje prema svomu jeziku. Tako mora da bude. Samo nije od njih pravedno, što zahtijevaju od nas, da mi taj jezik ljubimo, jer i nas nije Bog stvorio bez jezika [...] Taj jezik ima isto pravo, kao i madžarski, da bude jezikom javnim! [...]” Ksaver Šandor GJALSKI: i. m. 113–114.

emlékeztetve őket, hogy a Moldva, a Visztula mentén, a Tátra alján, a távoli északon egész az Urálig és a forró éghajlatú délen le Konstantinápoly kapujáig a horvát nép rokonai laknak, akiknek száma oly nagy, mint a csillagoké az égen, erős császárságuk van, nagyobb Nagy Sándor birodalmánál, teli olyan gyönyörű és szép városokkal, mint az Arany Prága, s amelyek mind nagy, makulátlan múlttal bírnak, nevüket arany betűkkel írták be az örökkévalóság könyvébe. Ez a nép mentette meg Európát a vad tatároktól, a mongoloktól és a töröktől. Ragyogó arccal és büszkeséggel teli komoly szavakkal szólt arról, hogy arra a népre, amely ily nagy családot alkot, senki semmit akarata ellenére rá nem kényszeríthet, az pedig örök szégyen és vétek lenne, ha elfelejtenénk ezt a rokonságot és megtagadnánk saját nyelvünket, amelynek el kell ismerni jogos elsőségét és amelyet fel kell emelni, pallérozni és szeretni kell, és segítségével egyesíteni a haza szétszabdalt részeit.”⁵

E narratív közlés után az utolsó mondatokat már Gaj szájába adja Gjalski, a retorikai hatás lehetőségét is felhasználva: „[...] minden nép szereti saját anyanyelvét, s a nemzet legjobb fiai mindenütt készek nyelvükért meghalni. Nézzenek körül bárhol a világban, meggyőződhetnek róla, hogy igazat mondok. Csak nálunk, nálunk kell az ifjú költőnek felzokogni, mert a horvátok el akarják dobni nyelvüket; – csak nálunk történhet meg, hogy vannak fajzatok, akik idegen nyelvet kívánnak tanítani és akik azzal védekeznek, hogy az idegen nyelvvel az igazságot szolgálják. De túl későn születtek! Pokoli szándékukból semmi sem valósul meg többé. Horvátország fel fog ébredni álmából és egyszer – feléb-

⁵ „I Gaj je počeo govoriti. Nosio im je pozdrave od sjeverne braće, sjetio ih, da na Vltavi, na Visli, pod Tatrama, na dalekom sjeveru do Urala i na žarkom jugu do predvrata Carigradska, ima hrvatski narod svoga roda, koji je mnogobrojan kao zvijezde na nebu, koji ima silna carstva, veća od Aleksandrove države, koji ima gradova lijepih i sjajnih, kao što je Zlata Praha, a koji ima veliku, ničim neokaljanu prošlost, zapisanu zlatnim slovima u knjizi vječnosti. Taj je narod spasao Evropu od divljih Tatara, Mongola i Turaka. Rekao im je sjajna lica i od ponosa teškim riječima, da narodu, koji je grana takove veličine, ne može nitko ništa protiv volje narinuti, a bila bi vječna sramota i grjehota, zaboraviti to rodbinstvo i odreći se svoga jezika, kojemu treba priznati prvo pravo i koji treba podignuti, gajiti i ljubiti, pa njegovom pomoću sjediniti dans otrgnute strane domovine.” Ksaver Šandor GJALSKI: i. m. 115.

redve – dörgő hangon kiáltja oda az egész világnak: Suum cuique!
– és követeli azt, ami az övé.”⁶

A Walter Scott-i regény nélkülözhetetlen kelléke, a párbaj is egy nyelvi-nemzeti polémia folyománya a regényben. A teátrális kulisszák adottak: a bán beiktatása népünnepély, lacikonyhás sátrakban ehet-ihat a nép, a tehetősebbek – „az urak és a módosabb polgárság” („gospoda i bolje gradanstvo”) – csinosabb környezetben, pénzéért kaphat úribb kiszolgálást. Az életképszerű jelenet nyelvi és szociológiai tarkasága nem funkció nélküli: Gjalski az egybesereglett nép – beleértve az urakat is – polilingualizmusát emeli ki: „az urak társasága latin szónoklatokkal”, s „magyar és német dalokkal” ünnepli az ország első számú közjogi méltóságát. Kotromanić és barátai is ott vannak a tömegben, s persze Tivadar úgyszintén, még hozzá a cenzori hivatal magyar tisztviselőjével, Lakosi Ferenc professzorral, néhány magyar jogász társaságában. Lakosi provokatív céllal egy szlovákokat gúnyoló magyar dalt dudorászik („zagundao nekakvu porugljivu madžarsku pjesmu na Totove”), majd később az egész társaság mind hangosabb magyar nyelvű nótázásba kezd. E versengésre ösztönző provokáció nyomán zendít rá Kotromanić barátja, Cerović egy régi *kaj* nyelvű népdalra, amelyet birtokuk jobbágyaitól tanult valaha. Tivadar gúnyolódva jegyzi meg: „épp olyan ez a dal, mint a bácskai vak koldusok éneke” („baš je kao u Bačkoj, kad sljepci pjevaju!”)! Kotromanić önérzézetesen vág vissza: „De ne feledd el, kérlek, hogy ezek a koldusénekek Goethét is arra ösztönözték, hogy németre fordítsa őket, arról viszont nincs tudomásom, hogy a ti magyar dalaitok kiérdemeltek volna ilyen elismerést.”⁷

⁶ „[...] u svakoga se naroda ljubi rođena materinska riječ, svagdje su prvi sinovi naroda gotovi za jezik svoj umrijeti. Obazrite se na kojugod stranu svijeta, pa čete se uvjeriti, da govorim istinu. Samo kod nas, – kod nas morao je mlad pjesnik zaplakati, da Hrvatí hoće već svoj jezik odbaciti; – samo kod nas može se dogoditi, da ima izroda, koji vole učiti tuđi jezik i koji zagovaraju, da si tuđim jezikom pravdu krojimo. Ali – prekasno su se rodili! Od njihovih paklenskih namjera neće više ništa biti. Hrvatska se budi iza sna, a jednom probuđena zagrmjeće: Suum cuique! – cijelom svijetu i zahtijevati svoje.” Ksaver Šandor GJALSKI: i. m. 115–116.

⁷ „Ali molim te, da ne zaboraviš, kako su ove sljepačke pjesme uznijele Goethea, da ih prevede. Nisam još slušao, da bi se tvojim madžarskima iskazala ista čast.” Ksaver Šandor GJALSKI: i. m. 124.

A szóváltást kihívás követi, s a továbbiakban már a párbajkódex előírásainak megfelelően történik minden. A duellum Kotromanić súlyos sebesülésével végződik, s a hosszas felépülés leírása lesz a Madlen iránti érzelmek regényes kerete. Az asszony állandó közelsége a betegágynál s a lábadozás heteiben újra éleszti az asszony iránti ifjúkori szerelmet, ami hamarosan szenvedélyes formát ölt, de gyötrelmeinek forrása is lesz: életprogramjának hazafias dimenziója: a nyelv, a nemzetszolgálat melletti elkötelezettség belső parancsa felépülésével arányosan fokozódik. Madlen nem tud oszlozni Ivan hazafiúi rajongásában, féltékenysége pedig odáig megy, hogy szerelme politikai hitvallását és megnyilatkozásait demagógiának, máskor utópiának nevezi, arisztokratizmusából következően pedig egyenesen nevelésnek tartja a pallérozatlan paraszti nyelv („seljački neizobraženi jezik”) irodalmi rangra emelését. Ezek és a hasonló megnyilatkozások Kotromanićot fokozatosan újra a hazafias életeszmény, a hazafias tettek terepe felé sodorják. Anélkül, hogy – egyelőre – Madlen iránti érzése elapadnának. Ez talán a leghihetőbb kompozíciós elem a regényben – függetlenül attól, hogy hazafias megnyilvánulásai továbbra is klisészerűek.

A történelmi hűség ezután is inkább egy-egy sikerültebb szituáció keretében jelenik meg. Ilyen a zágrábi papnevelő intézetben lejátszódó jelenet. Ivan egyik küzdőtársa, Kargačević, pesti barátjától kap levelet, amely voltaképpen egy, a zágrábi klerikusokhoz intézett felhívás: Jan Kollár tanácsára szervezzenek a kispapok szláv baráti társaságot. Hamarosan kiderül: a növendékek között vannak már néhányan, akik hasonló terveket szövögetnek, élükön a már horvát nyelven verselő, sőt publikáló Pavao Štoossal. (Ő később valóban az illír mozgalom meghatározó személyisége lett.) Kargačević és Kotromanić a pesti levél üzenetét, felhívását megtoldja mindjárt gróf Janko Draškovićnak az egységes szláv haza végtelen határaitól („o širokim granicama jedne domovine”), „az Isten által megőrzött jogokról” („Bogom sačuvanim pravima”) szóló tanításával, illetve Gaj üdvözlétével: „szeressék gyönyörű anyanyelvüket, emlékezzenek milliókban ki sem fejezhető szláv testvéreikre, egyesüljenek a szláv haza, Slavia oltalma alatt, mert csak annak anyai ölelésében menthetik meg nemzetüket és ha-

zájukat.”⁸ Kotromanić – ismét csak agitatív céllal – a néhai, felvilágosodás kori jeles zágrábi püspök, a nemzeti nyelv ügyét felkaroló Verhovác Miksa (Maksimilijan Vrhovac) emlékét is felidézi – figyelmeztetve a növendékeket: a főpap a papi szolgálatot nemzetnevelő hivatásnak is tekintette. Véletlenszerűnek tűnik, valójában ügyes írói invenció az aggastyán pap beléptetése a jelenetbe, ő a közelmúlt kiváló nemzetnevelőjének, Tomaš Mikloušićnak (1767–1833) példáját idézi s egykori barátként továbbbíthatja a tudós pap szellemi örökségét, immár a jelennek szóló üzenet formájában: „Saját nemzetedet s anyanyelvedet önmagadnál is jobban szeresd!”⁹

Alighanem a regénnyel szembeni totalitásigény sarkallotta Gjalskit, hogy a jelenet végén beiktassa azt az apró, de valószínű epizódot, amelyben az egyik papnövendék – pénze nem lévén – az édesanyja által minap küldött vadonatúj ingét ajánlja fel a Šafarik-művek terjesztésének céljára. Az ing árából – véli az ifjú – talán lehet néhány könyvet vásárolni. Az említett apró momentum épp jelentéktelennek tűnő, naivitást sem nélkülöző voltából adódóan válik életszerűvé.

A szándék hasonló, a jelenet viszont már csak részben, az ötlet szintjén valószínű a következő részletben, amely nem éppen a szituációteremtés remeke, de végeredményben a nemzeti egység lehetőségeit megcsillantani és reprezentálni tudó élethelyzet. Valószínűsége nemigen vitatható, de az agitáció ily mérvű „hatékonysága” talán túlzás. A szemináriumot elhagyva, Kargačević földijével, Orlašević zászlóssal találkozik, aki a grancsáralakulat tisztje s új állomáshelye, Bologna felé tart éppen, átutazóban van Zágrábban. Nem hanyagolható momentum: lársalgásuk során Kargačević horvátul, a zászlós alakulata és szűkebb hazája hivatalos nyelvén, németül beszél. Kargačević úgy véli, hazafias kötelessége földijének tájékoztatása a hazai viszonyokról, barátja nem

⁸ „I [...] da ljube krasni materinski jezik, da se sjete nebrojenih miljuna braće slavenske, pa da se skupe pod duševno okrilje majke Slavije, jer je u njenu materinjem zagrljaju jedini spas narodu njihovu i domovini njihovoj.” Ksaver ŠANDOR GJALSKI: i. m. 171.

⁹ „Ljubite svoj jezik i svoj narod više nego samo sebe!” Ksaver ŠANDOR GJALSKI: i. m. 172.

érkezhet meg a hazától távol szolgálatot teljesítő honfitársakhoz és bajtársakhoz a haza ügyeiről való legfrissebb információk nélkül, s elő is adja mindjárt programjának leglényegesebb pontjait: a hazai nyelv kiművelése; Gaj új helyesírása alapján a délszláv nyelvi egység megteremtése, ami a többi szláv testvérhez is közelebb hozza a horvátokat. Érvei között leghatásosabbak Andrija Kačić Miošić népkönyve, a *Razgovor ugodni* bizonyul: a fiatal *fénrik* gyermekora határőrvidéki folklórájának elemeire, darabjaira ismer a szövegekben, s a császári mundért viselő tiszt metamorfózisa oly mértékű, hogy másnap már az illírismus híveként indul állomáshelyére. Az operettszerű fordulat ezúttal sem válik a regény előnyére, s ezen a történet patetikus leírása sem javít. A színpadi jelenetként ható részlet idézése épp ezért célszerű: „Kargačević a faggyúgyertya lángjánál kezdett olvasni. A kadét számára a szöveg egyre csodálatosabb lett. Kezdetben úgy érezte: valami sötét, mély homályból ébred, még abból az időből, amikor kicsi graničárszervekként testvéreivel ülték körül a tűzhelyet. Elragadtatással gondolt a költő által megénekelte hősökre. Szívét megdobogtatta a hősi harcok, az óriási csaták elbeszélése, vére felhevült, s büszkén verte a mellét, hogy ilyen nép fia lehet. Kargačević szíve majd kiugrott helyéről az örömtől és boldogságtól, hogy ismét megnyert ügyüknek egy lelket. A legnagyobb örömmel és boldogsággal válogatta össze és ajándékozta a könyveket barátjának. Amikor elmeséli, hogyan akarják a magyarok nyelvüket ránk erőszakolni, a *fénrik* haragjában izgatottan járkált fel és alá és megesküdtött, hogy ha kell, karddal is megvédi anyanyelvét [...] A gyertya csonkig égett, az éjjeliőr már végigment néhányszor az utcán, a ferencesek tornyában megkondult a hajnali harangszó, de a két fiatalember még mindig az anyanyelvről és a szláváságról elmélkedett.”¹⁰

¹⁰ „Uza zapaljenu lojanicu počeo je Kargačević čitati. Kadetu bude sve čudnije. Najprije mu bilo, kao da se budi nešto tamno, nešto duboko, što dolazi još iz onih prvih dana, kad jekao malo graničarsko dijete sjedio s ostalim rodom oko zadružnog ognjišta. Onda ga zanijali slavni junaci, opjevani pjesnikom. Razigrani mu krv junački bojevi, divovske borbe, a sve je to počimila krv njegove krvi, te se je mladi kadet s ponosom udarao prsa, da je sin takova naroda. Kargačeviću malone igralo srce od radosti i slavodobića, što je osvojio opet jednu dušu. S najvećim je veseljem pokupio knjige i obdario njima prijatelja.

A regény további fejezeteiben tallózva bőven találunk ehhez hasonló jeleneteket, amelyek nyomán relatíve hiteles kép körvonalazódik a nyelvi mozgalomról, illetve arról is: milyen tényezők hatottak az illír eszmék ellenében. Gjalskit láthatóan a történelmi tárgyyszerűség kívánalma vezérelte e jelenetek beiktatásakor, s ezért jelennek meg a mű lapjain – jobbára ugyan csak szimbolikusan, modellszerűen – azok a politikai tényezők, amelyek például a horvát társadalom ún. *magyarón* rétegét alkották. A regény vonatkozó információs anyaga Lacika Kotromanić és Ferdinand Bijenički alakja köré épül, a háttér pedig egyfelől a vidéki Horvátország, majd pedig a pozsonyi országgyűlés, ahol az ifjú Kotromanić gróf Janko Drašković jóvoltából jelen lehetett és szerepet is kapott. Gjalski alakteremtő invenciója ezúttal sikeresebb, mint főhőse alakrajza esetében, de itt sem tapasztalunk nagy lelki konfliktusokat, valójában egyik említett regényalak sem összetett, sokoldalúan motivált jellem. Ami számunkra elsődlegesen érdekessé és fontossá teszi őket, az az általuk megtestesülő magyarón mentalitás és nemzettudat (nevezhetnénk akár *croato-hungarus nemzettudatnak* is) és nemzetfelfogás, amely egyértelműen az illír törekvések és ideák ellenében hat.

Lacika Kotromanićról először az eseménytörténet közepe táján (XII. fejezet) olvasunk, s annyit tudunk meg róla, hogy felesége grófi származású hölgy, ő maga pedig mágnás szeretne mindenképp lenni, s mert gyermeke nincs, örökösévé unokaöccsét, Ivan Kotromanićot kívánja tenni. Ennek azonban szigorú feltételeket szab: a fiatalembernek nem szabad rangon alul házasodni, s abba kell hagynia a nemzeti mozgalomban folytatott tevékenységét. Ivan Kotromanić természetesen visszautasítja nagybátyja nagylelkű ajánlatát, mi több: felháborodásában nemzetárulónak nevezi az öregurat. A dologról ezután jó ideig nem esik szó a cselekményben, a konfliktus majd később, Pozsonyban

Onda mu spomene, kako nam nastoje Madžarai narinuti svoj jeziki. Fenrik je od ljutine uzbudeno hodao sobom i zaklinjao se, da će braniti makar sabljom rođenu svoju riječ [...] Dogorjela je lojanica, noćobdija već nekoliko puta prošao ulicom, na franjevačkom tornju zazvonjelo jutarnje pozdravljenje, a dva su mladića još uvijek raspravljala o materinskoj riječi i o Slavenstvu.”
Ksaver ŠANDOR GJALSKI: i. m. 177.

mélyül el igazán és végződik szakítással, amikor Ivan Drašković kérésére részt vesz a diétán, s közben nagybátyja pazarul berendezett házában száll meg. Szerepvállalása a Drašković és Gaj kezdeményezte politikai akciókban Pozsony-szerte ismert, s akad jóakaró, aki minderről – a dolgot jócskán túlszínezve – beszámol a nagybácsinak, azt állítva: kockán forog annak bárósága, mégpedig az unokaöccs ismert ellenzéki sége okán. Lacika Kotromanić szigorúan felelősségre vonja ifjú rokonát, lázadónak, jakobinusnak, szabadkőművesnek, illuminátusnak nevezve azt, s szemére vetve Drašković melletti elkötelezettségét. Újra megismétli korábbi, az örökléssel kapcsolatos feltételeit, szigorúan kikötve: Ivan hagyjon fel a közéleti szerepléssel, vonuljon vissza bánati birtokára, s gazdálkodjon. Kotromanić természetesen minderre most is nemet mond, aminek következményeképp nagybátyja kitagadja az örökségből, s bosszúképpen tetemes összeget: ötezer aranydukátot adományoz két nemrég alapított magyar tudományos intézménynek, a Magyar Nemzeti Múzeumnak és a Magyar Tudományos Akadémiának.¹¹

A regény másik magyar párti szereplője, Ferdinand Bijenički az író rokonszenvét élvező regényhős. Jellemvonásai alapján nem nehéz a *Pod starim krovovima* típusaival rokonítani őt. A golubjei birtokos a Magyarországgal határos északi régió, a báni Horvátország jellegzetes képviselője, epizódszerepkörében hatványozottan hiteles személyiség: „hatvanévesen” is „meglepően jó erőben lévő”, vidám természetű, kellemes külsejű férfiú, aki ifjúkorában Körös vármegyei ügyvéd, majd egy felső-magyarországi birtokon jószágigazgató volt. Becsületos és odaadó munkája és hűséges szolgálata elismeréseképp kapta egykori gazdájától ajándékba mostani zagorjei birtokát, amelyet tisztességgel gyarapított s maga közmegbecsülésnek örvendett az egész környéken. Idősebb fiai már önállósultak, leányait férjhez adta, csupán legkisebb, a történet idején mindössze tizenkét esztendősi fiával, Juricával vannak gondjai. Eleven természete miatt már hétesztendősen primorjei rokonokhoz küldte, majd egy nemesi konviktusban helyezte el a jó tanulmányi eredmények reményében. Itt azonban

¹¹ „Ovih je dana poklonio za madžarski muzej i za akademiju preko pet tisuća dukata.” Ksaver Šandor GJALSKI: i. m. 264.

valami diákcsíny miatt keményen megbüntették, büntetésképp „karcerbe” zárták, ahonnet a rakoncátlan fiú ráadásul meg is szökött. A gyermeket otthon „deres és ecetbe áztatott vessző várta”, s csak a szomszédos falu plébánosának jósága mentette meg attól, hogy egyik magyarországi barátjához küldje további meg- regulázás végett. Két évig az idős pap foglalkozott vele, apja viszont most már szigorúbb stúdiumokra kívánta szorítani. „Mindenképp valamelyik magyar város: Kanizsa, Szombathely vagy Pécs komoly latin iskolájába szeretne volna beadni, hogy megtanuljon magyarul. Nemcsak azért, mert ebben azt az általánosan, a 18. század vége óta a horvát ifjúság nevelésében bevett szokást kívánta követni, hanem azért is, mert erre ösztönözte a Magyarország és a magyar nemzet iránti hűsége és szeretete. Azt szeretne volna, hogy fia ismerje meg az alkotmányos testvérek hazáját és nyelvét is. Bijenički a maga módján romantikus lélek volt, aki szeretne a múltat és a hagyományokat. Ezért fiúi hűséggel tisztelte »a magyar alkotmányt és a Szent Korona alatt egyesült királyságokat«, a magyar nép férfias és elszánt harca a bécsi udvar ellen pedig csodálattal töltötte el, táplálta bizalmát és hevítette szívét a magyar nemzet iránt. Azt gondolta, jót tesz fiával, ha mielőbb elküldi arra a vidékre.”¹²

Ennek ellenpontozása lesz mindaz, amit Gjalski Kotromanić-tyal elmond a plébános vendégei, közöttük Bijenički előtt. Egyfelől Drašković nézeteit ismertette hallgatóságával és elszántan kárhoztatta a magyarok valós vagy vélt nyelvi-politikai aspirációit. A magyarországi szláv lakosság erőszakos magyarosításá-

¹² „Želio je svakako da bi ga dao u latinske škole u koji obližnji mađarski grad, u Kanižu ili Subotičte ili Pečuh, da nauči mađarski. Nesamo što je u tom slijedio sveopći običaj, koji je od konca osamnaestoga vijeka zavladao u odgoju hrvatske mladeži, nego je kod njega još posebice odlučivala vjerna ljubav, što ju je u srcu nosio za Ugarsku i za mađarski narod. On je želio, da mu se sin upozna i s domovinom i s jezikom ustavne braće. Bio je Bijenički svoje vrste romantik, koji je ljubio prošlost i njene tradicije. Zato je sa sinovskom vjernošću ljubio »konstituciju ugarsku i sjedinjena kraljevstva pod sv. krunom«, a muževna i odlučna borba mađarskoga naroda protiv bečke vlade zanosila ga udivljenjem, hranila ga pouzdanjem i žarila u srcu plamenu ljubav za mađarski narod. On je dakle mislio samo da radi za boljak svoga sina, ako ga što prije dade u one krajeve.” Ksaver Šandor GJALSKI: i. m. 196.

nak eseményeit, példáit sorakoztatta fel, nem feledkezve meg a horvát származású Patačić püspökről, „[...] aki pásztorbotját pandúr pálcával cserélte fel és ennek a grammatikai eszköznek segítségével magyarosította el fél püspökségét.”¹³ Bijenički higgadtan vetette közbe: „Ezek koholmányok”, s ezzel tanulságos polémia vette kezdetét. Bijenički és Kotromanić szópárbaja arról szólt, hogy korigény-e a nemzeti nyelv és a modern nemzettudat, avagy a bécsi udvar mesterkedése, amellyel a horvátokat kívánja manipulálni, így akarván megbontani a két nép közötti nyolc évszázados barátságot. Később mások is bekapcsolódtak a vitába, s az egyik nemesúr, Žutković már túl is lép a magyar–horvát konfrontáción, amikor – mintegy Drašković jellemrajzának árnyalásaképpen – az alábbi megjegyzést teszi: „Nevetnem kellett, amikor oly mézesmázosan ilyeneket mondott: ó, ez a drága nemzet – és mit tudom én, mit még. De kérdem: hol volt ő, amikor még pénze volt? – ha? Egy egész párizsi utcát köveztetett ki, így pazarolva a horvát pénzt. Persze most, amikor már nincs pénze Párizsra, eh, légy patrióta, hadd jöjjön a kegyelmes nemzet! Ha! ha! ha! Csak hogy felfordulást csinálj! És talán tudja: miért, miként azt is, aki küldi őt. Köztudott, hogy főhercegekkel is barátokozik.”¹⁴

Kotromanić indulatosan reflektál a vádakra („Na te osvade plane Ivan kao ranjen lav” = E vádakra Ivan mint egy sebzett oroszlán, úgy felüvöltött), s a társaság nagyobbik része is felhördült a mondottak hallatán, s még Bijenički sem állt Žutković pártjára. Ivan így még nagyobb vehemenciával beszélt a gróf munkájáról, s oly sikerrel, hogy a társaság valósággal szétkapkodta az árusításra szánt Drašković-brosúra példányait.

¹³ „Nije zaboravio spomenuti pripovijest o biskupu Patačiću, odrođenom Hrvat, koji je pastirski štap zamijenio pandurskom batinom i u nekoliko godina s pomoću toga gramatikalnog sredstva pomadžario polovinu svoje biskupiju.” Ksaver Šandor GJALSKI: i. m. 197.

¹⁴ „Morao sam se smijati, kako je ono govorio mile lale, o, taj dragi narod – i što ti ja znam. A pitam ja, gdje je on bio, dok je imao novaca, – ha? Onda je dao potaracati čitavu jednu parišku ulicu i tako potrošio hrvatski novac. Dašto, sada kad nema više jaspre za Pariz, e, onda daj budi patriota, onda mili narod! Ha! ha! ha! Samo da smutnje pravi. A valjda zna zašto, kao i onaj, ko ga šalje. Ta poznat je on prijatelj i sa erhercogima.” Ksaver Šandor GJALSKI: i. m. 198–199.

Bijenički tizenkét esztendő s Juricája a hallottak nyomán felnőttes határozottsággal közli Kotromanićtal, hogy „[...] nem megy Kanizsára, nem megy a magyarok közé, mert horvát akar maradni.”¹⁵ Mindezt Gjalski már narráció keretében adja elő, érzelmileg erősen motiváltan, kizárólag saját írói álláspontját kifejtve. Művészi hitele mindennek kétségessé válik, azzal együtt is, hogy Kotromanić Jurica gyermeki megnyilatkozása nyomán azt hiszi: a jövő horvát ifjúságának sorsát tartja kezében. A metaszet, amelyet a vidéki Horvátországról, annak többségét alkotó köznemességéről kapunk, életszerűbb, hitelesebb, mint Kotromanić ismétlődő hazafias kliséi.

Kotromanić pozsonyi tartózkodásának leírásakor Gjalski mellőzi az országgyűlés konkrét eseményeinek nyomon követését, figyelme elsősorban Gaj lapkiadási küzdelmének fejleményeire irányul, illetve Ivan Madlen utáni vágyakozásának több-kevesebb részletezésére törekszik – lévén, hogy az alapkönfliktus továbbra sem hanyagolható, magánélet és közélet dilemmája továbbra is Ivan sorsát meghatározó tényező. Jól mutatja ezt, hogy konfliktusa nagybátyjával alig hagy benne nyomot, Madlen hiánya viszont mindvégig erőteljesebb emóciók forrása marad. Ezek őszinte voltát még el is tudja olvasójával hitetni Gjalski, felületes rajzolatúnak hat viszont Ivan politikai „szerepléseinek” leírása. Ezek gyakori beiktatása inkább dokumentumszerű, s nem annyira Ivan jellembeli állhatatosságának, inkább befolyásolhatóságának példái. Erre utal az a jelenet is, amely ugyan nem nélkülöz bizonyos méretű érzelmi motivációt, összességében – a döntés jellegéből adódóan – mégis képletszerűen hat, aminek párhuzamait egyébként bőven kínálja a regény. Ivan édesanyjának levelére, s az azt elolvasó Ivan reflexióira gondolunk. Kotromanićné sajátos „poliglottizmust” reprezentáló levele – német, francia és horvát keveréknyelven íródott – ugyan szívdobogtató üzenet számára, de első olvasásra mégis annak „rossz helyesírásán” akad meg a szeme. Anyja hívó szavára első felbuzdulásában a hazautazásra gondolt (húga esküvőjére készül a család, s reá a vőfély szerepe

¹⁵ „[...] neka za Boga moli za njega kod oca, da ga ne da u Kanižu, jer on neće da ide među Madžare, već hoće da ostane Hrvat.” Ksaver ŠANDOR GJALSKI: i. m. 199.

várna), ám elhatározását egy pillanat alatt megváltoztatja Gaj megjelenése, aki Kollár, Juraj Palkovič és Száva Thököly korábbi biztatását mérlegelve Bécsbe készül, a kamarillánál remélve szövetségest „a magyar sovinizmus” ellen. „És miként minden alkalommal, Gaj ezúttal is meggyőzte és rábeszélte Ivant, hogy menjen vele Bécsbe.”¹⁶

Kotromanic hosszúra nyúlt pozsonyi tartózkodásának eseményeit elbeszélve Gajalski egy ízben az országgyűlés mértékadó magyar személyiségeinek szerepére is alludál. Gróf Reviczky Ádám kancellár Gajék törekvéseit gáncsoló szerepe az alaptéma, s ennek keretében esik szó – az elismerés hangján (!) – Felsőbüki Nagy Pál, Kölcsey Ferenc, Pázmány János, sőt Wesselényi Miklós országgyűlési szerepléséről is. Kotromanic Pozsonyba látogató barátját, Jurica Cerovićot tájékoztatja a horvát nyelvű újság nehézkes kancelláriai engedélyezéséről, s eközben nevezi példaadónak az említettek magyar nyelv iránti elkötelezettségét, szeretetét: „Ő [ti. Reviczky kancellár. L. I.] éppen olyan, mint Nagy Pál, Kölcsey Ferenc, Pázmány [...] Ah, amice, ha hallanád, mennyire szeretik a magyar nyelvet, ha hallanád báró Wesselényit, hogy lelkesednek mindnyájan a magyarságért! Tanulnunk kell tőlük!”¹⁷

A magyar országgyűlés nyelvi vitáiban részt vevő vezető magyar politikusok törekvéseinek ilyen hangvételű felemlítése – ha még oly célzatosan leszűkítve is – figyelmet érdemlő írói gesztus. Kotromanic korábban nem jellemző – és épp ezért feltűnő – elismerő szavai által most még valójában az a Gajalski lép előtérbe, aki gyakori politikai színváltásai ellenére is, lelke legmélyén közel állt a magyarsághoz, s megvolt benne a késztetés a tárgyilagos ítéletalkotásra is. Ilyesmit tapasztalunk majd néhány lappal odébb, egy-egy Zágrábban játszódó jelenet leírása esetében is. Miként az előbbieken, ezúttal is a hitelesség, a valóságosság atmoszférájának megteremtése a cél, nem is eredménytelenül. A Szent István-napi búcsúra (István király a zágrábi székesegy-

¹⁶ „Kao svaki put, tako je i taj put Gaj pobijedio i sklonio Ivana, da ide s njim u Beč.” Ksaver Šandor GAJALSKI: i. m. 252.

¹⁷ „On je gotovo isto, što i Nagy Pál, Kölcsey Ferenc, Pázmány [...] Ah, amice, da slušaš, kako ljube svoj mađarski jezik, da čuješ baruna Vešelenja, kako za mađzarstvo plamti, – ta svi! Od njih moramo da se učimo.” Ksaver Šandor GAJALSKI: i. m. 263.

ház védőszentje (!) postakocsival érkező Kotromanić a postaállomás vendéglőjében népes társaságot talál, köztük van az előzőekben már megismert Bijenički úr is, aki „[...] nyomban az országgyűlés felől érdeklődik, mindenekelőtt Széchenyiről, az országgyűlés konzervatív pártjának tagjáról, a hírneves szónokról.”¹⁸ Kár, hogy Gjalski nem tartja szükségesnek a kérdésre adott válasz közlését, s Bijenički sem firtatja tovább Széchenyi szereplésének részleteit, Kotromanić pedig nyomban más irányba tereli a beszélgetést. Gaj a lapkiadást érintő, kedvező hírekről beszél, amire Bijenički nem kevés aggodalommal reagál: „Gaj engedélyezést illető hírére gondterhelt arckifejezés és rosszálló fejcsóválás a reflexió: – Timeo Danaos et dona ferentes! – mondja magában és elfordul Gajtól, hajusza alatt így dörmögve: Ez az ördögfajzat Bécs – ez az ördögfajzat Bécs! – Ezután semmiféle társalgásba sem kapcsolódott be.”¹⁹

A másik jelenet a zágrábi óvárosba vezető ún. *Kamenita vrata* közelében zajlik, főszereplője Tivadar Blagaychich, aki néhány barátjával a Gaj lapja körüli fejleményekről cserél eszmét. A korábban a nemzeti törekvéseket ellenző, rátarti kamarai igazgató, Žutković – Szentmártoni magyar profesztorhoz igyekezve – találkozik Tivadar baráti társaságával. Magyarul köszöntik, ő németül válaszol, a beszélgetés tárgya továbbra is Gaj, illetve Bécsben elért sikerei. Az eddig művészi kvalitásai, illetve kötekedő viselkedése révén megismert Tivadar portréja most néhány újabb vonással egészül ki: politikai arcéle lesz markánsabb és általa az egész személyiség – az olvasó számára is – rokonszenvesebb. Gajék sikereivel kapcsolatos első reakciója ugyanaz, mint Bijeničkié: „Eh, jól látom a bécsi fekete-sárga kamarilla kezét! Minden eszközt megragad, hogy hazánkat szabadságától megfossza, hogy a szabadság és a felvirágzás biztos otthonát lerombolja. Mindazt, amit

¹⁸ „[...] Bijenički ga odmah stao ispitivati o saboru, najviše se zanimajući za glasovitoga govornika, Szechenyija, člana konzervativne stranke u saboru.” Ksaver Šandor GJALSKI: i. m. 268.

¹⁹ „A Gajevu vijest o dozvoli primio je sa zabarinutim izrazom u licu i nezadovoljnim kimanjem glave: – Timeo Danaos et dona ferentes! – šapne kao za sebe i okrene se od Gaja, mrmrlajući u bradu: vrag je Beč – vrag je Beč! – Više se nije upletao ni u kakav razgovor.” Ksaver Šandor GJALSKI: i. m. 268.

az erős és egységes Magyarország jelent. Pedig hazafiaink bebörtönzésével, az ifjúság üldözésével, bíráink megvesztegetésével nem lehet eloltani a magyar szabadság és alkotmányosság lángra lobbant tüzét, a magyar szívtől nem lehet elvenni a függetlenség szeretetét, s kitépni belőle a bécsi türannizmus iránti gyűlöletet. Eh! Hát akkor riogasd és pusztítsd el az alárendelt nemzetiségek segítségével. Találd meg közöttük az eszközt, hogy ne tudjon fejlődni a szilárd és erős magyar haza! Íme, ezt jelenti Gaj sikere! Ezért hadd legyen hát a világon a magyar nyelv mellett a horvát is, ezért töprengjenek a szlovákok a maguk irodalmán [...] Tivadar továbbindult, folytatva a beszélgetést. Hangja remegett a méregtől és a fájdalomtól. Szép arcvonásai megmerevedtek, s szeme lángban égett. Valóban szenvedett. A magyar nép és ama cél iránti nagy reménye, hogy a Kárpátoktól az Adriáig egy erős állam legyen, amelynek biztosítéka és megszilárdítója az egységes magyar nyelv és az egységes politikai nemzet, s amely a szabadság és az emberi jogok hű oltalmazója, nos ez a nagy reménye volt veszélyben Gaj sikerei miatt és ebben a roppant nagy és heves vágyakozásban, hogy ti. céljai mielőbb valósággá váljanak, nem volt tekintettel az igazság mérlegére. Az utóbbi két esztendőben többnyire fiatal magyarok között élt, Szemere Bertalan, Vukovics Sebő, Pulszky Ferenc, Décey László és a zseniális Lovassy László voltak legközelebbi barátai. Velük együtt a nemrég megalakult »Társalkodási Egylet« programjának megfelelően »az emberi jogok kiterjesztésén« fáradozott. Kezdetlől fogva bátran és hősiességgel harcolt Metternich alattomos rendszere ellen és minden erejével azon volt, hogy a magyar nemzet követeléseit teljesüljenek.

– És most ilyen akadályok jönnek! Mindenféle nyomorultak, holmi tótok gáncsolják ügyünket – a szabadság ügyét! – És ez a rövidlátó bécsi kormányzat nem veszi észre, hogy a tüzzel játszik, mert mi jól tudjuk, kinek a nevében munkálkodik Gaj végül is, s azt is, hogy körülötte rubelek csörgése hallatszik. Ah, bár csak tájékozódna előbb ez a bölcs Metternich! – folytatta Tivadar, a Véres hídra,²⁰ majd az Opatovina utca felé fordulva. Itt Baraković elköszönt tőlük.

²⁰ Kis utca Zágráb helvárosában, a mai Jelačić tér mögött.

– Jöjj el hozzám, hogy megállapodjunk – mondta Tivadar, barátja kezét megszorítva. – Nem kell a fegyvert mindjárt a kukoricaszárba rejtteni. Nem adja meg a magyar magát oly könnyen [...] Tehát, Zsiga, gyere, a jelszó: harc a hitszegők ellen.”²¹

A regény végső jeleneteinek egyikéből vett idézet terjedelme többszörösen indokolt. A szemelvény főszereplőjét, Tivadar Blagaychichot – már a regény expozíciójában – elsősorban ünnepele

²¹ „Uh, vidim ja dobro prst bečke švarcgelbske kamarile! Nastoji svima sredstvima, da nam otme slobodnu našu domovinu, da razori sigurno ognjište slobode i napretka, što ga moćna, složna i jaka Ugarska pruža. Zatvaranjem naših rodoljuba, progonom mladeži, podmićivanjem naših sudaca ne može utrnuti zapaljenu luč ugarske slobode i ustavnosti, ne može mađžarskomu srcu oteti i iščupati ljubav za neodvisnošću i mržnju na bečku tiraniju; – eh, – onda daj plaši i ubijaj nas s pomoću podčinjenih narodnosti, daj u njima nadi sredstvo, da se ne može razviti jedna čvrsta i složna mađžarska domovina! Eto – to je Gajev uspjeh! Zato neka bude uz mađžarski jezik još i hrvatski na svijetu, – zato neka Slovaci pomišljaju na nekakvu svoju književnost! [...] Tivadar krenuo je dalje i nastavio svoj razgovor kao dosad. Njegov je glas kod toga drhtao od razjarenosti i strasne boli. Krasne crte lica njegova bile su nategnute i oči plamtjele. On je uistinu silno trpio. Velika njegova ljubav prema mađžarskomu narodu i onomu silnomu cilju, da bude od Karpata do Adrije jedna silna država, osigurana i učvršćena jednim jezikom i jednim političkim narodom, a vjerna zaštitnica slobode i ljudskih prava, ta njegova ljubav silno je trpjela radi Gajeva uspjeha, a u svojoj ogromnosti i u plamenoj želji, da se ciljevi njeni oživotvore što prije, nije pitala za tezulju pravednosti. U posljednje dvije godine boravio je glavno u društvu vatrene mađžarske mladeži. Bartol Szemere, Sava Vukovics, Ferenc Pulszky, Ladislav Décsy i genijalni Lacko Lovassy bijahu mu najbliži drugovi. I on je zajedno s njima nastojao, da se je netom osnovalo omladinsko društvo: »Társalkodási egyesület« sa programom: »da se šire ljudska prava«. Ono se je od prvoga početka smjelo i junački oprlo tamnomu vladanju Metternichova sustava, a živo uz nastojalo, da se želje mađžarskoga naroda ostvare.

– A sada nam dolaze takve zapreke, – takva sirotinja, takovi Totovi, – pa da nam kvare posao – posao slobode! – I ta kratkoviđa bečka uprava ne vidi, da se igra s vatrom, jer mi dobro znamo, u čije ime napokon Gaj radi i da se oko njega čuje zveket rubalja. Ah, bar da pita prije taj mudri gospodin Metternich! – nastavljaio je udilj Tivadar, zakrećući na Krvavom mostu prema Opatovini. Tu se Baraković stao dijeliti od njih.

– Dodaj svakako k meni, da se dogovorimo. – reče Tivadar, držeći prijateljevu ruku. – Ne smijemo domah puške baciti u šaš. Ne popušta Mađžar tek onako [...] Dakle, Ziga, dodaj Jožinka je: rat protiv nevjernika!” Ksaver Šandor GJALSKI: i. m. 271–273.

művészként ismertük meg, később a dandy vonásai kaptak prioritást jellemzésében, illetve a horvát nemzeti törekvéseket leki-csinyló gesztusai. Most, a regény végén, a végkifejlet felé haladó cselekmény e szegmentumában egy érettebb, mondhatnánk felelősebb politikus alkat áll előttünk: eszméinek, politikai elkötelezettségének eredői tárulnak fel, s mindez nem nélkülözi az írói tárgyilagosságot sem. Gjalski retorikája érzékelhetően megváltozik, visszafogottabb lesz, s kevésbé klisészerű a jelenet. Noha a történelmi látlat megvan (1892-ben jelenik meg a regény, az ábrázolt események óta közel hat évtized telt el!), arra azért mégsem vállalkozik, hogy a szóban forgó országgyűlés Bécs-ellenességét, magyar nemzeti függetlenségi törekvéseit részletesebben is leírja. Tómondatos utalásai pedig valósággal kínálják a magyar országgyűlési ifjúság elleni szankciók, a Wesselényi ellen indított hűtlenségi per vagy éppen Lovassy László későbbi letartóztatása, kufsteini raboskodása és halála körülményeinek részletezését. A magyar–osztrák viszony rajza persze ebben az interpretációban is tárgyyszerű, jóllehet a gesztus mégis inkább az illír törekvések egyedüli jogosságának historizálása lett az egykorú belpolitikai küzdelmek aktuális igényei szerint. Az illír mozgalom e társadalomtörténeti érdekeltségű felelevenítése így megannyi elfogultsággal terhes, holott az az eleven kapcsolatrendszer, amely a korszakon belül a családi kötődések, a birtokviszonyokban kimutatható kölcsönösség, a magyarországi iskolavárosok (Pécs, Nagykanizsa, Szombathely, Kőszeg, Buda, Eger stb.) vonzásköre sokkal nagyobb arányú, szimpátián alapuló kötődést jelentett horvátok és magyarok között. Elég Ivan Mažuranić magyar nyelvű költői zsengéire és magyarországi stúdiumaira, Vukotinović, Bogović és mások magyar környezetben eltöltött iskolaéveire, rokon kapcsolataira, majd műveik gazdag magyar motívumanyagára emlékeztetni.

Za materinsku riječ (Az anyanyelvért)

Az *Osvit* regényvilága – mindenekelőtt a részletekben – kínál a befogadónak bőséges esztétikai élményt, a folytatásnak szánt *Za materinsku riječ* már annál kevésbé. Ez a mű – miként A. G. Matoš írta – „se nem regény, se nem történelem”, csupán propagandisztikus munka esztétikai értékek nélkül. Írója a nemzeti ébredés nyitányának *Osvit*-beli „regényes krónikája” után most a végső fázis: az 1848–49-es fejlemények történéseit vázolta fel, minden jel szerint akkori politikai szerepvállalásának függvényében. Ismeretes, hogy Gjalski 1891-es kényszernyugdíjazása után csak Khuen-Héderváry Károly lávozását követően tért vissza az aktív politizáláshoz. Szerepvállalásának feltételei a szerb–horvát koalíció idején teremtődtek meg, ekkor lett képviselő a horvát saborban, majd a magyar országgyűlésben. A szóban forgó regény megírása idején a Héderváry-korszak Gjalski számára történelmi múlt lett, így 1906-ban szépíróként – már aggályok és következmények nélkül kritizálhatta a magyarságot – a múltbeli horvát sérelmek felemlgetésével a jelennek üzenve. Írói habitusát ezekben az években már nem a múlt századi udvarházi élet iránti nosztalgia, a Battorych típusú hősök klasszikus kultúrában gyökerező 18. századi erkölcsiség iránti tisztelete formálja, írásaiban a napi politizálás szempontjai érvényesülnek, s ennek következtében elhalványul az a kevés, a magyarok iránti szimpátia is, amely az *Osvit* fejezeteiben még – ha halványan is – jelen volt. A Gjalski-életpálya ismerőinek mindez nem novum, köztudott, hogy megannyi rokonszenves jellemvonása mellett politikai álláspontja férfikorától haláláig páfordulások sokaságával volt terhes. Erről mindmáig Krleža értekezett a legteljesebben és leg-tárgyilagosabban. Azt írja: a politikus Gjalski volt „illír, szláv, pánszláv, romantikus jugoszláv, horvát, nagyhorvát, kiegyezés-ellenes, a kilencvenes években Starčević-hívó, de egyidejűleg Strossmayer-követő, a nemzeti egység prófétája, belgrádi rojalista (1904), kétkedő politikus, a Horvát–Szerb Koalíció tagja, magyarpárti és üldözött khueni hivatalnok, hogy aztán az első világháború idején, 1917-ben magyarpárti főispánként megszavazza Tisza gróf háborús költségvetését. Az állami egyesülés utáni év-

tizedben (1918–1928), Gjalski családott unitarista lett, utolsó irodalmi művében az 1918-as Jugoszláviáról »mint a népek önrendelkezésén alapuló délszláv országok és nemzetek szövetségi államáról ábrándozik«. Modernista és liberális, spiritiszta és Schopenhauer-rajongó, aki hisz a metafizikai morális tekintélyben, polgárelles, sznob, a Karadordevicék és Mária Antónia apologetája, jakobinusellenes, aki az októberi forradalomban a világ végét látja, kozmopolita és sovén. Gjalski peripetáinak sokasága egy történelmi korszak mentalitásának tanulmányozását kínálja, amely az ő húsz könyve nélkül sokkal gyorsabban foszlott volna semmivé a múlt emlékezetben, mint gondolnánk. Gjalski számomra, a múlt század hetvenes és nyolcvanas éve közötti hőséhez hasonlóan egyfajta irodalmi túlélő, aki igen alkalmas e történelmi fesztáv problematikájának tanulmányozására, amelynek keretei között íróként alkotott.”²²

Ez a politikai ingatagság, többszöri metamorfózis eléggé világos választ ad a *Za materinsku riječ* valamennyi fogyatékoságára. Művészi gyengeségeit már A. G. Matoš számba vette, amikor a művet „rossz regénynek” („loš roman”) nevezve arra figyelmeztetett, hogy annak írója „egy reprezentatív hős helyett színtelen, konvencionális alakok egész légióját vonultatja fel [...] s a

²² „Ilirac, Slaven, Sveslaven, jugoslavenstvjujušci romantik, Hrvat, Samohrvat, antinagodbenjak, starčevićanac devedesetih godina, on je istodobno i štrosmayerovac, propovjednik integralnog narodnog jedinstva, beogradski rojalist (1904), politički sumnjivac, član Hrvatsko-srpske koalicije, madžaron i progonjeni khuenovski činovnik, da bi u Prvom svjetskom ratu, 1917, postao madžaronski veliki župan i glasao za ratne proračune grofa Tisze. U deceniju poslije državnog ujedinjenja (1918–28), Gjalski razočarani Jugoslaven unitarist, u svom posljednjem književnom djelu sanja o Jugoslaviji iz 1918 »kao saveznoj državi jugoslavenskih zemalja i naroda, uređenoj po volji naroda«. Modernist i liberal, spiritist i »Šopenhauerovac« koji vjeruje u metafizičke moralne autoritete, snobovski antiplebejac, apologet Karadordevića i Marije Antoinette, antijakobinac, koji u Oktobarskoj revoluciji vidi konac svijeta, kozmopolit i šoven. Gjalski sa svim svojim peripetijama služi za proučavanje mentaliteta jednog historijskog perioda, koji bi se bez njegovih dvadesetak knjiga rasplinuo u prolaznosti pamćenja mnogo više nego što se misli. Kao i mnogi njegovi likovi između sedamdesetih i osamdesetih godina prošloga stoljeća, Gjalski je neka vrsta književne preživjelosti, veoma podesne za proučavanje problematike onog historijskog raspona, u okviru koga je djelovao kao pisac.” Miroslav KRLEŽA: *99 varijacija. Lexikographica. Eseji i zapisi*. Novinsko izdavačko preduzeće Duga, Beograd, 1972. 83–84.

lélek helyett a kosztümöt ábrázolja”, „gondolatok helyett frázisokat” vet papírra, a valódi „küzdelmek” helyett pedig a „locsogás”, „a lakomák és parádék” leírása uralja a regényvilágot. Ekképpen – folytatja Matoš – „Gjalski számára 1848 örök frázis, örök karnevál és kommersz” marad, „ahol a trubadúrok modorában szeretnek és Rabelais módján esznek és isznak”. Ezek következményeképp a politikai él is tompul, a regény „írója sokkal inkább a leírt ideák propagátora és képviselője lett, ahelyett hogy azokat a realista regény objektív módszerével mutatta volna be. Leírásai gyengék, az elbeszélés bőbeszédű, a jellemek színtelenek, a cselekmény vontatott, a dialógusok csaknem fölöslegesek. Ez a gondolatok nélküli és frázisokkal teli könyv egy átlagos intelligencia, banális obszerváció, reklám jellegű politikai diletantizmus terméke.”²³

Matoš bírálata a legújabb horvát irodalomtörténet-írás sem módosította. Ivo Frangeš lakonikusan ennyit mond róla: „[...] sem Kumičić, sem Gjalski nem mérhető össze Šenoával. Legkevésebbé a teljesen sikertelen, terjengős történelmi riportázs: a *Za materinsku riječ* esetében [...]”²⁴ Hasonlóan interpretálja Krešimir

²³ „*Za materinsku riječ* je roman, vrlo loš roman [...], glavini junak vrlo je slabo ocrtan, nepotpuno karakteriziran, te nas čisto iznenađuje njegova katastrofa [...] U ovom slabom djelu smetaju »slike«, epizode romanu, a roman, fikcija, smeta razvoju historijskih slika. Gjalski nije umio spojiti u organsku cjelinu »istinu i poeziju«, svoju i historijsku fabulu. On nije znao imaginirati romansku radnju, konstruirati psihološki i socijalni eksperiment, koji bi nam s individualne strane protumačio glavne momente revolucije. Mjesto jednog reprezentativnog junaka izvodi cijelu legiju blijedih konvencionalnih osoba u stilu one Weingärtnerove slike. Mjesto duša crta odijela. Mjesto misli fraze. Mjesto borbe govorancije, gozbe i parade. Gjalskomu je 1848. vječna fraza, vječni karneval i komers, gdje se trubadurski ljubi i rableski jede i pije [...] *Za materinsku riječ* je vrlo debela knjiga, ni roman, ni historija, napisana lošim jezikom i još lošijim stilom. Pisac je odviše pristaša i propagator opisivanih ideja, da bi ih prikazao objektivnom metodom realističkog romana. Opisi su slabi, pričanje pretovareno, karakteri blijedi, radnja spora, dijalozi gotovo suvišni. Bez misli i puna fraza, ta knjiga je rezultat obične inteligencije, banalne opservacije i reklamskog političkog diletantizma.” Misli i pogledi A. G. MATOŠA: *Izbor tekstova*, Indeks i objašnjenja M. Ujević. Zagreb, 1955. 106–107.

²⁴ „[...] ni Kumičić, ni Gjalski nije mogao mjeriti sa Šenoom. Još manje u posve neuspjeloj razvučenoj reportaži *Za materinsku riječ*”. *Povijest hrvatske književnosti*. Knj. 4. id. kiad., 416.

Nemec is a regényt, amikor annak „gyenge koherenciájáról”, „széteső, lazán kapcsolódó jeleneteiről” szól, hozzátéve, hogy benne „[...] a mese szétfolyó, hiányzik belőle a valódi drámaiság, a nagy számú epizód sem alkot egészet, gyakoriak a köznapi »üres járatok«”.²⁵

E gyengén komponált, széteső, „politikai diletantizmussal” terhes regény cselekményében – a témából következik szükségszerűen – bőséges a magyar motiváció, amely semmiképp sem módosítja a mű esztétikai gyöngeségeit, sőt a magyar szereplők alakrajzaival és a magyar politikai mozgalmak hiányos bemutatásával tovább növeli azok számát. A magyarság Gjalski formálta „imagoja” itt még hiteltelenebb lesz, elfogultságainak, tévedéseinek, túlzó vélekedéseinek sokasága minden ténszerűséget nélkülöz. Mindezek okait kutatva egyfelől írónk már említett politikai ingatagságát kell újból konstatálnunk, másfelől – hangsúlyosan – a Héderváry-korszakkal és magával a bánnal szembeni averzióit kell megemlítenünk. Azokért a sérelmekért, amelyeket a bán részéről köztisztviselőként elszenvedett, most regényíróként kívánt elégtételt venni, s ehhez alkalmas regénytémának 1848 eseményei kínálkoztak, és pedig a nyelvi vita illirizmus kori fejleményei okán. Ez utóbbi, ti. a nyelvhasználat, 1903 körül és még később is komoly konfrontáció eredője Horvátországban. Talán ez is magyarázza, hogy 1848 mint regénytéma, nem elsődlegesen a hadi események síkján jelenik meg. Más szóval: nem a horvát–magyar fegyveres konfrontáció áll a cselekmény középpontjában (ez csak a befejezésben jelenik meg, ott is inkább periferikusan), sokkal inkább a horvát–magyar viszonyt motiváló magyarpárti horvátok magatartása, politizálása. Mindaz pedig, ami a magyar politikai életben zajlik, jobbára közvetett információként és erősen a horvát–magyar viszonyra redukálva jelenik meg a regényben. Mindezek művészi megjelenítése messze elmarad a *Pod starim krovovima* elbeszéléseinek szintjétől.

²⁵ „[...] koherencija djela slaba; on se doista raspada na labavo povezane »slike«. Fabula je razvodnjena, bez prave dramatičnosti a brojne epizode, neuklopljene u cjelinu, često su običan »prazni hod«.” Krešimir NEMEC: i. m. 213–214.

A regény negatív kritikai recepciója persze korántsem jelentett negatív olvasói befogadást. Ne feledjük: nemcsak Gjalski, a horvát értelmiség, az ifjúság nem kis hányada sérelmezte az egykori bán túlkapásait. A társadalom más rétegeiben is voltak számosan, akiket sértett a húsz éven át tartó, végső soron diktatórikus intézkedések egyike vagy másika. Mindez a magyarellenség kiszélesedését eredményezte, amelynek olyan kifejeződései voltak, mint például a Ferenc József császár 1896-os látogatása alkalmával szervezett demonstráción a magyar zászló elégetése, vagy az 1903-as megmozdulások, amelyek legsúlyosabbika a zág-rábi főpályaudvar elleni merénylet volt. Ez utóbbi indukálója a MÁV vonalain a vasutasok számára Horvátországban is kötelező magyar nyelvismeret és nyelvhasználat, konkrétan pedig a főpályaudvar épületén elhelyezett magyar nyelvű felirat volt.²⁶

Azt persze semmiképp sem lehet e felsoroláskor figyelmen kívül hagyni, hogy Gjalski szóban forgó regényes „magyarság-interpretációja” a szimbolista költőnek kiváló A. G. Matoš ugyan-ezen időből való magyarellenes kirohanásaihoz képest csupán szelíd politikai meditáció az illírismus kora óta megromlott magyar-horvát viszonyról, illetve a magyar-horvát ellentétek eredőiről, valós vagy vélt okairól. Csak néhány passzust idézünk a lírikusnak oly kiváló, politikai megnyilatkozásait tekintve viszont szélsőségesen nacionalista Matoš vonatkozó publicisztikai írásaiból összevetésképpen. Sajnos, épp a publicisztika természetéből következően, ezek is hatékony formálói voltak az egykorú horvát nemzettudatnak. 1904-ben például *Madžarska kultura* (A magyar kultúra) címmel értekezve írja az alábbiakat: „A magyar törekvések nyilvánvalóak. Politikájuk nagy célja a tengeri hatalom megteremtése. Ezt a célt szolgálta Fiume tövénytelen, alattomos elrablása. Ez ma magyar kikötő, az a mód pedig, ahogyan Magyarország Pestet és Fiumét Horvátország és Szlavónia rovására pártfogolja, tulajdonképpen a magyar pénzügyi politika abszurd protekcionizmusa. Ma mindenki előtt világos, hogy a magyarok az Adriai-tengeren térnyerésre törekszenek és mindent, ami út-

²⁶ Vö: SOKCSEVICS Dénes–SZILÁGYI Imre–SZILÁGYI Károly: i. m. 164.; Vaso BOGDANOV: *Hrvatski narodni pokret 1903/4*. Zagreb, 1961; Ferdo ŠIŠIĆ: *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*. Zagreb, 1962. 460–462.

jukba esik, tehát Horvátországot és Szlavóniát le kell gázolniuk, a nemzetet pauperizálással, az intelligenciát demoralizálással és magyarosítással megsemmisíteni. A magyarosítás különösen a degenerált, elmagyarosodott szlavón földbirtokosok birtokain fokozódott nagymértékben. Eszéken magyar gimnáziumot szándékoznak megnyitni.”²⁷

Matoš és kortársainak félelmeit táplálhatták a Fiume kiépítését és a magyar tengerhajózás fejlesztését célzó intézkedések, még tovább a magyar sajtópropaganda is, kiváltképp Rákosi Jenő publicisztikai tevékenysége, aki egy eljövendő „húsz-harmincmillió magyar államról”, „Hunyadi Mátyás birodalmának feltámasztásáról” értekezett.”²⁸ Ám hogy ezek és egyéb, így a nyelvhasználattal összefüggő „erőszakos magyarosítással” kapcsolatos aggályok mennyire csekély mértékű megalapozottsággal bírtak, arra példa lehet az a tény, hogy „az autonómiával nem rendelkező magyarországi nemzetiségek összességének mindössze 20%-a tanult meg magyarul.”²⁹

De idézzük tovább Matoš egy újabb textusát.

Fél évtizeddel később még indulatosabban ír s nem kevés prekonceptióval, sőt megkockáztathatjuk: történelmi vonatkozásban csúsztatásokkal, a tények elferdítésével: „Zágrábban már a pályaudvaron megszűnik Horvátország. A pincérek, a tisztviselők, a hely szelleme – teljesen idegen. És még ha az az idegen legalább valamiféle európai erőt képviselne, legalább franciát, angolt vagy ha akarsz, akár németet is! De magyar. Magyar a judaizálódott fővárosból, aki a legnagyobb mérvű oligarchikus korrupcióval, egy

²⁷ „Madžarske težnje su očigledne. Veliki cilj njihove politike je ostvarenje pomorske države. Tome cilju je poslužila nezakonita, mučka otimačina Rijeka. To je danas madžarska luka, i način, kako Ugarska protežira Peštu i Rijeku na trošak Hrvatske i Slavonije, protekcionizam madžarske finansijske politike je upravo apsurdan. Danas je svakome jasno, da Madžari teže na Jadransko more, i sve, što im je na putu, dakle Hrvatsku i Slavoniju, treba pregaziti, uništiti pauperizacijom naroda, demoralizacijom inteligencije, i madžarizacijom. Progresni pomadžarivanja su ogromni, naročito na imanjima degenerisanih, pomadžarenih slavonskih spahija. U Osijeku se namjerava podići madžarska gimnazija.” *Misli i pogledi A. G. Matoša...* Id. kiad., 321.

²⁸ SZÁSZ Zoltán: *Magyarország a századelőn*. História, 2000. 9–10. sz. 15.

²⁹ DIÓSZEGI István: *Az Osztrák–Magyar Monarchia*. História, 2000. 9–10. sz. 9.

magasabb kultúra és európai rokonság nélküli nyelvvel, ordená-
ré, hochstapler és félbarbár göggel, alattomosan befurakodva abba
az országba, amelyre már 1526-ban az államközösség minden eset-
leges jogát elvesztette, és alkotmányos királyságunkat afrikai
gyarmattá, nem: egy hatalmas fegyházzá tette! És mindez törté-
nik Horvát Bosznia annexiója után és azon a területen, amely
megkönnyíti a Monarchia kijutását a Balkánra és megerősíti nagy-
hatalmi pozícióját.”³⁰

Az idézeteknél is durvább hangvételű a már idézett *Madžarska kultura* c. írás egy másik passzusa, valamint az 1907-ből való *Od Pariza do Beograda* (Párizstól Belgrádig) és az 1909-es ke-
letkezésű *Zagreb po danu* (Zágráb napközben) című két cikk. Ideiktatásukat a Matoš pályáján 1893-as katonai dezertálásától haláláig folyamatosnak mondható magyarellenessége indokolja. Állításainak képtelensége annyira nyilvánvaló, hogy szinte kommentálni sem érdemes, ám a horvát nemzettudat akkori karakterét determináló szerepéből fakadóan mindenképp ismerni kell. A századforduló irodalmának kontextusában elhelyezve különösen tanulságos – lévén, hogy a horvát modernizmus (Hrvatska Moderna) korának alkotóinál a magyarságról alkotott kép sokkal árnyaltabb és visszafogottabb, mi több: van prózaíró, Janko Leskovar személyében, akinek munkássága mindettől érintetlen maradt.

Az 1904-es *Madžarska kultura* alábbi részlete nemzetkarakte-
rológiai nézőpontból ítél a magyarságról, mégpedig a magyar-
szerb–horvát politikai küzdelmek függvényében, s természetesen horvát, sőt most már szerb összehasonlításban. A magyarok arc-
éle itt sem a legvonzóbb rajzolatú: „A történelemben gyakran ta-

³⁰ „U Zagrebu već na kolodvoru prestaje Hrvatska. Konohari, činovništvo, duh mjesto – čista tuđina. Pa da je taj tuđinac barem neka sila u Evropi, da je barem Francuz, Englez, pa ako hoćeš i Švaba! Ali Madžar. Madžar sa judaiziranim glavnim gradom, sa korupcijama najgore oligarhijske politike, sa jezikom bez više kulture i evropske rodbine, sa bahatošću ordinarnog hohštaplara i neolizanog polubarbara, uvukavši se furtimaški u zemlju, na koju je već god. 1526. sva eventualna prava zajednice izgubio, i pretvarajući konstitucionalnu našu kraljevinu u afrikansku koloniju, ne: u jednu veliku robiju! I sve to iza aneksije hrvatske Bosne i na zemljištu, koje omogućuje monarhiji prijelaz na Balkan i velevlasni položaj!” *Mišli i pogledi A. G. Matoša...* Id. kiad., 321–322.

pasztaljuk, hogy egyik nemzet megsemmisíti a másik individualizmusát azért, hogy ráerőszakolja a saját nyelvét. De ezt általában a kulturáltabb, civilizáltabb nemzetek teszik. Az évszázados török uralom nem pusztította el a népének csodálatos nyelvét, noha a Tengermellék (Primorje) még most is Dante dialektusának türannizmusától szenved. De hogy bennünket egy pökhendi *Csikós*, egy barbár kínoz, akit legújabbán meg egy *Rigó* (egy cigány) és egy *Kincsem* (egy ló) magasztal, az felháborító, az szégyenteljes és gyalázatos.³¹ Az egymással szövetséget kötött zág-rábi szerb és horvát ifjúság nem fogja nekik megengedni, hogy nemzeti nyelvünk megsemmisítésének propagátorai ráerőszakolják a sajátjukat. A szerbek nem felejtették el, hogy 1848-ban Pesten többséget alkottak, ma pedig, hogy örök és legádázabb ellenségük [ti. a magyarok, L. I.] Újvidékig és Pancsováig szorították vissza őket. Ifjúságunkban újraéledtek az illirizmus képviselőinek eszméi. Háttha lesz olyan szerencsénk, hogy ez a szép mozgalom új Jellasichot és Knićanint hoz nekünk.”³² Hogy mennyire a nagyszerb idea és megalománia hatása alá került Matoš, jól mutatja történelmi ismereteinek hiányossága. Amikor a pesti szerb lakosság 1848-as túlsúlyáról beszél, teljesen megfeledkezik ama

³¹ A *Csikós* és *Rigó* szavak nagybetűs használata célzatos. Az előbbi nem valószínű, hogy a magyar családi kötődésű Bela Csikos-Sessija (1864–1931) jeles festőművészre alludálna, inkább az alföldi puszták csikósára céloz, a Rigó viszont egyértelműen az európai hírű cigányprimás, Rigó Jancsi személyére utal. A kontextus egyértelmű „üzenete” a horvát olvasónak, hogy a magyarok mind barbár csikósok, illetve cigányok. A híres versenymén, Kincsem felemlegetése már egyenesen ízléstelen, otromba, a költő Matošhoz, de a horvát nemzet egészéhez is méltatlan gúnyolódás.

³² „Često vidimo u istoriji, da jedan narod uništava drugome narodu individualnost, da mu nameće svoj jezik. Ali to čine obično narodni kulturniji, civilizovaniji. Vekovno tursko gospodstvo nije ubilo divni jezik narodnih pesama, dok i sada patimo u Primorju od tiranije Danteova govora. Ali da nas muči i demoralise besni Čikoš, barbar, kojega u novije doba proslaviše Rigó (Giganin) i Kincem (konj), to je revoltantno, to je stidno i sramno. Združena srpska i hrvatska omladina u Zagrebu neće dopustiti, da joj se nameću propagatori uništenja naše narodne reči. Srbi nisu zaboravili, da su 1848. bili mnogobrojni i u Pešti, a danas da ih je vekovni i najveći naš dušmanin potisnuo do Novog Sada i Pančeva. U našoj omladini probudiše se ideje iliraca. Kamo naše sreće, da nam taj lepi pokret donese novog Jelačića i novog Knićanina!” *Misli i pogledi A. G. Matoša...* Id. kiad., 322.

történelmi tényről, hogy a szerbség 1690 után, a Čarnojević vezette nagy vándorlást (seoba) követően kapott menedéket és letelepedést (mintegy 40 000 család) a történelmi Magyarország területén! Ennek következtében jöttek létre az ország több pontján (Szentendre, Pomáz, Buda, Pest, Eger stb.) számottevő szerb kolóniák. Ott, ahol azelőtt sohasem laktak!

Az 1907-es *Od Pariza do Beograda* vonatkozó passzusa volta-képpen az előbbiek fokozása, jöllehet a szerbekről szóló vélemény módosul: most már nem az 1848-as magyarelles szerb felkelők vezérének, Stevan Petrović Knicaninnak (1807–1855) felmagasztalásáról szól az írás, hanem a „sertéseket exportáló szerbekről”, noha lenne más, a nemzetkarakterológia szempontjából kedvezőbb példasor is: mondjuk az európai szimbolizmus recepciójának értékteremtő volta, amit Milan Rakić, Jovan Dučić és mások lírája tanúsít. „Pest a világváros karikatúrája” – mondja Matoš, majd folytatja ekképp: „Ebben a városban semmi sincs, ami ne sértene engem. Itt az államrend egyenlő a csalással, a »svindlivel«. Szerbia disznókat exportál, Magyarország a magyar nőket. [Értsd: a kurvákat, L. I.] A szifilisz tehát a magyar külkereskedelem igen fontos árucikke. És micsoda környezet, táj, szent Isten! Tehenek és kukorica, kukorica és tehenek, magyarok és barmok, barmok és magyarok! Már-már megbolondulsz az unalomtól! És ez a nemzet fojtogatja, demoralizálja és zsigereli ki hazámat! Hát nem ezek miatt a kikeresztelkedett zsidók és arisztokrata kocsisok, az európai kultúrának e jöttmentjei és parazitái üldözik ki rabszolgának a tengerentúli országokba több tízezer hazámfiát, mert hazájukban többé levegőhöz sem juthatnak?...”³³

³³ „Pešta je karikatura velegrada. U toj zemlji nema ništa, što me ne vrijeđa. Podvala, »švindl« je tu državni sistem. Srbija izvozi svinje, Ugarska izvozi Madžarice. Sifilis je dakle vrlo važan artikl ugarske izvozne trgovine. A kakva okolina, pejzaž, svjati Bože! Marva i kukuruz, kukuruz i marva, Madžari i stoka, stoka i Madžari! Da poludiš od zijevanja. I taj zar narod da davi, demoralise i do krvi isisava moju otadžbinu! Zar zbog tih pokrštenih Jevreja i aristokratskih kočijaša, tih uljeza i parasita evropske kulture, da robuje nekoliko stotina tisuća mojih zemljaka u prekoookeanskim zemljama, jer ne mogu više disati u zemlji...” *Misli i pogledi A. G. Matoša...* Id. kiad., 322.

A fenti sorok megjelentetése után két évvel, 1909-ben, több mint egy évtizedes emigráció után hazatérve, új, most már hazai benyomások hatása alatt írja meg Zágrábot kritizáló cikkeit. Egyszer az éttermek német nyelvű étlapja miatt háborog, máskor a zágrábi bürokrácia, vagy éppen a politikai súlytalanság, majd meg a drágaság vált ki benne ellenérzéseket. A legjobban mégis a magyar jelenlét irritálja, ez váltja ki nála a leghevesebb tiltakozást. Azt, hogy a városban jobbára a német szó járja, még tolerálja is – megemlítve, hogy Belgrádban a francia a társalgás divatos nyelve –, de azt már indulatosan konstatálja, hogy az egyetemen magyar katedra működik, s hogy Greksa professzornak renegát horvát tanítványai vannak. *Zagreb po danu* (Zágráb napközben) – olvassuk az újabb magyarellenes cikk fölött a címet, a szövegben meg ilyeneket: „Zágrábnak mindenekelőtt nincs horvát jellege, legalábbis nem olyan mértékben, ahogyan lennie kellene. A pályaudvar, amely a város legmodernebb részét túlnyomóan uralja, teljesen magyar, s környékén egy magyar kolónián érzed magad. Ezt a magyar jelleget tükrözik a pénzüintézetek épületei is, hogy a magyar címerrel és a magyar csárdák, falusi kocsmák szemtelen architektúrájával hivalkodó postát ne is említsem, tetőzetén a kettős toronnyal, ahol szalonna helyett mintha a horvát »közös« hivatalnokok sonkáját szikkasztanák. Régebben Zágrábban mutatóba sem hallottál magyar szót. Ma ez az altáji dialektus harsog a Zrinjevacon és a Jellasich téren is, a magyar elemi iskolában is – és Greksa professzor magánlakásán, aki – azt mondják – mégis csak talált a diákok között titkos, alattomos hallgatókat.”³⁴

³⁴ „Zagreb prije svega nema hrvatskog obilježja, barem ne u onolikoj mjeri, koliko bi to moralo biti. Kolodvor, dominirajući najmoderniji dio grada, sasvim je mađarski, i u njegovoj se okolici osjećate kao u mađarskoj koloniji. Taj mađarski karakter imaju i finansijski uredi, da ne spominjem pošte s izazivačkim mađarskim grbom i drskom arhitekturom mađarske čarđe, seoskog bircuza, sa dva tornjevita krova, gdje mjesto slanine kao da se suše šunke hrvatskih »zajedničkih« činovnika. Prije nisi u Zagrebu čuo mađarski ni za lijek. Danas se ovi taj altajski dijalekat na Zrinjskom, pa i na Jelačićevu trgu, u mađarskoj osnovnoj školi i – u privatnom stanu sveučilišnog profesora Grekše, koji je, kažu, ipak našao među dječima tajnih, tamnih slušatelja.” *Misli i pogledi A. G. Matoša...* Id. kiad., 666–667.

A középületek vélt magyar jellegét, a magyar címet s a magyar beszédet kárhoztató gesztusok aligha meglepőek, a Greksa Kázmér hungarológiát tanuló horvát hallgatóságát elmarasztaló megjegyzés viszont már szándékosan rosszindulatú ferdtítés, hisz az 1903 óta működő, Greksa Kázmér professzor vezette hungarológiai tanszék (Greksa egy ciklusban a kar dékánja is volt!) viszonyossági alapon létesült – lévén, hogy Margalits Ede vezetésével a budapesti egyetemen, tanszéki keretek között, már 1899-ben elkezdődött a horvát nyelv- és irodalom szakos hallgatóság képzése.

A Gjalski-regényt oly szigorral bíráló Matoš esztétikai értéktétele az idézetek ismeretében nyilván nem módosul, viszont kellőképp megvilágítja: miképpen és miért uralhatta el a *Za materinsku riječ* regényvilágát – egyetlen Gjalski-művet kivéve, amelyről alább lesz szó –, történelmi tényeit tekintve felületes és igaztalan magyarsággép. Épp ezért a *Za materinsku riječ* interpretációja nem lenne itt teljes, ha nem szólnánk a szerző egy néhány évvel korábbi keletkezésű, nem történelmi tárgyú, de nézőpont dolgában a regény politikatörténelmi előzményének tekinthető elbeszéléséről. Az 1902-ben Fiumében publikált *Izlet Grinczinger Pála na Magyar Tenger* (Grinczinger Pál utazása a Magyar Tengerre)³⁵ c. Gjalski-elbeszélésről van szó, amely a Khuen-Héderváry-korszak legvégén íródott, s nyilvánvalóan a Fiume hovatarozása körüli politikai csatározások és a vasútnál, postánál, pénzügyi tisztviselői állások betöltésénél szorgalmazott és kötelezővé tett magyar nyelvhasználat körül zajló politikai viták szépfírói reflexiója. Szatíra, amelynek hőse – noha a honfoglaló magyarok leszármazottjának véli magát – a német eredetű Grinczinger családnév viselője. A kissé együgyű személyiségként bemutatott hős igazi sovén, aki például azért gyűlöli a geográfusokat, mert bolygónk nagyobbik felét a térképen nem Magyarországként jelölik, egykori iskolatársát (neve Joža Bunjevac!) pedig azért, mert a Grinczinger családnevet német eredetűnek tartja, holott az – szerinte – csupán a „bécsi kamarilla és a sváb beamterek” intrikái folytán lett azzá, mert eredetileg *Grinczinger*nek kellett írni. Ideáját neves tudós barátja: Delics Ferenc (sic!) aka-

³⁵ *Izlet Grinczinger Pála na Magyar Tenger*. Napisao Ksaver Šandor GJALSKI, Rieka, Riečka dionička tiskara, 1902.

démikus, egyetemi tanár, a világhírű kutató egy elmélete is alátámasztotta, aki szerint Pannónia honfoglalás előtti lakóit (a horvátokat, szerbeket, szlovákokat) Árpád magyarjai tanították meg beszélni, s aki – kroatista szakértőként – a magyarok nagylelkűségéről értekezett, akik feledve Croatia polgárainak 1848-as „vétkéit”, olyan autonómiát adtak a társországnak, „[...] amelynél többet az egész világon egyetlen más alárendelt ország sem birtokol.”³⁶ A tudós barát, aki mellesleg országgyűlési képviselő is, dalmáciai útjáról hazatérőben a „Magyar Tenger”, azaz az Adria látványának lenyűgöző voltáról ír barátjának, majd hazaérkezve, élőszóban, Árpádot és Könyves Kálmánt idéző fennköltséggel, estébe nyúlóan mesél annak Fiumétől Korfuig terjedő pompájáról és nagyságáról, ahol a glagolita írástól a szókincsig minden magyar emlék s a magyar királyok hajdani nagyságára emlékeztet.

Grinczinger a hallottak oly mértékben lázba hozzák, hogy elhatározza: máris indul a „Magyar Tengert” látni. Az utazás tragikomikus szituációk sorozata. Gjalski a satíra eszköztárának megannyi lehetőségét kamatoztatva igyekszik a műveletlen, naiv és szándékosan karikatúrisztikus alakként bemutatott hőst kigúnyolni. Az elbeszélés – műfaji erényeit tekintve – alapjában véve nem rossz alkotás, ám tendenciózus magyarellenessége oly mértékben sarkított, hogy az már az alakrajz művészi hitelét rongja.

Grinczinger konfliktusok sorozata árán jut el Fiuméba, amelyek eredője egyfelől műveletlensége, másfelől sovén magyarkodása. Már Budapesten a jegyváltásnál „értetlenkedő” hivatalnokkal szembesül: a pénztáros a „Magyar Tengerre” érvényes menetjegyet csak úgy hajlandó adni, ha megmondja: úti célja „Fiume vagy Buccari avagy Méja”. Az étkezőkocsiban felszolgáló „francia livrés” pincér éppúgy felháborítja (miért nem visel magyaros ruhát!), mint a Gyékényesen már sokasodó horvát beszéd, vagy az, hogy a horvát–magyar határt átlépve a kalauz Köröst már Križevacnak mondja. Némi megnyugvást jelent számára a zágrábi pályaudvar magyaros atmoszférája és miliője (sűrűn hallható magyar szó, valamennyit magyarul iktatja szövegébe az író: „igen”, „kérem szépen”,

³⁶ „[...] velikadušnost mađjarska [...] je Hrvatima dala autonomiju, kakovu više druga koja podčinjena zemlja na čitavom svijetu ne posjeduje.” Uo. 7.

„alászolgája”, „csókolom a kezét”, „vizet és bort kérek”, „fizetni”), az viszont tettelegességre ragadtatja, hogy a csend és a rend őre nem kakastollas csendőrkalapot visel, s nem tud magyarul. Néhány magyar zsidó tuszkolja fel a vonatra, mielőtt botrányt csinálhatna, le akarja tépni ugyanis a csendőr szolgálati jelvényeit.

„Károlyvárosba”, azaz Karlovacra érkezve már úgy véli: itt kész forradalom van, mindenütt horvát szó járja, a pályaudvarokon s a középületeken a magyar trikolór helyett a horvát zászló van kitűzve s a fegyver nélküli magyar ember élete veszélyben forog. Útját megszakítva elindul egy fegyverkereskedést keresni, de nyelvtudás híján itt sem boldogul. Egy megtévesztő reklám látán egy hentesüzletben köt ki, ahol a kirakatban látott törzszerű késsel jóféle szalámit és sonkát szeletelnek. Ingyenc természete folytán figyelmét ez utóbbiak kötik le, olyannyira, hogy két rúd szalámmal és egy jókora sonkával távozik az üzletből. A postahivatalt látva elhatározza: táviratban értesíti valamelyik budapesti barátját e felfordult világról, ahol üldözik a magyarokat.

Újból vonatra szállva örömmel hallja: a fülkében magyarul beszélnek. Pesti zsidókból álló társaság utazik, a fülke zsúfolt, s Grinczinger nem akarván szorongani, cselhez folyamodik. Betegséget színlel, mondván: kórházból jön, ahol fekete himlős betegeket ápoltak. A fülke erre hirtelen kiürül, de Grinczingert a kalauz „elkülöníti” – hiába mondja: története valótlan, csak éppen kényelmesen akart utazni. Fiuméba érkezve újabb csalódás éri. Magára ölti zöld atilláját, a hozzá illő veres nadrágot, kardot köt, fejére kalpagot tesz – illően akarván köszönteni a „Magyar Tenger” fővárosát, Fiumét. Döbbenet konstataálja: sem a pincér, sem a szállodatulajdonos nem ért magyarul, sőt a hetvenkedni kezdő Grinczingert bolondnak nézik magyaros maskarájában, orvost hívnak, s a bolondokházába zárják.

A történet alábbi részlete kellőképp illusztrálja: Gjalski a Héderváry-korszak belpolitikai, közjogi, közigazgatási, nyelvhasználati sérelmeit és vitáit sűríti parodisztikusan rajzolt hősét karakterizálva. A szállodatulajdonossal zajló vita során hősét így beszélteti: „Micsoda! – kiált fel, jobban mondva bődül el Grinczinger Pál, mint a vágóhídon megsebzett ökör. – Fiumében, a magyar Szent Korona e gyöngyszemében maga nem beszél magyarul! Ej, uram, tudja-e, hogy ön hazaáruló, hogy ezért büntetés

jár önnek! Hogy képzeli, hogy Fiumében nem beszéli hazája, az állam nyelvét, a megkoronázott király nyelvét! Ez valami szörnyű! Eh, most már látom, nem véletlenül jár közel a lázadáshoz Horvátország! Megyek is a kormányzóhoz!”³⁷

A korabeli horvát–magyar viszonyt valamennyire is ismerő olvasó – az elbeszélést elolvasva – meglepetéssel állapíthatja meg a következőket: a hetvenkedő Grinczinger voltaképpen nem is egy elnyomott, politikai defenzívában élő nép országába, hanem a jogszerűség pátriájába érkezett, ahol természetes dolog, hogy horvátul beszélnek, hogy a lakosság többsége – beleértve a köztisztviselőket is – nem tud magyarul, hogy a középületeket a horvát nemzeti lobogóval ékesítik, s hogy sem a csendőr, sem a fiumei pincér, sem a szállodatulajdonos, de még a postai tisztviselő sem riad meg az állam nevében méltatlankodó és fenyegetőző Grinczingertől, ellenkezőleg: bolondnak tekintik és – fiumei magyar kormányzó ide vagy oda – Grinczingert a bolondokházába zárják. Olvasat kérdése: mindezt hogyan értelmezzük. Lehet a történetet egy külön viselkedésformájának, mentalitásának kifejeződéseként felfogni, akit többnyire elnézően megmosolyognak, de lehet – némi túlzással persze – akképpen is olvasni, hogy benne egy passzív vagy éppen dacos ellenállást tanúsító nemzet oppozíciója fogalmazódik meg e külön láttán, aki – félreérthetetlen írói szándék szerint az elnyomó magyar nemzetet jelképezi, amit az alakrajz karikatürisztikus volta is megerősít. De lehet úgy is értelmezni Gjalski textusát, hogy Horvátország, amelynek ellenzéki politikai erői (pl. a Jogpárt) tiltakoznak az 1868-as kiegyezés ellen, mert kevésnek találják az abban lefektetett jogokat, a tágabb Horvátország viszont (értsd: a hétköznapi emberek) a valóságban, épp a kiegyezés folyományaképp, még a zsarnoknak tudott és tartott bán (Khuen-Héderváry) diktatúrája közepette is valójában egy Európában is egyedülálló autonómia élvezője, s

³⁷ „Što – krikne, ili bolje zarukne Grinczinger Pál kao ranjen u klaonici vol. U Fiumi – u tom biseru svete magjarske krune – i tu vi ne govorite magjarski – e – gospodine – je li Vi znadete – da ste izdajica – da je kriminal proti Vama – što Vi mislite – u Fiumi – Vi ne govorite jezik domovine – jezik države – jezik okrunjengo kralja – tà – to je strašno, – eh – ja sad vidim – da nije uzalud blizu buntovna Hrvatska! Idem ja guverneru!” Ksaver Šandor GJALSKI: *Izlet Grinczinger Pál-a na Magyar Tenger*. Id. kiad., 49.

mindaz, ami a sajtóban, a parlamentben, a pártok gyűlésein zajlik, az az átlagpolgár számára közömbös.

Gjalski akkori nézeteit, Khuen-Héderváry Károllyal történt személyes konfliktusát, kényszernyugdíjazásának körülményeit, Krleža által jellemzett sűrű politikai pálfordulásait ismerve, az elbeszélést Matoš fentebb bemutatott magyarelles publicisztikájával érezzük rokonnak, amely műalkotásként – a satíra, a karikírozás eszközeinek ügyes alkalmazása, jól felépített cselekménye okán – értékesebb alkotás, mint a négy esztendő múltán közreadott *Za materinsku riječ*.

Dolazak Hrvata (A horvátok bejövetele)

A *Dolazak Hrvata* késői alkotás, 1924-ben jelent meg, s korántsem övezte annyi kritikai érdeklődés, mint a korábbi műveket. Maga Gjalski „történelmi dogozatnak” (historijska studija) nevezi, amelyet méltatói – ha megemlítik – egyaránt minősítenek regény és elbeszélés, illetve történelmi novellaként. Valójában kisregény ez a mű, amellyel – mint szerzője írja – Tomislav király megkoronázásának ezredik évfordulójára kívánt emlékezni: „U slavu tisućugodišnjice krunidbe Kralja Tomislava posvećuje autor”, azaz: „Tomislav király megkoronázásának ezredik évfordulója tiszteletére ajánlja a szerző.” A koronázás, egy pápai oklevél tanúsága szerint 925 körül történt,³⁸ jelentősebb haditette egy év múltán a bolgár Alogobotur serege feletti győzelem volt, s nem sokkal ezután, vélhetően 928–230 között, meghalt.³⁹

A kisregény aktuálpolitikai üzenete nem kétséges: az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után Szerb–Horvát–Szlovén Állam (Država Srba, Hrvata i Slovenaca) néven alakult délszláv imperium az 1921. június 28-án elfogadott, ún. Vidovdani Alkotmány (nevét Szent Vid napjáról kapta) értelmében Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca) lett, „al-

³⁸ SOKCSEVITS Dénes–SZILÁGYI Imre–SZILÁGYI Károly: i. m. 86.

³⁹ Uo. 97.

kotmányos, parlamentáris és örökletes monarchia”, amelyben „a törvényhozói hatalmat a király és a nemzetgyűlés közösen gyakorolja.⁴⁰ Jobbára persze csak papíron. Mert az alkotmányosság szép lassan diktatórikus gyakorlatba fordult, s a Szerbián kívüli, a Monarchiában még az európai törvényesség keretei között élő lakosságnak (elsősorban a horvátokról és a szlovénekről van szó), tudomásul kellett vennie: a jogállamiság helyett a balkáni ítélkezési gyakorlat szenvedő alanya lett. Stjepan Radić adatai szerint 1918–1923 között Horvátországban harmincezer parasztot – nőt és gyermekeket is – büntettek botozással. A horvát adófizető polgár pedig háromszorosát fizette – közteherviselésként – a szerbiai polgárookra kirótt summának.⁴¹

A kiábrándulás, illúzióvesztés érzete szükségképpen fokozta a horvátság nemzeti érzületét, erősítette nemzettudatát, s az író-társadalom legjava előbb-utóbb a délszláv egység ideájának felülvizsgálatára kényszerült. Gjalski a *Dolazak Hrvata*, majd a *Pronevjereni ideali* (Elsikkadt ideálok) megírásával számolt le a „belgrádi čaršija” „keleti gonoszságával, óorosz barbarizmusával és bizánci romlottságával”.

A *Dolazak Hrvata* ugyan nélkülözi a regény hagyományos műfaji kellékei legtöbbször (jószerevel narratív szöveg az egész mű), de poetológiájának és eszmeiségének, stílárís színvilágának okán mégis jelentősebb műalkotás, mint azt a horvát kritika mindmáig megítéli. Slavko Ježić, a két háború közötti irodalomtörténész-nemzedék kiválósága úgy vélte: a mű, noha Gjalski rég dédelgetett tervének megvalósulása volt, – nem lévén megfelelő befogadó közeg – már megjelenése pillanatában időszerűtlenné vált, a felnövvő generációk a közéletből visszavonult írónak már a nevét sem ismerték.⁴² Dubravko Jelčić – elismerve a mű elvitathatatlan költőiségét – a historikus hitelesség s a „művészi dokumentativitás” hiányát rója fel hibául.⁴³ A Liber Kiadó sokat idézett kompendiumában Ivo Frangeš épp csak cím szerint említi meg.⁴⁴

⁴⁰ Uo. 227–228.

⁴¹ Uo. 241.

⁴² Slavko JEŽIĆ: *Hrvatska književnost*. Zagreb, 1993.² 277.

⁴³ Dubravko JELČIĆ: *Povijest hrvatske književnosti*. Naklada Pavičić. Zagreb, 1997. 153.

⁴⁴ *Povijest hrvatske književnosti*. Knj. 4. id. kiad., 411.

Árnyaltabb Krešimir Nemeč interpretációja. Vélelme szerint ez a regény – a tények szenvtelen felsorolásával – egyfelől „a régi krónikák manírját” idézi, másfelől viszont az „imagináció szárnyalásával”, a „költői szabadság zabolátlanságával” lepi meg olvasóját. Adós marad azonban a legteljesebb történelmi igazság felmutatásával. Nincs a szövegben „pontos datálás”, elnagyolt a regénytér megjelenítése, alakjai pedig túlságosan idealizáltak.⁴⁵

Vitathatatlan: Gjalski kisregénye nem követi a šenoai hagyományt, a történelmi regény tradicionális elemei nem sorakoznak fel benne, ám ebből az aspektusból bírálni aligha szerencsés. Az *Illustrissimus Battorych* egykori megalkotója az új (20.) században már jelét adta az új elbeszélőtechnika iránti fogékonyságának, amire egyaránt példa lehet a *Janko Borislavić*, a *Tajanstvene priče* (Titokzatos történetek) és a *Ljubav lajtnanta Milića* (Milić hadnagy szerelme) pszichologizmusa és miszticizmusa, s az okkultizmus, spiritizmus hatását mutató, a modern horvát prózát európai antológiákban reprezentáló elbeszélés, a *San doktora Mišića* (Mišić doktor álma). Innen nézve már a *Dolazak Hrvata* elbeszélő modora is korszerűbbnek hat: amit a 19. század prózájának technikai megoldásaiból elhagy, azt az esszéizáló stílus és előadásmód kárpótolja. S ha elfogadjuk, hogy a mű az 1918–1922 közötti délszláv állapotok, politikai törekvések függvényében fogant, akkor Gjalski olvasatában és interpretációjában a „horvátok honfoglalását” előadó történelmi források valóságanyagának szépírói transzponálása egyértelműen a horvát nemzeti lét és ál-lamiság ezeréves folytonosságát revelálja.

A *Dolazak Hrvata* első számú forrása Konsztantinosz Porphyrogennétosz *De administrando imperio* c. munkája volt, de szerzője vélhetően felhasználta az 1200–1268 között élt Thomas Archidiaconus *Historia Salonitana* c. munkáját is, amelyet Franjo Rački már 1894-ben közreadott.⁴⁶ Gjalski a kisregény anyagát nem szűkíti csupán Konsztantinosz Porphyrogennétosz művének a horvátok letelepedését érintő és leíró passzusaira, tágabban, az avar–szláv együttélés, illetve az avar–bizánci viszony kon-

⁴⁵ Krešimir NEMEC. i. m. 214–215.

⁴⁶ Franjo RAČKI: *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium* 26. – *Scriptores* 3. Zagreb, 1894.

textusába helyezi a Klukas, Lobelos, Kosentzés, Muchlo és Chrobato, valamint a két nővér: Tuga és Buga vezette hét törzs honfoglalását, összefüggésbe hozva azt Samo „szláv királyságával” is.

A cselekmény egy, a Konsztantinosz-műből átvett epizóddal indul. Katonák gyülekeznek Salonában (Solín), ők lesznek a birodalom határvidékének soron lévő őrizői a Duna mentén, Sirmiumban Singidunumnál (a mai Belgrád). Vezetőik: Caius és Ligurius, az utóbbi „valódi római, mi több: egy aquileiai senator család sarja”, művelt keresztény férfiú, kedvenc időöltése Szent Jeromos leveleinek olvasása. Szolgálatuk helyére érkezve, békés állapotokat találnak, de a túloldalról érkező hírszerzők az avarok fegyverkezéséről, hadi készülődéséről beszélnek – lévén, hogy északon a „horvátoknak nevezett szláv törzsek” fellázdáltak és az avarokat dél és kelet felé szorítják vissza. Itt, a határvidéken, ennek még semmi nyoma. A túloldalon férfiembert nem is látni, a nők járnak le a Dunára halászni. Egy dél-dalmáciai katona egy napon egy ifjú szőke szépségre figyel fel, s arra gondol: mennyi pénzt adnának érte a keleti zsidók, akik rabszolga-kereskedelemmel foglalkoznak. Caius aggodalmai ellenére Ligurius némi vívódás után engedélyezi a rajtaütést – arra gondolva, hogy legalább elégtételt vesz a Szent Demeter-templom avarok által elkövetett lerombolásáért és kirablásáért. A vállalkozás sikerrel jár: a templomi kincsek is megkerülnek (ezeket Onofrius, a keresztény pap vissza is viszi a templomba), a szláv asszonyokat és gyermekeket a katonák megtartották zsákmányként, az avar nőket pedig eladták a zsidóknak. (A szőke szépség, nem akarván elszenvedni a megbecstelenítést, öngyilkos lesz). Az egység nem sokkal ezután visszatér Salonába, ahonnan elindul a váltás. Az utóbbiak megismélik az akciót, de csúfos vereséget szenvednek az időközben hazatért avaroktól. Az avar-szláv katonák többet is akarnak: nevezetesen bosszút állni Salonán gyermekeik és asszonyaik elrablása miatt. Gjalski Konsztantinosz textusát követve adja elő az eseményt – olyképp módosítva azt, hogy az akciót egész Dalmácia elleni hadjáratként mutatja be, amelyet az avar kaganátus nagyhatalmú vezére, maga Baján irányít. Baján parancsára az avarok leölt rómaiak ruházatában és fegyvereivel lopakodnak be Salonába s az erődítmény gyanútlan lakóit így semmisítik meg, a

vároست pedig lerombolják. A földig rombolt Salona életben maradt lakói előbb Aspalatusba, majd innen Severus patrícus vezetésével a szigetekre menekülnek. Segítségét egyedül Bizánctól remélhetnek, ezért el is indul egy küldöttség a nagy hadvezér: Heraclius (Hérakliosz császár) udvarába Severusszal az élen. Az uralkodó magánkihallgatáson fogadja őt, de segítséget nem tud sem adni, sem ígérni, bármennyire is fájlalja „koronája ékszereinek”, Dalmáciának és Alsó-Pannóniának elvesztését. Az ok: az arab veszély fokozódása és az avarok Konstantinápolyt fenyegető hadjárata.

Az olvasó ezt követően megtudja: Hérakliosz a Fehér Horvát Állam uralkodójának, Samo királynak támogatását reméli az avarok ellen, ezért bizalmi emberét, Demetrioszt el is küldi hozzá. Samo – noha udvartartása „demokratikusabb” a bizáncinál, császári pompával és szertartásossággal fogadja őt, görögül beszél vele, de azt tanácsolja: a Kárpátok északi lejtőin élő hét horvát törzs vezéreire forduljon segítségért, akik bizonyára készek az avarok elleni hadjáratra Bizánc oldalán. Demetriosz elfogadja az ajánlatot, s elindul a horvát hercegek: Klukas, Lobelos, Kosentzész, Muchló, Chrobatos, illetve Tuga és Buga hercegnő és törzseik hazájába, ahol kedvezően fogadják, s bár a hadjáratot és a jövőendő föld elfoglalását illetően van közöttük némi vita, végül is Chrobatos (Gjalskinál már Hrvát, azaz: Horvát) és a két hercegnő határozottsága hozza meg a döntést: átkelnek a Kárpátokon, s birtokba veszik az elfoglalt területeket – megalapítva az új hazát. Előbb Istriába, Trsatcaba (Trsat = Tersatto) hatolnak be, majd az avarokkal vívott sikeres csata után átkelnek a Velebiten s Salónához érkeznek. Itt hatalmas avar sereggel kell megküzdeniök, ám hála az avarokkal szövetséges szlávok átállásának, legyőzik az avarokat, s megkezdődhet az államalapítás. Chrobatos (Hrvát) Bihacban építteti fel fejedelmi palotáját, de a bizánci szövetség jegyében a háborút is folytatni kell az avarok ellen. A feladatot most már megosztják: Chrobatos és a két fejedelemasszony törzse az eddig meghódított terület védelmét látja el, a többiek pedig tovább űzik az avarokat, s elfoglalnak minden területet le Skodráig (Skadar) s a Neretva folyóig. Ezzel voltaképpen meg is történik az avarok teljes kiűzése Dalmáciából. További hódításokkal bekebelezik Illíriát, Alsó-Pannóniát, majd a Dráva–Száva közét is, végül megszervezik az ország közigazgatását, a hét bányságot (horvát, bosnyák, szlávón,

pozsegai, podrami, másként Cetine-ramskai, albán, szerémi), legfőbb vezérül megválasztják Chrobatos (Hrvat) fejedelmet.

Severus kieszközli Chrobatosnál, hogy a szigetekre (Šolta, Brač) menekült őslakók visszatérhessenek ősi lakóhelyeikre. A lerombolt Salona helyett Docleianus egykori palotáját veszik birtokba – megalapítva Spalatum (Split) városát, s mivel az őslakók keresztények, közvetítésükkel indul meg a horvátok hittérítése. A dalmát származású pápa, IV. János papokat küld a térségbe, s bár Chrobatos közben meghal, fia, Borislav felveszi a kereszténységet, akit aztán Porga néven a császár Horvátország és Dalmácia uralkodójává tesz. A pápa ezután így nevezi őt: „Dilectus filius Porga, gloriosus dux Croatorum Dalmatinorumque”. Keresztény szokás szerint Porga kolostort is alapít, földet adományoz, s az általa kiadott oklevelet ekképp hitelesíti: „Dux Croatorum et Dalmatinorum”, országát pedig így nevezi: „Regnum Croatiae et Dalmatiae”.

Gjalski szerencsésen építi be regénye utolsó szegmentumába a dalmát őslakosság és a horvátok etnikai szimbiózisát, majd keveredésüket, a horvát mitológiát (a kereszténység felvétele után sem szűnik meg a pogány istenek: Perun, Lado, Vesna stb. tisztelete), s az agg remete: Eustachius jóslatát Horvátország jövőjéről, Tomislav királyságának majdani megalapításáról.

*

A történelmi valóság megjelenítése vagy mítoszteremtés Gjalski kisregénye? – tehetjük fel ezek után a kérdést, amely egy további is megtoldható: ez pedig a historikus tények és a regényvilág viszonyának kérdése. Esztétikai értékeket tartalmazó, kifejezetten szépírói alkotásról lévén szó, aligha szerencsés a mű alkotóján a történelmi hitelességet a historikus nézőpontjából számon kérni. Kiváltképpen nem annak ismeretében, hogy a „horvátok honfoglalásáról”, s a horvát nép etnogeneziséről ma sincs véglegesnek mondható álláspont a történettudományban. Akik a horvát államalapítással kapcsolatos nézeteiket Konsztantinosz Porphyrogennétosz művének adataira építik, a honalapító horvát törzsek dalmáciai megjelenését a 626 utáni évekre teszik, vagyis az avarok konstantinápolyi vereségével hozzák összefüggésbe.

Konsztantinosz nyomán azt is feltételezik, hogy megkeresztelkedésük valójában Hérakliosz császár érdeme – jóllehet: a 9. század előtti időkből a horvátok lakta régióban keresztény temetkezési helyeket és leleteket a régészet nem talált. További vitatott kérdés: valóban folyamodtak-e Bizánc urához letelepedési engedélyért a horvátok, mint ahogy bizonytalan a horvát törzseknek az avarok birtokolta Pannónián való átvonulása, továbbá az is: beszélhetünk-e egyáltalán VII. századi avar–horvát háborúskodásról.

Egy másik, szintén Konsztantinosz állításaiból kiinduló elmélet szerint egy kisebb horvát törzs Nagy Károly avarellenes hadjáratai során (791–802), a frankokkal szövetségbe jutott el Dalmáciába, ahol az ott lakó avarokat és szlávokat legyőzve a 9. században alapította meg a horvát államot.⁴⁷ E felfogás képviselői szerint nemcsak az államalapítás, a megkeresztelkedés is frank közreműködéssel történt, amit frank eredetű régészeti leletekkel, ún. enkolpionokkal (mellkeresztekkel) bizonyítanak.⁴⁸

E vitán túlmenően bizonyítottnak látszik, hogy a kora középkori horvát állam az ókori Liburia és Dalmácia térségében alakult meg, s északi határa Isztria keleti sarkánál, a déli a Cetina folyónál húzódott. A jelenlegi ismeretek szerint az egykori római települések helyén jött létre számos horvát város, így például Nin (Nona), Skradin (Scardona), Solin (Salona), de ebből az időből való az uralkodók által alapított Biograd na moru (Tengerfehérvár) és Šibenik (Sebenico).⁴⁹

A horvátok eredetéről, vándorlásairól, törzsi szervezetéről szóló további nézetek ismertetése itt nem lehet feladatunk, csupán mint újabb, sokat vitatott elméletet említjük meg az iráni származtatás kérdését, amelyet nyelvi, mítosztörténelmi és egyéb adatokkal szokás alátámasztani.⁵⁰

Gjalski ugyan „történelmi dolgozatként” aposztrofálta regényét, s annak törzsananyagát – a történettudomány művelőit kö-

⁴⁷ Vö.: SOKCSEVITS Dénes–SZILÁGYI Imre–SZILÁGYI Károly: i. m. 14–16.; SZÁDECZKY-KARDOSS Samu: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. Balassi Kiadó, Bp., 1998. 213–214.; Radoslav KATIČIĆ: *Na kroatističkim raskrižjima*. Zagreb, 1999. 12–16.

⁴⁸ SOKCSEVITS Dénes–SZILÁGYI Imre–SZILÁGYI Károly: i. m. 82.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Lásd erről bővebben: Radoslav KATIČIĆ: i. m. 7–19.

vetve – valóban történelmi kútfőkből kölcsönzi, egyéb tudomány-ágak eredményeivel is kiegészítve azt, végül is a szépirodalom körébe tartozó művet: kisregényt alkotott, amelyben a történet-tudomány objektivitása mellett az írói fantázia s a műalkotások mindenkor szuverén rendezőelvei munkálnak. Értékvilágának összetevői egyaránt emellett szólnak. Ezek legfontosabbjai – a narratív forma következetes megtartása mellett – az érdekesítő cselekmény, amelyet az epizódok gazdagsága tesz teljessé; a helyenkénti jelenetelés; az alakrajzok: Ligurius, Caius, Severus, Demetriosz, Samo, a horvát fejedelmek, elsősorban Chrobatos) és fejedelemszorongók, a szláv rapszodosz, az agg remete: Eustachius alakjának típusként való megjelenítése; a bizánci császári pompa és szemfényvesztő szertartásosság, illetve Samo király udvarának az írói fantázián alapuló leírása; a horvát törzsek mitológiája és hitvilága; az avarok feldúlta Salona és környéke keresztény hagyományainak visszafogott, de hiteles megjelenítése, (a vértanú Szent Dujam és Anasztázia szarkofágjának a romok alóli kimentésének leírása). Az esztétikum prioritása tehát a döntő, ami viszont máris magyarázza a történelmi anyag szabadabb kezelését, sőt a regényidő elnagyolását, pontatlanságait is. Ez pedig már a mítoszteremtés irányába történő elmozdulást jelenti, amely által a regény művészi hitele nem csorbul, ellenkezőleg: fokozottabb, meggyőzőbb lesz, a középkori horvát hon- és államalapítás olyan eszménnyé magasodik, amely a Karadordevi-cek impériumában a horvátokat ért etnikai és politikai sérelmek, ha úgy tetszik, a kezdődő *jugoszlavizmus* (ami valójában a nagyszerb hegemonizmus kezdete volt) elleni védekezés eszköze s a horvát nemzettudat ébrentartója lesz. Ha Gjalski műve ennyit képes volt tudatosítani, akkor voltaképpen elérte célját – a befogadó közeg beszűkülése ellenére is –, sokakat nemzeti önvizsgálatra készíthetett. Azokat mindenképp, akik a *Dolazak Hrvata* közreadása után publikált, s a „belgrádi csaršijával” leszámoló *Pronevjereni idealit* is elolvasták, amely a jugoszlavizmus politikai illúziójával való leszámolás regénye is volt.⁵¹

⁵¹ Krešimir NEMEC: i. m. 215.

TÁRSADALOMRAJZ ÉS TÖRTÉNELEMIDÉZÉS EUGEN KUMIČIĆ

Gospoda Sabina (Sabina nagysád)

Šenoa után – Gjalski mellett – vitathatatlanul Eugen Kumičić (1850–1904) a horvát regény legmarkánsabb képviselője a hetvenes-nyolcvanas évtized fordulóján s az azt követő két évtizedben. Nemcsak a zolai naturalizmus melletti, elsősorban elméleti elkötelezettsége okán, hanem életművének értékvilágából, több dimenziójú voltából fakadóan is. A *couleur locale*, a helyi színek prózai transzpozíciójával éppúgy rangos helyet biztosított magának a 19. század utolsó negyedének regényirodalmában (*Primorci* = Tengermellékiek, *Začuđeni svatovi* = Az elámult násznép), mint sikeres, Zrínyi–Frangepán epopeiaként aposztrofált *Urota zrinjsko-frankopanska* (A Zrínyi- és Frangepán-összeesküvés) című történelmi tablójával, vagy éppen a zágrábi társadalmi elit korrupt, talmi csillogással teli létformáját bemutató *Gospoda Sabina* (Szabina nagysád) című regényével.

A helyi színek megjelenítőjeként Isztria s a Horvát Tengermellék (Hrvatsko primorje) valóságából veszi témáit, s csak természetes, hogy e táj színvilága, mindenekelőtt a tenger és ember viszonya lesz az ide sorolható művek motívumvilágának meghatározója. Jellemző, hogy méltatói naturalizmusának jellemzésekor is a tenger determináns szerepét hangsúlyozzák, amely a Kumičić-művekben mindig olyasféle szerepet kap, mint több Zola-regényben Párizs, a *Germinál*-ban a bánya, vagy a mozdony az *Állat az emberben* c. kompozícióban.¹ Ivo Frangeš észrevételét is idézhetjük itt, aki szerint Kumičić mindig szülőföldje szirtjeinek magasából láttatja a tengert, a természet e félelmetes csodáját, s mert a hangsúly nála mindig a riasztóra, a félelmetesre esik, ten-

¹ *Povijest hrvatske književnosti*. Knj. 4. id. kiad., 389.

gerábrázolásában elsikkad a tenger adta létforma megannyi szépsége.² Vonatkozó műveinek leghitelesebb és legsikerültebb lapjait akkor írta, amikor a tenger melléki és isztriai nép földhözragadságának, kiszolgáltatottságának, a gazdagok és szegények között feszülő ellentétek bemutatására vállalkozott. Isztria-ábrázolásából természetesen a nemzetiségi létformák jelzése sem marad ki – lévén, hogy az akkor osztrák fennhatóság alá tartozó félsziget szegényei horvátok, tehetősebbjei (a földbirtokosok) olaszok voltak.

Mindezek reprezentációjaként az 1883-ból való *Začuđeni svatovi* c. regényre utalhatunk, amely már jól szerkesztett mű, esztétikai értékei nem lebecsülendők, az isztriai létformát megjelenítő információkészlete pedig egyenesen nővum a megjelenés idején. Szegények és gazdagok ellentéte, a gazdagok erkölcsi alacsonyága, a nehéz és küzdelmes, kockázattal, életveszéllyel járó hajóssors az isztriai valóság addig nem létező regényes ábrázolása volt, a regénybeli erkölcsi igazságtétel pedig általános érvényű igazságokat kínált.

Kumičić többszálú cselekmény keretében adja elő mindezt, a bájos Maria Šabarić és Mato Bartolić szerelmének történetével a középpontban. Kettejük boldogságát csaknem zátonyra futtatja a földbirtokos fiának, Alfredo Saletinek aljassága: erőszakkal akarja megszerezni magának a lányt. Kísérleteit a falu árvája, egy már felnőttkorban lévő fiatalember, Antonio akadályozza meg rendre, de az ő segítségével jutnak el Maria fivérének, Markónak szerelmes levelei is a Saletti lányhoz, Elvirához, s titkos találkáik fölött is ő őrködik. Alfredo bérgyilkosokkal akarja eltétetni láb alól az őt nyilvánosan megszégyenítő fiatalembert, ám az a kritikus pillanatban gyorsabban cselekszik akkor is, amikor Alfredo tör életére; megöli a földbirtokos fiút, majd amikor a gyilkossággal Markót és Bartolićot gyanúsítják, önként jelentkezik és bevallja tettét. Közben napvilágra kerül Antonio származásának története is: ő az idősebb Saletti törvénytelen fia, Alfredo és Elvira féltestvére. A regény befejezése nem lenne a romantikus cselekményépítés logikája szerinti, ha az öreg Saletti nem nyerné el büntetését. A téli éjszakában Antonio ismét levelet visz Elvirá-

² Uo. 389–390.

nak s miközben Šabarićék Elvira iránti szeretetéről beszél a föld-birtokos lányának, Saletti meglepi őket, Antonióra támad, ám az ezúttal is gyorsabb a cselekvésben: megöli Salettit, majd később magával is végez. Az igazságtétel tehát egyetlen ponton sem marad el, s a korabeli olvasó azzal a katartikus élménnyel tette le a könyvet, hogy a szerelem tisztasága mindenfajta ármánykodás és gaztett felett győzedelmeskedik.

A romantika vázolt dominanciája mellett ebben a regényben is ott vannak a naturalizmus nyomai: a Saletti család bemutatása a Zola-élmény nyilvánvaló hatását mutatja. A zolai regényéletből és gyakorlatból ismert biológiai determinizmus elemei Antonio depresszióra hajlamos személyisége, olykori indulatai, máskor az erkölcsi tisztesség ideájának hatása alatt cselekvő személyiségének rajzában lesznek meghatározóak, de az ő karakterizálása ad alkalmat Kumičićnak a miliőelmélet követésére is, amennyiben sorsa és tragédiája szociális körülményeinek és törvénytelen származásának függvénye.

A „legjobb Kumičić-regény” minősítést a horvát irodalomtörténet-írásban mindmáig a *Gospođa Sabina* kapta. Nem alaptalanul, mert ez a Kumičić-opus a horvát széppróza történetének Šenoától Janko Leskovarig ívelő szakaszában valóban fontos láncszem. Annak ellenére, hogy ma már – az időbeli távolság okán – kivált világirodalmi kontextusát szem előtt tartva – gyengeségei is jobban látszanak.

Azt gondolnánk: a zolai naturalizmus horvát apologetája, teoretikusa – legjobbnak tartott művében – regényíróként is maradéktalanul követi a francia mintát. Az ellenkezője történt: paradox módon, amit regényteoretikusként a regényről írott dolgozatában (*O romanu*) elutasított, itt mindazt már-már gondos aprólékossággal felhasználja.³ A regény – mondja mai méltatója – módszerbeli megoldásait tekintve közelebb áll a műfaj Guerrazzi- vagy Dumas-típusú változataihoz, mint a Zola vagy Balzac teremtette műfaji alakzatokhoz.⁴ Más szavakkal: témaválasztása tipikusan balzaci, amely kemény társadalombírálattal: a gazdasági és erkölcsi bomlás, a nemesség agóniája, a hipokrizis kóros bur-

³ Vö.: Krešimir NEMEC: i. m. 191.

⁴ Uo.

jánzása kíméletlen bemutatásával párosul, ám formavilágát, esz-köztárát tekintve Dumas megoldásait követi.⁵

Nézzük ezek után: miről is szól valójában e legjobbnak tartott Kumičić-regény, s mit takar az értékítéletben a kitüntetett felső-fok használata.

Kumičić ezúttal a hetvenes-nyolcvanas évekbeli Zágráb társadalmi elitjét képviselő Lozar család és baráti köre negatívumokkal terhes életvitelét állítja műve középpontjába. Lozar rangos köztisztviselő, felesége, Sabina ennek megfelelően nagy házat visz, életük legszámottevőbb eleme a vendégeskedés, amit eladó sorban lévő lányuk, Zorka jövőjének óhajtott alakulása motivál. A baráti kör tagjai két csoportot alkotnak: egyfelől a lehetséges vőlegényjelöltek sorakoznak fel (Milan Krišković, Viktor Ribičević, Jakov Vojnić), másfelől a szülők korosztályát képviselő személyek (Ivan Hribar, Celestin Solaric, Jela Martinić). Róluk fokozatosan tudjuk meg: kötődésük Lozarék mindenkori anyagi érdekei szerint változik. A népes szereplőgárdát szemlélve megállapíthatjuk: Sabina nagysád igazán őszinte viszonyt egyikőjükkel sem ápol, ami annak tetszik, az csupán látszat, alakoskodás. Lozar esetében még erről sem lehet szó, ő igazi papucsférj, asszonya zsarnokoskodásának áldozata, aki legfeljebb a horoszkancsó mellett bátorkodik barátkozó gesztusokat tenni, ám mozgásteret még e szituációban is leszűkített, így aztán – noha családfeje – lényegében nem veszi komolyan senki.

A Lozar család léha életvitele leginkább a Mikszáth-típusú magyar dzsentrire emlékeztet, ám az ilyen párhuzamkeresés csak részben szerencsés, mert a regény egyik kulcsszereplője, a parasztivadék Jakov Vojnić és Zorka Lozar kapcsolatának, végül házasságának története valójában a „kiválás genezisének” – a biológiai determinizmus helyett – a társadalmi szerkezet összefüggésében manifesztálódó változata.

A regény világát a cselekmény és az alakteremtés felől szemlélve, azt mondhatjuk: a horvát próza korabeli kontextusában nem

⁵ „Tema je, naime, tipično balzacovska: socijalna kritika, prikaz ekonomskog i moralnog rasula, agonija plemstva, opća hipokrizija, grad kao leglo poroka i laži. Obrada je, ipak, i dalje dumasovska.” Krešimir NEMEC: i. m. 191.

lebecsülendő az írói teljesítmény. Az alakrajzok – bár a zolai teória vállalásából ez következne – nem biológiai színezetűek, a hősök nem ösztönlények, cselekvéseik mozgatóereje az esetek többségében a pénz és ennek segítségével az egyéni érvényesülés. A szexualitás még célzások formájában sem jelenik meg, jóllehet se szeri, se száma a szerelmi jeleneteknek, a legtöbb, ami történik a szerelmespárok között, egy-egy litokban elcsattant vagy loptott, ártatlan csók. Az érzelmek megnyilvánulása általában nagy szenvedélyek nélküli, kifejeződésük megmarad a csendes medítálás, elmélkedés síkján, amelyet az író narratív formában közvetít.

A cselekményépítést szemügyre véve igaznak bizonyul a Dumas-recepció. Olvasmányossága részben ugyanis olyan kellékek felhasználásának eredménye, mint a fordulatosság, a váratlan helyzetek s ezzel kapcsolatosan a jelenetezés leleményessége. Kumičić ügyesen kezeli a feszültségteretetés és az oldódás eszközeit is, ami ugyancsak az eseménytörténet dinamikáját növeli. Nem hiányoznak a kalandregényekre emlékeztető bravúrok sem (pl. az álarcosbál jelenetei, vagy a befejezésnél az „álarcos rablók” megjelenése Jakov Vojnić lakásában). Alkalmazásuk persze mértéktartó, nem párosulnak fantasztikus elemekkel. Mindezek a történések, a szereplők cselekedeteinek hitelét hivatottak szolgálni. Tüzetesebb vizsgálat valószínűleg lehetővé tenné ezek hatásfokának alaposabb mérlegelését is, de az eredmény ugyanaz lenne: a kor horvát prózájának kontextusában mindez írói erény, a mesterségbeli tudás, az invenció és a horvát regény európai szintre emelésének újabb bizonyossága.

Nem elhanyagolható elem e mű esetében a kompozíció egy további fontos összetevője: a környezetrajz sem. Feltűnően távol van a romantika részletekben elmerülő leírásaitól (Bogovićnál, de Šenoánál is bőven találunk erre példát), láthatóan nem akarja terhelni az olvasót a táj, a tárgyak, a ruházat hosszas festegetésével. Amit viszont leír, annak súlya van, a regénystruktúra egészébe funkcionálisan illeszkedik.

Mindezek után ideje szemügyre venni a műben felsorakozó fontosabb szereplők karakterét, a karakterizálás mikéntjét, az alakteremtés hitelét. A címadás is jelzi: a központi alak Sabina nagysád, ez az agilis, célratörő, céljai elérése érdekében az eszközök-

ben nem válogató, következésképpen gátlástalan asszony, a Lozar-ház „úrnője”. Már a regény elején szembeötlik jellemének egyik alapösszetevője: a kétszínűség, az alakoskodás, a szerepjátás. Búbajosan fogadja a Lozar-ház vacsorájára elsőnek érkező vendégeket: Viktor Ribičevićet és barátját, Mavro Šarinićet, majd a ház további vendégeihez indulva ingerülten kéri számon férjén: „Ki hívta meg ezt a két alakot az estélyre?” „Éhenkórász nyomorultaknak” nevezi őket, akiktől „undorodik, mert csak azért jönnek, hogy telefalják és teleigyák magukat.” Lozar hebegve szabadkozik, mert előzőleg Sabina kívánsága volt, hogy invitálja őket, s amikor bátorkodik előhozakodni Ribičević és Zorka lányuk lehetséges frigyével, durván leinti: szó sem lehet róla, ő tudja: a fiatalember „nyakig el van adósodva”. Ezt éppen csak elsziszegi, máris ismét búbajosan fordul a fiatalemberekhez: „Nos, drága uraim, kedvükre való a társaság? Mindent elkövettem megelégedésük érdekében, amit csak lehettem.”⁶

Hasonló jelenetet bőven kínál a további eseménytörténet. Ribičević rövid ideig mégis Zorka vőlegénye lesz, ám sorsa nyomban megpecsételődik, amint a korábban kirúgott nevelő: Jakov Vojnić – nagybátyja halála után – váratlanul nagy örökséghez jut. Sabina az új helyzetben máris Vojnić visszahódításának lehetőségein gondolkodik. Az alkalmat egy álarcosbál kínálja, ahol a fiatalok találkoznak, Sabina is jelen van, s Vojnić máris meghívást kap a Lozar-házba. Másnap már *Jacques Voinics* (és nem Jakov Vojnić) adja át vizitkártyáját a szobalánynak. Sabina kétszínűsége határtalan: Ribičević és Zorka jegyességét városi plety-

⁶ „Tko je danas pozvao na zabavu ovu dvojicu? [...] Ti znaš da amo dolaze da se napiju i najedu [...] Ribičević ... Šarinić! Ma to je gladna sirotinja!
 – Sabino draga, ta, zar mi nisi baš ti naložila da ih amo pozovem? – ispriča se Lozar snuždeno.
 – Ti znaš da su mi odurni.
 – Ja mislim da će Ribičević...
 – Šta?... Ne budali! – reče Sabina i ošinu ga ljutitim pogledom.
 – Čestit je on! Mogla bi Zorka s njime biti sretna! – usudi se reći Lozar gledajući uvis.
 – Ja mu je ne bih dala. Ta, zadužen je preko glave! – šapne Sabina, a onda obrativši se mladim prijateljima reče glasno i slatko:
 – No, draga gospodo, je li vam društvo po volji? Učinila sam sve što sam mogla da vam zadovoljim.” Eugen KUMIČIĆ: *Gospoda Sabina*. Mladost, Zagreb, 1979. 18. A további idézeteket is ebből a kiadásból vesszük.

kaként aposztrofálja Vojnićnak, s úgy beszél a korábban általa kirúgott nevelővel, mint „legjobb baráttal, testvérrel, fiúval”. Az viszont már Vojnić karakterét minősíti, ahogyan az e vendégség élményét – hazatérve otthonába – magában összegzi: „[...] összehasonlította nagybátyja és Lozarék lakását, saját családját a Sabina asszonyéval és szívét nagy boldogság töltötte el, tudva azt, hogy egy ezredes, egy udvari tanácsos, valamilyen pesti gyár igazgatójának és még sok úriembernek lesz a rokona, és ezek mind *Jacques*-nak fogják szólítani, s tán még tegező viszonyban is lesz velük. Most bevallotta magának, hogy bácsikája halála jól jött neki. Aggódott családjá miatt és arra gondolt, mit cselekedne, ha most valamelyik nagynénje vagy unokatestvére, vagy valamely más rokona Zágrábba jönne. – O, mikor lesz nemesi címem? – töprengett tovább és arra gondolt: ez hamarosan megtörténhet, mivel ilyen családba kerül és rokoni kapcsolatba ilyen úriemberekkel!”⁷

Ez a belső monológ láthatóan nem Vojnić makulátlanságát, hanem karriervágyát példázza, ami jellemének további alakulását tekintve nem meglepő. Már a regény elején megtudjuk: egyetemi hallgatóként nagybátyjánál lakott, rossz társaságba keveredve kártyázni kezdett, s mert pénze nem volt, meglopta az öreg Vojnićot (kétezer forint), aki természetesen elzavarta házából. Néhány bocsánatkérő kísérlet után végleg megszakadt kapcsolatuk, s így lett Vojnić a Lozar-házban nevelő, ahonnét a Zorkával váltott ártatlan csók miatt kellett távoznia – Sabina döntése nyomán. Már akkor tisztán látta: eltávolításának oka paraszti származása és szegénysége, s tudta: ha boldogulni akar, még jó néhány küzdelem várja. Még van elég önérzet benne, tudja: Sabina mélységesen megalázta őt, s megfogadja: ezt a megaláztatást so-

⁷ „[...] prispodabljaše stan svoga strica sa stanom Lozarovim, prispodabljaše svoju rodbinu s rodbinom gospode Sabine, te osjećaše veliku slast u srcu, znajući da će biti rođakom jednom pukovniku, jednom dvorskom savjetniku, jednom ravnatelju neke tvornice u Pešti i mnogoj gospodi, a svi će ga nazivati »Jacques« ili »ti«. Sad prizna sebi da mu je drago što mu je stric umro. Jakov se bojao svoje rodbine te je već razmišljao šta bi učinio da mu dode u Zagreb neka tetka, koji bratić ili drugi rođak. – Ah, kada ću postati plemićem? – mišljaše i nadaše se da će to biti doskora, kad bude imao onakvu rodbinu, onakve veze s velikom gospodom.” Eugen KUMIČIĆ: *Gospoda Sabina*. Id. kiad., 212–213.

hasem fogja elfeledni. Érdemes idézni azt a néhány mondatnyi számvetést, amelyben van némi rastignaci és Julien Sorel-i motíváció is, a személyiség alakulása tekintetében legalábbis ott a rokonítás lehetősége: „Sabina megalázta, ajtót mutatva neki, ő pedig biztosan tudta: sohasem fogja elfelejteni ezt a megaláztatást. Vojnić így gondolkodott: »Művelt ember vagyok, tudom, mi az előkelő társaság, ami pedig a viselkedést illeti: nem kell szégyenkezniem azok előtt az urak előtt, akik Sabina körül forgolódnak. Talán vétkezes vagyok azért, mert parasztnak születtem és nem nemesnek?« Vojnić tudja, hogy harc vár reá, jól tudja azt is, hogy sikerei is lesznek, ragyogó sikerei. Kiutasították egy előkelő és tekintélyes család házából, de mégsem rohan gazdag, faragatlan, fukar, garasoskodó nagybátyjához. Képes arra, hogy előkelő körökben mozogjon, ahol rangos és előnyös barátságok szövődnek, amelyek iskolatársai fölé emelhetik és mindegyiket megelőzheti majd a szolgálatban. Ma nehéz helyzetben van, érzi, hogy a harc küszöbén áll, de eljön a győzelem ideje, ezt viszont csak bátorsággal és állhatatossággal érheti el [...] Ó, hogyha ő nemesember volna, könnyű dolga lenne! Tudja: minden ujóra tíz asszonyt kaphatna, de mi haszna lenne belőlük? Érdemes ő arra, hogy egy tekintélyes család tagja legyen, rászolgált, hogy elfelejtsék származását, de hát Sabina teljhatalmú, befolyásos, a felsőbb körökben szava parancs. Egyetlen szava többet ér százféle érdemnél; az ő zsebébe gyűrt kérelmek huszonnégy óra alatt kedvező elbírálást kapnak. Ó, Zorka, csak Zorka lesz a felesége! És akkor majd bosszút áll az embereken. Még nem tudja: kik lesznek azok, de bosszút fog állni rajtuk!”⁸

Ezt a határtalan érvényesülési vágyat, mint láttuk, egyfelől a pillanatnyi megalázottság inspirálja, másfelől egy nagyfokú rang-

⁸ „Sabina ga je ponizila, pokazavši mu vrata svoje kuće, a on je bio osvjedočen da neće nikada zaboraviti toga poniženja. Vojnić je mislio: »Ja sam naobražen čovjek, znam šta je otmjeno društvo; što se tiče ponašanja ne sramim se sve one gospode koja se kupe oko Sabine, a zar sam ja kriv što sam seljački sin, što nisam plemić?« Vojnić zna da ga čeka borba, zna dobro da će uspjjeti, da će sjajno uspjjeti. Protjeralo ga iz otmjene i uvažene obitelji, no on neće da se uteče k svom bogatom stricu, prostaku, škrtici, kramaru. On valja da živi u otmjenom svijetu gdje se sklapaju visoka i korisna prijateljstva, pa će ga podići

kórság, amely a század utolsó negyedének horvát társadalmában a paraszti és polgári sorból értelmiségi pályára lépett fiatalság körében jellemző volt. Hajtóereje Vojnić esetében nemcsak az úrhatnamság, valamiféle élvezetvágy, sokkal inkább a magas pozíció, az uralkodás valamiféle ösztönös kényszere, továbbá a társadalom valamely magasabb posztján a hatalmi pozíció elérése, amely ellentételezheti paraszti származását, az ebből fakadó hátrányokat s nem utolsósorban az olyan megalázó szituációkat, mint amelyben Sabina házában része volt. Az, hogy ezt egy előnyös házassággal, majd ennek révén a nemesi cím megszerzésével véli elérhetőnek, a korviszonyok magyarázzák. Az értelmiségi pálya lehetősége adott, ha kellő kitartás, szorgalom párosult a jó szellemi képességekkel. A paraszti vagy kispolgári sorból egyetemre kerülő ifjú szerezhetett diplomát, ám a társadalmi struktúra magasabb szférába bejutni, csupán ezzel érvényesülni nemigen lehetett. A jobb körökkel való kapcsolatépítés mellett a felemelkedés, a kiválás alternatívája a valóságban a politikai szerepvállalás lehetne, de ez utóbbi lehetőség Vojnić tudatában fel sem merül. Feltűnő ez, mert a regény megírása, megjelenése idején (1884) a jogpárti politizálás intenzitása, amelynek Kumičić haláláig híve volt, indokolná is ezt.⁹ A korszak értelmiségének jelentős hányada – beleértve az írókat is – a Jogpárt elkötelezettje (Kumičić mellett Silviye Strahimir Kranjčević, Fran Folnegović, Ante Kovačić, August Harambašić, Vjenceslav Novak, időszakonként Ksaver Šandor Gjalski és mások), s miként Krešimir Nemec írja: számukra ez „nemcsak politikai opció volt, hanem morális

nađ ostale suučenike, te će on preteći sve u službi. Teško mu je danas, osjeća da je na pragu borbe, ali će doći i vrijeme pobjeda, a k tome treba samo srećanosti i postojanosti [...] Oh, da je on plemić, tada bi lasno bilo! Vojnić zna da može dobiti na svaki prst deset žena, ali kakvu bi korist imao od njih? On valja da bude članom uvažene obitelji, valja da se zaboravi njegovo porijeklo, a Sabina je svemoguća, uplivna, ona zapovijeda u visokim krugovima. Jedna njezina riječ vrijedi više negoli sto zasluga; molbenice, zgnječene u njezinom džepu, u dvadeset i četiri sata bivaju povoljno riješene. Oh, Zorka, samo Zorka može biti njegovom ženom! A tada, osvetit će se on ljudima, ne zna još te, kome, no osvetit će se.” Eugen KUMIČIĆ: *Gospođa Sabina*, id. kiad., 65–66.

⁹ *Povijest hrvatske književnosti*. Knj. 4. id. kiad., 389.

kiállítás is, amelyben önkényellenesség, kompromisszumnélküliség, demokratizmus, polgári bátorság és őszinte patriotizmus értendő [...] A jogpártiság, mint ideológiai-politikai, de specifikusan kulturális, mi több: etikai jelenség, nagy mértékben hatott a horvát realizmus alakulására.”¹⁰

Úgy tűnik: Kumičić nem politikai, morális alapállásból kívánta a korabeli Zágráb társadalmi spektrumát bemutatni, amelyből – az írói tudatosság okán – hiányoznak a napi politizálás elemei. Siessünk hozzátenni: a zágrábi „szalonvilágra” szűkített társadalomrajz művészi karakterét korántsem a szándékos torzítás szabja meg, alakjai között vannak életszerű, rokonszenves vonásokkal felruházott személyiségek is (pl. Jelka Martinić, unokahúga, Ruža, ennek jegyese: Marko Šarinić, a Zorka első vőlegényjelöltje: Ribičić), akik ellensúlyozzák az előbbieik erkölcsi normákat és értékeket semmibe vevő mentalitását: a gátlástalanságot, a karrierizmust, a pénzimádatot, a kétszínűséget. A politikai küzdelmek, nézetek kiiktatása a cselekményből úgy tűnik: tudatos, vélhetően mert annak lendületét, fordulatosságát gátolták volna. Az elbeszélőtechnika eszközeit ügyesen kezelő Kumičić ezért nem akarta a politika szócsöveként ábrázolni hőseit, s a regénykonstrukciót politikai fejtegetésekkel megterhelni.

Visszatérve Vojnić karakterizálásának kérdéséhez, megemlíten-dő, hogy öröksége révén kitűzött célja közelébe jutva dőbber rá: a Zorkával kötendő házasság komoly kockázattal is jár, Sabina ugyanis már jegyességük ideje alatt túlzó költekezésbe kezd Vojnić számlájára, aki meg is ijed e házasságtól, amit csak tetéz a felismerés: a család sokat emlegetett előkelő kapcsolatai valószerűtlenek. Sabina ugyanis „szívesen mesélt családjáról”, ama bizonyos ezredesről, az udvari tanácsosról és fivérééről, aki valamilyen pesti, máskor bécsi nagy gyár igazgatója, s arról is, hogy „írt ezeknek az uraknak: kérve őket: fogadják Vojnićot, hogy a pesti kormánybeli barátaiknál

¹⁰ „[...] za njih pravaštvo nije bila samo politička opcija, nego i moralni stav koji je podrazumijevao antiautoritativnost, beskompromisnost, demokratičnost, građansku hrabrost i iskreni patriotizam [...] Pravaštvo kao ideološko-politički, ali i specifičan kulturni pa čak i etički fenomen, svakako je bitno djelovalo na formiranje hrvatskog realizma.” Krešimir NEMEC: i. m. 140–141.

ajánlják be őt, ám „az urak nem válaszoltak, végül kiderült: sem az ezredes, sem az udvari tanácsos nem létezik”.¹¹

Kumičić egy fordulattal itt lépteti színre gróf Robert Czarinovicst, akivel Sabina hamar kiépíti kapcsolatait, s e kapcsolatok Vojnić aggályait eloszlatják. Hogy miért, mi módon, az kitűnik a regény alábbi részletéből: „Gróf Robert [Czarinovics] gazdag volt, nagyon gazdag ember és igen vendégszerető. Rövid idő alatt megismerkedett a főváros [Zágráb] előkelőbb uraival, akiknek nagyúri ebédet és szép esti szórakozást rendezett. A gróf rendkívül szívélyes volt a Lozar családhoz is. Amikor meglátogatta őket, Sabina csaknem elájult a nagy boldogságtól. A gróf Jakovot is kedvelte, gyakran meg is hívta magához, kilovagolt vele és vadászatra is elvitte. Jakov boldog ember volt, a legboldogabb Zágrábban, amikor Robert gróf oldalán végiglovagolt az Ilicán, aki azt tanácsolta neki: tegye le mihamarább vizsgáit, aztán házasodjék meg, mert ez az utóbbi ugyan apróság, de a nemeseknek erkölcsi tekintetben is tükörnek kell lenniök a köznép előtt. Ismerte Sabina családjának viszonyait. Bárati tanácsadója, atyja volt Jakovnak és Zorkának.

Vojnić jogi doktor lett és Zorka férje.”¹²

¹¹ „Sabina je rado pripovijedala o svojoj rodbini, nekom pukovniku, o dvorskom savjetniku i o svojem bratiću, koji da je ravnatelj neke velike ogromne tvornice u Beču. Ona je vrlo često pisala toj velikoj gospođi moleći ih da se zauzmu za Vojnića, da ga preporuče svojim svemožnim prijateljima kod peštanske vlade. Gospođa ne odgovarahu, vrijeme je prolazilo, a Sabina trebala sveudilj novaca. Vojniću je to naposljetku dozlogrdilo. Propitkujući sazna domalo da je Sabina u rodu, vrlo udaljenom, s jednim natporučnikom i s jednim sudbenim pristavom, no pukovniku, i dvorskom savjetniku nigdje ni traga!” Eugen KUMIČIĆ: *Gospođa Sabina*, id. kiad., 243.

¹² „Grof Robert [Czarinovics] bio je bogat, veoma bogat čovjek i veoma gostoljubiv. U malo se vremena upoznao s otmjenijom gospodom glavnoga grada, kojoj je priređivao gospodske objede i lijepo večernje zabave. Grof bijaše vanredno ljubazan s Lozarovom obitelji. Kad ih je prvi put posjetio, Sabina malo da se nije onesvijestila od silne radosti. I Jakova je grof Robert volio, te ga je često pozivao k sebi, jahao bi s njim i u lov bi s njim polazio. Jakov je bio sretan čovjek, naj sretniji u Zagrebu, kad bi jahao Ilicom uz gospodina grofa Roberta, koji mu savjetovaše da čim prije položi ispite te da se onda vjenča, jer da je ovo posljednje sitnica, ali da plemići moraju biti ogleдалo prostaci ni i u čudorednom pogledu. Grof bijaše upućen u sve odnošaje Sabinine obitelji. On bijaše prijatelj, savjetnik, otac Zorki i Jakovu. Vojnić bude doktorom prava i Zorkinim suprugom.” Eugen KUMIČIĆ: *Gospođa Sabina*, id. kiad., 243–244.

Ez a „deus ex machina” megoldás tovább lendíti Vojnić „jelle-
mének” „kiteljesedését”, ám művészi hitele már kétséges. A vá-
gyott nemesi címet a gróf segítségével megszerzi, de ez a siker oly
vakká teszi, hogy most már azt sem veszi észre: anyósa, felesége
– a gróf asszisztálásával – naponta rabolja, s kezdi vagyonát el-
herdálni. A mű záró szegmentumának főbb információi világít-
ják meg mindazt, amit az imént állítottunk.

Lozar – felesége költekező életmódja miatt – a hivatali pénz-
tárból lassan mintegy tízezer forintnyi összeget emel ki. A sik-
kasztásra persze fény derül, s főnöke két napot ad botlása korri-
gálására. Tetézi a helyzetet, hogy – meghallva e hírt – Sabina és a
ház, a valóságban egyáltalán nem önzetlen barátja: Hribar is kö-
veteli az általa Sabinának kölcsönzött kétezer forintot. Már-már
Sabina is kétségbeesik, de csak egy pillanatig tart riadalma. Ter-
ve kész: Vojnićot a gróf segítségével Pestre küldik a nemesi cím
dolgában, addig Zorkával felnyitják a páncélszekrényt, s kieme-
lik a pénzt. De már nem tíz, hanem tizenhatezer forintot. Az im-
már *Jakov Voinics de Voinics* dolként a vártnál korábban hazatér-
ő férj nem sejt semmit, de mielőtt hármire is rájönne, neszezést
hall lakása bejárata felől, aztán három fekete álarcos alak is meg-
jelenik, ő revolvert ránt s megadásra szólítja fel a betolakodókat.
E veszélyhelyzetben a „rablók” felfedik kilétüket: az álarcok mö-
gött Zorka, Sabina és a gróf rejtőzött. S hogy mire volt jó ez az
akció? Sabina máris előadja a mesét: Lozar hivatali pénztárát ki-
fosztották, a bajból a gróf önzetlensége rántotta ki őket: kölcsön-
adta a szükséges összeget. Vojnić feleségét kérdi, miért nem vet-
ték el páncélszekrényéből a pénzt, hisz Zorka tudja, hol van an-
nak kulcsa. Sabina kacagni kezd s Czarinichhoz fordulva mondja:
gróf, elvesztette a fogadást. A fogadást, amelynek tétje: a gróf
báróvá teszi hamarosan Vojnićot, ha az – miként Sabina és Zorka
állította – nem fog neheztelni anyósára és feleségére, ha megtud-
ja: előzetes engedélye nélkül nyúltak a pénzhez. Vojnić csodál-
kozva kérdi: hogyan tételezheti fel róla a gróf, hogy neheztelni
tudna bajba jutott apósa megmentését célzó cselekedet miatt.
A gróf Vojnićot dicsérő gesztusokkal illeti: „Jakov nemcsak címe
szerint, cselekedeteiben is valódi nemes” („Vojnić pravi plemić:
Činom, a ne samo naslovom”) – mondja fogadása elvesztését elis-
merve: „Ön máris érdemes a báróságra!” („Vi ste već vrijedni

barunstva!”). A kívánt hatás, a nagyravágyó és hiú ember reakciója nem is marad el: „*Báro! – remegett meg nemes Voinics de Vojnicsdol.*” („Barun! – drhtne plemić Vojnics de Vojnicsdol.”) Vaksága teljes, nem veszi észre, hogy ez a három személy, ördögi módon, az ő vagonának felélésére esküdött össze...

A negatív szereplők közül Ivan Hribar alakja érdemel még figyelmet. A kegyetlen és embertelen uzsorás a Sabina legbensőbb baráti köréhez tartozó személyiségek egyike, akivel már a cselekmény elején megismerkedünk. A Lozar-ház vacsoraestjére érkező fiatalemberek: Ribičić és Šarinic az előszobában meglepik, amint az Sabina szobalányával enyeleg, Rezika arcát simogatva, s a tetten ért tolvaj zavartságával tiltakozik, amikor azok „jó ízlését” dicsérik, s gratulálnak hódításához. Hogy e rafinált, olykor durva, máskor simulékony Kumičić-hősben valójában mi rejlik, azt az alábbi néhány szituáció révén tudhatja meg az olvasó. A Lozar-házbeli „kaland” után egy későbbi, Hribar lakásán lejátszódó jelenet vonja magára figyelmünket, amelyben a szívtelen uzsorást ismerjük meg, aki egy öt gyermeket nevelő özvegyet tesz tönkre a sokszoros uzsorakamattal. Alvilági gazembersége pedig akkor mutatkozik meg igazán, amikor az öreg Vojnić halálát követően megjelenik az örökös Jakovnál, azzal a mesével, hogy ő volt a nagybácsi legjobb barátja, s annak óhajtása szerint szívesen kölcsönöz Jakovnak bármely összeget. Az ifjabb Vojnić azonnal átlát szándékán, s udvariasan tudomására hozza a barátság meséjével kapcsolatos kételyeit, majd amikor az öreg Vojnić szolgálja, Marko felfedi, hogy ez az úr mindössze kétszer járt gazdájánál, s hogy néhány száz forinttal be is csapta, Jakov szállásadó háziasszonya pedig saját tönkretételének történetét meséli el (ő volt a fentebb említett, öt gyermeket nevelő özvegy), Marko közreműködésével radikálisan eltávolítja a lakásból. Legjellemzőbb jelenetként kell megemlíteni Hribar befejező fejezetbeli, futólag már említett viselkedését, amikor Lozar botrányáról értesülve ő, az állítólagos jó barát, elsőként követeli Sabinától a kölcsönadott kétezer forintját. Jellemző, hogy Sabinának még fogalma sincs férje sikkasztási ügyéről, Hribar már előáll követelésével. Annak ellenére, hogy Sabina korábban a családi ezüstök egy részét zálogba adta Hribarnak a kölcsön fedezeteként. Az uzsorás Lozar főnökétől értesült a sikkasztás felfedéséről, aki „jóindulatúan”

figyelmeztette – tudván, hogy Sabina Hribarnak adósa. Ez az alak is balzaci vonásokkal motivált, bár jellemrajza korántsem oly gondosan kidolgozott, mint feltételezhető francia mintái (pl. Gobseck), viszont minden ügylete éppoly becstelen, mint amazoké.

A zágrábi társadalmi elit e kumičići palettáján sajátos, az eddigiéknél némileg összetettebb jellemként van jelen a Lozar-ház és Sabina másik kebelbarátja: Celestin Solarić. Vele is Lozarék vacsoraestjén találkozunk először, s már itt feltűnik kisszerű sznobizmusa: művésznek álcázza magát, valójában a hangjegyeket sem ismeri, de szívesen elmélkedik a zenéről s más művészetekről, tudományról is. De szóljon maga az író hősről, aki majd a legkidolgozottabb mellékalakok egyikeként lép le a színről az eseménytörténet végén: „A zongoránál egy sovány, erős csontozatú, vörös arcú, duzzadt, széles ajkú, lapos fejű férfi ült. Hosszú, eres nyaka is vörös volt. Ezt az urat Celestin Solarićnak hívták. Egyfajta közömbösséggel ült helyén, de valójában mindenáron valami nagy, de fáradt művészt akart utánozni. Csak egy ujjal ütögette a billentyűket, a csüggeteg zseni módjában, aki elvont gondolatokba merült, mintha nem tudná eldönteni, hogyan fejezze be szonátáját. Solarić nem foglalkozott zenével, a hangjegyeket sem ismerte, ellenben szívesen beszélt mind a zenéről, mind más művészetekről és a tudományokról. Ez a lapos fejű ember egyre Zorka hófehér vállait nézte. Tekintete előbb félénk, sóvárgással teli, majd hirtelen vad, metsző, kielégülést tükröző és komor volt. Szemei mélyen ültek a homloka alatt és üresnek tűntek.”¹³

Solarićot e különcként bemutató sorok után – egy másik jelenetben – már gesztusaival jellemzi Kumičić, amikor Lozar nővére, a már nem éppen bakfiskorú, sovány testalkatú Irena belép a

¹³ „Pred glasovirom je sjedio mršav čovjek, koščata i crvena lica, jakih i širokih laloka, plosnate otraga glave. I dugački žilavi vrat bio mu je crven. Taj gospodin zvao se Celestin Solarić. Sjedio je s nekom nehajnošču, a uistinu se trsio da oponaša kakva velika umjetnika, no umorna umjetnika. Udarao je tipke samo jednim prstom poput klonula genija koji se zamislio u nejasne misli ne znajući kako da svrši svoju sonatu. Solarić se nije bavio glazbom, nije znao ni note čitati, no rado bi govorio o glazbi kao i o svim ostalim umjetnostima i znanostima. Taj čovjek plosnate glave jednako je pogledavao Zorkina snježna ramena. Njegov je pogled bio načas plah, požudan i divlji, načas oštar, zasićen i sumoran. Oči mu se uvukle duboko pod čelo te se činile šupljima.” Eugen KUMIČIĆ: *Gospođa Sabina*, id. kiad., 20.

szalonba. Solaric elsöként, meghajolva üdvözli a hölgyet, szavai-
ba és bóknaak szánt meghajlásába érzékelhetően némi gúny ve-
gyül, amire a hervadó korba lépő hölgy rá is szolgál: egy „rossz
színésznő esetlenségével”, de annál több göggel vonul el a vendé-
gek előtt.

Kéjsóvár tekintet Zorka „hófehér vállára”, gúnyos bók a vén-
kisasszony Irenának – e két viselkedésforma máris szinte min-
dent elárul Solaric jelleméről, amit persze a későbbi jelenetek in-
formációi tesznek majd még teljesebbé. Az így körvonalazódó tu-
lajdonságok – miként eddigi viselkedésében láttuk – alakoskodó,
színlelő, gátlástalan és alattomos személyiséget mutatnak, aki jól
beleillik a Sabina körül nyüzsgő társaságba. Megtudjuk például,
hogy Sabina özvegy barátnéja: Jela Martinic unokahúgára, a szép
és fiatal Ruzára vetett szemet, ám amikor Sabina közli vele, hogy
a szép, még mindig fiatalos, gazdag özvegyasszony rokonszenvét
is élvezi, nyomban „gondolkodni kezd”: kétszázezer forintnyi
vagyon nem kis pénz, „beszélünk majd róla” – mondja Sabinának.
Néhány fejezettel odébb Ribicevic és Sarinic már arról győződhet
meg, hogy Solaric rendszeres látogatója Jela Martinic asszony
házának. Kumičić itt is jobbára a narráció eszközehez nyúl –
Solaric jellemét újabb vonásokkal egészítve ki: „Nicsak, Solaric –
mondja Mavro. – Talpig feketében! Celestin Solaric úr ijedten
körültekintve, meggörnyedve, elvörösödő arccal csaknem a fal-
hoz lapult. Sietősen lépkedett, mintha félne az emberektől, hajju-
szát és szakállát simogatva. Így takarta el arca alsó felét, hogy ne
ismerjék fel a járókelők. Úgy osonkodott az utcán, mint aki vala-
mi tisztességtelen dologra készül. Amikor észrevette fiatal ismer-
rőseit, eltátotta száját, riadtan nézett rájuk és elkomorodott. Lát-
szott: nem örül, hogy épp itt találkoztak össze. Ünnepi ruhát vi-
selt. Mivel tudta: fehér gallérját nem lehet nem észrevenni,
gyorsan begombolkozott. Csak odabiccenve üdvözölte ismerőse-
it, aztán még gyorsabbra fogta lépteit.”¹⁴

¹⁴ „– Gle, Solarica – upozori Mavro. – Sav je u crnini!

Gosopodin Celestin Solaric uzmicao je uza zid, pognut, crven u licu, plaho se
ogledavajući. Naglo je koraćao, kao da se boji ljudi, gladio je bradu i brkove i
tako pokrivaó rukom donji dio svoga lica da ga svijet tobože ne prepozna. On
se šuljao ulicom kao čovjek koji ide nekamo da učini nešto nepošteno. Kad

Szanni való ez a sunyiság, s talán szánakozhatnánk is rajta (más helyen bőven olvashatunk súlyos betegségről), de további cselekvései, szóbeli megnyilatkozásai egyre több ellenszenves vonást mutatnak meg, valamennyi jellemének további motivációja lesz. Itt azonban van még egy további mozzanat, amely nemcsak Solarić karakterizálása, hanem a regény társadalomképének egésze szempontjából is figyelmet érdemel. Solarić távozása után Ribičević „sok rút dolgot mesél” barátjának e kétes alakról (kár, hogy ezeket Kumičić nem részletezi, mellőzhetőnek véli), csupán ezt a sommás ítéletet iktatja be a szövegbe: „nagy gazember és rosszul végzi majd” („on je velika hulja, te će zlo vršiti”). A kissé naiv, jóhiszemű Šarinić kétkedik, mondván: sokan viszont dicsérik, s ő nem tudja elhinni mindazt a rosszat, amit róla beszélnek, mert „az nem lehet – véli –, hogy egy ember ennyire gazember legyen” („nije moguće da čovjek bude tako zlotvor”). „Szörnyű dolog, hogy bármely társaságban megfordulok, mindenütt e borzalmakat hallom Solarićról. De hát az ördögbe is, miért nem akad egy ember, aki lerántaná arcáról az álarcot? – Viktor még harsányabban kezd kacagni. Sétapálcáját egy hókupacba döfködve azt kezdte fejtegetni barátjának, hogy a világon számtalan Solarić van, így hát vannak emberek is, akik dicsérik Celestin Solarićot. – Így van ez, *amice*, sok van belőlük, és hasznos lenne megbélyegezni ezeket a becstelen alakokat, nemcsak egyedenként, de egész céhüket is.”¹⁵

A kérdésre: hogyan lenne ez lehetséges, Ribičević röviden válaszol: „Le kell taszítani őket dicsőségük piedesztáljáról. Meg kell

opazi mlade prijatelje, otvori usta, prestrašeno ih pogleda i namrgodi se. Vidjelo se da mu nije bilo drago što ih je baš tu sreo. Bio je u svečanom odijelu. Da mu se ne opazi bijeli ovratnik, naglo se zakopča. Solarić pozdravi mlade prijatelje kimnuvši im, pa uze jošte naglije koračati.” Eugen KUMIČIĆ: *Gospoda Sabina*, id., kiad., 117.

¹⁵ „To je strašno, bio ja ma u kojem društvu, svuda slušam te grozote o Solariću, ta, zašto se vruga ne nade čovjek da mu skine krinku s lica? – Viktor se sada jače stade smijati. Zabadajući batinu u kup snijega, počeo je dokazivati prijatelju da ima u svijetu mnogo Solarića. – Jeste, dragi *amice*, mnogo ih ima, a valjalo bi da se ožigošu ti nepoštenjaković, ne poimence, nego sav njihov ceh.” Eugen KUMIČIĆ: *Gospoda Sabina*, id. kiad., 118.

mutatni a világnak, milyenek is valójában, korbáccsal kell őket kiverni innen úgy, mint Krisztus tette a farizeusokkal!”¹⁶

Elgondolkodtató Šarinić reflexiója: egyetlen mondatra korlátozódik, de az az egész társadalom állapotrajza: „Viktor, ez nálunk roppant nehéz dolog, mi kis nemzet vagyunk, és hallgasd meg, amit mondok: néhány nappal ezelőtt épp erről beszélgettem egy idősebb íróval, s ő mondta: nálunk az eltussolás a divat, a társadalom fél az igazságtól...”¹⁷ Valóban fél. Ha jól meggondoljuk, a regény szereplőgárdájának többsége fél az igazságtól, s ezért választja menekülésként a hazugságot, az alakoskodást, a csalás, a botrányos viselkedésformák eltussolását.

De mi történik Solarićyal a továbbiakban? Ismét olyan jelek következnek, amelyekben még jobban lekopik a festett álorca Solarićról, s egyre nyilvánvalóbb lesz alakoskodása és gátlástalansága. Sabina tanácsát követve „őszinte” vallomást tesz, s szemrebbenés nélkül hazudja Jelának: „Drága asszonyom, bennem becsületes férjre fog találni...” („Draga gospodo, u meni čete naći čestita muža...”) Az asszony elvakul a boldogságtól, s máris őszinte barátként kéri: olvassa el Šarinić Ružának írott szerelmes levelét (Ruža nem lévén otthon a levél érkezésekor, ő vette át a postástól s felbontotta) s adjon tanácsot: beleegyezne-e a fiatalok tervezett házasságába. A valójában még mindig Ruža után epekedő, álszent férfi most is alakoskodni kezd: szabadkozik, úgy tesz, mint aki nem akarja beleártani magát a fiatalok dolgába, de amikor Jela hiúságát legyezgető megjegyzéseket tesz „kiváló emberismeretéről”, nem tudja tovább türtőztetni magát, s a legaljasabb vádakkal illeti Šarinićet: „Solarić most arról kezdett mesélni, hogy nagyon jól ismeri Šarinić urat, de nehéz neki, a komoly férfiúnak beleavatkozni az ilyen dolgokba, mert nem akar senkit sem megbántani, kiváltképp a jószágos Ruža kisasszonyt, aki talán teljes lelkével szereti ezt a

¹⁶ „Rušiti ih sa pijedestala njihove slave! Pokazati ih svijetu kakvi su, bičevati ih kao Isukrst one Farizejce!” Eugen KUMIČIĆ: *Gospoda Sabina*, id. kiad., 118.

¹⁷ „Viktore, to je veoma teško kod nas; mi smo malen narod, pa čuj da ti kažem: pred koji dan govorio sam baš o tome s jednim starijim piscem, a on mi reče da je kod nas u modi zabašurivanje, da se općinstvo plaši istine...” Eugen KUMIČIĆ: *Gospoda Sabina*, id. kiad., 118–119.

fiatalembert. Végül mindkét kezével legyint és sajnálkozva annyit mond: jól ismeri őt...”¹⁸ Jela asszony további unszolására végül „megnyilatkozik”: „Most elmondja, hogy Šarinić egy züllött alak, hogy nyakig el van adósodva, ami nem csoda, mert ez a boldogtalan ifjúság szüntelenül tivornyázik, kártyázik és mindenfelé csatangol. Arról kezdett beszélni, hogy kötelességének érzi Jelát figyelmeztetni erre, mert a szíve szakadna meg, ha »a mi« Ružánk boldogtalan lenne, ahogy ezt Zágrábban és szerte a világban naponta tapasztalni.”¹⁹ Álnoksága itt is szembeszökő: nyomatékkal a „mi” Ružánkról beszél („riječ »naša« jako je naglasio”) – nyomatékkal még hozzá, hogy aztán további fondorlataival teljesen megszedítve a jóhiszemű asszonyt, halatlán rafinériával kikényszerítse annak nyilatkozatát: esküvőjük után vagyona felét az ő nevére íratja („polovicu ću vam zapisati”). Ez már kalandorság, kivált, ha tudjuk: a Sabinával kötött megegyezés szerint Solarić a Lozar-ház zilált anyagi helyzetének stabilizálásában is szerepet vállalna. Kumičić e redukált jelenetekbe ágyazva, néhány félbehagyott mondattal teszi hatásossá az asszonyt megtévesztő színjátékot. S hogy milyen sikerrel, azt a Solarić távozása után Jela és Ruža között zajló rövid párbeszéd szemlélteti. A lány meglepődve hallja a készülő frigyről szóló hírt, meglepetését nem is rejtí véka alá: nevelőanyjának kerek perec megmondja: gyűlöli Solarićot – megemlítve, hogy Lozarék vacsoraestjén epekedő-tolakodó tekintetétől alig tudott megszabadulni. A megszedített özvegy erre dacosan ennyit mond: „Ő... ő engem szeret! [...] Igen, engem!” („On... on mene ljubi! [...] Da, mene!”)

Ez az enyhén dramatizált szituáció (a korabeli zágrábi színházlátogató Scribe, Sardou, Augier darabjaiban bőven láthatott

¹⁸ „Solarić joj počne sada pripovijedati da poznaje veoma dobro gospodina Šarinića, no da mu je teško, njemu, ozbiljnom čovjeku, uplelati se u takve stvari, pa da se ne bi htio zamjeriti nikome a kamoli dobroj gospodici Ruži, koja, možda cijelom dušom ljubi toga mladića. Solarić mahnu objema rukama napokon, te sažalno reče da ga dobro poznaje...” Eugen KUMIČIĆ: *Gospoda Sabina*, id. kiad., 121.

¹⁹ „Solarić reče sada da je Šarinić propalica, da je zadužen preko oćiju, no da nije ni čudo, jer ta nesretna mladež neprestano pijančuje, karta se i kojekuda klatari. On govoraše kako drži da mu je dužnost upozoriti je na to, jer bi ga srce boljelo da naša Ruža bude nesretna, kako se to dan današnji vida u Zagrebu, u svijetu.” Eugen KUMIČIĆ: *Gospoda Sabina*, id. kiad., 122.

hasonló jeleneteket)²⁰ majd a regény végén folytatódik, amikor Jela Zágráb melletti nyaralójában vendégül látja baráti körét. A népes társaságban a súlyos betegségből éppen csak felépült Solarić is jelen van, Jela vonzalma iránta még mindig változatlan, s arra vár: mielőbb az oltár elé álljanak. Igaz: van benne nyugtalanság is: egy korábbi, Irena Lozartól származó, Hribar biztatására megírt intrikus, Solarićot dehonesztáló dolgokkal vádoló névtelen levél valamelyest megzavarja kettejük „románcát”, s Jela ettől kezdve valójában nem tudja eldönteni: őszinte érzelmeket táplál-e iránta Solarić, vagy csak a vagyonáért akarja feleségül venni. Jóhízeműsége azonban még mindig erős, nemigen veszi észre most sem: „Solarić minduntalan Ružát nézte, a gyümölcsösben folyton a nyomába szegődött, kitartóan kereste az alkalmat, hogy találkozzék vele [...]”,²¹ s azt sem, hogy Solarić egy üres szobába félrevonulva egy óvatlan pillanatban arra kéri Ružát: hozzon neki egy pohár friss vizet. Mikor a lány ismét a szobába lép, Solarić felhevülve méri végig, „elveszi tőle a poharat, megcsókolja kezét és csendesen, remegő hangon mondja: »Ruža, te olyan jóságos vagy...»”²² A lány riadtan menekül szobájába, mert Solarić ugyan gyakorta nézegette őt epekedve, de tegezni még sohasem merte. Nem is megy a társasággal a színházba – fejfájására hivatkozva. Később tudjuk meg: Šarinićet várta előzetes megbeszélésük alapján. Még nem sejtette: a társaság előtt rosszulletet színlelő, majd egyedül hazainduló Solarić lesz Šarinić előtt látogatója. A gyümölcsösben lepi meg a Šarinićra váró leányt, szerelmet vall neki, s nyomban közli vele: nem szereti Jelát, s tudja: az sem őt igazán. Az erőszakosabb fellépésre már nem kerülhet sor, mert az erdő sűrűjéből előlép Mavro Šarinić és indultosan eltaszítja a lánytól a tolakodó Solarićot. A történet további kifejelete sajnos kissé klisészerű: Solarić ágynak esik és nemsoká-

²⁰ Krešimir NEMEC: i. m. 191.

²¹ „Solarić je često Ružu pogledavao, slijedio je voćnjakom, žudio neprestano da se s njom sastane [...]” Eugen KUMIČIĆ: *Gospođa Sabina*, id. kiad., 220.

²² „Sad pozove Solarić iz druge sobe Ružu da mu donese čašu svježe vode. Kad dođe Ruža u sobu, pogleda je živo, uzme čašu, poljubi joj ruku i reče joj tiho, drhtavim glasom: – Ruža, ti si dobra...” Eugen KUMIČIĆ: *Gospođa Sabina*, id. kiad., 226.

ra meghal. Jela asszony belátja: Šarinić és Ruža valóban szeretik egymást, boldogok, így beleegyeznek házasságukba.

A *Gospođa Sabina* jórészt negatívumokra redukált alakrajzai egy erősen sarkított társadalomképet eredményez, amely a maga nemében és idejében kétségtelenül a leghitelesebb diagnózis az adott létformát követő társadalmi elitéről. A jellemalkotás vázolt példái nyomán azonban olybá tűnhet: ez a regény csak negatív jellemek és életszeletek ábrázolásának összessége, s az írónak a korabeli Zágráb társadalmi elitjéről jóformán egyetlen jó szava sincs. Tüzetesebb elemzés arra figyelmeztethet: a valóság más, a kompozíció egy másik réteget körüljárva azt tapasztaljuk: jelen vannak a regényvilágban a tisztesebb, korrektebb polgári lét elemei is, amelyek szintén a jellemrajzokban manifesztálódnak. Ha az előzőekben úgy tűnt: minden negatívum kristályosodási pontja Sabina személyisége, úgy e másik oldalon Jela Martinićnak jut hasonló szerepkör.

Jela asszony egzisztenciális helyzete – ellentétben a Sabináéval – stabil: férje halálával jelentős vagyont birtokosa lett, háza, nyaralója s számottevő tőkéje van, amely nemcsak neki, unokahúgának is anyagi biztonságot jelent. Érdemes idézni a regény vonatkozó részletét: „Ruža nagynénje özvegy volt és nagyon gazdag. Nagyon sok férfi versengett kezéért és vagyonáért. Békés természetű, jóhiszemű asszony volt. Gondtalanul élt, szórakozni járt, önmagát meggyőzve nyugtatta lelkiismeretét, hogy ezt csakis unokahúga kedvéért teszi. Jela mintegy harmincöt éves lehetett, de fiatalabbnak látszott. Középtermetű volt, életerős, fölöttébb dús keblekkel, arcbőre fehér, halvány pírral. Már bő esztendeje, hogy elsiratta férjét, aki nagy vagyont hagyott rá – utódja nem lévén. Özvegy Martinićné jó asszony volt, nyájás természetű és családi boldogságra vágyott. A nagy vagyon mellett nehéz volt az élete az egyedüllétben, mert egy ilyen háznál elkel egy bölcs elme, hogy felügyeljen erre is, arra is. Jela meggyőződéssel vallotta, hogy a férfiak okosabbak a nőknél.”²³

²³ „Ružina je tetka bila udova i veoma bogata. Mnogo se ljudi otimalo o njenu ruku i njen imetak. Bila je to žena mirna i bezazlena. Živjela je bezbrižno, polazila zabave i utišavala svoju savjest, osvjedočavajući se da to čini samo radi svoje nećakinje. Jeli je moglo biti oko trideset i pet godina, no činila se

E narratív sorok keretében Kumičić itt-ott beavat bennünket Jela gondolkodásába is. A környezetét józanul megítélni képes asszonyt mutatja be ezáltal, aki például Sabináék estélyén igen kritikusan és tárgyilagosan vélekedik Sabina költekező, felelőtlennül pazarló viselkedéséről, életviteléről: Ruža nagynénje Sabina „[...] drága ruháját nézegette és úgy vélekedett: Sabina göncei legalább száz forintba kerültek, ha nem kettőszázba, az pedig férjének teljes havi fizetése. Bánom, hogy idejöttem, de mit tehetek, el kellett jönnöm Ruža miatt. De kinek ékeskedik ilyen tollakkal ez a Sabina? Legalább tíz évvel idősebb nálam. Rossz világ jön erre a házra; ha már el nem prédálták az egészset!? Ez a ház már a Petar [Vojnić], ha ma még nem is egészen, az lesz nemsokára: Hát nem bolondok a nők! – Most jut eszembe: ma kellett volna megadnia azt a pénzt! Elég bolond voltam, amikor kölcsönadtam neki azt az ötszázast! – sóhajt fel Jela Martinić.”²⁴

Ez utóbbi információ a további fejlemények megértésének forrása: később Jela majd emlékezteti Sabinát adóssága határidejének lejártára, s ez utóbbi – nem akarván kellemetlenséget – hamis váltóval megszerzi az öreg Petar Vojnićtól a szükséges pénzt, s ezzel a maga részéről az ügyet egyelőre elintézettnak tekinti. Nem úgy később, a Vojnić-örökös Jakov, aki nagybátyja hagyatékát rendezve megtalálta a váltót, s levélben emlékezteti az özvegyet annak lejártára. Mindez még a végkifejlet, tehát a Jela nya-

mladom. Bila je srednjega stasa, jaka, kratka života, nešto suviše bujnih grudi, bijela i rumena u licu. Već je cijelu godinu danâ tugovala za mužem, koji joj je namro velik imetak bez potomaka. Udova je Martinićka bila dobra žena, blage čudi, i čeznula je za obitajskim životom. Uz velik imetak bilo joj teško živjeti onako osamljenoj, a kod takve kuće treba mudre glave da nadzire i ovo i ono. Jela bijaše u duši osvjedočena da su muškarci mudriji od žena.” Eugen KUMIČIĆ: *Gospođa Sabina*, id. kiad., 21–22.

²⁴ „[...] Ružina tetka [...] je promatrala skupocjene Sabinine haljine i pomišljala: te krpetine stoje Sabinu koju stotinu forinti; da barem dvije stotine, a to je mjesečna plaća njezinoga muža. Baš mi je žao što sam amo došla, no šta ću, moram radi Ruže. Ali za koga se kiti ova Sabina? Ma deset godina bit će starija od mene! Zlo će doći na ovu kuću; ta, zar nisu već sve rasuli? Ova kuća već je Petrova [Vojnić], a ako nije sva, bit će domala! O, lude li žene! – Da, sad se sjećam: već mi je danas morala povratiti onaj novac! Dosta sam bila luda kad sam joj posudila ono pet stotina! – uzdahnu Jela Martinić.” Eugen KUMIČIĆ: *Gospođa Sabina*, id. kiad., 21.

ralójában tartott baráti összejövetel előtt történt, így csak természetes, hogy a *garden party* alkalmával, amelyen Lozarék társaságában Jakov Vojnić is jelen van, Jela talál egy alkalmas pillanatot, hogy tisztázza: ő semmiféle váltót nem írt alá az öreg Vojnićnak. A fölöttébb éber Sabina nyomban hozzájuk szegődik, s megtudva, miről van szó, előbb megriad, majd látva, hogy az ő sötét ügylete, azaz a váltóhamisításban való részvétele még nem derült ki, az alábbi fondorlattal nyugtatja meg Vojnićot:

„– Kedves Jakov, hallgasson rám! Nem vette észre eddig, hogy az özvegy mily különös nő? Igen, én beszéltem vele erről a dologról; ő valóban kölcsönzött ötszáz forintot a maga nagybátyjától...

– Tehát igaz!

– Így van, de az özvegy, mert nagyon tiszteli magát, szégyelli, hogy maga tudja ezt és sajnálja, hogy rosszat gondol róla [...] Néhány napja mondta nekem, hogy ideadja azt a pénzt, hogy én adjam át magának, mivel számára kellemetlen volna erről magával beszélnie.”²⁵

Tekintsünk most vissza egy pillanatra, s nézzük meg, mit is tükröz valójában Jela Martinić viselkedése. Sabina Jela szégyenérzetéről szóló meséje teljesen hiteltelen, hiszen maga az özvegy vont a félre Vojnićot, hogy tisztázza az ügyet – azzal exponálva mondandóját, hogy soha egyetlen váltót nem írt alá életében, következőképpen nem is fizet Vojnićnak. Szavai határozottak, fellépése magabiztos, ami éppúgy önállóságára, szuverén személyiségére utal, miként fentebb idézett, Sabinát érintő, belső monológ formájában interpretált kritikus véleménye. De idézzük ezúttal is a regény textusát:

„– Uram, ma megkaptam levelét, de nem értem önt!

– Nem ért?! – mondja izgatottan Jakov.

²⁵ „– Dragi Jakove, čujte me! Zar niste do sada opazili da je udova ćudljiva žena? Da, ja sam s njom govorila o toj stvari; ona je uistinu uzajmila pet stotina forinti od vašeg strica...

– Dakle je istina!

– Jeste, no udova se stidi što vi to znate, jer vas ona veoma cijeni, pa bi joj bilo žao da pomišljate štogod zlo o njoj [...] Pred koji dan rekla mi je udova da će meni dati taj novac da vas ja isplatim, jer ne bi rada s vama govoriti o toj stvari.” Eugen KUMIĆIĆ: *Gospoda Sabina*, id. kiad., 222–223.

- Igen, nem értem! Én soha egyetlen váltót sem írtam alá.
- Ó, asszonyom, én megboldogult nagybátyám iratai között találtam az ön váltóját. Az ön neve van rajta, és remélem, hogy nem veszi rossz néven... – hajolt meg Jakov.
- Én ismét azt mondom, hogy én soha pénzt nem kölcsönöztem az ön nagybátyjától [...]
- Ez valami egészen különös! – mondja Vojnić zavartan.
- Uram, én sem tudom felfogni, de mivelhogy én nem vagyok adósa, nem fizetek! – vonja meg vállát és összekulcsolja kezét keblén.”

KUMIČIĆ TÖRTÉNELMI TÁRGYÚ PANNÓI

Az Urota zrinjsko-frankopanska és a Kraljica Lepa

Kumičić két művel gyarapította a 19. századi horvát történelmi regénytárlt. Az *Urota zrinjsko-frankopanska* (A Zrínyi–Frangepán összeesküvés) 1892–93-ban jelent meg folytatásokban a népszerű *Dom i svijet* (Haza és Nagyvilág) lapjain, a *Kraljica Lepa ili propast kraljeva hrvatske krvi* (Lepa királyné, avagy a horvát nemzet királyainak pusztulása) évtizeddel később, 1902-ben ugyanott. Az előbbi tárgya – már a cím világossá teszi – Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc Kristóf vértanúságának története, az utóbbié a Zvonimir király halála utáni politikai küzdelmek és az Árpád-ház dinasztikus megjelenése horvát földön.

A művekről megoszlanak a vélemények. Slavko Ježić 1944-es irodalomtörténete szerint az *Urotával* Kumičić „megközelítette Šenoa népszerűségét”, s a *Kraljica Lepa* is „mély benyomást gyakorolt az olvasókra”.¹ Mintegy harminc évvel később Ivo Frangeš viszont úgy véli: az átmeneti siker után „Kumičić másodvonalbeli neves író maradt” csupán.² Szokás még mindkét regény műfaji „fogyatékoságait” a naturalista ténytudás eluralkodásával, az experimentalizmussal magyarázni,³ de elmarasztalják a történelmi tényektől elrugaszkodó „triviális epizódok” gyakorisága miatt is.⁴

Ne engedjünk a sommás elutasítást vagy éppen túlzó magasztalást jelentő vélekedések csábításának, nézzük a művet/műve-

¹ Slavko JEŽIĆ: *Hrvatska književnost od početka do danas. 1100–1941*, Zagreb, 1944 [1993²], 275.

² *Povijest hrvatske književnosti*. Knj. 4. id. kiad., 394.

³ Krešimir NEMEC: i. m. 194–196.

⁴ Miroslav ŠICEL: *Povijesni romani Eugena Kumičića*. Croatica [Zagreb], 1977. sv. 2. 91.

ket keletkezésük és a horvát regényfejlődés kontextusában, megtartva a tárgyalásban a keletkezés kronológiai rendjét.

Urota zrinjsko-frankopanska (A Zrínyi–Frangepán összeesküvés)

1.

„Zrínyi vére mosta Bécset, // S senki bosszút nem állt...” – írta Kölcsey a *Rebellis vers* kezdő soraiban – félreérthetetlenül utalva a Wesselényi-féle összeesküvés tragédiájára, s pontosítva is – bár még nem maradandóan – a mozgalom megnevezését. A bécsújhegyi, bécsi és pozsonyi kivégzésekkel végződött 17. századi Habsburg-ellenes mozgalom máig is Wesselényi-mozgalom, -összeesküvésként él a köztudatban s historiográfiánkban – jöllehet Wesselényi nádor már jóval a radikális fordulat előtt elhalálozott, a mozgalom meghatározó vezetői Zrínyi Péter horvát bán, valamint sógora: Frangepán Ferenc Kristóf és Nádasdy Ferenc országbíró voltak. A vérpad, a barokk színjátékok ceremóniájára emlékeztető kivégzés is hármójuknak jutott osztláyrészül, nagyszámú nézőközönség jelenlétében. Erasmus Tattenbach és Bónis Ferenc lefejezése nem ennyi szcenírozással történt.⁵

Másként, a Kölcseyével egybehangzó formában él a horvátok köztudatában a mozgalom emléke-öröksége: a történetírás *Zrínyi–Frangepán összeesküvésként* tartja számon, s a 19. század vég nagyszabású történelmi regényének címlapjára is ezt írta szerzője, Eugen Kumičić: *Urota zrinjsko-frankopanska*.

Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc Kristóf vértanúsága a 19. századtól a horvát nemzeti szabadság szimbóluma, 1919-es újra-

⁵ Vö.: R. VÁRKONYI Ágnes: *A királyi Magyarország, 1541–1686*. Vince Kiadó. Bp., 1999, 122–124.; BENE Sándor: „*IIóhérok teátruma*” (A Wesselényi-mozgalom perei és a hazai recepció kezdetei), in: *Siralmas jajt érdemlő játék*. Magyar nyelvű tudósítás a Wesselényi-mozgalomról. Szerkesztette és az utószót írta: Hargittay Emil. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 1997, 32–71.

temetésük óta fokozottan is; a hamvak – több tízezres tömeg jelenlétében – ekkor kaptak végső nyughelyet a zágrábi dómban.⁶ E nyughelyet jelölő emléktáblánál – a mártíromságra emlékeztető felirat mellett mindig új koszorúk és friss virágok jelzik: nemzeti zarándokhelyen állunk. A második világháború után hosszú időre szilenciumra ítélt kiváló költő és néprajztudós, Olinko Delorko társaságában, 1971 tavaszán e sorok írója is ott szorongott a székesegyházban, a vértanúk kivégzésének háromszázadik évfordulóján (április 30.) azon a demonstratív szertartáson, amelyet Zágráb akkori érseke celebrált, s amely a független Horvátországerért folyó akkori küzdelem egyik manifesztációja volt. (A nyitányt az 1967. március 15-én a sabor (nemzetgyűlés) elnökének átadott *Deklaráció* jelentette.)⁷ Százak szorongtak a székesegyházban, s hallgatták a zágrábi főpásztor, a későbbi kardinális, Franjo Kuharić emlékbeszédét. S nemcsak a dómban, kinn a téren, az egész Kaptol területén. Az idős költő szerint 1945 óta itt énekelték először Zágrábban nyilvánosan a horvát himnuszt (*Lijepa naša domovino...*).

A mítoszi méretű Zrínyi–Frangepán kultusz⁸ kialakulásában és későbbi formálódásában meghatározó szerepe volt Eugen Kumičić regényének. Már említettük: az *Urota* 1892–93-ban jelent meg folytatásos formában a *Dom i svijet* lapjain, később pedig megannyi kiadása lett könyv alakban. Ma sem hiányzik a könyvkereskedések polcairól. Az egyik legolvasottabb horvát regény lett, s talán még ma is az – a történelmi tárgyú belletrisztika kedvelői körében mindenképp. A megjelenés idején (a Khuen-Héderváry-rezsim félidejében vagyunk) Kumičić következetes jogpárti elkötelezettségű nemzeti érzülete magyarázza popularitását, de az is, hogy ez a politikai attitűd erős osztrákellenességgel párosult.

A magyar olvasót ezek után fokozottan és okkal érdekelheti: milyen az adott történelmi időszak és a magyarokat és horvátokat egyformán érintő nemzeti tragédia interpretációja e monu-

⁶ Lásd bővebben: BENE Sándor: i. m. 36.

⁷ Lásd erről: Milan MOGUŠ: *Povijest hrvatskog književnoga jezika*. Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1995², 204–212.

⁸ E mítoszi kultuszról l.: BENE Sándor: i. m. 36.

mentális, a horvát klasszikus szépirodalom egyik jeles alkotásának minősülő regényben?

A *Gospođa Sabina* megírása s annak naturalizmust mellőző karaktere után az *Urota* esetében az olvasó is, a kritika is a šenoi modell követését várta, azaz a Walter Scott-i történelmi regény századvégi reprezentációját, ehelyett a zolai *experimentalizmus* és *faktográfia* jegyében fogant regényszöveget kapott. A kritika mindezt máig sem hagyja szó nélkül. A fordulatossá cselekményű, romantikus karaktereket mozgató, a historizmus valószerűségét és írói fantáziát mesterien elegyítő Šenoa történelmi tablói után ez a regény mozgalmasságot, romantikus alakrajzokat nélkülöző, olykor történelmi adattárnak tűnő tényanyagot halmozó voltával kétségtelenül messze áll a Walter Scott-i modelltől. E hagyománnyal kapcsolatban az olvasói-kritikusi hiányérzetet némiképp a műfaj egykorú közép-európai kontextusa is hatványozza: a kortárs Gárdonyi Géza, Henryk Sienkiewicz és Alois Jirásek opuszaiban még mindig erős a kötődés a scotti hagyományhoz – jóllehet, a történelmi hitelesség záloga náluk is a historiográfia eredményeinek kamatoztatása.

A főhősök (Zrinyi Péter és Frangepán Ferenc Kristóf) a „nemzeti idea perszifikációjával” Kumičić művében is megkapják ugyan a kellő „mítoszi aurát”, küllemük megjelenítéséből a történelmi pátoz sem hiányzik, ám személyiségrajzuk messze áll attól az individualizálástól, amely Šenoa hőseinél érvényesül.⁹

A regény méltatásakor további fogyatékosággként szokás említeni a meseszöveget, olykor a dialógusokat vagy egy-egy szereplő monológját terhelő hosszas, inkább egy történelmi esszébe illő fejtegetések gyakoriságát, s szavá tették már azt is, hogy jeles horvát történészekről (Kukuljević, Smičiklas stb.) hány textus épül a regény szövetébe idézetek formájában. Egy Zrinyi Péter és Frangepán alakrajzát érintő, visszatérő észrevétel szerint pedig a cselekmény előrehaladtával a két főhős mind gyakrabban lesz az író szócsöve.

„Az” olvasó viszont mintha nem nagyon törődne e „szakmai” kifogásokkal, az első megjelenéstől napjainkig változatlan érdeklődéssel veszi kézbe a regényt, amely számára egyértelműen a

⁹ Vö.: Krešimir NEMEC: i. m. 194–195; mítoszi kultuszból l.: BENE Sándor: i. m. 36.

horvát nemzet vértanúinak monumentuma. Nemzettudatot formáló hatása így elvitathatatlan...

De miről is szól ez a több száz oldalas, szereplők sokaságát felvonultató, folyamszerűen hömpölygő szövegáradat? Többről arról, amit a cím sejtet. Az eseménytörténet egésze a Zrínyi és a Frangepán család, egyben a közös horvát–magyar nemzetsors egyik legtragikusabb fejezetének foglalata. Mindjárt a cselekményt exponáló fejezetben iskolai történelemóráról ismert adatokkal szembesülünk, s ezek kapcsán a nevezetes dátummal: 1664. A szentgotthárdi csata s az azt követő vasvári béke megkötésének és Zrínyi Miklós tragikus halálának esztendeje. A további fejezetek annak a hét esztendőnek történetét ölelik fel, amely a vasvári béke megkötésétől, illetve Zrínyi halálától a vértanúk kivégzéséig ível. Ezek után máris megnevezhetjük a regényidő határpontjait: 1664 és 1671. Ebben az időkeretben történetírói következetességgel és részletességgel elevenednek meg mindazon történések, amelyek a kor osztrák–magyar–horvát históriáját, a birodalom és a két, bár államalkotó, de defenzívában lévő nemzet: a horvát és a magyar Bécs elleni küzdelmét alkotják. Kumičić szinte a korabeli történész tárgyismeretével tud szólni a határőrvidék (Vojna krajina) lakosságának zaklatásáról, az osztrák katonaság felső-magyarországi kegyetlenkedéseiről, a külországok bécsi követeinek, mindenekelőtt a francia Gremonville-nek tevékenységéről, kormányaikhoz küldött jelentéseikről, XIX. Lajos és I. Lipót viszonyáról, az udvari kancellária tevékenységéről, az anyacsászárné udvari szerepéről, Paul Hocher, Wenzel Lobkowitz, Montecuccoli, Rottal János, Christoph Abele perbeli szerepéről, Lipót császár kétszínű viselkedéséről, a – ma így mondanánk – koncepciók per megszervezéséről és lefolyásáról, a bécsi udvari kémhálózat tevékenységéről stb. Hasonló kompetenciával informál a szervezkedés mozzanatairól, színhelyeiről, bizonytalankodásairól, Wesselényi nádor és Nádasdy Ferenc, Vitnyédi István és mások szerepéről.

Az imponáló információkészlet olvasói befogadását a Zrínyi és a Frangepán család magánéleti jelenetei hivatottak élményszerűvé transzponálni. Frangepán házassága, I. Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona mátkasága, majd esküvője, a költő Zrínyi özvegye és a Zrínyi család viszonya, a kicsi árva, a gyermek Zrínyi Adám

vázlatos mivoltában is jól sikerült ábrázolása emelendő ki első sorban, de azok a jelenetek is, amelyek az osztrák katonaságnak a horvát pórnéppel szembeni atrocitásairól szólnak (lányrablás, gyilkosság, foszlogatás stb.).

A művészi ábrázolás hitelét célozza a magánéleti szférát érintő szituációk egész sora, elsősorban is a Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc Kristóf házaseletének, gyermekeik iránti szeretetének, az utóbbi esetében kisgyermek halálának mozzanatait ábrázoló jelenetek. Bennük egy 17. századi milióbe illesztett, de a modern olvasó számára is hihető családi harmónia képei elevenednek meg.

Hasonlóan vélekedhetünk az epizódszereplők jellemrajzáról is: a tudós szótáríró és jeles barokk hitszónok, Belostenec atya alakrajzára gondolhatunk, s a vlachok főpapja, Mijakić vladikáéra. A rendháztól rendházig gyalogszerrel vándorló, szótára szókinccsanyagát e vándorutakon gyűjtő, a rendi regula előírta szegénységben élő pálos szerzetes a Novi Grad-i palota fényes, selyemmel tapétázott vendégszobájában vétkesnek érzi magát, hogy „bűnös teste” a várpalota főúri nyoszolyáján hajtja álmra fejét. Mijakić vladika ellentétes személyiség: bizánci fondorlatossága, politikai ravaszkodása mérhetetlen hedonizmussal párosul. Hasonlóan ügyes ecsetvonásokkal rajzolt regényalak, epizódszereplő Frangepán menyasszonya nagynénjének, Klementina asszonynak férje, Barnaba gróf. A tíz év óta vak, köszvényes és fölöttébb házsártos öregúr, a Velencei Köztársaság egykori prokurátora bármely kortárs európai regény világában otthonosan mozoghatna. Kumičić jelenetező képességének beszédes dokumentuma a vak gróf visszaemlékezése az ifjú Báthori Zsófiára, akibe harminc év előtt, velencei látogatásakor, „sok patrícus szerelmes volt”, s most az ő „sápadt arca [is] megélnékül, s a sűrű ráncok között ... távoli emlékek fénye ragyog”.

Kérdés persze: a főszereplők alakrajzaiban hol, mikor s milyen mértékben jelenik meg a stilizálás, megmintázásuk során mikor s milyen mértékben tud elszakadni az író a historiográfia-beli Zrínyi- és Frangepán-képtől. A válasz a két horvát vértanú, továbbá a csak hosszas megpróbáltatások után elhalálozó Frangepán Katalin s az utolsó Zrínyi-sarj: János jellemrajzának szemügyre vétele nyomán fogalmazódhat meg.

A két mártír főúr végnapjai szituációk egész sorát kínálják az íróknak, amelyek az epikum, az esztétikai minőségek szempontjából kitűnően kamatoztathatók. A lélekállapot leírása a szubjektivitást sem nélkülözi, ami a kritika által kifogásolt adatáradat elmentételezése s a lelki gyötrődés extenzív bőségű megjelenítéseként értelmezhető. A cselekmény lassú, sokak szerint nehézkes kibontakozása után a történetek e végső szegmentumaiban mind Zrínyi, mind Frangepán tragikus hőssé magasztosul. Lélekállapotuk festésekor Kumičić a narráció eszközához nyúl. A választott elbeszélő modor nemcsak a vigasztalan környezet, a siralomházzá lett fegyvertár ridegségének ábrázolására alkalmas nála, hanem a hősök tudatállapotának megjelenítésére is. Cselekvéseik (imádkozás, levélírás, a szolgálkkal folytatott párbeszéd), a vigasztalásukra küldött kapucinusokkal inkább csak az együtt imádkozás szintjén megjelenő kapcsolat, máskor a múlt látomásos megidézése, az ősökkel való lelki korrespondencia, majd meg a félőrültség állapotának képei, mind megférnek e narratív előadásmódban. Az olvasó csak a jellemrajz e végső szegmentumának végére érve eszmél fel: az író az előadás hevületében már maga is szereplőiben él, gondolkodik. A fegyvertár rideg kulisszái között gyötrődő, a halálra készülő, sorsával számot vető Zrínyi alakrajza itt a teljes beleélés példája a regényben, a múltat idéző víziók leírásakor különösképpen. Az egész életutat és az ősök tragikus történetét-sorsát a zaklatottság állapotában lepergető emlékezel történelmi látomássá szélesül, amelyben három színtér: Szigetvár, Varasd és Bécsújhely villan fel, mindhárom a Zrínyi család „dicsőségének” és „szörnyű sorsának” színtere: „Aki a horvát jogokat oltalmazza, annak el kell pusztulnia: egyiknek Sziget alatt, a másiknak a Varasd környéki erdőben, a harmadiknak Bécsújhelyen!” A tudat mélyéről előtörő emlékekkel viaskodó hős belső, lelki viharzásai után, némiképp megnyugodva hajnalig „a feszület előtt térdepelt” és imádkozott.

Az imént vázoltak illusztrációjaképpen álljon itt a regény megfelelő passzusa magyarul a horvát nyelvet nem ismerő olvasó befogadói nehézségeit áthidalandó: „Zrínyi összehajtotta a levelet, s átadta az egyik kapucinusnak. Megdörzsölte szemét és az asztalra könyökölt. Fájdalmasan felzokogott, elfulladva és reszketve, patakzó

könnyei elborították arcát. Szakadatlanul hullottak könnyei pirkadatig, kegyetlenül szaporítva a fájdalmat és bánatot...

Ozaljra gondolt, arra a palotateremre, ahol fiatal éveit töltötte Katalinnal!... És a zöld pázsitra, ahol gyermekeivel játszadozott, mikor kicsik voltak!... Ó, milyen boldog volt akkor, midőn a csatából hazatérve meghallotta örömteli kiáltásukat!... Hol van most az ő Katalinja?... Az ő Katalinja!... Amikor még leány volt, ott állt vele a kápolna előtt az Ivančica lejtőjén. A nap már lemenőben volt, ők fogták egymás kezét és hallgatagon nézték a gyönyörű tájat, az erdős ligetekkel teli völgyet. Fiatal, karcsú természetű, fekete szemeivel, pirosuló ajkaival, szelíd, mélabús mosolyával elbűvölően bájos leány volt!... Ó! mily kedves teremés volt az ő Katalinja!... Ma is leáldozott már a nap!... Hol van most Katalin?... Hol vannak a gyermekei?... A nap már csak egyszer kél fel, csak egyszer, idegen földön!...

Zrínyi hirtelen felállt.

Már minden sötétbe borult, beállt az éjszaka, a második a városi fegyvertárban. A kapucinusok gyertyát gyújtottak. Zrínyi ismét felállt, fel-alá sétált a szobában szaporán, újból eltöltötte az aggodalom, kibírhatatlan fájdalmat érzett, fejébe tolt a vér. Torka kiszáradt, szinte már fuldokolt, nehezen kapkodta a levegőt. A kapucinusok kérelték: igyék egy pohár vizet, de meg sem hallotta őket. Az erek kidagadtak a nyakán, sötét pírban égő arca megrándult, kezét görcsösen ökölbe szorította, hol jobbra, hol balra tekintett, aztán hirtelen feltört melléből a sóhaj: idegenben!...

Egy álló órán át tartott ez a szörnyű zaklatottság, eleven kín, majd az asztalhoz ült sápadtan, verejtékezve, s mereven nézett maga elé. A kapucinusok is elhallgattak, állapota őket is megviselte lelkileg. Aztán hirtelen felocsúdott, csaknem megtántorodott, a régi feszületet nézte mereven, kissé elgondolkodott, majd felkapta a tollat és írni kezdett szakadatlanul, de úgy tűnt: nem is tudja, mit csinál: »A Muraközben ezredmagammal vertem meg a törököt. – Egyszer a Kupába úztem sokukat – Otočacnál háromszázat ejtettem foglyul, különböző csatákban negyvenhárom zászlót zsákmányoltam – Dežin és Slunj között egyszer Deli pasa Radaković kétezer törökjét támadtam meg, aki párviadalra hívott ki. Ráálltam. Eszelősen rontott reám. Már csak két lépésre

volt tőlem, amikor a pisztolyokat elsütöttük. A mellén találtam el. Seregét teljesen szétvertem. – Nem emlékszem, hogy valaha is félttem volna a haláltól. – A bécsi udvar gyűlöli a családomat. Tudom, mennyire gyűlölte megboldogult bátyámat. És mit cselekszik most velem?!«

Péter lassan írt, mintha eszébe jutott volna valami, majd amikor letette a tollat, könyökére támaszkodott – gondolataival elmerülve a múltban:

...A Šubićok – a Zrínyiek ... mennyi kiontott vér!... És e vérfolyam mentén, lelke a napfény sugarával évszázadokat repült át és leszállt a horvát királyok udvarában: Dalmáciában. Zvonimir korától aztán visszafelé fordult és repült dicsőségtől dicsőségig, Klissától Zrínjig... A messzi múltba Péter őseinek neve ragyog, a Zrínyiek vére folyik minden esztendőben s aranyhálóval szövök egybe a széjjelszaggatott hazát. A vér, a mindenfelé kiömlött vér által minden horvát országrész Péterhez kiált és Sziget alá vezet, ahol a hatalmas Miklós bán maroknyi csapatával támadt a megszámlálhatatlanul nagy és felbőszült török seregre. De miért?

Zrínyi Péter e pillanatban a varasdi erdőre, benne a vér borította fűre gondolt. Felállt, ökölbe szorította kezét, s fel-alá járkált a szobában. Szörnyű volt látni e pillanatban. Ilyen gondolatok villantak át agyán: »Vadkan?... Nem, nem hiszem el, nem. A Zrínyieket kiirtják... Ki a vétkes abban, hogy Miklós dédapám seregével odaveszett Szigetnél?... Miksa császárnak százezer fős hadserege volt, s az egész sereg tétlenül vesztegelt Győrnél, amíg dédapám Szigetvárát védte! Dédapám kérte a királyt, küldjön segítséget, de az kiszolgáltatta őt a török kénye-kedvének. Félt a király dédapámtól és gonoszul azon mesterkedett: hadd terjedjen el a hír: a szultán dédapámnak ,ajándékozza' egész Horvátországot, ha a szövetségese lesz! És a bátyámról is azt híresztelték, hogy a horvát koronáért sóvárog. Rólam meg úgy beszélnek... Aki a horvát jogokat oltalmazza, el kell pusztulnia: egyiknek Sziget alatt, a másiknak a Varasd környéki erdőben, a harmadiknak Bécsújhelyen! Ez a három hely egyszerre szörnyű és dicsőséges családom történetében...«

Amikor háborgó szíve megnyugodott, ismét az asztalhoz ült és megírta: kardját, amely valaha a Szulejmáné volt, fiára hagyja. Ezt a kardot most Peter Hugart, a bécsi városi gárda alezredese

bitorolta. Feljegyzést készített még néhány alapítványról, amelyeket a horvát kolostorok javára tett, majd teljesen megnyugodva a kapucinusokkal kezdett beszélgetni, akik folyton kérlelték: egyék valamit, de sem enni, sem inni nem kívánt. Arról beszélt, mennyire gyötrelmes neki az éjszaka, s hogy meg akar halni. Hajnalban sokáig térdelt a feszület előtt...¹⁰

¹⁰ „Zrinjski svije list, preda ga jednom kapucinu, pa pokrije rukama oči i nasloni se laktima na stol. Bolno je jecao, udušeno i drhtavo, suze mu poliše lice, i dugo su se točile, dugo, kad je puknuo vir kruto naslagane tuge i boli...

Mislio je na Ozalj, na one dvorane gdje je proveo mladost sa svojom milom Katarinom... A one zelene tratine gdje se igrao sa svojom djecom kad su bila malena!... Oh, kako je bio blažen kad je čuo njihove radosne poklike na svakom povratku s razboja!... Kad je bila djevojka, stajao je s njom pred jednom crkvicom na obronku Ivančice. Sunce je zapadalo, držali su se za ruku i šuteći promatrali krasnu okolicu, zelenu dolinu među šumovitim brežuljcima. Mlada djevojka, vitka i bajna rasta, bila je toli mila sa svojim crnim očima, s rumenim usnicama, s onim njezinim sjetnim i blagim osmijehom... Oh, kako je mila bila njegova Katarina?... Gdje su mu sada djeca?... Sunce će njemu još samo jednom ogranuti samo jednom, u tuđni!...

Zrinjski naglo ustane.

Tama se već namakla, nastala je noć, druga u gradskoj oružnici. Kapucini upalili su svijeću. Zrinjski je ustao, naglo je šetao sobom, opet ga okupila tjeskoba, nesnosna bol, krv mu navaljivala u glavu, u grlu dušilo ga i palilo, mučno je disao. Kapucini su ga molili da popije čašu vode, ali on ih nije čuo. Nabrekle su mu žile na vratu, obrazi mu se trzali, tamno užareni, grčevito je stiskao pesti, prevratio bi očima sad lijevo, sad desno, iz grudi izvio mu se zaustegnuti odisaj: u tuđini!...

Čitav je sat trajala ta grozničava uzrujanost, ta živa muka, a zatim je sjeo k stolu, blijed i uznojen, te gledao ukočeno preda se. Kapucini su šutjeli, grozno im je bilo pri duši. On se iznenada trgne, sav se uzdrma, pogleda propelo, pa one starce, a nato se zamisli, uze pero i stane pisati, prekinuto, kao da i ne zna da to radi: »S hiljadu svojih potukao sam u Međumurju dvije hiljade Turaka – Jednom sam mnogo zagnao u Kupu – Kod Otočca zarobio sam tri stotine Turaka, u raznim sam bojevima zaplijenio četrdeset i tri barjaka – Između Drežnika i Slunja naletio sam jednom na dvije hiljade Turaka pod Deli-pašom Radankovićem koji me pozva na mejdan. Pristanem. Mahnito je poletio prema meni. Još je bio dvije stotine koračaja od mene kad ispalismo velike kubure. Pogodio sam ga u prsa. Njegovu sam četu posve uništio – Ne mogu se sjetiti da sam se ikad bojao smrti – Bečki dvor mrzi moju porodicu. Znam kako je mrzio moga pokojnoga brata. A šta radi sada sa mnom?«

Petar je pisao lagano, kako bi mu štogod na pamet palo, a kad ispusti pero, nasloni se na desnicu, pa uroni duhom u prošlost:

... Šubići – Zrinjski ... koliko krvi!... I tragom te krvi, kao po sunčanom traku, preleti njegov duh mnoga minula stoljeća i pane u sam dvor hrvatskih kraljeva,

Az elbeszélő magatartás e poétikai effektusokat bőségesen hordozó formájára több terjedelmes példát is találunk a regény záró fejezeteiben, amelyekben az esztétikum elvitathatatlan fölénye mellett a kornak szóló, a nemzeti érzület fogalmával illethető elem is fontos komponens. Az epikus nyugalmú, a tárgyra irányuló írói előadásmód itt olykor drámai hevületűvé fokozódik, s általa az olvasó figyelme a lelki folyamatok mind intenzívebb kifejeződésére irányul. Szemléltetésként két példát idézünk: az egyik Zrínyiné Frangepán Katalin, a másik fia, Zrínyi János testi és lelki összeroppanásának foglalata. Katalin tudatzavarának, hallucinációinak, lelki és fizikai összeomlásának rajzában sajátos jelleg, hogy az a narratív forma helyett Zrínyi János és az anya dialógusának keretében jelenik meg, s a szerző az előbbi tudatállapotába helyezkedve jeleníti meg az összeroppanás folyamatát: „Valamelyik toronyban éjfél tütött az óra. Nem sokkal ezután egy magas

u Dalmaciju, a od Zvonimira stane se vraćati, pa leti od slave do slave, od Klisa do Zrinja... U davni sijejavu imena Petrovih praotaca, krv Zrinjskih teče svake godine, veže stoljeća, poput zlatne mreže steže u jedno rastrganu otadžbinu. Ona krv, prolivena svuda, kaže Petru sve zemlje hrvatske i vodi ga pred Siget, gdje silni ban Nikola srće s malom četom na bezbrojnu i razjarenu tursku vojsku. A zašto?...

Petar Zrinjski pomisli isti čas na okrvavljenju travu u šumi kraj Varaždina, ustane, stisne pesti i naglo se ušeta sobom. Grozan bijaše u tom hipu. U njegovoj glavi sijevaju ove misli: »Vepar?... Ne, ne vjerujem, ne!... Zrinjski se moraju zatrti... Tko je kriv da je moj pradjed Nikola pao sa svojom četom pred Sigetom?... Kralj Maksimilijan imao je sto tisuća vojske, sva je ta vojska besposleno ležala kod Dura dok je moj pradjed branio Siget! Moj je pradjed molio i zaklinjao kralja da mu pošalje pomoć, a kralj ga pustio na milost i nemilost Turcima. Bojao se kralj moga pradjeda, jer se opako htjelo da se ludo razglasi da će sultan 'darovati' svu Hrvatsku mojemu pradjedu ako bude njegov saveznik! I o momemu bratu bilo se razglasilo da misli na hrvatsku krunu. A o meni se tako govori... Tko brani sva hrvatska prava, mora poginuti: jedan pred Sigetom, drugi u šumi kraj Varaždina, treći u Bečkom Novom Mjestu! Ova su tri mjesta jednako grozna i jednako slavna po moju porodicu...«

Kad se slegla oluja u Petrovu srcu, opet sjede k stolu, pa napiše da ostavlja svojemu sinu mač što je prije bio Sulejmanov. Taj je mač imao sada Petar Hugart, potpukovnik bečke gradske gvardije. Još je zapisao Petar različitih zadužbina nekim samostanima u Hrvatskoj, zatim se posve spokojno razgovarao s kapucinima koji su ga molili da štogod okusi. On nije htio ni jesti, ni piti. Govorio je da mu se noć nateže, da želi umrijeti. O zori dugo je klečao pred propelom...” Eugen KUMIČIĆ: *Urota Zrinjsko-Frankopanska*, Pet stoljeća hrvatske književnosti, Matica hrvatska-Zora, Zagreb, 1968, 448-450.

férfi lépett Katalin szobájába, hosszú fekete köpenyben. Lépett kettőt, majd megállt, széttekintett a szobában, mintha keresne valakit a félhomályban lévő sarokban... A szoba ajtaja előtt sutlogás hallatszott, széles kalpagot viselő árnyak mozogtak. Tanakodtak. Úgy tűnt, mintha muskétások lennének. Mivel egy ablakszem be volt törve, a huzat lassan behajlotta az ajtót. A magas, köpenyes férfi a szoba közepén állva, sóhajtását visszafojtva mindkét kezével fejéhez kapott, majd csendesen közelebb ment az ágyhoz és föléje hajolt... Katalin sápadt arcát nézte, rettenetesen reszketett.

A szél most hirtelen erősebben süvített a ház körül. A beteg kissé megmozdult és álmában suttogott, egészen halkán:

– Add a kezed... – Péter, ne menj. Ne higgy nekik...

– Ó, anyám... – zokogott fel a magas férfi, megfogta anyja forró jobbját és megsókolta.

– Ki az?... – eszmélt fel Katalin békésen, s kissé félrefordította fejét.

– Én vagyok, a te Jánosod...

– Az én Jánosom?... – mosolyodott el a beteg, majd szomorúan nagyot sóhajtott.

– Anyám, nem ismersz meg?...

– Az én Jánosom!? – riadt fel most már Katalin és hirtelen felült az ágyban. Mereven nézte a föléje hajló fejet.

– Tegnap este jöttem Grácba, megvesztegettem az őröket...

– Ez a hang...

A mécses elaludt. A teljes sötétségben a kanóc apró vörös parázsra tűnt.

– Megszöktem Bécsből, Ilonánál voltam Munkácson, mindenféle álöltözetben jutottam el Grácba.

– Ilonánál?... Ez a hang!... – suttogta Katalin és szívére szorította kezét.

– Anyám, én vagyok, a te Jánosod. Már három éve nem láttál. Igen, Ilonánál voltam. Ilonának tavaly kislánya született. Borbála Julianna. Eljöttem Grácba, hogy kiszabadítsalak. Megvesztegettem a muskétásokat és elviszlek innen Munkácsra Ilonához...

– Te az én Jánosom?... Nem, nem... Hát az én Jánosomat nem ölték meg? Apádat megölték, az én jó Zorám meg a hidegtől fog meghalni... – sóhajtott fel Katalin közelebb hajolva.

- Meggyógyulsz, anyám. Megmentelek.
- A fiamat is megölték, a fiamat is...
- Nem, nem, itt vagyok, melletted vagyok.

Katalin most megfogta kezét és visszafojtottan és izgatottan folytatta:

- Figyelj: tegnap éjjel, amikor elaludtam, ez a ház megremegett és én felébredtem. Valami zúgott, a szobát kék fényesség borította, azután alig hallhatóan, egészen halkan, mérhetetlen távolból szomorú harangszó hallatszott... Egyszerre mintha valami eliramlott volna... A szoba közepén magas árnyak álltak, két kedves alak, kimondhatatlanul kedvesek... bánatosak. Engem néztek, úgy tűnt nekem, hogy sírtak...

- Anyám...

- Figyelj: fehér volt a kezük, meg a köpenyük is, hosszú és könnyű köpenyek, és egyenesen az ágyamhoz jöttek... Én csak néztem őket és Istenhez imádkoztam. A fehér homlok alatt Péterem szemeit láttam, a mély, fekete, ragyogó... És a kedves fivérem is engem nézett, miként Péter, de csend volt itt ebben a szobában, teljes csend, s mintha távolból zokogást hallottam volna... de csak én sírtam... Az a magas árnyalak suttogva vigasztalt, ó, ha tudnád, mily kedvesen beszélt: »Katalin, ne sírj, mert a mi nemzetünk megismeri majd a mi szenvedésünket, vértanúhalálunkat, mely a haza szabadságáért folytatott harcban lelkesíteni fogja«... Ezeket a szavakat hallottam... miközben sírtam. Azok az árnyalakok aztán együtt vigasztaltak engem: »Drága hitvesem, drága nővérem, ne sírj, mert a horvát nemzet egy évszázad múltán is siratni fog téged, bennünket, mindenkit, és annyi könnyet ont a nemzet, amennyit senkiért sem hullattak még... Ne, ne sírj, drága hitvesem, ne sírj, drága nővérem, mert minden horvát nő és minden horvát férfi, akinek szíve nem kőből van, siratni fog téged. Sírnioi kell«... Igen, ezeket a szavakat hallottam, de az árnyalakok szája nem nyílt szóra. Aztán a homlokon valami hideget éreztem kétszer is... Az árnyalakok hajoltak fölém, a fejemhez... A szobában sötét lett, én pedig sokáig sírtam...

- Anyám, tedd fejedet a párnára.

- Milyen kedves a hangod! Jöjj közelebb, hogy jobban lássalak: most nincs annyira sötét.

A felhők elvonultak s az ablakon át a holdfény a padlóra világitott. Katalin felkelt az ágyból, s nagyot sóhajtvá azt mondta:

– Gyere az ablakhoz, hogy lássalak.

– Gyenge vagy, remegsz egész testedben. Feküdj le, anyám, feküdj le.

A hóna alá nyúlt, így támogatta. Katalin nehezen kapkodta a levegőt, szaggatottan beszélt, egészen elfulladt. Kiegyenesedve hirtelen az ajtóra nézett s ezt suttozta:

– Hallottad-é, hogy a ház megremegett?... Mi zúg?... Íme, itt vannak... fehér a kezük és hosszú a köpenyük. Nézd azt a drága arcot... mily szomorúan mosolyog... Azok az én Péterem szemei, amazok pedig, jobbra, a Ferencéi... Mily sápadtak!... Most az a magasabb beszél... hallgasd: azt mondja, hogy az én Jánosom él... még beszél, még...

Anya és fia lassan az ablakhoz mentek; a hold megvilágította János arcát. Katalin mind halkabban beszélt:

– És az én Péterem szemei téged néznek, mintha te, János...

Ezt mondva János arcára emelte tekintetét: a szakálla barna és rövid, bajusza tömött, arcán kövér könnycseppek gördülnek alá. Felsűvít a szél, az ablak repedésein át hideget hoz, olyan, mint a halál fuvallata. Katalin most ismeri fel fiát, megremeget, tekintete az ajtó felé fordul, légszomja van:

– János, fiam...

János ölébe kapja, megborzad: nehéz volt, mint egy halott teste. Az ágyra fektette, fogta a kezét s gyöngéden szólígtatta...

Fél óra múlva három muskétás lépett a szobába gyertyával és meglepődve néztek körül.

János az ágy mellett térdepelt és sírt, meg sem érintve remegő ajkával drága jó anyja jéghideg kezeit... Anyjának ajkán boldog mosoly jelent meg: a távoli jövőbe látott, annyi szenvedés után feltámadó nemzetét látta meg...¹¹

¹¹ „Na nekom tornju odbije ponoć. Malo zatim uđe u Katarininu sobu visok čovjek s dugom i crnom kabanicom, korakne dva puta, stane, pa skreće glavom, kao da nešto traži u polumračnim kutovima... Pred vratima sobe, u većem mraku, čuo se šapat, kretale su se sjene; sudeći po širokim klobucima, kao da su mušketiri. Kako je na prozoru bila razbita jedna staklena ploča, propuh je lagano zatvorio vrata. Onaj visoki čovjek s crnom kabanicom, stojeći posred sobe, primi se objeručke za glavu, prigušeno uzdahne, pa se tiho

Másik ígért szemelvényünk Zrínyi János-szenvedéstörténetnek a foglalata, amely egyben a regény záró passzusa is. Kumičić itt ismét a narráció eszközével él. Kívülről láttatja szenvedő hősét, aki schlossbergi (Grác) cellájában tölti élete utolsó éveit, napjait. Filmszerűen pergő eseménytörténet, rövid, szinte a némafilmeket idéző epikai megoldás az egész, amelyben a cselekvés és látomás egyaránt megfér egymás mellett, s bár a leírás rövid, nem hiányzik belőle egyfajta tágabb, visszautaló dimenzió s a hangulati hullámvás sem. A maga nemében és idejében – ismét az egy-

primakne k postelji i sagne se nad nju... Gledao je blijedo Katarinino lice, sav je drhtao.

Vjetar jače zašumi oko kuće, a bolesnica se malko gane, te šane, u snu, posve tiho:

– Daj mi ruku... Petre, ne idi. Ne vjeruj mu...

– Oh, majko... – zajeca onaj visoki čovjek, uze joj vruću desnicu i poljubi je.

– Tko je?... – probudi se Katarina mirno, i okrene malo glavu.

– Ja sam, tvoj Ivan...

– Moj Ivan?... – nasmiješi se bolesnica tužno, pa duboko uzdahne.

– Majko, ti me ne poznaš?...

– Moj Ivan!? – trgne se sada Katarina i naglo se pridigne na postelji.

Ukočeno je gledala onu glavu pred sobom.

– Sinoć sam došao u Gradac, podmitio sam tvoje stražare...

– Taj glas...

Svijeća se ugasi. U većem mraku vidio se stijenj kao crven ugljen, malen.

– Pobjegao sam iz Beča, bio sam kod Jelene u Munkaču, svakojako preobučen došao sam u Gradac.

– Kod Jelene?... Taj glas!... – šaptala je Katarina i pritiskala srce rukama.

– Majko, ja sam, tvoj Ivan. Već me tri godine nisi vidjela. Da, kod Jelene sam bio. Jelena je lani rodila kćerkicu. Barbaru Julijanu. Došao sam u Gradac da te oslobodim. Podmitit ću mušketire, odvest ću te u Munkač k Jeleni...

– Ti moj Ivan?... Ne, ne... Zar nisu i moga Ivana ubili? Oca su mu ubili, znaš, moga Petra. I brata su mi ubili, a moja dobra Zora umire od studeni... dahne Katarina, prignuvši se.

– Ozdravit ćeš, majko. Spasit ću te.

I sina su mi ubili, i sina...

– Nisu, nisu, ovdje sam, kod tebe sam.

Katarina nade mu ruku, pa nastavi prigušeno i grozničavo:

– Čuj: prošle noći kad sam usnula, ova se kuća uzdrimala, ja sam se probudila, nešto je zazujalo, tek čujno ova soba napunila se plavom svjetlosti, ali blijedom, pa sve tiho, samo iz neizmjerne daljine čulo se tužno zvonjenje... Najednom nešto duhnu... posred ove sobe stajale su dvije visoke sjene, dva mila obličja, neiskazano mila... tužna. Gledale su me, činilo mi se da plaču...

– Majko...

korú horvát széppróza kontextusában célszerű szemlélnünk – epikai remeklés, amelyből most sem hiányzik a drámai motiváció. Íme, a szöveg: „Még élt egy Zrínyi, a Schlossbergen lévő börtönben... Tizenöt éve már, hogy János szíve majd megszakad a fájdalomtól, lelke teli iszonyattal, sokszor görcsösen zokog, majd csalódottan siránkozik, tépi a haját, rágja a körmét a szabadság utáni és a bosszúvágy miatt. Szüntelen anyjára, apjára gondol, valamennyi hozzátartozójára és maga előtt látja a jéghideg szo-

– Čuj: ruke su im bile bijele kao i kabanice, duge i lake kabanice, i pristupiše k mojoj postelji... Ja sam ih gledala i molila sam se bogu. Pod bijelim čelom vidjela sam oči svoga Petra, crne duboke, sjajne... I moj brat milo me je gledao, kao i Petar, a tiho je bilo u ovoj sobi, posve tiho, tako da sam čula jecanje, kao iz daljine... samo ja sam plakala... Ona viša sjena šptom me je tješila, oh da znaš kako mi je milo govorila: Katarina, ne plaći, jer će naš narod saznati za naše velike muke, za našu mučeničku smrt. Doći će vrijeme kad će ga naše slavne patnje sokoliti u borbi za slobodu otadžbine... Te sam riječi čula... još sam plakala. One sjene tješile su me zatim zajedno: mila žena, mila sestro, ne plaći, jer će nakon stoljeća hrvatski narod plakati za tobom, za nama, za svima našima, i prolit će suza koliko ih nije ni za kim prolio... Ne, ne plaći, mila žena, ne, ne plaći, mila sestro, jer će svaka Hrvatica i svaki Hrvat, kojima ne bude srce od kamena, plakati za tobom. Morat će plakati... Da, ja sam čula te riječi, a usta se onim sjenama nisu otvarala. Osjetih zatim na svojem čelu nešto studeno, dav puta... One su se sjene bile sagnule nad moju glavu... U sobi nastao mrak, ja sam dugo plakala...

– Majko, položi glavu na jastuk.

– Kako mi je mio tvoj glas! Pridigni se da te bolje vidim: sad je manje mračno.

Oblak bi preletio, mjesecina se sjajila na podu pred prozorom. Katarina ustane s postelje i uzdahne s velikim smilkom:

– Dodí k prozoru da te vidim.

– Slaba si, sva drščeš. Legni, majko, legni.

Držao ju je ispod ramena. Ona je teško disla, glas joj bio prekinut, posve udušen. Osovivši se iznenada, gledala je vrata i šaptala:

– Jesi li čuo kako je kuća zadrhtala?... Što to zuji?... Eno ih... ruke su im bijele kao i duge kabanice. Gledaj ona mila lica... tužno nam se smiješe... Ono su oči moga Petra, a one druge, nadesno, ono su Franove... Kako su blijedil!... Sad govori ona viša... čuj: kaže mi da je moj Ivan živ... još govori, još...

Majka i sin lagano dodu k prozoru; mjesecina obasja Ivanovo lice. Katarina je govorila sve slabije:

– I tebe gledaju oči moga Petra, milo te gledaju, kao da si Ivan...

To reče i podigne oči na Ivanovo lice. Brada mu je smeđa i kratka, brk punan, niz lice rone mu se krupne suze. Vjetar zacvili kroz pukotine na

bát, a bilincseket, a vérpadot, a hóhért, a vért. Rettenetes a fájdalma: már sírni sem tud, sínylődik a szalmazsákon, sötétség borul tudatára...

Tizenöt éve cipelte már e kínokat, amikor egyik éjszakán a körmeit rágta s aztán hirtelen felugrott a szalmazsákról, megragadta az ablakrácsot, hosszan küszködött vele, el akarta törni. Nem sikerült. Keze vérbe borult, csalódottan hunyta le szemét a sötétben... Pupillái komoran megvillantak, haja felborzolódott. Sötét volt az éjszaka, de a látóhatár szélén véres felhősáv nyúlt el s kintről káromlás hallatszott. János látta a hollókat, nagy madársereg volt, dél felé repültek, szemük tűzben égett, a parázshoz hasonlóan... Kezeit a magasba emelve kitátotta száját, s rémülten nézett a fekete madársereg után, amely váratlanul hatalmas szőnyeggé változott, leereszkedett a földre és betakarta egész Horvátországot... A hatalmas posztószőnyeg vértől volt iszamos, rajta egy hatalmas emberi törzs vonaglott, fekete füst kavargott, aztán dörrenés hallatszott, aknák emelték magasba a bástyákat, egy óriási iszonyatos, rémségesen iszonyatos ragadozó madár menekült a füstből és elrejtőzött a látóhatár mögött, aztán aláereszkedett s a semmiségbe zuhant...

Zrínyi János rémesen felkacagott...

Ettől az éjszakától kezdve soha többé nem szólalt meg. Ettől az éjszakától kezdve nyugodt volt: ült vagy feküdt a rongyos szalmazsákon s cellája ajtaját nézte. Minden éjszaka több árnyalakot látott maga körül, hosszú fehér lepelben voltak tetőtől talpig, s ő minden árnyalakra ráismert. Leginkább anyját nézte, a gyönyörű fekete szemeit, amelyek kedvesen és vigasztalóan mosolyog-

prozoru, studen zrak proleti sobom kao srh smrti. Katarina prepozna svoje dijete, zadrhta, pane mu oko vrata s hroptom:

– Ivane, sine...

On je privine na svoja prsa i – protrne: bila je teška kao mrtvo tijelo. Podigne je na postelju, primi je za ruku i stane je dozivati najslađim imenom...

Pol sata zatim dodoše u sobu tri mušketira sa svijetom i začuđeno se pogledaše.

Ivan je klečao uz postelju i plakao, ne dižući drhtavih usnica s mrzle desnice svoje predobre majke. Njezine usnice složile su se u blažen osmijeh jer je sada vidjela, u dalekoj budućnosti, uskrsnuće naroda za koji je onoliko pretrpjela.” Eugen KUMIČIĆ: i. m. 477–479.

tak az áttetsző leplen át. Anyja zokogott a legbánatosabban... Öt évig raboskodott így némán és békésen, aztán hirtelen nagybeteg lett...

Hajnalodott. A közelben a Schlossberg bástyái és tornyai piroslottak, János szobájában a vörös fény összeolvadt a reggeli köddel, kinn visszhangot vertek a harangok. János nehezen kapkodva a levegőt, szenvedő szemeit ama fény felé fordította, s fel akart állni a szalmazsákról. A vasrács most hirtelen arany színűvé változott. János megremegett és a padlóra zuhant. Az ablakhoz mászott s nagy erőlködés közepette felállt. Az aranyló napfény beragyogta szenvedő arcát, csapzott haját, amelyből lógtak a szalmaszálak. A vértanú most felnyitotta szemeit, a keleti látóhatár felé tekintett, a magasba emelte kezét, egész testében megremegett, mély, elnyújtott sóhajtása a vasrácon át a gyönyörű reggeli légbe szállt, aztán az utolsó Šubić-Zrinyi a padlóra zuhant – meghalt.”¹²

¹² „Još je živio jedan Zrinjski, u tamnici na Schlossbergu...

Mnogo godina kidalo se Ivanovo srce od jada, grozno je bilo u njegovoj duši, mnogo je puta grčevito plakao, očajno ridao, čupao kosu, grizao ruke od boli za slobodom, za osvetom. Uvijek je mislio na majku, na oca, na sve svoje, i vidio je ledene sobe, okove, mučila, stratišta, krvnike, krv. Užasna je bila njegova bol: već nije mogao plakati, čamio je na slamnjači, mrak mu padao na dušu...

Petnaest je godina podnosio takve muke, a tada, jedne noći, grizući prste, skoči na noge sa slamnjače, uhvati se za željeznu rešetku na prozoru, i dugo se mučio da je razbije. Nije mogao. Okrvaviv ruke, očajno je upirao oči u mračnu noć... Zjenice mu mrko sijevahu, kosa mu se nadizala, a nebo bilo crno, na obzorju valjao se krvav oblak, čulo se graktanje. Ivan je vidio gavrane, veliko jato, letjeli su prema jugu, oči su im bile žarke poput ugljena... Podignuv ruke uvis, otvori usta, prestravljeno je gledao Ivan za onim crnim jatom koje se najednom pretvori u golem sag, spusti se na zemlju i pokrije cijelu Hrvatsku... Na onom golemom suknu puši se krv, velika se trupla na njemu trzaju, na kraju sukna vije se crn dim, čuje se prasak, lagumi dižu bedeme, golema ptica grabljivica, prokleta, strahovito prokleta, hježi od dima, sakriva se za obzorje, lagano se spušta, pada u crno ništavilo...

Ivan Zrinjski nasmijao se groznim grohotom...

Od te noći nije progovorio ni riječi, nikada. Poludio je i zanimemio od boli, muke i bijede. Od te noći bio je miran: sjedio je ili ležao na dronjavoj slamnjači i gledao vrata svoje sobice. Svaku je noć vidio oko sebe više sjena s dugim bijelim koprenama, od glave do poda, i svaku je sjenu raspoznao. Najvećma je gledao svoju majku, njezine sjajne i crne oči koje su mu se milo i utješljivo smiješile kroz prozirnú koprenu. Majka je najtužnije jecala...

Pet godina tako tamnovao, nijem i miran, pa jako obolio...

A drámai effektusok, az atmoszférateremtés, s nem utolsósorban a főhősök (Zrínyi Péter, Frangepán Ferenc Kristóf, Zrínyiné Frangepán Katalin, Zrínyi János) morális tartásának a regény utolsó harmadában tapasztalható felfokozódása a regény értékvilágát minősítő korábbi vélekedések felülvizsgálatára biztatnak. A cselekményépítésnek a regénystruktúra egészében ez a lassan emelkedő, majd a végkifejlethez közeledve mind intenzívebb emelkedést mutató íve egy, a hagyományostól eltérő, modernebb regénypoetológiai felfogás irányába mutat, ami részben az író naturalizmus melletti elkötelezettségéből, részben viszont a századforduló európai regényének nívumai iránti fogékonyságából, affinitásából fakad. Ilyen aspektusból szemlélve az *experimentализmus*, a *faktográfia* vitathatalan jelenléte is más megítélést kaphat, hiszen az oly sokszor kifogásolt *történeti adattár-jelleg* ép-penséggel ama 20. századi regénytípus irányába mutat, amelyben majd a tanulmány vagy esszé jellegű betétek, kommentárok elfogadottan „nehezítik” a cselekményt, sőt korszerű epikai erénnyé válnak. S ha a Kumičić-műnél jóval gyöngébb alkotás-ként számon tartott Vjenceslav Novak-opusz, a *Dva svijeta* (Két világ) a krležai művészregény (*Povratak Filipa Latinovicza* = Filip Latinovicz hazatérése) korai előzményeként aposztrofáltatik,¹³ úgy az *Urota* historiográfiai jellegű passzusait fenntartás nélkül rokoníthatjuk a horvát mester szintézisregényének, a *Zastavénak* (Zászlók) esszét és dokumentumanyagot elegyítő szövegfolyamával. Már csupán annak okán is, hogy a fiatal Krleža számára ez a Kumičić-regény az egyik meghatározó, nemzeti érzületét formáló olvasmányélmény volt.

Zora je rudjela, nadaleko su se rumenjeli bedemi i kule na Schlossbergu, u Ivanovu sobicu slijevala se ružičasta svjetlost, jutarnjim zrakom razlijegao se zvuk zvona. Mučno dišući, upirao je Ivan pomučene oči u onu svjetlost i htio se pridici sa slamnjače. Najednom pozlati se željezna rešetka. Ivan se trgne, pane na pod, dovuče se do prozora, pridigne se s najvećim naporom. Zlatno sunce na ogranku obasja mu blijedo mučeničko lice i prosjedu i raskuštranu kosu, natrunjenu slamom. Tada mučenik rasklopi oči, pogleda istočno obzorje, hiti ruke uvis, sav zadrhta – dubok i otegnut odisaj poleti kroz željeznu rešetku u sjajni jutarnji zrak, posljednji Šubić-Zrinjski prevali se na pod – mrtav.” Eugen KUMIČIĆ: i. m., 486–488.

¹³ *Povijest hrvatske književnosti*. Knj. 4, id. kiad., 434–435.; Krešimir NEMEC: i. m. 234.

Az *Urota* eseménytörténetén markáns vonulatként húzódik végig Zrínyi és Frangepán Bécsbe csalásának, letartóztatásának, kihallgatásának, elítélésének és kivégzésének története. Kumičić, bár mindvégig ragaszkodik a történelmi tényeknek cselekménybeli integrálásához, hősei jellemének, hazafias érzületének, erkölcsi tartásának, egyáltalán minden erényének kiemelése érdekében azokat a szituációkat szervezi egységgé, amelyek Bécs és a császár kétszínű és becstelen játékát kellően példázzák, és a két mártír hős hazafiúi és erkölcsi nagyságát hatványozzák. Regényt író tehát a struktúra eme szegmentumában is és nem történelmet. Bármennyire is ez utóbbi dominanciáját hangoztatták-hangoztatják bíráló kritikussai.

Zrínyiék fondorlatos Bécsbe csalásának egyik meghatározó indoka egy álhír tudatos terjesztése, amely szerint a bán titokban szövetségre lépett a törökkel, s ezzel veszélybe sodorta az egész birodalmat. (Majd később látni fogjuk: az ötlet – a regény szerint – Rottal János és a király együttes elgondolása volt, Zrínyit ők biztatták a szultánnal való kapcsolatfelvételre. Zrínyi naivitása [?] volt Bukovački [Bukováczy] török területre küldése, s az is, hogy hitelt adott Rottal és a király biztatásának. De ne vágjunk a dolgok elébe.) A hírverés Zrínyi „árulását” illetően láncolatszerűen zajlik: Erdődy Miklós (Zrínyi ellenlábas) Horvátországban keltett pánikot, Herberstein gróf egyenesen azt jelentette Bécsbe, hogy a kétszázézeres sereget maga a szultán vezeti Bécs ellen, gróf Draskovics János – királya iránti hűségét bizonyítandó – „alázatos levélben” figyelmeztet a veszélyre: „Zrínyi a tűzvész parazsát” helyezte el a térségben, amely pillanatok alatt lánggra lobban, ha el nem oltják időben. Egy zágrábi polgár, felheccelve a rémhírek által, Ljubljana rohan a török veszély hírével, mire több vár (Trst, Gorica, Ljubljana, Krško, Celje, Ptuj) parancsnoka és katonasága azonnali segítséget kér az uralkodótól. A rémhírek meglehetősen tisztességtelen motiválásában tudatosan terjesztik: Zrínyi három szekér aranyat és ezüstöt küldött a kanizsai pasának; a szövetségről szóló „okmány” aláírásával megbízott Bukovački kapitányról az a hír járja, hogy két zsák dukátot hozott Zrínyinek Törökországból (Zrínyi melleleg

megtiltotta neki bármiféle egyezség megkötését). A Bécsbe akkreditált követek – a francia Gremonville kivételével – valamennyien hitelt adtak az udvar által terjesztett rémhíreknek. Antonio érsek, a pápa követe az egész kereszténységet fenyegető veszélyről szóló jelentéseiben, a velencei követ saját köztársaságát is veszélyeztetve látta a török várható támadása miatt. A király – aki korábban maga is ösztönözte Zrínyit a török szándékainak kifürkészésére – most kinyilvánította: ő is hisz a szövetség létezésében, s arra kérte a német választófejedelmeket: legyenek segítségére Zrínyi, IV. Mohamed szultán és a magyar lázadók elleni küzdelmében. Lipót – Kumičić interpretálásában – sokat tett azért, hogy „a bánt az egész világ előtt befeketítse”. Amikor kiderül a valóság, hogy a szultán nem szándékozik támadni, s a „lázadókat sem támogatja”, a „bécsi miniszterek tovább hazudtak” – azt híresztelvén: Velence és Zrínyi között is létezik egy titkos, Bécs elleni megállapodás.

Az uralkodó a „lázadók”, de mindenekelőtt Zrínyi törbe családja érdekében más eszközökhöz is folyamodott. Karöltve minisztereivel Zrínyi bizalmasait hálózták be, mondhatni: lépre csalták őket. Egyiket hamis ígéretekkel, megtévesztéssel, a másikat pénzzel csábítva az udvari érdekek szolgálatába. A kiszemeltek egyike, Zágráb püspöke, Borković, akit Rottal, majd maga a király „győz meg”: barátként hívják a bánt Bécsbe, hogy vele tárgyaljanak. „Mondja meg Péter bánnak – így a király –, járuljon elibém. Bízva teljességgel kegyeimben. A lehetőségekhez mértén meghallgatom követeléseit... Jöjjön el. Mondja így az én atyámfiának. Nyugodtan jöhet: »Cur non venit Viennam! Veniat, dicat ita cognato meo, secure venire potest.«”¹⁴ Hitlevelet ad Borkovićnak, amely királyi meghatalmazás, a király nevében, annak megbízottjaként tárgyalhat Zrínyivel, akinek átadja majd hazatérve a király levelét. Az uralkodó ígéreteit Lobkowitz is „megerősíti”, szemrebbenés nélkül, álságosan állítva: „fivéréként szereti” Zrínyit.

¹⁴ „Recite banu Petru da dođe k meni. Neka se posve pouzda u moju milost. Po mogućnosti uslišat ću njegove zahtjeve ... Neka dođe. Tako recite mojemu rođaku. Siguran može doći: »Cur non venit Viennam? Veniat, dicat ita cognato meo, secure venire potest.«” Eugen KUMIČIĆ: *Urota Zrinjsko-Frankopanska*, id. kiad., 350.

A jóhiszemű, de óvatossá váló Borković, aki Zrínyi információi alapján azzal a tudattal érkezett Bécsbe, hogy Zrínyi Rottal és a király biztatására és jóváhagyásával kereste a kapcsolatokat a törökkel, Rottaltól ennek „cáfolatát” hallva (valójában letagadásról van szó), de a király „jóindulatától” meghatva tér vissza Csáktornyára és biztatja a bánt: menjen el Bécsbe nyugodtan. Állítja: Lipót hajlandó teljesíteni mindazon követeléseket, amelyeket Zrínyi korábban már előterjesztett előző bécsi, udvari látogatása során (a királyi hadsereg távozzék Horvátországból; a király járuljon hozzá a török megtámadásához; állíttassék helyre a régi alkotmány és a teljes báni méltóság; a bán kizárólag a király alárendeltje legyen; minden horvát lehessen [nyilván érdemei és tehetsége függvényében] kapitány, ezredes, generális saját hazájában; ő maga és fia kapja meg Pazin és Kočevje grófságát, Fiumét és a Tersatát örökös jogon; végül a bán vejét, I. Rákóczi Ferencet minden ellenségével szemben támogassa a király).

Borković bécsi küldetésének fontos mozzanata volt az a beszélgetés, amelyet a püspök mindjárt megérkezése után, Rottalal folytatott. Naívvul kifejtette: a világ megbotránkozása nyomban megszűnne, „ha tudná, hogy a bán, kapitányát, a király Ófelsége s a Kegyelmeddel [azaz Rottalal L. I.] való megegyezés alapján küldte Törökországba...”¹⁵ Rottal idegesen közbevág – meglepetést színelve: „Nem, nem, főtisztelendőséged nem értette meg a bánt! Ő ezt nem mondta, nem mondhatta!”¹⁶ Indulatát nehezen tudja fékezni, végül szinte parancsolóan mondja: „Ha főtisztelendőséged azt kívánja, hogy Ófelsége meghallgassa a bán jogos követeléseit és megbékéljen az egész kerek világ ... én nagyon kérem kegyelmedet, hogy sehol, soha, senki előtt meg ne mukkanjon arról, amit velem most bizalmasan közölt. Mentsük meg a kereszténységet, mentsük meg a bánt a kereszténységnek! Én mindig nagyra értékeltem a bánt, mondhatom, mindig szeretettel viseltettem iránta és ezért hallgatni fogok, hogy ne szakadjon rá a legnagyobb szerencsétlenség. Én nem is

¹⁵ „Kad bi svijet znao da je ban poslao one svoje kapetane u Tursku po dogovoru s njegovim veličanstvom kraljem, po dogovoru s vama [...]” Eugen KUMIČIĆ: i. m. 344.

¹⁶ „Ne, ne, presvijetli, vi bana niste razumjeli! On to nije kazao, on to nije mogao kazati!” Eugen KUMIČIĆ: i. m. 344.

tudom, mit tenne Őfelsége, ha meghallaná, hogy a bán ilyeneket beszél. Kérem főtisztelendőségedet, senkinek egyetlen szót sem! Ő, az a szerencsétlen Zrínyi!...¹⁷

A színészkedéssel elegendő műfelháborodás megtette hatását: a püspök elgondolkodik kissé és csak ennyit mond: „Zrínyi bűnös, most már látom, hogy bűnös...” Pedig a további pszichikai ráhatás még hátravan: a király elé járulva előbb annak gyóntatója, majd Hocher kancellár győzködi a püspököt: meg kell értetnie Zrínyivel, nincs más számára, mint hogy Bécsbe jöjjön, ahol követelései meghallgatásra találnak. Azt csak az olvasó tudja: a püspököt a király csak azt követően fogadta, amikor a miniszterek tanácsa (Lobkowitz, Montecuccoli, Schwarzenberg, Lamberg grófok a tagjai) véleményét összegezve Hocher kancellár kimondja: „A Zrínyieket és a Frangepánokat ki kell irtani! ... Igen! mert Horvátországban ők a legelszántabb, legerősebb családok, a magyarok rájuk lámaszkodnak, s ők a legfőbb gáncsolói, hogy Ausztria nem tud egységes állammá válni. Amikor majd nem léteznek, nem fognak beszélni alkotmányról, a horvát királyság jogairól, az egész monarchiában béke lesz. Ahogy megbékéltünk Csehországgal Fehérhegyen, úgy kell most megbékíteni Horvátországot, amellyel együtt eselik Magyarország is. Úgy vélem, Zrínyi Péter nem adja meg magát Bécsnek, nekünk ezért úgy kell intéznünk mindent, hogy elfogjuk és elveszejsük annak a derék férfiúnak, a zágrábi püspöknek segítségével: »wie man ine durch diesem bonum virum, den Bischofe von Agramo, bona fide decipieren könne«¹⁸ Ők döntenek a Zrínyinek küldendő és a bánhoz Borković

¹⁷ „Ako želi vaša presvjetlost, da njegovo veličanstvo usliša pravedne banove zahtjeve i da se umiri sav kršćanski svijet ... ja vas vruće molim da ne biste nigdje, nikada ni pred kim ni pisnuli o onomu što ste meni povjerali. Spasimo kršćanstvo, spasimo hana kršćanstvu! Ja sam uvijek cijenio bana, ja mogu reći da sam ga uvijek ljubio, pa ću stoga šutjeti da se ne surva na njegovu glavu najveća nesreća. Ja zaista ne znam što bi učinilo njegovo veličanstvo kad bi dočulo da se ban onako ispričava. Molim vašu presvjetlost, nikomu ni riječi! Oh, nesretni Zrinjski!...” Eugen KUMIČIĆ: i. m. 344–345.

¹⁸ „Zrinjske i Frankopane treba zatrti! ... Da, zatrti, jer su oni najodlučnije, najjače porodice u Hrvatskoj, jer se Ugri na njih oslanjaju, jer su oni najveća zapreka što Austrija ne može postati jedinstvenom državom. Kad njih ne bude, bit će u čitavoj našoj monarhiji mir, kad njih ne bude, neće se govoriti o ustavu, o pravima kraljevstva Hrvatske. Kako smo primili Češku poslije bitke na Bijeloj gori, tako moramo primiriti sada Hrvatsku s kojom će pasti

által eljuttatandó levélről, a püspök lelkiismeretét megnyugtató és bizalmát megnyerő királyi hitlevél kiadásáról, amely egyébről sem szól, mint hogy a király kezeskedik Zrínyi életének biztonságáról.

A püspök mindezt nem tudja, a királyi ígéret és a hitlevél birtokában jóhiszeműen győzködi a bánt: aggodalom nélkül mehet Bécsbe. Zrínyi kívánságára írásban is megerősíti mindazt, amit a királytól személyesen hallott – jelentése szövegébe a neki kiállított hitlevél szövegét is beiktatva, s mindezt aláírásával és pecsétjével hitelesítve.

Kumičić Forstall Márkot is a püspökéhez hasonló szerepkörbe helyezi. Zrínyi és a király „üzenetváltásában” közvetít ő is. A már régebben a Zrínyi család szolgálatában álló, Zrínyi Miklós megbízásából a család genealógiáját is összeállító Forstall¹⁹ sajátos karakterként jelenik meg. Zrínyi becsüli pontos, megbízható munkájáért, meg is bízik benne, jellemrajzának narratív részeiben azonban mindvégig valami bizonytalanság-bizalmatlanság vibrál, amely írói beleérzés, s amely aztán a huszonötödik fejezetben kulminál, amikor Forstall Zrínyi megbízottjaként az udvarba érkezve nyomban Lobkowitz herceghez megy, s átadja annak a bán immár hivatalosan megfogalmazott követeléseit.

Kumičić a miniszterek tanácsával minősítetteti a „titokzatoság” övezte, ír származású papot. A királynak előterjesztett jelentésben így vélekednek róla: „... a miniszterek, egyebek között, tanácsot adnak a királynak: hogyan kellene megvesztegetni Forstallt pénzzel vagy valamiféle rang odaítélésével, esetleg püspökséget ígérni neki és akkor Forstall, aki »semmirekellő« ember, rábeszelné a bánt, hogy Bécsbe jöjjön... A miniszterek azt mondják a királynak: a rossz papok és a duhaj szerzetesek csak saját hasznukat lesik, a pénz és a zsiros állások után sóvárognak. Forstall nagy ravasz róka, igazi rejtély, s az is lehet, hogy ő is részese a »lázadásnak«. Erről azonban nem kell töprengeni. A király akkor csap le bölcsen, ha megparancsolja, hogy

i Ugarska. Ja mislim da se Petar neće dati u Beč, a mi moramo stoga da učinimo sve kako bismo ga na vjeru ulovili i pobubili s pomoću onoga dobroga muža, biskupa zagrebačkoga: »...wie man ine durch diesen bonum virum, den Bischofe von Agramo, bona fide decipieren könne.« Eugen KUMIČIĆ: i. m. 349.

Forstallt ne vessék börtönbe, mert a miniszterek azt remélik: el fogja árulni a bánt a megvesztegetéssel járó pénzért.”²⁰

Hogy a kulisszák mögött mi is történt valójában, azt homályban hagyja Kumičić, s néhány passzussal a fenti szövegrész után már ezeket tudatja az olvasóval: „1670. március 29-én Marko Forstall Rottal gróf és Hocher báró előtt írásban kötelezte magát és ünnepélyesen megesküdött, hogy teljes igyekezettel azon lesz, hogy a bán eljőjön Bécsbe és hogy meg fogja győzni: »a császári kegy kapuja« nyitva áll előtte, ha meghízik I. Lipót császár és király jóságában és kegyes voltában, aki békét akar kötni. Forstall ekképpen fejezte be kötelezettségvállalását: »Mindezekről meggyőződve saját kezével írta alá ezt a megállapodást és papi eskü alatt ígérte, hogy szentül és hiánytalanul teljesíteni fogja azt. Isten engem úgy segéljen, s a Szentséges Szűz és Isten valamennyi szentje és választottja. Ámen.«”²¹ Azt már Forstall sem tudhatta, hogy a király ugyanaznap írta alá azt a két rendeletet, amelyek értelmében Zrínyit megfosztja a báni méltóságtól, Martin Borković püspököt *in iuridis*, gróf Erdődy Miklóst pedig *in militaribus* kinevezi báni helynöknek.

Forstall, megérkezve Csáktornyára, ékesszólóan győzködi a bánt: mindenképp el kell mennie Bécsbe, mert a király már neheztel rá, pedig teljes bizalommal van iránta, ám közben furcsa

¹⁹ KLANICZAY Tibor: i. m. 629.

²⁰ „U ... izvještaju savjetuju ministri kralja, među ostalim, kako bi trebalo podmititi Forstalla novcem, obećati mu kakvo promaknuće, možda biskupiju, pa bi Forstall koji je »nevaljan« čovjek, nagovorio bana, da dode u Beč ... Ministri vele kralju da zli svećenici i razuzdani fratri misle samo na svoj probitak, hlepte za novcem, za masnim službama. Forstall da je velika lija, prava zagonetka, a možda je i on upleten u »bunu«. O tome, međutim, ne treba razmišljati, nego će kralj mudro udariti ako zapovjedi da se Forstall ne baci u tamnicu, jer se ministri nadaju da će on izdati bana za dobro mito.” Eugen KUMIČIĆ: i. m. 353.

²¹ „Marko Forstall pismeno se obvezao i svečano se zakleo 29. ožujka 1670. pred grofom Rottalom i barunom Hocherom da će svojski uznastojati da ban dode u Beč, te kako će ga uvjeriti da su mu »vrata, cesarske milosti« otvorena ako se pouzda u dobrotu i milost cesara i kralja Leopolda I. koji se želi s njim pomiriti. Forstall je ovako završio svoju obezvu: »U vjeru svega vlastitom sam rukom potpisao ovu svoju obavezu i obećao pod svećeničkom vjerom da ću je sveto i cjelovito ispuniti. Tako mi bog pomogao, njegova presveta mati djevica, svi sveti i odabranici božji, amen!«” Eugen KUMIČIĆ: i. m. 354.

hírt is közöl: Tattenbachot letartóztatták, s a gráci Schlossbergbe zárták. A gyanú eloszlátása végett hozzát teszi: a lefogás Tattenbach feleségének kívánságára történt „kizárólag annak példátlan féltelensége és duhajsága miatt,” tehát nem politikai okokból.

Zrínyi mégis, a hír hallatán s persze a környéken zajló osztrák csapatmozgások hatása alatt úgy dönt: még nem megy el Bécsbe, ellenben újra elküldi Forstallt s vele fiát, Jánost is, kezesként, bizonyítandó, nem támadja meg a horvátországi osztrák helyőrségeket.

Kumičić a vonatkozó dokumentumanyagot a továbbiakban is a császári udvar álságos mesterkedéseit leleplező szándékkal selektálja és építi be a regény szövegébe. Forstall és fia távozása után például osztrák tisztek hozzák Csáktornyára Lobkowitz herceg levelét, amelyben, a királyra hivatkozva, „slavum conductumot küld” – közölve: induljon Bécsbe, az uralkodó kész a párbeszédre és a békére, s ha nem sokat alkudozik (ti. Zrínyi), minden dolog szerencsésen rendeződik: „...rem prospere successuram”.

A tisztek alig távoznak, máris bejelentik Mijakić vladikát, aki már hozza magával a bánt lázadónak nyilvánító és őt báni tisztektől megfosztó királyi proklamáció szövegét, amelyet Zrínyi – naiv módon – hazai ellenségei által készített hamisítványnak vél. Ez a – vélelme szerint gyalázatos, a király nevével vakmerően visszaélő – ármánykodás lesz a végső indítéka döntésének: azonnal indulnak mindketten: ő is, Frangepán is – Bécsbe. Alig hagyják el Csáktornyát, Spankau csapatai máris rátörnek az otthon maradt Frangepán Katalinra, akinek ezzel megkezdődik hosszú éveken át, haláláig tartó kálváriája. A Bécsbe érkező bánra és sógorára hosszú kihallgatás, megpróbáltatások sora vár a kivégzés napjáig. Mindenki tudja az udvarnál: mindez színjáték, hisz mindketőtjük halálos ítélete (s persze a Nádasdyé is) már akkor készen volt, amikor még ők Horvátországban voltak.

Kumičić hosszasan vázolja a per koncepció voltát és színjáték jellegét is a „iudicium delegatum” kinevezésétől (tagjai Hoher báró, gróf Gottlieb Windischgrätz, lovag Johann Hörwart, Kaspar Zdenko, gróf Joachim Windhaag, lovag Giulio Buccellini, Franz Adler, Gustav Brünig, Christoph Abele, Johann von Löwenturm, Johann Molitor doktor és Johann Krumbach doktor) a kihallgatások részletezésén át a „Geheime Stelle” (titkos tanács) ülésé-

séig. Ez utóbbi összetételére jellemző: „egyetlen horvát és magyar tagja sincs, a tanácskozásokon tett megnyilatkozásaik kegyetlenségről, olykor cinizmusról tanúskodnak, amit legtalálóbban báró Hocher szavai jellemezhetnek: „Zrínyninél nincs a világon nagyobb tolvaj, áruló és lázadó: »...ein ärgerer Schelm, Verräther und Rebell.«”²² Az udvar valódi szándékának summázatát a Horvátországban állomásozó Herberstein generálissal fogalmaztatja meg Kumičić. Lobkowitz hercegnek küldött levelében írja: „Ausztria [most] megkaphatja Horvátországot, megszerezhet egy királyságot, anélkül hogy fegyvert fogna. Ez most lehetséges. A befektetés gyorsan megtérülhet. Igen nyomósak azok az okok, amelyek Ausztriát arra kell kényszerítsék, hogy megszerezze Horvátországot, ezt a gazdag királyságot, amelyért sok koronás fő milliókat sem sajnálna, s katonaságot sem.”²³

4.

Az *Urota* nemzettudatot formáló célzatossága és karaktere mindenképp indokolja a regény szövetében megjelenő magyar színvilág és motívumanyag iránti fokozottabb figyelmet. Kumičić következetes jogpártisága, a regény megírásának és megjelenésének irodalmi és belpolitikai konstellációja: a Khuen-Héderváry-rezsim s a századvég és századforduló horvát irodalmában gyakori magyarelles felhangok (Gjalski, Matoš) egyaránt serkentik az érdeklődést. A közös múlt megítélésében vajon az illír mozgalom képviselőiként is magyarofil művekkel jelentkező Ljudevit Farkaš Vukotinović és Mirko Bogović prózájának tárgy-szerűségét követi az *Urota* alkotója, avagy a novellistának kitűnő, de – mint láttuk – regényíróként már esztétikum és történelmi hűség dolgában olykor vitatható opuszokkal is jelentkező

²² „Od Zrinjskoga nema na svijetu goreg lopova, izdajice i buntovnika: »ein ärgerer Schelm, Verräther und Rebell«”. Eugen KUMIČIĆ: i. m. 427.

²³ „Austrija može dobiti Hrvatsku, steći jedno kraljevstvo, a da ne trgne oružje. Sada to može. Trošak bi se brzo nadoknadio. Golemi su razlozi koji bi morali potaknuti Austriju da steče Hrvatsku, to bogato kraljevstvo, za osvojenje kojega mnoge okrunjene glave ne bi šteditjele ni milijune, ni veliku vojsku.” Eugen KUMIČIĆ: i. m. 431.

Ksaver Šandor Gjalski negatív előjelű magyarságképéhez igazodik.

Úgy tűnik: a naturalista tényisztelete megóvja a politikai aktualizálás csábításától. A magyarokkal szembeni fenntartásait rövid történelmi eszmefuttatással manifesztáló ifjabb Frangepánt, Orfeo grófot leszámítva a félezer oldalas regényben horvátok és magyarok egyaránt az osztrák türannizmus kárvallottjai, szenvedő alanyaiként vannak jelen. „Faciám Hungariam captivam, postea mendicam, deinde catholicam”, azaz: Magyarországot előbb rabbá, aztán koldussá, majd katolikussá teszem” – idézti Kumičić Frangepán Ferenc Kristóffal a lipóti politika manifesztációjaként felfogható, közismert bécsi álláspontot. „Mindezt Horvátországra is vonatkoztatta a király!” – írta Frangepán a mainzi választófejedelemnek.

A horvát–magyar sorsazonosság vezérfonalként húzódik a cselekményben egészen a végkifejletig, ami az összeesküvés tényeiből szükségszerűen következik. Kumičić imponáló tájékozottsággal jeleníti meg az elégedetlenkedő horvát és magyar főurak Stubnyafürdőn tartott tanácskozását; Zrínyi Ilona és I. Rákóczi Ferenc mátkaságának és házasságának eseménysorát; a felső-magyarországi protestáns elégedetlenkedés, a protestáns vallásszabadságot követelő eperjesi országgyűlés történéseit; a császári sereg felső-magyarországi betörését; Heister generális katonáinak kegyetlenkedéseit; Thököly István mindhalálig tartó helytállását Arva várában s Imre fiának sikeres szökését. Drámai jelenetek informálják az olvasót Wesselényiné elhurcolásáról, Pottendorf feldúlásáról és Nádasdy Ferenc letartóztatásáról, a felső-magyarországi vesztőhelyek felállításáról és a kivégzésekről, a megvádoltak birtokainak elkobzásáról, a falvakban felállított akasztófákról, a felperzselt viskókról, egyáltalán a magyar országrész megannyi szenvedéséről.

A felkelés okait és következményeit vázolva a jogtalanságok, törvénytelenségek egész sorát lajstromozza Kumičić az országgyűlés feloszlásától a lakosság megsarcolásáig. Mindezek summázatát Gundulić ezredessel mondatja ki (a jeles horvát barokk költő, Ivan Gundulić császári tisztként szolgáló fiáról van szó): „az osztrákok egy év alatt több pénzt vittek el Horvátor-

szágból és Magyarországról, mint a török harminc esztendőn át.”²⁴

Az ítélőszék és tagjai tevékenységét részletezve mindig hangsúlyosan jelenik meg a regényben azok elfogultsága, palástolatlan magyar- és horvátgyűlölete. A Rottal János irányította „iudicium delegatum” s a Paul Hoher kancellár elnökségével zajló per ítélőbírának „pártatlanságát”, egyértelmű magyar- és horvátellenességét illusztrálendő álljon itt egy részlet a regényből: „Johann Paul Hoher, ez a tiroli születésű, »szemtelen, tolakodó ember, aki az írkok legalacsonyabb fajtájából kapaszkodott fel az udvari kancelláriáig«, szívből gyűlölte a horvátokat és a magyarokat és gyakran mondogatta, hogy legszívesebben saját vérükben fojtaná meg őket [...] I. Lipót őt nevezte ki vizsgálóbíróvá Bécsben, Rottal grófot pedig Pozsonyban [...] Hosszú kihallgatások, végeláthatatlan jegyzőkönyvek, szörnyű vádak, számtalan hamis tanú, akiket sohasem szembesítettek a vádlottakkal, akiket azok sohasem láttak; a legalávalóbb árulások, a legszegyenteljesebb és leglelkiismeretlenebb rágalmak s mindezek koronája: a szörnyű szenvedés, kínvallatás! Különböző államok követői hosszú jelentéseket írtak kormányaiknak a »tekintélyes összeesküvők« elleni nagy perről. Politikai per a tizenhetedik században! [...] A vizsgálati jegyzőkönyvekben Zrínyi, Frangepán, Nádasdy, Lah ... és mások neve mellett gyakran említetik a szenvedés, a kínvallatás.”²⁵

²⁴ „Dokazano je javnim spisom da su Nijemci oteli u Hrvatskoj i Ugarskoj u jednoj godini više novaca nego Turci u trideset.” Eugen KUMIČIĆ: i. m. 411.

²⁵ „Ivan Pavao Hoher, rodом Tirolac, »drzovit pripuz koji se izvio iz najniže vrste pisara do dvorskoga kancelara«, mrzio je Hrvate i Ugre iz svega srca i često je govorio da bi se rado utopio u njihovoj krvi. Njega je kralj Leopold I. imenovao istražnim sucem u Beču, a grofa Rottala u Požunu [...] A sad: goleme parnice, duge istrage, beskonačni zapisnici, grozne optužbe, nebrojeni krivi svjedoci nikad suočeni s optuženicima, nikad poznati, najpodlija izdajstva, najsramotnije i najbezdušnije potvore, a kruna svemu tomu: strašna mučila, tortura! Poslanici različitih država duga su izvješća napisali svojim vladama o velikim parnicama protiv »glasovitih urotnika«. Politička parnica u sedamnaestom stoljeću! [...] U istražnim zapisnicima uz imena Zrinjskoga, Frankopana. Nádasdyja, konjušnika Lahna i drugih često se spominju mučila, tortura.” Eugen KUMIČIĆ: i. m. 412.

A Hocher vezette „bíróságban egyetlen horvát és magyar sem volt” – emlékeztet Kumičić – s ez a bíróság a halálos ítéletek mellett Magyar- és Horvátország teljes jogfosztását is kimondta: a lázadás folyományaképp „a horvátok és a magyarok minden jogukat elvesztették”.

Mint már fentebb kifejtettük: a krónikás következetességgel felépített, a per, a kivégzések eseménytörténetét adatszzerűen, a mártírok, majd Zrínyi özvegye s gyermekei (különösképpen János fia) lelki és fizikai gyötrelmeit lélektanilag árnyaltan bemutató regény a szenvedés, a helytállás, a nemzeti aszketizmus drámája lett, nemzettudat és erkölcs reprezentációja, amelyben a közös horvát–magyar sérelmek s küzdelmek mind jobban egybefonódnak. S mert a történelmi tények mellett a regénystruktúra törvényei is ezt kívánják: a zárófejezet a még életben maradt Zrínyi-utódok: Ilona és János sorsának foglalata lett. Ilona története – történelmi hűséggel előadva – a magyar szabadságmozgalommal fonódik egybe, János élettragédiája – láttuk – az írói átélés, a beleélés pszichológiailag megokolt példája, szomorú, már-már balladisztikus akusztikájú epilógusa a két nemzetet egyformán érintő mártíromság regénybeli interpretációjának.

Kumičić rokonszenvennel teli sorokat szentel a Thököly majd a Rákóczi vezette kuruc mozgalomnak és szabadságküzdelemnek, amelyben „a felkelés lelke [...] Ilona volt, Zrínyi Péter leánya”. „A magyarok egyetlen nőt sem dicsőítettek úgy, mint Ionát [...], s egyetlen név sem lelkesíti úgy őket, mint az ő fiáé”, azaz II. Rákóczi Ferencé – olvassuk a zárófejezetben, s ugyanott azt is, hogy „két éven át verekedtek a kurucok és a labancok”. I. Rákóczi Ferenc özvegye és annak második hitvestársa, Thököly Imre a horvát–magyar sorszazonosság jelképévé nő e regény kuruc szabadságküzdelmekre alludáló soraiban, amelyet e két ember egymás iránti szeretetén túl az osztrákokkal s a császárral szembeni gyűlöletük s jogos bosszúvágyuk motivál. Nem aprólékos jellemrajzot kapunk, inkább sommás összegzést, de e summázatból kicseng az írói rokonszenven, a hősök s az általuk képviselt ügygel szembeni affinitás. „A magyar főurak bátran védekeztek, de végül elbuktak” – mondja Kumičić. Thökölyék „minden várat feladtak, Munkács kivételével, azt Zrínyi Ilona védte hősiezen, az egész világ által csodálva. Élelmük elfogyván megadta magát

Caraffa generálisnak, [...] az egyik legkegyetlenebb vérszívónak. Ez a Caraffa [...] tízezer embert gyilkoltatott le Magyarországon, az eperjesi »véres színjáték« az ő műve volt. Éjjel-nappal mészároltatta a népet. Nagyobb borzalmat sohasem látott Magyarország.”²⁶

Zrínyi Ilonát és gyermekeit a császáriak Bécsbe vitték, s egy mástól elszakítva őket, mindőjüket kolostorba zárták – írja tovább tényyszerűen, de egyetlen hatásos, az olvasóban már eddig is táplált, Bécs iránti ellenszenvet fokozó mondattal jellemezve az udvar brutalitását: „Kollonich bécsi püspök, a későbbi kardinális, lábbal rugdosta be a kolostorba a tizenhat esztendő [Rákóczi] Borbála Juliannát...”²⁷

Emlékeztetnünk kell még a regény Zrínyi Ilona további sorsát elbeszélő szegmentumára – lévén, hogy írója ebben is közös horvát–magyar hősként ábrázolja Munkács hős asszonyát. Ilona Bécsből – a tényeknek megfelelően – a Thököly fogságában lévő Heisler generális kiadatása ellenében szabadul – „szomorúan”, anélkül hogy gyermekeit megölelhette volna. „Férjével Nikomédiába ment, ahol 1703-ban meghalt. Galacban, a lazaristák templomában temették el. Sírján latin felirat hirdeti, hogy Domina Helena Zrini, nemének és századának dicsősége, akit egyformán magasztalnak horvátok és magyarok. Felsoroltnak erényei és szenvedései, röviden, gyönyörűen. Thököly három évvel később halálozott el, Ilona mellé temették.”²⁸

²⁶ „Svi gradovi, osim Munkača, bili su se predali! Njega je branila Jelena, pol godine, preslavno, na udivljenje cijelom svijetu. Kad joj nestalo hrane, predala se generalu grofu Caraffi, jednom od najvećih krvoloka [...] Taj Caraffa [...] na tisuće je naroda podavio u Ugarskoj. Strašno »krvavo kazalište« u Eperjesu njegovo djelo. Tu je on klaio narod dan i noć. Većih grozota nikad nije vidjela Ugarska.” Eugen KUMIČIĆ: i. m. 484.

²⁷ „Bečki biskup Kollonich, kasnije kardinal, gurnuo je nogom u samostan šesnaestogodišnju [Rákóczi] Barbaru Julijanu...” Eugen KUMIČIĆ: i. m. 484.

²⁸ „Jelena je pošla sa svojim mužem u Nikomediju gdje je umrla god. 1703. Sahraniše ju u Galati, u crkvi lazarista. Latinski natpis na njezinu grobu kaže da je Domina Helena Zrinia slava svoga spola i svoga stoljeća, jednako da je slave i Hrvati i Ugri. Nabrojane su njezine vrline i patnje, ukratko, prekrasno. Thököly je umro tri godine kasnije. Sahraniše ga uz Jelenu.” Eugen KUMIČIĆ: i. m. 485.

A történelmi tudat formálásának e szűkszavú, ám érzelmi efektusokra építő módja a Rákóczi-szabadságharc eseményeinek vázlatos bemutatása esetében is érvényesül. Sőt! A fejedelemnek a horvát rendekhez intézett kiáltványának a regényszövegbe iktatása romantikus pátozával lelkesítő célzatú: „Mindenki rohant [Rákóczi] zászlaja alá, a nép is, a főurak is. A francia király pénzzel támogatta. Bécs félni kezdett. 1702-ben a felkelés kiterjedt egész Magyarországra. Rákóczi felhívással fordult a horvátokhoz is, hogy csatlakozzanak seregéhez: »Horvátok! Nem látjátok, hogy a császári kamara lezárta a tengert? Nem érzitek, hogyan tépi szét hazátokat Ausztria? Horvátok! Szabad nép vagytok-é, amíg nektek a varasdi és a karlovaci generálisok parancsolnak? Ó, mily szégyen! Hol van ősi és dicső báni méltóságotok? Emlékezzetek családjaitok ama hőseire, akiket az osztrákok kivégeztek! Hol vannak a Zrínyiek, akiknek nevét az egész világ dicsőítette? Hol vannak a Frangepánok, a haza erős oszlopai? Hol vannak? Nemzet vagytok-e még? Emlékezzetek dicső múltotokra! Az erősza-kos osztrák hatalom nem nyugodott, amíg a királyság vezetőit drága hazánk vértanúivá nem tette!«²⁹

A históriából tudjuk: a proklamáció visszhang nélkül maradt, nem úgy Lipót felhívása korábban, aki álnokul „győzködté a horvátokat”: „teljesíteni fogja minden követelésüket, amint békésebb idők jönnek”. Kumičić nem kommentál, egymás mellé helyezi a kurucmozgalom 1707–1735 közötti eseménytörténetét s a császári ház oldalán „a török elleni háború idején” hadba lépő horvátok áldozatvállalását és Bécs későbbi szószegését – ez utóbbi elköte-

²⁹ „Fran [Rákóczi] ... osvane u gornjoj Ugarskoj. Sve leti pod njegovu zastavu, narod i velikaši. Francuski kralj šalje novaca. Beč strepi. Godine 1702. raširio se plamen ustanka po cijeloj Ugarskoj. Rákóczi izdaje proglas na Hrvate da stupe u njegovo kolo: »Hrvati, zar ne vidite kako vam je cesarska komora zatvorila more? Ne osjećate li kako vam Austrija kida otadžbinu? Hrvati, jeste li vi slobodan narod dok vam zapovjedaju varaždinski i karlovački generali? Oh, sramote! Gdje vam je stara i slavna banska čast! Sjetite se onih junčkih vaših porodica koje su vam Austrijanci zatrli! Gdje su vam Zrinjski koji su proslavili vaše ime po čitavu svijetu? Gdje su vam Frankopani, oni silni stupovi otadžbine? Gdje su vam? Jeste li vi još narod? Sjetite se svoje slavne prošlosti! Pohlepa austrijska nije mirovala svojim nasilnim vladanjem dok nije učinila prvake kraljevstva mučenicima premile nam otadžbine.«” Eugen KUMIČIĆ: i. m. 485.

lezettséget érzékelhetően politikai lévedésként interpretálva. Nem írja le, de az alábbi passzus intonációjával félreérthetlenné teszi Rákóczi mozgalma iránti rokonszenvét: „Rákóczi sokáig háborúzott, kezében tartott minden hatalmat, 1707-ben pedig, az ónodi országgyűlésen megfosztotta a magyar tróntól a Habsburgokat. I. Lipót az esemény előtt két évvel, valójában a trónja elleni legnagyobb felkelés idején, elhalálozott. Fia, I. József egyremásra küldte seregeit Magyarországra. Rákóczi így nem tudott sokáig védekezni: az ország kifosztva, pusztasággá téve, a nép mezítelen volt és éhezett. Az 1711-es szatmári béke után Rákóczi három évet Párizsban töltött az udvarnál, aztán Törökországba ment a szultánnal tárgyalni, miként lehetne megtámadni újból Ausztriát. Rodostóban halt meg, nem messze Konstantinápolytól 1735-ben. Egész Magyarországon szörnyű csend honolt, ám a hatalmas üszkös romok hamuja alatt izzott a parázs...”³⁰

És mit kaptak a Rákóczi hívására csendben maradó, Lipót szavára viszont korábban hadra kelő horvátok a török megszállta terület visszahódítása után? Erről is tárgyyszerű képet rajzol írónk. „Minden visszahódított föld az udvari kamaráé”, „a határőrvidék királyi tulajdon”, „Horvátországot szörnyű adókkal sarcolja a hadsereg”, „az emberek a török fogságába menekülnek”, „sokan gyermeküket adták el a töröknek, hogy az osztrák adót kifizethessék”. „Alberto Caprara generális falvakat és városokat perzselt fel Szlavóniában, éjjel-nappal gyilkolta a népet, öreget, asszonyt, gyereket, eszelősen azt ordítva: minden horvátot kiirtat...” „Az udvari kamara idegeneknek adta el, potom áron, a horvát főurak és nemesek legjobb birtokait...” „A Horvátországot megnyomorító karlócai béke után Bécs nem gondolt löbbé

³⁰ „Dugo je ratovao Rákóczi, svu je vlast imao u svojim rukama, a god. 1707. na skupštini u Onodu skinu Habsburge s prijestolja ugarskoga. Leopold I. umro je dvije godine prije toga čina, za najvećeg ustanka u stvari za svoj prijestol. Njegov sin Josip I. slao je vojsku za vojskom u Ugarsku. Rákóczi nije se mogao dugo braniti: zemlja je bila opljačkana, pusta, narod gladan i gol. Poslije mira u Satmaru, god. 1711. živio je Rákóczi tri godine u Parizu, na dvoru, a zatim ode u Tursku da govori sa sultanom kako bi opet udarili na Austriju. Umro je u Rodostu, nedaleko od Carigrada, god. 1735. U cijeloj je Ugarskoj bila grozna tišina, ali je tinjala žeravica pod pepelom na golemu garištu...” Eugen KUMIČIĆ: i. m. 485–486.

ígéreteire. »Eljöttek a békésebb idők, de a jogos horvát követeléseket nem teljesítették.« Bécsi generálisok gázolták le Horvátországot, benne minden isteni és emberi törvényt. Horvátország sohasem látott nagyobb szörnyűséget.»³¹

Példáinkat nemigen szükséges szaporítani. Így is nyilvánvaló: az *Urota* magyarságképe a 19. századi horvát regény kontextusában sajátos, egyedi jelenség. Hangsúlyai nem a horvát–magyar ellentétekre, a sorsazonosságra esnek, ami két, nagyjából egykorú Gjalski-opusz: az 1892-ből való *Osvit* és az 1906-ban megjelent *Za materinsku riječ* párhuzamában különösen szembeűnő. Kumičić műve mindannak fordítottja, amit ott olvashatunk. Különösképpen a Rákóczi-felkelés és szabadságharc utáni állapotokat summázó sorai („egész Magyarországon szörnyű csend honolt, ám a hatalmas üszkös romok hamuja alatt izzott a parázs”), amelyek talán még a felületesebb olvasót is gondolkodásra készítetik, a regény minden dimenziójára figyelő befogadó pedig szükségképpen dekódolja üzenetét. Egykorú olvasásszociológiai ismeretek hiányában ma aligha dönthető el: a regény megjelenésekor, a Kluen-Héderváry-korszak félidejében, miképpen nyugtázta a kortárs olvasó ezt a futó allúziót, amely másként aligha értelmezhető, mint a kurucmozgalom és az 1848–49 közötti oksági viszony felismerése, amelynek tüzetes kifejtése természetesen már túlnőtt e regény keretein. Talán nem tévedünk, ha feltételezzük:

³¹ „U Beču su tvrdili da osvojena zemlja pripada dvorskoj komori, da su sve one nepregledne i krasne šume u Granici kraljeva svojina, a hrvatski su stališi uzalud prosvjedovali da nije tako jer su Hrvati svojom krví otkupili svoju zemlju. Strašni su nameti bili u Hrvatskoj za austrijsku vojsku, ljudi su bježali u tursko sužanjstvo, a mnogi su prodavali svoju djecu Turcima da uzmognu platiti namet nezasićnim austrijskim časnicima, da se uzmognu osloboditi okova, te onda poći u potragu za djecom. Sve bi odmah porobljeno, i crkve i pobožni darovi koji su resili svete slike i kipove. Bečki general Alberto Caprara palio je u Slavoniji sela i gradove, dan i noć klaio je narod, starce, žene, djecu i mahnilo je govorio da će zatrti sve Hrvate... Mnogi hrvatski velikaši i plemići pali su u velikom ratu za slobodu svoje otadžbine u koju su sada nahrupili tuđinci. Dvorska komora prodavala je tim tuđincima u bescjene dobra hrvatskih velikaša i plemića, i cijele krajeve gdje su prije bili Turci... Postije karlovačkog mira kojim bi Hrvatska osakaćena, Beč nije mislio na svoja obećanja. »Nastalo je mirnije vrijeme, ali se pravedni hrvatski zahtjevi nisu ispunili.« Bečki generali gazili su u Hrvatskoj sve božje i ljudske zakone. Nikad nije Hrvatska vidjela većih grozota.” Eugen KUMIČIĆ: i. m. 486.

Kumičić 1890–93 körül, tehát a regény megírása és közlése idején nem is látta célszerűnek és időszerűnek az 1848-as magyar forradalom, még kevésbé – ennek függvényében – a negyvennyolc–negyvenkilenc körüli horvát–magyar viszony értékelésének horvát részről történő revideálását. A rövid utalás üzenete így is több volt sok kortársi vélekedésnél. Sőt! Alighanem többeket gondolkodásra is késztetett. Később, egy évtized elmúltával még inkább. Ha ugyanis az *Urota* a csalódásokkal teli horvát–osztrák viszony történelmi számvetése volt, az 1902-ben megírt és közreadott, középkori tárgyú *Kraljica Lepa* – Khuen-Héderváry Károly bukása előtt egy évvel – a horvátok és magyarok közös múltjának és jelenének ellentmondásait óhajtotta előtérbe hozni – szépírói eszközökkel...

Kraljica Lepa ili propast kraljeva hrvatske krvi (*Lepa királyné – avagy a vér szerinti horvát királyok pusztulása*)

1.

Kumičić regénye a középkori horvát állam viharos, sok tekintetben máig tisztázatlan történetének 1075 és 1102 közötti szakaszáról szól. Az első dátum IV. Petar Krešimir halálának (más vélemény szerint normann fogságba esésének) időpontja, az utóbbi Könyves Kálmán horvát királlyá választásának és megkoronázásának éve. A régebbi horvát történetírás szerint az 1073-ban elhalálozott IV. Petar Krešimirt egy Slavac (másként Slavić) nevű előkelő követte a trónon (1074–1075), akit a normannok elraboltak és fogságukban halt meg. Slavac személyéről ma más a történetírói vélekedés. Létező személy, de a spalatói Petar Crni alapította Szent Péter-kolostor okiratainak kivonatait tartalmazó 12. századi kéziratos könyv, az ún. *Supetarski kartular*³² információi szerint nem horvát király, csupán a Neretva menti terület uralkodója volt. IV. Petar Krešimir utódja így csakis az 1075-ben, a Split (Spalato) melletti Solinban (Salona) trónra emelt Zvonimir lehetett, aki koronáját VII. Gergely pápától kapta. Zvonimir, házassága révén, az Árpád-házzal is rokonságban volt: Szent László testvérét, Ilona hercegnőt (horvátul: Jelena Lepa) vette feleségül, még megkoronázása előtt, amikor ún. társuralkodó, a báni tisztség viselője volt. A VII. Gergely bizalmát élvező Zvonimir esküvel bizonyította a pápa és a római egyház iránti hűségét. Az utókor, a modern történetírás is, igazságos, az egyházat és a kolostorokat oltalmazó, a pápai követeknek kedvezményeket bizto-

³² Supetar Brač szigetének északi partján fekvő település, a Split és Brač közötti kompjárat kikötője. A *Supetarski kartular* az egyetlen történelmi forrás, amely Slavacról megemlékezik. Vö.: *Enciklopedija Jugoslavije*, Knj. 8, Zagreb, 1971, 216–217.

sító uralkodónak tartja, aki udvarát európai minta szerint szervezte meg, az államiság garanciájaképp udvari kancellárrá nevezte ki Knin püspökét s Tengerfehérvártól (Biograd na moru) Spalatóig és Kninig gyakorolta uralkodói jogait, de bizonyíthatóan fennhatósága alá vonta Isztria egy részét s az északi szigeteket (Krk, Osor, Rab). Az sem vitatott, hogy udvarában a Neretva menti vidék előkelői is jelen voltak, s így országa határai az isztriai Rašától Cetináig, a Neretva középső folyásáig, északon pedig az alsó Dráva-szakaszig és a Dunáig terjedt. Az első összefüggő óhorvát szövegelemlek is uralkodói erényeit dicséri: az ő utasítására készült a híres, glagolita betűkkel írott és kőbe vésett okirat: a *Bašćanska ploča* (Baskai kőlap), valójában adománylevél, amely egyben az első, már esztétikai minőségeket is tartalmazó horvát nyelvű irodalmi alkotás, s amelyen neve és királyi címe is olvasható: *Zv(о)nim(i)r – kral’ hrvatski*.

A VII. Gergely melletti elkötelezettség külpolitikai kötelezettségekkel is járt: a pápa szövetségeseinek, a normannoknak oldalán részt kellett vállalnia a Bizánc és Velence elleni harcokban (a normann és a horvát hajóhad meg is verte az ellenfelet), később pedig az első keresztes hadjárat szervezői várták el a horvát részvételt. Zvonimir ez utóbbi hadi készülődés viharos napjaiban meghalt: egyes vélemények szerint természetes halállal (mára ez a történettudományi álláspont), más felfogás szerint hazai ellenfelei gyilkolták meg. A ma történésze úgy ítéli: „...halála Horvátország és Dalmácia erős királyságának végét jelentette.”³³

A Zvonimir halálát követő trónvita után IV. Krešimir már öregedő és beteges, korábban kolostorba vonult unokaöccse került a trónra II. Stjepan néven (1089–1091 között uralkodott), halála után viszont Zvonimir özvegye és hívei Szent Lászlónak szeretnék volna a királyi hatalmat átadni. A magyar király meg is jelent seregeivel horvát földön dinasztikus jogait érvényesítendő, de a megszállt területet nem olvasztotta be országába. A Dráva és a Gvozd hegység közötti vidéket, Szlavónia néven, teljesen önálló politikai-területi egységként csatolta a magyar koronához. László seregei a tenger melléki Horvátországba is eljutottak, ahol a

³³ Dragutin PAVLIĆEVIĆ: *Povijest Hrvatske, Naklada Pavičić, Zagreb, 2000, 70.*

magyar király unokaöccsét, Álmos herceget juttatta trónra, aki László halála után nem tudta gyakorolni uralkodói jogait. Itt, a tenger melléki Horvátországban az Árpád-ház trónra juttatását ellenző főurak egy közülük való előkelőt, Petar Svačićot választották ellenkirállyá, akinek székvárosa, miként Zvonimiré is, Knin volt. Szent László halála után a magyar trónt elfoglaló Könyves Kálmán 1097-ben már ő ellene indított hadjáratot, s átkelve a Dráván, a Gvozd hegységben legyőzte seregét. A csatában Petar Svačić is elesett. Ezt követően, a csata után öt évvel koronázták horvát királlyá Kálmánt az Adria parti királyi székvárosban, Tengerfehérvárott (Biograd na moru).

E történelmi korszak két, a horvát–magyar együttélés szempontjából meghatározó esemény tényei is e rövid historiográfiai vázlatához kívánkoznak. A zágrábi püspökség 1094-es alapításáról és a *Pacta conventáról*, vagyis a horvátok és a magyar korona viszonyát rögzítő megállapodásról van szó.

Az előbbiről a ma történésze írja: a 11. század végére datálódó esemény „...óriási jelentőségű volt Horvátország további fejlődése szempontjából [...] Zágráb városa, a püspöki székhelyé választás által, a 13. századi Szlavónia, a 14. századtól pedig egész Horvátország egyházi, kulturális és politikai centrumává lett.”³⁴ Tudni érdemes azt is: a püspökség megalapítása nyomán az északhorvát területek szellemiségét, mindjárt az alapítást követően, a magyarországi provenienciájú kódexek formálták. A kezdetben a kalocsai érsekség joghatósága alá tartozó püspöki székhelyre Magyarországról vitték az első liturgikus könyveket, így a *Zágrábi Missale antiquissimum* néven ismert töredékes misekönyvet is, amelyet 1100 körül Hartvik győri püspök számára írtak, de magyar eredetű az előzőleg Esztergomban használt *Benedictionale* és a 11. század második feléből való zágrábi *Sacramentarium* is, amely korábban a Somogy vármegyei Hahóton lévő apátság tulajdona volt.³⁵

A frissen alapított püspöki székvárosba hamarosan franciaországi bencések érkeztek újabb értékes kódexekkel gazdagítva a

³⁴ Uo., 74–75.

³⁵ A kérdésről l.: KNIEWALD Károly: *Hartwick győri püspök Agenda pontificalis-a*, in: Magyar Könyvszemle, 1941, 1–21.; uo.: *Az esztergomi Benedictionale*, in: Magyar Könyvszemle, 1941, 213–231.; uo.: *A „Hahóti kódex” jelentősége*

püspöki-székesegyházi bibliotékát, amely kódexek egyike a legrégebb közép-európai egyházi dráma textusát is tartalmazza: *Háromkirályok* a címe.

Az 1102-höz, Kálmán tengerfehérvári megkoronázásának évéhez kapcsolt *Pacta conventa* még a 19. század horvát–magyar jogi vitáinak idején is a horvát nemzeti és állami önállóság jelképe és dokumentumaként idéztetett, így ezúttal a keletkezés időpontja körüli történész polémia részleteit mellőzhetjük is, hiszen tény, hogy Kálmán trónra lépését követően a horvát királyság területi és közigazgatási önállóságát évszázadokon át megőrizte.

Méltatandó regényünk spektrumában fontos vonulatként jelenik meg a középkori szláv és latin nyelvű liturgia, illetve a Rómát követő dalmáciai papság és a glagolita szertartás mellett elkötelezett horvát egyház képviselői és hívei közötti ellentét. A jelenség a történelmi valóságban gyökerezik, a kora középkori horvát írásbeliség és keresztény kultúra valóban kettős hatás alatt formálódott, fejlődött. Az itáliai és részben frank eredetű horvát papság a latin műveltség hordozója volt, a kereszténység felvételét követően a horvát királyok és fejedelmek, de az előkelők is a latin nyelvet használták. Megannyi felirat őrzi e latinitás emlékét Trpimir, Branimir, Multimir fejedelem korából, közöttük a legbecsesebb Mihajlo Krešimir özvegyének, Jelena királynénak sírfelirata. Ugyanakkor az egy ideig Dalmáciában, Metód és tanítványai megjelenésével, a szláv írásbeliség és a szláv nyelvű szertartás is elterjedt. A régebbi, ún. glagolita ábécé betűit használták, főleg már a 7–8. századtól szlávok lakta szigeteken, később, az újkorban a partvidéken is. A római egyház kezdetben ellenezte, később eltűrte a glagolita papok működését. Jellemző, hogy a 925-ös és az 1060-as spalatói (spliti) zsinat ugyan határozatban tiltotta a szláv nyelvű liturgiát, az mégis tovább élt, s a későbbi századokban már nagy számban készültek óhorvát nyelvű, glagolita betűkkel írott evangélium- és zsoltárfordítások, 1483-ban pedig megjelent a glagolita „editio princeps”, „a pápai udvar

a magyarországi liturgia szempontjából, in: Magyar Könyvszemle, 1938, 99–112., MADAS Edit: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2002, 49–54.

törvényei szerinti” *Missale*, amely a szláv nyelvű liturgia középkori kontinuitásának becses dokumentuma és emléke.³⁶

2.

Mindezeket előrebocsátva nézzük a regényt, amely a IV. Petar Krešimir elhalálózásától Kálmán győztes csatájáig terjedő évtizedek történetének foglalata.

Kumičić művét megjelenésétől napjainkig élénk olvasói és kritikai érdeklődés övezi. A méltatások szempontrendszere, hangvétele az elmúlt évszázad során természetesen változott. Mindjárt a megjelenés után a Silvije Strahimir Kranjčević szellemi befolyása alatt álló sarajevói *Nada* című lap közölt a regényről terjedelmes méltatást Cherubin Šegvić tollából.³⁷ A méltató szavak a nemzeti érzületű és elkötelezettségű írónak szólnak, aki egy évtizeden belül másodszor idézte fel a nemzetsors egy-egy tragikus fejezetének eseménytörténetét – nem romantikus íróként is nemzetébresztő céllal. Az író ezzel nemes hagyományokat folytat – mondja kritikusunk –, mert már az ókori görög s a latin irodalom is a nemzeti és hazafiúi érzületet kifejező remekművek által lett nagygyá. Ebből következően a jelenkor íróját is a felnevelő tájhoz, a szülőföldhöz való kötődés emelheti olümposzi magasságba. Hazája iránti elkötelezettségének kifejezésére a legalkalmasabb tárgykör a nemzeti história, amely egyben erkölcsi erőforrás is, általa lesz a regény írója a nemzet nevelője. Kumičić regényében minden kritérium maradéktalanul együtt van. A *Kraljica Lepa* így lett „a horvát nemzet 11. századi történetének hű krónikája”.

³⁶ A kérdés összegzésekor az alábbi munkákat használtuk: FERDO ŠIŠIĆ: *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, Matica hrvatska, Zagreb, 1916., 1962³.; NADA KLAJČIĆ: *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb, 1975.; STJEPAN ANTOLJAK: *Hrvati u prošlosti. Izabrani radovi. Izabrao i uredio: Stjepo Obad*, Književni krug, Split, 1992.; SOKCSEVITS DÉNES–SZILÁGYI IMRE–SZILÁGYI KÁROLY: *Déli szomszédaink története*, id. kiad.; TRPIMIR MACAN: *Hrvatska povijest*, Pregled, Matica hrvatska, Zagreb, 1995.; LUJO MARGETIĆ: *Iz ranije hrvatske povijesti*. Odabrane studije, Književni krug, Split, 1997.; DRAGUTIN PAVLIČEVIĆ: *Povijest Hrvatske*, id. kiad.

³⁷ Cherubin ŠEGVIĆ: *Kumičićeva „Kraljica Lepa” sa historijskog vida*, *Nada*, god. IX, br. 2, 1903, 23–25.

Írása egy további passzusában Šegvić a történelmi valóság és fikció viszonyáról, historizálás és esztétikum viszonyáról szól. Arra nem tér ki, hogy a regény szövetében mi az, amiben Kumičić az egykorú történettudományi álláspontot követi, és mi a fikció. Tesz viszont egy fontos észrevételt: Kumičić a história oltárán feláldozza az esztétikumot. Így érvel: ennek a regénynek nincs igazi főhőse, így Lepa királyné egyáltalán nem fontosabb regényszemélyiség Neda királyasszonynál, de például Zvonimir sem ellenlábásánál, Petar Svačićnál. A 19. századi regényminták párhuzamában ez fokozott hiányosság. Šegvić azonban úgy véli: ha az olvasó jobban elmélyed a Kumičić alkotta „történelmi drámában”, úgy fel fogja ismerni, hogy ebben a Kumičić-műben a „dráma” főhőse nem egyik vagy másik személy, hanem a történelmi szituációk áldozatává lett horvát nemzet. Egyszóval: kritikusként, olvasó és műbírálóként, épp azt regisztrálta, ami az író műve megírására ösztönözte. S hogy ez a „felmentő ítélet” további nyomtatékot kapjon, mondandóját megtoldja még néhány, az esztétikum szféráját érintő, elismerő megjegyzéssel. Dicséri a tenger szépségének „felülmúlhatatlan leírásait”, a „Maslinovka-sziget idilli szcénáit”, „a dialógusokat”, az alakrajzokban a hősök iránti írói affinitást stb.

A regény későbbi méltatói olykor jóval szigorúbbak a mű értékvilágának megítélésében, de a többség azt sem vitatja el, hogy bár a historiográfia túlhaladta a Kumičić által használt forrásokban olvasható álláspontot, „az olvasóra mégis erős benyomást tesz” a regény, kiváltképp a Zvonimir meggyilkolásának és Petar Svačić halálának körülményeit leíró jelenetek. E Slavko Ježić képviselte, 1944-ből való vélekedéssel merőben ellentétes állásponton van Ivo Frangeš, aki szerint a *Kraljica Lepa* „nehézkés olvasmány”, benne a narratív részek unalmasságát csak a tengermel léki tájak rajza ellentételezi, s az sem segít rajta, hogy egyes szereplőkben kortárs politikusokra ismerhetett a századelő horvát olvasója.³⁶

Krešimir Nemeč a naturalista intenciók ismétlődése mellett a „középkori lovagregényekből kölcsönzött epizódok és motívumok”

³⁶ *Povijest hrvatske književnosti*, Knj. 4, id. kiad., 394.

sokaságát kifogásolja, s még inkább azt, hogy a kettőt írónk nem tudja sikerrel ötvözni, így a bőséges történelmi tényanyag „megemésztetlen” marad, az említett „triviális epizódok” pedig „nélkülöznek minden hitelességet”.³⁹

A horvát irodalomtörténet már fentebb idézett, egyik legújabb szintézisének szerzője, Dubravko Jelčić sem tudja szerzőnket dicsérni. Képzett historikusként – írja Jelčić – Kumičić hivatott folytatója lehetett volna a šenoai tradíciónak, ám történelmi regényeit kevesebb formai invencióval alkotta meg.⁴⁰

Bocsássuk előre: a felsorolt erények és fogyatékoságok nemigen vitathatók. A regényt mégis – hasonlóan az *Urotá*hoz – változatlan olvasói érdeklődés övezi, sőt olvashatunk olyan méltatást is – Vlatko Pavletić a szerzője –, amely nyelvi aspektusból közelítve veszi számba Kumičić alkotói erényeit, aki szövegeinek lexikai színvilágát gazdagítandó, tudatosan gyarapította szókinccse frazeológiai készletét. Tegyük hozzá: híven a zolai *kísérleti regényteóriából* (*Le Roman expérimentale*) tanultakhoz. Legfontosabb forrása a Biblia, a *Kraljica Lepa* egyik főpap szereplője, Formin püspök fölöttébb gyakran idéz Máté és Lukács evangéliumából, s gyakori a páli levelekre történő alludálás is a regényszövegben.⁴¹

3.

Mindezeket szem előtt tartva nézzük most már a regényt, amelynek szerzője Khuen-Héderváry Károly bukásának előestéjén vállalkozott a horvát–magyar társadalmi szimbiózis legkorábbi szakaszának felidézésére. Az eddig előadottakból vélhetően kiderült: Kumičić a kortárs horvát történettudomány eredményeire támaszkodott műve valóságanyagának egybegyűjtésekor. Említettük

³⁹ Krešimir NEMEC: i. m. 196.

⁴⁰ Dubravko JELČIĆ: i. m. 147.

⁴¹ Vlatko PAVLETIĆ: *Raskorak teorije i prakse*, in: Evgenij KUMIČIĆ: *Kraljica Lepa ili propast kraljeva hrvatske krvi*, Matica hrvatska, Zagreb, 1965, 527.

már: ezt a gyakori filológiai hivatkozások is tanúsítják. A rendelkezésre álló információs készlettel azonban olykor szabadon bánik, s ezen a ponton mérhető le: milyen mértékű a fikció szerepe a regényvilág alakításában. Ez szükségessé teszi a cselekménystruktúra rövid felvázolását.

Kumičić elfogadja a horvát történetírás korabeli álláspontját, amely szerint IV. Petar Krešimir halála után Stjepan tónörökös helyett Slavac, másként Slavić lépett rövid időre a trónra (1074–1075), aki Amicus normann gróf fogságába esett és távol hazájától meghalt. Feleségét, Nedát (ő a regényíró szerint a néhai Petar Krešimir király leánya) Streza herceg ejti foglyul és várbörtönbe záratja. Az indok: a királyi trón elnyerésére esélyes Zvonimir bán helyzetét kívánja előnyösebbé tenni. Zvonimir az ország első bánja, az uralkodó után a második számú közjogi méltóság viselője. Felesége, Lepa (ő I. László magyar király édestestvére) felháborodik Neda exkirályné bebörtönzése miatt, de ő sem kívánja szabadon engedni – tudván, hogy Slavić király özvegye esetleg keresztezi mindazok szándékát, akik Zvonimirt kívánják a trónra segíteni. Nedát és annak udvarhölgyét, Vekenegát – néhány szolgálóval és szolgálóval – titokban a Spalatóhoz közel eső Maslinovka szigetére viteti. Nedáról közben álhírek terjednek a királyságban: szeretőjével Itáliába szökött, mások szerint megölték stb.

A zűrzavaros politikai helyzet rendezése erős kezű uralkodót kíván. A dalmáciai térségben ekkor már jelentős befolyással bíró római egyháznak különösen érdeke, hogy a horvát királyságban rend és béke uralkodjék, s ennek garanciáját a dalmáciai ún. latin főpapság is (élükön Lovro spalatói érsekkel), az új pápa, VII. Gergely is Zvonimir személyében látja. A koronázásra 1076. október 8-án kerül sor: a szertartást, főpapi segédlettel, a pápai követ, Gebizo kardinális végzi a salonai (solini) Szent Péter-székesegyházban. A korona, a jogar és a kard – miként a történelmi valóságban is – VII. Gergely ajándéka. Zvonimir ekképpen a pápa hűbérese lesz, a Szentszék melletti elkötelezettségét és engedelmisségét esküvel szentesíti. „A nép vidám és elégedett volt, hogy Zvonimir trónra lépésével végre béke és rend uralkodott a királyságban. Csak néhány előkelő és nemes, meg a glagolita

papok latolgatták kedvetlenül a horvát királyság jövőjét.”⁴² A regény szerint maga Zvonimir is aggodalmaskodott persze – tudván, hogy esküjével „a Szentszék vazallusa lett” és aligha tudja majd elődei, a korábbi horvát uralkodók módján népe javát szolgálni. Tudta, hogy a pápa érdekei szerint hadakkal kell részt vennie a német császár, IV. Henrik elleni harcokban, hajóhadával pedig a „másik vazallus”, a normann Roberto Guiscardo oldalán a Velence és Bizánc ellen vívott tengeri csatákban. Ez utóbbiak ugyan sikert hoztak, de a belső elégedetlenség mégis egyre fokozódott, amit a király és lelki vezetője: Lovro spalatói érsek közötti szoros érdekkapcsolat is szított. Az elégedetlenkedők élén Petar Svačić hán állott, aki ugyan korábban elsőként szavazott Zvonimir trónra emelése mellett, de lelke mélyén, Neda királyné iránt táplált gyöngéd vonzalma miatt is, mindvégig ellenérzéssel viseltette az uralkodóval szemben. A feszültség további forrása lett a Szentföldet veszélyeztető pogányság ellen hirdetett keresztes háború, amelyben – immár II. Orbán pápa kérésére, de a VII. Gergelynek tett eskü szellemében – a horvát királynak is részt kellett volna vennie. Zvonimir 1089-ben a knini mezőn összehívja az országgyűlést, bejelenti a pápai kérést, de a rendek szembefordulnak vele és megölik.

A vázolt történésekkel párhuzamosan megismerjük Neda királyné sorsát is, akit előbb Maslinovka szigetére száműznek udvarhölgyével és barátnőjével, Vekenegával együtt, ahonnan azonban kalandos módon megszöknek. Egy deszkalapba kapaszkodva úszták át a tengerszorost, Spalatóba érkeztek, ahol elfogják őket és Lepa parancsára a szárazföld belsejében lévő Veliki Bihac várába viszik mindkettőjüket.

Lepának súlyos lelki válságot okoz ez a szituáció, Jakov vajdának, a horvát királyi flotta főparancsnokának meséli el gyötrődéseit. Voltak pillanatok, amikor úgy gondolta: szabadon kell engednie Nedát. Úgy vélte: Zvonimir megkoronázása után megteheti majd, ám akkor mégis úgy ítélte: veszélyes lenne a szabadon

⁴² „Gotovo sav je hrvatski narod bio veseo i zadovoljan što je napokon, kad je Zvonimir sjeo na prijestol, zavladao mir i poredak u kraljevstvu. Samo neki velikaši i plemići te svećenici glagoljaši neveselim okom gledahu u budućnost hrvatskoga kraljevstva.” Evgenij KUMIČIĆ: i. m. 288.

engedés, mert esetleg fellázíthatja a népet és az előkelőket, ami súlyos zavargásokhoz vezetne. Bátyjától, Géza hercegtől is kért tanácsot: mitévő legyen? A válasz a középkori trónviszályok korának megfelelően lakonikus: „Távolítsa el Nedát az útból [...] Tőrrel vagy méreggel.” Lepa erre képtelen volt.

Neda további sorsa már Petar Svačićtól függ, aki kiszabadítja és a Krešimirek várába: Plavnóba viszi, Vekenegát pedig – kívánságának engedve – Zárába kísérteti anyjához. Neda plavnói visszavonulása nem jelent teljes közéleti defenzívát: palotáját gyakran látogatják a Krešimir-házhoz hű főurak. Nemcsak Svačić és szűkebb baráti köre, hanem például Marko omiši archipresbiter (a glagolita papok előljárója) is, egyszer pedig váratlanul megérkezik Zárából az egykori rabtárs, Vekenega is immár bencés apácaként. Svačić az udvar kül- és belpolitikai döntéseiről, Marko a horvát nyelvű liturgia mellett elkötelezett papok üldöztetéséről, a dalmáciai latin püspökök, mindenekelőtt Lovro érsek erőszakosságairól beszélt. Vekenega látogatása kívül esik e politikai szövevényen, magánjellegű, de szükségképpen politikai motivációt kap egy véletlennek látszó gyilkosság folytán. Vekenega ifjú társnőjét, Mártát egy orvgyilkos leszúrja. A tördöfést nyilvánvalóan Nedának szánta az elkövető.

Az exkirályné visszavonultsága tovább tart, egészen a Knin mezei 1089-es országgyűlésig, amelyet Zvonimir a készülődő kereszties hadjáratban való horvát részvételtől hozandó döntés céljából hívott össze. II. Orbán pápa ez irányú kérését kívánta az előkelők és a nemesek tudomására hozni, akik egybe is gyűltek, katonáikkal együtt mintegy hatvanezer főnyi tömeg. A leeresztett sisakrostélyok még titokban tartották: a Petar Svačić és Rusin herceg között lévő harmadik páncélos lovag Neda királyné. Az udvari előírások szerint zajló *sabor* hamarosan nyílt lázadásba fordul. Az eseménytörténetben mindeddig defenzív helyzetben lévő Neda itt lesz első ízben aktív részese a történéseknek, akit a tömeg felismer és hangos szóval ünnepel. A férje eltűnése óta nyilvánosság elé első ízben lépő Neda apja utolsó éveinek megrontásával, összeesküvéssel, férje, Slavić király meggyilkoltatásával vádolja Zvonimirt és Lepát, akik most idegen érdekeket szolgálva vinnék külföldi hadszíntérre a horvát seregeket. Szavai nyomán elszabadul a pokol, az ellenfelek egymásnak esnek, Zvonimirt a főpohár-

nok, Tadija szúrja le, de többen is halálosan megsebzik. Lepát csak Neda közbelépése menti meg, s ettől kezdve az utóbbi már a királyné méltóságával és öntudatával szól a felbőszült tömeghez. Összefogásra szólítja fel honfitársait, mert László magyar király vélhetően készül majd bosszúra sógora meggyilkolása miatt, amely utóbbi esemény ürügyén a magyar királyok régi tervét is megvalósíthatónak véli: országa határát a tengerig kiterjeszteni. Célját csakis a horvát királyság megszerzésével érheti el. „Ha a horvátok nem fognak össze – mondja Neda honfitársainak –, I. László megszállja Észak-Horvátországot!” Új királyt kell választani hát, mégpedig azonnal – folytatja érvelését –, s közli javaslatát is: „Felséges horvát urak! Ti is tudjátok, hogy az én megboldogult apám hét évvel halála előtt úgy rendelkezett, hogy örököse az unokaöccse, Stjepan, az én unokatestvérem legyen...”⁴³

Az eddig Neda szavaira figyelő tömeg egyszerre forrongni kezd, közbekiabálás, lárma lámad, van, aki Svačić, mások Rusin herceg, megint mások Jakov vajda nevét kiáltják, mígnem a Mogović nemzetségbeli Petar herceg parancsot ad: induljanak nyomban Spalatóba Stjepant a kolostorból „kiszabadítani”.

A beteges, teljes visszavonultságban élő szerzetest csak nehezen lehet rábírní a trón elfoglalására. Nem is ül a királyi székben sokáig, betegsége hamarosan sírba viszi. Petar Svačić híveinek most már nem jelentett nehézséget ennek trónra ültetése. A jog szerinti utód, a magyar László király távol volt az országtól és Álmos herceg is. De nem sokáig. „I. László király titokban, gyorsan felkészült a hadjáratra. Váratlanul átkelt a Dráván, a sík területeken végigszáguldva lerohanta Dubravát és Csázmát és Sziszekig jutott. A nép nem tudta feltartóztatni lovasságának offenzíváját.”⁴⁴ A két főserег majd a hegyvidéken csap össze, súlyos harcokat vívnak, a két uralkodó is megvív egymással, végül a

⁴³ „Svijetla gospodo hrvatska, vi znate kako je moj slavni otac odredio, sedam godina prije svoje smrti, da mu bude nasljednik njegov sinovac Stjepan, moj bratućed...” Evgenij KUMIČIĆ: i. m. 438.

⁴⁴ „Kralj Ladislav I. potajno i brzo pripravo se za rat, iznenada prešao je Dravu, udario ravnica na gradove Dubravu i Čazmu, pa poletio k Sisku. Narod nije mogao zaustaviti bujicu njegovog konjaništva.” Evgenij KUMIČIĆ: i. m. 482.

magyar sereg – a regény szerint! – súlyos vereséget szenved és meghátrál, visszavonul Sziszekbe. A fergeteges horvát hadi sikerként ábrázolt csata végeredménye Svačićék számára sem viaszgázoló: a király könnyebb sérüléssel megúszta, de elesett legfőbb támasza: Luka herceg, az előkelők közül a csatateren maradt Strezina és Voleša, s súlyosan megsebesült Neda királyné is, aki aztán meg is hal, mielőtt kísérete elérne vele Plavnóba. Neda életsorsának eseménytörténete romantikus színezetű jelenettel zárul: a szláv nyelvű gyászmise közben Svačić is, Jakov vajda is szerelmet vall a halott királynénak.

A cselekmény itt gyors fordulatot vesz. Tizenegy év telt el László glinai visszavonulása és Neda halála óta. Most új trónkövetelő: Kálmán indul elűzni Svačić királyt a trónról mintegy huszonöt-ezer főnyi sereggel. A belviszályok is felújultak: nemcsak a horvát bánok és ispánok perlekednek, a dalmáciai „latinok” Lovro érsekkel az élen eskü alatt Velence oltalma alá helyezték magukat. 1102 júniusában már negyvenezer a magyar sereg létszáma. Kálmán követeket küld a horvát rendek meggyőzésére: adják át békével a hatalmat. A „tizenkét nemzetségső” hosszas vita, mérlegelés után úgy dönt: Svačić mondjon le a trónról és adja át a hatalmat Kálmánnak. Svačić és Kálmán seregei a Petrovec hegységnél (Petrova gora) ütköztek meg. A csata Svačić és hívei elestével végződött, „Petar Svačić, az utolsó, vér szerinti horvát király véres arccal”, holtan maradt a csatamezőn. „Egy órával a vérfürdő után fehér lovon a völgy nyugati oldalához egy kicsiny, szőrös, sánta és kancsal férfi lovagolt aranyozott sisakban, gondolatokba merülve, komor tekintettel. Lepa királyné unokaöccse horvát és magyar főurak társaságában lovagolt tovább »Tengerfehérvárra, a királyi városba«. Tűző nap égette púpos hátát.”⁴⁵

E regénybeli eseménytörténetet a história megfelelő adataival egybevetve nyomban szembeötlik: a regény egyik legárnyaltabb rajzolt karaktere: Neda királyné fiktív személy, a történelmi

⁴⁵ „Jedan sat iza pokolja jahao je na bijelcu, onamo na zapadnoj strani doline, malen, rutav, hrom i razrok čovjek s pozlaćenom kacigom, zamišljen i mrk: sinovac kraljice Lepe, opkoljen hrvatskim i ugarskim velikašima, jahao je u »Belgrad kod mora, u kraljevski grad«. Sunce mu grijalo grbava leđa.” Evgenij KUMIČIĆ: i. m. 517.

valóságban nem létezett, Kumičić teremtménye, Lepa királyné „ellenpontja”, az idegen hatalmak által veszélybe sodródó horvát nemzet élő szimbóluma. Az olvasó a regény e dimenziójában mélyebbre hatolva felismeri: a mű a történelmi valóság és a fikció e kettős pillérére épül. Le is írhatjuk mindjárt: a sokat hangoztatott vád: a regényszöveget elárasztó történelmi tényanyag esztétikai ellentételezése ezen a ponton valósul meg a műben. Erre utalnak a száműzetés jelenetei éppúgy, mint a plavnói békesség, a királyi várpalotát övező táj leírása s mindenekelőtt az emberi kapcsolatok rajza. Neda és Vekenega barátsága, a szolgák és szolgálók hűsége, ragaszkodása, úrnő és szolgák patriarkális kapcsolata, de legfőképpen a három főméltóság: az extrónörökös, majd II. Stjepan néven királlyá választott unokaöccs, továbbá Petar Svačić bán és Jakov admirális Neda iránti reménytelen szerelme. Ez utóbbi plátói kapcsolatrendszer oly finoman illeszkedik a cselekménybe, hogy hosszú időn át inkább csak sejtjük létezését. Az első felismeréshez Stjepan és Neda kolostorbéli dialógusai vezetnek el, Svačić és Jakov érzelmeiről jobbra futó jelzések vannak s vonzalmuk majd csak a halott Neda ravatalánál lesz a környezet előtt is nyilvánvaló.

Regény és történelmi valóság viszonyát Šegvić 1903-as méltatásától máig visszahangozza a kritika, arról viszont alig esik szó, hogy Kumičić középkort idéző regénye a mítoszrombolás és mítoszteremtés példája is volt egyszerre. „Politikai” mítoszteremtésről és rombolásról van szó, amelyek „a nagy alapmítoszoktól” elkülönülnek, „parciális jellegűek”, s „a múlt egy-egy [...] eseménye vagy személyisége köré szerveződnek”.⁴⁶ Változatos voltukról a mítoszkutatás bőséges eredményekkel szolgált, a politikai antropológia képviselői pedig létrejöttük indítékait fedték fel, melyek szerint – egy-egy személyre irányulva – a „megszemélyesített kollektív vágyak” kifejeződései lesznek.⁴⁷ A horvát történetírásból sem hiányzott a mítoszteremtő hajlam, de jeleskedett

⁴⁶ ROMSICS Ignác: *Bevezetés. A történetírás objektivitásának mítoszáról és a múlt mítizálásának elfogadhatatlanságáról*, in: *Mítoszok, legendák, tévhitek a XX. századi magyar történelemről*, szerk.: Romsics Ignác, Osiris Kiadó, Bp., 2002, 21.

⁴⁷ Uo.

ebben a szépirodalom is. Az illírismus éppúgy e mítoszteremtés folyománya volt, mint a *Diokleai pap krónikája* (*Ljetopis popa Dukljanina*) nyomán kialakult Zvonimir-mítosz, amit aztán a 19. század utolsó harmadának, végének történetírása semlegesít, hogy helyette újabbakat teremtsen, így például a Slavac (Slavić) királyt vagy a Petar Svačićét – mindkettőt a horvát nemzeti függetlenség, állami önállóság „kollektív vágyának” kifejeződéseképp. Kumičić szépíróként vállalt részt e kollektív vágy megfogalmazásában, nemzettudat-formáló szándékkal, amikor a *Kraljica Lepát* megalkotta. Persze – miként történész kortársai, akikre hivatkozott – a mítoszteremtő mítoszromboló is volt egyúttal.

Mítoszrombolóként a horvát történetírás korábbi, a *Diokleai pap krónikája* alapján teremtődött Zvonimir-legenda történelmi detronizálóihoz csatlakozott. E krónika a legendás és tragikus sorsú nagy nemzeti királyról szól, aki alattvalói viszálykodásának áldozata lett. A nyugati kereszténység, konkrétan VII. Gergely pápa iránt elkötelezett, Horvátországot az európai állammá szervezni kívánó Zvonimir legendáját Vjekoslav Klaić *Kralj DMITAR Svinimir* (Dimitar Zvonimir király) című dolgozata kezdte ki, de hozzájárult ehhez Franjo Rački *Documenta* c. híres munkája is, mi több: „...valamennyi monográfia, amelyet [...] akár külön brosúra formájában, akár az akadémiai *Rad* lapjain vagy éppen a *Bihać* című híradóban” tettek közzé.⁴⁶ Kumičić filológiai pontossággal követi az említett művek deheroizáló Zvonimir-interpretációját. A mítoszrombolás eszköze a karakterizálás, amely ugyan nem nélkülözi a rokonszenves jellemvonásokat, egészében azonban az ország, a nemzet függetlenségét kockáztató, sokszor gyenge vagy éppen erélytelen személyiség rajzává válik. A regényvilág egésze azt is sugallja: Zvonimir trónra léptetése a „dalmáciai latinok” műve, akik Róma feltétlen híveiként befolyásolják az eseményeket, majd a megkoronázást követően Zvonimirt is. Mindez nem független a Bizánc és Róma között feszülő ellentét-

⁴⁶ „Prvi je udario maljem u podnožje Zvonimirove slave Vj. Klaić sa svojom brošuricom: »Kralj DMITAR Svinimir«. Za tim proučavajuć Documenta, pa sve monografije, što su napisale ovih zadnjih godina, bilo u posebnim brošurama, bilo u Radu akademije, bilo u izvještaju »Bihaća.«” Cherubin ŠEGVIĆ: i. m. 24.

től (az 1054-es egyházszakadás még közeli élmény a térségben), ami a szláv nyelvű liturgia elsorvasztását célozza. Vagyis: a horvát nemzeti kultúra kerül veszélybe mindazzal, amit Róma a dalmát–latin papsággal, mindenekelőtt a spalatói érsek segédletével szorgalmaz: a szláv nyelvű írásbeliség (a glagolita szerkönyvek), a szláv nyelvű misézés tiltása, a papok haj- és szakállviselésének „megreformálása”, a papi nőtlenség kötelezővé tétele stb.

A koronázástól a gyilkosságig ívelő jelenetsor főszereplőjeként Zvonimir egyre ingatagabb, tépelődő, gyakran elbizonytalanodó személyiséggé válik. A Koruška határán Lipót herceg hadai ellen vívott vesztes csatából hazatérve letargikusan konstatálja: „A véres csatamezőn odaveszett a horvát és a magyar főurak színe-virága”, majd fogadalmat tesz: „Ha kiűzzük Lipót herceget Horvátországból, soha többé nem avatkozok idegenek viszálykodásába.”⁴⁹ Kétségbeesésében Lovro érseket sem kíméli, annak vigasztaló szavaira indulatosan reagál: „Lelkiatyám! E szörnyű szerencsétlenségért te vagy a legvétkesebb...”⁵⁰ Kedélyállapotának romlását egyre fokozza a felismerés: VII. Gergelynek tett esküje nemcsak a pápa vazallusává, gyenge nemzeti királlyá is tette. Úgy látja: uralkodóként képtelen nagy elődeihez hasonlóan (Trpimir fejedelem, Tomislav király, IV. Petar Krešimir király) nemzete javát szolgálni. Azt is tehetetlenül szemléli, hogy udvarában voltaképpen minden a pápai legátus és Lovro érsek szándéka és céljai szerint történik. A rágalmak és támadások súlya alatt odáig jut, hogy nyilvánosan, már-már megalázkodva, bocsánatot kér legfőbb ellenfelétől, Svációtól Neda elrablása, száműzetése, majd várbeli fogsága miatt, holott arról jó ideig és részleteiben tudomása sem volt. Az idegbeteg trónörökös, Stjepan rágalmaira ugyan indulatosan, már királyi méltóságához illően válaszol – „Nobilissime, én, a horvátok királya parancsolom: fékezd indulataidat” –, ám a királyi méltóságát, tekintélyét megalázó jelenet alkalmával képtelen élni hatalmával, hogy vasra veresse a lázadókat.

⁴⁹ „Kad potjeramo vojvodu Leopolda iz Hrvatske, nikada se više neću uplitati u tude razmirice.” Evgenij KUMIČIĆ: i. m. 395.

⁵⁰ „Duhovni oče, ti si najviše kriv užasnoj nosreći...” Evgenij KUMIČIĆ: i. m. 396.

Kumičić interpretációjában a knini országgyűlés összehívása és lezajlása is Zvonimir erélytelenségét, uralkodói gyöngeségét példázza. A pápai követen és a dalmáciai főpapságon kívül alig van bizalmi ember környezetében. A híveinek számítót és jelenlévő urak is erélytelenek, sőt befolyásolhatók, amikor pedig Neda sisakrostélyát felemelve felfedi magát, az országgyűlés a két királyné: Lepa és Neda szópárbajává fajul. Vádak hangzanak el (például Slavac Zvonimirék általi meggyilkoltatásáról), amelyeket a vádlók bizonyítani nem tudnak, de a sértettek részéről sem hangzik el érdemi cáfolat. Zvonimir a jelenetekben már egy szárnalmas, kétségbeesett és megtört ember, aki „sápadt és reszketeg”, „a pápa levelét tartó keze remeg”, „rémülten tekint körül”, majd az egyre fokozódó lárma és zűrzavar közepette „összekulcsolt kézzel rimánkodik” a tömegnek: hallgassák meg, de e gesztusának sincs foganatja. Tadija főpohárnok töre egy „halottsápadt”, egész testében remegő, összeroppant férfi nyakába hatol...

Romsics Ignác, fentebb idézett tanulmányában a mítoszteremtés/teremtődés ok-okozati összefüggéseit tömören e szavakkal definiálja: „A mitikus gondolkodásra, illetve a misztikus történelmi és politikai magyarázatokra való hajlam – mint a politikai antropológia művelői hangsúlyozzák – mindig és mindenhol megvan az emberekben, ám békés időkben, kiegyensúlyozott viszonyok közepette jóval kevésbé virulens, mint olyan válságos korszakokban és instabil körülmények között, amikor az egyének elveszítik lábuk alól a biztos talajt, és kételkedni kezdenek saját képességeikben és lehetőségeikben. Az ilyen frusztrált vagy traumatikus helyzetekben a modern társadalmakban is csökken a racionalitás magyarázó ereje, s előtérbe kerülnek a primitív társadalmakra jellemző fantáziadús, illúziókkal és képzelgésekkel teli mitológiaiak. A mítoszok ebben az értelemben – mint egy francia tudós találóan elnevezte őket – »kollektív vágyak«, s ha személyre irányulnak, akkor »megszemélyesített kollektív vágyak«.”⁵¹ Az említett francia tudóst nevesíti is: Ernst Cassirernek hívják, akinek vonatkozó, *A modern politikai mítoszok technikája* című tanulmánya magyarul is olvasható.⁵²

⁵¹ ROMSICS Ignác: i. m. 20.

⁵² In: *Politikai antropológia*. Szerk.: Zentai Violetta. Osiris, Láthatatlan Kolégium, Bp., 1997, 37–50.

Nos, a Khuen-Héderváry-korszakbeli Horvátország belviszonyait vizsgálva, nem nehéz felfedezni az említetteket, kiváltképp a „kollektív vágyak” perszónifikációját. Az 1868-as kiegyezéssel vagy a Khuen-Héderváry-korszak viszonyaival elégedetlen politikai ellenzék igyekezett e vágyakat nemcsak definiálni, ébren tartani, történelmi személyhez kötni is. (Előbb Zvonimir, később Tomislav vagy Svačić stb.) A Béctől, Budapeستől független, önálló Horvátország megteremtésének igénye-vágya politikai programként jelenik meg, a nagyhorvát államiság ideája úgyszintén, de lényegében a kollektív vágyak közé sorolandó a szerb–horvát egyesülés később katasztrofálisnak bizonyuló eszméje is. A horvát függetlenség szepírói manifesztálásához Kumičić aligha található megfelelőbb tárgyát, mint a *Pacta Conventa* előtti középkori Horvát Királyság történetje, amelyben a magyar uralkodóház hatalmi aspirációi mellett a római és bizánci kereszténység ellentétesen ható törekvései is a nemzeti önállóság vagy az idegen hatalom előtti meghódolás alternatíváját jelentette. Mindennek megfogalmazásához a létező történelmi személyek felvonultatása mellett kellett egy olyan személyiség is, aki a nemzeti érdekek maradéktalan képviselőjeként szerepeltethető a regényben és sorsával, törekvéseivel, a karakterében megjeleníthető heroizmussal a modern kor függetlenségi törekvéseinek jelképe, kifejezője lehet. Erre volt jó Neda alakjának megalkotása, aki a nemzet kollektív vágyainak kifejezőjeként lép elének s mítoszi mivoltában jól beilleszthető a kérdést tárgyaló korabeli történettudomány felfogásába, nézetrendszerébe is.

Nedát szerencsétlen sorsú, fiatalon özvegyé lett, a királyi hatalomból erőszakkal eltávolított hősként ismerjük meg a regény elején, akire a további történések folyamán megpróbáltatások egész sora vár, s akitől a regény végén mint tragikus nemzeti hőstől veszünk búcsút a glinai csatatéren.

A valóságban sohasem létezett személyiség, Kumičić teremtménye, az írói fikció szerint IV. Petar Krešimir király leánya volt, akit a korabeli történetírás teremtette Slavac (Slavic) királlyal házassít össze, s akit a „hitelesség” kedvéért a Zvonimir után II. Stjepan néven trónra lépő utolsó Krešimir ifjúkori szerelmeként mutat be. A történelmi anyag szabad kezelésére vall, hogy írónk Neda barátnője, első számú udvarhölgyeként szerepelteti azt a

Vekenegát, aki valóban létező személy volt, talán a Krešimirek rokonságába is tartozott, előkelő zárai család sarja, Madije zárai prior unokája, a zárai bencés apácakolostor alapítójának, Čikanak leánya, akit a kolostoralapító maga 1066-ban felnőtt leánygyermekként említ,⁵³ s aki később maga is valóban apáca, a zárai rendház lakója lett. A regényben szó esik Vekenega elhunyt egykori szerelméről (közelebbit nem tudunk meg róla), akit sohasem tud elfelejteni, olvasunk a magyar Álmos herceg Vekenega iránti szerelméről, majd Vekenega szerzetbe lépéséről, aztán – már apácaként – Nedánál tett látogatásáról, de arról nem, hogy később, már Könyves Kálmán uralkodása idején, 1105-ben a magyar–horvát király lett Vekenega kolostorának védnöke is, sőt tornyot építtetett a kolostortemplomhoz, amelynek falán ott a felirat: „Anno incar(nationis) D(omi)ni n(ost)ri (Jesu Christi) mil(lesimo) CV post victoriam et pacis praemia Iaderae introitus a Deo concessa, proprio sumptu hanc turri(m) s(an)c(t)ae Mariae Ungariae, D[al]mat[iae], Chroa[tiae] construi et erigi iussit rex Collomanus.”⁵⁴

Kálmán és Vekenega harmonikus kapcsolatának két további dokumentuma is fennmaradt. Mindkettő az Árpád-házi uralkodó és a zárai előkelő familia sarja közötti jó viszony bizonyossága, ami a regénybeli Vekenega és a valóságos személy közötti distanciára utal. Az első textus a kolostortemplom főoltárának cibóriumán volt olvasható: „Rex Colomanus M+C+V.”, azaz: Kálmán király, 1105.; a másik Vekenega zárai kolostorban lévő szarkofágjának sírfelirata, mégpedig az alábbi hat hexameteri sor:

⁵³ „[A]nno incarnationis domini nostri Iesu Christi millesimo sexagesimo VIo, Cresimiro rege regnante Choratiae et Stephano Iaderae praesulante ac Drago ibidem priorante. Ego Cicca, filia Doimi et Vekenega, neptis Madii prioris, uxor Andreae, filii Papae, post interfectionem mariti cum duabus remanens filiabus in viduitate videlicet Domnana et Vekenega, caepi corde prehendere, qualiter istius caducae vitae non perderem hereditatem et futuram non ammitterem perpetuitatem sicque michi salubrius estimans consilium, ut ego cum maiori filia, scilicet Domnanna, Deo dicarer monacha, minorem vero Vekene (!) maritali subderem ingo.” Idézi Radoslav KATIČIĆ: *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovekovlja*. Matica hrvatska, Zagreb, 1998, 481.

⁵⁴ Radovan KATIČIĆ: i. m. 547.

Laude nitens multa iacet hic Vekenega sepulta:
Q(uae) fabrica(m) t(ur)ris simul et capitolia strux(it).
Haec obit undeno cent[r]u(m) po(st) mille sub aevo,
quo veniens (Christus) carnis gestavit amictus,
Nos habet e(st) annus quintus quo rex Colomann(us)
P(rae)sul et est decim(us) quo G(re)g(o)r(iu)s fuit annus.⁵⁵

A Neda-mítosz legendaszerű epizóddal bővül. A Plavnóban Nedát meglátogató Vekenega kíséretében van egy ifjú leány: Márta, aki – szüleit elveszítvén – maga is a szerzetesi életformára készül. A plavnói udvar ifjú vendége: Jurin herceg beleszeret a novíciába, aki megváltoztatva korábbi döntését, a kolostori élet helyett Jurin herceget választja. Sorsa azonban váratlanul és véletlenül tragédiába fordul: Vekenega és Neda közelében bérgyilkos szúrja agyon – tévedésből, a gyilkos tördőfést az elkövető ugyanis Nedának szánta. Márta tragédiája így szükségképpen a Neda-mítosz egy további, fontos motivációja lesz.

Vekenegának e látogatás jelenetének közbeiktatásával az író fontos szerepet szánt: királynéi kötelezettségeire emlékezteti Nedát, akit a nála megforduló urak társaságában országa belviszonyait, de a külpolitika eseményeit illetően is tájékozott, önálló ítéletet alkotó személyiségként ismerünk meg. Az állami életben való korábbi részvételét előbb száműzetése, majd rab voltta gátolta, plavnói szabad mozgása még nem tudta kiköszöröltetni férje elvesztése miatti letargikus állapotából. Kellenek tehát a további impulzusok, amelyek meggyőzik népe-nemzete iránti kötelességéről s közelebb viszik az aktív közéleti szerepléshez. Ilyen impulzus lesz számára Vekenega intelme, amely rövid, de búcsúzásuk pillanatában fokozott jelentőségű: „Neda – mondja az apáca –, te Petar Krešimir leánya vagy, te királyné vagy, a horvátokon te tudsz segíteni!”⁵⁶

A szerepvállalás lehetőségét a knini országgyűlés teremti meg Neda számára. Kumičić ügyes szcenírozással tudja hősének mítoszi voltát tovább árnyalni. Az egyre viharosabbá váló *sabor* „lázongása” és „zűrzavara” váratlanul megszakad, „síri csend

⁵⁵ Idézi Radoslav KATIČIĆ: i. m. 548.

⁵⁶ „Nedo, ti si kći Petra Krešimira, ti si kraljica, ti možeš pomoći Hrvatima.” Evgenij KUMIČIĆ: i. m. 353.

lesz” az egész knini mezőn. Az ok: három lovag jelenik meg a templom előtti széles mezőn, felemelik sisakjaik rostélyát s a tömeg ismét felmorajlik: „Neda!” „Neda jobbján Petar Svačić, balján Rusin herceg. Az előbbi szőke, ez a másik fekete szakállt visel. Csodálatos lovagok, mintha két félisten ülne büszkén a hollófekete lovakon. Neda aranyozott sisakján két hatalmas tollú, két sasszárny egymás mellett magasodva. Arca sápadt, ajkai vérpirosak. Sűrű szemöldöke alól mint két csillag villannak elő sötét szemei, mintha épp most szállt volna el előlük egy fekete felhő. Mindenki szép, komoly és okos arcát csodálta. A horvát főurak ámulva nézték, néhányuk szemében könnycsepp csillant.

Lepa királyné kihúzta magát, termete, mint egy oszlop, öklét és fogait összeszorította, ajkai remegtek, homlokát ráncolta s összevonta szemöldökét. Sötétkék szemeit Neda arcára szegezte, mintha át akarta volna döfni.

Csak néhány percig morajlott a tömeg: »Neda...«, aztán háromszor hangzott fel a horvát főurak és nemesek csoportjaiból az éljen: »Éljen Neda királyné! Éljen Svačić herceg! Éljen Rusin herceg!« A zsvaj gyorsan tovaterjedt az egész vidéken, hosszan és messzehangzóan. A sokéves viszály, ármánykodás után az egyetértés szelleme hatotta át a horvát főurakat és nemeseket, váratlanul, egyezkedés nélkül. Az országgyűlést megelőzően csak néhányan ismerték egymást, s most még azok a hercegek is eszmélkedni kezdtek, akiket a latinok a maguk oldalára csábítottak. Mindannyian a leghatározottabban elutasították a pápai kérést, hogy tudniillik horvát seregek menjenek harcba a messzi Keletre. Nedát látva sokaknak eszébe jutott annak dicső apja és azokra az időkre gondoltak, amikor nem folyt horvát vér idegen érdekért...”⁵⁷

⁵⁷ „Uz Nedu su knez Petar Svačić nadesno, knez Rusin nalijevo. Prvoga resi plava brada, drugoga crna. Divni junaci, kao dva poluboga ponosno sjede na svojim vilovnim vrancima. Na Nedinoj pozlačenoj kacigi sjaje se dvije visoke srebrne čelenke, ona dva orlova krila, usporedno stršeći uvis. Lice joj je nešto blijedo, a usne lijepo rumene. Pod gustim crnim obrvama sijevaju velike tamne oči kao dvije krupne zvijezde, što ih je crn oblak upravo otkrio. Mnogi se dive njezinom krasnom licu, onako ozbiljnu i umnu. Hrvatski je velikaši milo gledaju; nekima igraju suze u očima.

Kraljica Lepa osovila se kao stup, stisnuvši zube i pesti; usne joj grčevito drhte, čelo joj se namrštilo, obrve stegnule. Oštro je uprla tamnomodre oči u Nedino lice kao da ga hoće probosti.

A „kollektiv vágyak” perszifikációja, a történelmi kulisszák, az írói affinitás, a cselekményépítés invenciózussága a kortárs horvát regényirodalomban ritka minőségbeli tarkaságot és szintet jelent, amit szerencsére még tovább tud gazdagítani az eddigi jelenetsor szálait tovább gombolyítva. A jelenetezés egy újabb fázisában Neda Lepát és Zvonimirt már nem csupán férje, Slavić meggyilkolásával és koronájának elrablásával vádolja, hanem azal is, hogy a kereszties hadjáratban való részvétel háttérében valójában magyar érdekeket szolgálnak: „A horvát hősöket most azért akarják a messzi Keletre küldeni, hogy a magyar király könnyebben sompolyoghasson be királyságunkba...” – kiáltja Neda –, „...mint a bosszú istennője, felhevülten, indulatos hangon.”⁵⁸

A tömeg indulatát ezek után már nem lehet visszafogni, Neda vádló szavait követően Svačić is megszólal – tovább ingerelve egybegyült honfitársait, aminek végkövetkezménye Zvonimir meggyilkolása lesz. Lepa királyné élete is veszélybe kerül, őt viszont Neda határozott közbelépése megmenti: lovával melléje ugrat, s magasba emelt karddal ezt kiáltja: „Ne bántsátok a királynét, a gyenge asszonyt! Az Isten eléggé megbüntette: elvette egyetlen fiát és férjét!”⁵⁹

Azt gondolhatnánk: a „bosszú istennője” – oldalán a két „fél-istennel”, Svačićyal és Rusinnal – e gesztussal a mentőangyal szerepkörébe lép át, ám a további történések hamar világossá te-

Samo dva-tri hipa čuo se šapat: »Neda...«, a zatim triput kliknu hrvatski velikaši i plemići: »Živjela kraljica Neda! Živio knez Svačić! Živio knez Rusin!« To se klicanje odmah raširilo po cijelom brdašcu i dugo se i nadaleko orilo. Nakon mnogoljetnog razdora, nakon mnogih smutnji, duh sloge obuzeo je hrvatske velikaše i plemiće, iznenada, bez dogovora. Prije skupštine samo neki bijahu složni, a sada prenuli su se i mnogi knezovi koje su Latini bili premamili na svoju stranu. Svi su najodlučnije osuđivali papin zahtjev da hrvatske čete krenu u boj daleko na Istok. Videći Nedu, mnogi su se sjetili njezina salvnog oca i pomislili su na one dane kada se hrvatska krv nije prolijevala za tudince, za neprijatelje hrvatskog naroda.” Evgenij KUMIČIĆ: i. m. 430–431.

⁵⁸ „Sad hoće da odvedu hrvatske junake daleko na Istok, da se ugarski kralj lakše može ušuljati u naše kraljevstvo [...] Sad će kraljica Neda, divna kao božica osvete, uzrujano i jačim glasom...” Evgenij KUMIČIĆ: i. m. 432.

⁵⁹ „Ne dirajte u kraljicu, u slabu ženu! Bog ju je dosta kaznio: izgubila je svoga jedinca sina i sovga muža!” Evgenij KUMIČIĆ: i. m. 436.

szik: nem a mentőangyal, az okos, rátermett, előrelátó, jó politikai érzékkel megáldott uralkodónó cselekedett itt, amiről a híveihez intézett szónoklata alapján győződhetünk meg. „Felséges horvát urak! – szólal meg lóháton ülve Neda. – Mindnyájunk örömére szolgáljon, hogy senki sem emelt kezét a magyar király szerencsétlen nővérére. Meggyőződésem, hogy I. László fontolóra veszi rokona, Zvonimir meggyilkolásáért bosszút állni. Ám ha valaki nővérét ölte volna meg, nyomban megtámadna bennünket egész seregével és könnyebben találna ehhez szövetségeseket is. A népek igazat is adnának neki és elítélnék egy gyöngye asszony meggyilkolását. Királyságunk minden ellensége örvendezne, ha közülünk sebezte volna halálra valaki Lepát. [...] A magyar király elsődleges célja, hogy királysága határait a tengerig kitolja, s megszerezze királyságunkat. Ha mi, horvátok nem fogunk össze, I. László előzőnli Eszak-Horvátországot! [...] A horvát trón most üres... Felséges horvát urak! Ti tudjátok, hogy megboldogult apám hét esztendővel halála előtt úgy rendelkezett, hogy örököse unokaöccse, Stjepan, az én unokatestvérem legyen.”⁶⁰

Vérbeli politikusra valló érvelés. Nem csupán a várható külső támadás elhárítását, hanem a belvizsályt, egy esetleges trónharc elkerülését célzó program. Neda jól tudja: a horvát nemesség és arisztokrácia megosztott, a hatalmi harc lehetősége Svačić, Rusin és Jakov vajda hívei között adott, Stjepant, az utolsó Krešimirt viszont senki sem ellenezheti a trónon, lévén vér szerinti utód és IV. Petar Krešimir által kijelölt trónörökös. Ha őt rábírnák a trón elfoglalására, úgy jogilag lehet elhárítani mind a magyar részről várható trónigényt, mind egy esetleges belső trónvizsályt. Stjepan halála után aztán már majd maga sem ellenzi Svačić „ellenki-

⁶⁰ „Svijetla gospodo hrvatska! Svima neka nam bude drago što nije nitko dirnuo u nesretnu sestru ugarskoga kralja. Ja sam uvjerena da će Ladislav I misliti na osvetu svoga rodaka Zvonimira, ali on bi odmah, da je tko od naših pogubio njegovu sestru Lepu podigao svu svoju vojsku na nas i lakše bi našao saveznika. Narodi bi njemu pravo dali, osudili bi umorstvo slabe žene. Svi bi se neprijatelji našega kraljevstva veselili da je tko od naših usmrtio Lepu. [...] Ugarskomu kralju prva je briga da proširi granice svoga kraljevstva do našega mora, da steče naše kraljevstvo. Ne budu li Hrvatski složni, Ladislav I provalit će u sjevernu Hrvatsku. [...] Prazno je hrvatsko prijestolje... Svijetla gospodo hrvatska, vi znate kako je moj slavni otac odredio, sedam godina prije svoje smrti, da mu bude nasljednik njegov sinovac Stjepan, moj bratučed...” Evgenij KUMIČIĆ: i. m. 437–438.

rállyá” választását, sőt I. László seregeinek támadása idején életét is áldozza Svačić oldalán a csatatéren...

A mítoszteremtés igényével megformált fiktív regényalak a vázoltak ellenére sem emelkedik a népes szereplőgárda fölé, nem lesz fontosabb regényszemélyiség a mű kontextusában Lepánál, Zvonimirnél vagy Petar Svačićnál, de mindenképp méltó ellenfele a címadó hősnök: Lepának. Azt is kijelenthetjük: kettejük alakrajza ilyenképpen a mű szerkezeti egyensúlyának is tartópillére.

Lepa – noha a regény címadó hősnője – alakrajzának kibontására némi késleltetéssel kerít sort Kumičić. Bővebb információkat személyéről csak a harmadik fejezetben kapunk: ekkor tudjuk meg, hogy „már tíz éve Zvonimir herceg felesége”, kiváló adottságokkal rendelkező személyiség, politikai ambícióit sem takargatja. Előkelő származása is erre predesztinálja: I. Béla magyar király lánya, édesanyja lengyel volt, II. Miecislav király lánya, apai nagyanyja pedig orosz hercegnő. Zvonimir 1064-ben ismerte meg Salamon „pécsi koronázásakor” (Kumičić e pontatlanságáról később szólunk), ahol Petar Krešimir királyt képviselte. Lepa célratörő asszony, nagy terveket sző: Slavić király halála után bonyodalmassá válik a horvát belpolitika, a nemzet nem egységes, így akár a trón megszerzésére is gondolhatnak (a latin papság és őslakosság a dalmát városokban mellettük áll) – legalábbis az alkirályi címre-rangra. „Legjobb lenne, ha nyomban segítségül hívnánk fivéremet – mondja férjének –, ő könnyen bejöhetne az országba, meg is hódíthatná, egyesülhetnénk az ő királyságával, te pedig a helytartója lehetnél, egész Horvátország alkirálya. A te fennhatóságod alá tartozna minden bán. Nem lenne jobb alkirálynak lenned, mint a főurak egyikének?! Miért hallgatsz? Te elsápadtál... Inkább elbukni akarsz, mint egész Horvátországban alkirályként uralkodni? Gondold meg, szerelmem, mily csodálatos dolog lenne.”⁶¹

⁶¹ „[...] najbolje bi bilo da odmah pozovemo u pomoć moga brata. On bi lako prodro u ovu zemlju, brzo bi je osvojio, sjedinio bi je sa svojim kraljevstvom, a ti bi bio njegov namjesnik, potkralj, u čitavoj Hrvatskoj. Pod tobom bi bili svi banovi. Ne bi li bolje bilo da si potkralj, negoli hrvatski velikaš kao toliki drugi? Što šutiš? Ti si probljedio... Ti bi dakle volio propasti nego vladati čitavom Hrvatskom kao potkralj? Pomisli, moj ljubljeni, kako bi nam divno bilo!” Evgenij KUMIČIĆ: i. m. 51.

Határozottsága még inkább megmutatkozik, amikor a szerencsétlen helyzetbe került Nedát el kell távolítani a belpolitika küzdőteréről. Ugyan nem ő a kezdeményező, de amikor Streza herceg szerencsétlen akciója Neda elrablását illetően kiderül, neki kell cselekedni, a megoldást Streza is, férje is tőle várja. Akár diplomáciai sikernek is tekinthető, amikor meggyőzőnek tetsző, okos érveléssel rábírja Nedát: törődjön bele sorsába, s vállalja a száműzetést Maslinovka szigetére. Határozottsága Strezával szemben is érvényesül, pedig őt a békétlen és nagy hatalmú előkelők egyikeként ismerik a királyságban. Streza elfogadja szó nélkül Lepa minden döntését.

Királynéi szerepkörében magabiztos, cselekedeteit minden szituációban okos logikával fogadtatja el, s következetesen ügyel arra is, hogy tetteinek s szavainak hitele legyen. (Ez persze olykor csak némi alakoskodással sikerül, de szerepjátszása csaknem a cselekmény egésze során tökéletes.) A személyét és férjét ért vádakat, támadásokat ügyes érveléssel védi ki és utasítja vissza, s ha kell, határozott, sőt indulatos is tud lenni – méltóságát megőrizve. Legfőbb ellenfelével, Petar Savčićyal vagy Stjepan trónörökösével folytatott szópárbaja során erős, határozott fellépésű, igazi uralkodói karaktert ismerünk meg benne.

Ez a magabiztosság később fokozatosan visszájára fordul. A változás fokozatosan, az események függvényében megy végbe. Az okok: férje szárazföldi seregeinek veresége, egyetlen gyermeke: Radován elhatalmasodó betegsége és halála, s nem utolsósorban Jakov vajda iránti plátói vonzalmának reménytelensége, aki – mint már tudjuk – Neda királyné imádójának egyike.

A regény elején uralkodói ambíciókkal induló, majd élete későbbi szakaszában magát egyre-másra kudarcokkal szembe találó Lepa az eseménytörténet végén egy szánalomra méltó, királynéi méltóságában megalázott, tragikus sorsú asszonyként áll előttünk, akinek életét ellenlábasa és hatalmi vetélytársa: Neda menti meg. Magabiztosságának összeomlását legfrappánsabban a knini országgyűlésen látott, kétségbeesett próbálkozása szemléltetheti, amikor a már-már az összeroppanás határán lévő Zvonimir helyett próbálja meggyőzni a békétlenkedőket: feladatuk nem a lázongás, hanem annak mérlegelése: milyen választ adjanak II. Orbán pápának: „Lepa királyné a legfelső lépcsőfokon áll, egész

testében remeg, majd kihúzza magát, mindkét kezét a magasba emeli, szemei villognak, dús keblei megduzzadnak s szinte feljajdulva, sápadtan és reszketve, de teli torokból ezt kiáltja: – Horvátok! Törvényes királyotok, az Isten által felkent Zvonimir azért hívott össze benneteket, hogy az országgyűlésen tanácskozzatok arról: milyen választ adjatok a Szentatya: II. Orbán levelére. Nem azért hívott benneteket, hogy órála ítélkezzetek. Ti lázadók! Tudjátok meg, vannak még királyok a világon, akik megvédik az igazakat.”⁶² Ez az indulatos kifakadás olaj volt a tűzre. Tadija, a főpohárnok ekkor szánja el magát a cselekvésre: megölni a királyt. A tragikus szituáció mutatja: az egyébként éles szemű Lepa sem volt tisztában saját környezetük, az udvar viszonyaiival. A Zvonimir vesztes csatája óta, fia elvesztése miatt, „hallgattaggá váló” Tadija lappangó gyűlöletét mindeddig sem Lepa, sem a pápai követ, de még Lovro érsek sem gyanította.

A gyilkosság után Magyarországra távozó Lepa jellemrajza még néhány fontos ecsetvonással bővül. A tragédia után gyorsan hataroz: visszatér hazájába, de férje sírjánál igéri: „Fivérem megbosszulja halálotat!” Földbirtoka, palotái örökösévé a spalatói érsekséget, templomokat, kolostorokat teszi, ingóságait udvarhölgyeinek ajándékozza, aztán Jakov vajda tengerészeinek oltalma mellett, titokban, Senjbe (Zengg) hajózik, onnan pedig szárazföldön utazik tovább magyar földre. Távozása párthívei politikai erejét és szándékait nem töri meg, mert II. Stjepan uralkodásának rövid intermezzója után, az azt követő trónviták közepette, azok ismét színre lépnek; Kumičić interpretációja szerint az ország függetlenségét kockáztatva. A horvát uralkodóház kihalását követően egymással viszálykodó pártok között ugyanis – írja – „Horvátország önállósága szempontjából a legveszélyesebb az a párt volt, amely korábban Lepa mellé állott. Ez a párt a

⁶² „Sad korakne kraljica Lepa na kraj najvišege stepena, sva se uzdrma, osovi se, podigne obje ruke uvis, zažagri očima, jake joj se grudi nadmu, pa zavapi, blijeđa i drhtava, iz svega grla: – Hrvati, vaš zakoniti krlaj, božji pomazanik Zvonimir, pozvao vas je na ovu skupštinu da vijećate s njim kako da odgovori na pismo sv. oca Urbana II. Nije vas amo pozvao da mu sud sudite. Buntovnici, znajte, još je na svijetu kraljeva koji brane pravednike!” Evgenij KUMIČIĆ: i. m. 434.

magyar királyhoz fordult segítségért, hogy ezzel az Árpád-háziak számára egyengesse az utat Horvátországban. A dalmáciai latíkok azt üzenték I. Lászlónak: foglalja el a horvát királyságot, hódítsa meg és mindenféle módon győzködték, hogy ezt könnyen teheti, mert »a királyságot kifosztották és a királyság oltalom nélkül maradt!«

Lepa királyné a bosszúra gondolt éjjel-nappal, csak a bosszúra és így szólt fivéréhez, Lászlóhoz: »Most egyedül én vagyok a horvát királyság örököse, indulj és foglald el!«

I. László a leghatározottabban állította: »az uralkodói jog szerint a horvát királyság engem illet, mert Zvonimir király első fokon volt rokonom. Zvonimirnek nem lévén örököse, a királyságot feleségére, leánytestvéremre hagyta, aki azt átengedte nekem.«

Ezt bizonygatta a magyar király, de jól tudta, hogy a horvát királyság *meghódítása* valami mást is jelent.”⁶³

A regénybeli történések során Lepa ott van László seregében, amikor az horvát ellenfeivel a Gvozd hegységnél megütközik, s szerepe lesz még 1102 júniusában is, amikor Könyves Kálmán indul hadba horvátországi örökösödési jogait érvényesítendő. Táborában rövid ideig ott van az immár öregedő, deresedő hajú Lepa is, s türelmetlenül biztatja a királyt: mielőbb keljen át a Dráván, s támadjon azonnal. A bosszúvágy munkál benne, egykori legfőbb ellenfele: Svačić pusztulását szeretné látni, ezért az

⁶³ „Između svih stranaka najopasnija po samostalnost Hrvatske bijaše ona koja je prije prianjala uz kraljicu Lepu. Ta stranka obratila se za pomoć na ugarskoga kralja, da time utre put u Hrvatsku ugarskim Arpadovcima. Dalmatinski Latini poručivali su Ladislavu I neka osvoji hrvatsko kraljevstvo, neka ga pokori svojemu gospodstvu, i svakojako su ga uvjeravali da bi to lako mogao izvesti, jer je »kraljevstvo ispražnjeno i ostavljeno bez zaštite kraljevske moći.«

Kraljica Lepa mislila je na osvetu, dan i noć samo na osvetu, i govorila je svojemu braću Ladislavu: »Ja sam sada jedina baštinica hrvatskoga kraljevstva, hajde i osvoji ga!«

Kralj Ladislav I najodlučnije je tvrdio: »Meni pripada po vladalačkoj pravdi hrvatsko kraljevstvo, jer mi je kralj Zvonimir bio u prvom stupnju svojte. Zvonimir, nemajući baštinika, ostavio je kraljevstvo svojoj ženi, mojoj sestri, koja je meni dala kraljevstvo.«

»To je tvrdio ugarski kralj, ali je dobro znao da je nešto drugo *osvojiti* hrvatsko kraljevstvo...» Evgenij KUMIČIĆ: i. m. 475–476.

ütközetet taktikai okokból halogató Kálmánt gúnyolja, gyávának nevezi, mire az haragiában hazaparancsolja Budára. Lepa „magánkívül volt a haragtól, sírva ült lóra és gyors ügetéssel eredt útnak a végtelen síkságon”.⁶⁴

4.

A Neda, Zvonimir és Lepa alakrajza köré fonódó eseménytörténet szárait követve a regény néhány további, historiográfiai szempontokra épülő szegmentumára is érdemes figyelni. Kumičić ugyanis a Slavíc eltűnése-halála, II. Stjepannal a Krešimir-dinasztia kihalása, valamint Könyves Kálmán horvát trónra lépése közötti évtizedek belviszonyairól „történetírói” hitelességgel igyekszik műve művészi hitelességét fokozni, s a regény mindenkori befogadóját informálni. A horvát királyságot s az ország függetlenségét fenyegető veszélyek valószínűbbé tétele érdekében történik mindez, s nem is tendencia, aktualizáló szándék nélkül.

Az ábrázolt történelmi múltban az ellenségképet egyfelől a Róma előőrseinek számító és a horvát érdekeket bármikor feláldozó dalmáciai latinok alkotják, másfelől a magyarok, akik a tengerig szeretnék országuk határait tágítani, s uralkodóik ennek érdekében törekszenek a horvát trónt megszerezni. A magyarsággal szerencsére nem ennyire leszűkített formában motíválja a regényvilágot. A naturalizmus tényisztelete megóvjá a *Kraljica Lepa* alkotóját a szélsőségektől, s amikor történelmi „aláfestést” készít alakrajzaihoz, mértéktartó lesz, természetesen a korabeli történettudományban érvényesülő, jobbára pozitivistá szemlélet függvényében. Az olykori, ma már pontatlanságnak tűnő adatok, fejtegetések is ebből fakadnak, illetve abból, hogy a magyar történelírás forrásait láthatóan csak közvetett formában, a horvát történészek interpretációiból veszi át. (Salamon koronázását például 1057 helyett 1064-re teszi, a koronázás színhelyeként Székesfehérvár helyett Pécs-et említi.)

⁶⁴ Lepa „kao izvan sebe, plačuci od gnjeva, popela se na konja pa oštrim kasom udarila nepreglednom ravninom...” Evgenij KUMIČIĆ: i. m. 512.

A regénybeli magyarságképet – az író-narrátor mellett – a szereplők rajzolják: a két királyné, Lepa és Neda, Formin érsek, Jurin herceg, Gerardo, Zvonimir stb. Vélekedésük nyomán mind nagyobb nyomatékot kap például a magyar királyok „területszerző” törekvése, de többen emlegetik és kommentálják a pápai udvar és az egyes magyar uralkodók jó viszonyát, a magyar királyok és a római egyház harmonikus kapcsolatát pedig többnyire így aposztrofálják: „a magyar király az egyház jótevőjének hírében áll.” A kor magyar uralkodói közül – érthetően – a legbővebb információk I. Gézával, Salamonnal, I. Lászlóval és Könyves Kálmánnal kapcsolatosak. László és Kálmán szereplőként is jelen van a regényben, jellemzésük mégis jobbra az írói narráción alapul, bár gyakori a horvát urak részéről elhangzó „közvetett jellemzés” is, így például a Neda környezetéhez tartozó Jurin herceg szerint I. László sohasem lesz „a pápa vazallusa, rabja”. A történelmi objektivitás elsősorban a narratív részekben érvényesül. László jellemzése kapcsán például a dicsérő szavakkal sem fukarkodik az író, királysága „illegitim” voltát is a lovagiasság hangsúlyozásával vázolja, midőn elbeszéli: László nem kívánta magát megkoronáztatni, amíg unokatestvérével, Salamonnal békét nem köt, megelégszik „a királyi cím viselésével” és „annak jövedelmével” stb. Király és alattvalói viszonyát pedig éppenséggel így írja le: „I. László okos és bátor uralkodó volt, népe kedvence...”⁶⁵ Hitelesen, ám más tulajdonságokat hangsúlyozva mutatja be viszont Kálmánt, aki „...szőrös torzszülött volt, púpos és sánta, bandzsa és dadogó, de kimondhatatlanul ravasz.”⁶⁶

Később persze majd árnyalja László király portréját is, aki noha „teljesen ép, egészséges és okos”, józan gondolkodású uralkodó volt, mégis hitt a csodákban. Ennek elbeszélésével Kumičić II. Stjepan valóban beteges képzelgéseit kívánja elfogadtatni, s közben – valljuk meg: nem kevés szándékossággal – az alábbi történetet kreálja, amelynek szereplői László mellett Szent István és Szent Imre herceg lesznek. „I. László magyar király, aki teljesen egészséges és okos uralkodó volt – meséli Kumičić –, tömlöcre

⁶⁵ „Ladislav I bio je uman i hrabar vladar, ljubimac svoga naroda...” Evgenij KUMIČIĆ: i. m. 344.

⁶⁶ „Koloman je bio rutava nakaza, grbav i hrom, škiljav i mucav, ali neizrecivo lukav.” Evgenij KUMIČIĆ: i. m. 345.

vettette unokaöccsét, Salamont, amikor kiderült, hogy az az ő életére tör. Az 1083. esztendőben elterjedt a hír, hogy István király és fia, Imre szentté avattattak, s a magyar püspökök, kihasználva ezt az alkalmat, kikönyörögték a kegyelmet Salamon számára. Szent István király jobbát ünnepélyes processzióban kellett körbehordozni s ekkor a püspökök elhitették Lászlóval, hogy a szent jobbot csak akkor lehet felemelni, ha Salamont kiengedi a tömlőből. Ez a »kegyes hazugság« szerezte vissza Salamon szabadságát.⁶⁷ Története forrását is megadja írónk: Dr. Franz Krones: *Handbuch der Geschichte Österreichs* (II. Band, S. 73.) c. munkájára hivatkozik. A történetből – a historiográfia mai vélekedése szerint – annyi igaz, hogy Salamon 1083 augusztusában, István király szentté avatása kapcsán valóban kiszabadult a fogságból, de néhány nap után „nyugtalan vére kiűzte az országból, előbb Regensburgban járt, majd [...] rövidesen a besenyőknél kötött ki.” 1087-ben ezekkel együtt harcolva a „bizánciak kardja által halt meg”.⁶⁸

Ezt a mesét Kumičić mintha László „deheroizálása” motivációjának szánta volna – lévén, hogy nem sokkal később már a Petar Svačićyal vívott ütközetben viszontlátva ugyan hősiezen küzdő dalia, de mégiscsak megfutamodásra kényszerített uralkodó és hadvezérként találkozunk vele a glinai csata leírásakor. A csatajelenet a regény egyik legjobb szegmentuma, idézzük is teljes terjedelmében: „Péter király sehogyan sem tudja az előtte lévőket visszaszorítani. Mint az oroszlán tör hercegeivel a magyar vitézekre. Már számosan a véres fűvön vonaglanak, de mások dühödten nyomakodnak előre, hogy Péter királyt bekerítsék. A horvát gyalogok kopjákkal is, lándzsákkal is támadnak, de leg-

⁶⁷ „Ugarski kralj Ladislav I, posve zdrav i uman vladar, hješe bacio u tamnicu svoga bratućeda Salomona kad se otkrilo da mu radi o glavi. Godine 1083 proglasilo se da su ugarski kraljevi Stjepan I i sin mu Mirko sveci, a tom prilikom isukali su ugarski biskupi pomilovanje Salomonu. Na svečanoj ophodnji morala se nositi desnica sv. Stjepana kralja, a biskupi uvjeriše Ladislava I da se desnica može dignuti samo onda ako se Salomon pusti iz tamnice. Ta *pobožna prevara* pribavila je Salomonu slobodu.” Evgenij KUMIČIĆ: i. m. 463.

⁶⁸ KRISTÓ Gyula: *Magyarország történele 895–1301*. Osiris. Bp., 1998, 134–135.

inkább szekercékkel. Péter király mintegy ötvenlépésnyire két arannyal kivert, magas tolldísszel ékes sisakra lesz figyelmes...

Az óriás termetű László király pompás páncélban áll vele szemben, a sisakrostélyon át reászegezi fekete szemeit, jobbában megvillan hatalmas kardja. Mindjárt László nyomában üvölt az a másik aranyveretes páncélos lovas, Lászlónál valamivel alacsonyabb, de igen daliás alak. A rostélyon át félelmetesen villannak sötétkék szemei...

Eközben ott terem a déli szárnyról három horvát csapat. Az elsőt két lovas vezeti, egyiknek vidáman csillognak hamuszürke szemei, a másik arcára eresztette kerek vörösréz sisakjának rostélyát. Villámként csapnak le az ellenre a szorult helyzetben lévő Péter király mellett. Az a sűrke szemű felkiált: »Dicsértessék a Jézus!« A király felel rá: »Mindörökké! Vágjad, Luka!« Mint a tör acélja perdül az ellenséges vitézek közé Luka. És az a másik két csapat is, amelyik a Gvozdról érkezett, hősiesen támad. A kerek vörösréz sisakos horvát vitéz üt-vág teljes erővel. Üt és védekezik és tíz lépéssel maga előtt meglátja azt a két aranysisakot. Egyikük rostélyán át megvillan a gyilkos bosszúvágytól fűtött sötétkék szempár. László Péterre támad több ízben is. Péter kiüti kezéből a kardot. A daliás sötétkék szemű vitéz – Álmos herceggel és a híres hadvezérrel, Seledinnel – Lukára és a vörösréz sisakos vitézre ront. Péter egyetlen ugrással Luka mellett terem, de abban a pillanatban támad több marcona lovas is. Mint a villám csap le Jakov herceg, Voleša és Strezinja és nyomban levágnak hármat az ellenfél soraiból. Seledin a kerek vörösréz sisakos lovagra támad, Jakov kardja villan, Seledin a földre zuhan. A horvátok horvátmód vagdalkoznak. Csattognak a kardok, szikrát vetnek, valóságos szikraeső hullik.

Most ott terem még egy horvát csapat. László látja, hogy őt akarják bekeríteni, hát tovább hátrál. Felharsannak a kürtök, már jobbról is, balról is szorítják a horvátok az ellenséget, a magyar seregben zűrzavar támad. A horvátok ütnek-vágnak, gyilkolnak, letipornak mindenkit. Dešina, Luka és Marko főpap félelmetesen nyomulnak feléje, Rusin néhány egységet a Glina folyóba kerget, a hatalmas Jurina elől menekülve fut mindenki, mint a megriasztott nyáj birkái. Szemei is úgy vágnak, mint a

kardja. László valahogy áttörte magát kelet felé, serege nyomában van, mindnyájan futásnak erednek, fejvesztve. A horvátok üldözik, ölik és tiporják őket.

László király, a daliás kék szemű lovag és Álmos herceg nem gondol másra, csak arra, hogy hogyan fognak a völgyön át mielőbb kijutni a Száva menti síkságra. Rémült arccal vágatnak, mintha megnyílt volna mögöttük a föld és izzó köveket dobálnának utánuk. Vad futással menekülnek a cserjésen át, a szűk ösvényen a másik völgybe. Sisakjaikat is elhagyták. A kék szemű lovnak dús, térdéig érő gesztenyebarna haja kibomlott, s mint a zászló, lobogott mögötte...

Hat órán át tartott a pokol. A horvátok háromezer, a magyarok nyolcezer embert veszítettek. Mintegy ezren közülük a Glinába fulladtak. Seledin a harcmezőn maradt: a horvát tengerész vajda sebezte halálra a legelső magyar hadvezért. I. László király nővérével és unokaöccsével a sziszeki erődbe menekült.”⁶⁹

⁶⁹ „Kralj Petar nikako ne može potisnuti one koji su pred njim. Kao lav udara sa svojim knezovima na ugarske vitezove. Već se mnogi trzaju u krvavoj travi, ali se drugi bijesno protiskuju da opkole kralja Petra. Hrvatska pješadija udara i kopljem i sulicom, a najviše sjekirom. Kralj Petar opazi, do pedeset koraka pred sobom, dvije pozlaćene kacige s visokim čelenkama...”

Gorostasni kralj Ladislav, u sjajnom oklopu suče prema njemu, upire u njega crne oči kroz provirku, u desnici sijeća mu velik mač. Odmah iza Ladislava vije mačem onaj drugi s pozlaćenom kacigom, nešto manji od Ladislava ali veoma stasit. Kroz provirku ubojito sijećaju njegove oči tamnomodre...

Uto dolete s južne strane tri hrvatske konjaničke čete. Prvu vode dva viteza; jednom se veselo blistaju sure oči; drugi je spustio na lice provirku sa okrugle kacige od mjedi. Kao grom sunu u stisku, do kralja Petra. Onaj surih očiju poviče: »Hvaljen Isus!« Kralj odviče: »Vazda hvaljen! Udri, Luka!« Kao da je od gvozda zaletio se Luka među neprijateljske vitezove. I one druge dvije čete, što su dojezdile od Gvozda, junački navale. Hrvatski vitez sa okruglom kacigom od mjedi udara koliko može. Udara i brani se, i vidi, devet koraka pred sobom, one dvije pozlaćene kacige, i kako plamte, kroz jednu provirku, velike tamnomodre oči, ubojito, osvetno. Ladislav se zaletio na Petra, više puta. Petar mu izbije mač iz ruke. Stasiti vitez s tamnomodrim očima jurne s vojvodom Almom i sa glasovitim vojskovođom Seledinom na Luku i na viteza s okruglom kacigom od mjedi. Jednim skokom nađe se Petar uz Luku, ali u isti hip navali se više mrkih vitezova. Kao trijes sunu vojvoda Jakov, Voleša i Strezinja i odmah obore trojicu u travu. Seledin nasrnu na viteza s okruglom kacigom od mjedi, mač vojvode Jakova bljesne, Seledin se svali na zemlju. Hrvati hrvatski udare. Mačevi zveče, krešu se, iskre vrcaju.

Az idézett jelenetet a történelmi tényekkel szembesítve a valós kép kissé más. László, a Zvonimir halála utáni zavaros horvát belpolitikai helyzetet látva, valóban engedett Lepa kérésének, s 1091-ben a Száván (más források szerint a Dráván) átkelve megszállta Horvátországnak akkor Szlavónia néven ismert részét, majd továbbhaladt, sőt Tengerfehérvárnál kijutott az Adriáig. Gyors cselekvését nyilván serkentette a külpolitikai konstelláció is. A horvátországi terület Bizánc érdekszférájába tartozott, ám ez utóbbinak többoldalú fenyegetettsége (a dél-itáliai normannok, az északról támadó besenyők) miatt nem volt módja tevélegesen beavatkozni a horvát ügyekbe. Annál valószínűbb veszélyt jelentettek a regényben is sűrűn emlegetett normannok és Velence. Az utóbbi – s erre a regényben is van utalás – híveket is tudott maga mellett felsorakoztatni: a dalmáciai városok lakosságának bizonyos – nem jelentéktelen – rétegei hajlandók voltak vállalni a velencei függőséget. László hadjáratának sikeres voltát igazolja az az Odorsiushoz, Monte Cassino apátjához írott levél, amelyben a magyar király elmondja: „már csaknem az egész Szlavóniát [itt értsd: Horvátországot, L. I.] megszereztem”,⁷⁰ így tehát Magyarország immár Itáliával határos lett.

Sada doleti još jedna hrvatska četa. Ladislav vidi da ga hoće opkoliti, dalje uzmakne, rogoví zadržuje, Hrvati porednu zdesna i slijeva, u redovima ugarske vojske nastaje metež užasom. Hrvati mlade, kolju, gaze. Dešina, Luka i natpog Marko grozno se suču; Rusin tjera neke čete u rijeku Glinu; ispred ogromnoga Jurine svej hježi kao stado preplašenih ovaca. Njegove oči sijevaju kao njegov mač. Ladislav se nekako probije prema istoku, za njim njegova vojska, pa sve nagne hježati, glavom bez obzira. Hrvati ih gone, ruše i gaze.

Kralj Ladislav, stasiti vitez s modrim očima i vojvoda Almo ne misle na drugo nego kako će što prije kroz prodole na posavsku ravnicu, pa sve propanj, sa stravom na licu, kao da se iza njih rastvorila zemlja te riga za njima usijano kamenje. Divljom trkom izmaknuše kroz šikarje, uskom stazom, u drugi prodol. Izgubili su kacige. Vitezu s modrim očima sva se bujna i do koljena duga smeđa kosa rasplesla, pa se vije iza njega...

Pokolj je trajao šest sati. Hrvati su izgubili tri hiljade, Ugri osam hiljada ljudi. Jedna ih se hiljada udavila u vodi Glini. Seledin ostao na bojištu: hrvatski pomorski vojvoda usmratio prvog ugarskog vojskovođu. Kralj Ladislav I utekao sa sestrom i sa sinovcem u tvrđi Sisak.” Evgenij KUMIČIĆ: i. m. 491–492.

⁷⁰ Idézi KRISTÓ Gyula: i. m. 136.

László visszavonulásának valós oka az országot keletről fenyegető kunok betörése volt, a szlavóniai térség Magyarországhoz kapcsolása viszont megtörtént – mégpedig különálló politikai egységként.⁷¹ Érdemes itt emlékeztetni a regénybeli Jurin herceg már idézett megjegyzésére, amely szerint László „nem lesz a pápa vazallusa, rabja”. László horvátországi „hódítása” sértette a Szent-szék érdekeit, II. Orbán pápa kifejezésre is juttatta rosszállását, s mert a terület uralkodójaként Álmos herceg „sem hajlott a pápa iránti hűség kinyilvánítására”, László elfordult a pápától, „IV. Henrik támogatóinak sorába lépett”.⁷²

László regénybeli vesztes csatájának leírása így csupán ügyes szépirói fikció, amely – ha figyelmesen olvassuk – az eseménytörténet belső logikája szerint a Kálmán hadjárata után bekövetkező „összeomlás” előképe lesz, az elszenvedett veszteségek, főleg Neda halála, a horvát vérségű dinasztia már-már apokaliptikussá növesztett pusztulásának és a horvát állami önállóság elvesztésének művészi, látomászerű előrevetítése.

Ez a tragédia egy évtizeddel a Lászlóval vívott, a kumičići interpretáció szerint is lényegében félgyőzelemnek tekinthető csata után következik majd be a regényvilág kontextusában. „Tizenegy évvel Neda halála után [...], 1102 júniusában” – írja Kumičić a zárófejezetben. Kálmán és Petar Svačić király seregei néznek itt egymással farkasszemet a Petrova gora térségében. Kálmán negyvenezer főnyi lovassága mellett számos horvát előkelő is hadrendbe állt, mintegy huszonötezer lovas és gyalogos katona élén. A horvát „ellenkirály”, Petar Svačić bár sokat öregedett, alakja az utolsó ütközetig erőteljes, duzzadó, szemében a „tisztá lelkiismeretű, békés emberek” tekintete, arcát viszont „mérhetetlen bánat” árnyékolja. Egész habitusa azt sugallja: hazája érdekében „maradéktalanul teljesítette kötelességét”. Kíséretében még ott vannak régi barátai és hívei: Jakov, Rusin, Jurina, Valjčić és Desina hercegek, továbbá udvari káplánja, Karlo és két orvosa: Ante és Martin – „mindnyájan lovagi páncélt viselnek”. Horvátok állnak szemben egymással s ez az állapot nagy tragédia bekö-

⁷¹ SOKCSEVITS Dénes–SZILÁGYI Imre–SZILÁGYI Károly: i. m. 90.

⁷² KRISTÓ Gyula: i. m. 136.

vetkezését sejteti. Azt, hogy a horvát előkelők közötti viszály miért és hogyan vezetett idáig, Kumičić horvát történettudományi munkákra hivatkozva narratív formában adja elő. Eszerint Svačić László serege feletti győzelme után a dalmáciai városok Rómapárti latin lakossága Svačić bosszújától tartva a velencei dózséhez fordult: vegye oltalma alá városaikat. László Szlavónia uralkodójává tette Álmost, s mintegy pozícióit megerősítendő 1093-ban (valójában 1094-ben) Zágrábban új püspökséget alapított, s „gazdag adományokkal ellátva a magyar primás fennhatósága alá vonta”. E tudatos lépéssel szándéka a spalatói érsek szlavóniai befolyásának gyengítése volt, amit Lovro archiepiscopus különösen sérelmezett. De zokon vették a spalatói érsek szlavóniai fennhatóságának e csorbítását Lepa királyné fivére részéről a dalmát városok is. Az érsek, Lovro, testileg-lelkileg összeroppant, palotájába zárkozva töltötte maradék éveit, s a zágrábi püspökség alapítását követő negyedik esztendőben el is távozott az élők sorából.

Svačić 1094 végére sikeres agitációval elérte, hogy a horvát előkelők mindegyike hajlandó volt a magyarok ellen szövetségre lépni. Egy támadással Álmost a Dráván túlra űzték, így „a magyarok megszerezni sem, meghódítani sem tudták a horvát királyságot”.⁷³ Az Álmos feletti győzelem és László halála után – folytatja okfejtését Kumičić – változtak a viszonyok. A horvát főurak között ismét viszály támadt, László trónjára Kálmán ült, a dalmát városok pedig áruló módon – püspökeik és előljáróik segítségével – most már valóságosan, jogilag is a velencei dózse oltalma alá helyezték magukat. Kálmán célja is – miként elődeié – a magyar királyság határainak kiterjesztése és a horvát trón megszerzése volt. „Az óvatos Kálmán tudta, Petar Svačićtyal a küzdelem nem lesz tréfadolog, de a velenceiek is gáncsolni fogják, s figyelik: szándékában áll-e megszállni Dalmáciát. Erősen töprengett: mit és hogyan cselekedjék, amikor váratlanul a velencei dózse szövetséget ajánlott neki a horvátok ellen. Mindez nagyon tetszetős, de hogyan járjon túl a ravasz velenceiek eszén? Ő azt állította: nagybátyja, I. László után örökölte a horvát királyság-

⁷³ „Ugri još ni stekli ni osvojjili hrvatsko kraljevstvo.” Evgenij KUMIČIĆ: i. m. 510.

hoz való jogát, azok meg azt bizonygatták, hogy a hatalomgyakorlás joga az övék, mert a dalmát városok behódoltak nekik! Így aztán nem lehet más megoldás, mint hogy a városok feletti uralkodói jog Velencéé, a többi az övé. Így nem fogják egymást zavarni. Lényegében ezt tartalmazta írásbeli szerződésük is. Kálmán örömmel fogadta, hogy a velenceiek békésen szemlélik majd, amint *meghódítja Horvátországot.*⁷⁴

Ilyen előzmények után került sor 1102 júniusában Kálmán horvátországi hadjáratára, amely a vártnál több nehézséggel indult. Kálmán, Lepa információit elfogadva, egy belviszályokkal küszködő ország elfoglalására készült, ehelyett egy erős ellenállásra kész haderővel találta magát szembe a Dráva déli oldalára érve. A horvát előkelők félretéve a belső ellentéteket, összefogtak ismét, felsorakoztak Svačić mögé, hogy megvédjék országukat. Kálmán, észlelve az ellenállást, s emlékezve Álmos és I. László kudarcára, „nem akarta elhamarkodni a dolgot”. Várt, az itt és ekkor már izgága természetűnek rajzolt, s öregedő Lepát eltávolítja a hadszíntérről, s taktikát változtat. „Kálmán – folytatja fejtegetéseit Kumičić – tudta, mennyire ingatag a hadiszerencse és ezért arra gondolt”, miképp lehetne békés úton, vérontás nélkül megszerezni a horvát trónt. Követeket küldött a horvát táborba: jussanak egyezsége a legelőkelőbb horvát hercegekkel. A találkozó leírása a századforduló festészeti historizmusából ismert jelenetekhez hasonlóan (Oton Iveković tárgyban is rokon történelmi tablóra gondolunk) eleveníti fel a hajdan történeteket, realista ecsetvonásokkal, amelyekben ismét ott munkál a mítoszteremtő szándék is. A textus részben a *Pacta conventának* parafrázálása, a századforduló történetfelfogásának és -írásának adataival

⁷⁴ „Oprezni Koloman znade kako nije šale s Petrom Svačićem, a smetat će mu i Mlečani, čim opaze da je naumio provaliti u Dalmaciju. Razmišljao što će i kako će, kad eto, u dobar čas, mletački dužd nuđa mu savez proti Hrvatima. Lijepo, ali kako da nadmudri lukave Mlečane? On tvrdi da je od svoga strica Ladislava I baštinio pravo u hrvatsko kraljevstvo; a oni tvrde da su dalmatinski gradovi njihovi, jer su se podložili njihovoj vlasti! Nije druge, zasada nego ovako: Mlečanima oni gradovi, a njemu sve ostalo. Eto, tako neće smetati jedan drugomu. Uglavnome, to je njihov pismeni ugovor. Koloman se veseli kako će Mlečani mirno gledati dok će on *osvajati* Hrvatsku.” Evgenij KUMIČIĆ: i. m. 511.

színezeve: „Kálmán követei betoppannak a horvátok táborába és előadják királyuk kívánságait a horvát vezéreknek. A tábor nyomban átalakul nemzetgyűléssé. Régi szokás szerint, felfegyverkezve tanácskoznak. A követek elmondják: Kálmán esküvel kötelezi magát, hogy megvédi a horvát királyság minden jogát; a horvát nemzetségek régi szokásaik szerint fognak élni; a királynak birtokaik után semmiféle adót sem tartoznak fizetni; a király és utódai mindig külön megkoronáztatnak a horvát koronával; Horvátországban nem telepedhetnek le idegenek; a király minden nemzetgyűlés idején eljön az országba, s jelen lesz a nemzetgyűlésen; nem törli el a báni méltóságot; mielőbb visszaadhatja a dalmát városokat a horvátoknak, amelyek Velence oltalma alá helyezték magukat. Kálmán szerződésben foglalva állapodik meg minderről a horvátokkal – azok kívánsága szerint.

A horvátok tanácskozni kezdtek. Singidum zágrábi püspök, akit Kálmán különösen kedvelt, nagy lelkesedéssel bizonygatta, hogy Kálmánt maga az Isten küldte a horvátoknak, hogy őt atyjuként szeressék hamarosan. Néhány horvát előkelő arról panaszkodott, hogy a velenceiek bekebelezik királyságuk városait, hogy jönnek a keresztes hadak is, ezek pedig annyian vannak, mint homokszem a tengerben, s kifosztják a horvát földet, ha a horvátok nem állnak ki egy király személye mellett. Mások azt fejtették: ha mi, horvátok sehogyan sem tudunk megegyezni egy közülünk valóval, minek marakodunk, öljük egymást? Válasszuk meg Kálmánt, hogy teremtsen békét királyságunkban, amely nem fog egyesülni a magyarral, hanem teljesen önálló lesz, független, mint eddig is. Kálmán a szerződést a mi akaratunk szerint kívánja megszerkeszteni. – Azonnal nyilvánvaló lett, hogy a többség Kálmán mellett van. Rusin herceg könyörgött a horvát bánoknak és ispánoknak, vessék el Kálmán ajánlatát. Hatalmas láрма támadt. Sváciéről hallani sem akartak.

A nemzetgyűlés elfogadta Kálmán ajánlatát és elküldte hozzá a tizenkét törzsfőt: jelentsék neki, hogy a horvátok döntöttek: Petar Svácić mondjon le a trónról és Kálmánt hívják be Križevcibe (Körös), ahol megszerkesztik az írásos szerződést. Kálmán »a béke csókjával és tiszteletével« fogadta a horvát törzsfőket. Megállapodtak, hogy amint a szerződést megszerkesztették, Dalmáciába mennek és »Tengerfehérváron, a királyi városban« megkoronáz-

zák Kálmánt. Eddig ezt írták: Kálmán, »Magyarország királya«, mostantól pedig, a koronázás után így nevezik majd: »Magyarország, Horvátország és Dalmácia királya«⁷⁵.

Minderről a *Pacta conventa* textusában ezt olvassuk: „Kálmán, Isten kegyelméből László magyar király utóda, elődje örökségében uralkodván, mert rendkívül elszánt volt, elhatározta, hogy egész Horvátországot, le egészen a dalmát tengerig hatalma alá vonja. Seregével a Dráva folyóhoz érkezik, a horvátok pedig, meghallván a király jövetelét, sereget gyűjtöttek és készültek a csatára. A király, miután megtudta, hogy a horvátok egybegyűltek, elküldte hozzájuk követeit, testvéri módon kívánván velük tár-

⁷⁵ „Kolomanovi poslanici banu u hrvaski tabor i jave hrvatskim poglavicama želje svojega kralja. Hrvatski se tabor odmah pretvori u sabor. Vijećat će se pod oružjem, po starom običaju. Poslanici razlože: kralj Koloman prisegom obvezat će se da će štiti i braniti sva prava hrvatskoga kraljevstva; hrvatska plemena živjet će po svojim starim običajima: nikakve daće neće plaćati kralju za svoje posjede; kralj i njegovi nasljednici vazda posebice krunit će se hrvatskom krunom; u Hrvatsku neće naseljavati tuđinaca; dolazit će u zemlju na sabore; neće ukinuti banske časti; što prije vratit će hrvatskomu kraljevstvu dalmatinske gradove koji su se podložili mletačkoj vlasti. Koloman uglavit će s Hrvatima ugovor po njihovoj volji.

Hrvati stanu vijećati. Zabrebački biskup Singidum, koji je bio u osobitoj Kolomanovoj milosti, s velikim je oduševljenjem dokazivao da je sam bog poslao Kolomana Hrvatima, da će svi Hrvati domalo ljubiti Kolomana kao svog oca. Neki su hrvatski velikaši jadikovali kako Mlečani otimlju gradove njihovom kraljevstvu, kako će opet križarske vojske, a tih je koliko i pijeska u moru, pustošiti hrvatske zemlje ako se Hrvati ne slože za jednoga kralja. Drugi su razlagali: – Kad se mi Hrvati nikako ne možemo složiti za jednoga od naših, čemu da se svadamo, koljemo? Izaberimo Kolomana da zavlada mir u našem kraljevstvu, koje neće biti sjedinjeno s ugarskim nego će ostati posve samovoljno, posve samostalno, kao i dosada. Koloman hoće da se sastavi ugovor po našoj volji. – Odmah se vidjelo da je većina za Kolomana. Knez Rusin uze zaklinjati hrvatske banove i župane neka odbiju Kolomanove ponude. Nasta silna buka. Ni Svačiću nisu dali govoriti.

Sabor prihvati Kolomanovu poruku te pošalje k njemu starješine od dvanaest plemena neka mu jave kako su Hrvati zaključili da se Petar Svačić mora odreći prijestolja, i neka pozovu Kolomana u Križevce gdje će se sastaviti pismeni ugovor. Koloman »pozdravi cjelovom mira i časno primi« hrvatske starješine. Zaključiče da će krenuti, kad sastave ugovor, u Dalmaciji te će okruniti Kolomana »u Belgradu kod mora u kraljevskom gradu«, hrvatskom krunom. Dosad se pisao Koloman »kralj Ungarije«, a sad po krunisanju zvat će se: »kralj Ungarije, Hrvatske i Dalmacije«.“ Evgenij KUMIČIĆ: i. m. 512–513.

gyalni és szövetséget kötni úgy, amint ők kívánják. A horvátok meghallgatván a király úr üzenetét, mindnyájan egybegyűltek nemzetgyűlést tartani. Elfogadták az ajánlatot és elküldték hozzá tizenkét horvát törzs törzsfőjét [...] Azok, megérkezvén a király úrhoz, illendően kifejezésre juttatták hódolatukat. A király úr pedig a béke csókjával fogadván őket, méltóságukhoz illően viseltetett irántuk, s ekképpen állapodott meg velük: az említettek valamennyi közeli hozzátartozójukkal élvezik birtokaikat és vagyonukat békeességben és akadálytalanul; az említett nemzetiségek és alattvalóik nem kötelesek az említett királyi felségnek adót vagy tizedet fizetni, azon kívül, hogy az említettek kötelesek a király úrnak, ha határait valaki megtámadja, s király úr kéri őket, mindenki tartozik legkevesebb tíz felfegyverzett lovassal az említett nemzetségekből hadra kelni, a Dráváig saját költségén, onnan Magyarországra a király úr költségén, és maradniok kell mindaddig, amíg tart a háború. Így rendeltetett az Úrnak 1102. esztendejében.”⁷⁶

⁷⁶ A magyar fordításhoz az alábbi, Trpimir Macan által közölt horvát textust használtuk: „Pacta conventa 1102. Kako i kojim se ugovorom predadoše Hrvati kralju ugarskomu. Koloman, Božjom milošću sin Vladislava, kralja ugarskoga, vladajući na mjestu svoga oca, a jer je bio veoma odvažan, odlučí da čitavu Hrvatsku sve do mora dalmatinskoga podloži pod svoju vlast. Dođe sa svojom vojskom do rijeke Drave. Hrvati pak, čuvši za dolazak kraljev, sakupiše svoju vojsku i spremiše se za bitku. Kralj pak doznavši, da su se Hrvati sakupili, pošlje svoje poslanike hoteći s njima prijateljski razgovarati i sklopiti ugovor, kakav su oni željeli. Hrvati, saslušavši poruku gospodina kralja, sastavši se na skupštini svi skupa, prihvatíše i poslaše 12 plemenskih starješina od 12 hrvatskih plemena. [...] Ovi, došavši gospodinu kralju, iskazaše mu dužnu počast. Gospodin pak kralj, primivši ih poljupcem mira, te dostojanstveno s njima postupajući, ovako se pogodiše: da će spomenuti sa svim svojim bližnjim uživati svoje posjede i imovinu u miru i bez smetnje; da nijedan od spomenutih rodova ni njegoví ljudi nisu dužni spomenutomu kraljevskomu veličanstvu plaćati porez ili dohodak, osim što su spomenuti dužni gospodinu kralju, kad netko navali na njegove granice, tad ako gospodin kralj pošlje po njih, dužni su tad poći s najmanje 10 oboružanih konjanika od svakog spomenutog roda do Drave na svoj trošak, odonud prema Ugarskoj na trošak gospodina kralja, i sve dok traje vojna, moraju ostati. I tako je bilo uređeno godine Gospodinove 1102.” Idézi Trpimir MACAN: *Hrvatska povijest, Matica hrvatska, Zagreb, 1995, 45–46.*

Regényünk eseménytörténetében a királykoronázást megelőzi a Petrova gora-i csata és Svačić király halála körülményeinek bemutatása. A narrációt ismét a jelenetezés váltja fel, s e szcenírozás célja a nemzeti tragédia: egyfelől Petar Svačić halálának, másfelől a független királyság feladásának hatásos bemutatása.

A jelenetsor a döntő csata előtti este eseményeinek leírásával indul. Petar Svačić s maradék hívei egy elhagyott erdei kunyhóba húzódva várják a zivatar elvonulását, közben helyzetük kilátástalanságát mérlegelik, s az okokat keresik, amelyek a testvérháborúnak beillő állapotokhoz vezettek. A katonák elkínzott voltáról, kimerültségéről, várható demoralizálódásáról esik szó, majd a dalmáciai latinok, valamint a papság és az előkelők egy részének árulásáról. Svačić is, előkelő társai is enerváltak, mindnyájan a másnapi, döntőnek ígérkező csatára gondolnak, amelynek kimenetelét mindnyájan sejtik. Vigaszuk, hogy „teljesítik utolsó kötelességüket”: „meghalni a hazáért”.

Kissé romantikus színezetű a jelenet, színpadias kulisszákkal: rozzant erdei viskó, zivatar villámlással és mennydörgéssel, szélviharral, majd „a gyorsan elvonuló égháború után” a csillagos égbolttal, s a „holdfényben esőcseppektől csillogó lombsátorral”. Az ítéletidő elől a rozzant viskóban meghúzódó király és vezérkarának tagjai testileg-lelkileg megroppant férfiak: arcukon mennyi könnyáztatta ránc, „megöregedtek mindnyájan, ki jobban, ki kevésbé és meg is öszültek”.

Ez a „haderő” indul hajnalhasadtával a Petrova gora nyugati oldala felé, a végső ütközet színhelyére. Váratlanul nyílzápor fogadja őket, nem vették észre, hogy „az éj leple alatt, amikor legjobban szakadt az eső, a Kálmánhoz pártolt hercegek” bekerítették őket. A dráma utolsó szcénái következnek: tömör, a mozgalmasság effektusaival teli rövid csatajelenet, majd két filmszerű kép: az egyikken Horvátország leendő uralkodója indul kíséretével a koronázó város felé, a másikon a halottakkal teli csatatér jelenik meg – „az utolsó vér szerinti horvát király”, Petar Svačić holttestével...

Hatásos, a nemzeti érzületre hatni kívánó zárójelenet, amelynek pesszimista motivációja nemigen vitatható, de az sem, hogy a Héderváry-korszak második évtizedének végén egyfajta történeti üzenete is van a jelenetnek: a széthúzás, a nemzeti összetar-

tás hiánya a nemzet létét teszi kockára. De nézzük magát a textust: „Éjjel, amikor a leghevesebb volt a zápor, a horvát hercegek, Kálmán király hívei, elindultak a Petrova gora nyugati oldala felé, hogy bekerítsék Svačićot. Szünet nélkül, süvöltve záporoznak a nyilvesszők, kardcsattogás mindenfelé, jajgatás, kiáltozás. Az országúton ember és ló bukik egymásra a sárban, véres pocsolóyákban. Svačić egységei teljesen megzavarodtak: a tölgyerdőből horvát testvéreik támadták őket, lovasság és gyalogság, verekedés, zűrzavar s közben testvérvér folyik. A keleti oldalról harsány csatakiáltással lóháton jönnek a magyar csapatok s hátba támadják Svačićokat. Egy horvát egység Svačićot leszorítja az országútról a lejtőre. Ő oroszlánként védekezik, sisakja leesett fejről, arcát vér borítja, szinte gőzölög a napfényben. Szörnyű jajgatástól visszhangzik a völgy. Alig egy órán át tartott az öldöklés. Amikor végeszakadt, jajveszékelés, jajgatás mindenütt. Aki Svačićék közül nem esett el, letette a fegyvert. Jurina és Dobrila herceg a völgy közepén lelte halálát, Dešina és Valjčić herceg a keleti oldalon. Mindnyájan hősként védekeztek.

A vérfürdő után egy órával egy kicsiny, szőrös, sánta és kancsal férfi érkezett fehér lovon a nyugati oldalra aranyozott sisakkal a fején; komor volt és gondterhelt: Lepa királyné unokaöcse horvát és magyar előkelők kíséretében ellovagolt »a királyi város, Tengerfehérvár« felé. Tűző nap hevítette púpos hátát.

Az országút mellett a lejtőn a tölgyerdő zöld lombozatának árnyékában feküdt a csatagos fűben Rusin herceg és Ante az orvos, távolabb Jakov vajda, Karlo udvari káplán s mellette a másik orvos, Martin. Valamennyien halottak. Tízlépésnyire tőlük a fűben hanyatt fekve, szemben a hegycúccsal Petar Svačić, az utolsó vér szerinti horvát király teste nyúlt el holtan, vér borította arcán és őszülő szakállán a felkelő nap aranyló sugarai ragyogtak...⁷⁷

⁷⁷ „U noći, kada je najjače padala kiša, hrvatski knezovi, pristaše kralja Kolomana, pomakli su svoje čete zapadno brdu Petrovcu da opkole Svačića. Neprestano zviždaju strelice, svuda praskanje, vika, lelek. Na drumu ruše se ljudi i konji u blatne, krvave kaljuže. Svačićeve se čete smetu: iz hrastove šume na navale na njih Hrvati, konjaništvo i pješadija; sve pomijša, nastala klanje, bratska krv teče. Divlja vika zaori od istočne strane, dojezde ugarske čete pa udare Svačićevima u leđa. Jedna hrvatska četa potisne Svačića s drumu na

Amikor Kumičić a *Kraljica Lepát* közreadta, a horvát–magyar viszonyt már több éve terhelő politikai polémia, végletekben mozgó sajtóhadjárat utcai politizálássá fajult: a zágrábi pályaudvar magyar nyelvű feliratozása miatt tömegdemonstrációkra került sor, ami végül a sokak által gyűlölt bán: Khuen-Héderváry Károly lemondásához vezetett.⁷⁶ A csaknem évtizednyi idő viszályait és azok eredőit hosszasan lehetne lajstromozni, ezúttal azonban elegendő talán olyan eseményekre emlékeztetni, amelyek a korabeli horvát–magyar kapcsolatokat összetevőit jellemzik. A magyarellesség első demonstratív megnyilvánulása – korábban utaltunk már erre – az 1895-ös, elhíresült zászlóégetés volt, amikor I. Ferenc József látogatása alkalmával az ifjúság, nagyszabású tüntetés keretében, elégette a magyar nemzeti lobogót. Ennek ismeretében érthetőbb lesz például az a némelykor már hiszterikus méreteket öltő sajtóhadjárat, amely a magyar honfoglalás milleniuma alkalmából robbant ki.⁷⁹ Az ellenzéki lapok szerkesztőit

malenu strminu. On se brani kao lav, mačem. Kaciga mu pala s glave, licem mu curi krv i puši se na suncu. Groznom jekom jeći dolina. Ni jedan sat nije trajao pokolj. Kad prestane, sa svih strana čuo se jauk, vapaj. Tko nije od Svačićevih poginuo, položio je oružje. Posred doline pali su knezovi Jurina i Dobrila, a na njezinoj istočnoj strani knezovi Dešina is Valjčić. Svi su se junački branili.

Jedan sat iza pokolja jahao je na bijelcu, onamo na zapadnoj strani doline, malen, rutav, hrom i razrok čovjek s pozlaćenom kacigom, zamišljen i mrk: sinovac kraljice Lepe, opkoljen hrvatskim i ugarskim velikašima, jahao je u »Belgrad kod mora, u kraljevski grad«. Sunce mu grijalo grbava leđa.

Blizu druma, na strmini pod zelenom hrastovom šumom, ležali su u mokroj travi knez Rusin i liječnik Ante: podalje vojvoda Jakov, dvorski kapelan Karlo i uz njega liječnik Martin, svi mrtvi. Desetak koraka od njih protegnuo se u travu, nauznak, glavom na gore, obasjan zlatnim jutarnjim suncem, Petar Svačić, zadnji kralj hrvatske krvi, krvav po licu i prosijedoj bradi, mrtav...”
Evgenij KUMIČIĆ: i. m. 517–518.

⁷⁶ SOKCSEVITS Dénes–SZILÁGYI Imre–SZILÁGYI Károly: i. m. 164.

⁷⁹ Erről lásd bővebben: SOKCSEVITS Dénes: *A magyar millennium a horvát közvélemény szemében*, in: *Croato-Hungarica. Uz 900 godina hrvatsko-mađarskih povijesnih veza. A horvát–magyar történelmi kapcsolatok 900 éve alkalmából*. Urednici/Szerkesztette: Milka Jauk/Pinhak, Kiss Gy. Csaba, Nyomárkay István. Hungarológiai Tanszék Bölcsészettudományi Kar Zágrábi Egyetem és a Matica hrvatska. Zagreb, 2002, 437–450.

és publicistáit – s persze az ellenzéki pártok híveit is – fölöttébb irritálta a millenniumi kiállításon való horvát részvétel, a zimonyi emlékmű felállítása vagy például az ún. „millennáris törvény”, amely az *Obzor* c. zágrábi lap vélelme szerint „... úgy értelmezi a millenniumi ünnepséget, mintha nem léteznék horvát–magyar közjogi szövetség, hanem mintha csak az az állam léteznék, amelyet Árpád alapított és amely Horvátország betagoztatásával kiterjeszkedett. Ez történelmi hazugság, amit Horvátország nem ünnepehet.”⁸⁰

Az ilyen megnyilatkozások egy beszükülő nemzeti szemlélet jelei voltak, amelyek legvégletesebb változatait, különös módon, a modernizmus legnagyobb költője, a horvátok Adyjaként is aposztrofálható A. G. Matoš fentebb már tárgyalt magyar tárgyú publicisztikájából valók.⁸¹ De utalhatunk ismét Ksaver Šandor Gjalski pamflet jellegű, fentebb már tárgyalt *Izlet Grinczinger Pála na Magyar Tenger* című munkájára s a *Za materinsku riječ* banális, a szerzőhöz is méltatlan, zsurnaliszta színvonalú regényére. Ebben a kontextusban vizsgálva a *Kraljica Lepa* visszafogott, okos érvelésű, egyúttal az olvasó hazafiúi érzelmeire valóban az esztétikum síkján hatni kívánó alkotás, amelynek sokkal fontosabb üzenete volt a nemzeti összefogás szükséges voltának nyomatékos megfogalmazása, mint annak természetesen nem *magyarofil* motiváltsága. A regénynek ezt az aspektusát újból végiggondolva azonban nem lehet nem észrevenni azt az ambivalenciát a regényben, amely egyébként a horvát társadalom egészének a magyarságképét is jellemezte. A millenniumi példánál maradvá: a millenniumi kiállítást, illetve az azon való horvát részvételt támadó ellenzéki sajtó kampányának ellenpontjaként ott van a kormánylapok mérsékelt érvelése, s a társadalom különböző, nem csekély számú pozitív viszonyulása. Sokcsevits Dénes tanulmányából tudjuk azt is, hogy az ellenzéki sajtó negatív kampánya ellenére a kiállítást csak „a horvátok egy része bojkottálta”, sőt tény az is, hogy „...nagyon sokan szervezett formában” utaztak Budapestre, „köztük a horvátországi iskolák tanítói is”, ami el-

⁸⁰ Idézi SOKCSEVITS Dénes: i. m. 440.

⁸¹ E kérdésről legújabbán lásd: LUKÁCS István: *Antun Gustav Matoš magyar „vedutái”*, in: *Croato-Hungarica...* id. kiad., 475–486.

len korábban a legszélsőségesebb hangú *Obzor* oly hevesen tiltakozott. E szélesebb társadalmi érdeklődést nyilvánvalóan serkentette az is, hogy a kor horvát festészetét és szobrászatát reprezentáló, élvonalbeli alkotók nevüket és műveiket adva járultak hozzá a kiállítás sikeréhez. A kor legnagyobb szobrásza, Robert Frangész Mihanović mellett a *plein air* horvát mestereként számon tartott Vlaho Bukovac vállalt részt a rendezésben, s Bela Čikoš Sesija, Celestin Medović, Rudolf Valdec és Ivan Rendić – tehát a korabeli horvát képzőművészet élvonala – állította ki szobrait és képeit a horvát pavilonban.⁸²

Történt mindez annak ellenére, hogy az ellenzéki sajtókórus hangvételét már előzőleg ilyen ellenséges tónus jellemezte: „Nekünk, horvátoknak ezek a szomszédok semmi hasznot nem hoztak, a tettek pedig megmutatják, hogy a nyolcszáz év alatt, amióta szövetségben élünk velük, mi történt jogainkkal. Nekünk tehát semmi okunk örvendezni bejövetelüknek, ezért nem helyeseljük, hogy ennek dicsőítésére Pesten a horvát nemzet fáradságos munkájával pavilont emeljenek.”⁸³

A hivatalos, kormánypárti álláspontot kifejező *Narodne novine* természetesen ellenkezőképpen érvel, s fel kell tételeznünk, hogy a társadalom unionista elveket elfogadó szélesebb rétegének vélekedését is kifejezik a lapbeli cikk alábbi sorai: „...ezeken az ünnepségeken a horvát és szlavón királyságok mint az államközösség önálló tagjai vesznek részt, őszintén és méltóságteljesen. Igaz, hogy eme királyságok Magyarország mellett kétszáz éven át függetlenül léteztek; a magyar állam létrejötté tehát tisztán hungarus vagy magyar ünnep, amely nem érinti Horvátországot és Szlavóniát, azonban nem ez a helyzet annak *fennmaradásával*; mert Horvát–Szlavónországok Magyarországgal több mint nyolcszáz év óta államközösséget alkotnak. Az állam fennmaradásának ünneplése tehát egyformán érinti Horvát–Szlavónországokat és Magyarországot, mert nemzetünk legnagyobb részében annak az időnek, aminek ez az ünneplés szól, jóban és rosszban osztozott a magyar királysággal. Arra pedig, hogy ez az állami együttlét nem

⁸² SOKCSEVITS Dénes: i. m. 448.

⁸³ Idézi SOKCSEVITS Dénes: i. m. 445.

volt a horvát nemzet kárára, van-e jobb bizonyíték, minthogy a horvát nemzet mind a mai napig megőrizte nemcsak nemzeti, de politikai individualitását is?”⁸⁴

Példáink lehetővé teszik a következtetést, hogy amíg a politizáló *írástudók* publicisztikai, némelykor szépirói munkáiban egy beszükülő nemzetfelfogás és -szemlélet kifejezői és propagálói lettek, addig a társadalom nem jelentéktelen része-rélege nem osztotta nézeteiket. E réteg nemzetszemlélete rugalmasabb maradt, egyedei – egyéenként és közösségben egyaránt – vállalták a nyolc évszázados együttélés örökségét. Pregnáns kifejeződése volt ennek például a korabeli horvát piktúra kiváló képviselőinek, Oton Ivekovićnak és Ferdo Quiquereznek historizáló festészete. A horvát történelem nagy sorsfordulóit megörökítő tablóikon a kronológiai rendet követve ábrázolták a horvátok honfoglalását (Iveković: *Dolazak Hrvata na more* = A horvátok megérkezése a tengerhez), Tomislav megkoronázását (Iveković: *Krunidba kralja Tomislava*), Zvonimir megkoronázását (Quiquerez: *Krunidba kralja Zvonimira 1075* = Zvonimir király megkoronázása 1075-ben), Petar Svačić halálát (Iveković: *Smrt posljednjeg hrvatskog kralja Petra Svačića 1097* = Az utolsó horvát király, Petar Svačić halála 1097-ben), s azt a pillanatot is, amikor a tizenkét horvát törzs egyetértésével Tengerfehérváron Kálmánt – a horvát koronával – megkoronázták (Iveković: *Hrvati izaberu Kolomana kralja* = A horvátok királlyá koronázzák Kálmánt).

A felsorolt példák közül kettő méltán rokonítható regényünk témavilágával. Mindkettő Iveković alkotása, s a nemzeti érzület magas színvonalú pikturális kifejezője. Az első egy tragikus sorsú, halálában is magányos nemzeti hőst ábrázol: Petar Svačićot. Nem is csak egy emberi sors, a nemzeti történelem egy vizsályokkal, testvérharccal terhelt korszakának lezárultát is kifejező, döbbenetes, a halál atmoszféráját a látvány erejével érzékeltetni képes, mégis „néma” jelenet. Az utóbbi egy új korszak kezdetének sok szereplős pannója, amelynek központi alakja Kálmán a hódoló törzsfőkkel, fejük fölött az Árpád-ház piros-fehér sávós és a horvát nemzet piros-fehér kockás nemzeti lobogója emelkedik a magasba. Ez utóbbi festmény semmiképp sem a nyolcszáz éves

⁸⁴ Idézi SOKCSEVITS Dénes: i. m. 446.

közös múlt tagadása, ellenkezőleg: annak maradéktalan vállalását jelképezi.

Kumičić *Kraljica Lepája* faktográf historizmusával az Iveković ábrázolta jelenetekkel rokon, s nem az illír mozgalomból eredő, vélt vagy valós nemzeti sérelmek kliséivel terhelt magyarellenes publicisztikával, vagy éppen Gjalski két említett, nagyjából egykorú művével. Magyarságképének faktúráját ha nem is hagyta érintetlenül az expanzív magyar veszélyről szóló kortársi politizálás orkesztrációja, a rétegszerűen a regény szövetébe épülő történelmi eszmefuttatások visszafogottá teszik az olykori, a magyarságot elmarasztaló felhangokat. Ez pedig a Khuen-Héderváry-korszak korrekt kritikájává teszi az *Urota* szerzőjének ezt az előzőnél évtizeddel későbbi történelmi rajzát...

SZLAVÓN TÁJ SZLAVÓN ECSETTEL: JOSIP KOZARAC: *MRTVI KAPITALI* (Holt tőkék)

A naturalizmus körüli vita „kardcsapásainak” háttérében, kissé váratlanul, de nem a teljes ismeretlenségből lépett a horvát szép-próza élmezőnyébe egy viszonylag fiatal erdőmérnök: Josip Kozarac. Harmincegy esztendő, amikor – azóta klasszikus alkotássá nőtt – regénye, a *Mrtvi kapitali* (Holt tőkék) megjelent – több vonatkozásban is új jegyekkel gazdagítva a 19. századi horvát regény spektrumát. Már a szűkebb haza, Szlavónia helyi színeinek, a *couleur locale* megjelenítése is nóvum volt, még inkább az elbeszélő modor: a Turgenyev-reminiszcenciákban gazdag tájfestés, amely csaknem minden további Kozarac-műnek is erénye lett. De újat jelentett a Darwin- és Adam Smith-művekben gyökerező írói világkép is, végül a sajátos politikai oppozíció, amely nála mind a hatalom (a Khuen-Héderváry-rezsim), mind a frázispufogató ellenzék (mindenekelőtt a jogpárti képviselők) politizálásának elutasítását jelentette.

Az életmű létrejötte aligha függetleníthető az író környezetét jelentő szociológiai közegtől, amelynek geográfiai lokalizálása sem érdektelen. Az 1858. március 18-án Viroviticén született Kozarac korán árvaságra jutott, özvegy édesanyja nevelte s gondoskodott taníttatásáról. Elemi iskolai és gimnáziumi tanulmányait befejezve a bécsi Hochschule für Bodenkultur (Mezőgazdasági Főiskola) erdészeti tagozatán tanult, ahonnét – oklevele birtokában – 1879-ben tért haza. Szülővárosa állami erdészeti hivatalában lett tisztviselő, majd több szolgálati hely után egy eldugott kicsiny faluban, Lipovljaniban telepedett le. Tíz esztendőt töltött itt (1885–1895) a legnagyobb lelki békében, ahogy vallomásában írja: „Tágas tölgyerdők – ez az én kis királyságom –, csendes falusi béke és semmivel sem háborgatott lelki nyugalom – ez az a há-

rom kincs, amely e mostani *fin de siècle* idején ritkán található együtt.”¹ Úgy tűnik: a lelki békét teremtő s bizonyára egészségnek vélt természeti környezet, a halálos kór ellen nem nyújtott védelmet: élete utolsó évtizedében súlyos tüdőbajt kapott. Pályatársához, Vjenceslav Novakhoz hasonlóan, ő is Gleichenbergben kereszte a gyógyulást – nem sok eredménnyel. 1906. augusztus 22-én halt meg Kaproncán (Koprivnica). Mindössze negyvennyolc éves volt.

Kezdetben verseket írt, első költeményét a *Hrvatska lipa* közölte 1875-ben, aztán egy évtizednyi útkeresés után egy hosszabb elbeszéléssel debütált: a *Vijenac* közölte első, immáron értékálló művét *Biser Kata* (Gyöngyszem Kata) címmel. Az útkeresés évtizede a felkészülés időszaka is volt: világképe, írói szemlélete ez idő alatt formálódott véglegessé: korábbi olvasmányélményei (Shakespeare, Turgenyev) ebben az évtizedben váltak nála inspiratív tényezőkké, de erre az időszakra tehetőek Darwin- és Smith-stúdiumai is. Főleg az utóbbi tanításainak szerepe volt meghatározó: az Adam Smithnél olvasott értékelmélet, a munka és érték viszonyáról szóló tanítás a nemzeti felemelkedés, gazdasági gyarapodás módjaként transzponálódik később műveiben. Regényeiben mindezekre építve olyan személyiségeket igyekszik formálni, akik a közösség aktív tagjaiként lesznek hasznos egyedei a társadalomnak.

Ne gondoljuk persze, hogy ez a Darwin és Smith motiválta didakticizmus alakrajzainak rovására megy. Ellenkezőleg: a prózaírás turgenyevi iskolájában tanultakkal elegyedve szerencsésen integrálódik a Smith-féle elmélet a művek struktúrájába.

Kozarac műveinek élet- és élményanyagát a korabeli Szlavónia valósága kínálta. E tölgyerdőkben, jó minőségű termőföldekben páratlanul gazdag régióban, a 19. század végén, a nemesség éppúgy súlyos krízis részese, mint az apró, legtöbb esetben parcellákban mérhető törpebirtokok tulajdonosa, a parasztság. Az évszázados tölgyesek kitűnő faanyaga messze földön híres volt, kitermelése vállalkozók sokaságának jelentett busás jövedelmet.

¹ „Prostrane hrastove šume – moje malo kraljevstvo – tihi seoski mir i ničim nepomučeno moje duševno zadovoljstvo, to su ona tri blaga koja se u sadanjem fin de siècleu rijetko kada nalaze ujedinjena.” Idézi Ivo FRANGEŠ: *Povijest hrvatske književnosti*. Knj. 4. id. kiad., 420–421.

Az egykor oly virágzó, háborítatlan erdőbirtokok rohamos gyorsasággal tűntek el. Az erdők letarolásával a falvak világának szokásrendje megbomlott, az életvitel megváltozott. A jövevények pénzén munkaerő, nő, tisztesség egyaránt megvásárolható lett, veszendőbe ment a régi erkölcs. Később, a munkalehetőségek fogyásával – a könnyebb élet, boldogulás illúziójával – nagyarányú migráció kezdődött: a falu lakossága menekült a városokba.

Mindez majd Kozarac legjobb elbeszéléseinek lesz tárgya, így a méltán legrangosabb kisprózai alkotásként számon tartott *Biser Kata* és a *Tena* esetében. Az utóbbit Milan Marjanović aligha véletlenül aposztrofálta „Szlavónia szimbólumaként”. A történet ugyanis jelképértékű: Leone, a francia faipari vállalkozó nemesak a pompázatos szlavón erdőket, Tena ifjúságát is letarolta.

Van persze más színekkel rajzolt kép is, az elbeszélések között, a legszebb Kozarac-írások egyike, a *Slavonska šuma* (Szlavón erdő) a kínálkozó példa. Ez a kis remekmű az író felnevelő szlavón táj turgenyevi kolorittal ábrázolt rajza, amelyből természetesen az ökonómiai nézetek sem hiányoznak. Ivo Frangeš találan nevezi turgenyevi „prózai költeményben” előadott „közgazdasági traktátusnak”, amelynek tárgya a szlavóniai nemzeti kincs: a tölgyerdők elrablása.²

Kozarac e sikeres novellák mellett természetesen elsősorban regényíróként van jelen a horvát prózatörténetben – jóllehet: ez a regényírói oeuvre két befejezett és egy torzóvá lett műre korlátozódik. A sort a *Mrtvi kapitali* nyitotta meg 1889-ben, ezt követte a *Među svjetlom i tminom* (Fény és árnyék között) 1891-ben, majd végül a töredékben maradt *Živi kapitali* (Élő tőkék), amely 1903-ban készült, de befejezése Kozarac halála miatt elmaradt. Tervei szerint ez utóbbival lett volna teljes a szűkebb haza: Szlavónia krónikája.

E szlavón pannó legsikerültebb részlete az első regény, a *Mrtvi kapitali*, amely a műfaj 19. századi klasszikus változataival rokonítható. Alkotója ezúttal is Turgenyev-tanítványnak bizonyul, nyilvánvaló didakticizmusa viszont más gyökerű. Érvelési rendszere sejteti, olykor néhány konkrét allúzió: e didakticizmus a

² Ivo FRANGES: i. m. 422.

Smith- és Darwin-stúdiumok folyománya. A regénystruktúrát egy pontosan körülhatárolt életanyagból építi meg, s maradéktalanul hisz elképzeléseinek, nemzetjobbító céljainak megvalósíthatóságában. A regénytér geográfiailag pontosan behatárolható, az időkezelés is tradicionális, s jelen vannak a klasszikus cselekményépítés olyan elemei, mint a linearitás, az ok-okozati meghatározottság, a narráció, a részletek viszonylagos bősége stb. Érdekes vonása viszont, hogy nincs valódi főhős a regényben, a szereplők egymást kiegészítő viszonyrendszert alkotnak, az író által rájuk osztott szerepkör arányos funkciójú, s a mondanivaló szempontjából mindez egyformán fontos. A mű információkészlete Kozarac életismeretének és élményanyagának függvénye. Ez az információs anyag egyfelől a vidéki, egészen pontosan a szlavóniai, másfelől az író által romlottnak ítélt városi létformából származik.

Falusi miliőben indul a történet: Matković úr, egy uradalom birtokrészének gazdatisztyje reggeli teendőként a betakarítást végző fuvarosokat ellenőrzi – szigorral, mérgelődve egyik-másik fogatos vélt restsége miatt. Aztán hazatér. A 19. századi uradalmi kasznárok igényei szerint épült ház előszobájában reggelivel várja felesége és idősebb lánya: Anka. Már ez a szituáció sejteti: Matković gyakran otthon is olyan nyers, szálkás természetű, sőt némelykor kötekedő, miként beosztottjai körében. Köszönés helyett most is csak ennyit mond: „Egyebet sem csináltok, csak esztek!” Anka kislányos nevetéssel oldja a helyzetet: kenyeret és vaját készíti apja tányérjára – szóval is biztatva: reggelizzék ő is. Igyekezete hiábavaló, mert Matkovićné – férje vastagon vajazott és agyonszózott kenyerére pillantva – epés megjegyzést tesz, amire Matković indulatosan reagál: „a saját házámban talán ehetem úgy a kenyerem, ahogyan éppen nekem tetszik.”

Ez az expozíció már előlegezi azt a konfliktusköteget, amely állandó feszültségben tartja a családot, s amelynek eredője egyfelől a férj és feleség életfelfogás-, mentalitásbeli és alkati különbsége, másfelől a nagyobbik fiú: Lujo és a kisebbik lány: Nela könnyelműsége hajló habitusa, s nem utolsósorban Matkovićné nővérének, Vukovićnének nagyzási mániája s a család sorsát befolyásolni akaró agresszív viselkedése. Hogy minő feszültségek forrása ez a családi miliő, azt is megtudjuk a cselekményt exponáló fejezetből. Lujo fiatalúr levelét hozza a postát széthordó fa-

lusi pandúr, amelyben újból pénzt kér apjától útiköltségre – lévén, hogy az előzőleg e célra küldött summából adósságát kellett kiegyenlítenie. Matković dühös reagálása – később többször meggyőződhetünk róla – nem ok nélküli. Igazat állít, amikor indulatosan ennyit mond: a fiú egyszerűen elherdálta az utazásra kapott pénzt. A jelenet fontos része: a másik szobába lávozó Matkovićné után indulatosságát egyáltalán nem palástolva megjegyzi: „Mindenért ő a felelős ... Küldjön ő neki pénzt. Én látni sem akarom...”³ Anka sem tudja megbékíteni, mind indulatosabb lesz, láthatóan belelovalja magát a felesége és fia miatti bosszúságba. Egyszerre kiszakad belőle a keserűség, fia lump voltának megvető minősítése: „Hazudott, [...] már akkor tudtam, amikor az útiköltséget először elküldtem. A jurátus urak azt hiszik, hogy a világ összedől, ha nem ünneplik meg elválásukat. Egyszerűen elmentek egy kétes hírű kocsmába és elitták a pénzt, amit útiköltségre kaptak [...] Én meg, mint az a bizonyos soproni kutya, küszködjek, dolgozzak látástól vakulásig, hogy a jogász úr egy éjszakát átlumpolhasson... Huncut gazemberek!...”⁴

Anka – apját ismerve – most célszerűnek látja magára hagyni őt. Távozóban szelíden, de nagyon bölcsen csak ennyit mond anyja után indulva: „Ha nem küldi el neki, ott marad és három hónapon át kell fizetnie érte feleslegesen.”⁵ Ez az apró jelenet máris alkalmat ad az írónak arra, hogy előlegezze Anka később kibontakozó, családon belüli szerepkörének sajátosságait. Azt nevezetesen, hogy gesztusait mindenkor a szülei iránti tisztelet hatja át, de ugyanakkor szuverén személyiség marad, akinek önálló véleménye, életfelfogása van, s ha alkalmanként meg is hajlik a szülői akarat előtt, a személyét, sorsát érintő nagy kérdésekben mindig maga dönt.

³ „To je sve ona kriva... Neka mu ona šalje, ja neću da znam...” Josip KOZARAC: *Mrtvi kapitali. Kultura*, Beograd, 1963, 11.

⁴ „Lagao, [...] to ja odavde vidim kud je prvi putni trošak otišao; gospoda juratoši, u misli da bi svijet propao ako oni svoj rastanak ne proslave, otišli jednostavno u opšurnu kakvu gostionicu; pa zapili što su dobili za put... A ja kao pas, kao onaj vo šoprunksi, moram vući, raditi od jutra do mraka, samo da gospodin pravnik može jednu noć prolumpirati [...] Huncuti prokleti!...” Josip KOZARAC: i. m. 11.

⁵ „Ako mu ne pošaljete, on će ostati tamo, pa čete morati tri mjeseca za njega badava plaćati.” Josip KOZARAC: i. m. 12.

A mű értékeinek felfejtése szempontjából tanulságos a cselekményt exponáló első fejezet további részleteinek szemügyre vétele is. Kozarac narratív formában már itt néhány fontos információt közöl a Matković házaspárról. Valamennyi jellemrajzuk fontos motiválója. Matković karaktere máris árnyaltabbá lesz, amikor megtudjuk: ez a nehéz természetű, mogorva férfi valójában gyermekei jövőjéért aggódó, gondoskodó apa, aki tisztességre, felelősségtudatra szeretné nevelni fiait és leányait, ám felesége részéről rendre ellenkezést tapasztalva keserűség tölti el szívét, befelé fordul, s amikor – „szangvinikus természetű lévén” – délceg, jó megjelenésű fiára gondolva hirtelen ellágyul, elfelejtve útiköltséget, lumpolást, mindent, lelkivilága továbbra is rejtett marad, környezete – Ankat kivéve – semmit sem érzékel lelkivilága hullámvéréseiből.

Matkovićné merő ellentéte férjének. Ő is boldognak szeretné tudni gyermekeit, éppen csak életideálja más, mint a jövedelme minden filléréért keményen megdolgozó Matkovićnak. A férjével történt rövid pengeváltás után például nyomban „derűs, meglegedett arccal olvassa nővére és kisebbik lánya, Nela levelét.” A derű és az öröm forrása: Nela városi sikere, hódításai (nagynénjénél vendégeskedik), ami hamaros férjhezmenetelt ígér, s jövendő házassága – a nagynéni véleménye szerint – „boldog, nagyon boldog lesz”. A Nela számára nővére által megrendelt új bálruha költségei sem fakasztanak benne aggódó gondolatokat, sokkal inkább foglalkoztatja és „keseríti” férje „fukarsága”, viselkedése, akinek „sohasem tetszett Nela városi vendégeskedése”, mivel meggyőződése volt, hogy a város a „hazug jellem” bölcsőhelye s a kényeztetés vágyával fertőzi meg a „női szíveket”. Idősebb lánya, Anka ragaszkodása a falusi környezethez, a városi élettől, szórakozástól való idegenkedése sokkal több gondot jelent neki, mint férje mogorvasága, zárkózottsága. Most is vita forrása közöttük a nagynéni invitálása: fényes bál lesz a városban, amelyen Ankának is meg kell jelennie, jóllehet: őt a tánc, a bálruha vigalom sohasem vonzotta. Most sem jelent számára különösebb izgalmat: mit vesz magára a parádésnak ígérkező eseményre, hisz megjelenni is csak anyja akaratának engedve hajlandó.

Aggasztja Matkovićnét az is, hogy kisebbik lányát hamarabb az oltár elé vezetik netán, mint Ankat, ennek még kérője sincs,

ráadásul nem is osztja anyja aggodalmát – mondván: „Amíg önmagammal boldog vagyok, miért ne lennétek ti is boldogok velem?”⁶

Anka a családban betöltött kulcsszerepének újabb érzékelte-tése lesz az a levél (ezt már a második fejezetben olvassuk), amely a történetek után ír fivérének, s azt követően, hogy másnap reggel apja szó nélkül leszámolja Ankának az útiköltségre Lujo által kért pénzt. A leány mintegy a pótanya szerepkörébe lépve felnőttes határozottsággal, de a rá jellemző bölcs higgadtsággal közli Lujóval: a pénz megvan, de tudnia kell: nem volt korrekt dolog, hogy kétszer sarcolta meg apját, s visszaélt annak jóindulatával – fájdalmat is okozva neki. Az egész levél egy érett, felnőtt ember felelősségteljes gondolkodását, életfelfogását, erkölcsi tisztaságát tükrözi, s végig azt érzi az olvasó: ez a leány az igazi összetartó erő a családban, a jövő ígérete, akinek sorsa – miként a további cselekményeket minderről meggyőző majd bennünket – szimbolikus jelentőségű, az általa és majdani férje által vállalt létforma a nemzeti jövő kozaraci paradigmája. De idézzük talán a kissé terjedelmes, ám szempontunkból semmiképp sem hanyagolható részletét: „Kedves Lujo fivérem! Íme a pénz, amelyet édesapa küld útiköltségként. Őszintén meg kell mondanom, nem volt egészen tisztességes dolog, hogy ezt másodszor is kérted. Tudod, hogy ő minden áldozatra kész értünk, de fáj neki és kell is, hogy fájjon, amikor jóságával visszaélnék és ráadásul ki is használják. Nem akarok szemrehányást tenni, de Te, aki hét esztendő óta alig egy-két hónapot töltesz itthon, bizony Te nem tudhatod, mit jelent a szülői gond és mit jelent négy felnőtt gyermek eltartása úgy, hogy mindegyik megkapja mindazt, amire szüksége van és amit óhajt. Én, aki születésem óta nem hagytam el ezt a házat, vele együtt növekedtem, mindnyájunk közül én tudom értékelni igazán azt a kitartást, azt a nehéz küzdelmet, amellyel édesapánk harcol értünk és gondoskodik rólunk, hogy megtartsion olyan körülmények között, amelyben élünk. Én, aki ismerem minden gondolatát, aki napról napra látom, hogy minden gondolata, minden hajszála csak értünk van, látom, hogy saját magával szinte nem

⁶ „Dok sam ja sama sobom sretna, zašto ne bi i vi sa mnom sretni bili?” Josip KOZARAC: i. m. 14.

is törődik, mert úgyszólván csak érettünk él. Nekünk nem is egyszerűen csak szeretnünk és tisztelnünk, hanem csodálnunk és bálványoznunk kellene őt ... Meg kell mondanom őszintén: fájdalmas dolog volt nekem, előtte védelmedre keltem, s kérní: másodszor is küldje el neked azt a pénzt. Én a magam számára nem sokat kérek tőle, azt óhajtom csupán, hogy könnyebb legyen neki veletek, többiekkel megbékélni. Tőletek viszont azt kérem, legyetek kissé irgalmasabbak vele szemben, mert végig kell gondolni, hogy ő ugyan köteles gyermekeit felnevelni és iskolázatni, de nem kötelessége saját magát gyermekei rabjává tenni. Hidd el, ő semmiféle passzióinak sem hódol, semmire sem vágyik, semmi sem okoz neki fájdalmat és semmi sem lelkesíti – csupán a gyermekei iránti szeretet és gondoskodás. – Mindezt mint nővéred mondom neked és ne vedd rossz néven tőlem, mert én egyformán szeretlek téged is, őt is.”⁷

Anka éppencsak befejezi levelét, amikor Kozarac két újabb szereplőt léptet a színré: Vlatko Lešićet és Matkovićék legkisebb gyermekét, a gimnáziumi tanulmányait éppen félbehagyni kívánó

⁷ Dragi brate Lujó! Evo Ti novci, koje Ti otac za put šalje. Moram Ti istinu kazati da mu nije bilo baš posve pravo što po drugi put taj trošak isteš. Ti znaš da će on za nas sve žrtvovati, al' ga boli i mora ga boljeti, kad se ta njegova dobrota zlo shvaća a još gore uporabluje. Ne mislim Ti ništa predbacivati, al' Ti, koji si počev od sedme godine jedva mjesec-dva dana na godinu kod kuće, Ti, dakako, ne možeš znati što je to roditeljska briga i što će reći na četvero odrasle djece trošiti, da svako dobije što treba i želi. Ja, koja se od prvog časa nijesam udaljila od kuće nego se s njom upravo srasla, ja jedina od svih vas mogu procijeniti ono pregaranje, onu tešku borbu kojom se otac za nas hori i hrine, da nas uzdrži onakvima kakvi jesmo. Ja, koja mu poznám svaki misao, koja danomice motrim da svaki njegov osjećaj, svaka njegova vlas samo za nas živi, vidim da on sebe samog i ne računa nego, tako rekuć, uz nas živi. Mi ne bismo smjeli samo ljubiti i štovati ga, nego upravo diviti mu se i obožavati ga ... Ja Ti moram istinu reći da me je uprav boljelo kad sam Te branila pred njim da Ti po drugi put taj novac pošalje. Ja za sebe ne tražim puno od njega, samo da mu lakše bude vas ostale nadomirivati, al' od vas tražim da imate malo više milosrđa napram njemu, jer valja da pomislite da je on, doduše, dužan svoju djecu uzgajati i naobraziti, al' da nije njegova dužnost sebe robom svoje djece praviti. Vjeruj mi da on nikakva uživanja više ne traži, za ništa više ne mari, da ga ništa više niti boli niti ozivljuje doli jedino ljubav i pomisao na svoju djecu. – To sam ti rekla kao sestra; neka Ti ne bude žao, jer ja ljubim jednako i vas i njega.” Josip KOZARAC: i. m. 16.

Vinkót. Az előbbi uradalmi segédtsízt, Matković kollégája, akivel Vinko szívesen barátkozik, most is vadászatról érkeztek, ami az ifjúnak sokkal inkább kedvére való foglalatosság, „...mint a lendületes ovidiusi disztichonban felismerni a főnévhez tartozó igét.”⁸

Lešić szakmája megszállottja, kötelességtudó hivatalnok, aki valóban éjt nappallá téve végzi dolgát, ha kell, a szabad ég alatt éjszakázik, rabja a természetnek, s munkája közben van ideje filozofálni is. Tapasztalásait a modern világ jelenségeivel veti egybe, s azt látja: „a jelenkori luxus” is a természet utánzása, de a modern ember drága árat fizet érte, holott a természetközeli létforma adott, sőt – ha megfelelően élnek ennek lehetőségeivel – az anyaföldben a nemzetgazdaság számára eddig kihasználatlan tőkére lelhetnek. Matkovićné unszolására kezd közgazdasági és a korviszonyokat elemző fejtegetésekbe, s – az író tudatos beavatkozása következtében – annak nézeteit, életszemléletét ellensúlyozandó. Már itt tetten érhetők a turgenyevi reminiscenciák, Lešić egy-egy Turgenyev-regény hőséneke modorában érvel, amikor nézeteit felvázolja: „– Már mondtam, hogy indítékaim talán nem fogják önt érdekelní, de ha már válaszádsra kényyszerít, el kell mondanom, hogy engem a holt tőkének az a hatalmas tömege késztetett gondolkodásra, amely a mi földünkben rejlik. És ezt a holt tőkét még szaporíthatjuk is, mert egyfelől mindnyáján a lerágott csontot szopogatjuk, másfelől meg túlságosan kényelmesek vagyunk ahhoz, hogy feltúrjuk az ingujjat, hogy nekiveselkedjünk és földjeinkből felszínre hozzuk ezt a kincset. Mi egész társadalmunknak szerkezetét felülről kezdtük alakítani, ahelyett hogy alulról építkeztünk volna, így most önöknek természetesen felfoghatatlan és szégyenletes dolog, amiért némelyek – köztük én is – arról a magaslatról lefelé futnak, mert felismerték, hogy ott fönnt túlságosan sokan vannak, hogy túlságosan szűkülni kezd a terep, hogy ott már fuldokolnak és összeroppannak az emberek. És noha ez már túlságosan is látható, mégis naponta százak tódulnak oda föl, egyedül azt a szűk életteret, a lerágott csontok szopogatását tekintvén az egyedüli méltó egzisztenciának, csu-

⁸ „...negoli u poletnom Ovidijevu distihu naći samostavniku pripadajući glagol...” Josip KOZARAC: i. m. 18.

pán azért, mert az látszatra magas pozíciót jelent. Az az alacsonyabb rangbeli szféra pedig, ahol mindannyiunk számára elegendő, a vágyaink szerinti hely van, az még mindig lenézett és lebecsült. Megértem azokat ott fent, akik éveken át a hivatali aktákat tologatják, amelyeket végül majd a molyok rágnak szét, s akik azokból a sovány krajcárokból tengődnek, amelyeket ezért a nehéz, improduktív munkáért havonta leszámolnak nekik. Ezek az úgynevezett urak valójában a legutolsó szolgák, ugyanis minden második szolga egyik gazdáját elhagyva még ugyanaznap másikkra talál, viszont ezek a szolga-urak (úr-szolgák), amikor egyszer elbocsátják őket, ritkán találhatnak másik gazdára [...] A maga posztján minden ember bizonyos értéket képvisel és őt maradéktalanul ennek alapján kell értékelnünk, de nálunk éppen az az abnormális, hogy az ön által kedvelt réteg sokkal nagyobb megbecsülésben részesül, mint emez. Ez az abnormális helyzet viszont sokáig nem tartható fenn, mert az ár és az érték relatív fogalmak. Amikor például valamely áruféleségnak a piacon nagyon magas ára van és e magas árak következtében ebből az áruból mérhetetlenül sokat kezdenek termelni, egészen természetes, hogy ennek a terméknek az ára idővel zuhanni fog [...] A mi társadalmunk most éppen abban a stádiumban van, amelyben az áru bizonyos fajtáján – a túlermelés miatt – semmiképpen sem lehet túladni, nem lehet értékesíteni. Már sok kereskedő tér vissza az eladatlan áruval a piacról, s kétségbeesésében nem tud mit kezdeni vele, hát szükségből áron alul eladja. Avagy hogy a nagyságos asszony jobban megértse: a tizenhat és húszévesek iskoláztatására évente fordított összes költség az államnak hét-kilencszáz forint évi kiadást jelent, mégpedig napi nyolc-tíz órás munkavégzés mellett! Ez nem az értékkel arányos elismerés, és akkor még hol vannak a kamatok?! Ez a réteg nálunk még távolról sem olyan, amilyennek lennie kellene, nevezetesen az a többé-kevésbé legjobb réteg, amelyet a társadalom az ölében hordoz, még mindig valamiféle azilumot képez, valamiféle titkos kasztként létezik, amelybe mindenki igyekszik bejutni, mégpedig abból a feszültségből kiindulva, hogy számukra ez a legbiztosabb kenyér! [...] Én nem veszem rossz néven nagyságos asszonyom, hogy nem osztja véleményemet, s jól tudom, hogy hazánk társadalmának kétharmada azonos nézetet vall önnel. Mindennek oka a tudomány, az ipar, a

gazdaság és a műveltség és a vele kapcsolatos vállalkozói szellem hiánya, amely utóbb egyedül nyithatja meg és javíthatja az ország jólétét. Nálunk ahelyett, hogy a pénz ezer kézen át jutna el a fogyasztótól a termelőig, direkt módon kerül egyikből a másikba és emennél ott is marad. Ahhoz, hogy a nagyságos asszonyt nézeteim igazáról teljesen meggyőzzem, az egész nemzetgazdaságot be kellene mutatnom. Amikor Smithnek ezekről a dolgokról szóló könyvét először olvastam, azonnal világosan láttam gazdasági helyzetünk alacsony voltának okait és abban a pillanatban, amikor e felismeréshez eljutottam, egészen másként vélekedek az iskoláról és a tudásról, miként az nálunk megszokott...”⁹

⁹ „Ja sam već rekao da vas moji razlozi možda neće zanimati; ali, kad me već tjerate na odgovor, moram vam reći da me je na to ponukala ona ogromna množina mrtvog kapitala koji se nalazi u našoj zemlji, a mi taj mrtvi kapital još povećavamo, jer smo, s jedne strane, svi nasrnuli glodati golu kost, a, s druge strane, preveć smo komotni da zasučemo rukave, da se upremo i izvučemo blago iz naše zemlje. Mi s cijelom našom društvenom zgradom počeli smo odozgor umjesto odozdol, pa sad je vama, naravski, nepojmljivo i načasno zašto nekoji – a među njima i ja – bježe sa one visine, jer su uvidjeli da ih tamo gore previše ima, da tamo počinje bivati pretijesno, da se tamo počimaju gušiti i rušiti. Pa, premda se to već i preveć dobro opaža, ipak ih na stotine danomice hrli tamo gore, smatrajući onaj tijesni život, ono glodanje gole kosti jedino dostojnom egzistencijom, samo zato što je tobože na visokom vidiku; dočim je onaj donji položaj, gdje imaju svi još dosta mjesta da se po volji razvagane, još uvijek prezren i omalovažen. Među onima gore razumijevam ja onaj razred našeg društva koji živi od puke suhe krajcare koja mu se mjesečno otkroji za onaj teški, neproduktivni rad, koji se godimice slaže u kancelarijske akte da ga tamo moljci grizu. To su takozvana gospoda, a uistinu pak nijesu ništa drugo nego zadnje sluge, jer svaki drugi sluga, otišav od jednog gospodara, nađe još isti dan drugoga, dočim jedan od gospode-slugu, kad je jednom otpušten, rijetko da nalazi drugog gospodara...

Svaki čovjek na svom mjestu ima stanovitu vrijednost, i treba ga potpuno po toj vrijednosti cijiniti; ali baš to je kod nas abnormalno što je cijena onog vama omiljenog razreda nerazmjerno mnogo veća nego ovog drugog; a ta abnormalnost ne može dugo potrajati, jer cijena i vrijednost relativni su pojmovi. Kad na primjer, neka vrst robe ima na trgu veoma visoku cijenu, pa se usljed te visoke cijene pode neizmerno mnogo te robe proizvoditi, to je posve naravno da cijena toj robi mora s vremenom pasti [...] Mi smo s našim društvenim odnosima baš u onom stadiju gdje se stanovita vrst robe, radi prevelike produkcije, ne može nikako otisnuti, novočiti; gdje se već mnogi trgovci vraćaju s trga s neprodanom robom, ne znajući u zdvojnosti kamo s njom, pa je u nevolji daju u besćenje. Ili, da me, milostiva, bolje razumijete: sav za šesnaest do dvadeset školskih godina izdani kapital daje se državi za

E jelenet keretében a Lešić és Matkovićné között induló, de mindinkább egyoldalúvá sorvadó dialógus Rugyin színrelépésére emlékeztet. Miként az orosz regény hőse, Lešić is pillanatok alatt magára vonja környezete figyelmét, s ebből a szituációból már az olvasó sem vonhatja ki magát, maga is hallgatója lesz a fiatal segédtszít fejtegetéseinek, amelyek egy kiforrott, gondolkodó személyiséget mutatnak. A hősével maradéktalanul azonosuló író ezután Lešić idáig vezető életútjának felvázolásával sem késlekedik: közvetett formában, narrációval informál a segédtszít előéletéről. Innen tudjuk meg: milyen előzmények vezettek Lešićnél a fentiek felismeréséhez. Gimnáziumi tanulmányait befejezve állami ösztöndíjat kapott, s egyetemi stúdiumokat kezdett Bécsben, ahol nemzetgazdasági, pénzügyi és egyéb közgazdaság-tudományi tárgyú előadásokat hallgatott. Megismert és megtanult mindent, de vizsgázni nem óhajtott – mondván: nem a bizonyítványért tanul, hanem belső késztetéstől indítatva. Csak természetes, hogy ösztöndíját ezek után megvonják, ám a Bécsben töltött két esztendő mégsem vezett el, hisz mindent megtanult – véli –, amire a gyakorlati életben szüksége lesz. Hazajöve megvetően tekint a „latin közmondások ismeretével kérkedő” hazai ifjúságra, akik megannyi textust citálnak fejből („Finis coronat opus”,

sedam stotina do devet stotina forinti godišnje plaće, i to uz osam do desetsatni rad na dan! To nije ni zasluga po vrijednosti, a gdje su kamati! Taj stalež nije kod nas još ni izdaleka onaj koji bi imao da bude, naime, više-manje najbolji sloj što ga ljudsko društvo u svom krilu rađa; nego je još uvijek neki azil, neka vrst opskrbnog staleža, kamo sve bježi da prehrani, jedino sa žalosne predmnjeve da im je to najsigurniji kruh! |...| Ja vam, milostiva, ne zamjeram što niste moga mnjenja jer dobro znamem da su s vama dvije trećine ljudskog društva naše domovine istih nazora. Uzrok tome jeste pomanjkanje naobrazbe i obrtnih i gospodarskih grana znanosti, i s njime skopčane poduzetnosti duha koja jedina otvara i diže blagostanje zemlje. Kod nas, umjesto da novac kroz tisuće ruku, od konsumenta do producenta, prođe – ide ravno od prvoga drugome, te onda kod loga i ostaje. Ja bih vam, milostiva, morao cijelu nacionalnu ekonomiju ispriповijedati, da bih vas potpuno osvjedočio istinitosti svojih nazora. Čim sam ja prvi put pročitao Smithovu knjigu o toj stvari, meni su odmah pukli pred očima uzorci našeg niskog ekonomskog stanja, i u onom času kad sam do te spoznaje došao, ja sam shvatio školu i nauku nečim posve drugim nego se to kod nas, žalibog, shvaća...” Josip KOZARAC: i. m. 21–23.

„Bis dat quicito dat” stb.), de fogalmuk sincs az újkori tudományos eredmények és tanítások olyan megalkotóiról, mint Adam Smith és Darwin.

Az életrajzi adatok e stilizált és szelektív előadásával Kozarac mintegy időt enged főhősének további gondolatai sommás összegezéséhez, amelyeket most már nem csupán Matkovićné „tájékoztatása” végett fogalmaz meg, ha úgy tetszik: az olvasó nemzethez kíván szólni és ítéletet mondani jelenkora belviszonyairól. „Igen, ilyenek vagyunk mi, horvátok! Könnyen jussunk jövedelemhez, hogy megbizósítsuk a magunk és családunk megélhetését [...] és akkor Isten veled tehetség, Isten hozzád tudás! – Megvan az évi ezerforintos jövedelemem, számomra ennyi elegendő, nem kell többet tanulnom, s nem vagyok köteles tudni, hogy miképpen tipeg előre a társadalom!... És így tespedünk a kényelemben, mert nem akarjuk tudomásul venni, hogy minden állam legértékesebb tőkéje az ember.”¹⁰

Aligha kétséges: Lešić alakjában Kozarac egy ideáltípust kívánt teremteni, olyan személyiséget, aki népe, nemzete felemelkedését nem szólamokkal, hazafias frázisokkal s nem a hivatalnokvilág középszerű, urizáló, véelme szerint parazita képviselőivel, hanem a tisztességes, produktív munka révén véli megvalósíthatónak. Ebből következik, hogy beszélgetőpartnere, „Matkovićné lelke mélyén” „fia, Lujo vetélytársát látja Lešićben, noha jól tudja: csemetéje számos jó tulajdonság dolgában Lešić mögött marad.” Ennek ellenére úgy látja: a fiatal segédtsízt jövőjének semmiféle garanciája sincs – nem lévén nyugdíjas állást betöltő állami tisztviselő. Mert hogy „ő eszerint ítéli meg az embereket, nem pedig értékeik alapján”.¹¹

Kozarac e jelenet végén módot talál arra is, hogy jelezze: ebben a családi körben Lešićnek Vinko és Matković mellett egy to-

¹⁰ „Da, eto, to smo vam mi Hrvati! Da nam je na lak način doći do kruha, da »obezbjediš sebe i obitelj« [...] pa onda zbogom talenat, zbogom znanosti! – Ja imam jednu tisuću forinti na godinu, meni je dosta, ja ne trebam više učiti, ja ne trebam znati da ljudsko društvo korača naprijed!... I tako trunemo u komotnosti, jer nećemo da znamo da je čovjek najvrijedniji kapital u svakoj zemlji.” Josip KOZARAC: i. m. 24.

¹¹ „Ona je tim mjerilom mjerila ljude, a ne po njihovoj vlastitoj vrijednosti.” Josip KOZARAC: i. m. 25.

vábbi „szövetségese” is van Anka személyében, aki fiatalokra ellenére éppoly gyakorlatias, az illúziókat elutasító személyiség, mint ő. A „közgazdasági disputát” követően Matkovićné valamely nagyméltóságú személyiség készülő ünnepélyes fogadtatásáról beszél, amelyre valamennyien „készülnek”, Lešić viszont elzárkózik a részvételtől – mondván: egyfelől sürgős dolga van, másfelől meg nem is érdeklí az egész. Noha Matkovićné pillanatig sem kételkedett Lešić távolmaradásában, a segédtsízt elutasító gesztusa mégis meglepte, kivált midőn kifejtette: a legtöbb ember önös érdekből, hiúságtól indítva megy az ilyen helyekre, „... az egyik azért, hogy gyönyörködjék a látványban, amit az ilyen alkalmak kínálnak, a másik azért, hogy ezt vagy azt a személyt láthassa, végül nagyon sokan pedig azért, hogy magukat mutogassák.”¹² Anka sem hagyja szó nélkül a mondottakat, s felteszi a kérdést: „Akkor talán rólam is azt véli, hogy valakinek a látása végett megyek el oda?”¹³ Lešić őszintén, de talán – akaratán kívül – bántóan válaszol: „Nem tudom, lehet, azért hogy magára vonja az ott jelenlévők figyelmét.”¹⁴ Szavait dermedt csend követi. Búcsúzaskor csak Anka reflektál a mondottakra, aki sértésnek veszi Lešić szavait s ezt kissé szemrehányóan, de a rá jellemző szelídséggel értésére is adja a segédtsíztnak: „Őn megsértett engem. Engem ne soroljon azok közé. Mert vannak olyanok is, akiknek kötelessége ott a megjelenés.”¹⁵ A lány arcát elöntő pír jelezte: valójában igazat ad Lešićnek, ha a szülei iránti kötelesség nem késztetné, maga is távol maradna e parádétól.

Ez az apró jelenet voltaképpen már sejteti kettejük későbbi, a házaseset boldogságában kiteljesedő lelki kapcsolatát, amelyet persze még történések sora előz meg – lévén, hogy a Matković család életvitelének tükrében az egész társadalom spektrumát is modellálni kívánja Kozarac.

¹² „... jedan ide da se nauži je cijele slike koju takve prigode pružaju; drugi opet ide da vidi ovu i onu osobu, a mnogi, napokon, idu da budu sami viđeni.” Josip KOZARAC: i. m. 25.

¹³ „Onda čete valjda i za mene reći da idem koga viđeti tamo?” Josip KOZARAC: i. m. 25.

¹⁴ „Ne znam; može biti i zato da budete viđeni...” Josip KOZARAC: i. m. 25.

¹⁵ „Vi ste me uvrijedili ... Mene, nemojte među one brojiti. Ima i takvih koji moraju tamo ići.” Josip KOZARAC: i. m. 25.

A társadalomkép e további rajzolata a fent említett, bálozással egybekötött esemény leírásával folytatódik. A színhely a városi rokonság: a Vuković házaspár otthona, majd a bálterem, az események szereplői Vuković, Vukovićné, Matkovićné és lányai, valamint Matkovićné szemefénye, Lujo, aki „a legjobbkor érkezett meg, Zágrábbból”. Míg az eseménytörténetet exponáló első két fejezet a falusi mezőgazdasági értelmiségi létforma pillanatfelvétele volt, ez utóbbi cselekményszegmentumok mindannak illuztrációja és példatára lesz, amit Lešić a hivatalnokvilágról fentebb idézett fejtegetéseiben elmondott. A Vuković házaspár a városi beamtervilág megtestesítője: létformájuk jellemzője a nagyzolás, az erőn felüli költsékezés, s mindez egyfajta látszat, talmi előkelőség fitogtatása végett. Vuković is, Vukovićné is lenézi Matkovićót, az előbbi csak „ökörnek és üresfejű tökfilkónak” nevezi, s teszi ezt a „tizedik fizetési osztályba” tartozó, előkelő városi tisztviselő „öntudatával”, valójában legfeljebb csak szájalmat érdemlő egzisztenciájával. Vukovićék is, Matkovićné is egy illuzórikus, „üres szavakból összetákolt” álomvilágban élnek, „...amely oly távol volt a valóságtól, mint az ég és a föld.”¹⁶ A jövő reménységét Nela és Lujo jelentette számukra – jóllehet, az utóbbi „gyarlóságait” Vuković úr is számon tartotta. A báli készülődés apró szituációk sorozata, minden mozzanata egy-egy pillanatkép a falusi gazdasági lak perspektívájából fényűzőnek tűnő (Matkovićné legalábbis ilyennek látja) életforma hétköznapijairól. Mert ugyan új báli ruha készül Vukovićnének, Vuković úr cilindert visel, cselédlány sürgő-forog, segédkezik a készülődésben, az ebédre gondolva Vuković úr a rokonság előtt „gálánsnak kíván mutatkozni”, viszont pillanatonként elsápad, amikor a cseléd pénzt kér tőle apró-cseprő beszerzésekre hivatkozva. Az meg kisebb bombarobbanásként hat, amikor a varrónő egy régebbi számla éppen most esedékes kiegyenlítését kéri Vukovićnéától, aztán Vuković dermed meg szinte, midőn asztalhoz ülve a kenyeret szeli s konstatálnia kell: éppen hogy elég lesz a vacsorához, holott úgy gondolta: holnaputánig nem kell a pékhez menni. A sültet is hatfelé porciózza, s a maga

¹⁶ „...živjeli su u nekoj umišljenoj veličini koju su jedino praznim riječima gradili..., razgovarali su o stvarima i idejama koje su bile od istine i ispunjenja daleko kao zemlja od neba.” Josip KOZARAC: i. m. 28.

adagjáról tüntetően lemond Lujo javára, azt hazudva, hogy maga estére inkább csak zöldségfélét eszik. Nelát amolyan atyai szigorral korholja: ne válogasson, drágaság van, a pénz úgy fogy, mint-ha a szél fújna el, s noha – bizonygatja – maga nem szűkölködik, meg kell becsülni minden krajcárt.

Matkovičné mindebből mitsem érzékel, „ő csak a Vuković-ház külső ragyogását csodálja, de nem látja azt az érzéki falánkságot, amellyel a sógor kocsijukba titkon beleskel, hogy lássa: mit hozott nekik abból az utálatos faluból”.¹⁷

Újabb kontraszt: az estélyre induláskor elragadtatással szemlélnek egymás eleganciáját (cilinder, aranyóra, új szabású bálruha), Nela csaknem kibújik a bőréből örömeiben, ám a bálterembe érve hideg zuhany lesz Matkovičné számára, hogy a család hölgy tagjait még csak üdvözlik innen-onnan, kényszeredetten, csupán kötelező udvariasságból, „Vuković úrra viszont rá se néznek”. Egyedül Nela keltett érdeklődést, nyomban „fiatalemberek” vették körül: gimnazisták, egyetemi hallgatók, fiatal hadnagyok udvarolják körül. A leány társaságkedvelő alkat, mi több, a kacérkodáshoz is ért, amit a fiatal gavallérok méltányolnak is: egyszerre beleszeret valamennyi – jóllehet, „egyik sem tudta valójában, mit is szeret rajta”. „Mert – olvassuk immár az író alkalmazta közvetett karakterizálásban – minden pillanatban szó-rakoztatónak találtad – a táncban is, séta közben is, az ablakmélyedésben is. Ahol csak láttad, mindig vidám és jókedvű volt, nyugtalan szürke szemei szüntelenül játékosan, egyszer szomorkásan, máskor eleven tüzzel, megint máskor nyájasan és kihívóan villantak rád, amíg ki nem fürkészte szíved valódi szándékát. Amikor aztán egyszer beleszerettél, akkor mindent elrabolt tőled és egy pillanatig sem tűrte, hogy valaki másra tekints, hogy másra is figyelj rajta kívül. A természet nem áldotta meg mély érzésekkel, nem tudta, mi az igazi szerelem. Érzelmek és érzései sohasem szíve mélyéről, csupán orcája felszínéről sarjadtak. Minden pillantása, szép ajkainak minden idegszála beszélt, de ő maga nem

¹⁷ „Ona je vidjela samo vanjski sjaj Vukovičeve kuće, ali nije vidjela one gladne pohote kojima je njezin svák zavirivao u njena kola da vidi što mu je donijela iz tog omraženog sela.” Josip KOZARAC: i. m. 30.

tudta, mit mond, mert szavai nem a lelke mélyéről, csupán ajkairól omlottak. Küllemének ez a játékossága utolérhetetlen volt, ezzel hódította meg a tapasztalatlan ifjúságot.”¹⁸

Kozarac a báli jelenet ábrázolása közben módot talál a „városi világ” további „színeinek” bemutatására is. Vukovićné rendre tájékoztatja testvérét a jelenlévők társadalmi hovatartozásáról. Mindezt nem jelenetezéssel, hanem narráció keretében teszi. Ezúttal is kitűnően bánik a választott elbeszélő formával: észrevétlenül lép át szereplőinek tudatába, s immár az ő gondolkodásuk fonalát követve jeleníti meg a kisváros társadalmi spektrumát, szinte filmszerű képsorban hozva premier planba az egyes társadalmi csoportokat és személyeket. A sorokhan ott érezzük a két asszony kíváncsiságát, mérhetetlen sznobizmusát, de az irigységgel vegyes sóvárgást is az előkelőbb vagy anyagilag tehetősebb körök után. Írónk jócskán élve a tömörítés eszközével, egy-egy jól megválasztott szituációt jelenít meg látványszerűen, s közben mindent tudat hőseiről. Kiváló ember- és társadalomismeretre vallanak ezek a filmszerűen pergő képek, amelyek – különösképpen a 19. század utolsó negyedében már egyfajta modernség erejével hatnak a horvát prózában. Csak néhány példát emeljük ki illusztrációképpen. A társaság központja az a frakkot és mellén Ferenc József-rendet viselő, magas, méltóságteljes, szikár úr, akit alattvalók egy szűkebb, kedélyeskedő csoportja vesz körül – láthatóan hivatali főnököket tisztelik személyében. Hízelgő gesztusaik jellembeli vonásokra utalnak. Ők a bennfentesek, a méltóságos úrral pertuban lévő, hozzá rangban legközelebb álló beamte-

¹⁸ „A zabaviti mogao si se s njom svaki čas – i na plesu, i na šetnji, i na prozoru; – gdje god si je samo vidio, ona je uvijek bila vesela i raspoložena, uvijek igrala nemirnim sivim očima, kojima te je sad tugaljivo, sad plamno, sad ljupko i izazovno pogledala, dok nije pogodila tvoju pravu žicu. A kad si se jedanput s njome upustio, onda te je svega otela te nijesi imao ni časka da pogledaš kamo drugamo da čuješ još koga osim nje. Nju narav nije nadavila duhokim čuvstvom, ona nije ni znala što je prava ljubav. Svi njezini osjećaji, sve njezino čuvstvovanje nije imalo korijena u njezinom srcu, nego na površini njezinog lica. Ona je govorila svakim svojim pogledom, svakim žiucem ljepih svojih usana, al’ ona sama nije znala što je govorila, jer njezine riječi nijesu tekle iz duše, nego ravno s jezika. U tom igranju svoje vanjštine bila je nedostižna i time je neiskusnu mladež letimice osvajala.” Josip KOZARAC: i. m. 31.

rek. Kissé távolabb egy másik csoport vonja magára a figyelmet, hivatalnokok ők is, az alacsonyabb fizetési osztályba tartozók, akik a külsőségekről ítélnek, egymás öltözetét mustrálva formálnak magukban egymásról többnyire nem hízelgő véleményt. Egész este azon fáradoznak, hogy viselkedésükkel, gesztusaikkal valamiképp kitűnjenek e szürke közösségből. Ezek között találjuk Vuković urat is. Ez a társaság a „tisztviselői elit” határvonalán már kívül van, rangja, tekintélye formális, anyagi helyzete pedig messze áll mind a legfelsőbb réteg, mind a szélső szobában hengegő, tarka öltözetű, a pincérekkel kötekedő, urizáló társaságtól, ez pedig „az iparosok és kereskedők kasztja”. Ez utóbbiak „legtöbbje egy-két éve még álmodni sem mertte, hogy valaha is látogathassa a táncestélyeket, s a pincérek előtt ily módon tudja játszani az urat”.¹⁹ Feleségeik még hivalkodóbban viselkednek: a gazdag kereskedő asszonya a törvényszéki tanácsosné előtt hivalkodott vadonatúj ruhájával, a mészáros felesége telt keblén vastag aranyláncot visel, s gúnyos tekintetével emlékeztette tisztviselő ismerőse asszonyát: milyen ára volt a mostanra vásárolt elegáns cipőnek és az új kesztyűnek: „Ohó, ma új cipőd és kesztyűd van, de három hónapja tartozol nekem!... A tanár férjed az elemiben iskolatársa volt az uramnak, egyedül ezért vár türelemmel már hat hónapja. De ez így mától nem megy tovább, drágám!”²⁰

A társadalom struktúrájának e pillanatfelvétel-szerű keresztmetszetéhez Kozarac elemző kommentárt fűz, s ez most sem nélkülözi a Smith-féle közgazdaságtanból tanultakat. Ezúttal azonban nem eszméi képviselőjének, Lešićnek szájába adja mondanóját, maga fejt ki azokat. Szembetűnő a tárggyal való maradéktalan azonosulás, ami érthető, hiszen mindaz, amit elmond, már nem csupán egy szereplő meggyőzése, hanem a regény szé-

¹⁹ „...mnogi od njih nije prije godinu-dvije niti snivao da će ikada posjećivati plesne zabave a nekmoli da će znati pred konobarima tolikog gospodina igrati.” Josip KOZARAC: i. m. 33.

²⁰ „Oho, ti imaš danas nove cipele i rukavice, a duguješ već za tri mjeseca!... Tvoj suprug profesor bio je u normalni kolega moga muža, jedino radi toga čeka ga već šest mjeseci; ali dulje to neće tako ići, draga moja!” Josip KOZARAC: i. m. 34.

lesebb befogadó közegének: az olvasónak szóló üzenet kíván lenni. Kozarac prózaírói erényei egyikeként konstatálhatjuk ezt az elbeszélői eljárást. A közbeiktatott elmélkedés nem töri meg a cselekmény epikai lendületét, sőt! a szociológiai jelenség tárgyilagossága ábrázolása, a bíráló és az értékeket hordozó életanyag feltárása az írói álláspont kifejeződése is, így az a regény kulcsfontosságú szegmentumává lesz. Az etikettben járattan, ízlésbeli fogyatékossgal terhelt, hivalkodásban mértéket nem ismerő újjgazdagrég minden rossz vonása-tulajdonsága megjelenik a valójában csak egy-egy ecsetvonással megjelenített portrékban, de e mentalitás mögött észrevesszük azt a gazdasági szempontból s az író által felbecsülhetetlennek vélt értéket, amely a közhivatalokat s a közéletet megszállva tartó beamterekkel szemben a horvát társadalmi és gazdasági élet jövőjének záloga lehet. De talán idézzünk is egy bővebb, jellemző részletet: „Mivel egyfelől a tartózkodó és gögös, másfelől a szemtelen modor tolakodott előtérbe, a társaság szemmel láthatóan két táborra oszlott, s ha nincs jelen a lelkes ifjúság, az egész mulatság egy unalmas színházi előadásává vált volna, amelyben az egyes csoportok bíráló szemmel méregették volna egymást. A társaság egyik fele rangjával kérkedett, merev arcuk hivatali szigorrt tükrözött, függetlenül attól, hogy közülük ki viselt alacsonyabb vagy magasabb rangot. Valami hűvös közöny és irigység volt ennek a rétegnek fő ismertető jele. Az a másik csoport viruló, étellel teli közösség volt. Közülük senki sem kérdezte meg előre: mennyibe kerül ez vagy az az étel, nem kérdezte: ki iszik és azt sem, hogy ki fizet. A másikakban tisztelt ugyan valamiféle értéket, de ez az elismerés elárult valamit, ami ekképpen hangzott: »Tiéd a rang, viszont enyém a pénz. Te havonta kapod, én pedig, ha megkeresem, minden nap. A tiéd összegéről mások döntenek, de hogy nekem mennyi van és mennyit kapok, azt nem tudja mindenki. Én szívesen megemelem a kalapom előtted, előre köszönve neked, mert tudom, hogy az a pénz, amit elsején kapsz, egészében már másnap az én kezembe kerül, hogy többé ne térjen hozzád vissza... Számodra a pénz semmi más, mint hogy megveszed a mindennapi kenyeret, a ruhát, de számomra valami értéket is jelent. Az én kezemből indul útjára és

ide tér vissza, mégpedig kétszeresen, nálad pedig alig őrzi meg nominális értékét, legjobb esetben is már csak a kilencvenöt százalékát. «”²¹

A báli események jelenetei itt véget is érnek, de azt, hogy ez az estély a Matković család jövőjében milyen változásokat hoz, azt csak ezután tudjuk meg.

Anka éjfélután közölte: nem kíván tovább maradni, Nela viszont úgy vélte: maradnia kell, „mert a szórakozás legkelleme- sebb része még csak ezután következik”. Hajnalban, nagynénje, Lujo és „hódolói egész seregének” társaságában, muzsikaszó mellett tér haza Vukovićék lakásába, s az ilyenkor kötelező szen- renád sem marad el, hiszen lovagjai „talpig úriemberek”.

Matkovićné elégedett lányai sikerével. Örömmel töltötte el Nela fergeteges hódítása, s úgy vélte: Anka számára is felsejlett a boldog jövő. Egy harminchat év körüli, jól szituált férfi komoly érdeklődést mutatott. Matkovićné persze azt nem tudhatta, hogy Anka lélekben már a csendes falusi otthon felé repül, amelynek szépségeit Kozarac nem is mulasztja el – Anka látomásaként – részletezni: „Anka lelke már ott, ama csendes falusi ház, az aranylóg gyümölcscsel teli kert, a hűvös lugas felett lebegett, ahol ebéd után elfogyasztja kedvenc körtéjét és élvezettel olvassa apja kedvenc napilapjában a tárcanovellát. Felidézte az apai ház egész idilljét, az udvar zszibongó életét, a gabona és az illatos széna betakarí- tását, a cselédek szorgoskodását a marhák körül: az egyik saj- tárt cipel és négy tarka tehenet terelget maga előtt, a másik a szekeret húzza ki a kocsiszín alól, gondosan körülmustrálva, nem esett-e már valami kár rajta, a harmadik nagy küszködéssel a moslékra váró disznónyájon verekszi át magát. Látta a pulykase- reget, amint egymást követve igyekeznek hazafelé a mezőről, oly-

²¹ „»Tebi čast, a meni novac! To dobivaš svakog mjeseca, a ja, ako zaslužim, svaki dan; tebi su drugi odmjerili, a koliko ja imam i dobivam, to ne zna svatko. Ja ću ti drage volje prvi skinuti kapu, prije ću te pozdraviti, jer znam da će sav novac koji ti na prvoga primiš već sutradan u moje ruke doći da se nigda više k tebi ne povraća... Za tebe novac nije ništa drugo nego da ga zamijeniš za svagdanji kruh i odijelo, ali za mene ima on još neku drugu vrijednost. Iz mojih ruku odlazi i dolazi on, a vraća se skoro uvijek u dvostrukoj mjeri, a za tebe jedva da ima i nominalnu vrijednost, već najviše devedeset i pet postotaka.«” Josip KOZARAC; i. m. 34.

kor elmaradozva, majd pöffeszkedve és forgolódva, egymást hajkurászva, hogy végül éktelen kiabálásba kezdjenek. Aztán az egész békés tájra ráborul a lenyugvó nap fénye, sárga-vörös csíkokkal szőve át az ágas-bogas akácok apró leveleit és e fáradságos, alkonyba hajló, nyugovóra készülődő nyári napot a boldogság muzsikája töltötte be, amely bíborpiros, madárdalos, kedves és meghitt búcsúképpen mintha azt mondta volna: »Holnap ugyanilyen gyönyörű és fenséges leszek virradatkor, hogy a világmindenség újra csodáljon és szeressen« ... Aztán még egy, a halvány holdhoz hasonló kép jelent meg Anka képzeletében. Önmaga előtt is titkolta, rejtegette, de minél jobban eltitkolni igyekezett, az annál erőteljesebben és világosabban jelent meg lelki szemei előtt. E kép mellett a tegnapi est s annak minden eseménye, résztvevője és csevegése elhomályosult – mintha sohasem látta, sohasem hallotta volna őket.²²

Matkovičnė lányai jövőjét latolgató gondolatai mentén nemsokára eljutunk a család életében bekövetkező meghatározó fordulathoz. Kérők jelennek meg a gazdatiszti házban: Neumayer úr Nelát, Urbanicki Ankát kéri feleségül. Az előbbi esélye nem kétséges, az utóbbié annál inkább. Pedig Urbanicki „remek parti”

²² „Ankina duša lebdjela tamo nad onim tihim domom na selu, nad onim vrtom sa zlatnim vočkama, nad onom hladnovitom sjenicom u kojoj je poslije ručka pojela svoju ljubimicu krušku i svom nasladom pročitala feljton očevih novina. Ona je gledala cijelu idilu svoga očinskoga doma; gledala je veseli život u dvorištu, dovoženje ljetine i mirisnog sijena; gledala žurbu slugu oko marve: jedan nosi muzlicu i tjera četiri šarene krave pred sobom, drugi izvlači kola iz kolnice tražeći pomno da se nije danas štogod na njima pokvarilo, treći se opet teškom mukom protiskuje korz čopor svinja koje istu svoj napoj... Gledala je kako se četa purana vraća s polja sad trčeći jedan za drugim, sad opet zaostajući, šepureći se i okrećući jedan oko drugog, da napokon u sav glas začućuriknu. A na sav taj zadovoljni okoliš padalo zapadajuće sunce, objevajuć ga rujnim trakama korz sitno lišće granatog bagrema, napunjala ga tihom srećom glazba na počinak polazećeg umornog ljetnog dana, koji je onim grimiznim rujem, onim ljupkim oproštajem ptičjih glasova već danas kazivao: »Šutra ću opet ovako divan i veličanstven svanuti, da mi se svijet iznovice divi i da da me ljubi«... A još se jedna slika u Ankinjoj mašti poput tihe mjesečine pojavila; ona ju je samoj sebi krila i tajila, al' što je većma zatamljivala, to je ona sve jače i svjetlije lebdjela pred njezinom dušom: pred tom slikom potamnila je sva jučeranj večer, sve osobe, sve riječi – kao da ih nigda nije ni vidjela ni čula.” Josip KOZARAC: i. m. 35.

(„sajna partija”), biztos egzisztencia, egy hivatalt vezet, megállapodott, megfontolt személyiség, szándékai komolyak, Ankát szereti, hozományra nem tart igényt, van annyi jövedelme, hogy asszonyát és majdan családját eltartsa. Ankát korántsem hatja meg Vukovićné zuhatagszerű „érvrendszere”: gyermeki tisztelettel, de határozottan nemet mond. Döntése megmásíthatatlan, amivel apja is egyetért. Nem azért, mert Urbanickit ellenszenvesnek tartaná, hanem mert számára lánya hosszú távú boldogsága a fontos. Ezért nem hajlandó „szülői kényszer” alkalmazni – miként azt felesége és Vukovićné szeretné. A további ok: nem szeretné, ha saját házasságának boldogtalansága az Ankában megismétlődne. „Tudta, hogy felesége sohasem szerette őt, s maga sem tudta: végül is miért vette feleségül.” Felnevelték gyermekeiket, de a házastársi lelki kötődés elmaradt az életéből. Két „ellességes táborként” éltek egymás mellett, s ez a megosztódás gyermekeik között is folytatódott: Anka és Vinko az apa, Lujo és Nela anyjuk „táborához” csatlakozott. Mindezt végiggondolva okkal vélte úgy: súlyosan vétkezne, ha most arra kényszerítené gyermekét, hogy olyan férfival kössön házasságot, akit nem szeret.

Matkovićné és nővére csapásként éli meg a leány ellenállását, s annak okát keresve Vukovićné tudatában sejlik fel először: Anka vélhetően szerelmes, talán Lešićbe?! Matkovićné karakterének, mentalitásának jellemző kifejeződése az első reflexió: „De hát hogyan szerethetne bele, amikor az egy senki, közönséges uradalmi segédtszt.”²³ A két asszony kétségbeesetten gondol a holnapi napra, amikor megjön Urbanicki és Anka várhatóan kikoszorazza. Kozarac e feszültséget feloldandó olyan szituációt teremt, amelyben kizárólag az érintettek szembesülnek egymás véleményével. Nincs, aki a történesek alakulásába beavatkozzék, ráadásul Urbanicki alakjában olyan regényhőst teremt, aki korrekt viselkedésével, életvitelével igen távol kerül az előzőekben bírált „városi mentalitás” képviselőitől. Józan ítélőképességével azonnal állát Vukovićné szándékain, tapasztalásait – még az Ankával történő párbeszédet megelőzően – összegezi is magában. Az

²³ „A i kako bi se ona u nj zagledala kad on nije ništa, prosti gospodarski pristav...” Josip KOZARAC: i. m. 55.

asszony ugyanis arról beszél: ha Anka vonakodnék is a boldogító igen kimondásától, ők, a család „jobbik fele”, mindenképpen azon lesz, hogy Urbanicki vágyai teljesüljenek. A fiatalember azonban „...rendelkezett már annyi tapasztalattal, hogy megítélje: mennyit érnek Vukovićné szavai. Ezek a szavak, jóllehet hízelgők voltak, de előtte egészen más értelmet kaptak. Vukovićné hízelgő ékes-szólását végighallgatva felismerte, hogy az asszony minden szava hamis, elferdített igazság.”²⁴ Felismerései rendre beigazolódtak az Ankával folytatott rövid kerti séta és beszélgetés közben. A lány őszintén elmondta: a tánc számára semmiféle szórakozást sem jelent, s nem hiszi, hogy egyetlen találkozás, egy báli este elegendő lenne a kölcsönös megismerésre. Az őszinte, elmélyült lelki-érzelmi kapcsolat kialakulására semmiképp, közhelyekkel untatni egymást pedig egyenesen értelmetlen dolog. Azt is érté-sére adta kérőjének: kettejük báli találkozása benne semmiféle érzelmi rezonanciát sem keltett, így anyja és nagynénje hármennyire is presszionálják: mondjon igent Urbanickinak, erre ő sohasem lesz képes.

Urbanicki megértéssel fogadja Anka őszinteségét, mi több: lelkiismeret-furdalást érez, s bocsánatot kér mindama kellemetlenségért, amelyet – akarata ellenére – neki okozott: „Bocsásson meg, kisasszony, fel sem tudom fogni, mennyire vétkeztem, kegyednek mennyi fájdalmat okoztam. Azonnal kész vagyok elhagyni ezt a házat, hogy kegyedet minden további fájdalomtól és kellemetlenségtől megkíméljem.”²⁵

A távozás mégsem lesz ilyen gyors, kivált, hogy Matković-tyal alkalma nyílik diszkréten szót váltani mindarról, ami Anka és közötté történt. Együtt ünnepli a családdal Nela és Neumayer – aki hivatali beosztottja – eljegyzését, ami fölöttébb talányos helyzetet teremt, mert sem az ünnepélyes alkalom, sem Nela

²⁴ „...imao je on već toliko iskustva da je znao koliko vrijede riječi gospode Vuković; te riječi, akoprem po njega skorz laskave, imale su u njegovim očima posve drugi smisao; kraj sve slatke rječitosli gospode Vuković, on je proniknuo da su njene riječi patvorena ljepota, iskrivljena istina.” Josip KOZARAC: i. m. 56–57.

²⁵ „Oprostite, gospodice, ja još niti ne znam koliko sam krivac, koliko sam vam muke možda već zadao: ja ću smjesta ostaviti ovu kuću, da vam prištedim svaku dalju bol i neugodnost.” Josip KOZARAC: i. m. 59.

önfelelt örvendezése nem tudja elfedni a Matkovićnéban és nővérében vibráló feszültséget, amelyet Urbanicki hallgatása okoz, hogy ti. ő jött leánykérőbe és most mégsem kéri meg a szülőktől Anka kezét.

A jelenet majd kissé romantikus színezettel zárul: miközben az idősebb Matković fiú leendő sógorával (Neumayerrel) pertut iszik, a kisebbik, Vinko észrevétlenül kimegy a házból, s a közelben várakozó Lešičtyel tudatja: Anka nem lett Urbanicki jegyese, majd visszatérve nővérének odasúgja: „Üdvözetet hoztam neked!” Anka ennyiből is érti: kitől jött és mit jelent az üzenet. „...Az a tudat, hogy ő ebben az órában a közelében van, [...] mint valami édes dallam, valami könnyű, üdítő illat töltötte be [Anka] lelkét, amellyel az ember élete végéig szeretne álmodni és szárnyalni.”²⁶

Az említett, Matkovićnéban és nővérében vibráló feszültséget még jó ideig nem oldja Kozarac, a további cselekményelemeket úgy építi egybe, hogy azok egyfelől Anka egyéniségének egyszerű természetességét, nyugodtságát emeljék ki, másfelől a két asszony nagyravágyása, majd érzelmi és lelki felszínessége még jobban megmutatkozzék. Mintegy három héten át tart a levelezés Matkovićné és nővére között arról: megtudott-e az utóbbi valamit Urbanicki hallgatásának okairól, esetleges szándékairól, a Matković-házban pedig ezalatt megy a készülődés Nela közeli menyegzőjére.

Matkovićné lelkivilágát közben más is megzavarja. A férjének is munkát adó nagybirtok jószágigazgatója váratlanul meghal, s az asszony azt reméli: szolgálati éve alapján férje töltheti be helyét. Másként történik: új jószágigazgató jön, aki az alkalmazottak új, szakmai szempontok szerinti rangsorolását is fontosnak tartja, így Matkovićnak a jószágigazgatói remények szertefoszlása mellett azt is tudomásul kell vennie, hogy a felesége által lenézett, egy „senkinek” tartott Lešić – szakképzettséggel rendelkező – a felettese lesz. Ez pedig már a rezidenciacsere veszélyét is jelentheti a Matković család hátrányára.

²⁶ „...čuvstvo da je on taj čas u njenoj blizini, [...] to čuvstvo razlilo se po njenoj duši kao slatka pjesma, kao blagi okrijepljujući miris u kojem bi čovjek snivao i maštao do konca svog života.” Josip KOZARAC: i. m. 61.

Kozarac itt talál módot Lešić jellemének további árnyalására. Közgazdasági elveinek és nézeteinek eddigi részletezése és a társadalom struktúrájáról, rétegeiről alkotott véleményének körvonalazása után most emberi vonásainak: nemeslelkűségének, korrektségének, morális felsőbbségének bemutatására kerül a hangsúly. Újabb lépés ez a végcél felé, hogy ti. a regény végén majd egyfajta nemzeti ideáltípussá emelkedjék, akinek elvei, cselekedetei a jelenkornak szóló üzenet lesznek.

Lešić alakját felületesen szemlélve a kritika szívesen aposztrofálja „papírfiguraként”, akinek monológjai olykor egy-egy „közgazdaság-tudományi kézikönyv” passzusainak tűnnek, cselekvései e tézisek igazolásaként hatnak, s az egész karakter egyfajta romantikus népboldogító szónok megtelmesítője lesz az olvasó tudatában, s nem hús-vér ember. E felszínre koncentráció képben, sajnos, mindig elsikkadnak a részletekben tetten érhető, a karakter dimenzióit érzékelhetővé transzponáló utalások. Bizonyításképp álljon itt az alábbi jelenet leírása, amelyben Matkovičné tréfálkozó hangon, de valójában komolyan azt kérdi Lešićtől: mikor fogja őket kilakoltatni otthonából, s átköltöztetni a most általa lakott, a falutól távol eső Čardačina-pusztai segédtszti lakba? Lešić válasza fölöttébb udvarias, nemes gesztust kinyilvánító, nemes lélekre valló: „...hamarább feladnám az állásomat, mintsem hogy nagyságodékat kiűzzem ebből a kényelemből, amely oly meghitt, hogy aligha tudná a világon azt bármi is pótolni [...] Ha erőszakkal kényszerítenének, hogy költözzek ide, akkor beköltöznék a padlásra, az istállóba vagy a szénapajtába [...] No, de erre nem kerül sor, én az én pusztámon fogok lakni továbbra is, miként eddig és boldogan osztom meg azt a két szobát Matkovič úrral, mivel ő nem olyan fiatal, hogy innen szemmel tudná tartani az ottani földeket és munkálatokat, míg nekem csupán semmi-ség lesz naponta onnan idelovagolni. A jószágigazgató úrnak meg remélhetően az lesz a fontos, hogy munkánkat elvégezzük, nem pedig az, hogy e négy fal között nagyságodék szekrénye áll, vagy az enyém, ami hála Istennek, még nincs is...”²⁷

²⁷ „...ja bih prijie ostavio službu negoli vas krenuo iz te udobnosti koja vam je tako draga, da bi je moglo malo što na svijetu nadomjestiti [...] Ako bi me baš i prisilili da moram tu stanovati, – [...] ja ću se smjestiti na tavanu, u štali ili na sjeniku [...] No do toga neće doći, nego ću ja, kao i dosad, živjeti na mojoj

Matkovičné nem erre számított, s mert a fiatalember válasza meglepetés volt számára, s mert az Vinko és Anka jelenlétében hangzott el, figyelnie kellett azok reflexióira is. „Apa, Vlatko és én – mondja Vinko – majd Čardačina-pusztán lakunk, s titokban minden vasárnap Ankát is odavisszük, hogy egy hétre való eleddel készítsen nekünk.”²⁸ Feltéve ha „meg tudunk egyezni a fizetségben” – veti közbe Anka, ismét a tréfálkozás irányába fordítva a társalgást.

Matkovičné most kezd ráébredni csupán, hogy Lešić és Anka az érzelmek hullámhosszán már rég egymásra találtak, s Lešić távozása után meg is kérdezi lányát: vajon Urbanickinak a fiatal gazdatiszt miatt mondott nemet? Matkovičnéban most, Anka válasza nyomán oldódnak mindama feszültségek, amelyek Urbanicki látogatása és titokzatos hallgatása óta halmozódtak benne, s amelyeket – mint láttuk – nővére levelei is tápláltak. Anka most is érett, az életről, házasságról felelősen gondolkodó személyiségként viselkedik, aki direkt módon nem lázad anyja vele kapcsolatos céljai és szándékai ellen, érvekkel kívánja meggyőzni a maga igazáról s az érvek felsorolása végén nyilatkozik végső döntéséről: „Édesanyám, én meghoztam volna az áldozatot, férjhez mentem volna Urbanicki úrhoz, ha ő akarta volna. Talán amíg élek, sem vették volna észre, hogy boldogtalan vagyok, mint ahogy édesanyám most sem érzékelte boldogságomat. De Urbanicki úr nem kérte meg a kezemet, mert tiszteletben tartotta az én szerelmi érzéseimet, s mert úgy vélte: a boldog házassághoz nem elég a havi fizetés és a létbiztonság. Urbanicki úr azért nem nősült meg mindeddig, mert nem találta meg azt, akit keres. És ha megtalálja, nem kérdi, ki az a személy, mint ahogy én sem kérdezem: kicsoda Lešić. Én vele talán kevesebbet beszél-

putari, te ću od srca rado dijeliti one dvije sobe s gospodinom Matkovićem, jer on nije mlad kao ja da može odavde pregledati ondašnja polja i poslove, kao što će meni biti tričarija svaki dan dojašiti odanle ovamo. A gospodinu ravnatelj u biće valjda više stalo do toga da li među ova četiri zida stoji vaš ormar ili moj, kojeg je, hvala bogu, još ni nemam...” Josip KOZARAC: i. m. 70.

²⁸ „Ja, Vlatko i tata stanovat ćemo na »Čardačinama«, a svake nedjelje odvešćemo makar kradom i Anku onamo da nam nakuha i napeće kolača za čitav tjedan...” Josip KOZARAC: i. m. 70.

tem, mint édesanyám, de ami belőle árad és ami benne megszólal, az egy és ugyanaz az érzés, ugyanaz a lélek. Most hát elmondtam mindent, amit tudok, s ha édesanyám úgy gondolja: boldogtalanná teszem, ha Lešić felesége leszek, akkor feláldozom saját boldogságomat, el fogom őt felejtani és csendesen beletörődök. Akkor nem leszek a felesége, de senki máshoz sem megyek férjhez...”²⁹

Anka higgadt, de határozott érvelése meglepte Matkovičnét, hatására megmozdult benne valami, valami más, valami új, ami eddigi életét nem jellemezte. „Az a pillanat volt ez, amelyben az igazság, a valódi anyai érzés legyőzte a konvencionális szokásokat és hazugságokat, amelyekkel a jelenkor [...] a gyermekeket neveli.”³⁰

Kissé romantikusnak tetsző a fordulat, de nem hiteltelen, legalábbis Kozarac igyekszik elfogadhatóan megokolni azt. Matkovičné eddig megismert jellemvonásai mellett felszínre törnek újabbak is, mindenekelőtt a minden asszony szíve mélyén szunnyadó, megbocsátó és megértő anyai szeretet, amely egyfajta, a gyermekére büszke anya érzésvilágával párosul, s amelynek hatása alatt végül megbékél a gondolattal, hogy lánya Lešić felesége lesz.

A kettős menyegző közeledtével ez a lelki megnyugvás – más okokból – újra megbillenni látszik. Matkovičné számára a nagy családi esemény elsősorban reprezentációt jelent, arról viszont fogalma sincs, férje honnan és hogyan teremti elő a lakodalmot-

²⁹ „Ja sam, majko, mogla vama doprinijeti tu žrtvu, ja sam mogla poći za gospodina Urbanickog da je on htio. Vi možda, dok ste živi, ne biste vidjeli da sam ja nesretna, kao što ni sada niste mogli moju sreću opaziti; al' gopodin Urbanicki nije me ni zaprosio, jer je on štovao moju ljubav, jer on nije onoga mnjenja da je za sretan brak dovoljna mjesečna plaća i osiguran opstanak. Gospodin Urbanicki nije se do sada oženio, jer nije našao ono što traži; a nade li, on neće pitati tko je ta osoba, kao što ni ja ne pitam, tko je Lešić. Ja sam s njime govorila možda manje nego vi, ali ono što govori iz njega, i ono što govori u meni, to je govor jednoga bića, jedne duše. Sad sam vam, majko, rekla sve što znadem, a vi, ako mislite da ću vas unesrečiti budem li njegovom ženom, onda ću vam ja žrtvovati svoju sreću, ja ću ga zaboraviti i tiho trpjeti; neću se za njega, ali nići za nijednog drugog udati...” Josip KOZARAC: i. m. 71–72.

³⁰ „To je bio trenutak u kojem je ono pravo, istinsko materinje čuvstvo nadvladalo konvencionalne navike i laži kojima današnji vijek [...] odgaja djecu...” Josip KOZARAC: i. m. 72.

hoz szükséges összeget. Kettejük életében most teremődik egy rövid, higgadt párbeszédre alkalom. Matković aggodalommal teli gondolatai csakhamar nyelvi formát öltenek. Matkovićné e csendes dialógus közben tudja meg, hogy a kiadások miatt a megtakarított pénzhez is hozzá kell nyúlni, ha pedig Lešić – a korszokásnak megfelelően – a hozományhoz is ragaszkodik, kölcsönt kell felvenniök. Az asszony számára ez utóbbi egészen természetes, férje viszont figyelmeztetni kénytelen: a kölcsönt vissza is kell fizetni valamikor, valamiből. „Te nem tudod – mondja feleségének –, hogy kiadásaink évről évre száz-kétszáz forinttal emelkednek, a jövedelmünk pedig még mindig annyi, mint tíz évvel ezelőtt. Még magam sem tudom, honnan teremtsem elő. Ha még néhány évig így tart, végül mindnyájan tönkremegyünk. A legtöbb gondom Nela és Lujo miatt van, ők a te kedvenceid, figyelmeztess őket legalább te erre az esztelen költekezésre, amíg nem késő, mert ha majd egyszer annyi sem lesz, amennyi a legszükségesebb, akkor keserves lesz nekik, s akkor ne engem kárhoztasanak, hanem saját magukat.”³¹

Matković csak nagyon ritkán beszélt feleségével ily visszafogottan, indulatok nélkül, ellágyulással meg éppen nem. Az asszony nehezen is fogta fel mindazt, amit mondott, férje szavait mintha álmában hallotta volna, s ő, aki a pénzügyi kérdésekben teljesen járatlan volt, meglepődve hallgatta férje aggodalmait. Mert eddig „...mindig megvolt minden, ami kellett, egyetlen számla sem maradt egy napig sem kiegyenlítettlen, és épp most, a legnagyobb boldogság pillanatában kell hallania, hogy minden jónak és kényelemnek forrása a pénz, amiből most, amikor a legjobban kellene, kevés van... Most értett meg mindent, azt is, hogy már túl késő, hogy gyermekei nevelésében már nagyon messzire ment a kerékvágásban, ahonnan nehéz visszafordulni. De hát most tiltja meg Nelának és Lujónak azt, amivel kora ifjúságuk óta elárasz-

³¹ „Ti ne znaš da naš trošak godimice za sto do dvije stotine forinti raste, a dohodak da je uvijek isti kao pred deset godina; ja već ne znam ni sam otkuda smažem; ako još koju godinu tako potraje, svi će konci popucati. Nela i Lujo zadaju mi najviše briga, oni su tvoja djeca, sustegni ih ti harem u tom nenaravnom trošenju dok ne bude prekasno, jer kad jedanput ne bude onoliko koliko bude trebalo, onda će im biti teško, ali onda neka ne krive mene već sami sebe.” Josip KOZARAC: i. m. 79.

totta lelküket? Mindezt logikátlannak vélte, túlságosan megalázónak saját gyermekei előtt.

– Azt hiszem, kellő időben rájönnek majd erre maguk is – mondta férjének.

– De tudod-e, mikor következik be ez a kellő idő? Nem túl későn érkezik-e el, és én ki tudok-e tartani addig? Gyermekeink nem fognak-e szemrehányást tenni azért, mert velük együtt szárnyaltunk olyan magasságba, amelynek végéhez nem vagyunk képesek eljutni?... Azt hiszem, ezért jobb őszintének lenni önmagunkhoz is, gyermekeinkhez is, semmint hazug ragyogásban élni és csalni önmagunkat és őket is. Tudom, hogy e tekintetben jószágomból fakadóan az én rovásomon is sok van és magam is sokat vétettem. Ők, magukat gazdagnak képzelvén, engem egymás között koldusnak kellett volna lássanak, de ezt mindmáig nem érzékelik és ez az, amit a jövőben sem fognak észre venni...”³²

Matković higgadtan elmondott, de súlyos igazságokat érintő szavai túlságosan igénybe vették az asszony túróképességét, s mert addigi, illúziókra épített hangulatvilágát nem akarta önmagában lerombolni, szó nélkül magára hagyta férjét gondjaival, töprengéseivel együtt. Ismét régi énje győzött.

Kozarac itt egy időre magára hagyja mindkét hősét, s a következőkben figyelme a kettős menyegző előkészületeire és körül-

³² „Nju su njegove riječi kao iz sna trgle, ona dosada nije znala što su financijalne neprilike, uvijek je bilo svega što god je trebalo, nijedan račun nije ostao nijedan dan nepodmiren, – pa baš sada, u vrijeme najveće radosti, mora ona čuti da je izvor svemu dobru i udobnosti samo novac koga sada, kada ga najviše treba, počima ponestajati. Ona je sve to uvidjela, i to da je sada već prekasno, da je sa odgojem svoje djece već daleko zašla u koločetinu s koje se je teško natrag povratiti. Zar sada da zabrani Neli i Luji ono što im je od prve njihove mladosti sama u dušu ulijevala? To joj se činilo nelogično, preveć ponizujuće u očima vlastite djece.

– Ja mislim, oni će u pravi čas doći sami sebi, – reče ona mužu.

– A znaš li ti kada će taj pravi čas nastupiti? Da li neće taj čas prekasno doći, i hoću li ja moći do toga časa uzdržati? Neće li nam naša djeca možda spočiniti zašto smo poletjeli s njima onako visoko kad nismo mogli do kraja doletjeti?... Zato ja mislim da je bolje biti iskren i sam sobom i sa svojom djecom, nego živjeti u lažnom svijetlu te varati i sebe i njih; ja znam da sam na račun moje dobrote u tom pogledu i sam mnogo skrivio; oni su mogli vidjeti mene prosjaka među sobom bogatašima, ali oni, žalibože, toga sve do danas nijesu vidjeli, a to je ono čega oni neće ni ubuduće vidjeti...” Josip KOZARAC: i. m. 79.

ményeire irányul. A regény egyik kulcsfejezete következik itt, benne tovább bővülnek a jellemrajzok, de a kompozíció erősségeit gyarapító elemek is szaporodnak. Az a kontraszt, amelyet Matković és felesége, Matković és Nela, Matković és Lujo, Anka és Nela, Lešić és Neumayer viszonyában már eddig is észleltünk, most a két jegyespár esküvői készülődésének és magának az esküvőnek leírásával a regényszerkezet meghatározó részévé válik. Čardačina-puszta és Matkovićék gazdatiszti otthona a színtér. Mindkettőben lázasan zajlik a lakodalmi készülődés: az előbbi gazdája, Lešić, olyan otthont kíván varázsolni leendő asszonya számára, aminő a szülői ház volt, s ebben hűséges cselédei: a pusztai munkásnépe lesznek mindenben segítők. Előljáró és alattvalók harmóniája kissé romantikusnak tűnhet, ám a jelenetsor valójában inkább egy késői biedermeieres életkép (Lebensbild) hangulatát idézi, amelynek megjelenítésével mindjárt a fejezet elején szembesülünk. A lakóépület „kápólnaként fehérlik” a majorság közepén, Lešić cselédei mindent elkövettek, hogy Čardačina-puszta ifjú gazdaasszonya benne majd otthonosan érezze magát, s bár a naptár már az ősze elejét mutatta, ők nyári, viruló kertet varázsoltak az épület köré, amely mindenben előző otthonára emlékeztetheti Ankát. A virágoskert, a baromfiudvar, benne az aprójószág épp olyanná lett, mint a Matković-portán volt. A bútorok, Anka kelengyéje – minden gondosan a helyére került, s éppen olyan formában, miként előző otthonában volt. Mindebben nemcsak az uradalmi cselédség, a közeli falvak lakói is – akik részes művelői voltak az uradalmi földek egy részének – Lešić kedvében jártak.

Az uradalmi puszták, majorságok atmoszférájának e kozaraci festése nem nélkülözi a valóságélményt, a 19. századi Szlavónia vidéki-pusztai létformája a regény keletkezésekor még reális valóság volt, Lešić életprogramjának kontextusában pedig egyenesen a jövő modern gazdálkodásának műhelyévé lett, s ebben az alakzatban még erősebb ellentéte annak, amit a Matković-ház városi rokonsága, vendégserege mutat.

Matkovićéknál is nagy a sürgés-forgás, előkelő vendégek sorakoznak, női ruhák suhogása, parfümillat mindenütt, fiatal lányok kacagásától hangosak a szobák, az urak mind sötét ruhát viselnek, a fiatalabbja divat szerint fésüli haját, arcuk erősen kiborot-

válva – s mindez a hatás kedvéért, mert valamiképpen feltűnést kellett kelteni. Ebben az ünnepi forгатagban természetesen most is a Vuković házaspáré a főszerep: „Vuković úr előkelően és fontoskodva járkál fel-alá a szobákban, felesége pompás ruhában futkosott és rendelkezett, hogy mindenki lássa: nélküle semmi sem történhet most. A diadalittas kevélység, hajlékony testének könnyed és vonzó mozgása s a büszkeség máig valami elbűvölő szépséggel párosult nála, amellyel csak az érett asszonyok tűnnek ki, s amellyel hamarább is válnak áldozattá, mint a legbájosabb és legvonzóbb hajadonok.”³³

Nela és Neumayer úr külső csillogása markáns ellentéte Anka és Lešić természetes egyszerűségének, Kozarac e külsőségeket olykor mondatnyi tömörséggel csokorba gyűjtve mutatja meg karakterizáló erényeit: Nela „hófehérben volt”, s „lévén alacsony termetű és kissé molett”, idomait „a hó fehér ruha még jobban kiemelte”. Minden igyekezetével azon volt, hogy termete „még szebbnek és impozánsabbnak” tűnjék. Nelával ellentétben Neumayer „nem találta fel magát szerepében”, maga sem tudta: „előkelően vagy szentimentálisan viselkedjek”. A hivatali pénztárból az esküvő előtt felvett, háromhavi fizetését jelentő százötven forintból most oly „előkelően kiöltözött, mint egy gróf”, s „bár még csak a hónap közepe van, a zsebében most egyetlen fillér sincs”. Íme: egy egzisztencia, a Vukovićné és Matkovićné szerinti „remek parti”. A lakodalmi készülődés forгатagában – Neumayer-t kivéve – most még senki sem gondol arra, hogy a fiatalasszony az otthoni gondtalanságból már holnap átköltözik az anyagi gondokat havonta újratermelő városi létforma cifra nyomorúságába. A „remek partinak” látszó fiatalember egyéb tulajdonságai, vonásai sem megnyerőek. Szimpla, üresfejű, rideg bürokrata, aki „ismeretlen kistisztviselőként” cseppent Matkovićék népes családjába, s a szülők mindenféle kikötése nélkül veheti feleségül Nela kisasszonyt. Azzal tisztában van, hogy „sikerét”

³³ „Gospodin Vuković hodao je otmenim i važnim korakom po sobama; njegova žena, obučena u sjajnu opravu, žurkala je i redala na sve strane da se vidjelo da bez nje ne može ništa biti; a onaj trijumfatorski posmjeh pomlađivao je one gipke simpatične kretnje vitkog joj tijela, onaj ponos današnjega dana nadahnjivao je nekom ljepotom kojom se samo zrela žena podičiti može i kojoj si mogao prije žrtvom biti negoli najumilnijoj dražesti nevine djevojčice.” Josip KOZARAC: i. m. 86.

nem belső értékeinek, hanem pusztán elegáns megjelenésének, s vélt magas hivatali rangjának köszönhető. Nelának persze tetszett a külső csillogás: ahogy Neumayer cvikkerét az orrára csíptette, ahogy körüludvarolta, ahogy epekedve és elragadtatással a szemébe nézett. Eddigi életében Neumayernek nem volt dolga nőkkel, így a Nelával való találkozás, Nela kokettálása fokozottan lekötötte figyelmét, s úgy érezte: őket egymásnak szánta a sors. Most nem ért rá töprengeni, vajon ez-é az az igazi, kölcsönösségen alapuló szerelem. Már csak Matkovičné kitüntető szívéllyessége miatt sem, ami ezúttal is az előkelő városi fiatalembernek szólt.

A kontraszt, amely az alakrajzokban megjelenik, most újabb formációban: a kettős esküvő bemutatásával bővül. A szülők, kivált Matkovičné, úgy tervezték: a két jegyespár majd egyszerre áll az oltár elé – kellő ünnepélyesség közepette, nagyszámú násznép részvételével, ám Lešić semmiképp sem kívánt egy „üres ceremónia” részese lenni. Anka – hallgatólagosan – osztotta vőlegénye vélekedését, így a kitűzött napon ők kora reggel, a násznép felvonulása nélkül, a szülők és Vinko jelenlétében mondták ki a pap előtt a boldogító igent.

A regényvilág e Lešić alakja köré épített szegmentumát feszes elbeszélésmód jellemzi, ami a kortárs horvát széppróza kontextusában újszerű. Apró utalások jelzik a szertartás egyszerűségét, ünnepélyes voltát. Anka barna színű, testhezálló ruhája, lényének üdesége, arcának hamvassága, visszafogott viselkedése egyaránt a nagy pillanat méltóságának s komolyságának átéléséről tanúskodik, s a mozdulat ünnepélyessége is, ahogyan induláskor karját nyújtotta Lešićnek. Kozarac ezután az eddig általában rideg, racionálisan gondolkodó, élete keserűségeit rezignáltan, de mégis egyfajta méltósággal viselő, de most elérzékenyülő Matkovičra tereli a figyelmet, aki „az ifjú párra tekintve sírva fakad”.

Az esketési szertartás rövid és egyszerű: „...a pap szavaira Anka halkan, alig hallhatóan válaszolt, míg Lešić, aki a meghatottságtól reggel óta meg sem tudott szólalni, oly hangosan felelt, hogy visszahangzott tőle a csöppnyi templomocska minden zuga.”³⁴

³⁴ „...na svećenikove riječi Anka je odgovarala tihim glasom da se jedva čulo, dočim je Lešić, koji od ganuća nije cijelog jutra mogao riječi prozboriti, odgovarao glasno da je odjekivalo po tihoj tamnoj crkvi.” Josip KOZARAC: i. m. 84.

Anka új otthona: Čardačina-puszta olyan életkeretként jelenik meg, amely később az ifjú pár jövődjének, terveinek inspiráló miliője lesz. Meghitt környezet ez, idilli színeivel mintegy aláfestése, háttérzenéje a két fiatalban zajló érzelmi hullámnak, hatására mind Lešičben, mind Ankában oldódik az esküvő pillanatait meghatározó ünnepélyesség minden belső izgalma: „Ahogy megérkeztek Čardačina-pusztára, felragyogott a nap minden pompájával – aranyló korongja szerteűzte a környéket megülő ködöt.

– A napfény a mi boldogságunk! – Ezek voltak Lešič első szavai, amelyekkel Ankához fordult...

A cselédek nem gondolták, hogy már ilyen korán megjönnek, s amikor a ház előtt váratlanul megpillantották az üres hintót, alig akarták elhinni a kocsisnak, hogy meghozta a fiatalokat.

Eközben a szobába lépve mindketten a Szűzanya képe elé tértek s elrebegték a hála és a boldogság imáját, halkán, amely tömjénillatként áradt szét áhítattal teli szívükben. Amikor felálltak, Lešič átölelte Ankát s ezt a csodálatos szenténeket kezdte énekelni:

Szenteltessék meg a Te neved,
Hála és dicsőség illessen Téged,
Minden halandó zengje dicséretét,
Eleitől fogva s mindörökkön örökké...

Amikor e dallam utolsó foszlányai az éterbe szálltak, szívükben mindketten valami mérhetetlen jószágot éreztek, azt a hön óhajtott érzést, hogy Isten akaratából egymáséi lettek mindörökké. Ajkukon most jelent meg az első boldog mosoly, amely csak az egymástól elválaszthatatlanok kiváltsága. Ez a mosoly egy új élet kapuját tárta ki előttük, amelyen az egymás iránti szeretet és bizalom jegyében léptek át.

Ekkor járult eléjük a cselédség asszonynépe és a gyerekek, kezet csókoltak az új gazdaasszonynak – elámulva, hogy az név szerint ismer minden gyermeket. A legszebb leányka ünneplőbe öltözve hozta nekik a reggelit: kávé és tejet hatalmas fehér kenyérral...³⁵

³⁵ „Kad su prispjeli na »Čardačine«, sunce se pokaza u svem svojem veličanstvu – rujno, okruglo i veliko, obarajući magluštine na sve strane.

– Sunce naše sreće! – To je bila prva njegova riječ za koju je znao da ju je izrekao...

Az ünnepélyes fogadtatást nem követte semmiféle vigalom, Anka máris azt nézte: milyen teendők várnak reá – mondván: „Čardačina-pusztán négy lovon rohan az idő.”

Merőben másként zajlott Nela és Neumayer úr egybekelése. „A templomi szertartás ünnepélyes és meghitt volt, a hazatérés annál vidámabb és hangosabb.”⁸⁶ A násznép örömteli zajossága azonban valami mást is takart. Kozarac finom allúziókkal jelzi: Nela és Neumayer „mintha nem lennének egészen elégedettek egymással”. Az ifjú asszony előbb „szerelmes tekintettel” csüggött férjén, aztán azt kívánta: „udvaroljon neki, dicsérje menyasszonyi ruháját és koszorúját”, amaz pedig elvárta, hogy Nela minduntalan fejezze ki afölötti örömét és boldogságát, hogy a felesége lett. Malkovičné a meghiúsultság miatt nővére istápolására szorult, Vinko és Matkovič pedig a vendégsereg végén „bandukolt”, „hallgatagon és lehangoltan”, az utóbbi gondolatokba merülve, az emberi élet kiszámíthatatlanságán töprengve. Úgy érezte: ezen a napon végleg elvesztette két gyermekét s az eddig aggódó szülőből egyszerűen csak *apa* lesz, akit többé nem szólítanak névén, később talán nagyapa is, s ha végül majd végleg lezárja sze-

Radnici se nisu nadali da bi oni mogli već doći, pa kad iznenada vidješe pred kućom prazna kola, jedva povjerovaše kočijašu koji im reče da je dovezao mladence.

Meduto, njih dvoje, ušav u sobu, klekoše pred Bogorodičnu sliku i izmoliše molitvu čuvstva i zahvalnosti, molitvu bezriječnu, koja je poput tamjana suktala iz njihovih zanesenih duša. I kad su se opet digli, ogrli on nju jednom rukom i zapjeva onu divnu kršćansku melodiju:

Tvoje ime posvećeno buđi,
Tebi nek je hvala i dika,
Nek te štaju svi u prahu ljudi
Od postanka svoga do vika...

A kad su veličanstveni zvuci te pjesme zadnji put odjeknuli, njih dvoje očutiše da su dali Bogu božje, očutiše neku neizmjernu dobrotu u svom srcu, ono živo osjećanje: da su svoji za sva vremena. Sada se pojavi prvi sretni posmjeh na njihovim licima, posmjeh kakvim se samo svoj svomu nasmiješiti može. Taj posmjeh otvorio im je vrata novog života, u koji su oni ljubavlju i pouzdanjem jedno u drugoga stupili.

U to udoše radničke žene i djeca, te uzeše ljubiti ruke po imenu poznavala. Najljepša djevojčica svečano obučena, donese im zajuttrak, kavu i mlijeko s bijelim visokim kruhom...” Josip KOZARAC: i. m. 84–85.

⁸⁶ „...u crkvu se išlo mirnije i svečanije, dočim natrag bućnije i veselije.” Josip KOZARAC: i. m. 88.

mét a halál, gyermekei arra sem fognak emlékezni, hogy egyáltalán volt apjuk is. „Szörnyűek a Te utaid, Uram!” – zárja le töprengéseit, aki hitét eddig mindig így manifesztálta: „Gondolkodj és dolgozz tisztességesen!” („Misli i radi pošteno!”)

A lakodalmi ebéd pompája, zajossága ismét derűsebb irányba fordította a hangulatot, mígnem Vinko váratlan pohárköszöntője ismét újabb fordulatot hoz a vendégsereg kedélyállapotában. A legifjabb Matković mindenki meglepetésére – s az ifjú pár megdöbbenésére – Čardačina-pusztá új lakóira emeli poharát, ami Matkovićné lélekállapotát befolyásolja mindenekelőtt, aki csak most döbben rá, előző este meglehetősen hűvösen, az anyai szeretet és boldogság minden külső jele nélkül áldotta meg Ankat, s azóta eszébe sem jutott. Úgy érezte, mintha lánya megszökött volna tőle, hogy soha többé ne nevezze ezután édesanyjának. E lelkiismeret-furdalás külső jeleire: az anyai könnyekre alig figyelt valaki. Kivált azután nem, hogy táviratot hozott a postás, amely „villámcsapásként hatott a násznapra”. A távirat szövege ugyanis ez volt: „Mélyen tisztelt Anka Lešić! Az ünnep, amelynek Kegyed ma részese, a legcsodálatosabb, amit az ember megélhet. Isten legszebb áldását hozom le az égből és Kegyed homlokára helyezem! Urbanicki!”³⁷ A további történések filmszerű pergeje mutatja a helyzet drámai fordulatát: „Miként az előbb Vinko pohárköszöntője, most ez a távirat hatott derült égből villámcsapásként. Az öreg Matkovićon kívül ezt a táviratot senki sem értette meg.

– Semmi más nincs? – kiált izgatottan Neumayer a levélhordónak.

– Nincs! – hangzik a válasz, s ez a szó úgy hullott Neumayer szíve legmélyére, mintha lefordult volna a székről. Valójában azt hitte, hogy főnöke neki kívánt gratulálni.

Mindezek után váratlanul oly hirtelenséggel szakadt vége a lakodalmi vigasságnak, mint amikor vihar űzi el a mezőről az aratókat. Egyszerre mindenki úgy vélte: itt az ideje a hazaindulásnak... Nemsokára előálltak a felpántlikázott hintók, Matkovićné könnyes szemmel ült fel Nela mellé, hogy félúton elkísérje.

³⁷ „Mnogoštovanoj gospodi Anki Lešić! Slavje, koje Vi danas slavite, jeste najdivnije koje čovjek doživjeti može; najljepši blagoslov božji skidam s neba i polažem ga na Vaše čelo! Urbanicki!” Josip KOZARAC: i. m. 89–90.

Neumayer, aki csak kézfogással vett búcsút Matkovićtól, kellemtelen helyzetbe került, amikor ez megölelte és megcsókolta. Nela elfelejtett apjától elköszönni, csak amikor már a hintóban ült, kiáltotta oda: »Isten hozzád, papa! Isten hozzád!«...

Amikor az előbb még oly vidámságtól hangos ház elnéptelenedett, az öreg Matković Vinko kezébe nyomta Urbanicki táviratát és elküldte vele Čardačina-pusztára.³⁸

A regénybeli társadalomrajzot és a karakterek formálását nyomon követve a továbbiakban néhány újabb, az elbeszélő mód esztétikai értékeit is gyarapító részletre kell felfigyelnünk. Itt van mindjárt a Matković házaspár életében a lakodalmat követő változásnak hangulati elemekkel teli bemutatása, amely aztán – szinte észrevétlenül – fonódik egybe a két fiú jellemrajzának további részleteivel, hogy végül majd egy rövid, de fontos információt tartalmazó descripcióval záruljon. Mindez egy egész fejezet keretében jelenik meg, amelyet a Matković házaspár első pillanatra idillnek tetsző, de nagyon is az elmagányosodás jeleivel teli napjainak leírása vezet be. November közepe van: a kandalló kellemes melege, a szekrények tetején sorakozó birsalmák, az ablakmélyedésekben felaggatott szőlőfürtök és más gyümölcsök illata tölti be a szobát, amely most mintha tágasabb lenne, de mégis valami nyomasztó szomorúság, bánat uralkodik benne. A két öreg már egy hónapja éli a fiókák kirepülése utáni fészek ürességében egyhangú életét, amelyet a két lány végleges távozása mellett a

³⁸ „Kao čas prije Vinkova zdravica, tako sad ovaj brzojav pade kao grom iz neba u tu gozbu. Osim starog Matkovića nije taj brzojav nitko ni razumio.

– Zar nemaš ništa više? – dovikne ugrijani Neumayer glasonoši.

– Neman! – odgovori ovaj, a ta riječ začnu Neumayera na dno srca da je više pao nego se sam spustio na sjedalo. On je zacijelo držao da je njegov šef i njemu čestitao.

Kratak čas iza toga dovrši se gozba nekako naglo i iznenada, kao kad bura rastjera radnike na polju; najedanput su svi bili složni da je vrijeme polasku... I nije potrajalo dugo, doletíše kićene kočije; gospođa Matković sjede suznih očiju do Nele da je isprati do pol puta; Neumayer, koji je Matkoviću na oprost samo ruku pružio, nade se u neprilici kad ga ovaj ogrli i poljubi. Nela se zaboravila oprostiti s ocem, te kad je već u kolima bila, uze dovikivati: »Zbogom, papa, – zbogom, papa!«...

I kad čas prije vesela kuća najedanput opusti, diže se stari Matković, uze Urbanickov brzojav i otputi se s Vinkom na »Čaradačine.«” Josip KOZARAC: i. m. 90.

két fiú távolléte is nyomaszt. Lujo az egyetemen folytatja tanulmányait (s eddigi lumpolásait is), Vinko pedig több időt tölt Lešić és Anka környezetében, mint otthon. A kiüresedett házban Matkovičné végképp nem találja helyét: unatkozik, hanyagolja a háztartást, főzni sincs kedve, s korábbi hiúságából fakadó toalettléteivel sem törődik többé. Hiányzik életéből a vendégvárás és az ezzel kapcsolatos készülődés izgalma is. Matkovič ismét oly mogorva lett, mint azelőtt, munkájába temetkezve tölti napjait, mitsem törődve az asszony hanyag háztartásvezetésével.

Matkovičné még el-eltöpreng két fia sorsán és alkatuk különbözőségén s Kozarac e tépelődés ürügyén invenciózusan szaporítja a két fiú jellemrajzának összetevőit. Vinko kicsi kora óta zömök termetű, bárdolatlan viselkedésű, aki messze esett Lujo eleganciájától, szép termetétől. Az iskolában sem tudták lefaragni önfejlését, a latin grammatika sem nyerte meg tetszését, szívesebben töltötte idejét vadászattal és halászáttal. Anyja már nem is reménykedik, hogy gimnáziumi tanulmányait valaha is befejezi. Viselkedésformáján Vukovićék környezete sem javított, ahol – Matkovičné erről semmit sem tudott – inkább háziszolga, semmint rokongyerek volt, aki fát cipelt a pincéből, baromfit etetett, a boltba szaladozott. Matkovičné sokáig reménykedett gyermeke megjavulásában, ám amikor az ötödik gimnáziumi osztályt másodszor is ismételnie kellett volna, belátta: Vinko mindörökké búcsút kell vegyen a magasabb tudományoktól, s ezzel együtt a még oly szerény hivatalnoki pályától is.

A jurista Lujo – most tudjuk meg – vérbeli jogászként nemcsak lumpolásával, arisztokrata allűrjeivel is igyekezett kitűnni a társaságban. Nem is sikerek nélkül, mert bizonyítványa közepes eredményeit jó fellépésének, „előkelő, arisztokratikus modorának” s nem a tudásnak köszönhette. Barátjával közösen bérelt hónapos szobája baráti találkozók színhelye volt, bölcsészek, jogászok, medikus cimborák egyaránt jártak hozzá, természetesen nem a jogtudomány elmélyültebb tanulmányozása céljából. Beszélgetéseik a napi városi pletykákra, a politikára korlátozódtak – olykor pikáns történetekkel színezve az amúgy is felszínes társalgást. Elégedetlenkedő, csalódott, amolyan dezillúziós társaság voltak, a jogászok különösképpen, akik a vizsgákat s a diplomát valamiféle szükséges rossznak tekintették, mondván: ez utóbbi

sohasem tükrözi a valódi tudást s a rátermettséget. Lujo természetesen mindezek ellenére „...főispánságról és septemvirátusi tagságról ábrándozott”.

Kozarac deskriptív információi mögött ismét nem nehéz felfedezni a kritikus írói attitűdöt, amelyet a városi értelmiség általános jellemzésével kapcsolatosan az előzőekben már megismertünk. A társadalom „szürke átlagának” tekinti a középosztály Vuković és Neumayer típusú képviselőit s minősítésében ismét ott munkálnak bizonyos turgenyevi reminiszcenciák, de a kortárs európai regény inspirációi is. Mintha őt is megérintette volna mindaz, amit a naturalizmus-vita, a regényelméleti polémiák s a folyóiratokban lassan sokasodó fordítások hoztak a horvát szépprózába a század utolsó két évtizedében. A városi szegénység s a szellemi proletariátus szélesebb, tüzetesebb rajza ugyan nincs jelen a szövegben, a leírás inkább csak néhány jellemző vonás felsorolására korlátozódik, mégis: a hónapos szobák diáklakóinak szociológiai perspektívájáról, s a jövő ígérését jelentő, a középosztály vérfelfrissítésére hivatott jövődó értelmiség moráljáról fölöttébb hiteles lesz a kép az ilyenfajta hasonlatok nyomán: „Olyanok voltak, mint a hegyi patak, amely a tenger felé igyekezett, de iszap-pal, sárral megtelve már félúton a semmibe vezett, nem lévén annyi ereje, hogy utat törjön magának a mocsáron és a köveken át.”³⁹

A Kozarac modellálta kép természetesen nem lenne teljes, ha nem következnenek nyomában a már ismert közgazdaság-tudományi reflexiók, amelyeket ezúttal is Lešić gondolataiként ismerünk meg: „A fürge észjárású Lešić hamar felismerte, hogy ezek a fiatalok csapatostul tódulnak az egyetemre, a három-négy egyetemi év alatt elveszítik a valódi munkakedvet, a lélek szárnyalását, a jövőbe vetett hitet, mert itt csak a szülők elvárásaival és az ösztöndíjakkal törődnek, majd mindezek után valaminő állami hivatalról ábrándoznak. Ez pedig a lelki legnagyobb mérvű pusztítása: a tudás tudniillik annyit jelent, hogy – jobban vagy gyöngébben – a stúdiumok befejezése után valamilyen hivatalhoz jutnak, ilyenolyan fizetéssel, a hivatalnokok pedig géppé, holttestté válnak, tol-

³⁹ „Oni su bili što i gorski potočić koji je poletio k moru, nu zamuljio se i izgubio još na pol puta, neimajući toliko vodene sile da prokrci sebi put kroz močvare i kamenje.” Josip KOZARAC: i. m. 96.

lat nyomnak a kezükbe, hogy látástól vakulásig körmöljenek, bár talán egyetlen sor sem vált ki belőlük lelkesedést, s nem tölti ki lényüket a holnapi nap életöröme iránti szeretet.

De mit is lehet kezdeni annyi pénzzel, amely arra sem volt elég, hogy ezek a fiatalok független, a befektetett tőkével arányos megélhetéshez jutó emberekké váljanak, s hogy valamely más céljuk is legyen! Mennyi pénz veszett már így kárba! S bár látnivaló, hogy az erre a célra fordított tőke rosszul fizet, mégis oly sokan, mondhatni, valamiféle szenvedéllyel futnak utána. A legügyesebb pénzemberek az izraeliták. Ők az ilyen vállalkozásba nem fektetnek be sokat. Ezt csak akkor kockáztatják, amikor előre tudják: a befektetett tőke biztos hasznot hoz: csak *legtehetségesebb* fiaikat küldik tanulni, mégpedig a legjövedelmezőbb pályákra: orvosnak és ügyvédnek. Többi gyermekük a gazdaság örök forrásai: az ipar és a kereskedelem felé tódul.⁴⁰

Az eseménytörténet további fejleményei voltaképpen Lujo és nemzedéke társadalmi perspektívájának konkretizálására korlátozódnak: a Neumayer házaspár életmodellje azt hivatott bemutatni: a valóságban – egzisztenciális tekintetben – mennyire távlatatlan, az érzelmi életet elsorvasztó, sokszor öncsalásba, önámításba menekülésre készítő a Matkovićné által olyannyira idealizált tisztviselői pálya. Kozarac mellőzi a részletező érzelmi

⁴⁰ „Bistroumni Lešić brzo je uvidio da mladi ljudi koji jatovice hrle na sveučilište, izgube za ono tri do četiri godine kuburnog sveučilišnog života pravu volju za rad, poletnost duha, jasan pogled u budućnost, jer za njih se sada brinu roditelji i stipendije, a nakon toga kojigod državni ured. A to je najveći ubojica duševnih sila: znanje, naime, da češ – učio bolje ili lošije – nakon dovršenih nauka doći u ured s kakvom-takvom plaćom; a u uredu postanu mašine, mrtva tjelesa, kojima se turi u ruke pero da pišu njime od jutra do mraka, a nijedan redak možda nije ih ushitio, nije im ulio ljubavi za sutrašnji dan života.

A što bi se moglo s onolikim novcem koji nije bio dovoljan da od tih mladića napravi neodvisne i prema veličini izdane glavnice opskrbljene ljude, postignuti da je uložen u koju drugu svrhu. Koliko li je kapitala već na taj način propalo! I akoprem je očevidno da se kapital u tu svrhu uložen slabo plaća, ipak ga toliki, reć bi, nekom straću u tutanj gube. Najbolji novčani ekonomski, Izreličani, ne troše puno u takva poduzeća; oni u tu svrhu troše samo onda kad su unaprijed sigurni da će im se uložena glavnica rentirati: samo *najdarovitiji* njihovi sinovi posvećuju se znanosti, i to najunosnijoj: liječništvu i odvjetništvu. Sva ostala njihova djeca hrle obrtu i trgovini, tom vječnom vrelu sticanja bogatstva.” Josip KOZARAC: i. m. 96.

motivációt, szereplőit e további fejezetben alig beszélteti, a dialógusok, jelenetek helyett a narráció kap elsődleges szerepet.

E meggondolatlan és épp ezért eleve boldogtalan házasság külső keretei korántsincsenek arányban a lehetőségekkel, túlságosan nagyok az igények s mindehhez nem biztosított az anyagi fedezet. A belvárosban bérelt háromszobás lakás négy, utcára néző ablakával, Nela kívánsága volt: úgy vélte, eleget élt falun, most ifjú asszonyként nem akar olyan negyedben lakni, „ahol egy lelkét sem látni az utcán”. A szép lakás évi bére (250 forint) azonban jelentősen meghaladja azt az összeget (évi 150 forint), amelyet Neumayer hivatalától erre a célra kap. Az asszonyi óhaj teljesítésére a férjet sem kellett nagyon biztatni, ő „eddig is igen nagyra tartotta magát”, s most ifjú házasként úgy érezte: „csak most vált teljes emberré”. Jólesett a piciny, szobányi legénylakást előkelő polgári otthonnal felváltani. A házaselettel kapcsolatos elképzelései – és illúziói – viszont csakhamar szertefoszlottak. „Sokkal érdekesebbnek és szebbnek képzelte el”, mint amilyen a valóságban lett. Azt remélte például, hogy reggelente, amíg ő készülődik, korábban kelő felesége előkészíti neki a tiszta inget, a nyakkendőt, a kitisztított cipőt, a kikefélt, átvasalt öltönyt, s eléje teszi a frissen főzött, illatos kávé. Csalódnia kellett: Nela minderre nem volt hajlandó, sőt úgy képzelte: ő kapja ágyába a kávé, hogy aztán – férje távozása után – még tovább lustálkodhasson. Azt is elvárta: férje, szabadidejében, éppúgy udvaroljon neki, mint jegyességük idején, dicsérje ruháját, frizuráját, lesse kívánságait, hallgassa meg banális asszonyi pletykáit. A falusi fruska most úgy gondolta: úriasszony lett, aki mostantól kezdve csak parancsol, s mindent kedve szerint cselekszik. Mindez háttartalan könnyelműséggel párosult: az elsején kezébe adott fizetésből másnap már egy fillér sem volt, a következő hónapban pedig már kevesellte is férje jövedelmét – mondván: nem fedezi a pénz kiadásait. Hanyagolta a háztartást, s csakhamar kiütközött zsarnoki természetű is: egyszer például „beteget játszott” – kétségbeejtve előbb a cselédlányt, majd férjét is.

Mindez napról napra hatványozta Neumayer elégedetlenségét, s lassan maga sem tudta: szereti vagy éppen gyűlöli lányának oly elbűvölő feleségét. A naponta ismétlődő viták, veszekedések közben nem érzékelték, hogy „...kettejük világát egy folyó választja

el és ezt a két világot egy híddal kellene összekötni...”⁴¹ A híd nem épült, az ilyenfajta viták viszont egyre gyakoribbá váltak:

„– Te mindenkiel többet törődsz, mint velem, a hivatalodra nagyobb gondot fordítasz, mint rám.

– Törődnöm kell a hivatalommal, mert abból élek.

– Ez neked élet, ez neked hivatal, amikor a felét sem kapod annak, amennyire szükséged lenne, s te az ilyen hivattal törődsz többet, mint velem!

– Másoknak sincs több, és mégis megélnék, de azok asszonyai meg tudják becsülni a krajcárt, tudják: mit jelent beosztással élni.

– Tudtad, milyen vagyok, miért vettél feleségül? Nem azért mentem hozzád, hogy a cseléded legyek.

– Az a nő, akinek semmije sincsen, ne menjen férjhez, mert az ilyen házasság hazugság.

– Ha én téged, úgy te is becsaptál engem.

Ez volt az első igazság, amit egymás szemébe mondtak, de egyik sem akarta elismerni és meglátni ezt az igazságot, mert mind-egyikőjük a maga elégedetlenségét vélte igaznak...”⁴²

A már-már felbomlani látszó házasságot a váratlanul látogatóba érkező anyós, Matkovićné tartja egyben – nem tudni azonban, mennyire hatékonyan. Az anya a tapasztaltak birtokában végre belátja: mekkorát tévedett lánya nevelését – valójában kényeztetését illetően, s mennyire igaznak bizonyultak férje „pró-

⁴¹ „...između njegovog i njezinog svijeta teče rijeka, a ta dva svijeta da bi trebalo mostom saslaviti.” Josip Kozarac: i. m. 105.

⁴² „– Ti za svakoga više mariš nego za mene; ti tvom uredu više brige posvećuješ nego meni.

– Ja moram mariti za ured, jer živim od njega.

– To mi je život, to mi je ured kad ne dobiješ ni polovicu toliko koliko trebaš; za takav ured ti više mariš nego za mene!

– Nemaju ni drugi više, pa žive; al njihove žene znaju što je krajcara, razumiju što je gospodarstvo.

– Ti si vidio kakva sam, pa zašto si me uzeo? Ja nisam pošla za te da budem tvoja služavka.

– Žena koja ništa nema ne smije se udavati, jer takva je udaja prevara.

– Ako sam ja tebe, onda si i ti isto tako mene prevario.

To je bila prva istina koju se jedno drugom u oči rekli; nu, nijedno ne htjede da tu istinu prizna i uvidi, jer je svako držao svoje nezadovoljstvo opravdanim...” Josip KOZARAC: i. m. 105–106.

féciái”. Kísérlete félsiker: hiába próbálja lányával megértetni: pazarló életmódja tönkreteszi a házastársi kapcsolatot, szakítania kell a pazarlással, kiadásait az anyagi lehetőségek határain belül kell tartani, pénzkereső férje gondjaiban osztoznia kell stb. Nelát mindez nem érdekli: ő folyton a széptevő fiatalemberekről, azok hízelgéséről, ruhákról mesél, s amikor anyja e dús fantáziát redukálni próbálja, ezzel a mondattal csapja arcul: „De mama, te egészen elparlagiasodtál azon a pusztán, amióta eljöttem, már a kalapot sem tudod a fejedre tenni.”⁴³

A regény záró fejezete minden tekintetben az előzőnek ellentéte. Változik az elbeszélő mód: a narráció háttérbe szorul, helyébe a dialógusok, rövid jelenetek lépnek, ami a műegész értékvilágát jelentősen gazdagítja. Nela és Neumayer zsákutcába torkolló házasságának bemutatása után most Anka és Lešić boldog családi életének rajza következik, amely rajzban – halványan bár – felsejlenek a turgenyevi poézis reminiszenciái is – jóllehet: közgazdasági nézeteit Lešić már nem Adam Smith fogalmai szerint adja elő. Ami a fejezet életanyagát illeti, itt is bővülést tapasztalunk: a családi élet apró örömeinek jelzése mellett újra megjelennek a Matković család régebbi konfliktusai és problémái, a mezőgazdaság technikai modernizálásának tényei (gőzgép), utalás történik a jogász értelmiség elhelyezkedési nehézségeire, az európai politika eseményeire stb. A legbővebben Lešić sikeres vállalkozásáról olvasunk, amely a fiatal gazdatiszt közgazdasági teóriáinak gyakorlati igazolása. Vagyis: Kozarac e fejezet keretében fonja egybe a különböző cselekményszálakat, ami alkalmas arra, hogy Lešić – az írói szándéknak megfelelően – ideáltípusá emelkedjék, emberi, erkölcsi tisztasága s vállalkozásainak sikerei tekintetében egyaránt. Morálfelfogása, példaadó életvitele, munkabírása és -szeretete, vállalkozókedve és eredményei egyaránt környezete fölé emeli alakját, amit mindjárt a fejezet nyitó jelenetében meg tapasztalhatunk. Az estébe nyúló vadászat végeztével Vinko marasztalja: későre jár, ne menjen haza, aludjon náluk, Ankát majd küldönc útján értesítik elmaradása okáról. Lešić csak ennyit mond: „Er-

⁴³ „Ma ti si se, mama, posve poseljačila na toj pustari; otkako je mene nestalo, ti ne znaš više ni šešir na glavu postaviti...” Josip KOZARAC: i. m. 107.

ről szó sem lehet. Te még nem tudod, mit jelent a házastársnak az adott szó. Aki azt nem tartja meg, az nem ember.”⁴⁴

A fogadtatás, amelyben Lešićnek hazaérkezése után része van, több mint hála, a hitvesi szeretet, a házastársi együvé tartozás, a szeretett férj iránti aggodás és a megérkezés kiváltotta öröm együttes kifejeződése. Kozarac nem lirizál, egyszerű szavakkal, csaknem tömönatos tömörséggel vázolja fel a jelenetet s mégis az élmény intenzitásával. Amint a kutyák csaholása jelzi a várva várt férj érkezését, feltárul az ajtó, fénynyaláb fonja körül alakját, s a küszöbön ott áll az eddig aggodó, most viszont a boldogságtól megszólalni alig képes szerető feleség. Bent terített asztal várja, a vacsora tálalva van – érintetlen minden: Anka nem tudott nélküle asztalhoz ülni. A kölcsönös szeretet és megbecsülés, az egymásért minden áldozatra kész két ember életét egybefonó harmónia megannyi apró jele sorakozik fel a jelenet keretében (Anka aggodása férje fáradtsága miatt, Lešić vacsora utáni rövid lapszemléje, majd még félben maradt hivatali teendőinek befejezése, amely Anka jóvoltából jócskán elapadt, mert napközben – önszántából – az írásbeli munka jelentős részét elvégezte). Az idill sem hiányzik: Lešić romantikus ábrándjait ismerjük meg egy rövid passzusban, amint kedvenc képes magazinjában egy Rajna menti kastély képére bukkanva arról ábrándozik: egyszer talán neki is lehet ilyen otthona. Ábrándjaitól valósabb örömhír zökkenti vissza a jelenbe: Anka most árulja el neki: gyermeket vár. Öröme kimondhatatlan, a boldogságtól egész éjjel ébren van...

Az előző napi vadászatra is vissza kell térnünk – lévén, hogy az korántsem csak passzió, szórakozás volt. Lešić és Vinko valójában terepszemlét tartott a háromszáz holdnyi mocsaras terület egy nagyobb részén, amelyet tervei megvalósítása céljából szeretne megvásárolni a közbirtokosságtól. Apósát is beavatja tervébe, aki anyagilag is kész a vállalkozásban részt venni. Az üzleti tárgyalás sikerrel jár: 3000 forintért megveszik a területet, néhány hónap alatt elvégzik a lecsapolást, s a kitűnő televény egy részén már a nyár elején elsőrendű kaszáló jelzi a vállalkozás sikerét. Fél év elmúltával pedig a terület mentes minden adósságtól,

⁴⁴ „To još manje. Ti toga još ne pojmiš što znači zadati svojoj ženi riječ; onaj koji je ne drži to nije čovjek.” Josip KOZARAC: i. m. 108.

Matković 5000 forintot kap kézhez, hogy helyezze a takarékpénztárba, Vinko pedig 500 forintos summát, hogy az ősz folyamán Bécsben felsőfokú műszaki stúdiumokat kezdjen.

Utalnunk kell itt a gazdálkodás folyamatának, részleteinek bemutatására is, amelynek révén Lešić szakértelmét, munkaszervező képességét, ambíciózusságát, a termelékenységet növelő találménységét, de komoly fizikai igénybevételt jelentő munkáját is megismerjük – minimálisra redukálva e történések leírásánál a kínálkozó romantikus effektusokat. Jellemző, hogy csupán az eredményeken elámuló parasztnép lát benne afféle titokzatos romantikus hőst, „aki boszorkány és éjjel seprőn lovagolva megbabonázza rétjeit”.⁴⁵

Az első sikerek után úgy tűnik: a prosperáló gazdaság legnagyobb nyertese az öreg Matković, aki élete legboldogabb pillanatait éli meg, amikor Lešić az adósság rendezését jelentő 5000 forintot leszámolja neki. Az egész életében takarékoskodni kényszerülő, de családja könnyelműségre hajlamos tagjai miatt örökösen az egzisztenciális aggodalmak határmezsgyéjén egyensúlyozni kényszerült gazdatiszt most azt látja: Anka és Lešić házassága révén a család jobbik felének sorsa átfordult az abszolút létbiztonság terepére. Érthető az öregúr elérzékenyülése: könnyekre fakad a boldogságtól.

Matković persze továbbra is „szenvedő hőse” marad a regénynek, a számára Lešić és Anka teremtette boldogságélményt egy újabb kellemtelen epizód zavarja meg, amelynek „főszereplője” természetesen ismét Lujo lesz. Az epizód beiktatását egyébként már a regény drámai színezetű exozicciója is szükségessé teszi, hiszen Lujo akkori, apját zsaroló levele határozott irányt szabott a további történéseknek, így az írónak ezt a szálát a befejezés előtt mindenképp el kell varrnia. A kompozíció belső törvényei is megkívánják ezt, hiszen Lujo – láttuk – mindvégig Lešić erkölcsi antipólusa a regényben.

Amikor az anyagi gondok terhétől szabadultan Matković úgy érzi: fellélegezhet: Lujo ismét egy időzített bombát robbant: ismét pénzt kér a hazautazásra és közli: tanulmányai abszolválá-

⁴⁵ „|on| ... je vilovnjak ... |i| u noću na metli jahao i uvraćao svoje njive.” Josip KOZARAC: i . m. 115.

sát őszre halasztotta, így még mindig diploma nélkül érkezik haza. Matković úgy érzi: egy egész „jéghegy zuhant a szívére”.

Lujo két évfolyamtársával érkezik haza, akiket vendégségbe hívott szülei házába – nyilvánvalóan „villámhárító” céllal, mert jól tudta: „mi várja otthon az elhalasztott vizsgák miatt.” Matković korholása persze ennek ellenére sem marad el, a barátokat azonban nem zavarja a szigorú apa rigorózussága, „aki nem tudja megérteni: az egyetem szabadsága lehetővé teszi a vizsgák fél évvel korábbi vagy későbbi letételét”. Kozarac nem is vesződik tovább a szülői házbeli feszültségek részletezésével, hiszen hátravan még egy olyan jelenetsor felépítése, amely majd a végkifejlet felé viszi a történeteket. Erre Lujónak és barátainak Čardačina-pusztára tett látogatása ad alkalmat.

A vendég ifjak Lujo társaságában érkeznek a majorságba, ahol éppen a betakarítás, a cséplés ideje van. Az új jószágigazgató a mezőgazdaság modernizálásának híve lévén, gőzgépet hozat Bécsből a munka gyorsabb és hatékonyabb végzése céljából. Lešić azt reméli: a jogász vendégeket érdekelni fogja a modern cséplőgép s egyáltalán: a majorságban folyó élet és gazdálkodás. Tévednie kellett: a cséplőgép körüli füst és a gőz, a por, a pelyva már tisztos távolban megállította őket, a gépész (valójában gépészmérnök) olajos ruháját, kezeit látva pedig már a lehetséges kézfogástól is irtóztak. Az újonnan, ugyancsak korszerű igények szerint épített disznóhizlalda, valamint a túrmezei és szerémségi sertésfajták bemutatása sem nyeri meg tetszésüket, amit nem is titkolnak, undorodva mondják: „micsoda bűz”, s meg is mondják Lešićnek: semmibe sem nézik a látottakat. A házigazda úri eleganciával, gazdasági ismereteinek és klasszikus műveltségének fölényével adja értésükre: viszolygásuk ellenére előbb-utóbb tudomásul kell venniük: „az emberiség jóléte és jövője” csakis ott biztosított, „...ahol a mozdony füstje megállás nélkül száll fel a légből, ahol a gyárak füstje tölti meg a légkört, ahol minden gyümölcs magja és héja bűzlő hulladékká lesz.”⁴⁶ Ez a „hulla-

⁴⁶ „...tamo, gdje se željeznička para bez prestanka vije po zraku; gdje dim tvornica napunjuje svu okolišnu atmosferu svojim smradom, gdje se od svake koštice, od svake ljuske pripravlja gnoj, gdje se ti smradni otpaci zlatom plaćaju – samo ondje se može govoriti o blagostanju i napretku čovječanstva.” Josip KOZARAC: i. m. 116.

dék” – ha nem tudnák az urak – „arannyal fizet”. „Az uraknak – folytatja Lešić –, amint látom, nemigen tetszik, amit mondok, önöket jobban elbűvöli Vergilius verssora: *Tytyre, tu patulae recubans sub tegmine fagi...* Ez az aranykor elmúlt, uraim, a tizenkilencedik század nimfáinak nincs helyük az ágasbogas bükk árnyékában.”⁴⁷

A fiskális pálya horizontjain túlra látni nemigen képes fiatal-emberek imponálóan tartják, hogy Lešić talán náluk is „jobban ismeri Cicero nyelvét”, az viszont felfoghatatlan számukra, hogy a gazdatiszt, aki kapásból idézi Vergiliust, a szerémségi és túrmezei sertésfajta jövedelmező tenyésztését előbbre valónak tartja a közéleti érvényesülésnél.

Ez a most még szalonképes viselkedés ebéd közben durva fordulatot vesz majd, miután a „bécsi gépészcél” kiderül, hogy a bécsi műszaki főiskolán szerzett diplomát, s két éve egy „automatikusan működő szelep” kifejlesztésén dolgozik, amellyel a gőzgépben keletkezett fáradt gőzt újra lehet hasznosítani. Újságot épp ezért két éve nem olvas, s azok a világpolitikai kombinációk sem érdeklik, amelyekkel Lujo és társai traktálják a társaságot. A Bismarck „legutolsó beszédeinek” idézésével brillírozó fiatalemberek politikai „konceptiói” az európai nagyhatalmak egyesüléséről persze képtelen fantazmagóriának bizonyulnak, s a beszélgetés ismét a különböző tudományokra terelődik. A jogtudomány prioritása mellett kardoskodó, leendő közigazgatási gyakornokok vagy éppen majdani fiskálisok ellenében a bécsi vendég a kereskedelmi, ipari és műszaki felsőfokú végzettség fontosságát és társadalmi hasznosságát, az egyén anyagi gyarapodását garantáló voltát bizonyítja be saját jövedelmének tényeivel. Lujo és társai számára felfoghatatlan, hogy egy harmincnégy éves férfi tízévi szolgálat után évi hatezer forintot keres ilyen – szerintük – alantas munkával. Ellenérveik persze nincsenek, ezért a vitát legegyszerűbb pohárköszöntővel lezárni, amelynek célja a gépészmérnök lerészegítése. Kozarac nem takargatja: a három fiatalember

⁴⁷ „Gospodi se, kako vidim, ne rače moje riječi; vi ste većma ushićeni Vergilijevim stihom: *Tytyre, tu patulae recubans sub tegmine fagi...* Ta su zlatna vremena prošla, gospodo moja, nimfe devetnaestog stoljeća nemaju više mjesta u hladu krošnjatih bukava.” Josip KOZARAC: i. m. 116.

mentalitásának bemutatásával a hivatalnokréteg erkölcsi hitvány-ságát, társadalmilag parazita voltát kívánja bemutatni, amit egy újabb jelenet készít elő. Egyiküket édesanyja levélben értesíti, hogy díjtalan gyakornoki állást kapott „a felső országrészben”. A hír heves indulatot fakaszt a társaságban, kivált Lujo lázad-zik – mondván: ilyen embereket nem díjtalan státusba, hanem tisztí beosztásba kellene azonnal kinevezni – de hát: „*nemo propheta in patria.*” Amikor Lešić megemlíti: miért nem vállal-nak állást a vidék falvaiban, ahol tárt karokkal várnák a diplo-más munkaeőt, Lujo indulatosan és gorombán támad sógorára: „Ide figyelj: ha te már földet túró paraszttá lettél is, ne légy pi-masz és ne sértegesd a barátaimat, mert örülhetsz, hogy ilyen emberek megtisztelik házadat...”⁴⁸

Kozarac itt, sajnós, elmetshi a szálát, nem aknázza ki a jelenet kínálta lehetőségeket Lujo karakterének további árnyalása céljá-ból. Pedig a cselekmény megannyi előzménye is indokolja ezt. Nem lépteti színre például Ankát, aki erkölcsi tisztasága, nagysága és fölénye okán a családban – már a mű elején láttuk – fivére jelle-mének ellenpontja. Ehelyett – egy fordulattal – egy évet szalad előre az időben, s a Matković család egészének rövid állapotrajzá-val áll elő, így fonva végleg össze a cselekménynek a négy gyer-mek életsorsa mentén futó szálakat. E záró passzus információs anyagából tudjuk meg: a bosznia-hercegovinai kormány immár a harmadik pályázati kérvényt küldi vissza Lujónak elutasító vég-zéssel, s itt hallunk ismét Neláról is, aki kétségbeesetten, levél-ben kéri apját: sürgősen küldjön kétszáz forintot, mert eladóso-dásuk miatt bútorokat lefoglalták, s ha nem jön segítség, könyör-telenül elárverezik.

A két szülő reflexióját írónk egyetlen mondatban közli: „Matkovićné magánkívül volt, az öreg pedig rezignáltan, magába roskadva újból krajcáronként kuporgatni kezdte a mindig soka-sodó adósságra a pénzt.”⁴⁹

⁴⁸ „Čuješ, aki si već poljodjelac, ne budi takav prostak, pa mi ne vrijeđaj prijatelja u svojoj kući; možeš biti sretan da su ti došli ovakvi ljudi pod krov...” Josip KOZARAC: i. m. 119.

⁴⁹ „Gospođa Matković je bila izvan sebe, a starac je, i opet s rezignacijom u sebi, zbrajać krajcar po krajcar da skucka što veću svotu.” Josip KOZARAC: i. m. 119.

Čardačina-puszta képe sokkal derűsebb: Anka viruló fiatalasszony, egész lényét áthatja egyéves kisfia iránti szeretete, rajongása, a gyermek minden mozdulata örömmel tölti el szívét, s alig várja már a pillanatot, amikor majd megszólal: „Anya, ott jön apa, apa, apa!”

Lešič – Vinko társaságában – éppen hazafelé tart, izzadva, fáradtan jönnek a földeken át, közben azt mérlegelik: mikorra fejeződik be a cséplés, hogy aztán saját birtokukon is bevégezzék a betakarítást. Oda is gépek kellenének már...

Itt valami életképszerű, idilli folytatást várnánk: Anka és Lešič kölcsönös örvendésének, apa és gyermeke boldogságának részletezését, egyszóval a családi jelenetet, ám ez elmarad. A regény – kisé váratlanul – Lešič turgenyevi hangszerelésű elmélkedésével lezárul, amelyben szerencsére háttérbe szorul a korábban tapasztalt, a „közgazdasági traktátusokra” emlékeztető hangnem. A nemzetjövőt latolgató gondolatok visszafogottak, a bajok orvoslására új receptje van: a politikai viszálykodás, parlamenti csatározás helyett a „tizenkilencedik század technikai forradalmának” s az emberi alkotóerő egybefonódásának kell megtörténnie Horvátországban: „De kedves Vinko, mikor érkezik meg a mi lelki mezőinkre az a gép? Mikor tűnik el fiataljaink felületessége, sekélyessége a tudomány szántóföldjéről? A bevetendő földet ma még mindig sekélyesen szántják fel, s a föld alig hoz annyi termést, hogy a hanyag szántóvetőt valahogy eltartsa. Mikor fogják felszántani annyira, hogy a betakarított termés ne csak a mindennapi kenyér szükségletét fedezze, hanem maradjon fölösleg is, amelyből mások is részesülnek! Ennek a mérnöknek egyetlen szelep miatt már két éve nincs nyugalma, itt meg még azt sem tudják, hogy egyáltalán egy ilyen gép van a világon! Az ember szinte el sem akarja hinni, amikor népünk tehetségéről, országunk termékenységéről gondoskodik! Persze ez a látszólagos tehetetlenség mindaddig tart, amíg az a két tőke – az ember és a föld, a tehetség és az alkotóerő – nem ismeri fel saját értékét, amíg a tétlenségből és álmatlanságból ki nem mozdul a 19. század ama felfelé szárnyaló lendülete felé, amely nem a holt, hanem az élő tőkét keresi...”⁵⁰

⁵⁰ „– A kada će, dragi Vinko, na naše duševno polje doći ta mašina? Kada će prestati ono površno i plitko oranje naših mladih ljudi po njivi znanosti? Zasad oru još tako plitko, da tlo jedva onoliko roda baca da prehrani nekako nemarnog

Nemigen lehet vitatni: Kozarac regénye – de prózájának egésze is – új szólam a 19. századi horvát prózatörténetben, olyan nívó, amelynek értékvilágáról lehet vitatkozni, de azt tagadni nem lehet. A horvát regényfejlődés kontextusából kiragadva, s csak a műfaj kortárs európai összefüggésrendszerében vizsgálva nyilván szerényebb értéket mutat, gyöngeségei is jobban látszanak, amelyek számbavétele nem is fölösleges, de hozadékának egésze mégis elsősorban a hazai folyamatok párhuzamában mérhető igazán. Kétségtelen: a *Holt tőkék* nem kifejezetten jellemregény, sokkal inkább az esemény- és narratív regény keveréke, a struktúra s a kompozíció aspektusából szemlélve viszont jól megalkotott műként kell dicsérenünk. Meglepően új vonása a kor helppolitikai csatározásainak, viszályainak mellőzése, ami megóvja az aktualizálás sablonjaitól, nemzeti elkötelezettsége viszont ennek ellenére elvitathatatlan. Éppen az emeli némely kortárs szerző műve fölé, hogy a nemzetjobbítás kulcsát egy belső, a nemzettesten belüli megújulás szükségességében keresi és jelöli meg, szakítva ezáltal azzal a szemlélettel, amely a társadalom bajainak, elmaradottságának okát jobbára az idegenek (németek, magyarok) uralmában látja. A „holt tőkék” felkutatásának a regényben megfogalmazott ideáját lehet romantikus utópiának tekinteni, de a nemzeti kincs, a „töretlen föld” okos hasznosításának szándékát csak dicsérni lehet. És ne feledkezzünk meg a mű morális szegmenséről sem, amely Lešić és Anka karakterében s az előbbi életprogramjában ölt testet...

orača. Kada će oni zaorati duhije, da biljka nikne triput veća negoli dosad; kad će oni zadubiti se u znanost toliko da im ubrani plod ne bude jedva dostatan za svakdanji kruh, nego da bude suviška od kojeg će i drugi koristiti imati! Onom mjerniku ne da jedan ventil dvije godine mirno spavati, a ovdje se još ni ne zna da stroj takve vrste uopće opstoji! Čovjek gotovo da ne bi vjerovao kad pomisli na našu darovitost, na plodnost naše zemlje! A la će tobožnja nemogućnost potrajati sve dotle dok one dvije glavnice – čovjek i zemlja, darovitost i plodnost – ne upoznaju svoju vrijednost, dok ih iz nerada i pospanosti ne krene ona naprijed leteća sila devet naestog stoljeća koja traži živih, a ne mrtvih kapitala...”
Josip KOZARAC: i. m. 120

ARTISZTIKUM ÉS (VAGY) NEMZETTUDAT? JANKO LESKOVAR „ROSKADOZÓ KATÉLYA”

1.

A 19–20. század fordulóján, majd az új század elején a horvát prózában jól érzékelhető paradigmaváltás megy végbe. Lukács István találó szavai szerint „a »haszonelvű« szemléletet egyre inkább az artistikus látásmód váltja fel”.¹ Jól szemléltetheti ezt Matoš kisprózája, amelynek egyik korai darabja (1901), a *Poštenje* (Becsület) című elbeszélés még a direkt „társadalombírálat” példajaként hat, az egy évvel később megalkotott *Balkon* viszont már a szépség baudelaire-i keresésének és imádatának remek rajza, poézisben, zeneiségben, festői effektusokban, látomásosságban gazdag írás, a baudelaire-i misztikus szépségimádat egyik legszebb horvát nyelvi hangszerelésű példája.

Ez a paradigmaváltás nem előzmények nélkül való. Miként már vázoltuk: „Turgenyev poétikai realizmusának” recepciója éppúgy formálta, mint Flaubert, Maupassant s részben Zola írásművészetének befogadása. Az emlékezetes 1895-ös zászlóégetés utáni szankciók miatt külföldre kényszerülő ifjúság Prágában és Bécsben új ideákkal és művészi törekvésekkel ismerkedik, s a horvát modernizmus úttörője lesz. A szimbolizmustól a szecesszióig sokféle hatás jut érvényre általuk, amelyek igazi hozadéka majd a 20. században mutatkozik meg. E jelenség és folyamat karakterét illusztrálандó Milivoj Dežman-Ivanov 1898-as cikkéből idézünk, amely a bécsi kötődésű fiatal írók csoportjának manifesztumaként is aposztrofálható: „Valamennyiünkben, mint ahogy az egész emberiség lelkének mélyén is ott rejtőzik valamiféle szándék, hogy gondjainkat és fájdalmainkat álmódozással űzzük el. Lelkünk egyik csendes zugában láthatatlan forrás van, amely ti-

¹ LUKÁCS István: i. m. 475.

tokban csörgedezik lelkünk és az örökkévaló világmindenség titkairól susogva. Szeretnénk elfojtani e susogást, ám mégis, amint eluralkodik a csend – újra ott a bánatteli óhaj, a csendes vágyódás valami után, ami nem olyan mulandó, mint az emberi élet. Az emberiség hiába törekedett – kétségbeesetten kapaszkodva a valóságba – magába fojtani ezt a hangot. Az elcsigázott emberiség újra és újra visszatér e forráshoz, amely vonzza és taszítja, amely félelemmel tölti el, és új reményeket ad neki. Évszázadok rohantak el, és az emberiség csalódva költészetben és valóságban harcolt a lávoli, láthatatlan boldogságért. A tudás felhalmozódott, az emberi szellem magasan szárnyal, de a szívben ott van az elégedetlenség. Volt idő, midőn az emberiség kemény harcot kezdett, abban reménykedve, hogy véget vet tulajdon szenvedéseinek – ám végül ismét a porba hullott minden. Mindenki látta: ezen az úton tovább nem lehet lépni, s a lelkeken úrrá lett a kétségbeesés, és mindenki lázasan keresni kezdte az új utakat – az új illúziókat. Dobjuk el a régit, mert nem hozta el nekünk a várva várt boldogságot, keressünk új távlatokat, hátha megpillantjuk az áhított paradicsomot.

Most épp ebben a korszakban élünk. Felsebzetten, megkínzottnak, izgatottnak keresünk. A rideg realizmus, ahelyett hogy megszabadított volna a kétségektől, még jobban elkésérített bennünket, és mi még jobban megdermedtünk a világban. Megriadtunk a rideg valóságtól, és most átadjuk magunkat az álmodozásnak, behúzódnak lelkünk titkos rejtekébe.

Megjelent a vizionalitás, misztikus legenda. Mintha Swedenborg járna a föld körül.

Mi, aggastyánarcú gyermekek csüggünk e legendán. Minden szenvedés és kísérlet örökül maradt ránk, minden előző nemzedék fájdalma és reménye bennünk találkozott. Hiába az ellenszegülés. Titkos kapcsolatok kötnek össze bennünket apáink árnyai-
val. – És a lelkünk egyre csak titkokról suttog.

Ebben a szenvedés és remény közötti idegrángásban egy új művészet nőtt fel. Nem elméletileg konstruált állandó irányvonal ez – nem, csupán az új generáció lelki harcának visszfénye. A materializmus elleni harc lett a jelszó a művészetben. Még a sötétben botorkál, épp csak itt-ott ragyog fel az új nap valamelyik sugara. Moderneknek hívják őket: szimbolistáknak, dekadensek-

nek, impresszionistáknak stb., ám egy közös bennük: új célokat keresnek, töretlen ösvényeken járnak; rohan a világ. Az új ideálok utáni csendes vágyakozásban enyésznek el.

Szenzitívek, bánatosak, szinte misztikusak! Látszatra gyengék, a naturalista irányzat erőteljes jelenségének hanyatlása, de tekintsünk csak mélyebben a lelkükbe, s látni fogjuk majd, hogy ez nem összeomlás, hanem új, erőteljes, túláradó erupció. Hányszor próbálta az emberiség titáni daccal megostromolni és meghódítani a világmindenséget, és mindig legyőzötten hullott a földre. De újra felemelkedik, hogy behatoljon a titokzatosságba, hogy elérje a boldogságot – meghódítva az örök szépséget.”²

² „U svakome od nas, a i u dubini duše čitavog ljudstva, jest neka težnja, da sanjarenjem zaboravimo na brige i boli. U tihom kutiću duše naše jest nevidljivo vrelo, što tajinstveno žubori, šapćući nam o tajnama duše naše i svemira vječnog. Mi hoćemo da zatomimo taj šapat, no ipak, čim prevlada šutnja – evo opet sjetnih želja, tihe čežnje za nečim, što nije prolazno ko ljudski život. Uzalud je ljudstvo nastojalo da ušutka taj glas borbom, očajno se prihvativ realnosti. Izmučeno ljudstvo uvijek i uvijek se vraća tom vrutku, koje ga plaši i privlači, koje ga napunja strahom i daje mu nove nade. Vjekovi su prohujali, a ljudstvo u pjesmi i zbilji očajno se bori za daleku, nevidljivu sreću. Nagomilano je znanje, duh ljudski visoko se krili, no u sreću je nezadovoljstvo. Bilo je epoha, kad se ljudstvo snažnom rukom prihvatilo borbe u nadi, da je na koncu svojih patnja – dok se opet nije sve survalo u prah. Dalje se ne može na tom putu: svi su to vidjeli i očaj je zavladao duhovima; svi su grozničavo pošli da traže nove staze – nove iluzije. Zabacimo staro, jer nam nije donijelo iščekivanu sreću, tražimo nove vidike, ne bi li zagledali žučeni raj.

Evo nas u takoj dobi. Ozlojedeni, izmučeni, uzrujano tražimo. Kruti realizam umjesto da nas je izbavio dvojbe, još nas je više ogorčio i još smo više zamrzili na svijet. Preplašili smo se krute zbilje i utičemo se snatrenju, uvlačimo se u tajno skrovište duše naše.

Pojavila se legenda, vizionarna, mistična. Kao da Swedenborg obilazi zemljom.

I mi prisluškujemo toj legendi – mi djeca sa staračkim licem. Sve patnje i kušnje ostavile su trag, sve boli i nade prijašnjih generacija sastale su se u nama. U zalud se opiremo. Tajne veze vežu nas sa sjenama otaca naših. – A duša naša šapće.

U toj živčanoj trzavici, usred patnja i nade digla se nova umjetnost. Nije to stanoviti pravac teoretički konstruiran – ne, nego je to odraz duševne borbe nove generacije. Borba protiv materijalizma u umjetnosti je deviza. Još tapka po tmini, tek ovdje-ondje sine koja zraka novog sunca. Zvali se moderni: simbolisti, dekadenti, impresionisti itd., jedno im je zajedničko: traže nove ciljeve, idu neutrtim stazama; bježe svijet. Gube se u tihoj čežnji za novim idealima.

Ennek a paradigmaváltásnak van egy korai, fölöttébb érdekes és különös regény-példája, amely még a századvégen, 1896-ban látott napvilágot, ám épp ezért szembetűnő a benne megjelenő újszerű írói látásmód és szemlélet, amely már az artiztikum egyik első diadalaként is felfogható. A mű szerzője Janko Leskovar, címe pedig: *Propali dvori* (Roskadozó kastélyok). A horvát irodalomba a Zagorje tájairól érkező író az impresszionista prózaírást és a lélekrajz Bourget nevével jelölhető változatát követve alkotta meg regényét és mindössze egy vaskosabb kötetre rúgó életművét.

2.

Janko Leskovar sajátos jelenség a horvát irodalomtörténetben. Élete nyolcvannyolc esztendejéből mindössze bő tíz évet szentelt az alkotó munkának (1891–1903), s ma mégis a horvát széppróza egyik klasszikusaként tartják számon. Hátrahagyott életműve – miként említettük – számszerűen nem nagy: tíz elbeszélés és két nagyobb prózai alkotás, amely utóbbiakat célszerűen kisregénynek nevezhetjük.

Fellépése idején Leskovar kifejezetten népszerű író volt, a kortárs kritika szinte kényeztette. Petar Skok már 1900-ban azt konstatálhatta, hogy munkásságát relatíve több írás méltatta, mint a nagy elődöknek számító Kozaracét és Gjalskiét együttvéve.³

Ma megoszlanak a vélemények: a klasszikus szerzőnek kijáró elismerés mellett olykor hangot kap a negatív ítélet is. Ivo Frangeš például interpretációjának egy hosszabb passzusában a Turge-

Sensitivni, sjetni, gotovo mistici! Naoko čine se slabi, kraj snažnih pojava naturalističnog smjera, no zavririmo li im dublje u dušu, vidimo, da to nije propadanje, nego da su to preteče nove snažne erupcije. Toliko puta je kušalo ljudstvo u titanskom prkosu da juriša svemir, da ga osvoji, i uvijek je pobijeđeno klonulo zemlji. I opet se diže da prodre u otajnost, da osvoji sreću postigav – vječnu ljepotu." Az írás eredeti lelőhelye: *Mladost*, br., 1. od siječnja Bécs, 1898. Mi a szöveget az alábbi kiadványból vettük át: Milan MARJANOVIĆ: *Hrvatska Moderna. Izbor književne kritike*. 1. knjiga (1897–1900), JAZU Zagreb, 1951, 84–86.

³ Mikov, P. S. [Petar SKOK], *Temperamenti i ideje u novijoj hrvatskoj književnosti*, in: Milan MARJANOVIĆ: i. m., *Knjiga II (1900–1903)*, JAZU Zagreb, 1951, 90.

nyev-recepció kérdése kapcsán fogalmazza meg negatív értékítéletét. Leskovar regényei – véli Frangeš – vitathatatlanul rokonságot mutatnak a Tavasz hullámokkal, a Nemesi fészekkel, a Rugyinnal, az Aszjával, valamint más Turgenyev-opuszokkal; Pavao Petrović (ő a Roskadozó kastélyok hőse) – mondja alább – sokban emlékeztet Lavreckijre és Szanyinra, Marcel Bušinski, a *Sjene ljubavi* (A szerelem árnyai) című elbeszélés hőse pedig Rugyinra is, ám e horvát hősök szellemi közegéből hiányzik egy horvát Bakunyin és annak a társadalomrajznak a horvát megfelelője, amelyet Rugyin vagy más Turgenyev-hősök esetében számon tartanak. Az alakrajzok egybevetése után pedig arra a következtetésre jut, hogy amíg a Turgenyev-hősök az élet értelmét kutatva társakra lelnek, karakterüket gyakran hazafias érzület motiválja s a társasági élet keretében lesznek a szerelmi élmény részesei, addig Leskovar hősei előtt csupán egyetlen cél van: a szerelem, a társas életben magányosság jellemzi őket, *s hiányzik belőlük a nemzeti érzülettel szembeni affinitás is.*

Mindezek alapján úgy véli: Leskovar írói alkotásaiból hiányzik a turgenyevi távlatosság, a valóság teljes színeképe iránti fogékonyság, s az életvalóság e spektrumából csupán néhány, jobbára azonos jelzést képes érzékelni és műalkotássá transzponálni.⁴

Mindebben van sok igazság, csak éppen nem célszerű az írón így számon kérni, akinél ráadásul – az életmű létrejötté szempontjából – legalább ennyi figyelmet érdemel a Schopenhauer- vagy éppen a Swedenborg-recepció is. Frangeš mintha megfedkezne a Leskovar-jelenség ama szegmentumáról, amelyet már a kortársak is észrevettek, s amely egyszerre a korábban sikeressé vált pályatársak (Andrija Milčinić, Milutin Cihlar Nehajev, Ksaver Šandor Gjalski) fölé emelte az író, nevezetesen impresszionizmusáról, vagy éppen a lélekállapot aprólékos, a horvát irodalomban addig ritkább rajzáról. Miroslav Šicel nézetét célszerűbb osztanunk inkább, aki szerint a Leskovar teremtette novella- és regényhősök sokkal fontosabbak a horvát próza történetében – mégpedig az artiztikum okán –, mint néhány kortárs „labilis intellektueljei vagy félintellektuljei”. Leskovar érdeme – vallja

⁴ Ivo FRANGEŠ: *Janko Leskovar*, in: Janko LESKOVAR: *Propali dvori, pripovijesti* (Pet stoljeća hrvatske književnosti), Zagreb, 1963, 20–21.

Šicel –, hogy az alakrajzok megformálásakor az irracionális élményekre, a lélekállapot zaklatottságát, a lelkiismeret-furdalást kiváltó cselekedetekre és szituációkra hagyatkozva építi fel jellemeit.⁵

3.

A horvátul 1896-ban megjelent *Propali dvorit* Margalits Ede már 1900-ban közreadta magyarul is (tőle származik a magyar címadás: Roskadozó kastélyok) a Gyulai Pál szerkesztette *Olcsó Könyvtár* egyik köteteként. A fordítás nyelvileg nem éppen kifogástalan, mondhatni azt is: gyarlóan rossz, ennek ellenére vélhetően sokak olvasmánya lett 10 krajcáros áron. De nemcsak az olcsóság, az ígéretes cím is vonzóvá tehetta a regényt: a „roskadozó” udvarházi világ olyasféle rajzát remélhették lapjain, mint Gyulai Pál vagy mondjuk P. Szathmáry Károly munkáiban. S nem is alaptalanul. A Leskovar-regényben ui. van valamely, az *Egy régi udvarház utolsó gazdája* és *Az ország sebei* fejezeteire emlékeztető hasonlóság. S persze ott voltak már kötetbe gyűjtve az első múltba néző, turgenyevi ihletésű Krúdy-kötetek is, az *Üres fészek* (1897) és az *Ifjúság* (1899), amelyekben a letűnő udvarházi világ iránti nosztalgia is manifesztálódott. A Leskovar-regényt olvasva – a Borković-kúria lakóinak sorsában – sokan saját élethelyzetükre ismerhettek, az igényesebb, képzetesebb és a modern európai próza újabb hajtásait ismerő olvasó pedig már bizonyára felfigyelt a jellemrajz újszerűségére is: Pavao Petrovićot a horvát Lavreckijnek éppúgy vélhette, mint valamely Bourget-hős horvát alakmásának.

Az effajta asszociációkat igazoló egykorú olvasásszociológiai információk vagy kritikai méltatások ma ugyan nem ismertek, feltételezésüket mégis meg kell kockáztatnunk, hiszen nem közepszerű, ellenkezőleg: olyan alkotásról van szó, amelyben a kompozíció, az alakrajzok, a hősök tetteinek lelki megokolása stb. egyaránt a mű értékállóságára vall.

⁵ Miroslav ŠICEL: *Sjaj i bijeda Janka Leskovara*, in: M. Š.: *Ogledi iz hrvatske književnosti*, Rijeka, 1990, 85–86.

A regénytér a Gjalski-elbeszélésekből már ismert, nemesi kúriáival, kastélyokkal teli hangulatos Zagorje, amely a *Pod starim krovovima* írásaiban nemcsak tájrajzok, leírások, kitűnő atmoszférateremtés és többnyire rokonszenves karakterek megformálása nyomán jelenik meg. Ez a személyes élményekből fakadó, elfogultságoktól sem mentes Zagorje-kép jobbra még idilli arcát mutatja, bár olykor már a mulandóság árnyai is rávetülnek.

Leskovar Zagorjéje szembetűnően másféle. A Borković-kastély állaga ugyanis olyan, aminőt a címbeli jelző (propali = roskadozó) ígér. A néhány évtizeddel korábban még prosperáló gazdaság semmivé lett, s a kastély urának egykor előkelő életvitele is visszajára fordult: „Dobrovacon óriási változást talált. Három évvel ezelőtt itt még elevenség uralkodott: a kastély uradalmában tehének és borjak bőgése, lovak nyerítése, disznók rőfögése; a cselédség kiáltozása, éneklése, füttyörészése hallatszott, kacsák hápogtak, libák gágogtak, temérdek tyúk kárált, kakasok kukorékkoltak, kellemetlenül lármáztak a gyöngytyúkók – s szerte az udvarban rátarti módon, kényesen járt-kelt a cselédség.

Pavao Petrović most teljes némaságot talált itt. Mintha a távolabbi dombokat borító lombtalan erdő csöndje omlott volna szét, hogy mint néma árny takarja be az udvart és a gazdasági épületeket.

Egy tizenöt év körüli ismeretlen legényke jött Pavao Petrović elé a tornácra egy szemmel láthatóan természetnél nagyobb, libériájához tartozó kabátkában mondván: »Csak tessék a vendégszobába, az úr már várja.« Borković is előkerült s nagyúri kézmozdulattal lelökve orráról a cvikkert, mindkét kezét nyújtotta neki. A földesúr kissé megváltozott. Szakálla jócskán megöszült, szembetűnően megöregedett, de nem lett görnyedt, mozgása még mindig rugalmas volt.

Noha egyetlen szóval sem árulta el gazdasági gondjait, a rossz viszonyokra panaszkodott, Pavao Petrović mégsem szabadulhattott e család pusztulásának érzetétől. A fogadóterem falain sorakozó családi portrék, amelyeken megbarnult keretekből a család ősei néztek le rá, csak fokozta benne ezt az érzést. Amint Borković öregapját, a materialista Károlyt nézegette, aki a 18. század viseletében büszkélkedett, borotvált arccal, simára fésült copfos ha-

jával, és *toupet*-frizurás feleségét, Luciát, már-már megharagudott a pazarlóra.

Borkovićon azonban semmiféle aggodalom sem látszott. Pavao Petrovićnak feltűnt, hogy a gazdálkodás kérdéseinek már nem tulajdonít olyan fontosságot, mint régen. Szavaiból bölcsesség áradt. Úgy tűnt, nem érdeklí a külső csillogás, másban keresi az emberi boldogságot. Ám a Pavao Petrović lelkében Dobrovac pusztulása láttán fakadt lehangoló érzést ez sem tudta enyhíteni.”⁶

A romlás, a pusztulás látható jegyeit viselő Borković-kastély e jelkép értékű rajza mellett megjelenik a regény lapjain Zagorje

⁶ A magyar szöveget itt is, a továbbiakban is Margalits Ede fordítása alapján idézzük, számottevő korrekcióval. Lásd: Roskadozó kastélyok. Beszély. Leskovár Janko után horvából Margalits Ede. Bp., 1900. A horvát eredeti: „Slilnu promjenu zatekao je u Dobrovcu. Prije tri godine vladaše tu još živahnost: u vlastelinskom dvorištu mukanje krava, blejanje teladi, rzanje konja, roktanje svinja: vika, pjev, smijeh, lićuk služinčadi; patke lilikahu, guske gakahu, javljahu se silne kokoši, pijevci, drečahu neugodno biserke – a ovamo po dvoru premetala se služinčad gizdavo, ponosito.

Sada je Pavao Petrović zatekao ovdje potpuno mir. Pusta tišina kao da se dovaljala ovamo iz gole šume što u zaleđu prekrivaše brežuljke, pa se slegla poput prazne sjene na dvor i one gospodarske zgrade.

Nepoznat dječak od kojih petnaest godina, u kaputiću što je spadao k livreji i bio mu očito prevelik – izađe pred Pavla Petrovića u hodnik i reče neka samo «izvole» u gostinjsku sobu, gospodin »ih« čekaju.

Pokazao se i sam Borković, i zabacivši aristokratskim kretom ruke s nosa cviker – pruži mu obje ruke. Vlastelin se ponešto promijenio. Brada mu dobro prosjedjela, na oči se postarao, no zgrbio se nije; njegove kretnje bijahu još gipke.

Premda vlastelin nijednom riječi nije odao svojih ekonomskih neprilika nit se požalio na zla vremena, ipak se Pavao Petrović nije mogao oleti dojmom propadanja te obitelji. Čitava zbirka obiteljskih portreta što su se razmjestili po stijenama gostinjske sobe zureći iz velikih svojih pocrnjelih okvira, samo još uvećavaše taj dojam. Pavao Petrović, gledajući Borkovićeva djeda, materijalistu Karla što se tu kočio u modnoj nošnji osamnaestoga stoljeća, obrijana lica, vlasli glatko učešljanih, s perčinom, i njegovu ženu Luciju s *toupet*-frizurinom – malo da se nije na rastošnika razljutio.

No sam Borković nije pokazivao zabrinutosti. Pavlu Petroviću udarilo u oči kako vlastelin ekonomskom pitanju ne podaje više one važnosti kao negda. Iz njegovih riječi izbijaše filozofija.

Činilo se da Borković omalovažuje vanjski sjaj, da traži drugdje sreću čovjeka. No sve to ne mogaše smanjiti neprijatna dojma što ga pustoš u Dobrovcu ostavi u duši Pavla Petrovića.” Janko LESKOVAR: *Propali dvori*. Pripovijesti. Matica hrvatska-Zora, Zagreb, 1963, 53–54.

másik arca is: a paraszti világ. Ez is a változás korát éli, iránya egyfajta prosperálás. Még őrzi egy patriarchálisabb életforma rekvizitumait, szokásait és értékeit, de egy másik síkon már a gazdasági-anyagi prosperálás, a haszonelvűség lehetőségeihez igazodik, a fiatalabb nemzedékek tagjai már a polgári létforma ideáljával és reményeivel tanulnak ipart, asszonyaik viselkedésben és öltözetben a várost utánozzák.

A modern prózát író Leskovar ezúttal sem ad részletező miliórajzot, s nem bocsátkozik a mentalitás realizisztikus részletezésébe sem, pillanatképei – a Borković-kúria rajzához hasonlóan – jelképszerűek: „Amint a határdombon, az úttól néhány száz lépésnyire lévő, a nagycsalád lakta házukat megpillantotta, ahogy a még lombtalan gyümölcsfák mögül eléje kandikál, mintha gyermekkorának képeskönyve nyílt volna ki előtte. Ezeket a képeket a nagycsalád életének színeivel rajzolták.

Hirtelen megelevenedtek előtte a hosszú téli esték, velük a nagycsalád közös szobája, amelyben minden istenáldotta nap zörögtek a rokkák, pörögtek az orsók, gombolyították a fonalat, kosarat fontak, s meséltek. Aztán a karácsonyi ünnepek, a kis »betlehem-i istálló« körüli vígság, majd meg a farsangi tréfák, a közös vendégeskedések s a hosszú közös esti imák, amelyek a »Miatyánkkal« kezdődtek, és a »négy utolsó dologgal« végződtek, s amelyek mellett a gyerekek félig elszunnyadtak. [...] Már jóformán besötétedett, feltűnedeztek az első csillagok. Messziről, valahonnét a hegy mögül kutyák ugatása hallatszott. A nagycsalád egykori közös szobájának ablakai ott fénylettek előtte, bentről kutya morgása hallatszott. Amint kinyitotta az ajtót, az eb megismerte és vidáman körülugrálta, s annyiszor ráugrott, hogy a házbelieknek kellett elzavarni.

A ház népe éppen befejezte vacsoráját, a szobában még terjengett a savanyú káposzta illata, s érezhető volt a rossz petróleum kellemetlen büze is. Az egyszerű, ernyő nélküli lámpa az asztal közepén állott.

A háziak egykedvűen, paraszti nyugalommal fogadták, de örültek neki, főleg öreg nagybátyja. Idős volt már, de még mindig szálfagyenes, hangja nyers, de gyermeki a szíve. Ő még a robot idején nevelkedett, s erősen különbözött fiaiától, mosolyán az alázatos jobbágyi nyájasság nyomai látszottak.

Gyermekai már másfélék voltak. A legidősebb, az asztalos – aki a hetvenes években Bécsben részt vett az első munkászavargásokban – mindig kész volt mindent kritizálni, kissé ravasz-kás mosollyal és »szervusz« köszöntéssel fogadta rokonát.

A fiatalabbik fiú Pavao Petrovićyal egyidős volt, s annak a felső-zagorjei nemzedéknek képviselője, amely nem járta be a világot, otthon nevelkedett idősebb mesterek keze alatt, s féktelen, gyakorta durcás viselkedésével, városias öltözetével, vasalt ingével és nyakkendőjével vonta magára a figyelmet. Kezet nyújtott neki és új módi szerint »Isten hozottal« köszöntötte.

Ott volt még két asszony is: az asztalos felesége s a férj unokahúga. Semmi sem volt hennük a régi zagorjei asszonyokból, akik megmosták férjük lábát, akiket szolgálói módon megaláztak és kontyot viseltek. Ez már újabb nemzedék volt. Fehér alsószőknyáikat vasalták, szorosán a testhez tapadó réklit hordtak, fejükön kendőt, tegeztek férjeiket, sietősen lépkednek, s ringó járással kelletik magukat. [...] Itt volt még a nagy ferde lábú asztal, a fal mellett a nehéz lócák s a falon függött a schwarzwaldi óra is, mint régen, csak a hatalmas kemence hiányzott, amelyet kisebbel cseréltek fel, és a piciny ablakok helyébe nagyobbakat vágtak. Az öreg nagybácsi egyre a régi időkről mesélt, a földesurakról, a robotról, a negyvennyolcas esztendőről és Pált – bár számtalanszor hallotta – lekötötte az elbeszélés.⁷⁷

A Petrović szülők már rég kiszakadtak a nagycsalád kötelékéből, az öreg Petrović önálló gazdálkodó lett, sőt kereskedésre adta

⁷⁷ Čim je na humku, nekoliko stotina koračaja dalje od ceste, ugledao njihov stari, zadružni dom kako između golih voćaka proviruje k njemu, kao da se odjednom rastvorila pred njim knjiga sa slikama iz njegova djetinjstva. Bile to slike osjenčane bojama zadružnoga života.

Pred njim se iznenada opet stvorile dugotrajne zimmje večeri, a s njima i velika zadružna soba u kojoj dan na dan brundali kolovrati, vrtjela se vitla, pravile vitice, plele košare, pričale priče. Onda ona slavlja o Božiću, veselje oko »betlehemske štalice«, pa šale o pokladama, zajednička blagovanja i one dugotrajne večernje molitve u zboru što se počinjahu »Očenašem« a svršavahu »Četirim posljednjim stvarima« – pri čemu su djeca već u polovici znala zadrijemati. [...] Već se bilo dobro smračilo, zvijezde stale nicati. Izdaleka, negdje iza brdašca, dopiraše lavež pasa. Uto zasjaše pred njim i prozori na staroj zadružnoj nekoć sobi, a iznutra se začulo režanje psa. No kad otvori vrata, pseto ga prepozna i stade veselo da poskakuje oko njega, penjući se na nj toliko te ga ukućani moradoše potjerati.

fejét (előbb trafikot nyitott, majd terménykereskedéssel foglalkozott), önálló házat vitt, szolgalegénnnyel, cselédséggel, kováccsal, s a környékbeli urak körében is becsülete volt; „néhanapján egy kis dáridóra” „el is látogattak hozzá”. Ez már urizáló életvitel, nem olyan, mint a nagycsalád más tagjaié, az öreg Petrović nem az iparosság eszményeihez igazodik, fiát gazdatisztnak taníttatja, s hízeleg neki, hogy az „előkelő urakkal társalkodik”, az még inkább, hogy maga is gyakori hivatalos vendég uraságok asztalánál, ugyanakkor tudja azt is, hol a határ a nemes urakkal való viszonyban, kivált a közvetlen találkozások alkalmával: „óvatos ember volt, alázatosan hajlongott az urak előtt”, de arra is ügyelt mindig, hogy a velük való ismeretségből „hasznot húzzon”.

Domaći nije dugo što su odvečerali, još se sobom razdavaše kiseli miris kupusa, a uza nj mogao da se osjeti i neugodan vonj nevaljana petroleja što se širio od svjetiljke netom upaljene, jednostavne petrolejke bez štítka, što bijaše postavljena nasred stola.

Domari primiše Pavla Petrovića s onim seljačkim mirom što nalikuje hladnoj ravnodušnosti, no oni mu se obradovaše, osobito stari strika. Starac bijaše to, no još čitava ljudeškara, hrpućeg glasa – no srca djetinjega. On, koji je odrastao u doba tlake, svojim se držanjem oštro razlikovaše od svojih sinova – u njegovu osmijehu još se nalazio trag ponizne kmetске ljubežljivosti.

Drugacije to bijaše sa sinovima. Najstariji – stolar, koji je sudjelovao sedamdesetih godina u prvim radničkim krzmanjima u Beču – čovjek spreman na kritikovanje, dočeka rođaka sa smiješkom nešto lukavim i s pozdravom: »Servus«.

Mlađi sin, vršnjak Pavla Petrovića, predstavnik onog ne malobrojnog mladege gornjozagorskog naraštaja što nije bio u svijetu već na domu odrasla pod utjecajem starijih zanatnika a udara u oči svojim slobodnim, često prkosnim ponašanjem, odijevanjem na gradsku, uglačanim košuljama i kravutama – on mu pruži ruku čisto neobično sa: »Zdravo«.

Bijahu tu još dvije ženske glave: žena stolareva i njegova sestrična. Ne bijaše u njih ništa od onih starijih zagorskih žena što svoje muževe ropski nagovarahu sa »oni«, noge im prahu, a glavu si pokrivalu hradom. To već bijaše noviji naraštaj što si glača svećane kiklje, nosi reklice tijesno pristajuće, pokriva se finijim rupcima, mužu govori »ti«, hoda žurno i tijelom hoće nekako dopadljivo da potresa. [...]

Tu bijaše još onaj iste veliki stol s teškim, koso usadenim nogama, uza zid one iste teške klupe, na stijeni visila ista ona švarcvaldska ura, što i negda; samo ogromne peći više ne bijaše, izmijenili ju manjom, a male prozore većima.

A stari stric se raspripovijedao o starim vremenima, o gospodi, ulaci, četrdesetosmoj godini, a Pavao, mada je to sve već mnogo put čuo, opet ga zanosilo to pričanje.” Janko LESKOVAR: i . m. 54–56.

A két színtér ilyen kontrasztos bemutatása szándékos, mint látni fogjuk, a regény főhőseinek életsorsa ennek a szociológiai kettősségnek terepén fut zátonyra. A cselekmény középpontjában ui. a parasztivadék Pavao Petrović és az arisztokrata lány, Ljudmila Borković szerelmének története áll, amelyet röviden az alábbiakban foglalunk össze.

A történetet *in medias res* indítja Leskovar: Pavao vőlegényként tér haza Szlavóniából, ahová három és fél év előtt szegődött el gazdatisztnak. Menyasszonya – Marija Bratić – egy szép és fiatal, majdani házasságukba „százezer forintos hozománnyal” lépő özvegy. Azt már retrospektív módon tudatja az olvasóval, hogy korábban Pavao és Ljudmila kölcsönösen vonzódott egymáshoz, de egy sután sikerült apró flört és egy rossz pillanatban tett szerelmi vallomás eltávolította őket egymástól, Pavao akkor és azért utazott el Szlavóniába. Most – a fiatalember visszatérése után – mindketten mintegy belső kényszertől hajtván keresik a találkozást. Már az expozícióból sejthető vonzalmuk kiteljesedése. Miután megvallják szerelmüket, s tervezett egybekelésükhöz Borković úr beleegyezését is elnyerik, Pavao közli apjával és menyasszonyával a jegyesség felbontását, ami jellemző módon nagyobb feszültséget teremt apa és fiú viszonyában, mint a vőlegény és a menyasszony között. Az öreg Petrovićot nem annyira fia érzelmei, hanem a szép hozomány elvesztése bűszíti fel, s faragatlansága odáig ragadtatja, hogy Ljudmilát „koldus frajlának”, apját „bukott uraságnak” nevezi. Ez az acsarkodás Pavao szülei között, Borković és Ljudmila füle hallatára zajlik, akik épp látogatóba érkeztek a Petrović-házhoz. A reakció nyilvánvaló: az önérzetében sértett úr és leánya távozik, Borković meggyőzi gyermekét e házasság lehetetlen voltáról; érvei között ott van a származásbeli különbség is: „Ezek nem értenek meg téged, s lelkivilágodat sem érthetik meg. Primitív nevelkedésekből fakadóan az ösztönök rabjai.”⁸ Titokban, szinte szökve távoznak külföldre – nyomot sem hagyva maguk után, drasztikusan felszámolva a kastély körüli maradék életet is: „Borković sürgönyt küldött Zágráb-

⁸ „Oni tebe ne shvaćaju, niti mogu da shvate tvoj duševni svijet. Po svom primitivnom uzgoju oni su sluge prirode.” Jako LESKOVAR: i. m. 125.

ba, hogy a holmit azonnal indítsák valami lajtántúli vasútállomásra. Éjfél után három órára rendelte a kocsit. A macskákat és kutyákat agyonlövötte. Lovát sem kímélte. Reá semmi, de semmi se emlékeztesse ezt a népséget. Az öreg komornyik könyörgött, hogy ezt ne tegye a méltóságos úr és hogy legalább Hectort hagyja meg neki. De Borković izgatott hangon parancsolta: Agyon kell lőni...”⁹

Pavao csak másnap értesült Borkovićék váratlan távozásáról. Az öreg komornyik közölte vele a hírt s adta át Borković levelét, amelyben a visszavonhatatlan apai döntés áll: „Ne fáradjon azzal, hogy minket keressen, ebbe Ljudmila is beleegyezett”.¹⁰ Lánya keze írásával csak ennyi állott a levélben: „Zbogom!”, azaz: „Isten veled!”

További sorsáról egy rövid zárófejezet szól, amelyből az olvasó megtudhatja: Pavao Petrović előbb „... megadta magát az élősködésnek, úgy látszott, hogy eltompult az élet örömei iránt,” majd később megtudván, hogy Borkovićék Celje közelében élnek – még megkísérli megszerezni apjától örökségét, hogy önállósítva magát utánuk menjen, de az öreg Petrović ellenáll. Pavao pedig – beletörődve sorsába – nem utazik el Celjébe.

4.

A világos vonalvezetésű eseménytörténet – az öt főbb szereplővel – sajátos, többdimenziójú struktúrát alkot, amelynek részletekbe menő vizsgálatát most mellőzzük. Egyetlen síkját vesszük szemügyre csupán, és pedig a főhős és további négy központi alak (Ljudmila, Maria, Borković és az öreg Petrović) közötti viszony-

⁹ „Borković posla brzojavku u Zagreb da se stvari umah otpreme na neku željezničku stanicu u Cislajtaniju. Naruči kola za treći sat poslije ponoći. Dade postrijeljati mačke, pse. Ne poštedi ni konja. Ništa, ništa ne smije u tim ljudima da uzbuđuje uspomenu na nj...”

Stari dvorski molio ga neka toga ne čini »njihova milost«, neka mu ostavi barem psa Hectora. No Borković zapovijedaše uzbuđenim glasom: – Neka se strijelja...” Janko LESKOVAR: i. m. 126.

¹⁰ „Nemojte se truditi da nas tražite – Ljudmila je sama na to pristala...” Janko LESKOVAR: i. m. 132.

rendszer – lévén, hogy a regény jelentésvilágának egyik fontos rétege ennek ismeretében dekódolható.

E viszonyrendszer középpontját Pavao és Ljudmila kapcsolata alkotja: történetük íve a cselekmény fővonala. Gyermekkoruk óta vonzódnak egymáshoz, kapcsolatuk első szakítópróbája Pavao rossz pillanatra időzített szerelmi vallomása volt, de a próbát ez a lényegében diákszerelemnek tekinthető érzelmi együvé tartozás maradéktalanul kiállta. Érzelmek kiteljesedése a Pavao és Maria Bratic közötti eljegyzés után megy végbe, amely voltaképpen – mármint Pavao és Maria jegyessége – egyfajta katalizátor kettejük: Ljudmila és Pavao érzelmi viszonyában. Ljudmilában a jegyváltás híre fakaszlja fel váratlanul a fiatalember iránti vágyakozást, Pavao viszont a két nőt összehasonlítva döbben rá majd, hogy számára nem Maria lelki gazdagsága, hanem külleme, tehát szépsége és asszonyisága, azaz a benne megtestesülő *erosz* volt a vonzó. A felismerés Ljudmila iránti érzéseinek letisztulásához vezet s van ereje az eljegyzést felbontani, ami viszont apja rosszallását, sőt ellenkezését váltja ki. Így lesz a második szakítópróba az öreg Petrović és Pavao szembekerülése. A pénzsóvár, érzelmekkel mitsem törődő apa kétségbeeséssel vegyes felháborodással hányja fia szemére, hogy az könnyelműen eldobja szerencsését, a százezer forintos hozományt, ami szerinte a „boldogság” egyetlen és igazi záloga lehetne. Fia és Ljudmila készülő frigye valóságos veszedelem, anyagi romlásként jelenik meg tudatában. Az a „koldus frájla” bizonyára „megbabonázta” fiát – véli az öreg –, „... azt gondolja, hogy majd itt élősködik, miután a magokét elverték.”

Pavaót apja ellenállása sem tántoríthatja el szándékától, kitarthatározása mellett, amit Ljudmila szerelme mellett Borković kezdeti beleegyezése is táplált benne. Arról persze semmit sem tudhat, hogy később Borkovićban is munkálni kezd a kétkedés, ami pusztá atyai aggodásnak is tűnhetne, ha indítékai nem az alábbiak lennének: az ifjú Petrović „jó fiú” is, „becsületes is” – ismeri el Borković –, de „az ő paraszti otthona” már kétségeket támaszt benne lánya esküvő utáni sorsát illetően. Hogyan tud majd abba a milióbe beilleszkedni? Hiszen Pavao szülei, nagyszülei nemrég még az ő családjának jobbágyai voltak?!

E töprengés közben áll elő lánya a Petrović szülők meglátogatásának óhajával, amely elől Borković nem zárkózik el, ám kétkedé-

se tovább terebélyesedik. Most már arisztokrataként mérlegeli lánya jövőjét, s a kételyek – belső monológjában – ellenérzésekke változnak: „...minél közelebb értek Petrovićekhoz, annál erősebben ébredezett benne az arisztokrata. Száz és száz alkalommal elment már e ház előtt, de ablakai még sohasem tűntek oly apróknak, s maga az épület oly ízléstelennek. A paraszti szellem valódi tákolmánya, suttogta magában... A gazdasági épületek is oly otrombán vannak elhelyezve s az udvar is milyen parasztos! Benne disznók, baromfi, sovány kutyák. Hisz ez a népség nem is ad enni a kutyáinak!”¹¹

E kimondatlan, belső reflexiók lassan tartózkodássá válnak benne, s ezt már lányával is közli: „Én – mondja megigazítva civikerét – szivart veszek majd elő [...] És neked pedig nem kell túlzottan nyájaskodni.”¹²

Erre a szerepjátzásra azonban már nem kerül sor. A Petrović-portára érkezve meghallják Pavao szüleinek otromba civakodását, így az öreg Petrović őket minősítő durva szavait is, és felháborodva, vizitelés nélkül távoznak.

Leskovar ezzel olyan szituációt teremt, amelyből – lévén újabb szakítópróba is – már korántsem vezethet út a kezdetben remélt boldog cél: a házasság felé. Az arisztokrata Borković a sértést – volt jobbágya részéről – nyilvánvalóan nem tűrheti el, s ezt lányának is be kell látnia. Erkölcsi emelkedettségre vall, hogy szó nélkül távoznak, s a történeteket Pavao kastélyukban tett utolsó látogatásakor sem mondják el, így távozásuk oka az előtt örökre ismeretlen marad.

Az író-narrátor ezúttal sem bocsátkozik tüzetes társadalomkritikai fejtegetésekbe, az eseménysor leírásakor csak a legfontosabb információkat közli, ám így sem hagy kétséget afelől, hogy itt valójában két világ ütközött meg, közöttük kibékíthetetlen el-

¹¹ „...čim se više i više približuju Petrovićevim, tim se jače u njemu rezbuduje aristokrat. Sto i sto puta već prošao kraj te kuće, no prozori mu se još nikada nijesu činili tako maleni, zgrada neukusna. »Prava tvorvina seljačkoga duha« – šapnu si... I gospodarske su zgrade tako nespretno porazmještene – a dvorište muško! na njemu svinje, perad i mršavi psi. »Ah da, ti ljudi i ne hrane svojih pasa«”. Janko LESKOVAR: i. m. 123

¹² „Ja ću – reče kćeri, poravnajši cviker – zatražiti cigara [...] A ti ne trebaš da budeš prenježna...” Janko LESKOVAR: i. m. 123.

lentétek feszülnek, amelyek fölött a még oly tiszta szerelem sem győzedelmeskedhet.

5.

A regénybeli alakrajzokat szemlélve Leskovar legújabb monográfusa, Cjetko Milanja arra figyelmeztet, hogy az egyik „legélet-szerűbb, legplasztikusabban, legsikerültebben” ábrázolt szereplő az öreg Petrović, akinek karakterét a szerző realista eszközökkel körvonalazza. Ez a realista karakterizálás érvényesül Boroković alakrajzánál is, míg a többiek esetében ugyanez már a neoromantika (Ljudmila), a naturalizmus (Maria Bratić) és az impresszionizmus (Pavao és Ljudmila) eszköztárával történik.¹³ Megállapításai nagyjából el is fogadhatók, azzal az észrevétellel, hogy a kérdés lüzetesebb analízise még hátra van. Egy viszont bizonyos: Leskovar műveiben – a realiztikus deskripció és a romantika mellett – elsősorban az impresszionista próza kellékei meghatározóak: az atmoszférateremtés, a kedélyállapot megjelenítése, a látás és a hangeffektusok érzeteinek rögzítése, a pillanat hangulati tartalmának élménnyé fokozása. Ezek példatára a *Propali dvori* lapjain igen gazdag, művészi értékűkhöz sem férhet kétség, amit már a kortárs magyar olvasó is – a fordítás gyarló volta ellenére – érzékelhetett. Szemléltetesképpen mindjárt az első fejezetből idézhetünk egy rövid részletet: „Ljudmila nem tudta elszánni magát a távozásra. Itt valami megkönnyebbülést érzett. A szentély magas boltívei alatt gomolygó tömjénfüst hullámai finom fátyolként övezték homlokát, s illatozva lengték körül orcáját. Lelkét valami boldogság, valami fény töltötte be, mintha valami itt maradt volna a főoltár viaszgyertyáinak iménti fényéből. Még lelkében visszhangzott az ének és az orgonaszó hullámozása, s keblét valami boldogító meleg érzés töltötte be. Hogy honnét van a csendes boldogság, arra nem is gondolt.”¹⁴

¹³ Cjetko MILANJA: *Janko Leskovar*, Zagreb, 1987., 48. Milanja eredményeire a továbbiakban is támaszkodunk külön hivatkozás nélkül.

¹⁴ „Ljudmila nije se dalo da izade. Nekakovu olakšicu osjećaše ovdje. Ozgora, ipod visokoga svoda sanktuarija, spuštali se k njoj valovi dima tanjanova, vijučići se poput tanahne koprene oko bijela njezina čela i sejedujućići se mirisno

A további fejezetekben is jellemző részletek sorakoznak: a tájrajz, az enteriőr, a vallásos áhitat, a mulandóság s ennél fogva a transzcendencia motiválta lélekállapot, az impressziók fakasztotta introvertáltság megjelenítése stb. mind jellegzetes példái a mű impresszionizmusának. Az alábbi tájrajz például, amely láthatóan a látvány, a színek s a hangeffektusok fakasztotta apró benyomások összessége, így ebben a kompozíciós keretben a tavasz, a megújulás teljes atmoszféráját képes érzékeltetni: „A föld, a hosszú ideig tartó hó után végre ismét megmutatta arcát, alakját, mely még nem öltötte magára tavaszi ruháját. Itt-ott a zugokban még fehérlik egy-egy hórakás és amott távolabb, a barna dombokon túl, a szürke ködön át még látni a havat a zágrábi hegyeken, de itt a völgyecsékben mindenütt a tavasz ébredszik. Fölébredt a tollas énekesek reggeli csicsergésétől, csivitelésétől, énekétől. A sövényeken már megjelennek a verebek, a dombról rigófütyty hallatszlik, apró cinkék sipíjtják: »cicibe«, s az erdőből harkályok kontráznak csúfolódva a kórusban: »fifi«. Varjak kárognak, szarkák csörögnek s e hangzavarba kocsizörgés vegyül. Bár nem süt a nap s a felhős ég alatt a százféle madárdalban, de még a suhanó szánokat felváltó kocsi zörgésében is valami új van.”¹⁵

Bőven idézhető a regényből számos további, kifejezetten az impresszionista hangulatélmény iránti fogékonyságra utaló részlet is, amelyekben a szín-, hang- és illatélmények valóságos szö-

niz lice. Dušu joj ispunjaše nešto blago, svijetlo – kao da je u njoj ostalo onoga sjaja što ga prosipahu goreće voštanice s velikoga žrtvenika. I još joj ozvanjaše dušom ono prebiranje na orguljama, melodija pjesme, a topli i blagi neki talas talas prelio bi se njenim grudima. Otkud ta tiha sreća, pitala se nije.” Janko LESKOVAR: i. m. 33–34.

¹⁵ „Iza dugotrajna snijega zemlja pokaza napokon golo lice svoje, neodjeveno još u proljetno ruho. Tu i tamo u zaklonu bijeli se još pokoja hrpa snijega i dolje daleko iza perspektive smeđih brežuljaka, kroz sivkastu maglicu, vidi se snijega i na Zagrebačkoj gori. A ovdje u dolinici već je sve u proljetnoj živahnosti. Razbudila se u jutarnjem čavrljanju, pjevanju, prebiranju pernatih pjevača. Uz živice javljaju se vrapci, s brežuljka dopiru glasovi kosova, sitne sjenice na sve strane razvode svoje pišteće »cicibe«, a iz šuma upadaju u tu pjesmu žune sa svojim podrugljivim »fifi«. – I vrane grakću, i svrake kriješte, a miješaju se u to i kola svojim štropotom. I makar da nema sunca, ma da je mračno i čini se da će prokapnuti kišica – ipak je nešto veselo u tom stokratnom pjevu ptica pri goloj zemlji, pod oblačnim nebom, pa i u samom drndanju bućnih kola što zamijenise tihe saonice – ima nešto novo.” Janko LESKOVAR: i. m. 32.

vedéke jelenik meg, mégpedig az érzékelések kombinált változatainak (líraiság, dekorativitás, erős hangulati-érzelmi hullámzás) példáiként is. Mindez gyakran festői látással párosul, áttevődik a lélekállapatra, s ezzel voltaképpen már beépül a karakterizálás folyamatába. Legszebb példáját a mondottaknak az alábbi, a harmadik fejezethől vett citátum kínálja: „Az erős illat, mely a virágzó füzesből a langyos szellő szárnyain szétáradt, arcába özönlött, s míg kábító illatát magába szívta, a lábai előtt a földet hóvirágok fehér fejecskéivel és ragyogó sárga kankalinokkal borította be a természet, a sima fű néhány hajlékony ágacska pedig kihajolt az országútra, s itt, ezek a nászruhába öltözött, virágos ágacska a szellő nyugtalan hullámain ide s tova lebegve őt is megérintették, aki alattok állott, s hullatták aranyos himporukat, amely a méhek zümmögő danája mellett, a nap aransugaraiban fürödve új illatárral öntötte el arcát és keblére szállott.

A meleg naptól körülragyogva, az illatártól ittasan az ő [Pavao] közelségétől izgatottan fölemelte fejét, hogy még mélyebbre szívja az illatos levegőt. Abban a pillanatban, amidőn fekete szemével a virágzó ágacska fölött az azúrkék égre felpillantott, az ékes lombok pajkos szerelemben himbálózva, a szélből egymásnak ütődve erősebben megrázkódtak s valóságos virágporesővel borították be arcát. Az aranyos virágpor öntudatlanul szerelmet keresve, ajkait csókolgatta. Az új illatok özönében egy új kéj érzetével titkon összerezsent, a méhek zümmögő éneke pedig folytatódott.

Pavao Petrović egész idő alatt néhány lépésnyire állott tőle, s lelkében csodás érzések fakadtak.

Lám, ő vőlegény, aki mindenestre szereti jegyesét, itt pedig mellette áll az, akit valaha szeretett (most már kétségtelen, hogy szerette). Még mindig ama jelenet hatása alatt volt, amidőn a leány a napfénytől körülragyogva, lefelé haladt a templom lépcsőin, megbúvólték halk és egyenletes léptei, hangjának csengése, mellyel szeles udvariaskodására felelt, s most mindehhez járult ez az újabb benyomás, amely most érte, amidőn mellette áll ifjan, teljes szépségében ez a gyönyörű leány, illatos légáram, méhzümmögés, napsugarak között, ifjú feje fölött virágokkal és virágzó ágacskaikkal.

Pavao Petrović nem tudta róla levenni a szemét.

Ljudmila kellemes külsejű, középtermetű lány volt... Ruhája alatt, mely oly kecsesen fonta körül szűzies testét, az ifjű szépség fenséges harmóniáját lehetett sejteni. Nyaka, melynek gyönyörűségés voltát a nyakék nem volt képes elfödni, nemcsak bájos, hanem a szó szoros értelmében remek formájű volt. Arca sem kevésbé szép: színe és alakja bájos összhangban volt fekete, kissé nagyocska szemeivel és finoman vékonyodó hajlott orrocskájával, arcán kedves vonások húzódtak az ajkáig, amelyeken nem a szenvedélyesség, hanem valamely másféle hódító kifejezés jelei voltak.

Petrović ekképp látva és csodálva őt azon gondolkodott, milyen szerelmet érdemel ez a kedves szépség. Igen, valaha ő is szeretette, s milyen nagy szerelem volt ez! A pillanat hatása alatt izgalom fogta el (épp akkor, amidőn a gyenge szellő megrázta az ágakat, s a leány felemelte fejét).¹⁶

¹⁶ „Jaki miris što se na krilima mekana povjetarca prosipao s cvatuće ive zaplavljivaše joj se u lice. I dok se ona, udišući taj miris, opajala njime, pred nogama joj ležaše zemlja sva posuta bijelim glavićicama dremovaka i sjajnožutim jaglacima, a nekoliko mekanih grana glatkoga drveta ispružilo se nad cestu i tu ove grančice u svojem svadbenom odijelu ispod njih, sresahu svoj zlačani prašak, a on se u glazbi zujkajućih pčelica, okupan u zlatu sunčanih zraka, univajući njeno lice novim mirisima, spuštaše na njezine grudi.

Obasjana toplim suncem, opojena mirisom, uzbuđena blizinom njegovom, podigne glavu da još dublje usrkne toga omamljivoga zraka, a u taj čas kad joj crne oči zagledaše kroz cvatuće grančice u dalekim visinama modriilo nebesko, bijahu se te gizdave hvoje, ljuljajući se u raskošnoj ljubavi – na povjetarcu jače potresle, i s njih se spusti čitava kiša sićušna peluda pa se prosu po njezinu licu. I tuj zlačani prašci, besvjesno tražeći mjesto ljubavi, cjelivahu joj usne. Tad ona u navali novih mirisa, nove raskoši, potajno uzdrhta, a glazba zujkajućih pčelica nastavljajaše se.

Sve to vrijeme stajajaše Pavao Petrović nekoliko koračaja dalje i čudno mu bijaše pri duši.

Eto, on je zaručnik koji »svakako ljubi svoju vjerenicu«, a ovdje kraj njega je ona koju ljubljajaše nekoć (sada nema sumnje, on je ljubljajaše). I on je čisto pod dojmom onog silazjenja njezina niz skaline crkvene u sjaju sunčanome, pod dojmom njezina tako laganog i skladnog hoda, zvuka njezinih riječi kojima odgovaraše na njegovu ishitrenu ljubežljivost, pa to sve slaže se s novim utiskom što ga čini na nj, stojeći uza nj sva mlada, sva lijepa u skladbi mirisnog lahora, zujkanja pčela, sunčanih traka, cvijeca i cvatućih grančica vrh nje mlade.

Pavao Petrović ne skidaše s nje svoga pogleda.

Ez utóbbi idézet egy további fontos, ugyancsak a regény impresszionizmusára utaló elemet is tartalmaz: az emlékezést. Pavao a tavaszi táj benyomásainak és Ljudmila szépségének varázsa nyomán idézi fel magában egykori vonzalmát, s döbben rá: mennyire szerette ezt a lányt. Ez az emlékezés is villanásnyi, a pillanat élménye fakasztotta fel, s meglesz majd a kompozíció szempontjából meghatározó funkciója is. A régi vonzalom felidéződése láthatóan emotív elemet is tartalmaz. Pavaóban ugyanis friss benyomások és a régi emlék pillanatnyi felidéződésének együttes hatása alatt támad a belső kényszer, hogy „közelebb, egészen közel lépjen” Ljudmilához. A jelenet ugyan megszakad a második misére igyekvők megjelenése miatt, de a következő fejezetben már folytatódik: Pavao újabb impressziók hatása alatt a boldogságról elmélkedve tesz jelképes, de annál félreérthetlenebb célzást „két rokon lélek egymásratalálására”.

E két, egymást követő szituáció kompozicionális jelentősége abban jelentkezik, hogy Pavao lelkében e pillanat teremtette élmény nyomán indul meg az a belső vívódás és önmagával való küzdelem, amelynek következménye a jegyesével való szakítás lesz. Jellemző és megint csak a regény impresszionista jellegét dokumentálja az is, hogy e belső küzdelem megvívásának utolsó fázisa is egy, az előbbivel rokon szituáció keretében megy végbe. Ismét a tavasz benyomásai: a lombokon áthatoló napsugár, illatozó orgonaág, a lány apró „cselekvései”: („nyugtalanul tépdeste a gyöngye szirmokat az orgonáról”, „hullámzó keble”, „gyors lé-

Bijaše ona milovidna djevojka one srednje veličine u kojoj se tako zgodno slažu oblici ženskog tijela u dražesnu harmoniju. Pa i naslućivaše se pod tkaninom njena odijela što tako ljupko obavijaše to djevojačko tijelo divna skladnost mladenačke ljepote. Njezin vrat kojemu krasotu nije mogla ogrlica da sakrije nije bio samo dražestan nego upravo krasno izdjelan. Ni u licu ne bijaše manje ljepote. I boja i forma bijaše u krasnom skladu s crnim joj, malo krupnim, očima pa s onim fino utanjenim, malo otegnutim, nosićem s kojega se tolika plastika poteza slijevaše u lice i obavijaše tako karakterističnim, milim crtama usne u kojima i ne ležaše ona strašna sočnost, već u njim bijaše izražaj neki što presvaja posve drukčije.

Gledajući ju Pavao Petrović takovu, pomišljaše kakovu ljubav zavređuje ta mila ljepotica. Da, i on ju ljubljaše nekada, a kakova ljubav ono bijaše! Tu se i Petrović uzruja (povjetarce upravo bijaše potreslo hvojama i ona podigla glavu).” Janko LESKOVAR: i. m. 42–43.

legzése”), valamint az ifjú női test és a virágok együttes kábító illata – azok az érzetek, amelyek végül is cselekvésre késztetik a hosszú idő óta vívódó és tétovázó fiatalembert: „Megragadta kezét s reászorította ajkát és könnyben úszó szeméibe nézve és nem bocsátva el kezét, megkerülte az asztalt és melléje ült. Néhány pillanat múlva az ifjú keze a leányéban pihent, és ez érezte, mint simogatja azt sima ujjával. Egymás mellett ültek boldogságukban némán, a forró érzés drága hullámozása közt, amely eltöltötte őket. Az ifjú még arcán érezte a leány könnyeit, kinek ajkain, melyek annyi szenvedés után váratlanul édes csókban találkoztak a fiúéval, ábrándos, boldog mosoly játszadozott.”

Kiragadott példáink remélhetően kellőképp meggyőzőek voltak, s szemléltethették a regény dekorativitásában, vizuális színességben és annak zsúfoltságában, hang- és illateffektusokban, atmoszférateremtésben manifesztálódó impresszionizmusát, amelynek jelentőségét persze a kor horvát irodalmi konstellációja adja meg, az nevezetesen, hogy ezzel a művel (és az életművel) a horvát próza voltaképpen elindult az irodalmi modernizmus, a *Hrvatska Moderna* Matošsal fémjelzett útján...

BIBLIOGRÁFIA

- ANDRIĆ, Nikola: *Pod apsolutizmom. Historija šestoga decenija hrvatske književnosti (1850–1860)*. Zagreb, 1906.
- ANTOLJAK, Stjepan: *Hrvati u prošlosti. Izabrani radovi*. Split, 1992.
- ARATÓ Endre: *A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája*. Bp., 1983.
- BADALIĆ, Josip: *Rusko-hrvatske književne studije*. Zagreb, 1972.
- BAHTIN, Mihail: *Teorija romana. Preveo D. Bajt*. Ljubljana, 1982.
- BARAC, Antun: *August Šenoa. Studija*. Zagreb, 1926.
- BARAC, Antun: *Hrvatska književna kritika*. Zagreb, 1938.
- BARAC, Antun: *Književnost i narod*. Zagreb, 1941.
- BARAC, Antun: *Hrvatska književnost I. Književnost ilirizma*. Zagreb, 1954.
- BARAC, Antun: *Hrvatska književnost II. Književnost pedesetih i šezdesetih godina*. Zagreb, 1960.
- BARAC, Antun: *Književnost Istre i Hrvatskog primorja*. Zagreb, 1968.
- BENE Sándor: *Egy kanonok három királysága. Ráttkay György horvát históriája*. Bp., 2000.
- BORI Imre: *Miroslav Krleža*. Újvidék, 1976.
- BREŠIĆ, Vinko: *Teme novije hrvatske književnosti*. Zagreb, 2001.
- BRÜCKNER, Aleksander: *Dzieje kultury polskiej. I–III*. Warszawa, 1958.
- CSUKA Zoltán: *A jugoszláv népek irodalmának története*. Bp., 1963.
- DAMJANOV, Jadranka (szerk.): *Zrinski i Europa*. Zagreb, 2000.
- DAMJANOVIĆ, Stjepan: *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*. Zagreb, 1984.

- DAMJANOVIĆ, Stjepan: *Staroslavenski glasovi i oblici*. Zagreb, 2000.
- DEÁK Ágnes: „*Nemzeti egyenjogúsítás*”. *Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860*. Bp., 2000.
- Димитриев, П. А.–Сафронов, Г. И.: Вук С. *Карadžић и его реформа српскохорватског језика*. Ленинград, 1984.
- DOBOSSY László (vál., bev.): *A cseh irodalom kistükre a XIX. század végéig*. Bp., 1990.
- FALIŠEVAC, Dunja: *Hrvatska srednjovjekovna proza*. Zagreb, 1980.
- FALIŠEVAC, Dunja: *Stari pisci hrvatski i njihove poetike*. Zagreb, 1989.
- FALIŠEVAC, Dunja: *Kaliopin vrt*. Split, 1998.
- FALIŠEVAC, Dunja–Nemec, KREŠIMIR (szerk.): *Umijeće interpretacije, Zbornik radova u Čast 80. godišnjice rođenja akademika Ivo Frangeš*. Zagreb, 2000.
- FLAKER, Aleksandar: *Književne poredbe*. Zagreb, 1968.
- FLAKER, Aleksandar–PRANJIĆ, Krunoslav (szerk.): *Hrvatska književnost prema evropskim književnostima*. Zagreb, 1970.
- FLAKER, Aleksandar: *Stilske formacije*. Zagreb, 1976.
- FLAKER, Aleksandar–PRANJIĆ, Krunoslav: *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*. Zagreb, 1978.
- FRANGEŠ, Ivo: *Stilističke studije*. Zagreb, 1959.
- FRANGEŠ, Ivo: *Studije i eseji*. Zagreb, 1967.
- FRANGEŠ, Ivo: *Realizam. Povijest hrvatske književnosti, knjiga 4*, Zagreb, 1975.
- FRANGEŠ, Ivo: *Kritika u doba realizma*. PSHK, knjiga 62. Zagreb, 1976.
- FRANGEŠ, Ivo: *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb–Ljubljana, 1987.
- FRANGEŠ, Ivo: *Suvremenost baštine*. Zagreb, 1992.
- FRANIČEVIĆ, Marin: *Povijest hrvatske renesansne književnosti*. Zagreb, 1983.
- FRENZEL, Elisabeth: *Stoffe der Weltliteratur. Ein Lexikon dichtungsgeschichtlicher Längsschnitte*. Stuttgart, 1962.
- GÁNGÓ Gábor: *Eötvös József az emigrációban*. Debrecen, 1999.
- GRACCIOTTI, Sante: *La critica di Jakša Čedomil*. Milano, 1986.

- GREZSA Ferenc: *Németh László háborús korszaka (1938–1944)*. Budapest, 1985.
- HABOVŠTIAKOVÁ, Katarina: *Bernolákovo jazykovedné dielo*. Bratislava, 1968.
- HADROVICS László: *Kajkavische Literatur*. Eine Auswahl mit Einleitung, Anmerkungen und kurzem Glossar. Wiesbaden, 1964.
- HADROVICS László: *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Bp., 1985.
- HARGITTAY Emil (szerk.): *Siralmas jajt érdemlő játék*. Magyar nyelvű tudósítás a Wesselényi-mozgalomról. Piliscsaba, 1997.
- HERCIGONJA, Eduard: *Srednjovjekovna književnost*. Povijest hrvatske književnosti, knjiga 2. Zagreb, 1975.
- HERCIGONJA, Eduard: *Tropismena i trojezična kultura hrvatskog srednjovjekovlja*, „Pisana riječ u Hrvatskoj”. Zagreb, 1986.
- HERGEŠIĆ, Ivo: *Hrvatske novine i časopisi do 1848*. Zagreb, 1936.
- HORÁLEK, Karel: *Úvod do studia slovanských jaziků*. Praha, 1962.; magyarul is: Horálek, Karel: Bevezetés a szláv nyelvtudományba. Bp., 1967.
- HORVAT, Josip: *Hrvatski panoptikum*. Zagreb, 1965.
- HORVAT, Josip: *Hrvatska književna kritika I–X*. Zagreb, 1950–1962.
- IMRE László: *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*. Debrecen, 1996.
- IMRE Mihály: „Magyarország panasza”. *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*. Debrecen, 1995.
- JAGIĆ, Vatroslav: *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga. Knjiga I – Staro doba*. Zagreb, 1867.
- Ягич, И. В.: *История славянской филологии*. Санктпетербургъ, 1910.
- JAGIĆ, Vatroslav: *Život i rad Jurja Krizanića*. Zagreb, 1917.
- JANEŽ, Stanko–RAVBAR, Miroslav: *Pregled slovenske književnosti*. Maribor, 1965.
- JANEŽ, Stanko (vál., szerk.): *A szlovén irodalom kistükre*. Bp., 1973.
- JELČIĆ, Dubravko: *Hrvatski narodni i književni preporod*. Zagreb, 1978.
- JELČIĆ, Dubravko: *August Šenoa*. Zagreb, 1984.

- JELČIĆ, Dubravko: *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb, 1997.
- JELČIĆ, Dubravko: *Književnost u čistilištu*. Zagreb, 1999.
- JELČIĆ, Dubravko: *Hrvatski književni romantizam*. Zagreb, 2002.
- JEMBRIH, Alojz: *Hrvatski filološki aspekti*. Čakovec, 1990.
- JEŽIĆ, Slavko: *Ilirska antologija. Književni dokumenti hrvatskog preporoda*. Zagreb, 1934.
- JEŽIĆ, Slavko: *Hrvatska književnost od početaka do danas (1100–1941)*. Zagreb, 1944.
- KATIČIĆ, Radoslav: *Uz početke hrvatskih početaka. Filološke studije o našem najranijem srednjovjekovlju*. Split, 1993.
- KATIČIĆ, Radoslav: *Litterarum Studia. Književnost i naobrazba ranog hrvatskog srednjovjekovlja*. Zagreb, 1998.
- KATIČIĆ, Radoslav: *Na kroatističkim raskrižjima*. Zagreb, 1999.
- KIRÁLY, Péter (szerk.): *Typographia Universitatis Budae. 1777–1848*. Bp., 1983.
- KLAIĆ, Nada: *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*. Zagreb, 1971.
- KLANICZAY Tibor: *Zrinyi Miklós*. Bp., 1964.²
- KMECL, Matjaž: *Rojstvo slovenskega romana*. Ljubljana, 1981.
- KOMBOL, Mihovil: *Hrvatski pripovjedači osamdesetih i devedesetih godina*. Zagreb, 1935.
- KOMBOL, Mihovil: *Povijest hrvatske književnosti do preporoda*. Zagreb, 1961.
- KOS, Janko: *Roman*. Ljubljana, 1983.
- KOVÁCS Endre: *A lengyel irodalom története*. Bp., 1960.
- KRISTÓ Gyula: *Magyarország története 895–1301*. Bp., 1998.
- KRZYŻANOWSKI, Julian: *Historia literatury polskiej*. Warszawa, 1953.
- KULUNDŽIĆ, Zvonimir: *Politika i korupcija u kraljevskoj Jugoslaviji*. Zagreb, 1968.
- KUZMANOVIĆ, Mladen: *Kerempuhovo ishodište. Geneza „Balada Petrice Kerempuha” Miroslava Krležea*. Rijeka, 1985.
- LASIĆ, Stanko: *Problemi narativne strukture*. Zagreb, 1977.
- LASIĆ, Stanko: *Krleža. Kronologija života i rada*. Zagreb, 1982.
- LAUER, Reinhard (Hgs.): *Sprache, Literatur, Folklor bei Vuk Stefanović Karadžić*. Wiesbaden, 1988.
- LEHR-SPLAWIŃSKI, Tadeusz: *Język polski. Pochodzenie, powstanie, rozwój*. Warszawa, 1951.

- LISAC, Josip: *Hrvatski dijalekti i jezična povijest*. Zagreb, 1996.
- LŐKÖS István: *A horvát irodalom története*. Bp., 1996.
- LŐKÖS István: *A Kaptoltól a Ludovikáig. Horvát nemzettudat és magyarságélmény Miroslav Krleža életművében*. Bp., 1997.
- LŐKÖS István: *Hrvatsko-madžarske književne veze*. Zagreb, 1998.
- LŐKÖS István: *Erlebnisse und Rezeption. Krležas Kerempuh-Balladen aus ungarischer Sicht*. München, 1999.
- MACAN, Trpimir: *Hrvatska povijest*. Zagreb, 1995.
- MARČOK, Balajka-Viliam-MINÁRIK, Jozef-SEDLÁK, Jan: *Přehledné dějiny literatury 1. Dějiny literatury české a slovanské s přehledom vývojových tendencí světové literatury*. Praha, 1970.
- MARGETIĆ, Lujó: *Iz ranije hrvatske povijesti*. Split, 1997.
- MARJANOVIĆ, Milan: *Iza Šenoe. Četvrt vijeka hrvatske književnosti*. Zadar, 1906.
- MARJANOVIĆ, Milan: *Hrvatska Moderna. Izbor književne kritike*. I-II. Zagreb, 1951.
- MILANJA, Cvjetko: *Jakša Čedomil*. Zagreb, 1986.
- MILANJA, Cvjetko: *Janko Leskovar*. Zagreb, 1987.
- MOGUŠ, Milan: *Povijest hrvatskog književnog jezika*. Zagreb, 1995.²
- D. MOLNÁR István: *Lengyel irodalmi kalauz*. Bp., 1997.
- NAGY Miklós: *Virrasztók*. Bp., 1987.
- NAZEČIĆ, Salko: *Romantizam kod Hrvata*. Beograd, 1960.
- NEMEC, Krešimir: *Pripovijedanje i refleksija*. Osijek, 1988.
- NEMEC, Krešimir: *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19. stoljeća*. Zagreb, 1995.
- NEUSCHÄFER, Hans-Jorg: *Populärromane im 19. Jahrhundert*. München, 1976.
- NEVISTIĆ, Ivan: *Ksaver Šandor Gjalski*. Zagreb, 1928.
- NIEDERHAUSER Emil: *A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában*. 1977.
- NIEDERHAUSER Emil: *Nemzet és kisebbség. Válogatott tanulmányok*. Bp., 2001.
- NOVAK, Arne: *Dějiny českého písemnictví*. Praha, 1994.
- NYOMÁRKAY István-LUKAČ, Stjepan: *Slovensko-madžarski jezikovni in književni stiki od Košiča do denes*. Zbornik razprav. Budimpešta, 1998.

- NYOMÁRKAY István: *Kroatističke studije*. Zagreb, 2000.
- PAŠČENKO, Evgen: *Etnogeneza i mitologija Hrvata u kontekstu Ukrajine*. Zagreb, 1999.
- PAVLIČEVIĆ, Dragutin: *Povijest Hrvatske. Drugo, izmijenjeno i prošireno izdanje*. Zagreb, 2000.
- PECZE Ferenc: *Az európai alkotmánytörténet és a nyolc évszázados magyar–horvát államközösség fejlődése (1102–1918)*. Bp., 2001.
- PIRJEVEC, Dušan: *Evropski roman*. Ljubljana, 1979.
- POGAČNIK, Jože: *Bartholomäus Kopitar. (Leben und Werk)*. München, 1978
- POGAČNIK, Jože: *Tragovi u vremenu*. Zagreb, 2001.
- POPOVIĆ, Miodrag: *Vuk Stefanović Karadžić (1787–1864)*. Beograd, 1964.
- POSAVAC, Zlatko: *Novija hrvatska estetika*. Zagreb, 1991.
- PROHASKA, Dragutin: *Pregled savremene hrvatsko-srpske književnosti*. Zagreb, 1921.
- PÓTH István: *Stazama prijateljstva. Članci i studije*. Bp., 1987.
- RAČKI, Franjo: *Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium 26. Scriptorum 3*. Zagreb, 1894.
- RÁTZ Kálmán: *A pánszlávizmus története. Kisebbségkutatás-könyvek*. Bp., 2000.
- RAVLIĆ, Jakša (szerk.): *Hrvatski narodni preporod I–II*. Zagreb, 1965.
- ROMSICS Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és a 20. században*. Bp., 1998.
- ROMSICS Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemből*. Bp., 2002.
- RUPEL, Mirko: *Primož Trubar*. Ljubljana, 1966.
- RUPEL, Mirko: *Slovenski protestantski pisci*. Ljubljana, 1966.
- SAMARDŽIJA, Marko–SELAJ, Ante (szerk.): *Leksikon hrvatskoga jezika i književnosti*. Zagreb, 2001.
- SAVKOVIĆ, Miloš: *L'influence du réalisme français dans le roman serbo-croate*. Paris, 1935.
- SEDLÁK, Imrich: *Strieborný vek. Narodno-kulturný a literárny pohyb na východnom Slovensku v období národného obrodzenia. I–II*. Košice, 1987.

- SOKCSEVITS Dénes–SZILÁGYI Imre–SZILÁGYI Károly: *Déli szomszédaink története*. Bp., 1994.
- SOLAR, Milivoj: *Ideja i priča. Aspekti teorije proze*. Zagreb, 1974.
- SOLAR, Milivoj: *Roman i mit. Književnost, ideologija, mitologija*. Zagreb, 1988.
- SOLTÉSZ István: *Árpád-házi királyok Európában. Győztes és bukott csillagok*. Bp., 2002.
- ŠICEL, Miroslav: *Pregled novije hrvatske književnosti*. Zagreb, 1971.
- ŠICEL, Miroslav: *Stvaraoci i razdoblja u novijoj hrvatskoj književnosti*. Zagreb, 1971.
- ŠICEL, Miroslav: *Programi i manifesti u hrvatskoj književnosti*. Zagreb, 1972.
- ŠICEL, Miroslav: *Ksaver Šandor Gjalski*. Zagreb, 1984.
- ŠICEL, Miroslav: *Ogledi iz hrvatske književnosti*. Rijeka, 1990.
- ŠIDAK, Jaroslav–GROSS, Mirjana–ŠEPIĆ, Karaman–DRAGOVAN: *Povijest hrvatskog naroda g. 1860–1914*. Zagreb, 1968.
- ŠIMUNDŽA, Drago: *Francuska književnost u „Viencu”*. Split, 1993.
- ŠIŠIĆ, Ferdo: *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*. Zagreb, 1962³.
- ŠOJAT, Olga (szerk.): *Hrvatski kajkavski pisci I–II*. Zagreb, 1977.
- SZALATNAI Rezső: *A cseh irodalom története*. Bp., 1964.
- SZIKLAY László: *A szlovák irodalom története*. Bp., 1962.
- TAFRA, Branka: *Gramatika u Hrvata i Vjekoslav Babukić*. Zagreb, 1993.
- TAFRA, Branka: *Jezikoslovna razdvojba*. Zagreb, 1995.
- TOMASOVIĆ, Mirko: *Marko Marulić-Marul*. Zagreb–Split, 1999.
- TOMIJANOVICH, William Brooks: *Biskup Josip Juraj Strossmayer: Nacionalizam i moderni katolicizam u Hrvatskoj*. Zagreb, 2001.
- R. VÁRKONYI Ágnes: *A királyi Magyarország. 1541–1686*. Bp., 1999.
- VISY Gábor: *A pesti Tökölyanum*. Bp., 1996.
- VONČINA, Josip: *Korijeni Krležina Kerempuha*. Zagreb, 1991.
- VONČINA, Josip: *Preporodni jezični temelji*. Zagreb, 1993.
- WIERZBICKI, Jan: *Miroslav Krleža*. Warszawa, 1975.

- ZORIĆ, Mate: *Književni dodiri hrvatsko-talijanski*. Split, 1992.
- ŽMEGAČ, Viktor: *Književno stvaralaštvo i povijest društva*. Zagreb, 1976.
- ŽMEGAČ, Viktor: *Književnost i zbilja*. Zagreb, 1982.
- ŽMEGAČ, Viktor: *Povijesna poetika romana*. Zagreb, 1987.
- ŽMEGAČ, Viktor: *Der europäische Roman*. Tübingen, 1990.

NÉVMUTATÓ

- Abele, Christoph 343, 364
Adler, Franz 364
Ady Endre 126, 182, 186, 415
Alapi Gáspár 146, 155, 157, 160, 162
Aleš, Mikolaš 33, 36
Álmos Árpád-házi herceg 376, 404, 407, 408
Alogobotur bolgár hadvezér 308
Amicus normann gróf 381
Andrássy Gyula gróf 269
Antoljak, Szejpan 378
Arató Endre 37, 39
Ariosto, Ludovico 9
Arnold, Duro 125
Árpád fejedelem 265, 305, 415
- Babits Mihály 126
Babukić, Vjekoslav 104
Bach Sándor 99, 239
Bachó László, dezséri 219
Badalić, Josip 182
Bajza (Szücsi) József 65
Bakunjin, Mihail Alekszandrovics 472
Balog István 44
Balzac, Honoré de 10, 58, 80, 226, 231, 318
Bán Imre (Imre Ban) 224
Barac, Antun 54, 78, 79, 121, 123, 124
Barla János (Janoš Barta) 224
Basariček, Djuro 171
Báthori István nádor 81, 82, 86
Báthori Zsófia 344
Batthyány Ferenc 81, 104
Batthyány Lajos 269
Batu kán 264, 265
- Batušić, Slavko 182
Bedeković, Franjo 51
Bedeković, Koloman 241
Béla I. magyar király 396
Béla IV. magyar király 63, 79, 116
Belostenec, Ivan 50, 183, 344
Bem, József 219, 269
Benda Kálmán 61, 105
Bene Sándor 340, 341, 342
Benedek IX. pápa 116
Beriszló Péter 62, 64, 82
Bernolák, Anton 24, 25, 26, 27, 41, 42, 45, 59
Bethlen Gábor 103, 104, 105
Belinszkij, Visszarion Grigorjevics 237
Björnson, Björnstjerne 238
Bogdanov, Vaso 298
Bogović, Mirko 15, 55, 59, 61, 89–96, 99, 100, 102–107, 110, 111, 112, 115, 117, 118, 119, 121, 122, 123, 124, 133, 143, 144, 145, 148, 151, 169, 170, 178, 199, 293, 320, 365
Bohorič, Adam 28, 29
Bonifác VIII. pápa 117
Bori Imre 185, 186, 194
Borković zágrábi püspök 359, 360
Bornemissza János 81, 82
Bourget, Paul 471, 473
Brandenburgi György 81, 82
Brandes, Georg Morris 227, 229, 234, 235, 237
Branimir horvát fejedelem 377
Brezovački, Tituš 47, 50, 182
Bridel, Bedřich 21
Briglević, Josip 241

- Brodarics István 68, 81, 87
 Brückner, Aleksander 20
 Brünig, Gustav 364
 Buccellini, Giulio Iovag 364
 Bukovac, Vlaho 416
 Bulwer-Lytton, Edward George 230, 231
 Bürger, Gottfried August 24, 54
 Byron, George Noel Gordon 54, 121, 134, 257
 Bystrzycki, Ignacy 20

 Caprara, Aeneas Sylvius generális 371, 372
 Caraffa, Antonio gróf 369
 Cassirer, Ernst 389
 Castelar, Emilio 257
 Cervantes de Saavedra, Miguel 236
 Chalupka, Jan 43
 Chateaubriand, François René de 24, 58, 90
 Cicero, Marcus Tullius 464
 Cihlar Nehajev, Milutin 256, 472
 Ćiraki, Franjo 202
 Czine |Cine| Mihály 224
 Csuka Zoltán 184, 185, 186

 Čarnojević, Arsenije 44, 302
 Čedomil, Jakša 225, 228, 229, 236, 237
 Čelakovský, Ladislav 36, 37
 Čika zarái apácafőnöknő 391
 Čikoš-Sessija, Bela 301, 416
 Črnja, Zvane 190
 Čuka, Jakov 228, 236
 Čurčić, Marija 224

 Dalmatin, Juraj 28, 28
 Damjanich János 269
 Daničić, Dura 259
 Dante Alighieri 302
 D'Arnaud, Baculard 58
 Darwin, Charles 419, 420, 422, 431
 Daudet, Alphonse 231, 233, 234, 238, 257
 Deák Ferenc 13, 257, 269
 Décey László 291, 292
 Defoe, Daniel 58

 Delorko, Olinko 341
 Demeter, Dimitrija 52, 54, 55, 56, 58, 59, 118, 119, 120, 121
 Derencsényi Imre 106
 De Sanctis, Francesco 237
 Deželić, Duro 125
 Dežman-Ivanov, Milivoj 125, 468
 Dickens, Charles 231, 235, 238
 Dimitrijević, P. 32
 Diocletianus római császár 136
 Diokleai pap (Pop Dukljanin) 387
 Diószegi István 299
 D. Molnár István 20
 Dobossy László 21, 22, 24
 Dobrovský, Josef 22, 23, 30, 36, 50
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 231, 238
 Dózsa György 176, 177, 182
 Drágfy János 82
 Draskovics György 146, 151, 154, 155, 156, 188
 Drašković, Janko 14, 52, 57, 278, 281, 284, 285, 286, 287
 Držić, Džore 47
 Držić, Marin 9
 Dučić, Jovan 302
 Dumas id., Alexandre 10, 236, 318, 319, 320
 Durazzói (Kis) Károly 174, 195, 196, 197, 198, 200
 Dušan cár 39

 Ebert, Karl Egon 121
 Einstein, Albert 171
 Endre III. magyar király 91, 112
 Engels Friedrich 178, 179
 Eötvös József 143, 269
 Erdődy János gróf 14, 51
 Erdődy Miklós gróf 358, 363
 Erdődy Péter gróf 152, 153, 154, 156, 163

 Fancev, Franjo 63, 64, 127, 196,
 Fándly, Juro 42
 Farkaš-Vukotinović, Ljudevit 10, 52–54, 58–60, 63, 64, 78, 78, 81, 82,

- 84, 87, 89, 90, 104, 110, 124, 133,
199, 293, 365
- Fábri Anna 100
- Fejérpataky-Belopotocky, Gašpar 43
- Fejes János 24
- Felsőbüki Nagy Pál 289
- Ferdinánd I. magyar és horvát király
68, 118, 175
- Ferdinánd V. magyar és horvát király
117
- Ferenc I. osztrák császár, magyar és
horvát király 48
- Ferenc József I. osztrák császár, ma-
gyar és horvát király 48, 99, 217,
198, 414
- Filder Jorgovanić, Rikard 125
- Filipović, Ivan 91
- Flaubert, Gustave 230, 233, 234, 257,
468
- Folnegović, Frano 128, 238, 324
- Fomin knini püspök 380
- Forstall Márk 362, 263, 364
- Frangepán (Frankopan) Ferenc 155
- Frangepán Ferenc Kristóf (Fran Krsto
Frankopan) 185, 257, 339, 340,
342, 344, 345, 357, 358, 364, 367
- Frangepán (Frankopan) Katalin (Zri-
nyi Péter felesége) 344, 349, 367,
364
- Frangepán Kristóf (Krsto Frankopan)
68, 80, 81, 83, 85, 86, 87, 94, 117,
119–123, 199, 272
- Frangepán Miklós (Nikola Franko-
pan) 96, 101–105
- Franeš, Ivo 78, 168, 213, 228, 296,
309, 316, 339, 379, 420, 421, 471,
472
- Franeš Mihanović, Robert 416
- Frenzel, Elisabeth 170
- Freytag Gustav 139
- Gaj, Ljudevit 13, 15, 51–53, 55, 59, 99,
257, 278, 281, 283, 285, 288, 290–
292
- Galac, Duro 228
- Gamletta, Leon 257
- Gángó Gábor 45
- Garai Miklós 197, 200
- Gárdonyi Géza 342
- Garibaldi, Giuseppe 257
- Géza I. magyar király 401
- Gjalski, Ksaver Šandor 17, 136, 143,
148, 205, 209, 218, 228, 236, 238–
242, 244–246, 248–253, 255, 256,
258–280, 282, 284–290, 292–298,
304–311, 313–316, 324, 365, 366,
372, 415, 418, 471, 474
- Gergely pápa VII. 374, 375, 381, 382,
387, 388
- Goethe, Johann Wolfgang 24, 32, 36,
54, 89, 134, 178, 233, 234, 257, 261,
280
- Gogol, Nyikolaj Vasziljevics 58, 90,
231, 238
- Goldsmith, Oliver 58
- Gottschall, Rudolf 227
- Gracciotti, Sante 237
- Gregorijaneč, Ambroz 150–156, 164,
165
- Gremonville, Jacques (Chevalier de
Brethel) 343, 358
- Greksa Kázmér 303, 304
- Greza Ferenc 194
- Grimm, Jakob 30, 32
- Gubec Máté 143, 144, 147, 148, 157–
164, 169–171, 175, 178, 179, 182,
184, 185, 188, 189, 195, 199
- Guerrazzi, Francesco Domenico 139,
226, 318
- Gundulić, Ivan 9, 13, 47, 50, 74, 258,
366
- Gyulai Pál 250, 473
- Habdelić, Juraj 50, 149, 183, 184
- Habovštiaková, Katarina 25
- Hadrián VI. pápa 62
- Hadrovics László 50, 183
- Halm, Friedrich 121
- Hamuljak, Martin 42
- Hanka, Václav 36
- Harambašić, August 324
- Hargittay Emil 340

- Hartvik győri püspök 376
Haulik Juraj (György) zágrábi püspök
72
Hegedušić, Krsto 193, 194
Heisler, Donathus 369
Heister, Siegbert 366
Henrik IV. német császár 382, 406
Hérakliosz bizánci császár 312, 314
Herder, Johann Gottfried 34, 36
Hoher, Johann Paul 343, 361, 363,
364, 365, 367, 368
Hohenwart, Karl gróf 129
Holbein, Franz 121
Holko Mátyás 42
Homérosz 32, 111, 232
Horálek, Karel 23, 32
Horatius, Quintus Flaccus 244
Horvat, Ivaniš (Horváti János) 197,
198, 199, 201
Horvat, Josip 171
Horvat, Ladislav 197
Horvat, Pavao (Horváti Pál) 197, 199
Horváth Mihály 38
Hörwart, Johann 364
Hugo, Victor 54, 121, 139, 226, 257,
261
Hurban, Miloslav 70
Hunyadi János 67, 74
Hunyadi Mátyás 67, 74, 264, 299
- Imre Mihály 61
Imre László 140, 141
Istvánffy Miklós 68, 149
Iveković, Oton 408, 417, 418
Izabella királyné 68
- Jagić, Vatroslav 31, 192
Janez, Stanko 29, 30
János IV. pápa 313
Jarnević, Dragojla 56, 134, 135
Jászi Oszkár 190
Jelačić (Jellasics) Josip 15, 16, 131,
241, 257, 266, 301, 303
Jelčić, Dubravko 14, 18, 78, 171, 198,
309, 380
Jelena horvát királyné 377
Jembrih, Alojz 183
- Jezić, Slavko 121, 309, 339, 379
Jirásek, Alois 35, 237, 342
Jókai Mór 93, 100, 141, 210, 222, 223
Jósika Miklós 141
Josipović, Antun 14
József I. osztrák császár és magyar
király 371
József II. osztrák császár és magyar
király 212
Jungmann, Josef 23, 24, 27
Juhász Gyula 126
- Kačić Miošić, Andrija 47, 283
Kaffka Margit 126
Kalezić, Vasilije 190
Karadžić Vuk, Stefanović 30, 31, 32, 35,
44, 46, 5e0
Karadordević, Aleksandar jugoszláv
király 190, 191
Károly Róbert 60, 91, 112, 113, 115,
117
Kaspar, Zdenko 364
Katančić, Matija Petar 47
Katičić, Radoslav 314, 391, 392
Kazinczy Ferenc 23, 24
Kažotić, Marko 53, 56, 59
Kemény Zsigmond 93, 141
Keresztési József 51
Kerim pasa 231, 251
Khuen-Héderváry Károly horvát bán
124, 130, 131, 193, 210, 212, 217,
218, 220, 239, 252, 253, 255, 275,
276, 294, 297, 304, 306, 307, 308,
314, 365, 372, 373, 380, 390, 412,
414, 418, 419
- Király Péter 45
Kisfaludy Károly 42, 88
Kiss Gy. Csaba 414
Klaić, Nada 378
Klaić, Vjekoslav 387
Klaniczay Tibor 363
Kleist, Heinrich 177, 178
Klopstock, Friedrich Gottlieb 24
Knićanin Petrovič, Svetozar 300, 301
Kniewald Károly 376
Knowles, Sherdian 121
Kohlhaas Mihály 177, 178

- Kollár, Jan 27, 28, 37, 45, 69, 278, 281, 289
- Koňataj, Hugo 21
- Kollonich Lipót 369
- Komenský, Ján Amos (Comenius) 22
- Konsztantinosz Porphyrogenetosz 275, 310, 313, 314
- Kopczyński, Onufry 20
- Kopitar, Jernej 30, 31, 32, 43, 46
- Korzeniowski, Józef 90
- Kossuth Lajos 13, 271
- Kotromanić, Jelisava (Kotromanics Erzsébet) 197, 200
- Kotzebue, August Friedrich von 44, 121
- Kovács Endre 21
- Kovačić, Ante 238, 324
- Kozarac, Josip 236, 238, 419–423, 425–427, 430–447, 449, 450, 452–457, 459–465, 467, 471
- Kölcsey Ferenc 289, 340
- Könyves Kálmán 63, 153, 199, 264, 305, 374, 376, 377, 378, 85, 391, 392, 399, 400, 401, 406–413, 417
- Kraljević, Miroslav 133
- Kranjčević, Silvije Strahimir 213, 324, 378
- Kraszewski, Józef Ignacy 90, 212, 224
- Krčelić, Baltazar Adam 149, 212
- Krempl, Anton 38
- Krešimir Mihajlo horvát király 377
- Krešimir Petar IV. horvát király 374, 375, 378, 381, 388, 390, 392, 395, 396
- Kristó Gyula 402, 405, 406
- Križanić, Juraj 188, 191, 192, 193, 195
- Krleža, Miroslav 10, 124, 134, 145, 148, 160, 170, 171, 174, 177, 178, 182, 184–194, 213, 214, 252, 294, 295, 308, 357
- Krones, Franz 402
- Krúdy Gyula 228, 244, 473
- Krumbach, Johann 364
- Krzyżanowski, Julian 20, 40
- Kukuljević, Ivan 89, 110, 118, 121, 149, 257, 259, 264, 342
- Kulmer, Franjo 14, 16
- Kulundzić, Zvonimir 171
- Kumičić, Eugen 17, 225–228, 236, 238, 296, 316–323, 325, 326, 328–334, 336, 337, 339–343, 345, 349, 353, 355, 357–373, 378–382, 384–388, 390, 392, 394, 395, 396, 398–402, 405, 407, 408, 410, 414
- Kuzmanić, Ante 53
- Kuzmanović, Mladen 172, 174
- Kvaternik, Eugen 16, 122, 129, 193, 241, 251, 264, 265, 271
- Lafontaine, Jean 134
- Lajos II. magyar király 63, 64, 65, 68, 87, 175
- Lamartine, Alphonse de 54, 261
- Lasić, Stanko 190, 276
- Lauer, Reinhard 32
- Lazarević, Laza 121
- Lehr-Splawinski Tadeusz 20
- Lelewel, Joachim 21, 33, 34
- Lenau, Nikolaus 54
- Lepa királyné, Ilona Árpád-házi hercegnő 374, 379, 380, 381, 384, 386, 388, 394, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 405, 407, 408, 414, 415, 318
- Lermontov, Mihail Jurjevics 90
- Leskovar, Janko 10, 132, 228, 236, 238, 300, 318, 468, 471, 472, 474, 475, 476, 478, 479, 480, 482, 483, 484, 487
- Lessing, Gotthold Ephraim 36
- Linda, Josef 36
- Lindé, Samuel Bogumil 20, 24
- Linhart, Tomaž Anton 29, 38, 43
- Lipót I. osztrák császár, magyar és horvát király 343, 359, 363, 367, 371
- Lisinski, Vatroslav 53
- Lobkowitz, Wenceslaus herceg 361, 362, 364
- Lorković, Blaž 137, 138
- Lovassy László 291, 292, 293
- Lovrenčić, Jakov 182
- Lovro spalatói érsek 381, 382, 383, 385, 388, 407

- Lőkös István 18, 50, 64, 65, 67, 104, 183, 186, 190
Löwen Thurm, Johann von 364
Lukács István 415, 468
Lukač, Sjepan 104
Luxemburgi Zsigmond 196, 197, 198, 199
- Macan, Trpimir 378, 411
Macedonszki László 81
Mácha, Karel Hynek 36
Macun, Ivan 59
Madas Edit 377
Magarašević, Dorde 44
Magdalenić, Matija 50
Magin, Ján Baltazár 37, 38, 45
Mánes, Josef 33, 36
Mann, Heinrich 171
Manzoni, Alessandro 139, 212, 224
Marčok, Balajka-Viliam 22, 25, 36, 41, 202
Margetić, Lujo 378
Margalits Ede 304, 473
Mária Terézia 49, 212
Marjanović, Milan 168, 421, 471
Marković, Frano 120, 125, 127, 227, 257, 259
Martell Károly 112, 115
Martinčić, Ivan 71
Marulić, Marko 9, 47, 50, 62, 63, 64, 66, 83
Matejko, Jan 34
Matković, Marijan 182
Matoš, Antun Gustav 10, 17, 145, 148, 169, 217, 294–296, 298–308, 365, 415, 468, 488
Matvejević, Predrag 214
Maupassant, Guy de 468
Mažuranić, Ivan 16, 17, 46, 52, 54, 55, 104, 118, 119, 125, 129, 130, 139, 196, 272, 293
Medović, Celestin 416
Melanchthon Fülöp 29
Mencetić, Šiško 47
Merimée, Prosper 139
Metelko, Franc 30
- Metternich, Klemens Lothar Wenzeslaus herceg 195, 278, 291, 292
Michna z Otradovic, Adam Václav 21
Mickiewicz, Adam 21, 34, 46, 54, 257
Miecislaw II. lengyel király 396
Mihanović, Antun 52
Mijakić vladika 344, 364
Miklošič, Franc 31
Mikloušić, Tomaš 282
Mikszáth Kálmán 218, 244, 319
Milanja, Cvetko 237, 483
Milčinović, Andrija 472
Milton, John 24
Milutinović Sarajlija, Sima 31
Minárik, Jozef 22, 25, 36, 41, 202
Moguš, Milan 341
Molitor, Johann 364
Montecuccoli, Raimondo gróf 343, 361
Móricz Zsigmond 126
Mrazović, Matija 129
Multimir horvát fejedelem 377
Musset, Alfréd de 257
Mušicki, Lukijan 31
Myslбек, Josef Václav 36
- Nádasdy Ferenc 340, 343, 364, 366
Nagy Iván 149
Nagy Károly császár 314
Nagy Lajos magyar király 73, 74, 75, 195, 197, 199
Nagy Miklós 220, 222
Nagy Sándor macedóniai 279
Napoleon I. francia császár 48
Naruszewicz, Adam 33, 34
Nazelić, Salko 18
Nemčić, Antun 104
Nemec, Krešimir 53, 57, 58, 59, 78, 134, 136, 139, 142, 147–151, 168, 227, 238, 253, 254, 256, 274, 297, 310, 318, 319, 324, 325, 334, 339, 342, 357, 379
Németh László 194, 195
Niederhauser Emil 33, 34, 37, 38, 40, 41, 44
Nigri Tamás (Toma Niger) 62

- Nikola montenegrói fejedelem 257, 259
- Novák, Arne 22, 41, 202
- Novak, Vjenceslav 238, 324, 357, 420
- Nyomárkay István 104, 414
- Ogrizović, Milan 213
- Ohnet, Georges 214, 231, 233, 234
- Orbán II. pápa 382, 383, 397, 398, 406
- Ovidius Naso, Publius 244
- Orhini, Mavro 13
- Palacký, František 34, 35, 37, 41, 257
- Palković, Juraj 25, 27, 45, 289
- Palmotić, Julije 131
- Papánek, Juraj 37, 45
- Pasarić, Josip 225, 227, 228, 229, 230, 232, 233, 235, 237
- Patačić, Adam 287
- Pavičić-Spalatin, Nada 213
- Pavletić, Vlatko 380,
- Pavličević, Dragutin 375, 378
- Pázmány János 289
- Pázmány Péter 183, 340
- Pelcl, František Martin 41
- Pergošić, Ivan 183
- Periklész 257
- Perkovac, Ivan 125, 205
- Petőfi Sándor 269
- Petronius 236
- Pinhak, Milka-Jauk 414
- Platón 257
- Pleteršnik, Maks 31
- Podolski, Emil 228, 229
- Pogačnik, Jože 30
- Pohlin, Marko 29
- Popović, Jovan Sterija 121
- Popović, Miodrag 32
- Porga (Borisav) horvát fejedelem 313
- Póth István 44, 45
- Preradović, Petar 17, 52, 53, 55, 139, 257
- Prešeren, France 43, 46
- Pribojević, Vinko (Priboevius) 13
- P. Szathmáry Károly 473
- Pulszky Ferenc 291, 292
- Puskin, Alekszandr Szergejevics 59, 83, 90, 178
- Quirinus 136
- Quiquerez, Ferdo 417
- Rački, Franjo 149, 197, 257, 264, 310, 387
- Radić, Pavle 171
- Radić, Stjepan 171, 190, 309
- Rajčić szerb pátriárka 15
- Rajić, Jovan 38, 39
- Rakić, Milan 301
- Rákóczi Borbála Julianna 369
- Rákóczi Ferenc I. 343, 360, 366, 368
- Rákóczi Ferenc II. 95, 368, 370, 371, 372
- Rákóczi György I. 104
- Rákosi Jenő 299
- Rakovac, Dragutin 52, 53, 71, 72, 118
- Ráttkay György (Juraj Ratkaj) 68, 69, 149
- Rauch, Levin 129, 269
- Ravbar, Miroslav 29, 30
- Ravnikar, Matevž 30
- Reljković, Matija 47
- Rendić, Ivan 416
- Reviczky Ádám gróf 289
- Ribay György 42
- Richardson, Samuel 236
- Riedl Szende 36
- Ristić, Jovan 259
- Ritter Vitezović, Pavao 14
- Roberto Guiscardo 382
- Rogaliński, Józef 20
- Romsics Ignác 19, 21, 386, 389
- Rottal János 343, 358, 360, 363, 367
- Rupel, Mirko 29
- R. Várkonyi Ágnes 340
- Salamon magyar király 396, 400, 401, 402
- Salezý Jezierski, Franciszek 21
- Sainte-Beuve 227, 237
- Sand, George 58, 90, 202, 226, 231
- Sardou, Victorien 333
- Sárkány Ambrus 81

- Scott, Walter 10, 53, 56, 58, 80, 134, 139, 141, 198, 202, 212, 230, 236, 237, 275, 276, 280, 342
- Schiller, Johann Christoph Friedrich 24
- Schlegel, Friedrich 30, 134
- Scribe, Eugène 333
- Sedlák, Imrich 42
- Sedlák, Ján 22, 25, 36, 41, 202
- Shakespeare, William 232, 233, 234, 257, 420
- Sienkiewicz, Henryk 136, 139, 212, 224, 230, 237, 342
- Simeon bolgár cár 265
- Sklenár, Juraj 38
- Skok, Petar 471
- Slavac (Slavić) horvát király 374, 381, 387, 389, 390, 394, 396, 400
- Słowacki, Juliusz 34, 46
- Smetana, Bedřich 33
- Smičklas, Tadija 342
- Smith, Adam 419, 420, 422, 429, 430, 436
- Sobieski, Jan 192
- Soksevičs Dénes 17, 49, 51, 77, 95, 106, 129, 131, 190, 193, 196, 298, 308, 314, 378, 406, 414–417
- Slaël, Mme de 202
- Stanisavljević, Vukašin 203
- Starčević, Ante 16, 129, 130, 191, 192, 239, 241, 251, 257
- Starčević, David 252
- Staszic, Stanisław 34
- Stefanović, Dragutina 203
- Stein, Lorenz von 257
- Stjepan II. horvát király 375, 381, 384, 386, 390, 395, 397, 398, 400, 401
- Stoos, Pavao 52, 281
- Strojnowski, Hieronim 20
- Strossmayer, Josip Juraj 16, 125, 129, 168, 189, 196, 239, 256, 257, 294
- Sue, Eugène 58, 226
- Sundečić, Jovan 259
- Supilo, Frano 188, 191, 193, 194, 195
- Svačić, Petar horvát király 376, 379, 382–386, 388, 390, 393–397, 399, 403, 404, 406–409, 412, 413, 417
- Svetlá, Karolina 202
- Swedenborg, Emanuel 472
- Śniadecki, Jan 20
- Šafárik, Jozef 34, 37, 45, 282
- Šegvić, Cherubin 378, 379, 386, 387
- Šenoa, August 10, 18, 56, 59, 80, 84, 90, 124, 126, 127, 128, 131, 132, 133, 136–140, 142–145, 148–155, 157, 158, 160–170, 189, 195, 197, 198, 199, 201–210, 212, 213, 225, 227, 259, 276, 296, 318, 320, 339, 342
- Šicel, Miroslav 225, 226, 227, 230, 232, 234, 235, 236, 242, 339, 472, 473
- Šimundža, Drago 128
- Šišić, Ferdo 15, 17, 49, 149, 298, 378
- Šišgorić, Juraj 13
- Šojat, Olga 50
- Špover, Duro Matija 104
- Šrepiel, Milivoj 89, 90, 143, 145, 147,
- Štúr, L'udovit 27, 28, 45
- Šufflay, Milan 171
- Šulek, Bogoslav 73, 74, 81
- Szabó, Gjuro 131
- Szádeczky-Kardoss Samu 314
- Szafronov, A. 32
- Szalatnay Rezső 37
- Szalkai László 81, 85, 87
- Szaniszló Ágost 33, 40
- Szapolyai György 81, 82, 85
- Szapolyai János 68, 81, 118, 120
- Szász Zoltán 299
- Széchenyi István 13, 195, 257, 290
- Szemere Bertalan 191, 192
- Szent Ágoston 17
- Szent Imre Árpád-házi herceg 402
- Szent István király 117, 248, 289, 402
- Szent Jeromos 311
- Szent (I.) László magyar király 375, 376, 381, 384, 385, 395, 396, 399, 401–407, 410, 411
- Szent Vid 308
- Szerémi György 68

- Sziklay László 24, 25, 26, 27, 37, 38, 42, 43
- Szilágyi Imre 17, 49, 51, 77, 95, 106, 129, 131, 190, 193, 196, 298, 308, 314, 378, 406, 414
- Szilágyi Károly 17, 49, 51, 77, 95, 106, 129, 131, 190, 193, 196, 298, 308, 314, 378, 406, 414
- Szilágyi Mihály 74
- Szókratész 257
- Szophoklész 257
- Sztepánov Predrág 161
- Szulejmán II. szultán 62, 84, 175, 264, 265
- Tahy Ferenc 143, 144, 145, 146, 150, 151, 154–157, 159, 163–168, 174
- Taine, Hyppolite-Adolphe 227, 229, 230, 237
- Talmović, Andrija 125
- Tasso, Torquato 9
- Tattenbach, Erasmus 340, 364
- Thackeray, William Makepeace 80, 231
- Thiers, Adolf 257
- Thomas Archidiaconus 310
- Thököly Imre 368, 369
- Thököly István 366
- Thun, Leon gróf 257
- Thurzó Imre 104
- Thurzó Szaniszló 104
- Tisza István 239, 294
- Tkalčić, Ivan Krstitelj 136, 137
- Toldy Ferenc 36
- Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 230, 257
- Tomasović, Mirko 50
- Tommaseo, Niccolò 212, 224
- Tomić, Josip Eugen 126, 207, 210–215, 217–220, 222–224
- Tomislav horvát király 264, 175, 308, 313, 388, 390, 417
- Tomori Pál 64, 81–86
- Tormay Cecile 220
- Tóth Árpád 126
- Tököly (Tekeli) Száva 289
- Trnski, Ivan 54, 257, 259
- Trpimir horvát fejedelem 377, 388
- Trubar, Primož 28, 29
- Tranovský, Jiří (Tranoscíus) 22
- Turgenyev, Ivan Szergejevics 10, 58, 226, 228, 231–236, 238, 241, 257, 419, 420, 421, 427, 466, 468, 471, 472
- Tuškan, Grga 252
- Tvrtko bosnyák király 196, 198, 199, 201
- Uhland, Ludwig 134
- Ujević, Mate 296
- Ulászló II. 92, 106
- Ulászló IV. lengyel király 191
- Valdec, Rudolf 416
- Van Dyck 257
- Veber Tkalčević, Adolf 126
- Vekenega zárai apáca 381, 382, 383, 386, 391, 394
- Vergilius Maro, Publius 244, 464
- Vetranović Čavčić, Mavro 62, 63, 66, 67, 68
- Vidaković, Milovan 31
- Vigny, Alfred Victor de 139
- Visy Gábor 44
- Vitkovics (Vitković) Mihály 121
- Vitnyédi István 343
- Vodnik, Valentin 29, 43
- Vojnović, Ivo 126
- Voltaire, François Marie Arouet 58, 257, 261
- Vörösmarty Mihály 93
- Vramec, Anton 50, 183
- Vraz, Stanko 17, 52, 53, 54, 55, 58, 59, 120, 139, 257
- Vranic, Anton 58
- Vrhovac, Maksimilijan 51, 249, 276, 282
- Vujić, Joakim 44, 45
- Vujicsics D. Sztóján 186
- Vukovics Sebő 291, 292
- Wallace, Lewis 136
- Werhőczy István 81, 82, 86, 183
- Wesselényi Miklós 13, 289, 293
- Wesselényi Ferenc 340, 343

Wibicki, Josef 55
Windhaag, Joachim gróf 364
Wierzbicki, Jan 186
Windischgrätz, Gottlieb gróf 364
Wiseman, Nicholas Patrick 136

Zajc, Ivan 271
Zmaj Jovanović, Jovan 257, 259
Zois, Žiga 29, 30, 38
Zola, Émile 10, 226, 228, 229, 231, 232,
233, 318, 468
Zorić, Mate 53
Zrínyi Ádám 343
Zrínyi György 103, 105, 146, 183

Zrínyi Ilona 343, 366, 368, 369
Zrínyi János 344, 349, 353, 355, 357,
364, 368
Zrínyi Miklós a szigetvári hős 165, 166
Zrínyi Miklós a költő 343, 364
Zrínyi Péter 107, 185, 257, 339, 340,
342, 344, 345, 347, 357, 358, 360,
361, 362, 367
Zvonimir horvát király 339, 347, 374,
375, 379, 381, 382, 383, 387, 389,
390, 394, 396–401, 405, 417

Živnačević, Milorad 121

A CSOKONAI KÖNYVTÁR-SOROZATBAN EDDIG MEGJELENT:

1. *Debreczeni Attila:*
CSOKONAI, AZ ÚJRAKEZDÉSEK KÖLTŐJE (1993, 1997, 1998)
(A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben)
2. *S. Varga Pál:*
A GONDVISELÉSHITTŐL A VITALIZMUSIG (1994)
(A magyar líra világképének alakulása a XIX. század második felében)
3. *Tamás Attila:*
ÉRTÉKTEREMTŐK NYOMÁBAN (1994)
(Művek, irányzatok, elméleti kérdések)
4. *Dobos István:*
ALAKTAN ÉS ÉRTELMEZÉSTÖRTÉNET (1995)
(Novellatípusok a századforduló magyar irodalmában)
5. *Imre Mihály:*
„MAGYARORSZÁG PANASZA” (1995)
(A *Querela Hungariae* toposz a XVI–XVII. század irodalmában)
6. *Márkus Béla:*
ÁTDOLGOZÁSOK KORA (1996)
(Sarkadi Imre és a sematizmus)
7. *Bílskey István:*
ESZMÉK, MŰVEK, HAGYOMÁNYOK (1996)
(Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról)
8. FOLYTONOSSÁG VAGY FORDULAT? (1996)
(A felvilágosodás kutatásának időszertí kérdései)
Szerk.: *Debreczeni Attila*
9. *Imre László:*
MŰFAJOK LÉTFORMÁJA XIX. SZÁZADI EPIKÁNKBAN (1996)
10. *Lőkös István:*
ZRÍNYI EPOSZÁNAK HORVÁT EPIKAI ELŐZMÉNYEI (1997)
11. *Bán Imre:*
KÖLTŐK, ESZMÉK, KORSZAKOK (1997)
12. *Horváth János:*
TANULMÁNYOK I–II. (1997)
13. *Tamás Attila:*
KÖLTŐI VILÁGKÉPEK FEJLŐDÉSE ARANY JÁNOSTÓL JÓZSEF
ATTILÁIG (1998)
14. *Deréky Pál:*
„LATABAGOMÁR / Ó TALATTA / LATABAGOMÁR ÉS FINFI” (1998)
15. *Mezei Márta:*
A KIADÓ MANDÁTUMA (1998)
16. *Szilágyi Márton:*
KÁRMÁN JÓZSEF ÉS PAJTOR GÁSPÁR URÁNIÁJA (1998)
17. NÉMETH LÁSZLÓ IRODALOMSZEMLÉLETE (1999)
Szerk.: *Görömbei András*

18. *Gángó Gábor:*
EÖTVÖS JÓZSEF AZ EMIGRÁCIÓBAN (1999)
19. *Bene Sándor:*
THEATRUM POLITICUM (1999)
(Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban)
20. NEMZETISÉGI MAGYAR IRODALMAK AZ EZREDVÉGEN (2000)
Szerk.: *Görömbei András*
21. *Hász-Fehér Katalin:*
ELKÜLÖNÜLŐ ÉS KÖZÖSSÉGI IRODALMI PROGRAMOK
A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN (2000)
22. *Oláh Szabolcs:*
HITÉLMÉNY ÉS TANKÖZLÉS (2000)
(Bornemisza Péter gyülekezeti énekhasználat)
23. *Nagy Gábor:*
„...LEGYEK VERSEDBEN ASSZONÁNC” (2001)
(Baka István költészete)
24. *Gábor Csilla:*
KÁLDI GYÖRGY PRÉDIKÁCIÓI (2001)
(Források, teológia, retorika)
25. *Madas Edít:*
KÖZÉPKORI PRÉDIKÁCIÓIRODALMUNK TÖRTÉNETÉBŐL (2002)
(A kezdetektől a XIV. század elejéig)
26. *Ködöböcz Gábor:*
HAGYOMÁNY ÉS ÚJÍTÁS KÁNYÁDI SÁNDOR
KÖLTÉSZETÉBEN (2002)
(A poétikai módosulások természete a daloktól a „szövegekig”)
27. *Barta János:*
ARANY JÁNOS ÉS KORTÁRSAI I-II. (2003)
28. *Onder Csaba:*
A KLASSZIKA VIRÁGAI (2003)
29. *Tamás Attila:*
HATÁRHELYZETBEN (2003)
30. *Vallasek Júlia:*
ELVÁLTOZOTT VILÁG (2004)
31. RELIGIÓ, RETORIKA NEMZETTUDAT
RÉGI IRODALMUNKBAN (2004)
Szerk.: *Bitskey István*

ELŐKÉSZÜLETBEN:

33. *Taxner-Tóth Ernő:*
A REGÉNYÍRÓ EÖTVÖS (2004)

A SZOROZATRÓL

A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének szakmai hírnevét Barta János és Bán Imre professzorok kiemelkedő munkássága alapozta meg még az ötvenes-hatvanas években. A „debreceni iskolát” ettől kezdve jellemzi az elmélyült esztétikai és filológiai munka egysége, az irodalom és az emberi lét kérdéseinek egymással összefüggő vizsgálata, valamint a széles körű tájékozódás. A mesterek nyomába lépő tanítványok az újabb időkben is megőrzik és továbbviszik, újabb szempontokkal frissítik azt az irodalomszemléletet, amelynek jellegadó vonása a szélsőségektől tartózkodó szakmai igényesség.

A Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetének négy tanszékén ma is elmélyült irodalomtudományi kutatómunka folyik. Az intézet és a Kossuth Egyetemi Kiadó közös vállalkozásának, a Csokonai Universitas Könyvtár című sorozatnak az a szándéka, hogy ennek a műhelynek az eredményeiről adjon számot, s emellett nyitott legyen más műhelyek szakemberei számára is. Az évente két-három irodalomtudományi művet megjelentető sorozat hosszabb távon a magyar irodalom valamennyi korszakának értékeit igyekszik új megvilágításba helyezni. A *Nemzettudat és regény* című könyv a harminckettedik kötet.

A könyv szerzője a 19. század negyvenes éveiben sarjadó, majd a 19–20. század fordulóján már európai színvonalúnak minősülő horvát széppróza alakulástörténetét vizsgálta, az egyes szerzőknél és az egyes művekben-életművekben megjelenő horvát nemzetudat és az ettől elválaszthatatlan magyarsággép aspektusából. A romantikával induló, majd a realizmus, a naturalizmus, végül a modern irányzatok (impresszionizmus, szimbolizmus) jegyében prosperáló horvát széppróza Ljudevit Farkaš-Vukotinoviától Mirko Bogoviçon, August Šenoan, Josip Eugen Tomiçon, Ksaver Šandor Gjalskin, Eugen Kumičićon, Josip Kozaracón és Janko Leskovarón át Krležáig ívelő folyamatát nyomon követve arra a következtetésre jutott, hogy az erőteljes nemzeti identitás mellett egy igen árnyalt magyarsággép jelenik meg a művekben. Ennek tanulságai a magyar történelemben és irodalomtörténet-írásban is kamatoztathatók.